

काव्यमाला ६.



महाकविश्रीशेषकृष्णप्रणीतं

कंसवधम् ।



सूत्र्यः ११ अणकाः ।

KĀVYAMĀLĀ. 6.



THE
KAMSAVADHA
OF
ŚEṢAKRISHṆA.

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT DURGĀPRASĀDA

AND

KĀSĪNATH PĀṆḌURANG PARAB.

REVISED BY
WĀSUDEV LAXMAṆ S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

Third Edition.

PUBLISHED
BY
PANDURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR' PRESS,
BOMBAY.

1935.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher :- Pandurang Jawaji, } Nirnaya Sagar Press,
 Printer :- Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

काव्यमाला ६.



महाकविश्रीशेषकृष्णप्रणीतं

कंसवधम् ।



जयपुरमहाराजाश्रितेन पण्डितब्रजलालसूनुना महामहोपाध्याय-
पण्डितदुर्गाप्रसादेन, मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मज-
काशीनाथशर्मणा, पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मात्मज-
वासुदेवशर्मणा च संशोधितम् ।

तृतीयं संस्करणम् ।

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

काव्यमाला ।

महाकविश्रीशेषकृष्णप्रणीतं

कंसवधम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रारम्भः शुभकर्मणस्त्रिभुवनक्लेशमिचारागमः

कान्ताकर्षणकर्मकर्मणविधिः कामाद्वितीयश्रुतिः ।

हुंकारो मदनस्य निर्वृतिवधूमञ्जीरशिञ्जाध्वनिः

श्रेयः संपदमातनोतु भवतः कंसारिवंशीरवः ॥ १ ॥

अपि च ।

वृन्दारण्ये चरन्ती विभुरपि सततं भूर्भुवःस्वः सृजन्ती

नन्दोद्भूताप्यनादिः शिशुरपि निगमैर्लक्षिता वीक्षितापि ।

विद्युल्लेखावनद्धोन्नमदमलमहाम्भोदसच्छायकाया

माया पायादपायादविदितमहिमा कापि पैताम्बरी वः ॥२॥

१. अयं महाराष्ट्राभिजनः शेषोपनामको नृसिंहसूनुः श्रीकृष्णकविः काश्यामक-
वरबादशाहाराज्यसमये ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकस्योत्तरभाग आसीत्. एतच्चाटकं
चानेनाकबरमन्त्रिणो राजाटोडरमल्लनान्नः पुत्रस्य गोवर्धनधारीत्यपरनाम्नो गिरि-
धारिणः प्रेरणया प्रणीतम्. अनेनैव कविना काशीपरिसरवर्तिताण्डवपुरनृप-
तेरनुजन्मनो नरोत्तमस्याभ्यर्थनया पारिजातहरणचम्पूरपि निरमायि. नाटकस्यास्य
मुद्रणमस्माभिः पुस्तकद्वयाधारेणारब्धमस्ति. तत्र प्रथमं पुस्तकं प्रायःशुद्ध-
मन्तिमपत्ररहितं शतवर्षप्राचीनमिचोपलक्ष्यमाणं जयपरराजवैद्यश्रीकृष्णरामकवेः

काव्यमाला ।

महाकविश्रीशेषकृष्णप्रणीतं

कंसवधम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रारम्भः शुभकर्मणस्त्रिभुवनक्लेशाभिचारागमः

कान्ताकर्षणकर्मकर्मणविधिः कामाद्वितीयश्रुतिः ।

हुंकारो मदनस्य निर्वृतिवधूमञ्जीरशिञ्जाध्वनिः

श्रेयः संपदमातनोतु भवतः कंसारिवंशीरवः ॥ १ ॥

अपि च ।

वृन्दारण्ये चरन्ती विभुरपि सततं भूर्भुवःस्वः सृजन्ती

नन्दोद्भूताप्यनादिः शिशुरपि निगमैर्लक्षिता वीक्षितापि ।

विद्युल्लेखावनद्भोन्नमदमलमहाम्भोदसच्छायकाया

माया पायादपायादविदितमहिमा कापि पैताम्बरी वः ॥२॥

१. अयं महाराष्ट्राभिजनः शेषोपनामको वृत्तिहसूनुः श्रीकृष्णकविः काश्यामक-
बरबादशाहराज्यसमये ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकस्योत्तरभाग आसीत्. एतन्नाटकं
चानेनाकबरमन्त्रिणो राजाटोडरसल्लनाम्नः पुत्रस्य गोवर्धनधारीत्यपरनाम्नो गिरि-
धारिणः प्रेरणया प्रणीतम्. अनेनैव कविना काशीपरिसरवर्तिताण्डवपुरनृप-
तेरनुजन्मनो नरोत्तमस्याभ्यर्थनया पारिजातहरणचम्पूरपि निरमायि. नाटकस्यास्य
मुद्रणमस्माभिः पुस्तकद्वयाधारेणारब्धमस्ति. तत्र प्रथमं पुस्तकं प्रायः शुद्ध-
मन्तिमपत्ररहितं शतवर्षप्राचीनमिवोपलक्ष्यमाणं जयपुरराजवैद्यश्रीकृष्णरामकवेः

काव्यमाला ।

महाकविश्रीशेषकृष्णप्रणीतं

कंसवधम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

प्रारम्भः शुभकर्मणस्त्रिभुवनक्लेशाभिचारागमः

कान्ताकर्षणकर्मकर्मणविधिः कामाद्वितीयश्रुतिः ।

हुंकारो मदनस्य निर्वृतिवधूमङ्गीरशिञ्जाध्वनिः

श्रेयः संपदमातनोतु भवतः कंसारिवंशीरवः ॥ १ ॥

अपि च ।

वृन्दारण्ये चरन्ती विभुरपि सततं भूर्भुवःस्वः सृजन्ती

नन्दोद्भूताप्यनादिः शिशुरपि निगमैर्लक्षिता वीक्षितापि ।

विद्युल्लेखावनद्धोन्नमदमलमहाम्भोदसच्छायकाया

माया पायादपायादविदितमहिमा कापि पैताम्बरी वः ॥२॥

१. अयं महाराष्ट्राभिजनः शेषोपनामको नृसिंहसूनुः श्रीकृष्णकविः काश्यामक-
बरबादशाहराज्यसमये ख्रिस्ताब्दीयषोडशशतकस्योत्तरभाग आसीत्. एतन्नाटकं
चानेनाकबरमन्त्रिणो राजाटोडरमल्लनाम्नः पुत्रस्य गोवर्धनधारीत्यपरनाम्नो गिरि-
धारिणः प्रेरणया प्रणीतम्. अनेनैव कविना काशीपरिसरवर्तिताण्डवपुरनृप-
तेरनुजन्मनो नरोत्तमस्याभ्यर्थनया पारिजातहरणचम्पूरपि निरमायि. नाटकस्यास्य
मुद्रणमस्माभिः पुस्तकद्वयाधारेणारब्धमस्ति. तत्र प्रथमं पुस्तकं प्रायःशुद्ध-
मन्तिमपत्ररहितं शतवर्षप्राचीनमिवोपलक्ष्यमाणं जयपुरराजवैद्यश्रीकृष्णरामकवेः
सकाशादधिगतं क-चिद्धितम्. द्वितीयं चास्मदीयमेव नवीनं नातिशुद्धं च
स्व-चिद्धितमित्यवधेयम्.

अन्यच्च ।

मुञ्चासुं चण्डिमानं मयि भुजगफणारत्नसंक्रान्तकाय-

च्छायां प्रेक्ष्य स्वकीयामपि मनसि वृथा मा कृथा दुर्वितर्कम् ।

इत्युक्त्वा पादपद्मे सपदि निपततो मूर्ध्नि गङ्गाधरस्य

प्रेङ्खन्तश्चण्डिकायाः शतगुणितरुषः पान्तु वोऽपाङ्गभङ्गाः ॥ ३ ॥

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु निखिलवृन्दारकवृन्द-
वन्द्यमानपादारविन्दस्य तुहिनगिरिनन्दिनीनयनानन्दनिःस्यन्दकन्दस्य
सकलसुरासुरोरगनरकिंनरनिकरगीयमानत्रिपुरदहनावदानस्य त्रिभुवनम-
वनारम्भस्तम्भस्य चतुर्वर्गलक्ष्मीप्रतीक्ष्यमाणकूपाकटाक्षाञ्चलस्य भगवतः
श्रीविश्वेश्वरस्य प्रासादपरिसरसीमि महानेव कलकलः समुल्लसति ।
तदत्र यात्राप्रसङ्गसंगतैर्नानादिगन्तवास्तव्यैर्विविधानवद्यह्यह्यविद्याविनो-
दमोदमानमानसैः सकलकलाकलापकौशलनिकैषैर्विदग्धमिश्रैरुपस्थानी-
यैर्मवितव्यम् । तद्यावदेतान्निजविज्ञानोपहारेणोपतिष्ठे । यतः ।

बुद्धिं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमामुञ्चति

श्रेयः पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।

विज्ञानं परिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं

किं किं नारमते हरेरिव कैथाजयं सतां संगतम् ॥ ४ ॥

(परिक्रम्य पादान्तरे स्थित्वा । सविमर्षम् ।) कथमनाहूत एव रङ्गं प्रविश-
न्नवज्ञापराहतो नोपहसनीयः स्याम् । यतः ।

१. 'मुञ्चाः' इति क-पुस्तकपाठः. २. 'निखिल' इति क-पुस्तके नास्ति.
३. 'परिसर' इति क-पुस्तके नास्ति. ४. 'ह्य' इति क-पुस्तके नास्ति.

नागच्छन्नपह्रयते न वचनोत्थानासनैः पूज्यते

नो पृच्छन्ननुभाष्यते न च दशा सान्द्रादरं वीक्ष्यते ।

ईर्ष्यारोषकषायिते हृदि घृणालेशोऽपि न स्पृश्यते

किं त्वेकः प्रवदन्समञ्जसमपि प्राज्ञः शठैर्हस्यते ॥ ५ ॥

(निमित्तं सूचयित्वा । सहर्षम् ।)

स्पन्दते दक्षिणं चक्षुर्वक्षो विस्फार्यते यथा ।

सामाजिकास्तथा मन्ये नृत्याय त्वरयन्ति माम् ॥ ६ ॥

(आकाशे कर्णं दत्त्वा ।) किं ब्रूथ—‘दूराध्वसंचारपरिश्रान्तस्वान्तानस्मान्नेनचिदभिनवप्रथितवस्तुना प्रयोगेण भगवत्कृपानुबन्धिना विनोदय’ इति । तद्यावद्गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय तथा करोमि । (नेपथ्याभिमुख-मवलोक्य ।) अये, कथं

रात्रिजागरणायासकषायितविलोचना ।

अद्याप्येषा विशालाक्षी निद्रातन्द्रां न मुञ्चति ॥ ७ ॥

तथा हि ।

स्वलति शिथिलग्रन्थिर्गात्रादसौ (?) सिचयाञ्चलः

स्थगयति कुचौ वामः पाणिः परं धृतवासनः ।

गलति कबरी वक्त्रं लीलालकैः परिभूयते

तदपि नयनानन्दयैषा दशा हरिणीदृशः ॥ ८ ॥

(विमृश्य ।) सुखप्रसुप्तामप्येतां कालातिपातकातरः प्रबोधयामि तावत् ।

(प्रविश्य ।) आर्ये, कथमद्यापि निद्रासि । ननूदितभूयिष्ठ एव भगवान्किरणमाली । तथा हि ।

मीलत्कैरवलोचनां प्रविगलत्ताराच्छहारावलीं

अन्यच्च ।

मुञ्चासुं चण्डिमानं मयि भुजगफणारत्नसंक्रान्तकाय-

च्छायां प्रेक्ष्य स्वकीयामपि मनसि वृथा मा कृथा दुर्वितर्कम् ।

इत्युक्त्वा पादपद्मे सपदि निपततो मूर्ध्नि गङ्गाधरस्य

प्रेङ्खन्तश्चण्डिकायाः शतगुणितरुषः पान्तु वोऽपाङ्गमङ्गाः ॥ ३ ॥
(नान्यन्ते ।)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु निखिलवृन्दारकवृन्द-
वन्द्यमानपादारविन्दस्य तुहिनगिरिनन्दिनीनयनानन्दनिःस्यन्दकन्दस्य
सकलसुरासुरोरगनरकिंनरनिकरगीयमानत्रिपुरदहनावदानस्य त्रिभुवनभ-
वनारम्भस्तम्भस्य चतुर्वर्गलक्ष्मीप्रतीक्ष्यमाणकृपाकटाक्षाञ्चलस्य भगवतः
श्रीविश्वेश्वरस्य प्रासादपरिसरसीम्नि महानेव कलकलः समुल्लसति ।
तदत्र यात्राप्रसङ्गसंगतैर्नानादिगन्तवास्तव्यैर्विविधानवद्यह्यविद्याविनो-
दमोदमानमानसैः सकलकलाकलापकौशलनिकैषैर्विदग्धमिश्रैरुपस्थानी-
यैर्भवितव्यम् । तद्यावदेतान्निजविज्ञानोपहारेणोपतिष्ठे । यतः ।

बुद्धिं वर्धयति श्रियं वितनुते वैदग्ध्यमामुञ्चति

श्रेयः पल्लवयत्यघानि दलयत्युन्मीलयत्युन्नतिम् ।

विज्ञानं परिशोधयत्युपचिनोत्युच्चैः कलाकौशलं

किं किं नारभते हरेरिव कैथार्जयं सतां संगतम् ॥ ४ ॥

(परिक्रम्य पादान्तरे स्थित्वा । सविमर्षम् ।) कथमनाहूत एव रङ्गं प्रविश-
न्नवज्ञापराहतो नोपहसनीयः स्याम् । यतः ।

१. 'मुञ्चाः' इति क-पुस्तकपाठः. २. 'निखिल' इति क-पुस्तके नास्ति.
३. 'परिसर' इति क-पुस्तके नास्ति. ४. 'हय' इति क-पुस्तके नास्ति.
५. निकषः सुवर्णपरीक्षणपाषाणः. ६. न जीर्यतीत्यर्जयमिति संगतस्य विशेषणम्.
७. मैत्री.

नागच्छन्नुपहृत्यते न वचनोत्थानासनैः पूज्यते

नो पृच्छन्ननुभाष्यते न च दृशा सान्द्रादरं वीक्ष्यते ।

ईर्ष्यारोषकषायिते हृदि घृणालेशोऽपि न स्पृश्यते

किं त्वेकः प्रवदन्समञ्जसमपि प्राज्ञः शठैर्हस्यते ॥ ५ ॥

(निमित्तं सूचयित्वा । सहर्षम् ।)

स्पन्दते दक्षिणं चक्षुर्वक्षो विस्फार्यते यथा ।

सामाजिकास्तथा मन्ये नृत्याय त्वरयन्ति माम् ॥ ६ ॥

(आकाशे कर्णं दत्त्वा ।) किं ब्रूथ—‘दूराध्वसंचारपरिश्रान्तस्वान्तानस्मान्नेनचिदमिनवग्रथितवस्तुना प्रयोगेण भगवत्कृपानुबन्धिना विनोदय’ इति । तद्यावद्ब्रह्मं गत्वा गृहिणीमाहूय तथा करोमि । (नेपथ्याभिमुख-मवलोक्य ।) अये, कथं

रात्रिजागरणायसकषायितविलोचना ।

अद्याप्येषा विशालक्षी निद्रातन्द्रां न मुञ्चति ॥ ७ ॥

तथा हि ।

स्खलति शिथिलग्रन्थिर्गात्रादसौ (?) सिचयाञ्चलः

स्थगयति कुचौ वामः पाणिः परं धृतवासनः ।

गलति कबरी वक्त्रं लीलालकैः परिभूयते

तदपि नयनानन्दायैषा दशा हरिणीदृशः ॥ ८ ॥

(विस्मृत्य ।) सुखप्रसुप्तामप्येतां कालातिपातकातरः प्रबोधयामि तावत् ।

(प्रविश्य ।) आर्ये, कथमद्यापि निद्रासि । ननूदितभूयिष्ठ एव भगवान्किरणमाली । तथा हि ।

मीलत्कैरवलोचनां प्रविगलत्ताराच्छहारावलीं

म्लायच्चन्द्रमुखीं विशृङ्खलतमःकेशां सशेषाम्बराम् ।

प्रातः सत्वरमित्वरीमिव बलादुद्गाढरागैः करै-

राकर्षन्निव यामिनीमनुपतत्यम्भोजिनीवल्लभः ॥ ९ ॥

अपि चातिपतति पुरंध्रीगृहाचारसमयः । नन्वेतामेव तावत्प्रभातवेलां
पतिव्रताधर्ममनुवर्तमानां दिनकरकुलवधूं पश्यतु भवती । तथा हि ।

उद्बुध्य प्रथमं प्रसाध्य वदनं संमृज्य तारोत्करं

निर्माल्यावकरं ततोऽवतमसैरालिप्य सद्गोमयैः ।

सैरैः स्वस्तिकं मण्डलानि किरणैरारम्य निर्मात्यह-

र्लक्ष्मीः स्त्रीसमयागतं सरसिजैः पुष्पोपहारं भुवः ॥ १० ॥

नटी—(सैहसापसृल) *एसु हि । आणवेदु अज्जो किंणिमित्तं
महच्चे अ पच्चूसे सद्दाविदु म्हि ।

सूत्रधारः—आर्ये, त्वरयन्त्येते नानादिगन्तागताः सकलकलाज-
लघिसांयात्रिका यात्रिकाः संगीतरङ्गप्रसङ्गाय माम् । तत्प्रसाध्यन्तां
पात्राणि प्रवेशोचितवर्णिकापरिग्रहेण ।

नटी—^१को उण एदाणं सामाजिआणं मँज्जे णिमाहाणुग्गहस-
मत्थो अँज्जक्खो जस्स पुरदो णच्चामो ।

सूत्रधारः—आर्ये, अयमेव तावदखिलब्रह्माण्डमण्डपमहानटः
सृष्टिस्थितिप्रलयनाटिकासूत्रधारः सूत्रात्मा विश्वसाक्षी भगवानिन्दु-

*एषास्ति । आज्ञापयत्वार्थः किंनिमित्तं महत्येव प्रत्युषे शब्दायितास्ति ।

^१कः धुनरेतेषां सामाजिकानां मध्ये निग्रहानुग्रहसमर्थोऽध्यक्षो यस्य
पुरतो नृत्यामः ।

१. कुलटासिव. २. 'निपतति' इति क-पाठः. ३. 'सोपसृल' इति ख-पाठः.
४. 'मज्जे' इति क-पुस्तके नास्ति. ५. 'अँज्जक्खो' इत्यस्य स्थाने ख-पुस्तके
'अज्जत्तो' इत्यस्ति. ६. 'अये' इति ख-पाठः.

शेखरः । तत्पादपद्मपरिचर्यापर्याप्तप्राप्तसाम्राज्यधुरंधरो गोवर्धनधारि-
राजश्च ।

नटी—*को उण एसो गोवर्धनधारीति मणिज्जइ ।

सूत्रधारः—तदाकर्ण्यतां यदि कौतुकम् ।

अस्ति क्षमापालमौलिज्वलदमलमणिश्रेणिनिःश्रेणिरोह-

द्रोचिर्वीचिप्रपञ्चच्छुरितपदनखप्रेङ्खदुद्यन्मयूखैः ।

येनाकालेऽपि बालारुणकरनिकरो जागरोज्जृम्भमाण-

ज्योत्स्नाजालैर्जटालं स्फुटमजनि हरिचक्रवालान्तरालम् ॥ ११ ॥

अपि च ।

वापी पातालमूलं जलमुरगनदी कच्छपः खच्छकन्दः

शेषो नालं दलानां विततिरपि फणाः कर्णिका शैवशैलः ।

तारास्ताराः परागा मधु च मधुमती केसरा दन्तिदन्ता-

स्तस्मिन्यत्कीर्तिपद्मे भ्रमति मधुकरः शर्वरीसार्वभौमः ॥ १२ ॥

तस्यास्ति तण्डनकुलामलमण्डनस्य

श्रीतोडरक्षितिपतेस्तनयो नयज्ञः ।

नानाकलाकुलगृहं स विदग्धगोष्ठी-

मेकोऽधितिष्ठति गुरुर्गिरिधारिनामा ॥ १३ ॥

तेन चाहं सबहुमानमाहूय ससमाजेनादिष्टोऽस्मि ।

नटी—†जइ एवं ता कीस चिन्तापज्जाउल्लहिअओ विअ चिर-
अन्तो चिट्ठसि ।

*कः पुनरेष गोवर्धनधारीति भण्यते ।

†यद्येवं तत्कस्माच्चिन्तापर्याकुलहृदय इव चिरयंस्तिष्ठति ।

सूत्रधारः—प्रिये, महदेव चिन्तास्थानं सम्भ्योपस्थानम् । तथा हि ।
नाहूतापि पुरः पदं रचयति प्राप्नोपकण्ठं हठा-

त्पृष्टा न प्रतिवक्ति कम्पमयते स्तम्भं समालम्बते ।

वैवर्ण्यं स्वरभङ्गमञ्चति बलान्मन्दाक्षमन्दानना

कष्टं भोः प्रतिभावतोऽप्यभिसभं वाणी नवोदायते ॥ १४ ॥

नटी—*अज्ज, जइ एव्वं ता किं ति अप्पा संकडे पाडि-
जइ ।

सूत्रधारः—आर्ये,

त्वरयति नृपगोष्ठीसंस्तवस्त्र्यातिलिप्सा

जडयति च विदग्धाराधनासाहसिक्यम् ।

इति न समधिकर्तुं रूपकं नो विरन्तुं

प्रभवति बत दोलारोहदुःस्थं मनो मे ॥ १५ ॥

नटी—†को उण उआओ विअद्वाराहणस्स ।

सूत्रधारः—प्रिये, ममाप्येष विमर्शश्चिरं चेतसि वर्तते । यतः ।

प्राचीं वाचामुदारां नवरसलहरीहारिबन्धान्प्रबन्धा-

नापीय श्रोत्रपात्रैरपहतहृदया हन्त तर्षप्रकर्षात् ।

गुम्फैः संफुल्लमल्लीसरससुमनसां माधुरीमुद्गिरन्तः

सन्तः संतोषमन्तः कमपि सहृदयास्वाद्यमेते वहन्ति ॥ १६ ॥

अपि च ।

सारस्वते स्रोतसि दूरमग्नैः सुधीवरैरुद्धृतसूक्तिरत्ने ।

न तत्किमप्युर्वरितं यदेषामुपायनीकृत्य पुरो भवेयम् ॥ १७ ॥

*आर्य, यद्येवं तत्किमित्यात्मा संकटे पाल्यते ।

†कः पुनरुपायो विदग्धाराधनस्य ।

अन्यच्च ।

निर्मज्याशु सुधीवरैः प्रतिपदं सारस्वतोदन्वतः

प्रोद्धत्यापहतैर्दिगन्तसुलभैः सत्सूक्तिमुक्ताफलैः ।

सद्वर्णैः परिपूर्णकर्णहृदया भूमीभुजोऽमी ततः

किं मे ताननुरञ्जयिष्यति वचोवाचालकाचावली ॥ १८ ॥

(स्युतिमभिनीय । सहर्षम् ।) आर्ये, दिष्ट्या समासादितः खलु दुरन्तचि-
न्ताकान्तारसन्तारहेतुः । तथा हि ।

पृथ्वीमण्डलमौलिमण्डनमणिः श्रीमच्चृसिंहात्मजः

कृत्वा कृष्णकविः कुतूहलवशादस्मासु यज्यक्षिपत् ।

नाट्यं कंसवधाभिधानमधुना तस्य प्रयोगोद्यमं

विद्वद्वाजसमाजमानसमहानन्दाय विन्दामहे ॥ १९ ॥

नटी—(अपवार्य ।) *कहं सो वि कवीणं मज्झे संभावि-
ज्जइ ।

सूत्रधारः—अयि मुग्धे, किमेवमाशङ्कसे । यतः—

चतुर्दशसु विद्यासु परिकर्मितचेतसः ।

कवितेति कियन्नाम तस्याश्चर्यं विपश्चितः ॥ २० ॥

नटी—[†]णं भणामि पसाअकविणो विअ तस्स वि पण्डिअकइणो
वाणी विअद्धजणस्स पज्जुत्ता भोदि ति ।

सूत्रधारः—बाढम् । यतः—

*कथं सोऽपि कवीनां मध्ये संभाव्यते ।

[†]ननु भणामि प्रसादकवेरिव तस्यापि पण्डितकवेर्वाणी विदग्धजनस्य
पर्युक्ता भवति ।

मौलौ मन्दारदामभ्रमदलिपटलीकाकलीं श्रोणिबिम्बे
 कूजत्काञ्चीकलापं चरणकमलयोर्मञ्जुमञ्जीरशिञ्जाम् ।
 उत्सङ्गे कीरगीतं स्तनभुवि मसृणं वल्लकीपञ्चमं वा
 तत्काव्ये दत्तकर्णा शिवशिव मनुते भारती भारमेव ॥ २१ ॥
 अपि च ।

यः पीयूषमयूखधामनि सुधासाराच्छकच्छेऽपि यः
 क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रलहरीलावण्यपूरेऽपि यः ।
 यः कान्ताधरपल्लवे मधुरिमा नासौ समुद्राहते
 श्रीविद्वत्कविकृष्णपण्डितवचोवीचीसमीचीनताम् ॥ २२ ॥

नटी—*अज्जउत्त, णं सुणीअदि सदाणुसासणे दिढं कदम्भासो
 एसो ति ।

सूत्रधारः—आर्ये, भूषणमेतन्न दूषणं कवीनां व्याकरणकोविद-
 तेति । तथा हि ।

रसालंकारसारापि वाणी व्याकरणोज्झिता ।

श्चिन्नोपहतगात्रेव न रञ्जयति सज्जनान् ॥ २३ ॥

नटी—(सोद्वेगम् ।) †अण्णं भणामि । विसविसमविसहरवइजीहा-
 सहस्सणीसरिवक्ककक्कसविअडवअणोवण्णासणिच्चाहिओअफंसदूसि-
 आ तस्स जीहा कहं महुरमहुररसलालसाइं रसिअज्जणमणाइं रञ्जइ-
 स्सदिचि णत्थि मे हिअअस्स आसङ्खो ।

*आर्यपुत्र, ननु श्रूयते शब्दानुशासने दृढं कृतान्यास एष इति ।

†अन्यद्भणामि । विषविषमविषधरपतिजिह्वासहस्रनिश्रुतवक्त्रकर्कशविकट-
 वचनोपन्यासनिर्वाहभियोगस्पर्शदूषिता तस्य जिह्वा कथं मधुरमधुररसलाल-
 सानि रसिकजनमनसि रञ्जयिष्यतीति नास्ति मे हृदयसासङ्गः ।

१. 'रसालंकारसंस्कृत' इति ख-पाठः. २. 'श्चिन्नोपहतगात्रेव' इति ख-पाठः.
३. 'रसालसाइं' इति ख-पाठः, 'रसालसानि' इति तच्छ्रया.

सूत्रधारः—(विहस्य ।) अयि मुग्धे न खलु निसर्गमधुरोदारप्रकृतयो
वाचः सांसर्गिकैर्दोषैरुपहन्यमाना अपि स्वाभाविकं गुणमतिवर्तन्ते ।
पश्य तावत् ।

ध्माता भालतलानलैः कवलिता कण्ठोत्थहालाहलै-

रालीढाथ जटाटवीवल्यितैराशीविषाणां गणैः ।

कीर्णा भस्मभिराहतास्थिपटलैर्विद्धा जटाग्रैरपि

स्वीयमुज्झति माधुरीं हरशिरोरत्नं किमिन्द्रोः कला ॥ २४ ॥

नटी—(सोत्प्रासम् ।) *अज्ज, एवं णेदम् । णं भणामि तह वि
दुज्जणा अवज्जणिज्जा जह अणुमेत्ते वि अम्हाणं कुसीलवाणं खलिदे
ण पडिहसन्ति ।

सूत्रधारः—आर्ये, अलमनया चिन्तया । निसर्गः खलु स तादृशं
नोपायसहस्रैरपि विपरिणमयितुं शक्यः । यतः—

अमृतं किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्गिरति ।

गुणमेव वक्ति साधुर्दोषमसाधुः प्रकाशयति ॥ २५ ॥

तदलं कालातिपातेन । प्रस्तूयतां प्रावेशिकं संगीतकम् ।

नटी—†कं उण समअं समस्सिअ गाइस्सम् ।

सूत्रधारः—नन्विममेवाचिरप्रवृत्तं सर्वसुखाकरं प्रावृत्समयमाश्रित्य
गीयताम् । इह हि ।

*आर्य, एवमेतत् । ननु भणामि तथापि दुर्जना आवर्जनीया यथाणु-
मात्रेऽप्यस्माकं कुशीलवानां स्थलिते न प्रतिहसन्ति ।

†कं पुनः समयं समाश्रित्य गाये ।

१. 'स्वाभाविकगुणाच्चातिवर्तन्ते' इति ख-पाठः. २. 'तादृशः' इति ख-पाठः.
३. 'विनिमयितुं' इति ख-पाठः.

मृदितमृदुमृदङ्गध्वनधिकारिमेघ-

ध्वनिमुदितमयूरीमन्द्रकेकोपगीताः ।

सजलजलदजालानीलनेपथ्यलक्ष्य-

क्षणरुचिरुचिराङ्गयः खैरमाशा नटन्ति ॥ २६ ॥

नटी—*तह । (इति गायति ।)

पणमह जलहरसमअं विज्जुज्जलसोम्मसामसुहअसिरिम् ।

जं दद्वण दिसाणं कदम्बमउलेहि^३ होन्ति पुलआइं ॥ २७ ॥

सूत्रधारः—(सहर्षम् ।) आर्ये, सम्यगुपलक्षितं भवत्या । सकलम-
ङ्गलालयः किलायं समयः । तथा हि ।

वसुदेवदुःखहारी नारीनयनोत्सवो जलदकालः ।

शौरिरिव^४ सीरिमित्रं^५ कंसमदविच्युतं कुरुते ॥ २८ ॥
(नेपथ्ये ।)

आः पाप, कोऽयमलीकवैतालिकः सकलसुरासुरचक्रचूडामणिमयू-
खमांसलप्रतापाग्निनिर्दग्धवैरिजातस्य त्रिभुवनजयलक्ष्मीविभ्रमावासमण्ड-
पस्तम्भायमानप्रचण्डभुजदण्डस्य सकलवीरवंशावतंसस्य कंसस्यापि मद-
प्रच्यवममिलषन्वाचाटतां प्रकटयति ।

*तथा ।

पणमत जलधरसमयं विबुदुज्ज्वलसौम्यश्यामसुभगश्रियम् ।

यं दृष्ट्वा दिशां कदम्बमुकुलैर्भवन्ति पुलकानि ॥

१. 'जलदलीलानील' इति ख-पाठः. २. 'क्षणरुचिरुचिरम्याः' इति ख-पाठः.
३. 'जस्सि दहदिसाणं' इति क-पाठः. 'यस्मिन्दशदिशां' इति तच्छाया.
४. 'सर्वे' इति ख-पाठः. ५. वसुदेवः श्रीकृष्णजनकः. जलदकालपक्षे त्वस्फु-
टोऽर्थः. ६. सीरी बलदेवः; (पक्षे) सीरिणो हालिकाः कर्षका इति यावत्.
७. कंसः कृष्णमातुलः. तं मदविच्युतं निर्मलं कुरुते; (पक्षे) कं जनं संभ्रमेन हर्षेण
मिच्युतं रहितं कुरुते. अपि तु न कसपि.

नटी—(सोत्कम्पम् ।) *अज्ज, को एसो जस्स आआलिअप्पलअ-
वादविहडन्तबम्हण्डखण्डपप्फुरन्तघोरणिग्घोसबोलन्तदहदिहामुहो एक-
कालगज्जन्तदिग्गाविमुक्कविकारककसो कण्ठघुणी सुणीअदि ।

सूत्रधारः—अये, ममाप्ययमपरिचितः । (निपुणं निरूप्य ।) नूनमसौ

अस्मद्वचःप्रतिफलत्रिजनामधेय-

वर्णावलीश्रवणरोषकषायिताक्षः ।

आभङ्गुरभ्रुकुटिभीषणभालपट्टः

कंसः करालकरवालनिविष्टमुष्टिः ॥ २९ ॥

न तदस्य पुरतः स्थातुमस्माकमुचितम् । यतः ।

पितरं भगिनीं भामं भागिनेयास्त्रिधांसता ।

तृणीकृता घृणा येन स किमस्मानुपेक्षते ॥ ३० ॥

तदेहि । अन्यतो गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कंसः ।)

कंसः—(साटोपं परिक्रम्य । सक्रोधम् ।) किमात्थ रे, किमात्थ 'कंसं
मदविच्युतं कुरुते' इति । ननु रे, नाद्यापि विदितस्ते त्रिभुवनैकवीरो
निर्मिताशेषदुर्मदध्वान्तध्वंसः कंसः ।

यद्दोर्दीप्यत्प्रतापानलबहलवलज्ज्वालजालावलीढः

शिश्ये शौरिः पयोधौ तुहिनगिरिदरीष्वन्धकारिर्निलिल्ये ।

*आर्य, क एष यस्याकालिकप्रलयवातविघटमानब्रह्माण्डखण्डप्रस्फुरद्वो-
रनिर्घोषशब्दायमानदशदिङ्मुख एककालगर्जद्दिग्गजविमुक्तचीत्कारकर्कशः
कण्ठध्वनिः श्रूयते ।

१. 'हस्ते' इति ख-पाठः. २. भामं भगिनीपतिम्. ३. अन्धकारिः शिवः.

ब्रह्मा पद्मासनः सन्ममयति समयं तापसच्छब्दना त-

द्रक्षोयक्षोरगाणामिह बत कतमो वीक्षितं मे क्षमेत ॥ ३१ ॥

(हस्तौ निष्पीड्य ।) ननु रे,

कारागारनियन्त्रितासुरसुरस्त्रीनेत्रकादम्बिनी-

निर्यद्वारिसरिज्झरव्यतिकरैर्निर्वाप्यमाणोऽपि यः ।

उच्चैरौर्व इव प्रजिज्वलयिषुर्ब्रह्माण्डमुज्जृम्भते

कस्तं वा मम दोर्मदं दमयितुं जागर्ति लोकत्रये ॥ ३२ ॥

(नेपथ्ये ।)

आः, कथमित्थं विकत्थसे । ननु रे,

यस्ते मदं दमयिता दनुजेन्द्रकालो

बालः स कोऽपि भगवान्कचिदप्रमेयः ।

संवर्धते गिरिगभीरुगुहाविहार-

तन्द्रालुकेसरिकिशोर इवाविभाव्यः ॥ ३३ ॥

कंसः—(सातङ्गम् ।) कथमियमाकाशे दुरुपश्रुतिः श्रूयते । न चाशरीरा दैवी वागर्थेन विसंवदते कथंचित् । संभावितश्चायमर्थः । निसर्गविद्वेषिणो हि देवा बहुधास्माभिः कदर्थिता वैरप्रतियातनाय स्वयमशक्ता अपि बहुधावतीर्णमेव पुराणपुरुषं पुनरवतारयिष्यन्तीति । कथितश्चायमर्थः । पूर्वमप्यन्तरिक्षचारिण्या वाण्या वसुदेवेन निवृत्तपाणिग्रहणां स्वसारं देवकीं प्रस्थापयतो मम । यथा—‘अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां बहसेऽबुध’ इति । तदाकर्ण्य च ततः प्रतीपमाशङ्कमानेन मया देवकीवसुदेवौ दृढनिगडयन्त्रितौ कारागरमारोपितौ । तद्गर्भाश्चोत्पतन्त एव बहवो व्यापादिता एव । संप्रति

तु शिलातले निपात्यमानया दारिकया योगमायया हस्तादुत्सृत्य गग-
नतलमुत्पतितया प्रागुक्तमेव । नारदेनापि पुनरुक्तं यत्किल 'वसुंधरा-
भारावताराय गृहीतवर्णिकान्तरः कपटपटुर्बटुनाटितकेन वैकुण्ठनाथः
सपरिजनो गोकुले प्रच्छन्नरूपः संचरति' इति । तदस्यानर्थबीजस्य
प्रतिक्षेपे नोपेक्षितुं युक्तम् । भवतु तावत् । (प्रकाशम् । नेपथ्या-
भिमुखम् ।) कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—*जयतु जयतु महाराजो । एसम्हि ।

कंसः—हेमाङ्गद, समाह्वयतां महामात्यः ।

हेमाङ्गदः—†जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य तेन सह प्रविश्य ।)
इदो इदो महामच्चो । एसो महाराजो तुमं चिरं पडिक्खन्तो चिट्ठदि ।
ता उपसप्प णम् । (संकृतमाश्रित्य ।)

हेलोत्खातदिगन्तदन्तिदशनैः संस्त्यानदानद्रव-

द्रोणीश्यामलकान्तिभिर्विरचितं सिंहासनं मण्डयन् ।

रज्यल्लोचनकोणशोणकिरणं चन्द्रातपत्रं दध-

त्सर्वन्दीकरचामरैः परिचितो देवोऽयमास्ते पुरः ॥ ३४ ॥

महामात्यः—(पुरोऽवलोक्य । राजानं निर्वर्ण्य ।) कथमयं रसान्तरा-
वेशविलक्ष इवालक्ष्यते । तथा हि ।

निःश्वासैः परुषैर्विशुष्यदसकृद्भ्यादश्यमानाधरं

स्विद्यद्भालकपोलरागमधिकं नेत्रेऽरुणिन्नाजयन् ।

*जयतु जयतु महाराजः । एषोऽस्मि ।

†जदेव आज्ञापयति । इत इतो महामात्यः । एष महाराजस्त्वां चिरं
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । तदुपसर्पणम् ।

१. 'कपटपटुपटु-' इति ख-पाठः. २. 'नेत्रारुणिन्ना' इति क-पाठः.

वक्त्रं किञ्चिदवाञ्चयन्नुपरतव्यापारमन्तश्चिरं

चिन्ताकुञ्चितलोचनाञ्चलमहो देवः परिध्यायति ॥ ३५ ॥

तदत्र महता केनचिद्भयरोषद्वैराज्यावेशबीजेन भवितव्यम् । भवतु
परिज्ञास्यामि तावत् । (उपसृत्य ।) जयतु जयतु महाराजः ।

कंसः—महामात्य, इत आस्यताम् ।

महामात्यः—(उपविश्य ।) देव, दिष्ट्या वर्षसे ।

स्वैराखादितशत्रुशोणितमधुन्याघूर्णमानाङ्गया

वन्दीभूतसुरेन्द्रवृन्दवनिताबाष्पाम्बुभिः स्नातया ।

स्फूर्जत्तावककान्तकीर्तिवसनप्रान्तेन संवीतया

निर्व्याजं परिरभ्यते तव भुजस्त्रैलोक्यराज्यश्रिया ॥ ३६ ॥

तत्किमपि चिन्तानिमित्तं ज्ञातुमिच्छामि ।

कंसः—किमिह चिन्तास्थानम् । यतः ।

निष्कण्टकं विगतवैरमपास्तशङ्कं

दासीकृतामरगणं हृतदिक्करीन्द्रम् ।

त्रैलोक्यमेव विहितं दनुजैश्चिरं त-

च्चिन्तानिमित्तमिह नस्तु किमस्तु वस्तु ॥ ३७ ॥

तथापि दुरुपश्रुतिश्रवणसंभवशङ्कापिशाचिका किमप्युत्तरलयति मे
चेतः । तथा हि ।

रिपुरिति दुरुपश्रुतिः श्रुतिं मे व्यथयति यद्यथातथं तथापि ।

जलधरसितं प्रकोपहेतुर्भवति हि बृंहितशङ्कया मृगारेः ॥ ३८ ॥

महामात्यः—महाराज, कासौ दुरुपश्रुतिः ।

१. 'इवाञ्चयन्' इति ख-पाठः. २. 'द्वैराज्यदोष-' इति ख-पाठः. ३. 'श्रव-
णशङ्कापिशाची' इति क-पाठः.

(कंसः 'यस्ते मदं दमयिता' इत्यादि पठति ।)

महामात्यः—(स्वगतम् ।)

नैषा मृषा भवितुमर्हति देववाणी

नाणीयसीमपि नृपोऽर्हति हन्त चिन्ताम् ।

किं संप्रति प्रतिविधेयमिह प्रतीपे

दैवे प्रयुक्तमखिलं खिलतां प्रयाति ॥ ३९ ॥

भवतु तावत् । (प्रकाशम् ।) महाराज, अलमनया चिन्तया । यतः ।

दपोद्धुरेषु चतुरङ्गबलाधिकेषु

भ्रूमङ्गमात्रपरिनिर्जितनिर्जरेषु ।

त्वत्पादमूलपरिवर्तिषु मादृशेषु

नामापि शत्रुरिति हन्त कुतः प्रसिद्धम् ॥ ४० ॥

या चेयं दुरुपश्रुतिरित्युदाहृता देवेन तन्न किञ्चिदेतत् । यतः ।

पदे पदे प्रस्खलता मोहोपहतचेतसाम् ।

सुरोपजीविनामित्थं प्रलापा नहि दुर्लभाः ॥ ४१ ॥

अन्यच्च विज्ञापयामि—भूतार्थमेतदुदाहृतं देवस्य । नीतिशास्त्रं पुनर-
न्याहशम् । तथा हि ।

नावज्ञेयो रिपुरिति लघुः क्षीणसत्त्वोऽपि विज्ञै-

र्हन्तारण्यं दहति शनकैः संचिताङ्गः स्फुलिङ्गः ।

किं च न्यञ्चन्निभृतनिभृताकुञ्चिताङ्गो बिडालः

कालपेक्षी असति सहसालक्षितोत्फालमाखुम् ॥ ४२ ॥

न च संप्रत्यव्यञ्जितविक्रिया इति विस्मृतवैराः संभावयितुमर्हाः ।

नीतिर्हि तादृशी भविष्युनाम् । यदुदाहरन्ति—

१. व्यर्थत्वमित्यर्थः. २. 'न नः' इति क-पाठः. ३. सुराया मद्यस्य; (पक्षे)
सुराणां देवानाम्.

‘कौर्मै संकोचमास्थाय प्रहारमपि मर्षयेत् ।

प्राप्ते तु काले नीतिज्ञ उत्तिष्ठेत्कालसर्पवत्’ ॥ ४३ ॥ इति ।
विशेषतश्च न बहुशोऽपक्रियमाणा विश्वसनीयाः । अविश्रमो हि
वैरनिर्यातनाधिकारः । तथा हि ।

उदितमुदितं हन्ति ध्वान्तं सहस्रकरः करै-

र्निहतनिहतं भूयो भूयस्तमः परिजृम्भते ।

विरमति तमो नेदं नायं निषीदति भानुमा-

न्न खलु विकसद्वैरा घीराः कथंचिदुदासते ॥ ४४ ॥

तदत्रावश्यमकुतोभयेनापि संनिहितात्याहितेनेव देवेनावहितेन भवित-
व्यम् । यतः ।

क्रूराः केसरिणस्तुषारशिखरिद्रोणीषु संशेरते

नागेन्द्रा अपि संचरन्ति विकटे विन्ध्याटवीकोटरे ।

धत्तेऽसौ भुजगेश्वरोऽपि धरणिं पातालमूले वस-

न्यायः पौरुषभूषणा नयविदो जातु प्रमाद्यन्ति न ॥ ४५ ॥

कंसः—एवमेतत् । किं तु चिन्तयामि, कथममी प्रच्छन्नकौ-
लिकाः कपटपटवः सर्वे एकपद एव सुनिग्रहा इति ।

महामात्यः—(चिरं विचिन्त्य ।) महाराज,

यज्ञायत्तं जीवितं देवतानां यज्ञाः साक्षा ब्राह्मणेष्वायतन्ते ।

ते चाप्येते धर्मकर्मैकमूला मूले छिन्नेऽस्तैव वार्तामराणाम् ॥ ४६ ॥

एषु च निगृहीतेषु सर्वनिदानमेकादशात्मा विष्णुरपि सुनिग्रहः ।

यत्सरन्ति—

१. ‘कृष्णसर्पवत्’ इति पञ्चतन्त्रादिधृतः पाठः. २. ‘संनिहितमृत्त्याहितेनैव’
इति स्व-पाठः.

‘विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ।

श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनुः’ ॥ ४७ ॥ इति ।

कंसः—ममाप्येष परामर्शः । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) कः
कोऽत्र भोः ।

वेत्रहस्तः पुरुषः—*जयदु जयदु भट्टा । एसोम्हि । आणवेदु
भट्टा ।

कंसः—वेत्रधर, समादिश निदेशवर्तिनः—

हन्यन्तां द्विजदेवसेवनपराः सर्वेऽपि वर्णाश्रमा

ध्वंस्यन्तां दमदानसत्यनियमस्वाध्याययज्ञादयः ।

पीड्यन्तां च तपोवनानि परितस्तीर्थानि पुण्याश्रमा

बध्यन्तामचिरात्सुरा हरिहरब्रह्मादयः सानुगाः ॥ ४८ ॥

वेत्रहस्तः—†जं भट्टा आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः ।)

कंसः—महामात्य, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु । वयमप्यन-
न्तरकरणीयाय प्रयतामहे ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति तालजङ्घः ।)

तालजङ्घः—आदिष्टोऽस्मि तत्रभवता महामात्येन यत्किल ‘अस्स-
द्दर्गनिसर्गवैरिणः पुराणपुरुषस्य नराकारधारिणः कौपि प्रच्छन्नः प्रभवः

*जयतु जयतु मर्ता । एषोऽस्मि । आज्ञापयतु मर्ता ।

†यद्गताज्ञापयति ।

१. ‘उपजीविनः’ इति ख-पाठः. २. ‘सञ्जीभवामः’ इति ख-पाठः.
३. ‘क्वचित्’ इति ख-पाठः.

श्रूयते । तत्प्रवृत्तिमुपाहर' इति । तत्किमत्र प्रतिपद्ये । यतः—

अन्विष्टा गिरिकंदरोदरसरित्कान्तारपुण्याश्रमाः

स्वःपातालमहीतलेषु परितश्चरैश्चरद्भिश्चिरम् ।

नाभूत्कर्णपथातिथिर्दितिकुलारातिप्रथा सर्वथा

तत्किं वाद्य निवेदयाम्यविदितादिद्वयार्थसारः प्रमुम् ॥ १ ॥

(चिरं विचिन्त्य । दीर्घं निःश्वस्य ।) हन्त भोः,

अघटनघटनपटीयानेकः किल केवलं काळः ।

संभाव्यतेऽद्य डिम्भाज्जृम्भारिजितोऽपि यत्प्रभोर्भीतिः ॥ २ ॥

(स्मृतिमभिनीय सहर्षम् ।) अये, अस्ति किलैषा किंवदन्ती । यत्—

‘यशोदया लाल्यमानो नन्दगोपस्य गोकुले ।

विहम्बयन्बाललीलां वासुदेवोऽभिवर्धते’ ॥ ३ ॥ इति ।

तं चातिमानुषगुणाकृतिपौरुषै-

रुद्यं पुमांसमनुमाय निहन्तुमेनम् ।

प्राक्प्रेषिताः शकटधेनुकपूतनाद्या

नाद्यापि हन्त विनिवर्तितुमुत्सहन्ते ॥ ४ ॥

भवतु । तावद्गोकुलपरिसरमेवानुसरासि । (इति परिक्रम्य पुरोऽवलोक्य ।)

अये, कथमयं गोकुलनिवासी गोपानां सौर्वस्तिको ब्राह्मण इत
एवाभिवर्तते । तदस्मादेव निःशेषां प्रवृत्तिमुपालस्ये । (उपसृत्य ।)

गर्ग, प्रणम्यसे ।

गर्गः—कुसली भव ।

तालजङ्घः—कियद्दूरं प्रस्थितोऽसि ।

गर्गः—नन्दादेशाद्गोकुलोत्पातानुपशमयितुं श्रुवतीर्थं गच्छामि ।

तालजङ्घः—अथ किं गोकुले ।

गर्गः—महत्येव दुरवस्था हा कष्टं कष्टं समाधीयते । तथा हि ।
वेतालग्रहपूतनाप्रभृतयो बालग्रहाः शान्तिकै-

नीता बल्युपहारमग्नमणिमिः शान्तिं कथंचिन्मया ।

उत्पाताः शकटासुरप्रभृतिभिर्देतैः कृतास्ते पुन-

बालेनाद्भुतकर्मणा स्वयमहो कृष्णेन नीताः क्षयम् ॥ ५ ॥

तालजङ्घः—(खगतम् ।) तदेतत्प्रस्तूयते यदर्थोऽयमस्माकमायासः ।
(प्रकाशम् ।) स्पष्टं तावत्प्रपञ्चतां कः केन हत इति ।

गर्गः—

पूर्वं कौचिदुपस्थितौ तरुवरव्याजेन नन्दाङ्गणे

बुद्ध्याकसिकमेष रिङ्गणपरो बालो विशालोर्जितः ।

मात्रा मध्यनिबद्धदामकलितान्तोल्लखलाकर्षणा-

दारुणौ यमलार्जुनौ समहरद्दीर्घार्तघोरस्वरौ ॥ ६ ॥

तालजङ्घः—(खगतम् ।) तावेतौ नारदशापवशादवाप्ततरुभावौ
नलकूबरमणिग्रीवौ भगवत्सन्निधानैकोपनेयशापान्तौ कुबेरतनयौ ।
(पुनः सातङ्कम् ।) तन्नूनमयमेव भगवतोऽवतारो बाललीलामनुभवन्मवि-
ष्यति । भवतु । ज्ञास्यामि तावत् । (प्रकाशम् ।) अथापरमावेदय ।

गर्गः—

कंसादेशवशात्प्रविश्य शिबिरं नन्दाङ्गणेऽवस्थितं

पापिष्ठं शकटं विभाव्य कपटं बालौऽथ कालोपमः ।

तत्सौवस्तिकविप्रवाचनविधिव्यग्रीभवच्चिन्तया

मात्रा किंचन वञ्चितः क्षितितले क्षुत्क्षामदेहो लुठन् ॥ ७ ॥

तालजङ्घः—(साकष्टम्भम् ।) ततस्ततः ।

१. 'कष्टं कष्टं समास्त्रीयते' इति ख-पाठः. २. 'विशालोर्जितौ' इति ख-
पाठः. ३. 'आशुमौ' इति ख-पाठः.

गर्गः—

क्षीरस्यार्तिभरोत्क्षिप्तचरणाङ्गुष्ठनोदितम् ।

पर्यास्थच्छकटं कूटं जर्जराङ्गास्थिपङ्कजम् ॥ ८ ॥

तालजङ्घः—अहह, असमञ्जसमसमञ्जसम् । अथान्येषां को

वृत्तान्तः ।

गर्गः—

वात्यावर्तविवर्तनव्यतिकरादादाय बालं बला-

दन्धीकृत्य जनं जवादुदपतद्दूरं तृणावर्तकः ।

तालजङ्घः—(सांश्वासम् ।) ततस्ततः ।

गर्गः—

तं च क्षमाधरभारभूरिगरिमा व्यालम्ब्य कण्ठे हठा-

दायच्छन्समपोथयत्पृथुशिलापट्टे निपात्यार्भकः ॥ ९ ॥

तालजङ्घः—अहो दुरवस्थेदानीं जयास्था ।

यस्मिन्धावत्यमरनगरीलुण्ठनोत्सर्पिर्दर्प-

स्फूर्जज्जङ्घाजवपरिणमच्चण्डवात्याविवर्तैः ।

उच्चैर्भ्राम्यन्नभसि निदधे शृङ्गमुत्पाद्य मेरोः

क्रन्दत्संक्रन्दनमधुकरं लूननालं यथाब्जम् ॥ १० ॥

तस्यापि ते मनुष्यगर्भादपीदृशी दशा ।

गर्गः—

रिष्टोऽपि दुष्टदिष्टाकृष्टः कण्ठावगुण्ठने तिष्ठन् ।

दष्टोऽच्युतेन दशनैर्दृष्टो^१ नष्टः क्षणार्धेन ॥ ११ ॥

१. 'सांश्वासम्' इति ख-मुक्तके नास्ति. २. 'जयावस्था' इति क-पाठः.

३. 'दृष्टो' इति ख-पाठः.

तालजङ्घः—हा धिक्, कष्टं भोः । अथ पूतनायाः का वार्ता ।

गर्गः—यापरेषाम् । तथाहि ।

कृत्वा रूपं त्रिभुवनमनोमोहनं पाययन्ती

स्तन्यं हालाहलमयमथानेन निष्पीतसारा ।

हा धिक्कष्टं किमपि सहसा राक्षसी पर्यणंसीत्

तालजङ्घः—(सोत्साहम् ।) ततस्ततः ।

गर्गः—

क्रूराक्रन्दैर्बधिरितजगत्तक्षणाच्च व्यरंसीत् ॥ १२ ॥

तालजङ्घः—हा वत्से, अनूष्मणि शलभायितासि ।

घुणेन प्रोत्कीर्णा तदहह शिला वज्रघटिता

न शम्पासंपातात्किमपि शतधाशीर्यत तृणैः ।

विलिल्ये प्रालेयक्षितिरपि न स्वद्योतमहसा

यदाधत्से वत्से किमपि नरडिम्भादभिभवम् ॥ १३ ॥

(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।)

स्वाराज्यैकफले रिपुक्षयमखे देवद्विजाधारके

कंसस्यानुशयानलेऽसुरयशःक्षीराहुतीर्जुह्वता ।

त्वं धौग्या विहितासि हन्त विधिना वत्से न जाने पुनः

का पूर्णाहुतिरुत्तमा तदमुना क्रूरेण कारिष्यते ॥ १४ ॥

गर्गः—तदपि नातिचिरादेव स्फुटीभावमुपैष्यति । अतिचपलः

किल कालकौलेयको नास्मदुपेक्षाक्षणक्षेपं क्षमते ।

तालजङ्घः—ततस्ततः ।

१. 'अथ' इति ख-पाठः. २. आधारो घृताहुतिविशेषः. 'देवद्विषयाजके' इति क-पाठः. ३. अग्निसमिन्धनमन्त्रः. ४. 'तदप्यचिरादेव स्फुटीभावितुमुपैष्यति' इति ख-पाठः. ५. 'उत्प्रेक्षा' इति ख-पाठः.

गर्गः—ततश्च तथा तथोत्पातपरम्परापरामूयमाना व्रजवासिन
उपनन्दनाम्ना गोपवृद्धेनोपमम्र्य गोकुलादुदुष्य नातिदूरे निरामयं
बहलजलं मिलदुलपशबलं वृन्दावनमव्यमच्यूषुः ।

तत्रापि वसता तेन सबलेनाघहारिणा ।

लीलामात्रेण निहताः प्रलम्बबकधेनुकाः ॥ १५ ॥

तालजङ्घः—(सवैकव्यम् ।) हा वत्साः, कथमकस्मादेव दशमीं
दशामापन्नाः स्य । (सरोषम् ।) कथमयमतिप्रसजति कालकालकौले-
यकः । ननु रे कृतान्तहतक,

विद्वानेषु दिगीश्वरेषु समिति द्रागुत्पुतिप्रदुत-

क्रुध्यत्कासरतुङ्गशृङ्गविधुतिव्याविद्वगात्रः पतन् ।

कारागारनिकारमाशु गमितः संतर्ज्यमानो मटैः

काकुल्याकुलमीः कृपावशहृदा न त्वं मया मोचितः ॥ १६ ॥

तदधुना न भविष्यति ।

गर्गः—(खगतम् ।)

अपि स्यादस्माकं किमपि कुशलं गोकुलमुवां

(निःश्वस्य ।)

कुतो वा कल्याणं प्रकृतिकुटिले राजनि रिपौ ।

(सावष्टम्भम् ।)

अये शान्तं पापं यदि स भगवान्किञ्चन कृपा-

कटाक्षप्रक्षेपैः क्षययति विपक्षप्रतिभयम् ॥ १७ ॥

तालजङ्घः—क पुनरिदानीं निर्भराश्चर्यगर्भोऽर्भकान्नस्वर्णिकाप्र-
च्छन्नोऽघटनघटनापटीयान्नैटवपुः साक्षादीक्षणातिथिः स्यात् ।

गर्गः—श्रुतं मया नातिचिरादेव गोकुलोपश्लस्यमुपेयुषा यत्किल

धनुर्यज्ञोत्सवे कृष्णं सबलं मातुलः किल ।

निनीषुर्मथुरामेष क्रूरोऽप्यक्रूरमादिशत् ॥ १८ ॥

तालजङ्घः—सखे, यथादिष्टमनुष्ठीयताम् । अहमपि वृन्दावनप-
रिसर एवैनमनुसरामि । (इति निष्क्रम्य ।) तदेतद्वृन्दावनम् । अन्वेषया-
म्येनम् । (इति परिक्रामति ।)

(नेपथ्ये ।)

रे रे ब्रजवासिनः, सावधाना भवत । नन्वयमनुपतति नेदीयानेव

कोपाटोपातिवल्गाद्विकटखुरपुटग्रस्फुटद्भूमिपृष्ठा-

दुत्तिष्ठद्भिर्गिरिष्ठैर्ब्रजजननयनान्यन्धयन्धूलिजालैः ।

कुर्वन्धामेष हेषारवशतबधिरां वालर्षिं प्रोद्धुनान-

श्रूडावालान्तरालप्रणिहितकपिलक्रूरतारस्तुरंगः ॥ १९ ॥

तालजङ्घः—(सातङ्कम् ।) आः, किमेतत्स्यात् ।

न खलु सुरभिःसैरभीसमृद्धे शिशुचलकर्णकैतर्णकावकीर्णे ।

अतिचकितजनव्रजे व्रजेऽस्मिन्ननुपधिरेष तुरंगमप्रचारः ॥ २० ॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

धावन्वीरं घरायां क्षणमथ विदधद्भौरितं^१ धूतमूर्धा

चञ्चल्यञ्चत्खुराग्रक्षणधरगिरजोघोरणीदुर्विभाव्यः ।

चित्रं चङ्क्रम्यमाणाश्चिरमथ सहसा संभ्रमं विभ्रदूर्वा-

गर्वागर्वादस्सर्वाद्विरुजति जनताः सर्वतः पर्वतामः ॥ २१ ॥

तालजङ्घः—(निपुणं निरूप्य ।) नूनमेनेन महारंजनिर्दिष्टेनाश्वव-
र्णिकाप्रच्छन्नमूर्तिना विविधमायावेषपटीवसा केशिना भवितव्यम् ।

१. पुच्छम्. २. 'चूला' इति क-पाठः. ३. गोमहिषीसंपन्न. ४. सबोज-
तवत्सव्याप्ते. ५. निश्छलः. ६. बौरितमश्वगतिविशेषः.

(सहर्षम् ।) तदनेन सकलसुरासुरचक्रदुःसहपराक्रमेण तत्क्षणादेवास्स-
त्यतिपक्षः सपक्षो व्यापादयिष्यते । साधु रे केशिन्, साधु ।
कृतकृत्योऽसि । यतः—

दर्पोद्धुरेषु निहतेषु निशाचरेषु
मायासु मायिनि खिलत्वमुपेयुषीषु ।
कंसस्य भृत्यनिवहैरिह यद्विपक्ष-
पक्षक्षयक्षमतयाद्य विभावितोऽसि ॥२२॥

(पुनर्नेपथ्ये ।)

रे रे गोपालाः, दिष्ट्या जीविताः स्मः ।

परित्यजत साध्वसं भजत धीरतां नेत्रयो-

र्जहीत विनिमीलिकां भवत भूविलेभ्यो बहिः ।

विदीर्णमुखकंदरोदरनिविष्टमुष्टिक्षत-

क्षरद्रुधिरघोरणिः स निहतो वयस्येन नः ॥ २३ ॥

तालजङ्घः—(ससंभ्रमम् ।) कथं सत्यमेव निहतः । (निपुणं निरूप्य ।)

अहह,

वमति रुधिरधारां नासिकानालरन्ध्रा-

ल्लुठति घरणिपीठे क्ष्मां खुराग्रैः क्षुणत्ति ।

धुरति किमपि घोरं केसराण्युद्धुनीते

तदणुमपि विलम्बं न क्षमन्तेऽसवोऽस्य ॥ २४ ॥

हन्त मोः, वज्रसाराणि हृदयानि जीवलोकस्य । यदेवमनेकधा
कुलक्षयमध्यक्षयक्षपि प्राणिमि । तदस्मिन्निहते नूनमासन्नमत्याहितं
महाराजस्य दैवैकचिकित्सनीयमालोकयामि । यतः—

वाचा नाचरितं दृशा न कलितं कर्णेऽपि नाकर्णितं
चित्तेनापि न चिन्तितं न च पुनः स्वप्नेऽपि संभावितम् ।
दैवज्ञैर्न निवेदितं न पिशुनैराशङ्कितं कर्हिचि-
त्तत्तादृग्यसनं विधिर्घटयति क्रूराशयः प्राणिनाम् ॥ २५ ॥
तदेनं वृत्तान्तमुपहरामि महामात्यस्य । (इति निष्क्रान्तः ।)
इति द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति रथारूढोऽक्रूरः सारथिश्च ।)

अक्रूरः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) हन्त भोः,
असारे संसारे विषविषमपाकेऽनृतसुखे
कृतान्तेनाक्रान्ते प्रकृतिचपले जीवितबले ।

ध्रुवापाये काये विषयमृगतृष्णाहतहृदः

परप्राणैः प्राणानहह परिपुष्णन्ति कुधियः ॥ १ ॥

अहो, अस्य दितिजकुलकलङ्कस्य कंसस्य निर्विवेकता निर्घृणता
च । यतः—

स्वस्तीयेषु हतेषु सप्तसु मनाङ् नाद्यापि निर्विघ्नते

तादृक्चेदयमष्टमोऽपि किमितस्त्रासेन संभ्रम्यते ।

कक्षातुं प्रभवेद्भवेद्यदि हरिर्हन्तावतीर्णः स्वयं

मृत्यौ जन्मवतां ध्रुवे च मरणं श्रेयः परं श्रीपतेः ॥ २ ॥

(विमृश्य ।) अथवा किमेनमासुरीमतिदारुणां प्रकृतिमाश्रितमुपालमे ।
ननु तावदहमात्मानमेव तादृशे नृशंसे कर्मणि प्रवर्तमानमाकलयामि ।
तथा हि—

राजाराधनतत्परेण सहसा स्वीकुर्वता चासनं

कृत्याकृत्यविचारवञ्चितधिया धर्मोऽपि नापेक्षितः ।

स्पृष्टा नैव घृणा तृणाय च मतो लोकस्त्रपाप्युज्झिता

धिकृक्षिभरिणा मयाद्य कृपणाः प्राणाः परं पोषिताः ॥ ३ ॥

सूतः—आयुष्मन्, कथमयं महाराजो जानन्नपि स्वजनसंबन्धम-
निस्नेहपर्याकुलहृदयेन भवता वत्सौ रामकृष्णानुपनिनीषति ।

अक्रूरः—सूत, सोऽयं कुटिलनीतिपण्डितः परस्परमस्मासु विरो-
धमुत्पाद्य सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वानेवास्मान्संजिहीर्षति । तथा हि ।

नानेष्ये यदि तौ ध्रुवो मम वधस्तच्छासनातिक्रमा-

दाहर्तुं यदि यामि वक्ष्यति तदा को वा न मां सौनिकम् ।

निन्देन्नन्दनविप्रयोगविवशो मां नन्दगोपो जैर-

ञ्जातिर्द्वेक्ष्यति वा चिरादहरहः शप्स्यन्ति गोपाङ्गनाः ॥ ४ ॥

सूतः—आयुष्मन्, अपि नाम महाराजाज्ञागौरवनियन्त्रणात्कथ-
मपि तथोपसीदन्तं तत्रभवन्तं भगवान्वासुदेवो न प्रतीपमाशङ्किष्यते ।

अक्रूरः—सूत, सत्यमात्य ।

दुर्जनवशवर्तिनमिह चिरतरविरहेण लुप्तसौहार्दम् ।

न प्रत्येति स्वजनं मृग इव मृगैयूपसर्पिणं हरिणम् ॥ ५ ॥

तथापि ।

सर्वान्तरात्मा भगवान्सर्ववृत्त्यवबोधकः ।

न मामनन्यशरणमन्यथा प्रतिपत्स्यते ॥ ६ ॥

१. 'ध्रुवं' इति ख-पाठः. २. 'ततः' इति ख-पाठः. ३. 'हिंसकम्'.
४. 'वृद्धः'. ५. 'मृगयूपसर्पिणं' इति क-पाठः. मृगयुर्व्याधः. ६. 'मूर्त्यवबो-
धकः' इति ख-पाठः.

सूतः—आयुष्मन्, प्रत्यासीदति सायंतनः समयः । तत्त्वर्यताम् ।
रामकृष्णावलोकनेन नयने सफल्यावः ।

अक्रूरः—(क्षणं ध्यात्वा सहर्षम् ।) हन्त भोः, स एष दारुणतरे
दारकाहरणकर्मणि नियुञ्जानेन महाराजेन प्रयुक्तो निग्रहोऽप्यनुग्रहा-
यैव कल्पिष्यते मयि । अद्य खलु

कुवलयदलदामश्यामकान्तिः कलावा-

न्नयनचुलुकनीयः कोऽपि पीयूषराशिः ।

व्रजपरिसरधूलीकेलिलोलः किशोरा-

कृतिकृतिपरिचेयो द्रक्ष्यते ब्रह्मसारः ॥ ७ ॥

सूतः—(प्रतीचीमवलोक्य ।) आयुष्मन्, पश्य ।

अहरखिलमशेषज्योतिषामेकशेषः

सकलभुवनवृत्तीः कर्मसाक्षी निरीक्ष्य ।

रथतुरगरजोभिः काञ्चनैः क्रान्तकायो

जलधिमभिनिमङ्कुं भानुमानाजिहीते ॥ ८ ॥

अक्रूरः—(सहर्षम् ।) सखे, साधु समुन्नीतम् ।

अधिवनमभिधावद्गोखुरोद्धूतधूली-

शबलविमलगात्रः स्फीतपीताम्बरश्रीः ।

व्रजपरिसरमेप्यङ्गुयोतिषां ज्योतिरेकः

सफलयति कदा नश्चक्षुरिन्दीवराक्षः ॥ ९ ॥

सूतः—

अस्तं येतापि किल मस्तकवर्तिनासां-

वस्ताचलोऽहिमरुचा रुचिमभ्यलम्भि ।

१. 'पश्य तावत्' इति क-पाठः. २. 'अधिनिमङ्कुं' इति क-पाठः.
३. 'अभिवन' इति ख-पाठः. ४. गच्छतापि.

प्रायः परोपकृतये कृतिनोऽनपेक्ष्य

स्वार्थं विपत्कवलिता अपि संघटन्ते ॥ १० ॥

अक्रूरः—(निपुणं निरूप्य । सानन्दम् ।)

अहिमकरमरीचिधातुरागैः शबलितमम्बुदमण्डलं दधानः ।

अनुहरति गिरिस्तुलां मुरारेर्वलयितचित्रशिखण्डमण्डनस्य ॥ ११ ॥

सूतः—अहह, असमञ्जसम् ।

अयमुदयमहीभृन्मस्तकन्यस्तपादः

स्वरतरकरदुःस्थां प्रौढिमाढौकमानः ।

दिवसमणिरथोच्चैर्द्राक्परां प्राप्य काष्ठा-

महह विधिविरोधादम्बुधौ मज्जतीति ॥ १२ ॥

अक्रूरः—सूत, साधूत्प्रेक्षितम् । तथा हि ।

निर्मज्ज्याधिपयोधि भर्तारि रुचां लोकान्तरं प्रस्थिते

संध्याभिं विशति प्रमीलति 'निजेऽम्भोजे दिनश्रीरियम् ।

यत्काष्ठाकर एष रज्यति तमोधूमोऽश्रुते रोदसी

संक्रन्दन्ति स्वगाः समेत्य ददते विप्राश्च तोयाञ्जलीन् ॥ १३ ॥

(पुनः सूतं प्रति ।) अये, बंहीयानतिवाहितः पन्थाः । तदधुनापि किय-

दन्तरं नन्दवाटस्य ।

सूतः—आयुष्मन्, इतो नेदीयानेव लक्ष्यते । तदुपगतप्रायाने-

वासानवगच्छ । तथाहि निरूपयत्वायुष्मान् ।

अधितरणितनूजातीरवानीरपाली-

परिसरमतिकाली भाति तालीवनाली ।

विलसति तददूरेऽतुच्छतापिच्छगुच्छा-

वलिबलयितवल्लीवेल्लिता नन्दपल्ली ॥ १४ ॥

अक्रूरः—(निपुणं निरूप्य । ससंभ्रमम् ।) सूत, संभावयामि तावत् ।

गिरिशिखरविरूढप्रौढहिन्तालमाला-

पिहितगगनगर्भआम्यदूर्जध्वजाग्रः ।

विहगविहृतवेगव्यग्रशाखाकराग्रै-

स्त्वरयति परिरब्धुं नन्दघोषः किमस्मान् ॥ १५ ॥

सूतः—(किञ्चिदन्तरं गत्वा रथवेगं नाटयन् । पुरोऽवलोक्य ।) आयुष्मन्,

उपवनतरुखण्डहिण्डमानाण्डजततिभिर्गृहमेधिहोमधूमैः ।

अपि च शिशुपशूद्धतै रजोभिः किमपि पुरस्तिमिराद्वयं चकास्ति ॥ १६ ॥

(पुनः सविषादम् ।) हन्त भोः,

अस्तमिते दिननाथे चिरयति चन्द्रे स्फुटासु तारासु ।

सहसा तमःप्रधानैर्व्याकुलितं हन्त भूतलं तरलैः ॥ १७ ॥

तथा हि ।

तमःश्यामे व्योम्नि स्फुटकनकलेखाङ्कुरचय-

प्रभा विद्योतन्ते निकष इव खद्योतनिकराः ।

सहस्रांशोरंशा इव चरमशैलव्यतिकरा-

द्विशीर्णाः पर्यस्ताः पथिकपृथुनिःश्वासपवनैः ॥ १८ ॥

अक्रूरः—सूत, साधु समर्थितम् । तथा हि ।

मेचकद्युतिदलान्तरलीनर्ज्योतिरिङ्गणचमत्कृतिरम्याः ।

पादपा इव चकासति मेरोः क्ष्मां गता इव हरिन्मणिकूटाः ॥ १९ ॥

(कर्णं दत्त्वा । सहर्षम् ।) हन्त भोः,

स्नेहप्रस्रुतपीवरस्तनभरप्राग्मारभूरिक्षर-

त्क्षीरक्षालनपिच्छिलैः प्रतिपदं मार्गैर्निषिद्धत्वरः ।

हर्षोत्पुच्छयमानतर्णकरवोत्कर्णा व्रजायोत्सुका

गोसंघाः प्रतिहुंकृतैरिह मुहुः श्रोत्रोत्सवं कुर्वते ॥ २० ॥

सूतः—आयुष्मन्,

चारणेन परिचर्य समन्तादद्रिकाननदरीः परिपूय ।

संप्रति प्रतिनिवर्तयितासौ गोघनानि किल गोकुलनाथः ॥ २१ ॥

तथा हि । आकर्णयत्वायुष्मान् ।

चम्पे चन्दनि चन्द्रिके चमरिके चन्द्रावलि श्यामले

गङ्गे गोमति गौरि गीतरसिके गायत्रि गोदावरि ।

घीरे घीवरि घूसरे घवलिके कालाक्षि कालीति च

व्याहाराः परितो हरन्ति हृदयं हम्भारवाश्राविणः ॥ २२ ॥

अक्रूरः—(कर्णं दत्त्वा । सानन्दम् ।) सूत, इतोऽपि स्मणीयमा-
कर्ण्यते ।

अनुसृतकरतालैर्वेणुवीणानुयातै-

मुंस्वरितकलमृङ्गैर्दिम्भडम्फाभिरामैः ।

मधुरमधुरगीतैर्हुंकृतैर्गोघनाना-

मिदमुदयति नादाद्वैतमानन्दसान्द्रम् ॥ २३ ॥

(पुनः कर्णं दत्त्वा ।)

क्षीरस्यावेगधावद्रभसनिपतितस्तन्यफानोज्ज्वलः-

कूर्दद्वत्सावरोधव्यसनिशिशुशताकृतकोलाहलाढ्यः ।

गम्भीरामीरकुम्भीकुहरपरिणमद्भीरगोक्षीरधारा-

ध्वानोऽध्वन्यध्वगेभ्यः पिशुनयति चिरादेष गोष्ठस्य गोष्ठीः ॥ २४ ॥

सूतः—(सोत्साहम् ।) अहह, संप्रति

१. चम्पे इत्यादीनि धेनुसंबोधनानि. २. हम्भा धेनुशब्दः. ३. शृङ्गड-
म्भदयो वाद्यविशेषाः.

हुंकृतभांकृतहीहीहीकृतधुंधुंधुमारवैर्मुखराः ।

व्याकुलबालकगोकुलवत्सकुलैः संकुलाः ककुभः ॥ २५ ॥

अक्रूरः—सूत, समासादितप्रायास्तदिदानीं नन्दघोषोपश्ल्यभू-
मयः । तत्संयम्यन्तां प्रग्रहाः । यावद्रामकृष्णचरणनलिनविन्यासपू-
तपांसुसंपर्कादात्मानं पवित्रयन्तौ पादचारेण गोपुरपरिसरशिखरमारुह्य
नन्दनन्दनानुगमनमनुपालयावः ।

सूतः—साधु मञ्जितमायुष्मता । तदेते संयता वाजिनः । सम-
वतरत्वायुष्मान् ।

(इति रथादवतरणं नाटयतः ।)

अक्रूरः —(पुरतो निरूप्य । सवितर्कम् ।) अये, कथमियं

व्रजपरिसरभूमिष्वापतद्गोखुराग्र-

कथनसिकतिलासु व्यक्तपद्मध्वजश्रीः ।

समविषमनिपाता शैशवं व्यञ्जयन्ती

सरयति पदपङ्क्तिः कापि कस्यापि पुंसः ॥ २६ ॥

(ध्यानं नाटयित्वा । स्वगतम् ।)

एतद्रूढं सत्समूहैरमूढैर्योगारूढैर्यत्कथंचित्समूढम् ।

लीलोन्मीलङ्घिम्भदम्भस्य विष्णोर्वन्दे वेदान्तैकवेद्यं पदं तत् ॥ २७ ॥

(त्रेपथ्वे कलकलः ।)

अक्रूरः—(कर्णं दत्त्वा ।) अये, कथमयमिदानीं

कासांचित्रयनाञ्चलं विचलयन्नाभारिवामभ्रुवां

दोर्वल्लीरिह दोहते विकलयन्मौलिं मुहुर्दोलयन् ।

अन्तः कन्दलयन्नमन्दमर्मलामानन्दकन्दावलीं

विमोघं दलयन्मुरारिमुर्लीनालीरवः श्रूयते ॥ २८ ॥

(परिभाष्य, स्वगतम् ।)

तावन्माध्वीक साध्वी भवतु तव कथा क्षीरपूरासि वन्ध-

स्तावत्तावच्चकोरी चुलुकयतु चिरं शीतरोचिर्मरीचीन् ।

तावत्पीर्यूषयूषैर्विदधतु विबुधास्तोषपोषं कथंचि-

द्यावन्नाकर्णितैषा मधुरिपुसुरलीमाधुरीसाधुरीतिः ॥ २९ ॥

(सहसा परावृत्य पुरोऽवलोक्य । सहर्षम् ।) अये, कथमियमित एव

मुखरितकलभृङ्गीमाधुरीसाधुरीति-

क्षरदधरमधूलीमोहिताशेषविश्वः ।

अमलतमतमालश्यामलः कोमलाङ्गः

समुपसरति नेत्रानन्दनो नन्दसूनुः ॥ ३० ॥

(चिरं विभाव्य ।) कथमयमतिमानुषपौरुषो बाललीलाकलेवरावृतोऽप्यना-
वृतब्रह्मास्वादसोदरानन्दमेदुरामुदञ्चयति चेतसो वृत्तिम् । (नेत्रे निमील्य
ध्यानं नाटयन् ।)

त्वं क्षीराम्बुनिधिं ममन्थि जगन्नातुं जघन्थासुरा-

न्दंष्ट्राग्नेण समुज्जहर्ष्य धरणिं सुष्वप्य शेषे सदा ।

दूरे तस्थिथ किं च वाङ्मनसयोः किं त्वेष नः प्राक्तनैः

पुण्यैरद्य पचेलिमैः किल बलात्पुंभावमालम्बसे ॥ ३१ ॥

सूतः—आयुष्मन्, पश्यैतत् । प्रातः प्रोषितयो रामकृष्णयोः
प्रत्यागमनमनुपालयन्तौ जरन्तौ यशोदानन्दगोपौ संभृतातिथ्यसंभारा-
वित एवाभिवर्तते । तदेतयोः प्रत्यनन्तरीभूय यथेष्टगोष्ठीसमागमसु-
खमनुभवामः ।

अक्रूरः—सूत, एवमेतत् । तदेहि । गोपुरपरिसरमेवानुसरामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति वेत्रपाणिः पुरुषः ।)

पुरुषः—आदिष्टोऽस्मि तत्रभवता पुरोधसा गर्गेण यत्किल मातु-
लालयाय प्रवत्स्यतोर्वत्सयो रामकृष्णयोस्तारानुकूल्यं परिज्ञातुं दैवज्ञमा-
ज्ञापयेति । तदेनमनुसरामि । (नेत्रे निमृज्योर्ध्वमवलोक्य ।) अये, विभा-
तप्राया विभावरी । तथा हि—

तमस्तोमज्योत्स्नारुणकिरणकिर्मीरितरुचि-

नर्मोलक्ष्मीरेषा जयति जगदुज्जीवनकरी ।

निशाकल्पे लीनं पुनरपि सिसृक्षोस्त्रिभुवनं

विधातुः सृष्ट्यादौ प्रकृतिरिव वर्णत्रयमयी ॥ १ ॥

(पुनर्निरूप्य ।)

इतः शुक्ला चन्द्रद्युतिभिरिह रक्त्तारुणकरै-

स्तमिस्रैरप्यन्तःस्खलितगतिभिर्मैचकरुचिः ।

प्रभातश्रीरेषा विलसति पुरःस्था सुकृतिनां

मिमैङ्गूणां जड्बुधुमणिविधिजासंगम इव ॥ २ ॥

(पुरोऽवलोक्य ।) कथमयं दैवज्ञः प्राचीनगोपुरशिखरमध्यमध्याखूढो
मित्रोदयं प्रतीक्षमाण आस्ते । तद्यावदुपसर्पामि । (गतिवैकल्यमभि-
नीय । स्वगतम् ।)

न जराजर्जरैरङ्गैरेतां सोपानपद्धतिम् ।

आरोढुमवरोढुं वा मनागुत्सहते मनः ॥ ३ ॥

अहह, कथं दुर्दैवेन दुःस्थामेनामवस्थां प्रतिलम्बितोऽस्मि । तथा हि—

१. 'गार्ग्येण' इति क-पाठः. २. 'अनुसरामीति' इति ख-पाठः.

३. जड्बुधुमणिविधिजा गङ्गायमुनासरस्वत्यस्तत्संगमे प्रयागे मिमैङ्गूणां स्नातुमिच्छ-

ताम्. ४. 'प्राचीनप्राची' इति क-पाठः.

अन्यत्रेहितमन्यतो निपतति क्लेशादुदस्तं पदं
 मुष्टिर्न क्षमते क्षणं कलयितुं यष्टिं पृथोर्वेपथोः ।
 न श्रोत्रे शृणुतश्चिराय परितस्तारस्वरं व्याहृतं
 धिक्कष्टं जरसातुरस्य मरणं मन्ये महानुत्सवः ॥ ४ ॥

हन्त भोः,

गलति वदने लाला वाचः स्खलन्त्यपरिस्फुटाः
 स्रवति सततं चक्षुर्नासं न संचरतः पदे ।
 मुखमदशनं दृष्टिः शून्या वृथा च विचेष्टितं
 शिव शिव जरा बाल्यं भूयः प्रसौति नवं नवम् ॥ ५ ॥

अपि च ।

अन्योक्त्या परिचिन्वते परिजनान्संचार्यमाणाः परं-
 स्कन्धन्यस्तमुजाश्चिरेण चरणाक्षेपं समातन्वते ।
 न खेनैव कृतं सरन्ति सहसा क्रुध्यन्ति निष्कारणं
 वृद्धव्याधितभूमुजः किल समावस्था विधात्रा कृताः ॥ ६ ॥
 तदिहस्थ एवैनमाह्वय निवेदयामि पुरोघसो निदेशम् । (इति बाहुमुत्क्षि-
 पन्नाह्वयति ।)

(प्रविश्य ।)

दैवज्ञः—(सहर्षं खगतम् ।) कथं क्षणमपि व्याक्षेपासहिष्णवो
 महतां मनोरथाः । यतः प्रस्थानोत्सुकयोर्वत्सयो रामकृष्णयोरतिप्रशस्त-
 तरो यात्रामुद्भूतं उषस्येव समुपस्थितः । तथा हि—

चन्द्रः पुष्पगतस्तृतीयभवने सिद्धिप्रदो दक्षिणः

केन्द्रस्थाः कथयन्ति सौम्यस्वचरा योगाधियोगं शुभम् ।

१. 'परं' इति क-पाठः. २. 'चरणाक्षेपे समारम्भणः' इति क-पाठः.
 ३. 'बाहु' इति ख-पाठः

अम्भःसंभृत एष कुम्भनिवहो वेश्याशिरःस्थः पुरः

प्रस्थाने कथयन्ति शात्रववर्धं सर्वेऽर्थसिद्धिं तथा ॥ ७ ॥

तत्सत्त्वरमुपसृत्य यात्रोचितमङ्गलाचारोपकरणान्युपाहरामि । (इति ससं-
भ्रमवतीर्य पुरोऽवलोक्य ।) अये, कथमयमन्तःपुरप्रतीहारो रत्नापीड इत
एवाभिवर्तते । तदस्मान्निशीथवृत्तं नन्दाकूरयोः संवादमवगच्छामि ।
(इत्युपसर्पति ।)

दैवज्ञः—अये रत्नापीड, कथमर्धोन्मीलितलोचन एव संचरन्नति-
वूर्णमानानामङ्गानामनीश्वर इवावलक्ष्यसे ।

रत्नापीडः—किं भणामि । कष्टात्कष्टतरः खलु परमेष्य-
भावः । यतः—

श्रान्तोऽपि हन्त रजनीगुरुजागरेण
कार्यातिपातचकितो न शये क्षणार्धम् ।

भ्रूमङ्गवीक्षणवितर्कितचित्तवृत्ति-
नित्यानुवृत्तिनिरतः प्रभुवृत्तमीक्षे ॥ ८ ॥

दैवज्ञः—तत्कथय कारणं रात्रिजागरणस्य ।

रत्नापीडः—सखे, किं न जानासि ।

अकूरागमसंभ्रमादुपहतैरातिथ्यसंभावना-
संभारैरतिवाहितो न विदितः पूर्वोऽर्धरात्रो मया ।

विश्लिष्यत्सुतसंज्वरातुरजरद्रोपप्रमीलामिल-
च्छोकस्त्रीपरिसान्त्वनैर्नयनयोरेव प्रभाता निशा ॥ ९ ॥

दैवज्ञः—हन्त भोः, कथं हर्षस्थाने विषादावसरः । यतः प्रिया-

स्त्रियमतः किल मातुलावासवासो भागिनेयानाम्, भगिनीनां च भर्तृ-
पक्षात्पितृपक्षे पक्षपातो बन्धीयानेव ।

रत्नापीडः—आः कथमनेकधाध्यक्षयन्नप्यमीषां प्रेमबन्धपरिपाक-
मनभिज्ञ इव पृच्छसि । न जानासि किं मातुलवर्णिकाप्रतिच्छन्नोऽ-
यमसुरोत्तंसः कंसो वासुदेवाय द्रुह्यन्वसुधामधिवसति । तदेवं तयोरप्र-
तीकारमत्याहितमुपस्थितमवगच्छामि ।

दैवज्ञः—सत्यमात्य, किं तु न संभावयामि परमभागवतेन मनी-
षिणा प्रियसुहृदाकूरेण प्रत्यनन्तरीभूय नीयमानयोरनयोः किमप्यमङ्ग-
लम् । न खल्वयमणुमपि राज्ञो दुराशयमवगत्य विपाकदारुणं दूत्यक-
मार्ङ्गीकुर्यात् ।

रत्नापीडः—आः, कथमविदग्धमुग्धमतिरसि । नह्यस्त्यकर्तव्यं
नाम परप्रेष्यभावमापन्नानाम् । राजानुवर्तिनां पुनर्विशेषेण । ते हि
राजानुरञ्जनमेव बहुमन्यमानाः—

क्षमां सत्यं दयां धर्मं घृणां लोकभयं दमम् ।

विस्मृत्य केवलं राजरञ्जनं पर्युपासते ॥ १० ॥

दैवज्ञः—महाशयः खल्वकूरो न दुराशयमनुसरिष्यति ।

रत्नापीडः—(विहस्य ।) किं न पश्यसि ।

अन्तर्मलिनसंसर्गाच्छ्रुतवानपि दुष्यति ।

यच्चक्षुःसंनिकर्षेण कर्णोऽभूत्कुटिलाशयः ॥ ११ ॥

दैवज्ञः—(निमित्तं सूचयित्वा ।) शान्तं पापम् । प्रतिहतममङ्गलम् ।

स्वस्त्यस्तु गोकुलवासिभ्यः ।

१. 'प्रियतरः' इति ख-पाठः. २. 'नह्यस्त्यकर्मविचारणं नाम' इति ख-पाठः.
३. 'राज्ञां रञ्जनं' इति ख-पाठः. ४. 'खल्वसौ' इति ख-पाठः. ५. 'पश्यामि',
इति क-पाठः. ६. 'कुटिलाश्रयः' इति ख-पाठः.

(नेपथ्ये कलकलः ।)

रत्नापीडः—(सादरमाकर्ण्य । प्रकाशम् ।) सखे, अवधीयताम् ।

यथायं मधुरमुरजवेणुवीणाशङ्खकाहलबहलकोलाहलान्तरालोन्मीलितचु-
रपुरपुरंध्रीसमाजमङ्गलाचारगीतध्वनिरुपगोपुरमुच्चैरुच्चरति, तथा तर्कयामि
प्रस्थितौ रामकृष्णाविति । तद्यावत्प्रत्यनन्तरीभूय प्रास्थानिकोपदासंप-
त्संपादनेन सपुत्रौ गोपवृद्धौ परिचरावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रेवेशकः ।

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ, सुदामाकूरावलम्बितौ यशोदानन्दगोपौ च ।)

यशोदानन्दगोपौ—

हा वत्स राम रमणीयमुखारविन्द

हा कृष्ण वृष्णि कुलकैरवकाननेन्दो ।

क स्थः समेत्य सहसा परिरभ्य गाढ-

मङ्गानि शीतलयतं परितप्तयोनौ ॥ १२ ॥

(इति मूर्च्छां नाटयतः ।)

अक्रूरः—(वसनाच्चलेन वीजयन् ।) गोपवृद्धौ, समाश्वसितम् । अनै-
वसरः खल्वयं शोकस्य । ननु प्रवत्स्यतोर्वत्सयोः प्रवर्त्यतां मङ्गलाचारः ।

गोपवृद्धौ—(समाश्वस्य । सोपालम्भम् ।) हन्त भोः,

उत्पत्तिप्रभृति प्रतिक्षणमतिप्रीत्या मयाराचिता

यूयं बल्युपयाचितव्रतमहादानोपदानैः सुराः ।

धिकष्टं कथमेष तस्य विषमः पाकः पुरः प्रोतभू-

द्यद्वत्सौ समुपाहरामि बल्ये कंसाय विश्वद्रुहे ॥ १३ ॥

१. 'विधीयताम्' इति ख-पाठः. २. 'प्रस्तावना' इति क-पाठः. ३. 'नाव-
सरः खल्वेष शोकावेशस्य' इति ख-पाठः.

(रामकृष्णवुपसृत्य पादयोः पततः ।)

अक्रूरः—गोपवृद्धौ, प्रवत्स्यन्तौ रामकृष्णौ भवन्तावभिवादयेते ।
तत्प्रस्थानोचिताभिराशीर्भिरभिवर्धयतमेतौ ।

गोपौ—(सास्रवर्षम् ।) हा वत्सौ, क वतेंथे । न खलु कथंचित्परि-
भावयितुमीशावहे युवाम् ।

शोकोद्वेलविलोलबाष्पसलिलप्रम्लिष्टदृष्टी जरा-

जीर्णावुज्झितपाटवेन्द्रियगणावन्धौ निमग्नौ शुचि ।

आवां सौनिकदारुणेन विधिना प्रस्थापयन्तौ युवां

हस्तेनाप्यतिवेलवेपथुभृता न स्पृष्टुमीशावहे ॥ १४ ॥

(रामकृष्णवुपसृत्य पित्रोरङ्गमधिरोहतः । तयोर्नयने उन्मार्जयन्तौ ।)

आगर्भसंभवादसच्चिन्तासंतापितान्तयोः ।

पित्रोः क्लेशाय नौ जन्म केवलं किल गोकुले ॥ १५ ॥

तदद्य भवन्तौ सप्रणयप्रणाममनु प्रार्थयावहे ।

संमान्य मातुलादेशं द्रक्ष्यामो न चिरेण वाम् ।

युष्मद्बाष्पाम्भसा यस्मादभिषिक्तौ तदास्पदे ॥ १६ ॥

वृद्धगोपौ—यथाभिरुचितमायुष्मतोः ।

वाता वान्तु शिवा दिशश्च विदिशः सन्तु प्रसन्नाः सदा

नद्यः शीतजलाः स्रवन्तु तरवः पुष्पान्तु सत्संपदः ।

पन्थानः सिकतोत्तरा विदधतु क्षेमं च निष्कण्टकाः

देवश्चक्रधरश्च तत्रभवतोर्विघ्नान्विजेप्नीयताम् ॥ १७ ॥

अक्रूरः—प्रतिगृह्यतामाशिषः पित्रोः । अतिपतति यात्रामुद्धर्तवेल ।

रामकृष्णौ—शिरसा गृहीताः । (इति निष्क्रान्तौ ।)

१. 'प्रम्लिष्ट' इति ख-पाठः. २. शोके. ३. 'ईदामहे' इति क-पाठः.
४. 'बाष्पभरैः' इति ख-पाठः.

नन्दः—(चिरं दूरमवलोक्य ।) आर्ये, कथमतिक्रामतो लोचनपथं वत्सौ । तदिदानीमनीशोऽस्मि शोकविक्लवान्यङ्गानि वोढुम् । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

यशोदा—*अज्ज, समस्ससिहि समस्ससिहि । अज्जुत्तं दारिणं सोइउम् । अमङ्गलं खु एदं पवसिदाणम् । ता वड्ढावेहि सुहासीहिं । मणावह कुलदेवदाओ । अच्चिअन्दु सोत्थिवाअणिआ बम्हणा । दिज्जन्तु वायणाइं सोहग्गिणीणम् । जह वच्छाणं कल्लाणमप्पडि-हदं भोदि । ता गच्छामो लहु लहु घरसंणिवेसम् । (इति नन्दमवष्टभ्य प्रतिष्ठते ।)

नन्दः—अये,

दूरं गतोऽपि हृदये विनिविष्ट आस्ते
संवीक्ष्यते च पुरतः परितः प्रसर्पन् ।

तत्किं ममैष मतिविभ्रम एव वा स्या-

द्यत्प्रस्थितो मधुपुरीं मधुमित्सरामः ॥ १८ ॥

(स्मृतिमभिनीय ।)

मर्माण्युच्चैर्व्यथयति मनो हन्त मश्नाति यत्ना-

द्वैर्यग्रन्थि श्लथयति सखे किं च मुष्णाति तृष्णाम् ।

कष्टं दृष्टिं तिरयति हरेर्बालकेलीकलापो-

ऽकस्मादस्मत्स्मृतिशतशिरःशेखरीभूय भूयः ॥ १९ ॥

*आर्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । अयुक्तमिदानीं शोचितुम् । अमङ्गलं खल्वेतत्प्रवसितानाम् । तद्वर्धापयस्व शुभाशीर्षिः । मानयस्व कुलदेवताः । अर्च्यन्तां स्वास्तिवाचनिका ब्राह्मणाः । दीयन्तां वायनानि सौभाग्यवतीनाम् । यथा वत्सानां कल्याणमप्रतिहतं भवति । तद्वच्छावो लघु लघु गृहसंनिवेशम् ।

यशोदा—(संस्कृतमाश्रित्य ।) आर्य, दुष्प्रवेशः खल्वेष घोरतरो
घोषप्रदेशः । तथा हि—

नार्यो रुदन्ति न रुवन्ति पतंगसंघा

गावस्तृणानि न चरन्ति न वान्ति वाताः ।

भृङ्गाः पिबन्ति न मधूनि हरौ प्रयाते

निर्जीविता इव दिशः प्रतिभान्ति शून्याः ॥ २० ॥

तदद्य वत्सप्रवासशोकावेशविक्लवमात्मानमात्मनैवावष्टभ्य ब्रजवासिनो
लोकान्परिसान्त्वयावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ ।)

रामः—(प्राचीमवलोक्य ।) कथमुदितभूयिष्ठ एव भगवान्किरण-
माली । तद्यावदेनमुपतिष्ठे । (अञ्जलिं बद्ध्वा ।)

दिवसश्रीविजयजयन्मणिमयनीराजनामलस्थानम् ।

दिनकरमङ्कुरितांशुं विकचजपापुञ्जमञ्जुलं वन्दे ॥ २१ ॥

कृष्णः—आर्य, कथमयं गगनपथपान्थो भगवानतिदूरमुज्जिहास-
मानोऽप्युदयगिरिविरहपर्युत्सुक इव मन्थररथारोहणसुखमनुभवति ।
तदुत्प्रेक्षे—

मधुरमधुरभृङ्गीगीतसङ्गीतमङ्गी-

समसमुदयमङ्गीकृत्य सन्मङ्गलानि ।

त्रिभुवनमभिषेकात्पङ्किलं कुङ्कुमाद्भिः

समुपसरति मन्दं मन्दमम्भोजबन्धुः ॥ २२ ॥

रामः—अहं पुनरेवमुत्प्रेक्षे—

निशामशेषामुपभुज्य वारुणीं प्राचीमुपेत्याथ तयावधीरितः ।

तदङ्घ्रिनाक्षारसरञ्जिताङ्गको मन्दं विनिर्याति तदङ्गणाद्बहिः ॥ २३ ॥

अथवा ।

ताराः पारदगोलका इह नभःकाचोच्चकुप्यां क्षणं

न्यस्ताः संहतिमेत्य सान्द्रकिरणैश्चन्द्रभ्रमं कुर्वते ।

अप्येताः सकलां निशां परिपतद्दीपाग्निपाकक्रमा-

त्प्रातः सिद्धरसात्मना परिणमन्त्यादित्यविम्बच्छलात् ॥ २४ ॥

(परितोऽवलोक्य सहर्षम् ।) कथमसी तरुणतरणिकिरणरञ्जितशिखरराजि-
राजितशोद्वलाभोगभासिनो भूमिभागाः । तथा हि—

तरणिकिरणलेशाः शक्रगोपप्रकाशा-

स्तरुणतृणशलाका श्लेषिणः संविभान्ति ।

अभिनवरविविम्बस्पर्धयार्द्रापराधा

इव मरकतशूलेष्वर्पिताः पद्मरागाः ॥ २५ ॥

अक्रूरः—(समन्तादवलोक्य । सकौतुकम् ।) भगवन्कृष्ण, ईतः पश्यतु
भवान् ।

सजलजलदनीलं त्वामुदीक्ष्योर्ध्वकण्ठा-

नटति विततबर्हं मण्डली बर्हिणानाम् ।

मधुरमधुरकेकाराविणी बन्धुबुद्ध्या

समुपसरति बर्हापीडिनं संभ्रमेण ॥ २६ ॥

मुदामा—इदमपरमुदीक्ष्यतामायुष्मान् ।

उत्कर्णतर्णककुलाकुलितानि दोग्धुं

संदानितान्यपि भवन्तमनुद्रवन्ति ।

१. 'सौरकिरणैः' इति क-पाठः. २. 'शाद्वलभाग' इति ख-पाठः. ३. 'इत
इतः' इति क-पाठः. ४. 'भगवान्' इति ख-पाठः.

उत्पुच्छमुन्मुखमुदश्रु कृतार्तनाद-

मात्मानपेक्षममितः किल गोघनानि ॥ २७ ॥

रामः—(परितोऽवलोक्य । सहर्षम् ।) आयुष्मन्, इतोऽवलोक्यताम् ।

नेदीयांसस्तरणितनयातीरवानीरकुञ्जा

गुञ्जन्मञ्जस्वरमधुकराराविणः स्वागतेन ।

पान्थानस्मानुचितमतिथीनाह्वयन्तीव शाखा-

हस्तन्यस्तैः फलकिसलयैरानमन्तः समन्तात् ॥ २८ ॥

(किञ्चिदन्तरं गत्वा चिरं निरूप्य ।) इदं चापरमनुरूपं निरूपयत्वायुष्मान् ।

अधिरजनि निरुद्धोद्भ्रान्तभृङ्गातगुञ्जा-

रवमुखरितगर्भा भान्त्यमी पद्मकोषाः ।

निभृतमनुभवन्तोऽनाहतं नादमन्त-

विजितपवनवेगाः किं नु योगाधिरूढाः ॥ २९ ॥

कृष्णः—(कलिन्दनन्दिनीं विलोक्य निर्वर्ण्य सोन्मादम् ।) सखे

सुदामन्,

पश्यन्नेतां चपलशफरीलोचनां पङ्कजास्यां

कोकद्वन्द्वस्तनभरनतां बालशैवालकेशीम् ।

भृङ्गश्रेणीमधुरवचनां राजहंसप्रचारां

व्यासक्तोऽपि क्षणमिह पुनः प्रेयसीं स्मारितोऽसि ॥ ३० ॥

(तीरवनराजि विलोक्य सविश्रब्धम् ।)

मधुरमधुरमेतत्कूजितं कोकिलानां

किमत्र नगरनारीमञ्जुमञ्जीरनादः ।

इयमपि नवगुच्छस्वच्छवक्षोजकान्तिः

सलयकिसलया वा कापि कान्ता लता वा ॥ ३१ ॥

सुदामा—इत इतस्तमालमालाविलोकनेन मनो विनोदयत्वा-
युष्मान् ।

कृष्णः—(समन्तादवलोक्य ।) सखे,

उद्यच्छिलीन्भ्रमरविन्दसुगन्धवन्धु-

मन्दानिलं निचुलकुञ्जमिलन्मिलिन्दम् ।

उत्पश्यतो भवति हन्त दुरन्तचिन्ता-

सन्तापसन्ततिनिदानमिदं वनं मे ॥ ३२ ॥

सुदामा—(स्वगतम् ।) कथमत्यावेगो विरहस्य । तदेनं रहस्यवि-
श्रम्भालापैर्विनोदयिष्यामि । (प्रकाशम् ।) आयुष्मन्, अतिदूरमारूढः
प्रौढप्रतापस्तपनः । तदस्मिन्निविक्षे बालशैवालशीतले शिलातले समु-
पविश्य ललाटन्तपां माध्याह्निकीं वेलामतिवाहयामः ।

कृष्णः—साधु संविहितम् । ममाप्येष मनोरथः । तत्पुरोभूय
निर्दर्शय सोपानपथम् । आर्यमक्रूरं मद्रचनेन विज्ञापय, यदतिक्रामति
माध्याह्निकी संध्या तदनुष्ठीयतां तदुचितं कर्मेति । तदुपरोधापराधपरि-
हाराय परिपालयामि तीरपरिसरसरसदेशपरिशीलनेन । आर्यबलदेवश्च
देवपूजोपयोग्यानि तिलकुशकुसुमादीन्युपाहरन्भवन्तं परिचरिष्यति ।
तावदहमपि सुहृद्वियोगविक्रवमात्मानं सुदाम्ना वयस्येन समं स्वजनक-
थालापलीलाभिर्विनोदयिष्यामीति ।

सुदामा—यदादिशत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

१. 'निदेश्य' इति क-पाठः. २. 'आर्य मद्रचनेनाक्रूरं' इति क-पाठः.
३. 'परिपालयिष्यामि' इति क-पाठः. ४. 'योज्यानि' इति ख-पाठः.

(ततः प्रविशति कृष्णः सुदामा च ।)

कृष्णः—सखे,

निजजनविरहव्यथा यथास्नानुकलमुत्तपति प्रीतिप्रतीकम् ।

अपि सखिसुहृदस्तथा कथंचित्सरयति नः कुतुकप्रसङ्गतोऽपि ॥ ३३ ॥

सुदामा—आयुष्मन्, त्वदेकजीवितानां त्वन्मात्रदेवतानां च कथमित्थमपि संभाव्यते । अथवा कथं न स्मरिष्यन्ति यदि जातिसरा भविष्यन्ति ।

कृष्णः—कुत एतत् ।

सुदामा—

आबालवृद्धवनितं पशुपक्षिवृक्ष-

गुल्मोलपप्रभृतयः किल गोकुलस्थाः ।

त्वद्विप्रयोगजनितार्तिकुकूलवहा-

वापाकपाकपरिपाकमिवोद्धहन्ति ॥ ३४ ॥

किं बहुना ।

प्रहीणप्राणेव प्रमुषितनिधानेव तमसि

प्रविष्टेव प्रत्यस्तमितरविचन्द्रद्युतिरिव ।

दवाग्नौ मग्नेवाचिरविरहसिन्नेव विषमा-

मवस्थां प्रस्थानप्रभृति भवतो नन्दवसतिः ॥ ३५ ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण ।)

दूती—(ससंरम्भम् ।) भगवन्सुवनमागधेय,

अनन्यशरणामेतां त्वदेकायत्तजीविताम् ।

विरहार्तिर्वैलङ्घ्यां राधां कथमुपेक्षसे ॥ ३६ ॥

१. प्रत्यङ्गम्. २. 'मग्नेवाशनिविनिहतेवेति' इति क-पाठः. ३. 'चलद्वाधां' इति क-पाठः.

कृष्णः—(ससंभ्रमं परिवृत्य ।) कथमियं राधासहचरी विलासवती
विवशहृदयेवात्याहितमिवावेदयति प्रेयस्याः । तन्निपुणमवगच्छामि
तावत् । (प्रकाशम् ।) विलासवति, अथ किमवस्था तत्रभवती मञ्जी-
विताधिदेवता राधा ।

विलासवती—

सजलैर्नलिनीदलैर्मृणालैः सुमनोभिर्नवपल्लवैः पटीरैः ।

शतशः परिशीलितापि शीतैरुपचारैः प्रतिबुध्यते न राधा ॥३७॥

अपि च ।

अपि मरणमुपैति सा मृगाङ्गे विलसति कैव कथा रसान्तरस्य ।

अपि कथमधुना दधातु शान्तिं विषमशरज्वरतीव्रदेहदाहः ॥३८॥

कृष्णः—(सुदामानं प्रति ।) सखे, किमाह विलासवती ।

सुदामा—आयुष्मन्, कथमसंभावना बहुधानुभूतत्वभावायामस्मां
च विश्रम्भणीयवचनायाम् ।

विलासवती—न खल्वन्यथा कथयामि । यत इदानीं त्वयि
प्रस्थिते—

माला व्यालानुकारा परिमलबहुलस्निग्धचम्पा नु शम्पा

पम्पाकम्पानिलोऽस्या मलयजनिलयाशीविषोद्गारघोरः ।

न स्यादस्या विभाव्यज्वरमिह कैतमस्योत्थकम्पानुकम्पा-

क्षम्पासंपातजाग्रत्तुहिनकरहरिप्रोद्धमोत्रासभाजः ॥ ३९ ॥

कृष्णः—सत्यम् । संभावितमेतत् । सा किल—

१. 'कथय किमवस्था' इति ख-पाठः. २. 'कथमियं भावना' इति ख-पाठः.

३. 'कतरस्य' इति ख-पाठः. ४. 'तुहिनकरकर' इति क-पाठः.

मां विना न क्षणं प्राणान्क्षामाङ्गी रक्षितुं क्षमा ।

न चन्द्रेण विना चान्द्री प्रभा भवितुमर्हति ॥ ४० ॥

(सुदामानं प्रति । सनिःश्वासम् ।) सखे, अपि प्रयाणावसरे संभ्रमातिवेगेन गृहाद्बहिर्निर्गच्छता मया न साधु संबोधिता प्रेयसीति परितप्यते मे हृदयम् । तथा हि—

श्रुत्वा यान्तं कथमपि रहो लब्धुमुत्कण्ठमाना

यावद्यावत्किमपि गदितुं मां पुरः स्थातुमैच्छत् ।

यावत्तावन्नयनसलिलं संभृतं संवरीतुं

यातायातैरहह दयिता केवलं वञ्चितैव ॥ ४१ ॥

अपि च ।

एकेनालोकयन्ती सभयमुभयतो ज्येष्ठदृष्टिप्रचारं

शून्येनानुव्रजन्ती प्रियमतिऋजुना लोचनेनापरेण ।

बाला कालातिपाताकलनविरचितानल्पसंकल्पदुःस्था

चित्रन्यस्तेव तस्थौ मयि निहितमना लोचनागोचरेऽपि ॥ ४२ ॥

(लोचने निमील्य चिरं ध्यात्वा सोत्कण्ठम् ।)

सान्द्रसान्द्रपुलकाङ्कुरपालीदन्तुरान्तुरमुजान्तरगूढः ।

कान्तया पुनरहं चिरचिन्तातान्तया बत कदा परिरभ्ये ॥ ४३ ॥

(उच्चैर्निःश्वस्य ।) हंहो दैवहतक, कथं वञ्चितोऽसि ।

सा बिम्बाघरमाधुरी निरवधिः सा केलिकोपाकुला

वाचः काचन चातुरी परिचितोदञ्चद्विपञ्ची च या ।

किं च व्यञ्जितपञ्चबाणविजयास्ताः सालसा दृष्टयो

भूयो गोचरतां व्रजन्त्यपि विधे तस्याः कुरङ्गीदृशः ॥ ४४ ॥

१. 'परिभाव्य' इति क-पाठः. २. 'पुलकान्तर' इति ख-पाठः. ३. 'परिरभ्ये' इति ख-पाठः.

सुदामा—शान्तं पापम् । कथमनाश्वासः । नन्वचिरादेव तत्रम-
वान्समीहितभाजनं भविष्यति ।

कृष्णः—हन्त भोः,

मद्वियोगकृताबाधा राधा नोपेक्षितुं क्षमा ।

अनतिक्रमणीयं च मातुलस्योपसर्पणम् ॥ ४५ ॥

तत्किमत्र प्रतिपद्यताम् ।

सुदामा—(चिरं विचिन्त्य । प्रकाशम् ।) आयुष्मन्, उभयमप्यवि-
रोधेन समाधीयताम् ।

कृष्णः—(सादरम् ।) कथमिव ।

सुदामा—तदाकर्ण्यतामवधानेन । अस्ति किल नातिदूरेऽधितर-
णितनयातीरपरिसरनिरस्त समस्तोपसर्गमपास्तकलिकालकललुषमवधीरित-
विविधाधिबाधमगाधगुणगरिमसंभारगम्भीरं विश्वविश्वंभराभोगभूषणी-
भूतप्रभूतवैभवं दरदलितललितकमलकुलगलदमन्दमकरन्दगन्धबन्धुरप-
रागधारान्धीकृतपुष्पंधयधोरणीदोधूयमानमाधवीलतावनद्गं विविधतरु-
कुसुमकङ्कारमधुरमधुपानमत्तमधुकरीकलरवमुखरीकृतदिगन्तरं मन्दानि-
लाधूतनूतनचूतमञ्जरीनरीनृत्यमानपिकसुन्दरीसहस्रकलकलाकुलिततरु-
णतरुशिखरं तरणितनयोत्तुङ्गरिङ्गचरङ्गप्रसङ्गसंगतानङ्गरङ्गकूलकूजद्विहंग-
पुंगवद्वन्द्वानुभूयमानकल्लोलदोलाखेलनकुतूहलमैतिचपलगोपालबालिका-
कलितकरतालिकातरलवल्यावलीकलकनककिङ्किणीचरणमणिनूपुरकणि-
तवेणुवीणारवानुगतमृदुमृदङ्गध्वनिजनितहर्षप्रकर्षप्रकटिताकाण्डताण्ड-
वाडम्बरोद्दण्डशिखण्डिमण्डलीमण्डितस्थण्डिलमतिविशदशशधरविस्त-

१. 'कृतां बाधां' इति ख-पाठः. २. 'अवधूत' इति क-पाठः. ३. 'अति-
चलद्गोपाल' इति ख-पाठः. ४. 'वीणानकाणुगत' इति क-पाठः.

मरकरनिकरचारुक्षीरधाराधोरणीधौतधरणिमण्डलमसमशरशरनिकरपरव-
शीकृतसुरनरमृगखगप्रमुखजीवजातसमुपजातशान्तमदनमहीपतिक्रीडावनं
वृन्दावनं नाम ।

कृष्णः—(स्मृतिमभिनीय ।) अये, साधु स्मारितोऽस्मि । परिशीलि-
तपूर्वमेतदस्माभिः । यत्किल—

वाचालैः शुककेकिकोकिलकुलैरारब्धकोलाहलं

वातान्दोलनलोलपल्लवलालावप्यलीलागृहम् ।

उन्मीलन्मकरन्दतुन्दिलदलद्वासन्तिकासुन्दरं

शश्वन्मामकमत्तचित्त्तकरिणः संरोधसंदानकम् ॥ ४६ ॥

अपि च ।

अतिचित्रैः सुमनोभिः सुमनोभिर्योगिनामिवोपचितम् ।

शीलितमगमैरगमैर्निगमैरिव योगमारूढैः ॥ ४७ ॥

सुदामा—एवमेतत् । तदत्रैव राकानिशाकरकरनिकरकरम्बिताशे-
षदिवक्त्रवाले परमोदारमणीये समये तरणितनयातटोपशोभिर्वंशीवटो-
पान्तवेदिकाविहारमण्डलीमण्डनीभूय निभृतनिभृतमधरसुधापूरितमधु-
रसुरलीरवाहूतनूतनाभिसारिकासहस्रसविभ्रमारब्धसरमसपरीरम्भसंभ्रमो
विरहविधुरामीरकामिनीसमाजमावर्जयन्नतिविततबाधां राधामप्याराधय-
त्वायुष्मान् । इत्थमनुभावितरासरसातिरेकपरम्परापचेलिमनिर्भरानन्दाद्व-
यविस्मृतरसान्तरमपरिचितोचितानुचितविचारचातुरीचमत्कारमपलपि-
तपरापरादरगौरवव्यवहारं तिरोहितवहिरुपाधिसंस्कारं रासक्रीडामहो-
त्सवं निर्वर्त्य, निवर्त्य च सकलसुन्दरीसमाजं प्रभातायां रजन्यां
राजधानीमनुसरिष्यामः ।

१. 'इत्थमनुभवति' इति ख-पाठः. २. 'विस्मृतपदम्' इति ख-पाठः.

३. 'व्यवहारतिरोहित' इति ख-पाठः.

कृष्णः—साधु पर्यालोचितम् । तद्विसर्जयैनां राधासमाराधनाय ।
उपाहरतु चैनां संदेशसंग्रहकारिकाम्—

त्वत्संकल्पप्रणयि हृदयं पञ्चभिः पञ्चबाणो
बाणैरेणीचपलनयने पञ्चतां नेतुमैच्छत् ।
कालक्षेपं यदयमदयोऽप्यद्य यावद्विघ्नते
तत्कर्तव्यार्पकृतिविपरीतार्थताशङ्क्यैव ॥ ४८ ॥

मुदामा—विलासवति,
अलमिह तवोपचारैः प्रत्युतसंतापसंततिनिदानैः ।
अयमचिरादपनेष्यति भगवानस्या रसेन संतापम् ॥ ४९ ॥
निभृतं च कर्णे कथय—यद्य रासरसोत्सवाय मुरलीरवमाकर्ण्य
तूर्णमेव वंशीवटविहारभूमामुपस्थातव्यमिति ।

कृष्णः—अथवा सर्व एव गोकुलवासिनः समायातनीयाः । उचितं
च प्रथमनिवसतौ सुहृदां प्रस्थितानुव्रजनम् ।

विलासवती—यदादिशति देवः । (इति निष्क्रान्ता ।)

कृष्णः—सखे, अक्रूरमुपसृत्य विज्ञापय—भगवन्, अतिकठोर-
किरणस्तपति तपनः । तन्नातिदूरे वृन्दावनोपवनेऽद्य विश्रम्य श्वोभूते
मातुलाल्यमुपसरिष्यामः । उदाहरन्ति च जरन्तः—

‘प्रथमा वसतिः स्वल्पसंचारा चेत्सुखावहा ।

यदस्यां पीतमशितं तत्सर्वत्रोपतिष्ठते’ ॥ ५० ॥

वृन्दावनदिदृक्षा चास्मानुत्तेजयति निशि निवस्तुम् । तद्य पुरःसरी-
मूय राज्ञेऽस्सदागमनमावेदयत्त्वार्थः । यावदेनमस्सदागमनोत्कण्ठा
नोत्तरलयति ।

अक्रूरः—(सुदामोक्तमाकर्ण्य ।) यथामिलषितमायुष्मते । (इति निष्क्रान्तः ।)

कृष्णः—(प्राचीमवलोक्य ।) कथमुपनत एव सायंतनः समयः ।
तथा हि—

कासारे कल्हायिता इव मिथः सद्यः परांगाननाः
खैरं चक्रचकोरपद्मकुमुदव्राताश्विरादासते ।
प्रत्यक्सिन्धुनिमज्जदुष्णकिरणालतोत्थधूमैरिव
प्रष्मातोदरमेतदम्बरमितो ध्वान्तैः पराभूयते ॥ ५१ ॥

सुदामा—आयुष्मन्, एवमेतत् ।

प्राचीं कैरविणीगणाः परिणमच्छीतांशुगर्भामिव
खैरं स्मेरमुखाः पुरः प्रसविनीं व्याख्यान्ति मृङ्गारवैः ।
किं चोदञ्चितचञ्चु चन्द्रमभितो मार्जन्ति जिह्वाञ्चलैः
सद्यः स्यूतजरायुवत्करकणव्रातं चकोराङ्गनाः ॥ ५२ ॥

कृष्णः—तदिदमनर्थान्तरम् । तथा हि—

एष प्रोषितभर्तृकाकुलमिलत्प्राणप्रयाणे पुरः
प्रत्यूहप्रतिघातपूर्णकलशश्चन्द्रः समुज्जृम्भते ।
तत्कालप्रतिबुद्धकैरववनीसंभ्रान्तमृङ्गाङ्गना-
मेरीभूरिरवाः स्फुरन्ति मदनप्रस्थानसौवस्तिकाः ॥ ५३ ॥

अपि च ।

विशदकरवरत्रानद्धगोत्राद्रिकीलं
शिविरपटकुटीरं चान्द्रमुच्चैर्वितत्य ।

१. पराञ्चुखा इत्यर्थः. २. 'सुखप्रसविनी' इति ख-पाठः. ३. 'सूत' इति ख-पाठः. ४. 'मृङ्गारवाः' इति ख-पाठः.

रतिपतिरतिरोषाचारकापुष्पबाणै-

स्तुदति युवमनांसि ध्वान्तदन्तावलाढ्यः ॥ ५४ ॥

तदेहि । शशधरकरनिकरपरितप्यमानमात्मानं वृन्दावनतरुतिरस्करि-
णीनिरस्तचन्द्रिकासंपर्कं परित्रास्यामहे ।

सुदामा—यथाभिरुचितमायुष्मते ।

(इति वृन्दावनप्रवेशं नाटयन्ति ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सुनन्दनामा गोपालः ।)

सुनन्दः—आदिष्टोऽस्मि तत्रभवता घोषवृद्धेन नन्दगोपेन, यत्कि-
लाकूरागमनगौरवेण रणरणकोपजातदाक्षिण्यसाध्वसावेशविवशतयावि-
मृश्यकारिणा रामकृष्णौ प्रस्थापयता मया नोदर्कशुद्धमालोचितमिति
परितप्यते मे चेतः । यतः—

कूराशये कुटिलनीतिनिविष्टबुद्धौ

वैरानुबन्धपरिशङ्कितचित्तवृत्तौ ।

व्रीडाविवेकविधुरे मधुरे हितेऽपि

कंसे न विश्वसिति मे हृदयं नृशंसे ॥१॥

तद्यावदेनं नानाविधोपायनपाणिभिर्वोषवासिभिः सबालदारैः शिथिली-
कृतानुशयं करोमि, तावद्वत्साभ्यां वृन्दावनविहारकौतुकव्याजेन किय-
च्चिरं विलम्ब्यास्मदनुयाताभ्यां महाराजो द्रष्टव्य इति । तदनुसरामि
तावत् । केदानीं रामकृष्णौ द्रक्ष्यामि । (इति परिक्रम्यावलोक्य च ।)

१. 'निविष्टबुद्धौ' इति ख-पाठः. २. 'तावद्वत्साभ्यां महाराजो न द्रष्टव्यः'
इति क-पाठः.

अये, कथमयं सुदामा तयोः सहचर इत एवाभिवर्तते । तदस्मात्प्रवृ-
त्तिमुपलप्स्ये । (प्रविश्य ।) सुदामन्, क प्रस्थितोऽसि ।

सुदामा—

‘रासोत्सवपरिश्रान्तं कान्ताजनकदम्बकम् ।

निवेक्ष्य गोकुले पित्रोः प्रवृत्तिं समुपाहर’ ॥ २ ॥

इति प्रेषितोऽसि तत्रभवद्भ्यामार्याभ्याम् ।

सुनन्दः—तदलं गोकुलगमनावेशेन ।

सुदामा—कथमिव ।

सुनन्दः—निर्जनमिदानीं गोकुलम् ।

सुदामा—(ससाध्वसम् ।) स्पष्टं तावत्कथय ।

सुनन्दः—किं न श्रुतवानसि । प्रस्थितयो रामकृष्णयोरनु तन्मा-
नसो नन्दगोपः सुहृद्भिः सह संमध्य विशदचन्द्रचन्द्रिकाधवलायां
रजन्यां ससुहृत्समाजः शकटाधिरोपितविविधोपदौकनिकसहस्रसनाथी-
कृतगोधनगोपगोपीप्रधानं शिविरं वृन्दावनराजधान्योरन्तराले निवेशि-
तवान् । स्वयं चेदानीं राजकरमुपाहर्तुं नगरमुपागतः ।

सुदामा—कथय तावत्, किमस्याकूतम् ।

सुनन्दः—किं कथ्यताम् । ननु तेनैव व्यक्तमुक्तम्—(‘कूराशये’
इत्यादि पठति ।)

सुदामा—यद्येवं तत्किमिव तत्प्रतिविहितं मन्यते गोपवृद्धः ।

सुनन्दः—बाढमयं हि तस्याशयः ।

साम्राज्य दानेन भेदेन चेदयं नोपशान्यति ।

ततः पुरःसरीमूय नियोत्स्ये वत्सयोरहम् ॥ ३ ॥

सुदामा—उचितमेवैतत्पुत्रिणां पुत्रवात्सल्यस्य ।

यदपरविषयेभ्यः प्रीतिपात्रं स्वगात्रं

गुरुतरममुतोऽपि प्राणिनां प्राणमात्रम् ।

प्रियतममिह तस्मादप्यपत्यं न कृत्यं

परमिह मनुजानामस्त्यतः पुत्रलाभात् ॥ ४ ॥

किं तु ।

अनपेक्षितात्मशक्तिप्रतिपक्षे रक्षसां पक्षे ।

व्यवसितमिदमेतस्य क्षेमाय न किं तु चित्तस्वेदाय ॥ ५ ॥

सुनन्दः—आः, कथमेवमुच्यते । यतः—

को वेद दैवचरितं येन ब्रह्माण्डकोटयः सृष्टाः ।

निमिषार्धेन क्षपिता दशाननब्रह्मरुद्रेन्द्राः ॥ ६ ॥

सुदामा—अलमिदानीमुक्तिप्रत्युक्तिभिः कालातिपातेन शिविरसं-
निवेश एव स्रैणं निवेश्य रामकृष्णावनुसरामि ।

सुनन्दः—क पुनरिदानीमिमौ द्रष्टव्यौ । यदहमपि नन्दगोपस्य
निदेशादेतौ सहसा राजधानीप्रवेशाद्विरमयितुं त्वरया प्रस्थितोऽसि ।

सुदामा—(विहस्य ।) रे मुग्धाशयोऽसि ।

यन्मातुलालयविलोकनकौतुकेन

प्रातस्तरामनुगतौ स्ववयोभिरेतौ ।

संप्रस्थितौ किल कलिन्दसुतातितुङ्ग-

रिङ्गत्तरङ्गसुभगेन पथा विहर्तुम् ॥ ७ ॥

सुनन्दः—(सविषादम् ।) अहह, कथमविमृश्यकारितया नन्दादे-
शप्रतीपमेवाचरितमाभ्याम् । हन्त मोः,

१. 'तत्कलत्रम्' इति ख-पाठः. २. 'ननु जाने नास्त्यतः' इति क-पाठः.

३. मुग्धाशय 'मुग्धाशयोऽसि' इति ख-पाठः.

न तादृशः कोऽपि सखा न वृद्धो न गोपिता नापि पिता न माता ।
 बाह्यादिमौ यच्चपलौ निरुध्यात्तदत्र दैवं शरणं प्रतीमः ॥ ८ ॥
 (प्रकाशम् ।) तदागच्छ । आवामपि तपनतनयातीरपरिसरविहरणशीला-
 वेतावनुसरावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ ।)

रामः—अहो रमयतितरां प्राभातिकी तरणितनयातीरशोभा अचि-
 रोषिताभिर्वर्षाभिः कृतोपद्रवापि पुनः प्रकृतिमापन्ना । तथा हि—

भग्नास्तीरमहीरुहः सहचराः प्रोत्सारिताः पक्षिणः

कालुष्यं हृदये कृतं सहभुवस्त्यक्ताः प्रसादादयः ।

स्रोतोभिर्जलदप्रमुक्तसलिलैरासाद्य वृद्धिं क्षणा-

त्किं किं नापकृतं बलाद्विकुरुते लक्ष्मीमदः क्षुद्रकान् ॥ ९ ॥

कृष्णः—एवमेतत् । संप्रति तु सुविहितं शरदा । तथा हि—

व्योमापध्वस्तमेघावरणमपसरत्यङ्कशङ्काकलङ्कः

पन्था निस्तन्द्रचन्द्रा रजनिरपि सरिद्राजहंसावतंसा ।

फुल्लद्राजीवराजीवहलपरिमलोद्गारधीरः समीरः

क्षमापालांश्चित्तवृत्तिश्चपलयति चिराजैत्रयात्रोत्सवाय ॥ १० ॥

रामः—(पुरो निरूप्य सहर्षम् ।)

कालिन्दी मन्दमन्दानिलचलदमलालोलकल्लोलमाला-

दोलखेलन्मरालैरविरलकमलालंकृतेवावभाति ।

मज्जन्मातङ्गगण्डस्थलालितमदामोदलोभाद्भ्रमद्भि-

मृज्जैर्नारिन्ध्रितोर्ध्वं कुवलयवल्या द्वैतमाविष्करोति ॥ ११ ॥

कृष्णः—(स्पर्शसुखमभिनीय सहर्षम् ।)

एते पाटीरवाटीनवविटपनटीलास्यशिक्षातिदक्षा

दोलाखेलत्पुरंध्रीश्रमजलकणिकाजालपानातिपीनाः ।

सौरभ्यादापतद्विर्मधुकरपटलैः पृष्ठतोऽनुप्रयाताः

कामाग्नेर्वान्ति धाय्याः पथिककुलवधूवद्वैराः समीराः ॥ १२ ॥

रामः—आयुष्मन्, कथं विविधकलाकलनकौतुकाक्रान्तचित्त-
यानधिगताध्वसंचारखेदा न चिरादेव राजधानीमुपगताः स्मः ।
तथा हि—

उपवनतरुखण्डहिण्डमानाण्डजकुलकाकलिकाकुलीकृताशाः ।

परिनदितशिखण्डमण्डलीका ददति सुखं मथुरोपशस्यदेशाः ॥ १३ ॥

अपि च ।

वाताधूतमधूकपूगनिवहैर्जम्बीरजम्बूचयै-

र्वन्यैश्चापि कदम्बनिम्बकुटजैः कम्भारिरम्भाभैः ।

यद्वाटी वटपर्कटीचलदलश्रीदाडिमश्रीफलैः

खर्जूरीपनसादिभिर्विजयते नारङ्गरङ्गस्थली ॥ १४ ॥

(पुनः साश्चर्यम् ।)

माकन्दा मकरन्दविन्दुनिवहैरानन्दितेन्दिन्दिराः

किं वामन्दमरन्दकुन्दनिचया मन्दानिलान्दोलिताः ।

सौराज्येऽप्यधुना भवन्ति न यदा ते वाटपाटच्चराः

पान्थानां किमतःपरं परिचितास्ते चम्पकाकम्पकाः ॥ १५ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

(उभौ ससंभ्रममाकर्णयतः ।)

(पुनर्नेपथ्ये ।)

*हृद्धि हृद्धि । अणिसोमिह् दाणिं संवुत्तो । अअं जणो पसुमारं
मारिज्जइ । ता पलित्ताअध महाणुभाआ ।

उभौ—आः, कोऽयमन्यैः परिबाध्यमानोऽशरणोऽस्मासु पूत्करोति ।

(प्रविश्य संभ्रान्तः पुरुषः ।)

पुरुषः—आयुष्मन्तौ, युष्मत्पादपद्मोपजीवी कुब्जको नाम रामा-
नुचरः ।

उभौ—अथ किं तस्य ।

पुरुषः—स राज्ञश्चैलनिर्णेजकेन व्यापाद्यमानो मयानुनीय कथं
कथमप्यनुमोचितो नाद्यापि प्रत्यवस्थानाद्विरमति ।

कृष्णः—तदागच्छ तावत् । प्रत्यनन्तरीभूय तस्यापराधकारणं
निभृतमवगच्छामः ।

(इति नेपथ्यान्तरितौ तिष्ठतः ।)

(ततः प्रविशति कुब्जको रजकश्च ।)

कुब्जकः—†अले अले लज्जअआ, देहि अम्हाणं सामिणं लाअपु-
ल्लव्वेशजोम्माइं वशणाइं निवशिदुम् ।

रजकः—‡अले दासीए पुत्तआ, को तुमं, के उण तुझ सामीओ ।

* हा धिक् हा धिक् । अनीशोऽस्सीदानीं संवृत्तः । अयं जनः पशुमारं
मार्यते । तत्परित्रीयेथां महानुभावौ ।

† अरे अरे रजकक, देखस्सार्कं स्वामिनो राजपुरप्रवेशयोग्यानि वसनानि
निवसितुम् ।

‡ अरे दास्याः पुत्रक, कस्त्वम् । कौ पुनस्तव स्वामिनौ ।

कुञ्जकः—*हमो नन्दगोअकुमालाणं लामकण्हाणं पलिचालए
चेलघाअए ।

रजकः—(सरोषम् ।)† अरे दुव्विणीदआ, सच्चं गामेलो सि । ण
होसि णाअरिओ । ता लहु णिहुअं गच्छ, जाव एदे राआणुअरा तुमं
ण पेवस्वन्ति ।

कुञ्जकः—‡पेक्खिअ किं करिस्सन्ति ।

रजकः—§जइ दे ईरिसं वअणं सुणिसन्ति, ता तुमं ण होसि ।

कुञ्जकः—¶कीस कालणादो ।

रजकः—§अणुइदं खु जप्पसित्ति ।

कुञ्जकः—॥किं एत्थ अणुइदं भणिदम् । णं माणुसा एव्व अंसु-
आइं णिवसन्ति ण उण पसुआ ।

रजकः—(साधिक्षेपम् ।) *अरे, सुणस । राइणो खु एदाइं
अंसुआइं ण जुज्जन्ति गामेलाणं णिवसिदुम् ।

* अहं नन्दगोपकुमारयो रामकृष्णयोः परिचारकश्चेलघावकः ।

† अरे दुर्विनीतक, सत्यं ग्रामीणोऽस्ति । न भवति नागरिकः । तल्लघु
निभृतं गच्छ, यावदेते राजानुचरास्त्वां न पश्यन्ति ।

‡ प्रेक्ष्य किं करिष्यन्ति ।

§ यदि ते ईदृशं वचनं श्रोष्यन्ति, तत् त्वं न भविष्यसि ।

¶ कस्मात्कारणात् ।

§ अनुचितं खलु जल्पसीति ।

॥ किमत्रानुचितं भणितम् । ननु मानुषा एवांशुकानि निवसन्ति न पुनः
पशवः ।

* अरे, शृणुष्व । राज्ञः खल्वेतान्यंशुकानि न युज्यन्ते ग्रामीणानां
निवसितुम् ।

कुञ्जकः—*णं भणामि जइ अहं ण जोगो ता किं अम्हाणं
सामीणं पि ण जुज्जन्ति ।

रजकः—†अरे, ण एत्थ तुमं अवरज्झसि । किं उण तुह सामीओ
जेव्व, जेहिं तुमं इमस्सि दुल्लहब्भत्थणे कम्मम्मि अणुप्पेसिदो ।

कुञ्जकः—(सरोषम् ।) ‡कहं ले, इमस्सि बह्वण्डमण्डले किं
अत्थि जं अम्हाणं पहुणं ण सुलहम् । पेक्ख दाव—

जेहिं सो सअडासुरो विदलिओ जेहिं हदा पूअणा

जेहिं जेव्व सिलाअले विणिहदो तिहो तिणावत्तओ ।

जेहिं घेणुअकेसिकालिअवआरिद्धा गरिष्ठा हदा

हन्तव्या अवरे दइच्चनिवहा ते जेव्व पत्ता इमे ॥ १६ ॥

रजकः—(स्मृतिमभिनीय सरोषम् ।) §अरेरे पांसुलापुत्त, कहं इत्थं
विअत्थणेण कदत्थेसि सामीणं पुलिसत्थम्, जाणं सत्त भाअरा
सिलापट्टेसु अम्हकेरेहिं किंकरेहिं उप्पाडिआ । तत्थ भअसङ्किदेहिं

* ननु भणामि यद्यहं न योग्यस्तत्किमस्माकं स्वामिनोरपि न
युज्यन्ते ।

† अरे नात्र त्वमपराध्यसि । किं पुनस्तव स्वामिनावेव, याम्यां
त्वमस्मिन्दुर्लभाभ्यर्थने कर्मण्यनुप्रेषितः ।

‡ कथं रे, अस्मिन्ब्रह्माण्डमण्डले किं तदस्ति यदस्माकं प्रभ्वोर्न सुल-
भम् । पश्य तावत्—

याम्यां स शकटासुरो विदलितो याम्यां हता पूतना

याम्यामेव शिलातले विनिहतस्तीक्ष्णस्तृणावर्तकः ।

याम्यां घेनुककेशिकालियबकारिष्ठा गरिष्ठा हता

हन्तव्या अपरे दैत्यनिवहास्तावेव प्रासाविमौ ॥

§ अरेरे पांसुलापुत्र, कथमित्थं विकत्यनेन कदर्थयसि स्वामिनोः पुरु-
षार्थम्, ययोः सप्त भ्रातरः शिलापट्टेष्वसदीयैः किंकरैरुत्पोथिताः । तत्र

एदेहिं माअरं पिअरं अ उवेक्खिअ नन्दपल्लीं पलाइअ णिलीअट्ठि-
दम् । लगुडहत्थकम्बलणिवसणादिहिं नट्टचरिदेहिं दिणाइं अइवाही-
अन्ति । तदवलाहेण जेव्व ताणं मादरपिअरा अम्हाणं रण्णा खूसिअ
काराघरम्मि णिअडबन्धणे णिजुत्ता । एदं सव्वं सुणिअ सहन्ता वि
जीअन्ति । ण उण हिअअं उब्भिणिअ जीइअं परिच्चअन्ति ।
दाणिं उण महाराएण दे वि खेत्तपालबलिं कादुं इह जेव्व आणीदा
त्ति सुणीअदि ।

रामः—कृष्ण, किमतःपरमपि श्रोतव्यम् । यदीदृशा अप्यघिक्षि-
पन्ति ।

कृष्णः—आर्य,

मदकलकरिकुम्भोद्धेदनव्यग्रवुद्धिं

व्यथयति न मृगेन्द्रं फेत्कृतं फेरवस्य ।

तरलयति भवन्तं हा कथं रोष एष

प्रलयदहनकल्पस्तावकः कक्षदाहे ॥ १७ ॥

रामः—आयुष्मन्, प्राप्तावसरमेतन्नोपेक्षितुं क्षमम् ।

आगर्भसंभवदिनं परिरक्षितस्य

कंसापराधशतकैश्चिरसंभृतस्य ।

भयशङ्किताभ्यामेताभ्यां मातरं पितरं चोपेक्ष्य नन्दपल्ल्यां पलाय्य निली-
यस्थितम् । लगुडहस्तकम्बलनिवसनादिभिर्नटचरितैर्दिनान्यतिवाह्यन्ते । तद-
पराधेनैव तयोर्मातापितरावस्त्राकं राज्ञा रुषित्वा कारागृहे निगडबन्धने
नियुक्तौ । एतत्सर्वं श्रुत्वा सहमानावपि जीवतः । न पुनर्हृदयमुद्धिद्य
जीवितं परित्यजतः । इदानीं पुनर्महाराजेन तावपि क्षेत्रपालबलिं कर्तुमि-
हैवानीताविति श्रूयते ।

क्रोधाभिघस्य दितिजक्षयकालवहेः

संदीपनाय रजकः प्रथमाहुतिर्नः ॥ १८ ॥

कृष्णः—यथाभिरुचितमार्यस्य । (इति परिक्रम्योपसर्पति ।) रेरे रजक,

भागिनेयौ नृपस्यावां पुरीं यावो निमन्त्रितौ ।

देहि योम्यानि वासांसि श्रेयस्तत्ते भविष्यति ॥ १९ ॥

रजकः—(सोपहासं संस्कृतमाश्रित्य ।)

ईदृश्येव वनेचरा निवसते वासांसि वां पूर्वाजा-

स्तद्योम्यानि तु दुर्लभान्यविकुलेष्वन्विष्यमाणान्यपि ।

येन प्राधुणिकीकृतौ नरपतिः सोऽद्यैव वां दास्यति

त्यक्त्वा बालिशतां निलीय निभृतं कंचित्क्षणं जीवतम् ॥ २० ॥

कृष्णः—(किंचित्सित्वा ।) कुञ्जक, किमद्यापि विलम्बसे । उत्पो-
थ्यतामेष दुर्मुखोऽस्मिन्नेव शिलातले ।

कुञ्जकः—*जं महापह्ण आणवेदि । (इति परिकरं बद्धा तथा
करोति ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

अब्बह्णणं अब्बह्णणम् ।

†अहह गहिअ पाये भूरि भम्मादिकाणं

पिटुलसिलतलम्मि प्पोथिदो पाडिऊण ।

* यन्महाप्रसुराज्ञापयति ।

† अत्रह्णण्यमत्रह्णण्यम् ।

अहह गृहीत्वा पादे भूरि आभयित्वा

पृथुलशिलातले पोथितः पातयित्वा ।

क्षौभितदशदिगन्तः क्रन्दन्नतिमात्रं

नरपतिप्रियदासो जम्बुकौ रङ्गकारः ॥

१. 'अपि कुले' इति ख-पाठः.

खुहिददहदिअन्तो पुक्करन्तोऽतिमेत्तं

नरवइपिअकेरो जम्बुओ रङ्गआरो ॥ २१ ॥

रामः—

रे रे गोपा हतपरिजनान्वस्त्रकोषान्विमुच्य (?)

स्वैरं चीरोच्चयमतिमृदुं मुक्तशङ्कं वसीध्वम् ।

स्वेच्छोपात्तैः कुसुमवसनैर्भूषिता गन्धधूपै

रथ्यावीथ्या नगरमभितः संभ्रमेण भ्रमामः ॥ २२ ॥

(प्रविश्य ।)

पुरुषः—

कनकभुवि सुजातौ रत्नकिर्मीरिताभै-

निरुतममलसूत्रैर्विश्वकर्मप्रणीतम् ।

मैदुपहतममुष्मै भूभृते वस्त्रजातं

वसितुमिह भवन्तावर्हतस्तत्तु नान्यः ॥ २३ ॥

कृष्णः—साधु भोः, साधु ।

उचितज्ञोऽनुरक्तोऽसि भक्तोऽसि कुशलोऽप्यसि ।

कृतकृत्यो भवेदानीमैहिकामुष्मिकश्रिया ॥ २४ ॥

पुरुषः—गृहीतः प्रसादो मनोरथातीतः । अनुगृह्यन्तामिमानि दिव्यानि वसनानि ।

रामकृष्णौ—यथामिलषितं भवते । (इति परिदधाते ।)

रामः—आयुष्मन्, अस्य दिव्यवस्त्ररचितस्य वेषस्यानुरूपेण दिव्य-
गन्धानुलेपनेन भवितव्यम् ।

कृष्णः—आर्य, यात्रामुहूर्त एव सर्वसमीहितं संघटयिष्यति ।

(परिक्रम्य पुरतोऽवलोक्य ।) आर्य, कथमयमुपलब्धासदागमवृत्तान्तः

सुदामा नाम मालाकारः प्रीतमनाः संभृतास्सत्पूजोचितसंभारोऽस्सदा-
गमनायोत्कण्ठमान इत एवाभिवर्तते ।

(प्रविश्य ।)

सुदामा—भगवन्तौ, एष भृत्यापसदः सुदामा पादयोः पतति ।

रामकृष्णौ—समीहितभाजनं भूयाः । अये, कुशल्यसि ।

सुदामा—

जगतः कुशल्यैव भवतोरयमुद्यमः ।

भक्तानुग्राहिणौ दृष्ट्वा भवेयं कुशली न किम् ॥ २५ ॥

रामकृष्णौ—सुदामन्, राजानमनुचरन्नप्यस्मासु नित्यानुरक्तो
भक्तश्च भवानिति श्रुतपूर्वमस्माभिः । तेन चातितरां त्वयि प्रीताः स्मः ।

सुदामा—यद्येवमिदमत्यासन्नं मदीयं भवनं क्षणं विश्रम्यानु-
गृह्यताम् ।

(श्रीकृष्णो राममुखमीक्षते ।)

रामः—को विरोधः । क्रियतामस्य समीहितम् ।

(इति प्रविशन्ति ।)

सुदामा—इदमासनमिदं पाद्यमिदमर्घ्यमेतानि चाचमनीयमक्ष्यभो-
ज्यलेह्यपेयपानकताम्बूलगन्धकुसुमाम्बरादीन्यनुगृह्यन्ताम् । अपि च—

एतास्ता नवमल्लिकापरिमलप्राग्भारलोभैर्भ्रम-

द्भृङ्गीभाङ्कतिमूरिपूरितहरित्युच्चरत्सौरभाः ।

चञ्चच्चम्पकदामकोमलमिलत्सौदामनीसंपदः

सत्सौगन्धिकगन्धबन्धमधुराः श्रेयः सृजन्तु स्रजः ॥ २६ ॥

रामकृष्णौ—(विहस्य ।) अये, महाराजपूजोपकरणान्येतानि ।
नार्हसि ग्रामीणेभ्यो वनेचरेभ्य उपहारीकर्तुम् ।

सुदामा—भगवन्तौ, नाहमविदिततत्त्वो रजकः । यो नाज्ञासीत्
भूमेर्भारावताराय चरन्तौ बाललील्या ।

अनादिनिधनौ पूर्णौ मूर्तिभेदमुपाश्रितौ ॥ २७ ॥

कृष्णः—(सोत्प्रासहासम् । करेण करं गृहीत्वा ।) तदेहि । (इति
निष्क्रान्तः । पुरोऽवलोक्य साक्षर्यम् ।) सुदामन्,

राकाचन्द्रप्रतिममुदितभ्रूलतालास्यमासं
वेणीं श्रेणीमिव मधुलिहामावहन्ती कुचाग्रे ।

पृष्ठोदञ्चद्रुविनिहितग्रीवमुत्प्रेक्षमाणा

स्थयावीथ्या कथय पुरतः केयमायाति वक्रम् ॥ २८ ॥

सुदामा—उपनतप्रायैव सा, पृच्छयताम् । स्वयमेव वक्तव्यं
वक्ष्यति ।

(प्रविश्य ।)

कुब्जा—(परिक्रम्य साकूतम् ।)

*रूपविणिज्जिदमारो गन्दकुमारो [अ] कुसुमसुउजारो ।

सुणिअदि गुज्जरिजारो सवणेहिं ण उण णअणेहिं ॥ २९ ॥

सो एत्थ आअदो त्ति ज्झत्ति पउत्तिं सुणीअ अन्तउरे ।

उक्कण्ठिदस्सि दट्ठुं णाअरिआजीअसव्वस्सम् ॥ ३० ॥

ता कहिं दाणिं पेक्खिस्सम् (पुरोऽवलोक्य सहर्षम् ।) अम्महे,

*रूपविनिर्जितमारो नन्दकुमारः [च] कुसुमसुकुमारः ।

श्रूयते गुर्जरीजारः श्रवणाभ्यां न तु नयनाभ्याम् ॥

सोऽत्रागत इति झटिति प्रवृत्तिं श्रुत्वान्तःपुरे ।

उत्कण्ठितास्त्रि द्रष्टुं नागरिकाजीवसर्वस्वम् ॥

तत्कुत्रेदानीं प्रेक्षिष्ये । अम्महे,

एसो दीसइ पुण्डरीअणअणो णीलुप्पलस्सामलो
 पाआलम्बिअकण्ठमालसुहओ पीअम्बराडम्बरो ।
 गोरङ्गेण अ भाउणा अणुगदो णीलम्बरुम्भासिणा
 गङ्गासोतसमागदो व्व जउणापूरो जसोदासुओ ॥ ३१ ॥

(इति चिरं विलोकयन्ती तिष्ठति ।)

कृष्णः—(उपसृत्य ।) अये,

कासि त्वं कुत आयासि कस्य वासि परिग्रहः ।

किं वा कस्योपनयसि नयसिद्धिरिवेहिता ॥ ३२ ॥

कुब्जा—*सुणादु महाणुआहो । अहं हि तत्थभवदो महाराज-
 कंसस्स अन्तेउरपरिचारिआ सैरन्वी तिबङ्कुणी नाम । तस्स कए णं
 उअहरामि दिव्वङ्गराअक्खमं जक्खकहमखोदम् । जदो मए उवणीदं
 जेव्व कुसुमवसणाणुलेअणतम्बोल्लप्पहुदि तस्स रण्णो बहुमदं भोदि,
 ण उण अण्णेण ।

कृष्णः—(सोत्प्राप्तम् ।) उचितमेवैतत् ।

भवादृशी कापि किमसि सृष्टौ यया वशीभावमनायि राजा ।

न राजतुल्योऽस्ति जनो गुणज्ञो यस्त्वामहो कामयते त्रिवक्त्रम् ॥ ३३ ॥

एष दृश्यते पुण्डरीकनयनो नीलोत्पलश्यामलः

पादालम्बितकण्ठमालासुभगः पीताम्बराडम्बरः ।

गौराङ्गेण च आत्रानुगतो नीलाम्बरोद्धासिना

गङ्गास्रोतःसमागत इव यमुनापूरो यशोदासुतः ॥

*शृणोतु महानुभावः । अहमस्मि तत्रभवतो महाराजकंसस्थान्तःपुर-
 परिचारिका सैरन्त्री त्रिवक्त्रा नाम । तस्य कृते एनमुपहरामि दिव्याङ्गराग-
 क्षमं यक्षकर्दमश्लोदम् । यतो मयोपनीतमेव कुसुमवसनानुलेपनताम्बूलप्रभृति
 तस्य राज्ञो बहुमतं भवति, न पुनरन्येन ।

कुब्जा—*अलं उवहासेण ।

कृष्णः—नायमुपहासः । किं तु कथयामि—न खलु रसिकानामा-
कृतिष्वादरः, अपि तु गुणेषु । अथवा प्राग्भवीयसंस्काराहितः क्वचि-
देव कस्यचित्प्रेमातिशयो न गुणपरीक्षामपेक्षते । तथा हि—

यद्यपि दिशि दिशि बहवस्तरवः सन्त्येव कुसुमसंपन्नाः ।

तदपि च कोकिलयूनोऽनूनो रागो रसालमालायाम् ॥ ३४ ॥

कुब्जा—†देवकअं मह आकिदीए वङ्गुणत्तणम् । तत्थ मए किं
काटुं सक्कम् ।

सुदामा—यद्येवं तर्हि देवानामपि देवं भगवन्तं भजस्व । येन
तवैहिकमामुष्मिकं च शुभं भवति ।

कुब्जा—(संस्कृतमाश्रित्य ।) किमद्याप्येतदुपदेष्टव्यम् । यतः ।

अनेकजन्मार्जितपुण्यपाकैः परं निधानं भगवन्तमाप्य ।

न जातु हातुं वलते मनो मे स्वर्गापवर्गादिषु वीतरागम् ॥ ३५ ॥

‡ता पसीदतु भअवं । अणुगेह्वादु एदं दिव्वं जक्खकद्धमं अङ्गराअं
इमाइं कुसुमतम्बूलादीइं ।

कृष्णः—अये, अतितीव्रप्रकृतिकोपनो नरपतिस्त्वयास्मासूपकल्पि-
तमिदमाकर्ण्य त्वामस्मांश्च समूलघातं हनिष्यति ।

कुब्जा—भगवन्, अचिन्त्यानुभावं भवन्तमनुगतानां नास्ति कृता-
न्तादपि भयशङ्का, किं पुनरस्मान्मनुष्यकीटात् ।

रामः—आयुष्मन्, किमेवमतिवाह्यतेऽनुरक्तो लोकः । संपाद्यतां
समीहितमस्याः ।

* अलमुपहासेन ।

† दैवकृतं ममाकृतेर्वक्त्वम् । तत्र मया किं कर्तुं शक्यम् ।

‡ तत्पसीदतु भगवान् । अनुगृह्णात्वेतद्विव्यं यक्षकर्दममङ्गरागमेतानि
कुसुमताम्बूलादीनि ।

५ कंस०

सुदामा—भगवन्, यद्यस्या गाढोऽनुरागबन्धस्तर्हि स्वहस्तेनैव युव-
योरङ्गानुलेपनं करोतु । एवं हि वयं नापराधभाजनं भविष्यामः । इयं
तु राज्ञोऽनुरोधविरोधौ विचिन्त्य यथोचितमाचरतु । किं नस्तया
चिन्तया ।

रामः—साधूत्प्रेक्षते सुदामा ।

कुब्जा—(विहस्य ।) *अम्महे, जह मे वङ्कुणी पिट्टी एव्वं तुह
वङ्कुणी बुद्धिः ।

सुदामा—(अपवार्य ।) अयि मुग्धे, एवं हि कृते प्रसन्नो भगवाने-
वाल्लिङ्ग्य त्वामतिक्रज्जुं करिष्यति ।

कुब्जा—(प्रकाशम् ।) †अणुमदो तुज्झ मन्तोपदेसो । (इति
तथा करोति ।)

(नेपथ्ये ।)

‡अच्चरिअं अच्चरिअम् । अम्महे,

एसा कंसस्स दासी कसणकससिलाहेमरेहाभदेहा

दीहा क्षीणङ्गलट्ठी थणभरणमिआ कण्णजाहच्छिलच्छी ।

दुल्लक्खा चन्दणच्चापविअरणकलामेत्तसंतोसिएणं

कङ्खेणं ही तिवङ्का कह विअ णिमिसद्धेण उज्जू करिज्जा ॥३६॥

* अम्महे, यथा मम वक्रं पृष्ठमेवं तव वक्रा बुद्धिः ।

† अनुमतस्तव मन्त्रोपदेशः ।

‡ आश्चर्यमाश्चर्यम् । अम्महे,

एसा कंसस्य दासी कषणकषशिलाहेमरेखाभदेहा

दीर्घा क्षीणाङ्गयष्टिः स्तनभरणमिता कर्णमूलाक्षिलक्ष्मीः ।

दुर्लक्षा चन्दनार्चाप्रवितरणकलामात्रसंतोषितेन

कृष्णेन हि त्रिवक्त्रा कथमिव निमिषार्धेन ऋजुः कृता ॥

१. यथोचितं चरतु' इति क-पाठः.

सुदामा—भगवन्, यद्यस्या गाढोऽनुरागबन्धस्तर्हि स्वहस्तेनैव युव-
योरङ्गानुलेपनं करोतु । एवं हि वयं नापराधभाजनं भविष्यामः । इयं
तु राज्ञोऽनुरोधविरोधौ विचिन्त्य यथोचितमाचरतु । किं नस्तया
चिन्तया ।

रामः—साधूत्प्रेक्षते सुदामा ।

कुब्जा—(विहस्य ।) *अम्महे, जह मे वङ्कुणी पिट्टी एवं तुह
वङ्कुणी बुद्धिः ।

सुदामा—(अपवार्य ।) अयि मुग्धे, एवं हि कृते प्रसन्नो भगवाने-
वाल्लिङ्ग्य त्वामतिक्रजुं करिष्यति ।

कुब्जा—(प्रकाशम् ।) †अणुमदो तुज्झ मन्तोपदेसो । (इति
तथा करोति ।)

(नेपथ्ये ।)

‡अच्चरिअं अच्चरिअम् । अम्महे,

एसा कंसस्स दासी कसणकससिलाहेमरेहाभदेहा

दीहा छीणङ्गलट्ठी थणभरणमिआ कण्णजाहच्छिलच्छी ।

दुल्लक्खा चन्दणच्चापविअरणकलामेतसंतोसिएणं

कड्ढेणं ही तिवड्ढा कह विअ णिमिसद्वेण उज्जु करिज्जा ॥३६॥

* अम्महे, यथा मम वक्रं पृष्ठमेवं तव वक्रा बुद्धिः ।

† अनुमतस्तव मन्त्रोपदेशः ।

‡ आश्चर्यमाश्चर्यम् । अम्महे,

एषा कंसस्य दासी कषणकषशिलाहेमरेखाभदेहा

दीर्घा क्षीणाङ्गयष्टिः स्तनभरणमिता कर्णमूलाक्षिलक्ष्मीः ।

दुर्लक्षा चन्दनार्चाप्रवितरणकलामात्रसंतोषितेन

कृष्णेन हि त्रिवक्रा कथमिव निमिषार्धेन ऋजुः कृता ॥

१. यथोचितं चरतु इति क-पाठः.

नप्रत्यासन्नप्रतोलीष्वापणिका नानाविधपण्योपायनपाणयोऽस्मदागम-
नाय त्वरमाणाः श्रेष्ठिश्रेष्ठपुरःसराः पुरः समुपसर्पन्ति । तदत्र वयमेवोप-
सृत्य रथ्याशोभां पश्यामः ।

रामः—एवमस्तु ।

(इति परिक्रामन्ति ।)

रामः—(रथ्याशोभां निर्वर्ण्य ।) अहो, महदाश्चर्यम् ।

चञ्चच्चन्दनसारसौरभभरभ्राम्यद्विरेफावली-

व्यालीढान्धनसारपूरनिकरान्कस्तूरिकाविभ्रमान् ।

क्रीणन्त्यापणिकास्तथा मधुकरत्रातैः सहोत्तोलिता-

न्कस्तूरीप्रकरान्विविच्य सुचिराज्जानन्ति गुञ्जारवैः ॥ ४० ॥

इतश्च—

नानावर्णमणिप्रभाव्यतिकरप्रोन्मीलदिन्द्रायुधाः

संभ्रान्तभ्रमरावलीधनघटा व्याविद्धसूर्यातपाः ।

धारायन्निविमुक्तचन्दनरसासारातिसान्द्रीकृता

रथ्या वार्षिकयामिनीभ्रममहो नक्तं दिवं तन्वते ॥ ४१ ॥

(अन्यतो विलोक्य, सानुक्रोशम् ।) अहह ।

स्फटिकभवनभाभिश्चन्द्रिकाभ्रान्तिभाजः

स्फुरदरुणमणीभिर्दत्तसूर्याशुशङ्काः ।

दिनरजनिविवेकव्याकुलाः कोकलोकाः

क्षणमपि न लभन्ते शोकनिर्मोकमस्याम् ॥ ४२ ॥

रामः—आयुष्मन्, पुरः प्रत्यासीदति राजभवनद्वारम् । यत्किल

अधिरजनि निरस्तध्वान्तशङ्काकलङ्कै-

र्मणिगणकरजालैर्दुर्विभाव्यप्रवेशम् ।

कनकशिखरशृङ्गोत्तुङ्गरिङ्गत्पताका-

कुलचलकरशाखातर्जितस्वर्गलोकम् ॥ ४३ ॥

सुदामा—भगवन्, पुरतो निरूप्यताम् ।

एताः पश्य पुराङ्गनाः प्रविगलद्धम्मिल्लमल्लीसजो

व्यस्तं व्यस्तविभूषणाः सरभसं त्यक्तान्यकार्योच्चयाः ।

लीलालोलविलोचनैरुभयतः सौधावलीमाननैः

स्वर्गङ्गामिव दर्शयन्ति शफरीपर्यस्तपङ्केरुहाम् ॥ ४४ ॥

कृष्णः—अलमिदानीं नगरालोकनकौतुकव्यासङ्गेन । त्वरयतितरां
पित्रोः पादपद्मदर्शनोत्कलिका । (नेत्रे निनीत्य चिरं विभाव्य सप्रत्याशं
प्राकृतमाश्रित्य ।)

*सो वि क्खणो हुविस्सदि जस्सिं तादस्स पाअकमलम्मि ।

भम्मन्तभमरविब्भमपडिलम्भो भोदि [मह] मत्थस्स ॥ ४५ ॥

(पुनर्ध्यानं नाटयन् ।)

उम्मीलिअपुलआइं फारिअलच्छीइं पेम्मतरलाइं ।

भूओ बन्धुमुहाइं सुहाइं मे देन्ति सुचिरदिट्ठाइं ॥ ४६ ॥

रामः—आयुष्मन्, अलमनया चिन्तया । कथमप्यनाश्वासः ।

ननूपनत एवास्य दितिजकुलकलङ्कस्य कंसस्यावसानसमयः । अन-
तिलङ्घनीयः खलु खलानां दुर्वृत्तदुर्विपाको न चिरादेव परि-
पच्यते । पश्य—

अम्भोधिः शतयोजनोऽस्य परिखा सालः सुवैलाचलो

रक्षोभिः परिरक्षितानधिगतातङ्का च लङ्कापुरी ।

*सोऽपि क्षणो भविष्यति यस्मिंस्तातस्य पादकमले ।

अमद्भमरविभ्रमप्रतिलम्भो भवति [मम] मस्तकस्य ॥

उन्मीलितपुलकानि स्मारितलक्ष्मीनि प्रेमतरलानि ।

भूयो बन्धुमुखानि सुखानि मे दास्यन्ति सुचिरदृष्टानि ॥

पुत्रः शक्रजिदुग्र एष वरदो भृत्यास्तथेन्द्रादय-

स्तस्याप्यस्य दशाननस्य भुवने वार्तापि न श्रूयते ॥ ४७ ॥

तदेहि । राजकुलमेव प्रविशामः ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति वेत्रपाणिपुरुषः ।)

पुरुषः—(स्वगतम् ।) अहो अस्य नरपतेर्नैर्दाक्षिण्यं नैर्घृण्यं च ।
तथा हि—

कति कति निहता न भाग्निनेया न च कतिधानुजयानुनीत एषः ।

तदपि न विरमत्यनल्पशक्तिः खजनवधादफलात्खलः प्रकृत्या ॥ १ ॥

(पुनः सनिर्वेदम् ।) हन्त भोः,

एषातितृष्णा कृष्णाहिर्भूमुजां हृद्विलेशया ।

परप्राणानिलैरेव प्रायः प्राणिति नान्यथा ॥ २ ॥

(निःश्वस्य ।) अहो अस्य दुर्मतेः प्रकृतिविरोधः ।

तथा हि—

राज्यं निर्जितनिर्जरोर्जितबलं संतर्जिताशागजं

दिक्पालामलमौलिलालितपदं सर्वन्दिभिर्वीजितम् ।

संप्राप्याप्यकुतोभयं दितिकुलालंकारतामश्रुव-

न्नात्मानं हतमेव पश्यति शिशुप्रायैरपि प्राकृतैः ॥ ३ ॥

तदिदानीमस्येदृशं समारम्भं न शुभोदर्यं तर्कयामि । यदुदाहरन्ति—

‘प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।

राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते’ ॥४॥ इति ।

अपि चायमनेककालार्जितमूर्जितं यशो भोजभूमीभुजामनुकलं कलङ्क-
यति । तदिह सर्वथा—

प्रत्यर्थिक्षितिपालबालवनितासीमन्तसिन्दूरिका-

लुण्ठाकप्रकटप्रतापदहनज्वालावलीसोदरे ।

त्रैलोक्योत्तरकर्मनिर्मितिपरिप्राप्तोदये हन्त भोः

सोऽयं भोजकुलस्य कीर्तिकदलीकण्ठे कुठारायते ॥ ५ ॥

अथ वा किमनेन ममारण्यरुदितेन । प्रेष्यवर्गेण हि राज्ञामाज्ञानुवर्तनं
सुशकम्, न पुनरुपदेशः । तद्यथोपदिष्टमनुतिष्ठामि । (इति परिक्रम्य ।)

भो भोः पर्यन्तवर्तिनः सामन्ताः, तत्रभवान्महाराजः समाज्ञापयति—
यथा इयन्तं कालं वासुदेवः स्वजनगौरवादतिदीन इति बाल इति
चोपेक्षितः । स चेदानीं दितिजकुलकालतया परिणममानो नोपेक्षाक्ष-
णक्षेपं क्षमते ।

तथा हि—

प्रमादादज्ञानाद्दुरितपरिपाकादतिमदा-

द्विनश्यत्तावेशाद्यदपकृतमेतेन शिशुना ।

कथंचित्तत्सोढं पुनरयमिदानीं मधुपुरीं

प्रमथ्नात्यध्यक्षं तदिदमविषह्यं भवति मे ॥ ६ ॥

तदिदानीमप्रमत्ताः सज्जा भवत ।

रक्ष्यन्तां पुरतोरणाः कुवल्यापीडः पुरः प्रेर्यतां

मल्लाः संनिपतन्तु युद्धकुशला योधाश्च घोरायुधाः ।

रच्यन्तां मखवीक्षणाय परितो मञ्चाश्च किं चोच्चकै-

र्हन्यन्तां दितिजारयः सरभसं प्राप्ता निजं गोचरम् ॥ ७ ॥

१. 'राज्ञामनुवर्तनं' इति क-पाठः. २. 'तत्रभगवान्' इति ख-पाठः.
३. 'भवत्' इति ख-पाठः. ४. कुवल्यापीडः कंसस्य मत्तो हस्ती. ५. 'पुरतो'
इति ख-पाठः. ६. 'प्राज्ञा' इति ख-पाठः.

(पुनः सानुक्रोशम् ।) अहो अनयोर्नन्दकुमारयोरात्मानपेक्षं चेष्टितम् । यतः—

वृद्धस्तातः समजवसतिर्गोपबालाः सहाया

यष्टिः शस्त्रं शयनमवनिः पाशुपाल्यं च वृत्तिः ।

सत्येतस्मिन्निभुवनमिलद्वीरवंशावतंसे

कंसे राजन्ययमविनयश्चेत्तयोर्हा प्रमादः ॥ ८ ॥

(नेपथ्ये कलकलः ।)

वेत्रधारः—(कर्णं दत्त्वा ।) आः, कथमयमसमयाशनिनिपातस्फूर्ज-
दूर्जखलवज्रनिर्घोषभीषणप्रकटविकटकडकडारावभीषणः कोलाहलः
समुल्लसति ।

(प्रविश्यातिविवशः ।)

प्राकोष्ठिकः—अरेरे नगरवासिनः, पलायध्वं पलायध्वम् । अय-
मिह परापतित एव कंसकुलकालानलो हरिः । य एष—

निष्पिप्यैकेन वज्रादतिकठिनतरं मुष्टिनायः कवाटं

हत्वा रक्षान्भयार्तद्रवदखिलजनान्योन्यनिष्पेषदुःस्थम् ।

रुष्टाम्बष्ठप्रणुन्नामिमुखकुवल्यापीडमुत्पीडयिष्य-

न्वर्हापीडावनाहं द्रढयति मनसारब्धज्ञम्पानिपातः ॥ ९ ॥

वेत्रहस्तः—अये, कोष्ठपाल, स्थिरो भव तावत् । यावदावां कृष्ण-
कुवल्यापीडयोर्नियुद्धं दूरादेव स्थित्वावगच्छामः ।

कोष्ठपालः—(समाश्वस्य ।) तथा कुर्मः ।

(इति क्रीडापर्वताधिरोहणं नाटयतः ।)

वेत्रहस्तः—(पुरो निरूप्य साश्चर्यम् ।) कोष्ठपाल, इदं तावदवलोकय ।

१. 'वरितम्' इति ख-पाठः. २. समजः पशुसमूहः. ३. 'दुष्टाम्बष्ठ' इति ख-पाठः, अम्बष्ठो हस्तिप्रकः.

धाराभिर्दानवारां क्षितितलमखिलं पङ्क्तिं निर्मिमाणः

कुर्वाणो वृंहितेन प्रलयजलधरध्वानधिक्कारमारात् ।

अश्रान्तो दन्तकुन्तग्रथितघनघटास्फालनोद्धूतमूर्धा

क्रोधोत्क्षिप्ताग्रहस्तः प्रपतति रभसादुन्नदन्नेष दन्ती ॥ १० ॥

कोष्ठपालः—आयुष्मन्, एवमेतत्—

उन्मूल्यालानभूमीरुहमतितरसोत्खण्डितान्दूविताना-

न्याकर्षन्नेष पादैर्मदजलकलुषः क्षिप्तनक्षत्रमालः ।

शुण्डादण्डाभिघातैर्नभसि विदलयन्पुष्करावर्तकादी-

न्धावत्याधूतमूर्धा हरिमभिरमसा दैवनुन्नः करीन्द्रः ॥ ११ ॥

वेत्रधारः—(ससंरम्भम् ।) कोष्ठपाल, इतः पश्य नन्दशिशोः कृत-

हस्ततालाघवातिशयम् ।

हन्तुं दन्तैरभीष्टः प्रविशति पदयोः शुण्डयाकृष्यमाणः

पश्चार्धान्निष्प्रपद्य भ्रमयति कलयन्पुच्छमेनं कराभ्याम् ।

उल्लुत्यारुह्य कुम्भं दलयति स्रणिना वञ्चयित्वास्य दृष्टिं

मुष्टिभ्यां संपिणष्टि द्रुतमभिचलतोऽस्थीनि सव्यापसव्यम् ॥ १२ ॥

(पुनः सविस्मयम् ।)

कृष्ण क्रीडसि किं चिरस्य विरम व्याहन्यते प्रस्तुतं

किं वा पौरुषमत्र ते पशुवधादित्यग्रजेनोदितः ।

पाणिभ्यां परिपीड्य हस्तमभितः संभ्रम्य पञ्चां गले

निर्मृद्योदहरद्धसन्निव हरिर्दन्तान्सहैवासुभिः ॥ १३ ॥

कोष्ठपालः—अहह, असमञ्जसम् । कथंविनिहत एव कुवल्या-

१. 'दैवनुन्नः करीन्द्रः' इति ख-पाठः. २. अन्दू पादशृङ्खल. ३. 'रभ-
सात्' इति ख-पाठः. ४. अङ्कुशेन.

पीडः । कुवल्यापीडो महाराजविजयवैजयन्ती । तदिदानीं नाशंसे
भोजकुलकुशलाय ।

वेत्रहस्तः—शान्तं पापम् । किमेतावता एकेनानेन विफलीकृतेन ।
नन्वस्ति प्रतिविधानान्तरं रचितम् । येन न चिरादेव माहाराजो
निष्कण्टकां महीमुपभोक्ष्यते ।

कोष्ठपालः—किं तत् । कथय तावत् । येन मे हृदयं समाश्वसिति ।

वेत्रहस्तः—तन्निभृतमाकर्ण्यताम् । प्रागेव राज्ञा मन्त्रितमेतत् ।
यत्किल कथंचिद्यदि कुवल्यापीडोऽपि पीड्येत ततो मल्लयुद्धरङ्गप्रसङ्गं
प्रस्ताव्य तद्दर्शनव्याजेन नानादेश्यान्वीरभटानुपढौकयिष्यामः । तद्दि-
दक्षाकुतूहलादस्मादाकारणगौरवाद्गर्वोत्सेकाच्च तत्रोपसीदन्तौ रामकृष्णौ
मल्लरङ्गकौतुकव्याजेन व्यापादयिष्याम इति । तदादेशाच्च मया प्रागेव
सर्वं सुविहितम् । तथा हि—

प्राकारैः परित्स्वावटैरुपचितः प्राग्रङ्गवाटः कृतः

कापट्ये पटवो भटाश्च विकटाः कूटादयो ढौकिताः ।

विन्यस्ताः शल्लोशलप्रभृतयो द्वारेषु मल्लाः खलाः

सर्वेषामुपरि खयं विजयते कंसः समं बन्धुभिः ॥ १४ ॥

कोष्ठपालः—(सहर्षम् ।) साधु भोः कुटिलनीतिपण्डित, साधु ।
संविहितमेतत् । उदाहरन्ति च—

‘सुप्तं निशि प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नृपाः ।

विवेण वह्निना वापि च्छलेन च बलेन च ॥ १५ ॥’ इति ।

वेत्रधारः—तदागच्छ । मल्लरङ्गभूमिपरिसरमेवानुसृत्यानयोः पौरुषं
परीक्षिष्यावहे ।

१. आकारणमाह्वानम्. २. परिखारूपयतैः. ३. ‘परीक्षिष्यामहे’ इति

क-पाठः.

कोष्ठपालः—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(प्रवेशकः ।)

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ चाणूरमुष्टिकाभ्यां प्रत्यवतिष्ठमानौ ।)

कृष्णः—

रे रे द्वारावरोधं जहिहि वितर नो रङ्गवाटे प्रवेशं

चाणूरः—

शूरा एव प्रवेश्या न तदितर इति क्षमापतिर्नः प्रशास्ति ।

कृष्णः—(विहस्य ।)

शूरं मां वेत्ति कंसो न किमिह

चाणूरः—

कुलतो वेत्ति नो कर्मतस्तत्

कृष्णः—

मैवं वादीरपार्थं न दधति कुलजा मामका नामधेयम् ॥ १६ ॥

मुष्टिकः—चाणूर, सत्यमेतदाह कृष्णः । यतः श्रुतपूर्वमस्माभिर्महाराजेन च, यत्किल गोकुले महाबलैर्गोपालैः सह मल्ललीलाविनोदमनुभवन्तौ नि शेषितानेकवीरवर्गौ निसर्गदुर्मदोत्सिक्तौ मथुरामण्डलं मण्डयत इति । एतदेव चोपश्रुत्य वीरसमरदिदृक्षाकुतूहलिना महाराजेन सवहुमानमानायितावेतौ । प्रवर्तितश्च रङ्गप्रसङ्ग एतयोः प्ररोचनार्थम् । तदेताभ्यामप्यस्य राज्ञो मनोरथः संपादयितुमुचित एव । (कृष्णमुद्दिश्य ।)

राजाज्ञानुनिवर्तनं हि परमो धर्मः प्रजानामथं

लामरुत्यातिमहत्त्वसंपदपरो दोर्दण्डकण्डूमृजा ।

तन्मे दर्शय युद्धकौशलकलां मत्प्रत्ययादेव हि

प्रीयेत प्रभुरन्यथा तु भवतोः प्रत्यागतिर्दुःशंका ॥ १७ ॥

कृष्णः—

नो युक्ता युद्धचर्चा समरविजयिभिर्वीरगोष्ठीगरिष्ठै-

र्युष्माभिर्बलवानां वनभुवि वसतां राजदण्डोचितानाम् ।

नो चेत्त्वामन्तरेण प्रतिहतगतयः शत्रुमो हन्त गन्तुं

तद्युयं युद्धशिक्षां वितरत कृपया सिद्धविद्याप्रदानात् ॥ १८ ॥

चाणूरमुष्टिकौ—(सहर्षम् ।) अनुमतमेतत् । तद्विद्यतां परिकरः ।

रामकृष्णौ—(तथा कृत्वा उभौ प्रति ।)

यथासंख्येन युवयोरस्त्वाचार्यकर्मवयोः ।

कृतहस्तौ यथा शीघ्रं तोषयामोऽद्य मातुल्म् ॥ १९ ॥

चाणूरः—साधु मन्त्रितम् । मुष्टिक, त्वं तावदेनं बालशिक्षया दीक्षय । अहमप्येनम् ।

(इत्यन्योन्यं पाणी परामृशतः ।)

रामकृष्णौ—आचार्य,

बालौ च बालिशौ चावां न विद्मो युद्धकौशलम् ।

किं तु

भवच्चेष्टानुकरणं करिष्यामः कियच्चिरम् ॥ २० ॥

चाणूरमुष्टिकौ—(खगतं सहर्षम् ।) अहो महाभाम्यं महाराज-
कंसस्य । महांश्चासौ बुद्धतिशयः । यदशक्यप्रतीकारावप्यनेनोपायेन
सुनिग्रहाविति विचिन्त्य तथा संविधानं व्यधत् । अस्मद्भूम्यवशाच्चेता-
वप्यत्यन्तानभिज्ञौ दैवेन पशूकृत्योपहृतौ । तदेतावकृच्छ्रैव करतलेन
मत्कुणाविव संमृद्य राज्ञः पारितोषिकमाहरिष्यामः । (प्रकाशम् ।)
रामकृष्णौ, साधु मन्त्रयेथे ।

१. 'यथासंख्यं न' इति ख-पाठः. २. 'आर्ययोः' इति ख-पाठः.
३. 'भागधेयवशात्' इति ख-पाठः.

आदावावां यद्यदङ्गमभिहन्मो यथा यथा ।

तथा तथानुवर्तेथां शिक्षायामेष हि क्रमः ॥ २१ ॥

रामकृष्णौ—यथादिशतमाचार्यौ । (इति द्वन्द्वयुद्धमनुकुरुतः ।)

तथा हि—

अंसेनांसं मुष्टिनामुष्टिमुखं हत्वोरुभ्यां वक्षसा चापि वक्षः ।

शीर्षं शीर्ष्णां चाथ पादौ पदाभ्यां दोभ्यां दोषौ जग्नतुस्तौ यथेष्टम् ॥ २२ ॥

चाणूरमुष्टिकौ—(स्वगतम् ।) अहो बालयोरप्येतयोर्धनघात्यान्यतिकठोरतराण्यङ्गानि । येषां प्रहारो वज्रादप्यतिदुःसहोऽस्माकं मर्माणि पीडयतितराम् । (पुनर्निर्वर्ण्य ।) कथमस्य वीरसरमसोत्सेकतुङ्गान्यङ्गानि प्रतिक्षणमुपचीयमानप्रभावातिशयदुष्प्रेक्षणीयानि लक्ष्यन्ते ।

तथा हि—

ऐन्द्रो वज्रः किमथ दहनो वाडवः कालकूटः

किं वा कूटः प्रलयजलदः पुष्करावर्तकः किम् ।

किंस्वित्युज्जः प्रलयतडितां द्वादशार्कोदयः किं

यस्यालोके भवति नितरामिन्द्रियाणां प्रमोषः ॥ २३ ॥

तदस्माकं नास्ति जीवन्मुक्तिप्रत्याशा । परममुक्तिमेव तु निर्विवादं निश्चिनुमहे । तथापि न युद्धादुपरमामः । यतः—

दैवाधीनः समिति विजयश्चेदुपस्थास्यतेऽस्मां

स्तद्धूमर्तुः प्रथितयशसो वल्लभाः स्याम नूनम् ।

मृत्युर्वा चेन्निदशतरुणीचामरव्यग्रहस्त-

प्रेङ्खद्भूषारणितसुभगं स्वर्गराज्यं भजेम ॥ २४ ॥

(प्रकाशम् ।) रे रे गोपालबाल दुर्ललित, नेदानीं भविष्यसि ।

कृष्णः—(विहस्य ।) सत्यमात्य । ननु रे, नहि नित्यमृतः पुनर्भवति ।

(नेपथ्ये ।)

जङ्घाबन्धभ्रमणपतनस्थानकश्येनपात-

ग्रीवास्कन्दधुतनिलयनैर्मेघयुद्धप्रचारैः ।

उत्क्षिप्योच्चैः क्षितिमधिजवात्यातितः केशवेन

क्षीणप्राणः शिव शिव लुठत्येष चाणूरमलः ॥ २५ ॥

वेत्रधरः—(सावेगम् ।) कथमसौ निहत एव । तथा हि—

उद्भिन्नोदरकंदरोद्गिरदसृग्धाराकरालाननः

क्रोधाध्मानविघूर्णमानतरलकूराक्षितारोत्करः ।

नासारोकपरीक्ष्यमाणकृपणप्राणप्रयाणक्षणो

नष्टाशेषविचेष्टितो गिरिरिवाध्यास्ते क्षितिं कम्पयन् ॥ २६ ॥

कोष्ठपालः— हा धिक् कष्टं भोः ।

मुष्टिभिर्मुष्टिकोऽप्येष प्रलम्बरिपुणा हतः ।

कृतोऽद्य कृतहस्तोऽपि कृतान्तसदनातिथिः ॥ २७ ॥

वेत्रधरः—अहह, असमञ्जसमसमञ्जसम् ।

निर्दोषाविव दोषौ जयश्रियो राज्यमण्डपस्तम्भौ ।

चरणौ नीतेर्नयने सिद्धेरिव यद्धतावेतौ ॥ २८ ॥

तदिदानीं दुरवस्था जयास्था ।

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

हन्त भोः,

हत्वा दौवारिकाणां नियुतमसिभृतां मुष्टिनैकेन पिष्ट्वा

कूटं कूटप्रवीणं शलमपि कुशलं संगरे तोशलं च ।

भित्त्वा द्वारावरोधं दलितकुवल्यापीडदन्तैकशस्त्रौ

मध्येरङ्गं प्रविष्टौ मदकलकलभोद्भासिनौ रामकृष्णौ ॥ २९ ॥

वेत्रधरकोष्ठपालौ—(आकर्ण्य सातङ्कम् ।) तदिदमिदानीमनर्गलं
कंसस्य स्वशरीरमात्रचिकित्सनीयमत्याहितमुपस्थितम् । न पुनरत्र
कंचित्प्रतीकारं पर्यालोचयावः । भवतु तावदिमं पूर्ववृत्तं वृत्तान्तं महा-
राजाय निवेद्यावहितौ प्रत्यनन्तरीभूय प्राणव्ययेनापि स्वामिभक्तिव्रत-
मनुवर्तावहे । (इति निष्क्रान्तौ ।)

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ)

कृष्णः—(सर्वतो निरूप्य सहर्षम् ।) अहो रमणीयता रङ्गवाटस्य ।

यतः—

प्राकारा मणकुट्टिमैरुपचिताः स्थूलेन्द्रनीलोपल-

प्रायाः प्राङ्गणभूययः सितशिलासंदर्भगर्भोज्ज्वलाः ।

मुक्ताहीरकतारहारतरलस्रग्मन्धदीपाम्बर-

प्रोद्भूतागुरुसारधूमशबलाश्चास्थानिका मण्डपाः ॥ ३० ॥

रामः—(निर्वर्ण्य साश्चर्यम् ।) अये, विश्वविलक्षणैवैषा सृष्टिः ।

तथा हि—

न स्रष्टा सृष्टिमेतां विरचयितुमलं विश्वकर्मापि नैत-

त्कर्माभिज्ञो न सुज्ञः प्रतिहतविबुधशेषमायो मयोऽपि ।

नायं लोको बलारेर्न च बलिनिलयो नापि वैकुण्ठपीठी

नाप्यन्यस्यानुविम्बः किमयमुदयते दृष्टिबन्धः प्रबन्धः ॥ ३१ ॥

(उच्चैर्मेघाभिरूप्य ।) अये, कथममी स्वस्वकाष्ठामधिष्ठिता नानादिगन्ता-
गता दिक्पाला इव भूपालाः सदा रङ्गमण्डलं मण्डयन्ति ।

तथा हि—

१. 'तदिदानीं' इति ख-पाठः. २. 'स्वशरीरमात्रं' इति क-पाठः. ३. 'यज्ञ-
वाटस्य' इति ख-पाठः. ४. 'प्रोद्भूता' इति क-पाठः. ५. 'विविधाशेष'
इति क-पाठः. ६. 'दृष्टिबन्धप्रबन्धः' इति क-पाठः.

लीलादोलायमानोन्नमदमलशिरःशेखरश्रेणिरोह-

द्रोचिर्वीचिप्रपञ्चच्छलवलदमितोद्वान्तकान्तप्रतापाः ।

एते राजन्यगोष्ठीव्यतिकररभसोत्सर्पिदर्पप्ररोह-

प्राग्भारस्फारवक्षस्तटविकटलुठल्लोलमाला नृपलाः ॥ ३२ ॥

(अत्युच्चैरवलोक्य कृष्णं प्रति ।) आयुष्मन्, कथमयं सप्तभूमिप्रासादशिखरशेखरीभूतां क्रीडाभवनवलमीमस्मद्दिदृक्षोत्कलिकाकुलो मातुलोऽलंकरोति । तदस्याकुण्ठोत्कंठोपशमाय सत्वरमुपसर्पामः ।

(इति सोपानारोहणं नाटयतः ।)

कंसः—(दूरादवलोक्य सोद्वेगं ससंभ्रमं च सहसोत्थाय ।) रे रे सामन्ताः सदस्याः,

निःसार्यतामिमौ पापौ कुलाङ्गारौ मदोद्धतौ ।

मच्चक्षुःसंनिपातामौ यावन्न शलभायितौ ॥ ३३ ॥

सभ्याः—(सर्वे समाकर्ण्य सादरमवलोक्य सानन्दम् ।) अयमयं भोः,

मल्लक्रीडाश्रमजलकणाकीर्णमुग्धाननश्रीः

पीतस्फीताम्बरपरिकरो बर्हपिच्छावतंसः ।

कण्ठोलुण्ठकमलवलयामृष्टवक्षोज्जरागः

स्कन्धासक्तद्विरददशनः साम्रजोऽग्रेऽभ्युपैति ॥ ३४ ॥

(पुनः परिभाव्य सानुकोशहर्षम् ।) अहह, कथमिमौ सुकुमारतराकृतौ नन्दगोपकुमारौ निरीक्षमाणानामस्माकमन्तरात्मा प्रशान्तपावनत्वमवगाहते । तथा हि—

राकासुधाकरमुधाकरचारुवक्र-

मिन्दीवरोदरसहोदरमेदुराङ्गम् ।

कृष्णं बलं च धनसारपरागगौरं

दृष्ट्वा सुधाम्बुधिनिमज्जनमेति चेतः ॥ ३५ ॥

(पुनः सानुकोशम् ।) हन्त भोः, कथमयं महाराजस्य महान्धर्मव्यतिक्रम उपस्थितः । यतः—

बालस्वभावचपलवज्ञातगुणदूषणौ ।

नयनानन्दनिःप्यन्दौ कूटयुद्धैर्जिघांसति ॥ ३६ ॥

अपि च । न केवलमिह महाराज एवापराध्यति, अपि तु तद्दाक्षि-
ण्यादनिवारयन्तः सदस्या अपि । यदुदाहरन्ति—

न योध्याः स्त्रीबालस्थविरकृशषण्डासमबला

न मत्तोन्मत्तार्ता न कृपणगिरो नापि विमुक्ताः ।

अतिक्रामन्नेतत्पतन्ति नृपतिस्तस्य सचिवा-

न्ससभ्यानभ्येति द्विगुणितमधर्मोऽनुसरतः ॥ ३७ ॥

अपि च—

न वारणो यस्य निवारणाय न वा रणो दोर्मदवारणाय ।

अलं बभूवास्य निरोधनाय कथं भवेमाद्य विरोधनाय ॥ ३८ ॥

तदेतत्सराजकं राष्ट्रं प्रहीणप्रायमपि परिहातुमस्माकमुचितम् ।

(पुनर्नैपथ्ये ।)

अरे रे, कथमिमावतिक्रम्यासच्छासनमकुतोभयाविवेक एवाभिव-
र्तेते । तदेतौ राजद्रोहिदण्डरीत्या आततायिवधेन च नातिदूरेण निग्र-
हीतव्यौ । (पुनः सरोषम् ।) हंहो, किमतः परमपि दाक्षिण्यसंरक्षणेन ।

वध्यन्तां व्रजवासिनः सतनया नन्दादयः सत्वरं

हन्तव्यः प्रतिपक्षतामनुसरन्कि चोग्रसेनः पिता ।

बन्धव्यौ निगडैर्दृष्टैश्च भगिनीभामौ निकारोचितौ

निग्राह्यौ नितरां चिराय विविधैर्दण्डाभिधातोद्यमैः ॥ ३९ ॥

रामः—(कृष्णं प्रति ।) आयुष्मन्, किमद्यापि प्रतीक्ष्यते
पश्य ।

रोषावेशप्रदष्टाधरमलिकतटम्रकुटीभङ्गभीमः

क्षुभ्यत्तारारुणाक्षः सयविधुतशिरःशेखरसस्तकेशः ।

कुक्षेराक्षिप्य कौक्षेयकमलघुललत्कालजिह्वाकरालं

देवारियोद्धुमस्मानयमतिरभसादासनादुज्जिहीते ॥ ४०

कृष्णः—(विहस्य ।) आर्य,

रजसान्धमनात्मजं स्वजनं मातुलं नृपम् ।

हन्तुं मनो न वलते कारुण्यप्रवणं मम ॥ ४१ ॥

रामः—(सरोषम् ।)

आः क्षत्रियात्तमस्य नैव निमर्षकालः

क्षत्रस्य संगरमुपेयुष एष धर्मः ।

विश्वद्रुहः किल खलानस्खिलान्निहन्तुं

विश्वाश्रयस्य भवतो भवतोऽवतारः ॥४२॥

कृष्णः—(सविचिकित्सम् ।) अनतिक्रमणीय आर्यादेशः
सत्वरमुपसर्पति ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

हन्त भोः,

क्रोधोद्धूतासिधेनूद्धतपरिघगदापट्टिशप्रासकुन्त-

प्रोद्यच्चर्मासिचक्राक्रमजघनघनकाणधोरीकृताशम् ।

क्षिप्वा योधावरोधं हरिरिव कलभं रक्षितक्षस्य कुक्षे-

र्षेष्वाहुचैरवधनकृतकृत्यैः कंसमाकर्षति क्षमाम् ॥४३॥

अपि च—

अगणितपरपक्षः श्येनपातं पतित्वा
चटकमिव गृहीत्वा कंसमुच्चैः कचेषु ।
अनुपतति शिल्प्यां पोथितं पातयित्वा
व्यसुमपि गुरुवैराद्वन्त मृदाति पञ्चाम् ॥४४॥
(सर्वे सातङ्कमाकर्णयन्ति ।)

कृष्णः—(निपुणं निरूप्य, साश्चर्यम् ।) अहो, महदद्भुतमेतत् ।
शृण्वानस्याद्वितीयं निरवधिसहजानन्दसंवित्स्वरूपं
मन्वानस्यातिचित्राकृतिप्रतिषिषणाशक्तिरूपोपपत्त्या ।
विश्वं कृष्णाद्वितीयं भयचकितधिया ध्यायतश्चान्तकाले
ज्योतिर्ज्योतिःस्वरूपे भगवति विश्रुतिब्रह्मरन्ध्रं विमिद्य ॥४५॥

(रामः सत्वरमुपसृत्य कृष्णमालिङ्ग्य मूर्धानमाजिघ्रति । कृष्णो विमना इवा-
धोमुखस्तिष्ठति ।)

रामः—आयुष्मन्, न युक्तं हर्षस्थाने वैमनस्यम् । पश्य ताव-
त्स्वर्वासिनामप्युत्सवम् । यतः—

उच्चैर्दुन्दुभयो नदन्ति परितो नृत्यन्ति वाराङ्गनाः
पाथोद्वाः पथि सेचनाय मधुरं वर्षन्ति गर्जन्ति च ।
सद्यो दैत्यवधप्रहृष्टहृदया देवाश्च गन्धोदुरं
स्वर्गारीकरलनपुष्पनिकरं मुञ्चन्ति श्रुतीकृतैः ॥ ४६ ॥

कृष्णः—(सस्मितम् ।) आर्य, स्वजनघातघातकङ्कितमात्मानं नमि-
नन्दासि । गुरुलज्जाभराक्रान्तमाननं च नोन्नमयितुमीशे । तदत्रावि-
मर्षकृतसाहसात्परितप्यते मे चेतः ।

रामः—आः, कथमतिमुग्धोऽसि । न खलु समरविहारिणो वीरा-
न्हत्वा हिंसादोषेण लिप्यन्ते । विशेषतस्तत्कालतयाविवधे । यत्सरन्ति—

‘आततायिनमग्नयान्तमपि वेदान्तपारगम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥४७॥’ इति ।
तदेहि । राजापायविरहशोकावेशविवशं राजावरोधं परिसान्त्वयितु-
मन्तःपुरं प्रविशामः ।

कृष्णः—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विश्वकर्मा ।)

विश्वकर्मा—आदिष्टोऽसि तत्रभवता वासुदेवेन भगवता । यथा
किल—

निःशल्या निरमायि यद्यपि मही संहत्य दैत्याघमा-

न्मोजानां कुलमुज्ज्वलं विरचितं भित्ताश्च कारागृहाः ।

स्वर्बन्धः प्रतिमोचितः क्रतुमुजश्चासन्कृतार्थास्तथा-

प्येतद्वाष्ट्रमराजकं न हृदयस्वास्थ्याय कल्पिष्यते ॥ १ ॥

तदद्य तदीये पदे तत्पितरमुग्रसेनमसन्मातामहमभिषेक्तुमिच्छामि ।

तदत्र सबहुमानमाहूयन्तां तस्य पापीयसो भियां पलायिता असदनुरा-

गिणः पौराः । संनिपात्यन्तां च भोजवृण्यन्धककुम्भमृतयो राजानश्च ।

निर्मायन्तां पुराट्टालोपुरप्रासादपरिसरोद्यानविहारभूमयः । प्रसाध्यन्तां

१. ‘विशिष्य त्वास्ततायि’ इति क-पाठः. २. ‘भित्त्वा च कारागृहान्’
इति ख-पाठः. ३. ‘कुतुरप्रमृतयो’ इति ख-पाठः.

च राजपथनगरवीथीद्वारतोरणसौधशिखरप्राकारप्रकराः । प्रवर्त्यन्तां च
मङ्गलाचारगीततूर्यरवाः । उद्धोष्यन्तां च सौविस्तिकब्राह्मणमन्त्रघोषाः ।
प्रनर्त्यन्तां च स्वर्वासिवाराङ्गनासहस्राणि । संग्रीयन्तां च राजामिषेको-
चिताः संभाराः । औघोष्यन्तां च दिण्डीरवाः । यत्किल—

‘रच्यन्तां राजमार्गाः प्रशमितरजसः स्वर्गवाटीपटीरै-

र्वच्यन्तां तोरणानि त्रिदशपतिधनुर्मण्डलोद्गमराणि ।

उच्छ्रीयन्तां पताकाः सुरपुरतरुणीस्वेदविच्छेददक्षाः

सृज्यन्तां मूरिभेरीमुखरवमुखरा भूर्भुवःस्वर्गलोकाः ॥२॥ इति’

तदिह तावदपरं सर्वं मयैव सुविहितम् । अभिषेकसंभारसंभरणं
तु ब्राह्मणैर्विधेयम् । तदत्रभवन्तं कुलाचार्यं शाण्डिल्यनामानमन्वे-
षयामि यावत् । (इति पुरः सर्पति ।)

(प्रविश्य ।)

शाण्डिल्यः—आयुष्मन्विश्वकर्मन्, क प्रस्थितोऽसि ।

विश्वकर्मा—आर्य, भवन्तमेवान्वेष्टुम् ।

शाण्डिल्यः—तदुच्यतां प्रयोजनम् ।

विश्वकर्मा—

कंसं निहत्य दनुजाननुजांश्च सप्त

निष्कण्टकां भुजबलेन विजित्य पृथ्वीम् ।

मातामहाय भगवान्विनिवेद्य तस्य

राज्येऽभिषेक्तुममुमिच्छति विश्वसुप्त्यै ॥ ३ ॥

शाण्डिल्यः—विश्वकर्मन्, कुतः पुनरयं भगवानात्मतप्ते जगति

१. ‘प्रासादप्रकराः’ इति ख-पाठः. २. ‘प्रवर्त्यन्तां’ इति क-पाठः. ३. ‘आ-
घोष्यतां च दिण्डीरवः’ इति क-पाठः. ४. ‘अभिवाञ्छति’ इति ख-पाठः.

निजमुजबलार्जितमपि प्राज्यं राजमन्यसै प्रतिपादयति । न पुनः स्वय-
मेवाभिषद्यते ।

विश्वकर्मा—अये, बालिशोऽसि । यतः—

स्वाराज्यादिसुखानि यस्य सहजानन्दाम्बुधेर्विप्रुषो
ब्रह्माण्डानि वसन्ति यस्य कुहरे रोम्णः परार्धात्परम् ।
लीलाबालतनोश्चराचरगुरोराश्चर्यचिन्तामणे-
र्विक्षेपाय न चेत्तसः प्रभवति क्षुद्रेद्वर्गैषणा ॥ ४ ॥

शाण्डिल्यः—ननु भणामि ।

षट्पञ्चाशत्कोटयो यादवानां
व्याप्याशेषं विश्वमध्यावसन्ति ।
तेष्वेवैकः कोऽपि किं नामिषिक्तौ
भक्तः शक्तो जातु नार्हत्युपेक्षाम् ॥ ५ ॥

विश्वकर्मा—अस्त्यत्र किञ्चिन्निगूढं बीजम् ।

शाण्डिल्यः—तन्निभृतं कथय ।

विश्वकर्मा—ययातिदत्तो यदोः ज्ञापः । न तद्वंश्या राज्यभाजनं
भवन्तीति महतीयं कथा पुराणेषु गीयते । अपि च—

निहते सहजे कंसे देवकी विमर्नीमवेत् ।
इति तत्परितोषाय तत्तातमभिषिञ्चति ॥ ६ ॥

तदास्तामप्रस्तुतमेतत् । प्रकृतमनुवर्त्यताम् ।

शाण्डिल्यः—क पुनरिदानीं भगवान् ।

विश्वकर्मा—मामसिन्कर्मणि नियुज्य स्वयं देवकीवसुदेवयो-
र्निराहमेदनाय कर्मागारं सहाग्रजेन प्रविष्टः ।

शाण्डिल्यः—तर्हि तत्रैवैनमनुसरामि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशतो रामकृष्णौ देवकीवसुदेवौ च ।)

देवकीवसुदेवौ—(पुत्रांवालिङ्ग्य मूर्धन्यवधाय च साक्षम् ।) हा वत्सौ,

अद्याभूतां भवन्तौ वयमपि तदिमे जीवलोकं प्रविष्टा

व्युष्टा शोकत्रियामा समजनि सुचिरात्प्रेत्यभावोऽसदक्ष्णोः ।

संसारोऽभूत्संसारः समुदितमहिमज्ज्योतिषाद्यैव दिष्ट्या

यद्दृष्ट्यालम्भि युष्मद्वदनशशिसुषोपूरदूरावगाहः ॥ ७ ॥

देवकी—

नोत्सङ्गे परिशायितौ न च कंराङ्कुल्यापि संचारितौ

न स्तन्यं परिपायितौ न मधुरैर्गौतैश्च संललितौ ।

सखेहं न निरीक्षितौ स्खलितया वांचापि नोष्ठापितौ

वर्ध्याया इव वांसरा ममे गता लब्ध्वा, भवन्तौ सुतौ ॥ ८ ॥

रामकृष्णौ—

आ जन्म प्रतिवासरं बहुविधेनासत्कृतेनागसा

दैत्येन्द्रेण विबाधितौ किल युवां नानाविधैर्वन्धनैः ।

नाकाभ्यां तनयोचितं विरचितं किंचित्कदाचित्तो

वात्सल्यादपराध्यतोर्विनयं क्षन्तुं युवामर्हथः ॥ ९ ॥

(इति साष्टाङ्गपातं पादयोः पततः । पितरावुत्थाप्य चिरमालिङ्गतः ।)

कृष्णः—(समयमञ्जलिं बद्ध्वा ।)

१. 'प्रवेशकः' इति पुस्तकद्वयेऽपि नास्ति. २. शोकरूपा रात्रिः प्रमातेत्यर्थः.
३. प्रेत्यभावः पुनरुत्पत्तिः. ४. 'यद्दृष्ट्या' इति ख-पाठः. ५. 'संललितौ' इति
ख-पाठः.

मातस्ते निहतो आता दुरात्मा कुलदूषणः ।

मन्तुमेनं न मे मन्तुं परं तु क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

देवकी—वत्स, मैवं वादीः ।

उपभुङ्क्ते निजं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।

इहामुत्र च सर्वोऽपि न तत्रान्योऽपराध्यति ॥ ११ ॥

कृष्णः—(सानन्दम् ।) उज्जीवितोऽस्मीदानीं शापशङ्कातङ्कसंतापात् ।
(पुनः साञ्जलिबन्धनम् ।) जनकौ, यद्यनुगृहीतोऽस्मि तर्त्तिकचिद्विज्ञापयामि ।
यत्किल दैवकृतात्मादिकाद्वापराधात्संप्रत्यराजकं जगदिदमास्ते । न
चाराजकं राष्ट्रमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोः प्रभवति । यदुदाहरन्ति—

‘अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायकाः ।

स्त्रीनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति शिशुनायकाः ॥ १२ ॥’ इति ।

तत्रासदभिजनेषु बहुषु संनिहितेष्वप्यसन्मातामह उग्रसेन एव तदा-
स्पदेऽभिषेक्तव्य इति जायते मे मनोरथः । यदि पितरावनुमन्येते ।

देवकीवसुदेवौ—प्रथमः कल्पः । अनुमतमेतदावयोरपि ।

कृष्णः—यद्येवं तर्हि भवत्पुरःसरा मातामहाभिषेकमहोत्सवमनु-
वर्तामहे ।

रामः—तदिह सर्व एव वयं कृतस्नानप्रसाधनादिमङ्गलाः श्रम-
मपनीयाभिषेकमण्डपपरिसरमध्यास्य कृताकृतमवेक्षमाणाः समाजकौतु-
कमनुभवामः ।

सर्वे—एवमस्तु । (इति मन्यन्ते ।)

कृष्णः—(रामं प्रति ।) आर्य, यावत्पितरौ कृतप्रसाधनौ राज-

द्वारमुपसीदतस्तावदावां कृताभिषेकं महाराजमुपासीना पित्रोरागमन-
मावेदयावः ।

रामः—यथाभिरुचितमायुष्मते ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(ततः प्रविशत्युग्रसेनो रामकृष्णौ च ।)

रामकृष्णौ—महाराज, देवकीवसुदेवौ भवन्तं द्रष्टुकामा प्रतीहार-
भूमिमुपासाते ।

राजा—(ससंभ्रमम् ।) आः, किमत्रावेदनविलम्बेन । अहमेव
गत्वा तौ प्रवेशयामि । (इति सहसोत्थातुमिच्छति ।)

रामकृष्णौ—महाराज, न युक्तमिदानीमभिषिक्तस्य सर्वेश्वरपदे
प्रतिष्ठितस्य स्वविधेयासु प्रजासु प्राकृतस्यैव बाह्योपचाराचरणम् । तदा-
वामेव महाराजानुज्ञया प्रवेशयावः ।

राजा—नात्र किमप्युत्तरं प्रतिभाति । अतिमानार्हौ स्वस्वेतौ न
विलम्बमर्हतः प्रियसमागमस्य ।

(रामो निष्क्रम्य पितृभ्यां सह प्रविशति ।)

देवकीवसुदेवौ—(पुरो निरूप्य ।) अये, कथमयमुग्रसेनोऽप्युग्रो-
त्कण्ठापूर्णकण्ठस्तूर्णोपकल्पितानरूपार्हणोपकरणोऽतिरभसंचलितेनान्तः-
करणेनोत्तिष्ठमानोऽपि परिसरोपैसन्नसेवागतानेकराजलोकोपदिष्टाभिषि-
क्ताचारविरोधनिरुद्ध इवास्ते । (निपुणं निरूप्य ।)

अयमुदयमहीमृतुङ्गशृङ्गाग्रसङ्गी

दिनमणिरिव दीव्यत्युच्चारिहासनस्थः ।

१. 'राजानं' इति ख-पाठः. २. 'निवेदयामः' इति ख-पाठः. ३. 'राम-
कृष्णौ' इति पुस्तकद्वयेऽपि नास्ति. ४. 'बलितेन' इति क-पाठः. ५. 'उपपन्न'
इति ख-पाठः.

कलितकनकवेत्रेणाच्युतेनाग्रभूमौ

सविनयमतिदूरं वारितामात्यभूपः ॥ १३ ॥

तदुपसर्पावस्तावत् ।

कृष्णः—महाराज, एतौ देवकीवसुदेवौ भवन्तमभिवादयेते ।

राजा—आः, कथं देवकीवसुदेवौ । दिष्ट्या जीवलोकं प्रविष्टोऽस्मि । (इति संरभसमुपसृत्यालिङ्गति । सांख्यम् ।) हन्त भोः,

बाष्पोत्पीडः स्थगयति दृशौ गद्गदः कण्ठपीठं

शोकावेगो दहति हृदयं चेतनामुच्छिनत्ति ।

कृच्छ्रान्मुच्यौ कथमपि चिरात्संगतौ वां न चेशे

वाचा संभावयितुमिह हा चक्षुषा चेतसां वा ॥१४॥

देवकीवसुदेवौ—देव, दैवायत्ते साधारणे च विषये नार्हसां-
त्मानं विषादयितुम् । (इत्यन्योन्यमश्रूणि परिरुजन्ति ।)

राजा—इत आस्यताम् । (इत्यर्धासने संमुपवेशयितुमाकर्षति ।)

देवकी—नोचितमस्माद्विधैरिदमीदृशमासनमभ्यासितुम् ।

राजा—(विद्वस्य ।) अये, कथमहं रामकृष्णाभ्यामीदृशे कर्मणि
नियुञ्जानाभ्यां स्वजनव्यवहारबाह्यः कृतोऽस्मि । (इति स्वसंनिहित आसने
समुपवेशयति ।)

देवकी—महाराज, यदीदानीमपि ज्ञातेयमनुरुध्यते तर्हि वत्सयो
रामकृष्णयोः कृतागसोर्दुर्ललितयोरपि परेभ्यो महाराजेन भक्तावनुरक्ता-
वनुचरौ ज्ञाती इति वा संरक्षणं करणीयम् ।

राजा—किमुच्यते संरक्षणमिति । यतः—

विधावीशस्त्रिभुवनगुरुः सर्वगः सर्वशक्तिः

साक्षी साक्षान्निरवधिपरानन्दसंदोहकन्दः ।

लीलाबालः परमपुरुषः क्लेशकोषाद्यपेतः

कुक्षौ यस्य त्रिभुवनमिदं को नु तं त्रातुमीष्टे ॥१५॥

अपि च ।

एष क्रीडनकैः स्वयं विरचितैरस्मादृशैः क्रीडति

प्रज्ञाया निधिरैन्द्रजालिक इव व्यालादिभिर्मायिकैः ।

आत्मानं लघुवत्परांश्च गुरुवत्संदर्शयंछीलया

पुत्रत्रातृसुहृत्सखिव्यतिभिदाभ्रान्त्याभितो भासते ॥ १६ ॥

देवकी—देव, स एष प्रेमोद्धारः ।

तथा हि—

जडोऽपि क्षीणोऽपि प्रकृतिकुटिलोऽपि प्रविगल-

त्कलोऽपि द्राम्दोषाकरवपुरपीशेन विधृतः ।

मृगाङ्गश्चेन्मौल्यै द्विजपतिधिया तद्भुवमहो

महोद्गराः प्राचो लघुमपि नयन्त्येव गुरुताम् ॥ १७ ॥

कृष्णः—(प्रविश्य सप्रश्रयावन्ममम् ।) महाराज,

एतच्छीतरुचेर्मरीचिनिचयं स्रोतः सुरस्रोतसः

स्फूर्जद्भालमृणालजालकमिभावीशस्य दन्तद्युति ।

निर्मोकं भुजगेश्वरस्यविशदं प्रालेयघारागृहं

पार्श्वस्थो विधुनोति चामरयुगं श्रीसिंहलावीश्वरः ॥१८॥

रामः—महाराज,

अम्भोजं विजयश्रियो निलयनं शीतांशुबिम्बं दिवः

सेवायै प्रणतं स्वतोऽत्रभवतो मूर्ते यन्मोमञ्जलम् ।

स्फारस्फाटिकसौधमेतदमलं युष्मत्प्रतापार्चिषः

श्वेतच्छत्रमयं विभर्ति निभृतं श्रीकामरूपेश्वरः ॥ १९ ॥

अपि च—

आस्ते कलिङ्गाधिपतिर्गजानां कोटीः प्रदाय प्रवहन्सद्धान्धाः ।

गौडेश्वरोऽपि प्रतिपाद्य सर्वं संसेवते संप्रति संप्रतीतः ॥ २० ॥

कृष्णः—कथं वा प्रतिपुरुषं निवेदयामः ।^१ संक्षेपतोऽवधार्यताम्

त्वङ्गुत्तुङ्गतुरंगपुङ्गवगलहानद्विपद्वीषजो-

दञ्चचारुपदार्थसार्थरमणीचञ्चन्मणीनां गणैः ।

क्षोणीपाः समुपासते परिजनान्विज्ञापयन्तो बहि-

द्वीरे कोट्यधिका नतेस्वसरं लब्धुं दिगन्तागताः ॥ २१ ॥

राजा—(सहस्रम् ।) वासुदेव, भवदनुगृहीतानां भवत्सहायान

कियदेतत् ।

तथा हि—

येषां त्वं दयसे हरे कियदिदं तेषां कृपायाः फलं

राज्यप्राज्यगजादिसंपदियती स्वद्योतविद्योतिका ।

ब्रह्मेन्द्रादिपदानि यस्य करुणालेशानुषक्तेः फलं

यस्याः सर्वपुमर्थमस्तकमणेर्विघ्नाय सिद्ध्यष्टकम् ॥ २२ ॥

अपि च—

शीतं चन्दनचन्द्रिकापरिचयात्स्फीतं नभोमण्डल-

द्वीतं किंनरकामिनीपरिषदाधीतं सुधाम्भोधिना ।

उन्नीतं सकलोपकारकरणाद्वीतं परीवादतः

श्रीदामोदर किं भणामि भवतः सौजन्यजन्यं यशः ॥ २३ ॥

तद्भवानेव सर्वानेतान्समागतान्यथोचिताचारचतुरवचनादिभिः स्वयमेव संभावयतु । किमत्रान्यैरुपदेष्टव्यम् ।

कृष्णः—यदादिशति महाराजः । (इति वहिर्निष्क्रम्य तोरणपरिसरे स्थित्वा दक्षिणं बाहुमुद्यम्योच्चैःस्वरम् ।) भो भो नानादिगन्तागताः ससामन्ताः सकलभूपालाः, सजानपदाः पौरजनाश्च, सावधानाः समाकर्णयत महाराजस्य श्रीमत उग्रसेनस्य शासनम् । यत्किल—

स्वेषु स्वेषु पदेषु तिष्ठत चिरान्नित्योत्सवैर्नन्दत

व्यावर्तध्वमनध्वनः परहितैर्मोदध्वमाध्वंपथि ।

राज्ञः शासनमाद्रियध्वमुचितं दद्धं पृथिव्याः करं

सेवध्वं विविधोपदाभिरनघं यद्यात्मनोऽर्भाप्सथ ॥ २४ ॥

(पुनः प्रविश्य ।) महाराज, यथादिष्टमनुष्ठितम् । आघोषितं च राजानु-शासनं पुरनगरजनपदेषु । अनुकूलिताश्च प्रसाददानादिभिर्लोकपालाः, किं पुनर्भूपालाः । अधिकृताश्च पदे स्वामिहितैषिणो लोकाः । परितो-षिताश्च सकलजनपदाः । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—वासुदेव, किमतःपरमपि कर्तव्यमवशिष्यते ।

यतः—

उत्पत्तिप्रभृतिक्रमेण दितिजाः सर्वेऽपि निःशेषिताः

स्वर्बन्धः पितरौ वयं च निगडे बद्धाश्चिरान्मोचिताः ।

त्रातं गोकुलमिन्द्रतः प्रकुपितादुद्धृत्य गोवर्धनं

प्राज्यं राज्यमकण्टकं भुजबलेनावर्ज्य मय्यर्पितम् ॥ २५ ॥

तथापीदमस्तु—

भूपालाः परिपालयन्तु विधिवद्धर्मेण वर्णाश्रमा-

नृपृथ्वी कामफला भवत्वविरतं वर्षन्तु काले घनाः ।

ईर्ष्यामुज्झतु दुर्जनः परगुणेष्वसज्जतां सज्जनः

सत्काव्यामृतवर्षिणीकविमुखे वाणी चिरं नन्दतु ॥ २६ ॥

अपि च—

साहित्यामृतसिन्धुसान्द्रलहरीनिर्व्याजमज्जन्मनो

मज्जानः परिशीलितामलकलामोदेन मेदस्विनः ।

उद्यत्काव्यकथाप्रबन्धमधुरद्वाक्षसद्वक्षक्षराः

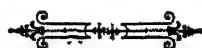
खैरं कंसवधं बुधाश्चिस्तरं गायन्तु कृष्णानुयाः ॥ २७ ॥

कृष्णः—एवमस्तु ।

(इति विष्कान्ताः सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

काव्यमाला मासिकांत छापलेले ग्रंथ.



किं. रु. आ. ट. रु. आ.

१	आर्यासप्तशती—सोवर्धनाचार्यविरचित....	...	१	४	०	४
२	काव्यालंकार—रुद्रकृत, नमिसाधुकृत टीकासहित.		१	८	०	४
३	श्रीकण्ठचरितकाव्यम्—श्रीमङ्कविकृत.	...	२	८	०	६
४	कर्पूरमञ्जरीसट्टक—राजशेखरकृत.	...	१	०	०	४
५	अनर्घराघव नाटक—मुरारिकृत.	...	२	०	०	४
६	कंसवधनाटक—पं० दुर्गाप्रसादकृत....	...	०	८	०	२
७	कर्णसुन्दरीनाटिका—महाकविश्रीविहङ्गकृत.	...	०	८	०	२
८	धर्मशर्माभ्युदयकाव्य—महाकविश्रीहस्तिचन्द्रविरचित.		१	०	०	४
१०	समयमातृकाकाव्य—क्षेमेन्द्रविरचित.	...	०	१०	०	२
११	कादम्बरीकथासारकाव्य—श्रीमदभिनन्दकृत.		०	१०	०	२
१२	रसगङ्गाधर—महाकविश्रीजगन्नाथपण्डितरायविरचित.		३	८	०	८
१३	साम्बपञ्चाशिका—साम्बकविप्रणीत.	...	०	४	०	१
१४	पारिजातहरणचम्पू—शेषकृष्णविरचित.	...	०	७	०	२
१५	काव्यालंकारसूत्राणि—वामनविरचित.	...	०	१२	०	३
१६	मुकुन्दानन्दभाण—श्रीकाशीपतिविरचित.	...	०	८	०	२
१७	उन्मत्तराघवप्रेक्षाणक—भास्करकविविरचित.		०	३	०	१
१८	अमरुशतक—अमरुकविविरचित.	...	०	१२	०	४
१९	सूर्यशतक—मयूरकविविरचित.	...	०	५	०	१
२०	लटकमेलकप्रहसन—शंखधरविरचित.	...	०	५	०	१
२१	गाथाशप्तशती—हाजोपनामकसातवाहनसंकलित.		३	०	०	१२
२४	काव्यप्रदीप—महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दविरचित.		२	०	०	६
२५	ध्वन्यालोक—आनंदवर्धनाचार्यविरचित.	...	२	०	०	४
२६	दशावतारचरितकाव्य—क्षेमेन्द्रविरचित.	...	१	०	०	४
२७	जीवानन्दनाटक.	...	०	१२	०	३
२८	दूताङ्गदछायावाटक—श्रीसुभट्टकविविरचित.	...	०	३	०	१
२९	भर्तृहरिनिर्वेदवाटक—श्रीहरिहरोपाध्यायकृत.		०	२॥	०	१

३०	चन्द्रप्रभवचरित—महाकवि वीरनन्दिविरचित.	१	०	०	४
३१	विष्णुभक्तिकल्पलता—पुरुषोत्तमविरचित. ...	०	१०	०	१
३२	सहृदयानन्दकाव्य—कृष्णानन्दविरचित. ...	०	१०	०	३
३३	श्रीनिवासविलासचम्पू—वेङ्कटेशकविप्रणीत.	०	१४	०	२
३६	वृत्तिवार्तिक—श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रणीत. ...	०	३	०	१
३७	रससदनभाण—युवराजकविविरचित. ...	०	८	०	२
३८	चित्रमीमांसा—श्रीमदप्पय्यदीक्षितप्रणीत. ...	१	०	०	३
३९	विद्यापरिणय—आनन्दरायमखिविरचित. ...	०	९	०	१
४०	रुक्मिणीपरिणय—श्रीरामवर्मवच्चियुवराजविरचित.	०	६	०	२
४३	काव्यानुशासन—श्रीमद्वाग्भटविरचित.	०	७	०	२
४४	शृङ्गारतिलकभाण—श्रीरामभद्रदीक्षितविरचित.	०	६	०	१
४६	वृषभानुजानाटिका—श्रीमथुरादासविरचित. ...	०	७	७	१
४८	वाग्भटालंकार—श्रीवाग्भटप्रणीत. ...	०	८	०	२
५०	अलंकारशेखर—श्रीकेशवमिश्रकृत. ...	०	१२	०	३
५१	पतञ्जलिचरित—श्रीरामभद्रदीक्षितप्रणीत. ...	०	१०	०	२
५२	मन्दारमरन्दचम्पू—कृष्णकविविरचित. ...	१	८	०	४
५३	वाणीभूषण—श्रीदामोदरमिश्रविरचित.	०	८	०	१
५४	धनंजयविजय—श्रीकाञ्चनाचार्यविरचित. ...	०	३	०	१
५५	अद्भुतदर्पणनाटक—महादेवविरचित. ...	०	१२	०	२
५७	राघवनैषधीयकाव्य—हरदत्तसूरिकृत. ...	०	१०	०	१
५८	शृङ्गारभूषणभाण—वासनभट्टबाणविरचित. ...	०	३	०	१
५९	अमृतोदयनाटक—गोकुलनाथकृत. ...	०	८	०	२
६०	युधिष्ठिरविजय—महाकवि श्रीवासुदेवविरचित.	०	१२	०	४
६१	हरचरितचिन्तामणिकाव्य—राजानकजयरथकृत.	१	१२	०	४
६५	भारतमञ्जरीकाव्य—महाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचित.	५	०	०	१३

पांडुरंग जावजी,

निर्णयसागर छापखान्याचे मालक,

२६-२८, कोलभाट लेन, मुंबई जं० ३

विक्रियाणि संस्कृतपुस्तकानि ।

	मू.	रु.	डा.
अद्भुतदर्पणनाटकम्—श्रीमहादेवकविविरचितम्. ...	॥३॥	८२	
अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम्—कालिदासकृतं—राघवभट्टकृत- अर्थद्योतनिकाटीकासहितम्. ...	१॥	१०	
अमृतोदयनाटकम्—श्रीमद्भोक्तुलनाथकृतम्. ...	॥१॥	८१	
अनर्घराघवनाटकम्—श्रीमुरारिकृतं, रुचिपल्लुपाध्यायकृत- टीकासहितम्....	२	॥१॥	
उत्तररामचरितम्—महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतं, वीरराघवकृतया टीकया समेतम्. ...	१	८३	
उन्मत्तराघवप्रेक्षाणकम्—भास्करकविविरचितम्. ...	८३	८१	
कर्पूरमञ्जरीसट्टकम्—श्रीराजशेखरकृतं, वासुदेवकृतटीकासहितं बालभारतनाटकं च ...	१	१०	
जीवानन्दम्—आनन्दरायमखिप्रणीतम्. ...	॥३॥	१०	
कर्णसुन्दरी नाटिका—महाकविश्रीबिहृणकृता. ...	॥१॥	८२	
चैतन्यचन्द्रोदयं नाटकम्—श्रीकविकर्णपूरविरचितम्. ...	१॥	१०	
दूताङ्गदं नाटकम्—श्रीमुभटकविविरचितम्. ...	८३	८५	
प्रसन्नराघवं नाटकम्—श्रीजयदेवकविविरचितम्. ...	॥३॥	८२	
मृच्छकटिकं नाटकम्—पृथ्वीधरकृतया व्याख्यया समेतम्. १॥	१॥	१०	
मालविकाग्निमित्रं नाटकम्—कालिदासकृतं, काट्यवेमकृत- टीकासहितम्. ...	॥३॥	८२	
रत्नावली नाटिका—श्रीहर्षदेवकृता, गोविन्दकृतटीकासहिता. १॥	१॥	१०	
विद्यापरिणयः—आनन्दरायमखिविरचितः. ...	॥१॥	८२	
रुक्मिणीपरिणयं नाटकम्—श्रीरामवर्मवञ्चियुवराजकृतं....	१॥	८२	
लटकमेलकग्रहसनम्—शंखधरविरचितम्. ...	१॥	८१	
विदग्धमाधवम्—(नाटकं) श्रीरूपगोस्वामिप्रणीतम्. ...	१॥	१०	
पार्वतीपरिणयनाटकम्—महाकविबाणभट्टप्रणीतम्. ...	१॥	८२	
वृषभानुजा नाटिका—श्रीमथुरादासविरचिता. ...	१॥	८२	
सत्यहरिश्चन्द्रनाटकम्—प्रबन्धशतकर्तृमहाकविरामचन्द्रकृतम्. ॥१॥	१॥	८२	

पाण्डुरङ्ग जावजी—निर्णयसागराध्यक्षः,

पो० कालबादेवी, मुंबई.

सु श्रु तः ।

सूत्र-निदान-शारीर-चिकित्सा-
कल्पो-त्तरतन्त्रकल्पितः ।

॥ आयुर्वेदः ॥

भगवता धनुन्तरिणोपदिष्टः ।
उत्तमतन्त्रावधेयेन तन्त्रिण्येन विरचितः

वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण

संस्कृतः

कलिकाताराज धानप्राप्त

वैपायन ग्रन्थे

सुद्रितः ।

इ. १८७३ ।

सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठायां	पंक्तौ
आयुर्वेदस्योत्पत्तिः	१	४
तस्य अष्टौभेदाः	२	३
शल्यस्य लक्षणम्	२	६
शालाक्यस्य लक्षणम्	२	८
कायचिकित्साया लक्षणम्	२	११
भूतविद्याया लक्षणम्	२	१३
कौमारभृत्यस्य लक्षणम्	२	१५
अगदतन्त्रस्य लक्षणम्	२	१७
रसायनतन्त्रस्य लक्षणम्	२	१८
वाजीकरणतन्त्रस्य लक्षणम्	२	२१
शिष्योपनीयाध्यायः	६	१०
अध्यायसम्प्रदानीयाध्यायः	८	४
प्रभाषणीयाध्यायः	१३	८
अग्रोपहरणीयाध्यायः	१४	१३
शस्त्रकर्मणोऽष्टौभेदाः	१४	१७
ऋतुचर्याध्यायः	१८	११
निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादीनां लक्षणम्	१८	१७
यन्त्रविध्यध्यायः	२३	३
यन्त्राणां षड्भेदाः	२३	८
शस्त्रावचारणीयोऽध्यायः	२६	२
शस्त्राणां विंशतिर्भेदाः	२६	३
योग्यासूत्रीयाध्यायः	२८	१०
विशिखानुप्रवेशाध्यायः	२८	१०
क्षारपाकविध्यध्यायः	३१	२
अग्निकर्मविध्यध्यायः	३४	२०
जलौकावचारणीयाध्यायः	३८	२०

	पृष्ठायां	पंक्ती
शोणितवर्णनीयाध्यायः	४२	३
दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयाध्यायः	४७	२
कर्णव्यधबन्धविध्यध्यायः	५३	१४
आमपक्वप्रणीयाध्यायः	५८	२०
व्रणालेपनबन्धविध्यध्यायः	६२	१८
व्रणितोपासनीयाध्यायः	६७	१४
हिताहितीयाध्यायः	७१	४
व्रणप्रश्नाध्यायः	७५	१०
व्रणास्त्रावविज्ञानीयाध्यायः	८१	१०
कृत्वाकृत्यविध्यध्यायः	८४	११
व्याधिसमुद्देशीयाध्यायः	८७	४
अष्टविधशस्त्रकर्माध्यायः	८०	४
प्रनष्टशल्यविज्ञानीयाध्यायः	८४	४
शल्यापनयनीयाध्यायः	८७	११
विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयाध्यायः	१००	१०
विपरीताविपरीतदूतशकुनस्वप्ननिर्देशनीयाध्यायः	१०२	६
पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्त्यध्यायः	१०८	११
ह्यायाविप्रतिपत्तप्रध्यायः	१११	१०
स्वभावविप्रतिपत्तप्रध्यायः	११४	५
अवारणीयाध्यायः	११६	२
युक्तसेनीयाध्यायः	११८	६
आतुरोपक्रमणीयाध्यायः	१२०	८
मिश्रकाध्यायः	१२७	१४
भूमिप्रविभागविज्ञानीयाध्यायः	१३०	१४
द्रव्यसंग्रहणीयाध्यायः	१३२	१८

	पृष्ठायां	पंक्तौ
संशोधनसंशमनीयाध्यायः	१३८	२१
द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयाध्यायः	१४२	११
द्रव्यविशेषविज्ञानीयाध्यायः	१४६	६
रसविशेषविज्ञानीयाध्यायः	१४८	१८
वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायः	१५३	१७
विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयाध्यायः	१५६	२
द्रवद्रव्यविध्यध्यायः	१६४	२
जलवर्गः	१६४	३
क्षीरवर्गः	१६८	८
दधिवर्गः	१७१	७
तक्रगुणाः	१७३	२
नमनीतगुणाः	१७३	२१
घृतगुणाः	१७४	१०
तैलगुणाः	१७५	२२
मधुवर्गः	१७८	१२
इक्षुवर्गः	१८०	१
मद्यवर्गः	१८२	१
मूत्रभेदाः	१८६	६
अन्नपानविध्यध्यायः	१८७	१२
कुधान्यवर्गः	१८८	१६
मांसवर्गः	१८२	१२
आनूपवर्गः	१८६	११
फलवर्गः	२००	१८
शाकवर्गः	२०७	६
पुष्पवर्गः	२१३	१६
कन्दवर्गः	२१५	७

	पृष्ठायां	पंक्तौ
लक्षणवर्गः	२१६	१५
कृतान्नगुणविस्तरः	२१८	३
रसवीर्यविपाकिभक्ष्याः	२२३	१६
सर्वाण्यनुपानानि	२२५	२३
आहारविधिः	२२८	२
आहारगतिनिश्चयः	२३५	

निदानस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

वातव्याधिनिदानम्	१	१
अग्निनिदानम्	८	३
अश्वत्थनिदानम्	१२	२०
भगन्दरनिदानम्	१६	४
कुष्ठनिदानम्	१८	८
कुष्ठभेदाः	१८	२१
प्रमेहनिदानम्	२२	१३
उदरनिदानम्	२५	२१
मृदगर्भनिदानम्	२८	२
विद्रधिनिदानम्	३०	२
विसर्पनाडीस्तनरोगनिदानम्	३३	६
ग्रन्थिपच्युर्दगल्लगण्डनिदानम्	३६	१५
वृश्चिपदंशस्त्रीपदनिदानम्	३९	४
क्षुद्ररोगनिदानम्	४१	२०
शूकदोषनिदानम्	४७	४
भग्ननिदानम्	४८	२१
मुखरोगनिदानम्	५०	२१

शारीरस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

सर्वभूतचिन्ताशारीरम्	१	२
शुक्रशोणितर्माद्विशारीरम्	४	१५
गर्भावक्रान्तिशारीरम्	१०	२२
गर्भव्याकरणशारीरम्	१६	५
शरीरसङ्ख्याव्याकरणशारीरम्	२६	११
प्रत्येकमर्मनिर्देशशारीरम्	३४	४
सिरावर्णनविभक्तिशारीरम्	४६	६
सिराव्यधविधिशारीरम्	४७	४
धमनीव्याकरणशारीरम्	५२	१२
गर्भिणीव्याकरणशारीरम्	५५	

चिकित्सितस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

द्विभ्रणीयचिकित्सा	१	२
मद्योन्नणचिकित्सा	१५	२०
क्लिन्नानां चिकित्सा	१८	७
भिन्नानां चिकित्सा	१८	८
भग्नानां चिकित्सा	२४	७
भग्नतैलम्	२८	२२
वातव्याधि चिकित्सा	३०	८
महावात व्याधि चिकित्सा	३४	१२
अग्नि चिकित्सा	४३	८
अशयन्त्र प्रमाणम्	४५	२२
अर्गालेपाः	४६	६
अदृष्टेष्वर्शसुयोगाः	४६	१४
भग्नातक विधानम्	४८	५

	पृष्ठाया	पंक्ति
अश्मरौ चिकित्सा	४८	१२
भगन्दर चिकित्सा	५४	१३
कुष्ठचिकित्सा	५८	१८
अरिष्टाः	६८	१५
आसवाः	६८	१
अथ सुरा	६८	५
अवलेहाः	६८	१०
चूर्णक्रिया	६८	१५
अयस्कृतयः	६८	१८
खदिरविधान	७०	२२
प्रमेह चिकित्सा	७२	७
प्रमेह पिडका चिकित्सा	७५	१३
मधुमेह चिकित्सा	७८	१०
उदर चिकित्सा	८१	१०
मूढगर्भ चिकित्सा	८६	१४
विद्रधि चिकित्सा	८१	८
विसर्पनाडी स्तनरोग चिकित्सा	८५	५
ग्रन्थामपचर्वुद गलगण्ड चिकित्सा	१००	३
वृद्धापदंशस्त्रीपदानां चिकित्सा	१०४	१८
क्षुद्ररोग चिकित्सा	११०	२०
शूकरोग चिकित्सा	१०६	७
मुखरोग चिकित्सा	११७	२१
शोफ चिकित्सा	१२५	३
अनागताबाध प्रतिषेध चिकित्सा	१२७	२०
मिश्रक चिकित्सा	१४०	१६
क्षीबलीयवाजौकरणचिकित्सा	१४४	१२

	पृष्ठाया	पंक्ति
सर्वोपघातशमनीयरसायनम्	१४८	३
मेधायुष्कामीयरसायनम्	१५१	३
स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयरसायनम्	१५५	७
निवृत्तसन्तापीयरसायनम्	१६०	१२
औषधिविज्ञानम्	१६२	१
स्नेहीपयौगिकचिकित्सा	१६५	३
स्थावरस्नेहा	१६५	११
कषायस्नेहपाकक्रमः	१६६	७
पलकुडवादीनां मानम्	१६६	३१
स्नेहपाकक्रमः	१६७	३१
स्नेहपानक्रमः	१६८	१
स्नेहावचारणीयचिकित्सा	१७२	२
वमनविरेचनविरेचनसाध्योपद्रव चिकित्सा	१७५	३
वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सा	१८०	११
नेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सा	१८६	१४
व्यापदः	१८०	८
नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सा	१८१	८
अनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सा	१८५	२०
तैलानि	१८६	८
स्नेहवस्तिजाः व्यापदः	२०२	१८
उत्तरवस्तिविधिः	२०४	२१
निरुद्धोपक्रमचिकित्सा	२०६	१८
द्वादशप्रकृताः	२१०	१३
वस्तयः	२१०	२३
आतुरोपद्रव चिकित्सा	२१७	१८
धमनस्य कवल ग्रहचिकित्सा	२२१	६

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठायां	पंक्ती
अन्नपानरक्षाकल्पः	१	३
स्थावरविष विज्ञानम्	८	१८
जङ्गमविष विज्ञानम्	१४	३
सर्पदष्ट विषविज्ञानम्	१८	१५
सर्पदष्टचिकित्साकल्पः	२५	१६
मूषिककल्पः	३३	७
दुन्दुभिखनीयाध्यायः	३८	२१
कौटकल्पः	४२	२

उत्तरतन्त्रस्य सूचीपत्रम् ।

औषद्रविकाध्यायः	१	२
सन्धिगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	५	४
वर्त्मगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	५	२१
शुक्लगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	८	११
कृष्णगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	८	१४
सर्वगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	१०	१२
दृष्टिगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	१३	२
चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयाध्यायः	१७	२
वाताभिष्यन्दप्रतिषेधः	१८	१५
पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधः	२०	१७
श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधः	२२	२
रक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधः	२३	१४
लेख्यरोगप्रतिषेधः	२८	५
भेद्यरोगप्रतिषेधः	२९	१८
क्वेद्यरोगप्रतिषेधः	३०	१६
पञ्चकोपप्रतिषेधः	३३	१३

	पृष्ठायां	पंक्तौ
दृष्टिगतरोगप्रतिषेधः	३४	७
क्रियाकल्याध्यायः	४२	१८
नयनाभिघातप्रतिषेधः	५२	२
कर्णगतरोगविज्ञानीयाध्यायः	५४	२१
कर्णगतरोग प्रतिषेधः	५७	७
नासागतरोगविज्ञानीयाध्यायः	६२	१०
नासागतरोगप्रतिषेधः	६४	५
प्रतिश्लायप्रतिषेधः	६५	५
शिरोरोगविज्ञानीयाध्यायः	६८	२१
शिरोरोगप्रतिषेधः	७०	१०
नवग्रहाक्षतिविज्ञानीयाध्यायः	७४	१४
स्कन्दग्रहप्रतिषेधः	७७	१०
स्कन्दापस्मारप्रतिषेधः	७८	१४
शकुनिप्रतिषेधः	७९	८
रेवतीप्रतिषेधः	८०	८
पूतनाप्रतिषेधः	८१	५
अन्धपूतनाप्रतिषेधः	८२	६
शीतपूतना प्रतिषेधः	८३	२
मुखमण्डिकाप्रतिषेधः	८३	१८
नैगमेषप्रतिषेधः	८४	१३
ग्रहीत्पत्तिः	८५	१२
योनिव्यापत्प्रतिषेधः	८७	८
ज्वरप्रतिषेधः	८०	६
अतीसारप्रतिषेधः	११६	१२
शोषप्रतिषेधः	१३२	५
गुल्मप्रतिषेधः	१३७	१०

	घृष्टायां	पंक्तौ
हृद्रोगप्रतिषेधः	१५०	२
पाण्डुरोगप्रतिषेधः	१५२	२
रक्तपित्तप्रतिषेधः	१५५	१२
मूर्च्छाप्रतिषेधः	१५८	१४
पानात्ययप्रतिषेधः	१६१	१८
दृष्ट्याप्रतिषेधः	१७१	१८
हृदिप्रतिषेधः	१७४	१५
हिक्काप्रतिषेधः	१७७	१५
श्वासप्रतिषेधः	१८०	६
कास प्रतिषेधः	१८५	३
स्वरभेद प्रतिषेधः	१८८	१५
कृमिरोग प्रतिषेधः	१८१	८
उदावर्त्त प्रतिषेधः	१८४	२०
विस्तृचिका प्रतिषेधः	१८८	१२
अरोचक प्रतिषेधः	२०१	२०
मूत्राघात प्रतिषेधः	२०४	१३
मूत्रदोष प्रतिषेधः	२०८	१७
अमानुषोपसर्ग प्रतिषेधः	२१२	३
अपस्मार प्रतिषेधः	२१७	१४
उन्माद प्रतिषेधः	२२१	५
रसभेद विकल्पाध्यायः	२२४	१८
स्वस्थवृत्ताध्यायः	१२७	११
द्वादशाशन प्रविभागाः	२३२	४
दशौषधकालाः	२३३	१
तन्त्रयुक्ति नामाध्यायः	२३४	१८
दोषभेद विकल्पाध्यायः	२३८	८

॥ सुश्रुतः ॥

॥ सूत्रस्थानम् ॥



॥ प्रथमाध्यायः ॥



नमो ब्रह्मप्रजापत्यशिवलभिधन्वन्तरिसुश्रुतप्रभृतिभ्यः ॥
 अथातो वेदीत्यन्ति नामाध्यतयं व्याख्यास्यामः ॥ यथोवाच
 भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय । अथ खलु भगवन्तममरवरभृषि
 गणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदासं धन्वन्तरिजौप-
 धेनव वैतरणीरभ्रपौष्कलावत करवीर्य गोपुर रक्षित
 सुश्रुतप्रभृतय ऊचुः । भगवन् शरीरमानसागन्तुस्वाभाविकै
 र्व्याधिभिर्विविधवेदनाभिघातोपद्रुतान्सनाथानप्यनाथ वह्नि-
 चेष्टमानान् विक्रीशतश्च मानवा नभिसमीक्ष्य मनसि नःपौड्रा
 भवति तेषां सुखैषिणां रोगोपशमार्थमात्मनः प्राणया-
 तार्थञ्च प्रजाहितहेतोरायुर्वेदं श्रोतुमिच्छाम इहोप-
 दिश्यमानम् । अत्रायत्तमैहिकमासुषिकञ्च श्रेयः । तद्भगवन्त-
 सुपपन्नाः स्मः शिष्यत्वेनेति । तानुवाच भगवान् स्वागतं वः ।
 सञ्च एवामीमांस्या अध्याप्याश्च भवन्तो वत्साः । इह खल्वा-
 युर्वेदी नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशत-

हस्तमध्यायसहस्रञ्च कृतावान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्ट-
ल्पमेधस्त्वच्चावलोक्यं नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् ॥

तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमा-
रम्य मगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजौकरणतन्त्रमिति ॥

अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः ॥

तत्र शल्यं नाम विविधलणकाष्टपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थि-
तालनखपूयास्त्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रजवाग्नि-
ग्निधान व्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥

शालाक्यं नाम ऊर्ध्वजन्तुगतानां रोगाणां श्रवणनयनयदन-
गाणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंस्तृतानां व्याधीनां ज्वराती-
साररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्यक्षरक्षःपितृपिशाचनागश-
हायुपमृष्टचेतसां शान्तिकर्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥

कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं
दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥

श्रगदतन्त्रं नाम सर्पकौटलूतावृथिकमूषिकादिदृष्टविष-
वाञ्छनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहतोपशमनार्थम् ॥

रसायनतन्त्रं नाम वयः स्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगाप-
हरण समर्थञ्च ॥

वाजौकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरितसामाप्या-
यन प्रसादोपचयजनननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमय-
सायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते ॥

अत्र कस्मै किमुच्यतामिति । त ऊचुः । अस्माकं सर्वेषा-
मेव शन्यज्ञानमूलं कालोपदिशतु भगवानिति । स उवाचैवम-
स्त्विति । त ऊचुर्भूयोऽपि भगवन्तम् । अस्माक मेकमतौना
मतनभिसमीक्ष्य सुश्रुतो भगवन्तं प्रक्ष्यति । अस्मै चोपदि-
श्यमानं वयमप्युपधारयिष्यामः ॥ स होवाचैवमस्त्विति ।
वत्स सुश्रुत इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याधुपसृष्टानां
व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन्विद्यते ऽनेन
वा आयुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षा
नुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमान मुपधारय । एतद्वाङ्गं प्रथमं
प्रागभिधातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रुयते हि
यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यमिति ततो देवा अश्विनाव-
भिगम्योचुः । भगवन्ती नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः ।
भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरःसन्धातव्यम् । तावूचतुरेवमस्त्विति ।
अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां
यज्ञस्य शिरःसंहितमिति । अष्टास्रपि चायुर्वेदतन्त्रेष्वेत-
देवाधिक मभिमत माशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षारान्निप्रणि-
धाना त्वर्वा तन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं
यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति ॥

ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विना-
वश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहित-
हेतोः ॥ भवति चात्र ।

अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणां ।
श त्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम् ॥

अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहामृतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात्लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्वयस्त्वात् । पञ्चत्मको वा । तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः । स्वेदजाण्डजोद्विज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानम् । तदुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्विधा आगन्तवः शरीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शरीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशीणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभय हर्ष विषादेर्थाभ्यसूयादैर्न्यमात्मर्थकामलोभप्रभृतयश्चच्छादेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः ॥ त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ता नियमहेतवः ॥ प्राणिनां पुनर्मूलमाहारी बलवर्णौजसाश्च स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोपधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्त्रपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फल पाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्विज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्र-

सविंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति ॥

तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदान-
शारीरचिकित्सित कल्पे स्वर्थवशात्संविभज्यात्तरे तन्त्रे शेषान-
र्थान् व्याख्यास्यामः ॥ भवति चात्र ।

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सनातनं
प्रठेद्वि यः काश्विपतिप्रकाशितम् ।
सपुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपै-
रसुक्षये शक्रसलोकतां व्रजेत् ॥

द्वितीयाध्यायः ॥

अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ब्राह्मण-
क्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयः शीलशीर्ष्यशौचाचारविनय-
शक्ति बलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वाष्ठदन्ता-
ग्रमृजुवक्त्राक्षिनांसं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक्
शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत् ॥

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणगुह्यर्तनक्ष-
त्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुची समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्त्रं स्य-
खिल मुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य पुष्पैर्लाजभक्तै-
रक्षैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोत्तिष्ठ्याभ्यु-
त्थ्य दक्षिणतो ब्रह्माणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदि-
रपलाशदेवदारुविव्णानां समिद्धिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थमधूकानां दधिमधुष्टताक्ताभिर्दावीक्षी-

मिकेन विधिना शुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात् । सप्रणवाभिर्म्म-
हाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्यात्
शिष्यमपि कारयेत् ॥ ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानां मुपनयनं
कर्तुं मर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति । शूद्रमपि
कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके ॥ ततो-
ऽग्निं त्रिःपरिणीयाग्निं सात्त्विकं शिष्यं ब्रूयात् । कामक्रोध-
लोभमोहमानाहङ्कारेर्ष्यापादुथपैशुन्यान्तलस्ययशस्यानि
ह्रित्वा नीचनखरोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रत ब्रह्म-
चर्याभिवादनतत्परेणाऽवश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थानगमन-
शयनासनभोजनाध्ययनपरेण भूत्वा मखियहितेषु वर्त्तितव्यं
मतोऽन्यथाते वर्त्तमानस्याधर्म्मा भवत्यफला च विद्या न च
प्राकाश्यं प्राप्नोति । अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथा-
दर्शी स्यामि नोभागमवेय मफलविद्यश्च । द्विजगुरुदरिद्र-
मित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानां पाप्मवान्धवाना-
मिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यं मेवं साधु भवति ॥ व्याध शाकु-
निक पतित पापकारिणां न च प्रति कर्त्तव्यमेवं विद्या
प्रकाशते मित्रयशोधर्म्मार्यकामांश्च प्राप्नोति ॥ भवतश्चात्र ।

कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी

हे कृष्णेतरैऽप्येवमहर्दिसन्ध्यम् ।

अकाविलद्युत्स्तनयितुघोषे

स्वतन्त्र राष्ट्रक्षितिपव्यथासु ॥

श्मशानयानाद्यतनाहवेपु

महत्सवौत्पातिकदर्शनेषु ।

नाध्येय मन्येषुच येषु विप्रा नाधीयते
नाशुचिनाच नित्यम् ॥

तृतीयाध्यायः ।

अथातोऽध्ययनसंप्रदानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
प्रागभिहितं सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र स्रव-
स्थानमध्यायाः षट् चत्वारिंशत् । षोडश निदानानि । दश
शारीराणि । चत्वारिंश चिकित्सितानि । अष्टौ कल्पाः ।
तदुत्तरं षट्षष्टिः ॥

वेदोत्पत्तिः शिष्यनयस्तथाध्ययनदानिकः ।

प्रभाषणाग्रहरणादृतुचर्याय याग्निकः ॥

शस्त्रावचारणं योग्या विशिखा चारकन्यनम् ।

अग्निकर्म जलीकाख्यावध्यायौ रक्तवर्णनम् ॥

दोषधातुमलाद्यानां विज्ञानाध्याय एव च ।

कर्णव्यधामपक्वैर्वावालेपो ब्रह्मरामनम् ॥

हिताहितो व्रणप्रश्नो व्रणास्त्रावस्थ यः पृथक् ।

कल्पाकृत्यविधि र्याधिसमुद्देशीय एव च ॥

विनिश्चयः शस्त्रविधौ प्रनष्टज्ञानिकस्तथा ।

शलोद्भृतिर्त्रणज्ञानं दूतस्त्रप्रनिर्दर्शनम् ॥

पञ्चेन्द्रियं तथाह्याया स्वभावाद्भैकृतं तथा ।

वारणी युक्तसेनीय आतुरक्रम मिश्रकी ॥

भूमिभागो द्रव्यगणः संशुद्धौ शमने च यः ।

द्रव्यादीनाञ्च विज्ञानं विशेषो द्रव्यगोऽपरः ॥
 रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रचनाय च ।
 द्रवद्रव्यविधि स्तब्धदन्नपानविधिस्तथा ॥
 सूचनात्सूत्रणाच्चैव सन्धानाच्चार्यसन्ततेः ।
 षट्चत्वारिंशदध्यायं सूत्रस्थानं प्रचक्षते ॥ १ ॥
 वातव्याधिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ।
 कुष्ठमेहोदरा मूढविद्रध्यः परिसर्पणम् ॥
 ग्रन्थि वृद्धि भग्नशूक क्षुद्राश्च सुखरोगिकम् ।
 हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीति षोडश ॥ २ ॥
 भूतचिन्ता रजःशुद्धि गर्भावक्रान्तिरेवच ।
 व्याकरणञ्च गर्भस्य शरीरस्य च यत् स्मृतम् ॥
 प्रत्येकं मर्म्हनिर्देशः सिरावर्णनमेवच ।
 सिराव्यधो धमनौनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा ॥
 निर्दिष्टानि दृश्यैतानि शरीराणि महर्षिणा ।
 विज्ञानार्थं शरीरस्य भिषजां योगिनामपि ॥ ३ ॥
 द्विव्रणीयो व्रणः सद्यो भग्नानां वातरोगिकम् ।
 महावातिकमर्शांसि साश्मरिश्च भगन्दरः ॥
 कुष्ठानां महताञ्चापि मैहिकं पैडिकं तथा ।
 मधुमेहचिकित्साच तथाचोदरिणामपि ॥
 मूढगर्भचिकित्साच विद्रधीनां विसर्पणम् ।
 ग्रन्थिवृद्धुपदंशानान्तथाच क्षुद्ररोगिकम् ॥
 शूकदोषचिकित्साच तथाच सुखरोगिणाम् ।
 शोषस्थानागतानाञ्च निषेधो मिश्रकान्तथा ॥

वाजीकरञ्च यत्क्षीणे सर्वावाधशमोपि च ।
 मेधायुष्करणञ्चापि स्वभावव्याधिवारणम् ॥
 निवृत्तसन्तापकरं कीर्त्तितञ्च रसायनम् ।
 स्नेहोपयौगिकः स्वेदो वमने सविरेचने ॥
 तयोर्व्यापश्चिकित्सा च नेत्रवस्तिविभागिकः ।
 नेत्रवस्तिविपत्तिद्विस्तथाचोत्तरवस्तिकः ॥
 निरूहक्रमसंज्ञश्च तथैवातुरसंज्ञकः ।
 धूमनस्यविधिश्चाग्राश्चत्वारिंशदिति स्मृताः ॥
 प्रायश्चित्तं प्रशमनं चिकित्सा शान्तिकर्म च ।
 पर्यायास्तस्य निर्दिष्टाश्चिकित्सास्थानमुच्यते ॥ ४ ॥
 अन्नस्य रक्षा विज्ञानं स्थावरस्थेतरस्य च ।
 सपदष्टविप्रज्ञानं तस्यैव च चिकित्सितम् ॥
 दुण्डुभेर्मूषिकानाञ्च कीटानां कल्प एव च ।
 अष्टौ कल्पाः समाख्याता विषभेषजकल्पनात् ॥ ५ ॥
 अध्यायानां शतं विंशमेवमेतदुदीरितम् ।
 अतः परं स्वनाम्नैव तन्तमुत्तरमुच्यते ॥
 अधिकृत्य कृतं यस्मात्तन्त्रमेतदुपद्रवान् ।
 औपद्रविक इत्येष तस्याग्रत्वान्निरुच्यते ॥
 सन्धौ वर्त्मनि श्लेष्मे च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ।
 संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रति प्रति ॥
 चिकित्साप्रविभागीयो वाताभिष्यन्दवारणः ।
 पैत्तस्य श्लैष्मिकस्यापि रौधिरस्य तथैव च ॥
 लेख्यभेद्यनिषेधौ च क्खेद्यानां वर्त्म दृष्टिषु ।

क्रियाकल्पोऽभिधातश्च कर्षोऽप्यास्तच्चिकित्सितम् ॥
 घ्राणोत्थानाञ्च विज्ञानं तद्गदप्रतिषेधनम् ।
 प्रतिश्यायनिषेधश्च शिरोगदविवेचनम् ।
 चिकित्सा तद्गदानाञ्च शालाक्यं तन्त्रमुच्यते ॥
 नवग्रहाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निषेधनम् ।
 अपस्मारशकुन्थीश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥
 पूतनायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ।
 नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिः सयोनिजा ।
 कौमारतन्त्रमित्ये तच्छारोरेणुच कीर्तितम् ॥
 ज्वरातिसारशीषाणां गुल्महृद्गिणामपि ।
 पाण्डनां रक्तपित्तस्य सूक्ष्मायाः पानत्राश्च ये ॥
 लम्बायाश्छर्दिहिकानां निषेधः श्वासकासयोः ।
 स्वरभेदचिकित्सा च क्षुब्धदावर्त्तिनीः पृथक् ॥
 विसूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छयोः ।
 इति कायचिकित्सायाः शेषमत्र प्रकीर्तितम् ॥
 अमानुषनिषेधश्च तथापस्मारिकोऽपरः ।
 उन्मादप्रतिषेधश्च भूतविद्या निरुच्यते ॥
 रसभेदाः स्वस्त्वृत्तिर्युक्तयस्तान्त्रिकाश्च याः ।
 दोषभेदा इति ज्ञेया अध्यायास्तन्त्रभूषणाः ॥
 श्लेष्मत्वादुत्तरं ह्येतत्तन्त्रमाहुर्महर्षयः ।
 वद्वर्थसंग्रहाच्छ्लेष्मत्तरञ्चापि पश्चिमम् ॥
 शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या ।
 भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥

वाजीवारच्चिकित्सासु रसायनविधिस्तथा ।

विषतन्त्रं पुनः कल्पाः शल्यज्ञानं समन्ततः ॥

इत्यष्टाङ्गमिदं तन्त्रमादिदेवप्रकाशितम् ।

विधिनाधीत्य युञ्जाना भवन्ति प्राणदा भुवि ॥

एतदवश्यमर्थेयमधीत्यच कर्माप्यवश्यमुपासितव्यमुभ-
यज्ञो हि भिषगाजार्हो भवति ॥

भवन्ति चात्र । यस्तु जीवलशास्त्रज्ञः कर्मस्य परि निष्ठितः ।

स सुहृत्पातुरस्माप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम् ॥

यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छास्त्रवह्निष्कृतः ।

स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चाहति राजतः ॥

उभावेतावन्निपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि ।

अर्द्धवेदधरावेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥

ओषधोऽमृतकल्पास्तु शस्त्राग्निविषीपमाः ।

भवन्त्यत्रैरुपहृतास्तस्मादेतौ विवर्जयेत् ॥

केद्यादिष्वनभिज्ञो यः स्नेहादिषु च कर्मसु ।

स निहन्ति जनं लोभात् कुवेद्यो नृपदोषतः ॥

यस्तूभयज्ञो मतिमान् स सप्तर्षीऽर्थसाधने ।

आहवे कर्म निर्वोदुं द्विचक्रः स्वन्दनी यथा ॥

अथ वत्स तदेतदध्येयं यथा तद्योषधारय मया प्रोचमा-
नम् । अथ शुभये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्य-
यनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं
वा तेच पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशोव-
टयेदात्मनाचानुपठेत् । अद्भुतमविलम्बितमविशङ्कितमनसु-

नासिकां व्याक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तेरनभिनीरां
सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः पठेन्नचान्तरेण कश्चिद्भुजे-
त्तयोरधीयानयोः ॥

भवतश्चात्र ॥ शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्रादिवर्जितः ।

पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥

वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे ।

तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्यापनान्तगः ॥

॥ चतुर्थीध्यायः ॥

अथातः प्रभाषणीयमध्यातुं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः ।

खरस्य चन्दनभार इव केवलं परिश्रमकारं भवति ॥

भवति चात्र ॥ यथा खरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ।

एवं हि शास्त्राणि बहुन्यधीत्य

चार्थेषु मूढाः खरवद्वहन्ति ॥

तस्मात्कविंशमध्यायशतमनुपदपादश्लोकावश्लोकमनुवर्ष-
यितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ कस्मात्कूट्ना हि द्वय्यरसगुणवीर्यवि-
पाकदोषधातु मलाशयमर्शसिरास्त्रायुसम्बन्धि गर्भसम्भवद्व-
यसमूहविभागास्तथा प्रनष्टग्रन्थोद्धरणत्रणविनिश्चयमग्नवि-
कल्पाः साध्ययाप्यप्रत्याख्येयताच विकाराणामेवमादयस्त्रास्य
विशेषाः सहस्रशो ये विचिन्त्यमाना विमलविपुलबुद्धेरपि

बुद्धिमाकुलीकृत्युः किं पुनरल्पबुद्धेः । तस्मादवश्यमनुपद-
पादश्लोकार्धश्लोकमनुवर्णयितव्यमनुश्रोतव्यञ्च ॥ अन्य शा-
स्त्रविषयोपपन्नानां ह्यार्थानामिदोपनिपतितनामर्थवशात्तेषां
तद्विद्येभ्य एव व्याख्यानमनुश्रोतव्यं कञ्चान्न ह्येकस्मिन्
शास्त्रे शक्यः सर्वं शास्त्राणामवरोधः कर्तुम् ॥

भवन्ति चात्र ॥ एकं शास्त्रमधीशानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।

तस्माद्वहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥

शास्त्रं गुरुमुखोद्गीर्णमादायोपास्य चापस्तत् ।

यः कर्म कुरुते वैद्यः स वैद्योऽन्ये तु तस्कराः ॥

श्रीपद्मेनवमीरभं सौश्रुतं पौष्कलावतम् ।

शेषाणां शल्यतन्त्राणां मूलान्येतानि निर्दिशेत् ॥

॥ पञ्चमाध्यायः ॥

अथातोऽग्रीपहरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ त्रिविधं
कर्म । पूर्वं कर्म प्रधानकर्म पश्चात्कर्मेति तद्वगाधिं प्रति
प्रत्युपदेक्ष्यामः । अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्मेव
तायत् पूर्वं उपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्मोऽष्ट-
विधम् । तद्यथा । छेदं भेदं लेख्यं वेधमेष्टमाहार्यं वि-
स्त्रावं सौव्यमिति ॥

अतोऽन्यतमं कर्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकल्प-
यितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षारान्निशलाकाशुङ्गजलो-
कास्त्रावूजाम्बवीठ पिचुड्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्त्रैलत-

पणकपायालेपनकल्कश्चजनशीतोष्णोदकः कटाहादीनि
परिकर्म्मिणश्च स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः । ततः प्रशस्तेषु
तिथिकरणशुद्धतर्जनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान्
भिषजश्चावृथित्वा कृतवलिमङ्गलशस्तिवाचनं लब्धं भुक्तवन्तः
प्राक्ष्णुस्वमातुरमुपवेश्य यन्त्रग्रित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो भस्म
मिरास्त्रायुमन्व्यस्थिव्रतनोः परिहरन्ननुत्तोमं शस्त्रं निदध्या-
दापूय दर्शनात् सक्तदेवापहरेच्छस्त्रमाशुचः । महत्स्त्रपिच
पाकेषु द्वज्जुलं त्रज्जुलं वा शस्त्रपदमुक्तम् । तत्रायतो
विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः ।

भवतश्चात्र । आयतश्च विशालश्च सुविभक्तो निराश्रयः ।

प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते ॥

शौथ्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्त्रेदवेपथू ।

असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥

एकेनवा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तराबुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान्
कुर्यात् ।

भवतिचात्र । यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥

तत्र भ्रूगण्डगङ्गललाटाक्षिपुटीष्ठदन्तवेषकक्षाकुक्षिवङ्ग-
शेषेषु तिर्यक्छेद उक्तः ।

चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् ।

अर्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥

अन्यथा तु सिरश्चस्त्रायुच्छेदना रतिमात्रं वेदना चिरा-
द्दुःखमंरोहो मांसकन्दौ प्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदरार्थोऽस्म-

रौभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म कुर्वीत । ततः शस्त्रम-
 वैचार्य शीताभिरग्निरातुरमाश्लास्य समन्तात्परिपीड्याङ्गुल्या
 व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण ह्येतेनोदकमादाय तिलक्त-
 र्त्कं मधुसर्पिःप्रगाढामीषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः
 कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरुद्धां घनाङ्गुलिकान्दत्त्वा
 वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्देदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्थ्यै-
 रक्षां कुर्वीत । ततो गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौर सर्पपचूर्णै-
 र्सर्वेण निम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आय्यशे-
 षेण चास्य प्राणान् समालभेत । उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा
 प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात्तद्वक्ष्यामः ।

कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।

रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।

अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ॥

पृथिव्यामन्तरौक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।

दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।

पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥

अग्नीरक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।

सोमो व्यानमपानं ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥

छेदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनप्रिद्वयः ।

बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुमेन्येमतिं तथा ॥

कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।

प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ॥

चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।

नक्षत्राणि सदा रूपं कथायां पान्तु निशास्तव ॥

रेतस्त्वाप्याययन्वापो रोमास्त्र्योषधयस्तथा ।

आकाशं खानि ते पातु देहं तव वसुन्धरा ॥

वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं भ्रुवो भ्रुवौ ॥

एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।

एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।

स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदाव्यती ॥

अस्त्वग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहिन्द्रगाः ।

पितामहस्तता रक्षा सस्त्वायुर्वर्धतां तव ॥

इतयस्त्रिंशत् प्रशान्त्यन्तु सदा भव गतव्यथः ।

इति स्वाहा ॥ एते व्यंदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्याध्याधिविनाशनैः ।

अथैवं क्षतरजस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥

ततः क्षतरजभातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् ।
ततस्तृतीयेऽहनि विजुष्यैवं दध्नीयादस्त्रपट्टेन नचैनं त्वर-
माणोऽपिरक्षुर्भ्योश्चरेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विश्र-
थितो ब्रणधिरादुपसंरोहति तीक्ष्णरजश्च भवति । अत
जुं दीपकालबलादीनवेद्य कपायालेपनवन्धाहाराचारा-
न्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः स्वान्तर्दीपं रोपयेत् स ह्यल्पे-
नाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विक्ररोति ॥

भवन्तिचात्र । तस्मादन्तर्वह्निश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्गुणम् ।
 . रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् ।
 हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ॥
 हेमन्ते शिशिरेचैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् ।
 त्राहाद्द्वहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्त्रपिच बुद्धिमान् ॥
 अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक् ।
 प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ॥
 या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुर्नाति जन्तो ।
 घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेण यष्टीमधुकार्णवितन ॥

षष्ठाध्यायः ।

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ कालोहि नाम
 भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधगोऽत्र रसव्यापत्संपत्ती
 जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्ममपि कलां न
 लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति
 कालः । तस्य सम्वत्सरात्मनीभगवानादित्यो गतिविशेषेणा-
 क्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षभासर्चयनसम्यत्सर-
 मुगप्रविभागं करोति ॥ तत्र लघुक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षि निमेषः ।
 पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा ॥ त्रिंशत्काष्ठाः कलाः । विंशति
 कलोमुहूर्तः कलादशभागश्च । त्रिंशमुहूर्तमहोरात्रम् ।
 पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ
 मासः ॥

तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षा । इषोजौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति ॥ त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्याय्यते सोमोऽम्बलवण मधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्याय्यतेऽर्कश्चित्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपह्रीयते ॥

भवतिचात्र ॥ शीतांशुः क्षोदथत्युर्वी विवम्बान् शीषयत्यपि ।

तावुभावपि संश्लिष्य वायुः पालयति प्रजाः ॥

अथ खल्वहने द्वे युगपत्सम्बत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादियुगपर्यन्तः कालश्चक्रवत्परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यते इत्येके ॥

ब्रह्म तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्राणवः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भार्गवदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा । भार्गवदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्तिकमार्ग शीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुण-चैत्रौ वसन्तः । वैशाख ज्यैष्ठ्यौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ शरद्धे-डिति । तत्र वर्षास्त्रयोषधयस्तृणयोऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते

जलप्रक्षिन्नायां भूमी क्षिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्ट-
 व्याग्नीनां विदहन्ते विदाहात्पित्तसञ्चयमापादयन्ति स
 सञ्चयः शरदि प्रविरलमेवे वियत्युपशुध्यति पङ्केऽर्ककिरण-
 प्रविलापितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः
 कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्या-
 पञ्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकि-
 रणत्वाद्भानोः सनुग्रार पवनोपस्तम्भितदेहानां देहानामवि-
 दग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्दीर्घादुपलेपाच्च श्लेष्माणः सञ्चयमा-
 पादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलापित ईपत्सा-
 द्बदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता
 एवौषधयो निदाघे निःसारा रुक्षा अतिमात्रं लघ्वो भवन्त्या-
 पञ्च ता उपयुज्यमानाः सूर्यप्रतापोपशीपितदेहानां देहिनां
 रौक्ष्याशुत्वान्नैश्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः
 प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्षिन्नायां भूमी क्षिन्नदेहानां प्राणिनां
 शीतवात वर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेव
 दोषाणां सञ्चय प्रकीपहेतुरुक्तः ।

तत्र वर्षाहेमन्तयोषेः सञ्चितानां दोषाणां शरदसन्ना-
 प्रावृट्सुच प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यम् । तत्र पैत्ति-
 कानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते श्लैष्मिकाणां निदाघे वाति-
 कानां घनात्यये खभावत एव त एते सञ्चयप्रकीपोपशमा
 व्याख्याताः ।

तत्र पूर्वाह्ने वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्यापराह्णे
 प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शरदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हेमन्तगुपल-

क्षयेत् । एवमहीरात्मपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं
दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् ।

तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधी भवन्त्यापञ्च ता
उपयुज्यमानाः प्राणायुर्वर्षवैद्यैर्जिज्ञेय्यैर्भवन्ति । तेषां
व्यापदोऽष्टौ कारिताः । शीतोष्णदातवर्षाणि गृह्णु विपरी-
ताव्योषधीर्व्यापादश्चतस्रश्च तासां सुपर्वाशास्त्रिविधरोगप्रा-
दुर्भावो मरको वा भवेदिति । तत्राव्यापन्नानामोषधीनाम-
पाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वृतुषु कल्यापिशाचरक्षः-
क्रोधाधर्मैरुपपद्यन्ते जनपदाः । विषोषधीपुष्पगन्धेन वायु-
नोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्त्रयोदशप्रकृत्य विशेषेण कास-
श्वासवमधुप्रतिश्वायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्र
चरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणग-
र्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्रस्थानपरित्यागशान्ति-
कर्म प्रायश्चित्तमङ्गलजपहीमोपहारेज्याञ्जलिमस्कारतपो-
नियमदद्यादानदीक्षान्युपगमदेवतान्नाह्मणगुरुपरैर्भूषितव्य-
मेवं सापु भवति ।

ऋतूनामत ऊर्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः ।

वायुर्वर्षात्पुनरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः ।

छन्दसुषारैः सविता हिमानश्वा जलाशयाः ॥

दर्पिता ध्वाङ्गस्त्रिहोमहिषोरभ्रकुञ्जराः ।

रोधप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये ॥ १ ॥

शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्टाकुला दिशः ।

शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः ॥ २ ॥

दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
 किंशुकाभोजवकुलचूताशीकादिगुणितैः ॥
 कोकिलाघट्टपदगणैरुपगीता मनोहराः ।
 दक्षिणनिलसम्भीताः सुमुखाःपल्लवीज्यलाः ॥
 शीघ्रे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः ।
 भूस्ताप्ता सरितन्वरी दिशः प्रज्वलिता इव ॥
 भ्रान्तचक्राह्वयुगलाः पयः पानाकुला मृगाः ।
 ध्वलवीरुत्तृणलता विपर्णाङ्कितशदपाः ॥ ४ ॥
 प्रावृषस्वरमानङ्गं पश्चिमानिलकार्षितैः ।
 अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसुतैस्तुमुलस्वनैः ॥
 कोमलश्यामशस्याब्जा शक्रगोपोज्ज्वला मही ।
 कदम्बनीपकुटजसर्ज्जकेतकिभूषिता ॥ ५ ॥
 तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्भग्नतटद्रुमाः ।
 वाप्यः प्रोत्फुल्लकुसुदनीलोत्पलविराजिताः ॥
 भूरव्यक्तस्थलश्वभ्रा बहुशस्योपशोभिता ।
 नातिगर्जत्स्रवन्मेषनिरुद्धाङ्गं ग्रहं नभः ॥ ६ ॥
 वभ्रुरुणः शरद्वर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः ।
 तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघटितैः ॥
 पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निःशोन्नतसमेपु भूः ।
 वाणसप्ताह्ववन्धूककाशासनविराजिता ॥ ७ ॥
 खगुणैरतियुक्तेषु पिवरोतेषु वा मुनः ।
 विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्युतुषु देहिनाम् ॥
 हरेदसन्ते श्लेषाणं पित्तं शरदि निर्हरेत् ।

वर्षासु श्रमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्छ्रयात् ॥

सप्तमाध्यायः ।

अथातो दन्तविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ यन्तश्रतमे-
कोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं यन्त्राणामवगच्छ । किं का-
रणम् । यस्माद्वक्त्रादौ यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्र-
कर्मणाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शयानि तेषामा-
हरणीयाणी यन्त्राणि ॥ तानि षट् प्रकाराणि । तद्यथा ।
स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंशयन्त्राणि तालयन्त्राणि । नाडीय-
न्त्राणि । शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥

तत्र चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंशयन्त्रे ।
द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टाविंशतिः शलाकाः ।
पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥ तानिप्रायशो लौहानि भवन्ति
तत्प्रतिप्रतिरूपकानि वा तदलाभे । अत्र नाजाप्रकाराणां
व्यालानां मृगपक्षिणां नुसैर्मुखानि यन्त्राणां प्रायशः
सदृशानि तस्मात्तत्प्राख्यादागमादुपदेशादन्यथान्तरदर्शना-
द्युक्तितश्च कारयेत् ।

समाहितानि यन्त्राणि खरश्मच्छामुखानि च ।

सदृशानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥

तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि सिंहव्या-
घ्रद्वकतरङ्गचूडोपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाककङ्कुर-
रचासभासशशघातुलूकचिह्नस्थेनष्टप्रक्रीचभृङ्गराजा-

क्षलिकर्णवभञ्जन नन्दिसुखसुखानि मसूराकृतिभिः
कीलैरवबद्धानि मूलेऽङ्गुश्वदावृत वारङ्गाण्यस्थिविनष्टश-
ल्योद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ।

सनियहोऽनियहश्च सन्दंशौ घीडशाङ्गुली भवतस्त्व-
ग्मांससिरास्त्रायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते

तालयन्ते द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालवितालके
कर्णनासा नाडीशल्यानामाह्वरणार्थम् ॥

नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येकतो मुख्या-
न्मुभयतो सुखानि च तानि स्त्रीतोगतशल्योद्धरणार्थं रोग-
दर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थदेति तानि स्त्रीतोष्ठा-
रपरिणाहानि यथा योगपरिणाहदीर्घाणि च ॥

भगन्दरार्थोऽर्बुः त्रणवक्ष्युत्तरवस्तिमूलवृद्धिर्कोदरभू-
निरुद्ध प्रकशसन्निगुडगुदयन्त्राण्यन्ताव्यूहयन्त्राणि चोपरिष्ठा-
ह्वर्यामः ॥

शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नानाप्रयोजनानि
यथा योगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां गण्डूपदशरपुष्पमर्पफणव-
हिशसुखे द्वे द्वे एषणव्यूहमचालनाह्वरणार्थमुपदिश्येते । मण-
रदलमात्रसुखे द्वे किञ्चिदानतायेस्त्रीतोगतशल्योद्धरणार्थम् ।
षट्कार्पासकृतीष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु । त्रीणि देवार्-
कृतीनि खड्गसुखानि क्षारीयवद्वणित्रानार्थम् । त्रीण्यन्थानि-
चाखववदनानि त्रीण्यङ्गुश्वदनानि षड्वान्निकर्मस्तभिप्रे-
तानि । नासार्वुदह्वरणार्थमेकं कीलास्थिदलमात्रमुखं खड्ग-
लीख्योष्ठम् । अञ्जनार्थमेकं कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकु-

लायम् । मूत्रमार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्र-
माणपरिमण्डलमिति ॥

उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मन्तवल्कललताव-
स्त्राष्ठीलाश्वमुद्गरपाणिपादतलाङ्गलिजिह्वादन्तनखमुखबा-
लाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षावस्कान्तमयानि क्षारा-
ग्निभेषजानि चेति ॥

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यहनवर्त्तनचाल-
नविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविकर्षणाहरणाञ्जनो-
न्नमनविनमनभञ्जनोन्मथनाचूषणेषणदारणर्ज्जुकरणप्रक्षालन-
प्रधमनप्रमार्जनानि चतुर्विंशतिः ॥

स्वबुद्ध्या चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।

असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥

तत्रातिस्थूलप्रसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहिविषमग्राहि
वक्रं शिथिलप्रत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुमुखं मृदुपाशमिति
द्वादश यन्त्र दोषाः ॥

एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गलम् ।

प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत् ॥

दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।

निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्त्रयुक्तिव्यपेक्षया ॥

विवर्त्तते साध्ववगाहते च शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥

अष्टमाध्यायः ॥

अथातःशस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धि-
पत्रनख शस्त्रमुद्रिकीत्पलपत्रकाईधारसूचीकुशपत्राटीमुख
शरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकात्रीहिमुखारावितसप-
त्रकवडिशदन्तशङ्क्रेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे
स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकीत्पलपत्र
काईधाराणि छेदने भेदने च । सूची कुशपत्राटीमुखशरारीमु-
खान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्त्रावणे । कुठारिकात्रीहिमुखारा-
वितसपत्रकाणि व्यधेन सूचीच । वडिशो दन्तशङ्क्रेषण्ये ।
एषण्येपणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सेचने । इत्यष्टविधे कर्मण्यु-
पयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोग्यहणं स-
मासोपायः कर्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणं
भागे गृह्णीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्र-
किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुगोऽवचार्यं वृन्ताग्रे
विस्त्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुना तेषां
राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्त्रावयेत् । तलप्रच्छा-
दितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां त्रीहिमुखम् । कुठारिकां वाम-
हस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याङ्गुष्ठविष्टव्याभिहृत्यात् ।
आराकरपत्रेषण्यी मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् ।
तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नख-
शस्त्रैषण्यवष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते ।

वडिशो दन्तशङ्खश्चानताग्रे तोक्ष्णकण्टकप्रथमयवप-
त्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी ।

प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारी-
मुखी साकर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि ।

तानि स्रग्गहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरुपाणि सुस-
माहित मुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् ।

तत्र वक्रं कुण्डं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीघ-
मतिदृक्ख मित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददौ-
तान्यत्र कर पत्रात्तद्वि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् ।

तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी ।
व्यधनानां विस्त्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशि-
कीति । तेषां पायना त्रिविधा चारोदकतैलेषु तत्र चार-
पायितं शरशब्दास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेद-
नभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु ।
तेषां निशाणार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं
शाकम्बलीफलकमिति ।

भवति चात्र । यदा सुनिश्चितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम्

संगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥

अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौका-
ग्निक्षार नखगोजीशफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति ।

शिशूनां शस्त्रभौरूपां शस्त्राभावे च योजयेत् ।

त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥

आङ्गार्थेच्छेद्यभेदेषु नखं शक्येषु योजयेत् ।

विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् चारवङ्गिजलीकसाम् ॥
 ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगतस्य ये ।
 गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्त्रावयेत्तु तान् ॥
 एष्वेष्विषण्वलाभे तु बालाङ्गल्यङ्गरा हिताः ।
 शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु ।
 कारयेत्कारणैः प्राप्तं कर्म्मार्कं कर्म्मकीविदम् ॥
 प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः ।
 तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा ॥

नवमाध्यायः ।

अथातो योग्यासूचीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अधिगतसर्वं शास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्याङ्गारयेत् । छेदादिषु
 स्नेहादिषु च कर्म्मपथमुपदिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्युक्तयोग्यः
 कर्म्मस्व योग्यो भवति । तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकत्र-
 पुसैर्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेदविशेषान् दर्शयेदुत्कर्त्तन-
 परिकर्त्तनानि चोपदिशेत् । दृतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिपदक-
 पङ्क्त्युर्खेषु भेदयोग्याम् । सरीमणि चर्म्मस्थान्तर् लेख्यस्य ।
 मृतपशुसिरासूतपलनालेषु च विध्यस्य । घृणो पहतकाष्ठवि-
 ण्णनलनालीशुष्कालावुमुखेष्वेथस्य । पनसविम्बोविल्व फल-
 मज्जमृतपशुदन्ती आहार्यस्य । मधूच्छिष्टोपलिप्ते शास्त्र-
 लीफलके विस्त्राव्यस्य । सूक्ष्मघनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्म्मान्त-
 योश्च सौव्यस्य । पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् ।

मृदुमांसपेशीषूत्पलना लेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् । मृदुपु
मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदकपूरुषघटपार्श्वस्रोतस्य-
लावूमुखादिषु च नेत्रप्रणिधानवस्ति व्रण वस्तिपौडनयोग्या-
मिति ।

भवतश्चात्र । एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥

तस्मात्कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षारग्निकर्मसु ।

यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत् ॥

दशमाध्यायः ।

अग्रातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अधिगततन्त्रेणोपासिततन्त्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन
शास्त्रार्थनिगदता राज्ञानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना
शुक्लवस्त्रपरिहितेन ऊत्रवता दण्डहस्तेन सोपानत्केनानुव्रत-
वेशेन सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बन्धुभूतेन
भूतानां सुसहायवता वैद्येन विशिखानुप्रवेष्टव्या ।

ततो दूतनिमित्तशकुन मङ्गलानुलोम्येनातुरगृहमभि-
गम्योपविश्यातुरमभिपश्येत् स्पृशेत् पृच्छेच्च । त्रिभिरेतैर्वि-
ज्ञानोपायैरोगाः प्रायशो वेदितव्या इत्येके । तत्तु न सम्यक् ।
षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः । तद्यथा पञ्चभिः श्रोत्रा-
दिभिः प्रश्नेन चेति । तत्र श्रोत्रेन्द्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु
व्रणस्त्रावविज्ञानीयादिषु वक्ष्यन्ते सफेनं रक्तमीरयन्निलः

सशब्दो निर्गच्छतीत्येवमादयः । स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयाः
शीतोष्णस्पर्शकर्मशब्दकठिनत्वादयो ज्वर शोफादिषु ।
चक्षुरिन्द्रियविज्ञेयाः शरीरोपचयापचयायुर्लक्षणबल वर्सवि-
कारादयः । रसनेन्द्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः ।
घ्राणेन्द्रियविज्ञेया अरिष्टलिङ्गादिषु व्रणानामव्रणानाञ्च
गन्धविशेषाः । प्रश्नेनच विजानीयाद्देशं कालं जातिं सात्त्विक-
मातङ्गसमुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायं बलं दीप्ताग्नितां वात-
मूत्रपुटीष्वरजसां प्रवृत्त्य प्रवृत्तौ कालप्रकर्षादींश्च विशेषान् ।
आत्मसदृशेषु विज्ञानाभ्युपायेषु तत्स्थानैर्जातीयैर्जातीयैः ।
भवति चात्र । मिथ्यादृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैवच ।

तथा दुःपरिमृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकम् ॥

एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेद्याप्यान् यापयेदसा-
ध्यान्नोपक्रमेत् परिसम्बत्सरोत्थितांश्च विकारान् प्रायशो वर्ज-
येत् । तत्र साध्या अपि व्याधयः प्रायेणैषां दुश्चिकित्स्यतमा-
भवन्ति । तद्यथा । श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभौराजमेव-
ककितवदुर्बलवैद्य विदग्धव्याधिगोपकदरिद्रक्लृपणक्रोधव-
तामनात्मवतामनाथानाञ्चैवं निरूप्य चिकित्सां कुर्वन्
धर्मार्थकामयशांसि प्राप्नोति ।

भवति चात्र ॥ स्त्रीभिः सहास्यां संवादं परिहासञ्च वर्जयेत् ।

दत्तञ्च ताभ्यो नादेयमन्नादन्यद्भिषग्वरैः ॥

एकादशाध्यायः ।

अथातः चारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः चारः प्रधानतमश्चेदभेदलेख्यकरणा-
त्तिदोषघ्नत्वाद्विशेषक्रियावचाराच्च । तत्र चरणात् चण-
नाद्वा चारः । नानौषधिसमवायात्तिदोषघ्नः शक्तत्वात्सौम्य-
स्तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा
स खल्वग्नेयौषधिगण भूयिष्ठत्वात् कटुक उष्णस्तीक्ष्णः पा-
चनो विलयनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो लेखनः
कम्यामकफकुष्ठविषमेदसामुपहन्तापुंस्वस्य चातिसेवितः ।
स द्विविधः प्रतिसारणीयः पानीयश्च । तत्र प्रतिसारणीयः
कुष्ठकिटिभदद्रुकिलासमण्डलभगन्दराब्जुददुष्टव्रण नाडीच-
र्मकीलतिलकालकन्थच्छव्यङ्गमशकवाह्यविद्रधिक्षामिविघाशः-
सूपदिश्यते सप्तसु च मुखरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तैव-
दर्भेषु तिसृषु च रोहिणीष्वेतेषु चैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तम् ॥
पानीयस्तु गरगुल्मीदराग्निशूलाजीर्णारोचकानाहशर्करा-
श्मर्याभ्यन्तरविद्रधि कृमिनिप्रार्शस्सूपयुज्यते । अहितस्तु
रक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृति बालवृद्धदुर्बलभ्रममदमूर्च्छाति-
मिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवग्विधेभ्यः । तच्चेतरचारवद्गृह्णा प-
रिस्त्रावयेत्तस्य विस्तारोऽन्यत्र । स च त्रिविधो मृदुर्मध्यस्ती-
क्ष्णश्च । तं चिकीर्षुः शरदि गिरिसानुजं शुचिरुपोष्यप्रशस्ते-
ऽहनि प्रशस्तदेशजातमनुपहतं मध्यमवयसं महान्तमसित-
मुष्णकमधिवास्यापरिदुः पाटयित्वाभिमन्त्रयानेन मन्त्रेण ।

अग्निवीर्यं महावीर्यं मा ते वीर्यं प्रणश्यतु ।

इहैव तिष्ठ कल्याण मम कार्यं करिष्यसि ।

मम कार्यं कृते पश्चात् स्वर्गलोकं गमिष्यसि ॥

श्वेतपुष्परक्तपुष्पसहस्रं जुहुयात् । खण्डशः प्रकल्पयाव-
पाट्य निर्वृतिं देशे निचितं कृत्वा सुधाशर्कराश्च प्रक्षिप्य ति-
लनालैरादीपये दधोपशान्ते ऽग्नौ तद्भस्म पृथग्गृहीयाद्भस्म-
शर्कराश्च । अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभ-
द्रकविभीतकारगवधतिस्वकार्कस्तुह्यपामार्गपाटलानक्तमाल-
वृषकदलीचित्रकपूतीकेन्द्रवृक्षास्फोताश्वमारकसप्तच्छदाग्नि-
नन्यगुञ्जाश्चतस्रश्च कीशातकीः समूलफलपत्रशाखा दहेत् ।
ततः चारद्रीणमुदकद्रीणेः षड्विरालोड्य सुचैर्वा यथोक्तैर्
कविंशतिवारान् विस्त्राय्य महति कटाहं शनैर्दर्श्या विचट्ट-
यन् विपचेत् ॥ स यदा भवत्यच्छी रक्त स्तीक्ष्णः पिच्छिल-
श्च तमादाय महति वस्त्रे परिस्त्राव्येतरं विस्मृज्य च पुनरग्नाव
धिश्रयेत् । तत एव च चारोदकात् कुडवमध्यर्द्धं वापनयेत् ।
ततः कटशर्कराभस्मशर्कराक्षीरपाकशङ्खनाभीरग्निवर्णाः
कृत्वायसे पात्रे तस्मिन्नेव चारोदके निषिच्य पिष्ट्वा तेनैव द्वि-
द्रीणे ऽष्टपलसंमितं शङ्खनाभ्यादीनां प्रमाणं प्रतिवाप्य सत-
तमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत् । स यथा नातिसान्द्रो
नातिद्रवश्च भवति तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाकमवता-
र्यानुगुप्तमायसे कुम्भे संवृतमुखे निदध्यादेषमध्यमः । एष
एवाप्रतीवापः पक्कः सन्ध्यूहिमी मृदुः । प्रति वापे यथा-
लाभं दन्तीद्रवन्तीचित्रकलाङ्गलकूपूतिकप्रवालतालपत्री
विडसुवर्चिकाकानकक्षीरोहिष्पुवचाविषाः समाः श्लक्ष्णचूर्णाः

शुक्ति प्रमाणाः प्रतिवापः । स एव सप्रतीवापः पक्वः पाक्व-
स्तीक्ष्णस्तेषां यथाव्याधिवलमुपयोगः । क्षीणवलेतु तु चारो-
दकमावपेक्षलकरणार्थम् ॥ भवतश्चात्र ।

नैवातितीक्ष्णो न मृदुः शुक्तः क्षुत्क्षोऽथ पिच्छिलः ।

अभिशन्दी शिवः शीघ्रः चारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ॥

अतिमार्दवंगैत्यौष्णप्रतीक्षणपैच्छिल्यसार्पताः ।

सान्द्रताऽपक्वता हीनद्रव्यता दोष उच्यते ॥

तत्र चारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य निर्व्वीतातपे देशे-
ऽसम्बाधेऽग्नौपहरणीयोक्ते न विधानेनोपसम्भृतसम्भारं ततो-
ऽस्य तमवकाशं निरीक्ष्यावष्टथावलित्य प्रच्छयित्वा शला-
कया चारं पातयित्वा वाक्शतमात्रमुपेक्षेत ।

तस्मिन्निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम् ।

तत्राम्लवर्गः शमनः सपिर्मधुक्तसंयुतः ॥

अथ चेत् स्थिरमूलत्वात् चारदग्धं न शीर्य्यते ।

इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ॥

अम्लकाञ्जिकबीजानि तिलान्मधुकमेवच ।

प्रपेथ्य समभागानि तेनैवमनुलेपयेत् ॥

तिलकल्कः समधुको घृताक्तो ब्रणरोपणः ।

रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्य्योष्णेन च योजितः ॥

आग्नेयेनाग्निना तुल्यः कथं चारः प्रशाम्यति ।

एवं चेन्नन्यसे वत्स प्रीच्यमानं निबोध मे ॥

अम्लवर्ज्यान् रसान् चारे सर्व्वानेव विभावयेत् ।

कटुकस्तत्र भूयिष्ठो लवणानुरसस्तथा ॥

अग्नेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णलवणो रसः ।

माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विमुञ्चति ।

माधुर्याच्छममाप्नोति वक्त्रिरङ्गिरिवाप्लवतः ॥

तत्र सम्यग्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्त्रावश्य ।
हीनदग्धे तोदकण्डूजाद्यानि व्याधिवृद्धिश्च । अतिदग्धे
दाहपाकरागस्त्रावाङ्मर्मदक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्म्मरणं वा ।
क्षारदग्धव्रणन्तु यथादोषं यथाव्याधि चोपक्रमेत् ।

अथ नैते क्षारकृत्याः । तद्यथादुर्बलबालस्थविरभीरु-
सर्वाङ्गशूनोदरिरक्तपित्तगर्भिण्यृतुमतीप्रवृद्धज्वरिप्रमेहोरःक्ष-
तक्षौण्ट्यणा मूर्च्छापट्टतक्तीवापवृत्तोद्धतफलयोनयः । तथा
मर्मशिरास्त्रायु धमनीसन्धितरुणास्थिसेवनीगलनाभीनखा
न्तरशीफस्तीतः स्वल्पमांसेषु च प्रदेशेष्वक्ष्णोश्च न दद्याद्-
न्यत्र वर्त्मरोगात् । तत्र क्षार साध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्र-
मस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसन्धि पीडोपद्रुतं क्षारो न
साधयति ।

भवतिचात्र ।

विषाग्निशस्त्राग्निमृत्युकल्पः क्षारो भवत्यल्पमतिप्रयुक्तः ।

स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो रोगान्निहन्त्यादचिरेण घोरान् ॥

द्वादशाध्यायः ।

अथातोऽग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

क्षारादग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातस्तद्गन्धानां रोगाणा-
मपुनर्भावाद्देवजशस्त्रक्षारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥

अथेमानि दहनोपकरणानि । तद्यथा पिप्पल्यजाशक्लज्ञोदन्त-
 शरशलाका जाम्बवौष्ठेतरलोहाः क्षौद्रगुडस्नेहाश्च । तत्र पिप्प-
 ल्यजाशक्लज्ञोदन्तशरशलाकास्त्वग्गतानाम् । जाम्बवौष्ठेतरलो-
 हानि मांसगतानां क्षौद्रगुडस्नेहाः सिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिगता-
 नाम् । तत्राग्निकर्मसर्वर्तुषु कुर्यादन्यत्र शरद्वीषाभ्यां त-
 त्राप्यात्ययिकेऽग्निकर्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीकं विधिं कृत्वा
 सर्व्वव्याधिवृत्तुषुच पिच्छिलमन्त्रं भुक्तवतः कर्म कुर्व्वीत मू-
 दगर्भाश्मरीभगन्दरार्शोमुखरोगेष्वभुक्तवतः । तत्र द्विविधम-
 ग्निकर्माहुरेके त्वग्दग्धं मांसदग्धञ्च । इह तु सिरास्त्रायुसन्ध्य-
 स्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोऽग्निः । तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धतां
 त्वक्सङ्कीचञ्च त्वग्दग्धे । कपोतवर्णताल्पखयथुवेदना शुष्क-
 संकुचितव्रणताच मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणतास्त्राव सन्नि-
 रोधश्च सिरास्त्रायुदग्धे । रुक्षारुणता कर्कशस्थिरव्रणता च
 सन्ध्यस्थिदग्धे । तत्र शिरोरोगाधिमन्योर्भ्रूललाटशङ्ख प्रदे-
 शेषु दहेत् ॥ वर्त्मरोगेष्वार्द्रलक्तकप्रतिक्लानां दृष्टिं कृत्वा
 वर्त्मरोमकूपान् दहेत् ॥ त्वङ्मांससिरास्त्रायुसन्ध्यस्थिस्थिते-
 ऽत्यग्ररुजे वायावुच्छितकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रन्थार्शोर्बुद-
 भगन्दरापचौक्षीपदचर्म कौलतिलकालकान्त्ववृद्धिसन्धिसि-
 राच्छेदनादिषु नाडीशोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म कुर-
 र्यात् ॥ तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म चतुर्वा भिद्यते ।
 तद्यथा । वलयविन्दुविलेखाप्रतिसारणानीति दहन-
 विशेषाः । भवतिचात्र ।

रोगस्य संस्थानमतो विदित्वा नरस्य मर्माणिवलावलञ्च ।

व्याधिं तथर्तुञ्चसमीक्ष्य सम्यक् ततो व्यवस्ये द्विषग्निकर्म ॥

तत्र सम्यग्दग्धे मधुसर्पिर्भ्यामभ्यङ्गः । अथेमानग्निना परिहरेत् पित्तप्रकृतिमन्तः शोणितं भिन्नकोष्ठमनुद्धृतशल्यं दुर्बलं बालं वृद्धं भीरुमनेकव्रणपीडितमस्त्रेद्यांश्चेति ।

अत ऊर्ध्वमितरथादग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रुचं वा श्लित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मसिरानुसारित्वाच्चगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात्- स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र प्लष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति

चतुर्विधमग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं म्लुथतेऽतिमात्रं तत्- म्लुष्टम् । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तौत्राद्योषदाहरागपाकवेद- नाखिराक्षोपशास्यन्ति तद्दृढं दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्षं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसा- बलम्बनं गात्रविक्षेपः सिरा स्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमति- मात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाक्षोप द्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णी भवति । तदेतच्चतुर्विधम-ग्निदग्धलक्षणमात्मकर्म्मप्रसाधकम् । भवति ।

भवन्ति चात्र । अग्निना कोपितं रक्तं मृशं जन्तोः प्रकृष्यति ।

ततस्ते नैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते ॥

तुल्यवीर्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा ।

तेनास्य वेदनास्तौत्राः प्रकृत्वा च विदह्यते ॥

स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्धते ।

दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सा संप्रचक्ष्यते ॥

भ्रष्टस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं तथौषधम् ।
 शरीरे स्निग्धभूयिष्ठे स्निग्धं भवति शीणितम् ॥
 प्रकृत्या ह्यदकं शीतं स्कन्दयत्यतिशीणितम् ।
 तस्मात्सुखयति ह्यृणं नतु शीतं कथञ्चन ॥
 शीतामुष्णाच्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्याद्विषक् पुनः ।
 घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धे तु गोक्षीरो म्लक्षचन्दनगैरिकैः ।
 सामृतैः सर्पिषा पित्तगैरालेपं कारयेद्विषक् ॥
 ग्राम्यान्पौदकैर्वापि पित्तैर्मामैः प्रलेपयेत् ।
 पित्तविद्रविवच्चैनं संततोष्माणमाचरेत् ॥
 अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलाम् ।
 क्रियां कुर्याद्विषक् पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ॥
 तिन्दुकीत्वक्कषागैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
 व्रणं गुल्मीपत्रैर्वा क्वादयेद्यवौदकैः ।
 क्रियाच्च निखिलां कुर्याद्विषक् पित्तविसर्पवत् ॥
 मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्जरसं तथा ।
 मज्जिष्ठां चन्दनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥
 स्नेहदग्धे क्रियां रुक्षां विशेषेणावचारयेत् ।
 अतज्ज्वलं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणम् ॥
 श्वसिति क्षीति चात्यर्थमत्याधमति कासते ।
 चक्षुषोः परिदाहश्च रागशैवीपजायते ॥
 सधूमकं निःश्वसिति घ्नैश्चान्यन्न वेत्ति च ।

तथैवच रसान् सर्वान् श्रुतिश्चास्योपहन्यते ॥
 तृणादाहज्वरयुतः सौदत्यथच मूर्च्छति ।
 धूमोपहत इत्येवं शृणु तस्य चिकित्सितम् ॥
 सर्पिरिक्षुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
 मधुराम्बु रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥
 वमतः कोष्ठशुद्धिः स्याद्भूमगन्धश्च नश्यति ।
 विधिनानेन शाम्यन्ति सदनक्षवशुद्धराः ॥
 दाहमूर्च्छातृडाधानाश्च कृमिकामाश्च दाहकाः ।
 मधुरैर्लवणाम्बुश्च कटुकैः कवलग्रहैः ॥
 सम्यग्गृह्णातीन्द्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति ।
 शिरोविरेचनं तस्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित् ॥
 दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरोग्रीवञ्च देहिनः
 अविदाहि लघुस्निग्धमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥
 उष्णावातातपैर्दग्धे शीतः कार्य्या विधिः सदा ।
 शीतवर्षानिलहत उष्णं स्निग्धञ्च शस्यते ।
 तथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथञ्चन ॥
 इन्द्रवज्राग्निदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
 स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥

तयोदशाध्यायः ॥

अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

नृपाख्यबालस्त्रविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं
 परम सुकुमारोऽयं शीणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौ-

कसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौका-
लावुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरुक्षत्वात् सर्वाणि सवैर्वा ॥

भवन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं स्निग्धगवां शृङ्गं प्रकीर्तितम्
तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसन्धवा ।

तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥

अलावु कटुकं रुक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्तितम् ।

तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥

तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्र पटलावनङ्गेन शृङ्गेण शोणितमवसे-
चयेदा चूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलावा ।

अथजलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरितिजलायुका
जलमासामीक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः
षट् तावत्येव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्बुरा अल-
गर्हा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वच्चनचूर्ण-
वर्णा पृथुशिराः कृष्णा । वर्ष्मिन्मत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः
कर्बुरा । रोमशा महापाश्र्वाकृष्णमुख्यलगर्हा । इन्द्रायुधवदू-
र्द्धराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्र
पुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभू-
ताकृतिरण्मुखी गो चन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्व-
थुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहम्हृदिर्मदः सदनमिति
लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्मादिषू-
पयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकि-
त्सिता व्याख्याताः ॥

अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्खमुखी मूषिका
पुण्डरीकमुखी सावरिकाचेति ।

तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वीभ्यां पृष्ठे स्निग्ध-
मुद्रवर्णा कपिला । किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगाच पि-
ङ्गला । यक्तवर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्खमुखी ।
मूषिकाकृतिवर्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्रवर्णा पुण्डरी-
कतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्ग-
लप्रमाणा सावरिका सा च पञ्चर्थे । इत्येता अविषा व्या-
ख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसङ्घ पौतनादीनि क्षेत्राणि ।
तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्वि-
षाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दरमूत्रपुरी-
षकोथजाताः कलुषेष्वन्धःसुच सर्वाविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिन-
कुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमले-
ष्वन्धःसु च निर्विषाः ॥

भवतिचात्र ॥ देवेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु ।

न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः ॥

तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृहीयात् ।
अथैनानां नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निद-
ध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दा-
शूष्णीकृत्य शय्यार्थं दण मौदकानि च पत्राणि । ह्यहान्त्रश-
हाचान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं
संक्रामयेत् ॥

भवतिचात्र ॥ स्थूलमध्याः परिक्षिप्ताः पृथ्वी मन्दविचेष्टिताः ।

अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः ॥

अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरुध्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ताः सर्षपरजनौकल्कोदकप्रदिग्धगात्राः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगत क्लमा ज्ञात्वा ताभौरोगं ग्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लाद्रपिचुल्लोतावह्वनां कृत्वा मुखमपावृणुयादगृह्णन्त्यै क्षीरविन्दुं शोणितविन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत् । यदा च निविशतेऽध्वश्चुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चाद्रवस्त्रावह्वनां धारयेत्क्षेचयेच्च । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धिमयमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रां तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोमनुमार्जयेदा मुखादामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गातीति । सम्यग्वान्ता सलिल सरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते सा दुर्वान्ता तां पुनः सम्यग्वागयेत् । दुर्वान्तायाव्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेद्य जलौकोव्रणान्नाधुनाववष्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिद्यादिति ।

भवति चात्र ॥ क्षेत्राणि गृहणं जातीः पोषणं सावचारणम् ।

जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेन्नदान् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शोणितवस्सेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य-
स्साष्ट विधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्यसम्यक्परि-
णतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रवि-
श्योर्द्विगा दश दश चाधोगामिन्यश्नतस्त्र स्त्रिय्यगाः कृत्स्नं
शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति प्रापयति जीवयति
चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
न्नतिरूपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीराव-
यव दोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौ-
म्यस्तैजस इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजी-
वनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स ख-
ल्वाप्यो रसो यत्कृत्प्लीहानीप्राप्य रागमुपैति ।

भवतश्चात्र ॥ रञ्जितास्तेजसात्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्जं प्रवर्तते ।

तद्वर्षाद्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥

आर्त्तं वं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्च-
भौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ।

विस्त्रुता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।

जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेन्नदान् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शोणितवस्सेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य-
स्साष्ट विधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्यसम्यक्परि-
णतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रवि-
श्योर्द्विगा दश दश चाधोगामिन्यश्नतस्त्र स्त्रिय्यगाः कृत्स्नं
शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति प्रापयति जीवयति
चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
न्नतिरूपलक्षयितव्या चयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीराव-
यव दोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौ-
म्यस्तैजस इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजी-
वनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स ख-
ल्वाप्यो रसो यत्कृत्प्लीहानीप्राप्य रागमुपैति ।

भवतश्चात्र ॥ रञ्जितास्तेजसात्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसञ्जं प्रवर्त्तते ।

तद्वर्षाद्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥

आर्त्तं वं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्च-
भौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ।

विस्त्रुता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।

जलौकसाच्च यो वेत्ति तत्साध्यान्स जयेद्भदान् ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथातः शोणितवर्षनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य-
स्माष्ट विधवीर्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्याहारस्यसम्यक्परि-
णतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिधमनीरनुप्रवि-
श्योर्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्र स्त्रियर्ध्वगाः कृत्स्नं
शरीरमहरहस्तरूपयति वर्धयति धारयति यापयति जीवयति
चादृष्टहेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमाना-
दितिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीराव-
यव दोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौ-
म्यस्तैजस इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारौ स्नेहनजी-
वनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स ख-
ल्वाप्यो रसो यत्कृत्प्रीहानौप्राप्य रागमुपैति ।

भवतश्चात्र ॥ रञ्जितास्तेजसात्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसत्त्वं प्रवर्त्तते ।

तद्वर्षाद्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥

आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्च-
भौतिकश्चापरे जीवरक्तमाहुराचार्याः ।

विस्त्रुता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा ।

भूम्यादीनां गुणाह्विते दृश्यन्ते चात्र शीर्णिते ॥

रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसाभेदः प्रजायते ।

मेदमोऽस्थि ततो मज्जा मज्जः शुक्रस्य सम्भवः ॥

तत्रैषां धातूनामन्नपानरसः प्रीणयिता ।

रसजं पुरुषं विद्याद्रसं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

अन्नात्पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः ॥

तत्र रस गती धातुरहरहगच्छतीत्यतो रसः । स खलु
त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदश च कला एकैकस्मिन्
धाताववतिष्ठत एवं मासेन रसः शुक्नीभवति स्त्रीणाञ्चात्तं
वमिति ।

भवति चात्र ॥ अष्टादश सहस्राणि सङ्ख्या ह्यस्मिन् समुच्चये ।

कलानां नवतिः प्रोक्ता स्ततन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

स शब्दार्विर्जलसन्तानवदणुना विशेषेणानुधावत्येवं शरीरं
केवलम् । वाजीकरणस्वोपधयः स्वबलगुणोत्कर्षाद्विरचनव-
दुपयुक्ताः शुक्रं शीघ्रं विरेचयन्ति ॥

यथाहि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव
नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं
सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रे कशरैः काला-
न्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् च-
क्रप्रादुर्भावी भवति रोमराज्यादयोऽथार्त्तं वादयश्च विशेषा ना-
रीणां रजसि चोपचूयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभि-
वृद्धिर्भवति । स एवान्नरसो वृद्धानां जरापरिपक्वशरीरत्वान्न
प्रीणनी भवति । त एते शरीरधारणाच्चातव इत्युच्यन्ते ॥

तेषां क्षयदृष्टी शोणितनिमित्ते तस्मात्तदधिकृत्य वक्ष्यामः ॥
 तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च
 वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्त्रमनिष्टं पिपीलि-
 कामक्षिकाणाम स्कन्दिच पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं
 क्षिब्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्त्रावि मांसपेशीप्रभं
 श्लेष्मदुष्टञ्च । सर्व्वलक्षणसंयुक्तं काञ्चिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि
 च सन्निपातदुष्टम् । पित्तवद्रक्तेना तिकृष्णञ्च । दिदीषलिङ्गं
 संसृष्टम् । जीवशोणितमन्यत्र वक्ष्यामः । इन्द्रगोपप्रतीका
 शमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थं जानीयात् । विस्त्रा व्यान्य-
 न्यत्र वक्ष्यामः । अथाऽविस्त्राव्याः सर्वाङ्गशोफः क्षीणस्थ
 चास्त्रभोजननिमित्तः पाण्डुरोग्यशंसोदरिशोधिगभिर्गुणानाञ्च
 श्रययवः ।

तत्र शस्त्रविस्त्रावणं द्विविधं प्रच्छानं सिराव्यधनञ्च ।
 तत्र ऋष्व सङ्कीर्णं सूक्ष्मं सममनवगाढमनुत्तानमाशु च
 शस्त्रं पातयेन्नम्यं सिरास्त्रायुसन्धीनां चानुपधाति । तत्र
 दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्त्रिन्नेऽभुक्तवतः स्त्रावत्वाच्छी-
 णितं न स्त्रवत्यल्पं वा स्त्रवति ॥

भवतिचात्र ॥ मदसूर्च्छाश्रमात्तर्त्तानां वातविषमूत्रसङ्गिनाम् ।

निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते ॥

तद्दृष्टं शोणितमनिर्द्ध्यमाणं कण्डूशोफरागदाहपाक-
 वेदना जनयेत् । अत्युष्णातिस्निग्धातिविद्धेष्वात्रैर्विस्त्रावित-
 मति प्रवर्त्तते । तदतिप्रवृत्तं शिरोभितापमान्यमधिमन्यं
 तिमिरप्रादुर्भावं धातु क्षयमाक्षेपकं पक्षाघातमेकाङ्गवि-

कारं तृणादाहौ हिक्कां कासं श्वासंपाण्डुरोगं मरणं
चापादयति ।

भवन्तिचात्र । तस्मान्न शीतेनात्युष्णे नास्त्रिन्ने नातितापिते ।

यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्विषक् ॥

सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते ।

शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्त्रावितञ्च तत् ॥

लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधिवैगपरिचयः ।

सम्यग्विस्त्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥

त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये ।

रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥

अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा
भद्रदारुविडङ्गचित्रकचिकटुकागारधूमहरिद्राकर्ण्डूरनक्तमा-
लफले र्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्त्रैर्वा चूर्णीकृतैः
सर्षपतैललवणप्रगैर्द्वरणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते ।
अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्जरसरसाञ्जन-
शास्त्रलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाष यवगोधूमचूर्णैः शनैर्व्रणमुखमव-
चूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जानारिमिदमेषशृङ्ग-
धवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णैस्ताभिः क्षौमेण वा ध्यापितेन समु-
द्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् ।
शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत्
क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तव्यधनादनन्तरं वा तामेवाति-
प्रवृत्तां सिरां विधेत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुम-
धुरं पाययेत् । एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा

रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्रीयानुपद्रवांश्च यथास्वमुपा-
चरेत् ।

भवन्तिचात्र । धातुक्षयाच्छूये रक्ते मन्दः सञ्ज्ञायतेऽनलः ।

पवनश्च परं कोपं याति तस्मात्प्रयत्नतः ।

तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः ।

ईषदस्त्वैरनस्त्वैर्व्या भोजनैः समुपाचरेत् ॥

चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।

सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥

व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।

तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कीचयेत् सिराः ॥

अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।

सन्धाने भ्रस्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ।

कल्प्यैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।

असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥

सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।

सावशेषे ततः स्थेयं नतु कुर्यादतिक्रमम् ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इतिस्थितिः ॥

सुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले ।

शीफं सतीदं कोष्णेण सपिर्षा परिषेचयेत् ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो दोषधातुमलक्षयवृद्धिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः । दोषधातुमलमूलं हि शरीरं तस्मादेतेषां लक्षण-
मुच्यमानमुपधारय । तत्र प्रसन्दनोदहनपूरणविवेकधारण-
लक्षणो ऽयुः पञ्चधा प्रविभक्तः शरीरं धारयति । रागप-
त्तोजस्तेजीमेधोपक्तत्पित्तं पञ्चधा प्रविभक्तमग्निकर्म्मणानु-
ग्रहं करोति । सन्धिसंश्लेषणस्नेहन रोपणपुरणबलस्थैर्यकृत्
श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मणानुग्रहं करोति । रसः
प्रीणयति रक्तपुष्टिञ्च करोति । रक्तं वर्णप्रसादं मांसपुष्टिं
जीवगतिञ्च । मांसं शरीरपुष्टिं मेदमञ्च । मेदः स्नेहस्वेदौ
दृढत्वं पुष्टिमश्नुयाञ्च । अस्थि देहधारणं मज्जः पुष्टिञ्च । मज्जा
प्रीतिं स्नेहं बलं शुक्रपुष्टिं पुरणमश्नुयाञ्च करोति । शुक्रं
धैर्यं च्यवनं प्रीतिं देहबलं हर्षं बीजार्थञ्च । पुरीषमुपस्तम्भं
वाग्निधारणञ्च । वस्तिपूरणविक्रीदकम्भूतम् । स्वेदः
क्लेदत्वक्सीकुमार्यकृत् । रक्तलक्षणमार्त्तवं गर्भकञ्च । गर्भो
गर्भलक्षणम् । स्तन्यं स्तनयो रापीनत्वजननं जीवनञ्चेति ।
तेषां विधिवत्परिरक्षणं कुर्वीत ।

अतज्जङ्घमेषां क्षीणलक्षणं वक्ष्यामः । क्षयः पुनरेषामति-
संशोधनातिसंशमनवेग विधारणासात्माब्रमनस्तापश्याया-
मानशनातिमैथुनैर्भवति । तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवा-
क्त्वमल्पहर्षो मूढसंज्ञता च । पित्तक्षये मन्दोष्माग्निता
निष्प्रभवञ्च । श्लेष्मक्षये रुक्षतान्तर्दाह आमाशयेतराशय-

शिरसां शून्यता सन्निधैथित्यं तृणा दौर्बल्यं प्रजागरणञ्च ।
तत्र स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥

रसक्षयेहृत्पीडा कम्पः शून्यतातृणा च । शोणितक्षये त्वक्-
पाकथमन्त्रशीतप्रार्थना सिराशैथित्यञ्च । मांसक्षये स्निग्ध-
ण्डौष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिण्डिकोदरग्रीवाशुक्लतारौक्ष्यतोदो
गात्राणां सदनं धमनोशैथित्यञ्च । मेदःक्षये ग्रीवाभि-
वृद्धिः सन्निधिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांस प्रार्थना च । अस्थिक्षये-
ऽस्थितोदो दन्तनखभङ्गो रौक्ष्यञ्च । मज्जक्षयेऽप्लशुक्रता पक्व-
भेदोऽस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च । शुक्रक्षये मेदुवृषणवेद-
नाऽशक्तिर्मेथुने चिरादा प्रसेकः प्रसेके चात्परक्तशुक्रदर्शनञ्च
तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रतीकारः ॥ पुरोषक्षये
हृदयपार्श्वपीडा सशब्दस्य च वायोरूर्ध्वगमनं कुक्षीसञ्च-
रणञ्च । मूत्रक्षये वनितोदोऽपमूलता च । अत्रापि
स्वयोनिवर्द्धनद्रव्याण्येव प्रतीकारः ॥ स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता
त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं शीद नाशश्च तत्राभ्यङ्गः स्वेदोपयो-
गश्च ॥ आर्तवक्षये यथोचित कालादर्शनं मत्पता वा
योनिवेदनाच्च तत्र संशोधनप्राग्नेयानाञ्च द्रव्याणां विधि-
वदुपयोगः । स्तन्यक्षये स्तनग्रोर्लानता स्तन्यासम्भवोऽल्पता
वा तत्र श्लेष्मवर्द्धनद्रव्योपयोगः ॥ गर्भक्षये गर्भासन्दनमनुव्र-
तकुक्षि ताच तत्र प्राप्तवस्तिकालायाः क्षीरवस्तिप्रयोगो
मेध्यान्त्रोपयोगश्चेति ।

अत ऊर्ध्वमतिवृद्धानां दोषघातुमलानां लक्षणं व-
क्ष्यामः ॥ वृद्धिः पुनरिषां स्वयोनिवर्द्धनाभ्युपसेवनाद्भवति ।

तत्र वातवद्वौ त्वक्पाक्यं कार्श्यं कार्ण्यं गात्रस्फुरण-
 मुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गात्रवर्चस्त्वच्च ।
 पित्तवद्वौ पीतावभासता सन्तापः शीत कामित्वमल्पनिद्रता
 मूर्च्छा बलहानिरिन्द्रियदीर्घ्यं पीतविष्मूत्र नित्रत्वच्च ।
 श्लेष्मवद्वौ शौक्लां शैत्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तन्द्रा-
 निद्रा सम्यस्थिविशेषश्च । रसोऽतिवद्वौ हृदयोत्क्षेप-
 प्रसेकच्चापादयति । रक्तं रक्ताङ्गाचतां सिरापूष्यत्वच्च । मांसं
 स्निग्धगण्डोष्ठोपस्थोरुबाहुजङ्घासु वृद्धिं गुरुभाचताच्च । मेदः
 स्निग्धाङ्गतासुदरपार्श्ववृद्धिं कासश्वासादीन् दीर्गम्यच्च ।
 अस्थिअध्यस्थीन्यविदन्तांश्च । मज्जाअर्धार्द्धनेत्रगौरवम् ।
 शुक्रं शुक्राश्मरीमतिप्रादुर्भावश्च ॥ पुरीषमाटोपं कुक्षौ
 शूलश्च । मूत्रं सुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तितोदमाधानश्च । स्वेदस्त्व-
 चो दीर्गम्यं कण्डूश्च । आर्तवमङ्गमर्दमतिप्रवृत्तिं दीर्घ-
 म्यच्च । स्तन्यं स्तनशोरापीनत्वं सुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं तोदश्च ।
 गर्भो जठराभिवृद्धिं शोथश्च ॥ तेषां यथात्मं संशोधनं क्षप-
 नश्च चयादविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत ॥

पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाद्बर्हयेद्वि परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितम् ॥

बललक्षणं बलचयलक्षणमत उर्द्धं वक्ष्यामः । तत्र रसा-
 दीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत्त्वस्त्रीजस्तदेव
 बलमित्युच्यते स्वशास्त्रसिद्धान्तात् । तत्र बलेन शिरोपचि-
 तमांसता सर्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्याना-
 माभ्यन्तराण्यश्च करणानामात्मकार्यप्रतिप्रतिर्भवति ।

भवन्ति चात्र, — श्रोत्रः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं रसम् ।

विविक्तं मृदु मृत्सूत्रं प्राणायतनमुत्तमम् ॥

देहस्यावयवस्तेन व्याप्तो भवति देहिनाम् ।

तदभावाच्च शीर्यन्ते शरीराणि शरीरिणाम् ॥

अभिघातात्क्षयात्कोपाच्छोकाद्व्रानात् अमार्च्छुधः ।

श्रोत्रः सङ्गीयते ह्येभ्यो धातुग्रहणनिःसृतम् ।

तेजः समीरितं तस्माद्विस्त्रंसयति देहिनः ॥

तस्य विस्त्रंसो व्यापत् क्षय इति लिङ्गानि व्यापन्यस्य भवन्ति । सन्धिविस्त्रेषो गात्राणां सदनं दोषच्यवनं क्रिया-
सन्निरोधश्च विस्त्रंसे । स्तब्धगुरुगात्रता वातशीफो वर्ष्म-
भेदो ग्लानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापन्ने । मूर्च्छा मांसचयो
मोहः प्रलापो मरणमिति क्षये ।

भवन्ति चात्र । त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रंसनक्षयाः ।

विस्त्रेषसादौ गात्राणां दोषद्विस्त्रंसनं त्रयम् ।

अप्राचुर्यं क्रियाणाञ्च बलविस्त्रंसलक्षणम् ॥

गुरुत्वं स्तब्धताङ्गेषु ग्लानिर्वर्ष्मस्य भेदनम् ।

तन्द्रा निद्रा वातशीफो बलव्यापद्विलक्षणम् ॥

मूर्च्छा मांसचयो मोहः प्रलापोऽज्ञानमेव च ।

पूर्वोक्तानि च लिङ्गानि मरणञ्च बलक्षये ॥

तत्र विस्त्रंसे व्यापन्ने च क्रियाविशेषैरविरुद्धैर्बलमास्थाप-
येत् । नष्टसंज्ञमितरञ्च वर्जयेत् ।

तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पचमानानां धातूनामभिनिर्घृत्त-
जलतरस्यं स्निग्धजातं वसाख्यं स्त्रीणां विशेषतो भवति, तेन

मादवसौकुमार्यमृद्वल्पोमतोत्साहदृष्टिस्थितिप्रक्तिकान्तिदो-
षयो भवन्ति ; तत् कषायतिक्तशीतरुक्षविष्टम्भिवेगविघा-
तव्यवायव्यायामव्याधिकर्षणैश्च विक्रियते । तस्यापि पारुष्य-
वर्णभेदतोदनिष्प्रभत्वानि विस्रंसने भवन्ति । काश्यं मन्दा-
ग्नितरधस्तिर्यक्च्युतिर्यापत्तौ दृश्यग्निबलहान्यनिलप्रकी-
पमरणानि क्षये, तत्रापि स्नेहपानाभ्यङ्गप्रदेहपरिषेकस्नि-
ग्धलघुन्नानि क्षये, विदधीत ।

भवन्ति चात्र । दोषधातुमलक्ष्णी बलक्ष्णीऽपि वा नरः ।

स्वयोनिवर्द्धनं यत्तदन्नपानं प्रकाङ्क्षति ॥

यद्यदाहारजातं हि क्षीणः प्रार्थयते नरः ।

तस्य तस्य स लाभे तु तं तं क्षयमपोहति ॥

यस्य धातुक्षयाद्वायुः संज्ञा कश्चिन्न नाशयेत् ।

प्रक्षीणञ्च बलं यस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥

रसनिमित्तमेव स्थौल्यं काश्यञ्च तत्र स्नेहपलाहारसेवि-
नोऽध्यशनशीलस्याव्यायामिनो दिवारूपप्रतस्यचाम एवान्न-
रमो मधुरतरश्च शरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहाश्वेदो जनयति,
तदतिस्थौल्यमापादयति तमतिस्थूलं क्षुद्रश्वासपिपासाक्षु-
त्त्वप्रखेदगात्रदौर्गन्ध्य क्रथनगात्रसादगद्गदत्वानि क्षिप्रमेवा-
विशन्ति सौकुमार्यश्वेदसः सर्वक्रियास्वसमर्थः कफमेदो-
निरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायो भवत्यावृतमार्गत्वादेवं शेषा
धातवो नाप्यायन्तेऽत्यर्थमतोऽल्पप्राणो भवति प्रमेहपिडका-
त्वरभगन्दरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमं प्राप्य यच्चत्वसु-
ष्याति सर्व एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यावृतमा-

गत्वात् स्नीतसामतस्तस्नीत्यत्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने
 तु शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालीहरजोरसाञ्जन मधुय-
 वमुद्गकीरदूषकश्यामाकोटालकादीनां विरुद्धां च्छेदनी-
 यानाञ्च द्रव्याणां विधिवदुपयोगी ज्ञायामो लेखनवस्थ-
 ययोगश्चेति । तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोऽतिव्यायामव्य-
 वायाध्ययनभयशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुब्धधातु-
 ण्यनप्रभृतिभिरुपशोषितो रसधातुः शरीरमननुक्रामव-
 ल्यत्वाच्च प्रीणयति तस्मादतिकार्यञ्चभवति । सोऽतिक्षशः
 क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादानिष्वसहिष्णुः वातरोगप्रा-
 योऽल्पप्राणश्च क्रियासु भवति श्वासकासशोषप्लीहोदराग्नि-
 सादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमुपयाति सर्व-
 एव चास्य रोगा बलवन्तो भवन्त्यल्पप्राणत्वादतस्तस्नीत्य-
 त्तिहेतुं परिहरेत् । उत्पन्ने तु पयस्याश्वगन्धाविदारौविदा-
 रौगन्धाशंतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासा-
 द्दौषधीनामुपयोगः क्षीरदधिदृतमांसशालिषष्टिकयवगो-
 धूमानाञ्च दिवाह्रप्रब्रह्मचर्याव्यायामहं हणवस्तुपयोगश्चे-
 ति । यः पुनरुभयसाधारणान्युपसेवेत तस्यान्नरसः शरीर-
 मनुक्रामन् समान् धातुनुपचिनोति समधातुत्वाद्बध्यशरीरं
 भवति सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवर्षातप-
 सहो बलवाञ्च स सततमनुपालयितव्य इति ।

सर्वान्ति चात्र । अत्यन्तगर्हितविती सदा स्थूलक्षशी नरी ।

श्रेष्ठो मध्यशरीरस्तु क्षशः स्थूलान्तु पूजितः ॥

दोषः प्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसां ।

इदं स्वतेजसा वज्रिरुखागतमिवोदकम् ॥
 वैलक्षण्याच्छरीराणामस्थायित्वात्तथैव च ।
 दोषधातुमलानान्तु परिमाणं न विद्यते ॥
 एषां समत्वं यच्चापि भिषग्विरवधार्यते ।
 न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना ॥
 दोषादीनां त्वसमतामनुमानेन लक्षयेत् ।
 अप्रसन्नेन्द्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक् ।
 समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः ॥
 प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ।
 म्रस्थस्य रक्षणं कुर्यादस्वस्थस्य तु बुद्धिमान् ॥
 क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान् भिषक् ।
 तावद्यावदरोगः स्थान्नरो रोगसमन्वितः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातः कर्णव्यधबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्यते षष्ठे मासि सप्त-
 मे वा शुक्लपक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु कृतमङ्गल-
 स्वास्तिवाचनं धात्राङ्गे कुमारमुपवेश्य बालाश्रीङनकैः प्रलो-
 भ्याभिसान्त्वयन् भिषग्वामहस्तेनाक्तथ कर्णं दैवकृते छिद्रे
 आदित्यकरावभासितं शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन ऋजु विध्येत्
 प्रतनुकं सूच्या वहलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य वामं
 कन्यायास्ततः पिचुवर्त्तिं प्रवेश्य सम्यक् विद्धमामतैलेन
 परिषिचयेत् । शोणितबहुत्वेन वेदनया वान्यदेशविद्धमिति

जानीयान्निरुपद्रवतया तद्देशविद्धमिति । तत्राग्नेन यदृच्छया
विद्वांसु सिरासु कालिकामर्मरिकालोहितिकासूपद्रवा
भवन्ति । तत्र कालिकायां ज्वरो दाहः श्वपथुर्वेदनाच भवति ।
मर्मरिकायां वेदना ज्वरो ग्रन्थयश्च । लोहितिकायां मन्या-
स्तम्भा पतानकशिरोग्रहकर्णशूलानि भवन्ति । तेषु यथास्वं
प्रतिकुर्वीत । क्लिष्टजिह्वाप्रशस्तसूचीव्यधाद्वाढतरवर्त्तित्वा-
द्दोषप्रकोपादप्रशस्तव्यधाद्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति
तत्र वर्त्तिसुपहृत्याशु मधुकैरण्डमूलमञ्जिष्ठायवतिलकल्के-
न्मधुघृतप्रगाढैरालेपयेत्तावद्यावत्सुरुढ इति सुरुढं चेनं
पुनर्विध्येत् विधानन्तु पूर्वोक्तमेव । त्रगहा क्षत्रहाच्च वर्त्तिष्व
स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं तमेव । अथ व्यपगत दोषोपद्रव
कर्णे वर्द्धनार्थं लघुवर्द्धनकं कुर्यात् ॥

भवति चात्र ॥ एवंविवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणाम् ।

दोषतो वाभिघाताद्वा सन्धानं तस्य मे शृणु ॥

तत्र समासेन पञ्चदशकर्णबन्धनाकृतयः ॥

तद्यथा-नेमिसन्धानक उत्पलभेद्यको वल्लूरक आसङ्गिमो गण्ड-
कर्ण आहार्यो निर्व्वेधिमो व्यायोजिमः कपाटसन्धिकोऽर्द्ध-
कपाटसन्धिकः संचिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णः यष्टिकर्णः
काकौष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमीभयपालिर्नेमिसन्धानकः ।
वृत्तायतसमीभयपालिरुत्पलभेद्यकः । ह्रस्व वृत्तसमीभयपालि-
र्वल्लूरकः अभ्यन्तरदीर्घकपालिरासङ्गिमः । बाह्यदीर्घकपालि-
र्गण्डकर्णः । अपालिरुभयतोऽप्याहार्यः । पीठोपमपालिरुभ-
यतः क्षीणपुत्रिकाश्रितो निर्व्वेधिमः । स्थूलगुणसमविषमपा-

लिर्व्यायोजिमः । अभ्यन्तरदीर्घकपालिरितराल्पपालिः कपा
टसन्धिकः । बाह्यदीर्घकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटस-
न्धिकः । तत्र दशैते कर्णबन्धविकल्पाः साध्यास्तेषां स्वनाम-
भिरैवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । संचिन्नादयः पञ्चासा-
ध्यास्तत्र शुष्कशष्कुलिरुक्लन्नपालिरितराल्पपालिः संचिन्तः ।
अनधिष्ठानपालिः पर्यन्तयोः क्षीणमांसो ह्रीनकर्णः । तनु-
विषमाल्पपालिर्वर्ज्योर्कर्णः । ग्रथितमांसस्तव्यसिराततः ।
सूक्ष्मपालिर्यष्टौकर्णः । निर्झांससंचिन्नाग्राल्पशोणितपालिः
काकोष्ठकपालिरिति । बन्धेष्वपि तु शोफदाहरागपाक
पिङ्गकास्त्रावयुक्ता न सिद्धिमुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र ॥ यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेदिह ।

कर्णपोठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयेत् ॥

बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत्

आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥

एकैवतु भवेत्पालिः स्थूला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु छित्त्वा चोपरि सन्धयेत् ॥

गण्डादुत्पाट्य मांसेन सानुबन्धेन जीवता ।

कर्णपालीमपालेस्तु कुर्यान्निलिख्य शास्त्रवित् ॥

अतोन्वतमं बन्धं चिकीर्षुरग्नोपहरणीयोक्तोपसंभृतभारं
विशेषतश्चातोपहरेत् सुरां मण्डं क्षीरमुदकं धान्याम्नं
कपालचूर्णञ्चेति । ततोऽङ्गनां पुरुषं वा ग्रथितकेशान् लघु-
भुक्तवन्तमासैः सुपरिगृहीतञ्च कृत्वा बन्धमुपधार्य
क्षेत्रभेदलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्यकार्णं शोणितमवेक्षते तद्

ष्टमदुष्टं चेति । तत्र वातदुष्टे धान्यान्तोषोदकाभ्यां
पित्तदुष्टे शीतोदकपयोभ्यां श्लेष्मदुष्टे सुरामण्डोषोदकाभ्यां
प्रक्षाल्य कर्णौ पुनरवलिख्यानुव्रतमहीनमविषमञ्च कर्ण-
सन्धिं सन्निवेश्य स्थितरक्तं सन्दध्यात् । ततो मधुघृतना-
भ्यज्य पित्तुप्लीतयोरन्यतरेणावगुण्ठ्य सूत्रेणानवगाढमशिश्रि
लञ्च बद्ध्वा कपालचूर्णेनावकीर्य्याचारिकमुपदिशेद्विब्रगी-
योक्तेन च विधानेनीपचरेत् ।

भवतश्चात्र । विवर्द्धनं दिवास्त्रग्नं व्यायाममतिभोजनम् ।

व्यवायमग्निसन्तापं वाक्श्रमञ्च विवर्जयेत् ॥

आमतैलपरीषेकं त्रिरात्रमवचारयेत् ।

ततस्तैलेन संसृष्टं त्र्यहादपनयेत् पित्तुम् ॥

नचासंशुद्धरक्तमतिप्रवृत्तरक्तं क्षीणरक्तं वा सन्दध्यात् ।
सहि वातदुष्टे रक्ते रुढोऽपि परिपुटनवान् । पित्तदुष्टे दाह-
पाकरागवेदनावान् । श्लेष्मदुष्टे स्तब्धः कण्ठूमान् । अतिप्र-
वृत्तरक्ते श्यावशोफवात् । क्षीणोऽल्पमांसो न वृद्धिमुपैति ।
स यदा सुरुढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति तदैवं शनेः शनैर-
भिवर्द्धयेत् । अतोऽन्यथा संरम्भदाहपाकरागवेदनावान् पुन-
श्छिद्यते वा ॥ अथास्याप्रदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यङ्गः । तद्यथा-
गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकावसामज्जानौ पयः सर्पिस्तैलं
गौरसर्पपजञ्च यथालाभं समृत्त्यार्कालर्कबलातिबलानन्ता-
पामार्गाश्वगन्धाविदारिगन्धाक्षीरशुक्ताजलशूकमधुरवर्गप्र-
तिवापं तैलं वा पाचयित्वा क्षुण्णुसं निदध्यात् ।

स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनानेन योजयेत् ।

अथानुपद्रवः सम्यक् बलवांश्च विवर्द्धते ॥
 यवाश्वगन्धायध्याह्वैस्तिलैश्चोदत्तनं हितम् ।
 शतावर्त्यश्वगन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः ॥
 तैलं विपक्वं सत्तीरमभ्यङ्गात्पालिवर्द्धनम् ।
 ये तु कर्णा न वर्द्धन्ते विविनानेन योजिताः ॥
 तेषामपाङ्गदेशेषु कुर्यात् प्रच्छानमेव तु ।
 वाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवाः ॥
 बद्धमात्रन्तु यः कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत् ।
 आमकोशी समाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते ॥
 जातरोमा सुवर्णा च श्लिष्ठसन्धिः समः स्थिरः ।
 सुरुढोऽवेदनो यस्तु तं कर्णं वर्द्धयेच्छनैः ॥
 अमिताः कर्णबन्धास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह ।
 यो यथा सुनिविष्टः स्यात्तं तथा विनियोजयेत् ॥
 कर्णपाल्यामयान्मृणां पुनर्व्वक्ष्यामि सुश्रुतः ।
 कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥
 द्विधा वाप्यथ संसृष्टाः कुर्व्वन्ति विविधा रुजः ।
 विस्फोटः स्तब्धता शोफः पात्यां दोषे तु वातिके ॥
 दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पैत्तिके ।
 कण्डूः सखयथुस्तम्भी गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥
 ययादोषश्च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितम् ।
 खेदाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रलेपासृग्विमोक्षणैः ॥
 सृङ्गीं क्रियां वृंहणीयैर्यथास्वं भोजनैस्तथा ।
 य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥

अत जङ्घं नामलिङ्गैर्वर्त्ये पात्थ्यामुपद्रवान् ।
 उत्प्राटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डूयुतो भृशम् ॥
 अवमन्यः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथा ।
 स्त्रावी च दाहवांश्चैव शृण्वेषां क्रमशः क्रियाम् ॥
 अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ ।
 उत्प्राटके प्रलेपः स्यात्तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥
 शम्पाकशिग्रुपृतीकगोधामेदोऽथ तद्वसा ।
 वाराहं गव्यमैण्यं पित्तं सर्पिश्च संसृजेत् ॥
 लेपमुत्पुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
 गौरीं सुगन्धां सश्यामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥
 श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ।
 पाठां रसाञ्जनं क्षौद्रं तथा स्यादुष्णकाञ्चिकम् ॥
 दद्याल्लेपं सकण्डूके तैलमेभिश्च साधितम् ।
 व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥
 मधुकं क्षीरकाकीलि जीवकाद्यैर्विपाचितम् ।
 गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतवृंहणे ॥
 प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्यके ।
 प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गां धवमेव च ॥
 तैलमेभिश्च सम्यक् शृणु कण्डूमतः क्रियाम् ।
 सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीर ससैन्धवम् ॥
 एतैरालेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥
 ग्रन्थिके गुटिकां पूर्वं स्त्रावयेदवपाद्यतु ।
 नतः सैन्धवचूर्णन्तु घृष्टा लेपं प्रदापयेत् ॥

लिखित्वा तत् सूतं घृष्ट्वा चूर्णेरोधस्य जम्बुले ।

क्षीरेण प्रतिसार्थ्येनं शुद्धं संरोपयेत्ततः ॥

मधुपर्णीं मधुकञ्च मधुकं मधुना सह ।

लेपः स्नाविणि दातव्यस्तैलमेभिश्च साधितम् ॥

पञ्चवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ।

जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैर्दह्यमानं प्रलेपयेत् ॥

विज्ञेयितायास्त्वथ नासिकाया वक्ष्यामि सन्धानविधिं यथावत् ।

नामाप्रमाणं पृथिवीरुहाणां पत्रं गृहीत्वा त्ववलम्बितस्य ॥

तेन प्रमाणेन हि गण्डपार्श्वार्द्धादुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रम् ।

विलिख्य चाशु प्रतिसन्दधीत तत्साधवन्धैर्भिषगप्रमत्तः ॥

मुसंहितं सम्यगथो यथावन्नाडीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्धा ।

प्रोन्नम्य चेनाजवचूर्णयेच्च पत्तङ्गयष्टीमधुकाञ्जनैश्च ॥

संकाय सम्यक् पिचुना सितेन तैलेन सिञ्चेदसक्तितिलानाम्

घृतञ्च पाय्यः स नरः सुजीर्णं स्निग्धो विरेच्यः स यथोपदेशम् ॥

रूढञ्च सन्धानमुपागतं स्वात्तद्वर्द्धयेत् पुनर्निकृन्तेत् ।

क्षीनां पुनर्वर्द्धयितुं यतेत समाच्च कुर्यादतिवृद्धमांसाम् ॥

नाडीयोगं विनोष्ठस्य नासासन्धानवद्विधिम् ।

य एवमेवं जानीयात् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथात आमपक्वैषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शोफसमुत्थाना ग्रन्थिविद्रध्यलजीप्रभृतयः प्रायेण व्याधयोऽ-

भिधास्यन्तेऽनेकाकृतयस्तैर्विलक्षणः पृथग्रथितसमो विषमो वा त्वङ्मांसस्थाधो दीषसङ्घातः शरीरैकदेशोत्थितः शोफ इत्युच्यते । स घट्टिधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागन्तुनिमित्तः ।

तस्य दीषरूपव्यञ्जनैर्लक्षणानि व्याख्यास्यामः । तत्र वातशोफोऽरुणः कृष्णो वा परुषो मृदुरनवस्थितास्तीदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । पित्तशोफः पीतो मृदुः सरक्तो वा शीघ्रानुसारी चोषादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । श्लेष्मशोफः पाण्डुः शुक्लो वा कठिनः शीतः स्निग्धो मन्दा नुसारी कण्ठ्वादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवन्ति । सर्ववर्णवेदनः सन्निपातजः । पित्तवच्छोणितजोऽतिकृष्णश्च । पित्तरक्तलक्षण आगन्तुर्लोहितावभासश्च ।

स यदा बाह्याभ्यन्तरेः क्रियाविशेषैर्न संभावितः मशमशितुं क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दीषाणां तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पचमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्सर्वता शीतशोफता स्थैर्यं मन्दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुयते दंश्यत इव पिपीलिकाभिस्ताभिश्च संसृज्यत इव छिद्यत इव शस्त्रेण भिद्यत इव शक्तिभिस्ताद्यत इव दण्डेन पीड्यत इव पाणिना घट्टयत इव चाङ्गुल्या दह्येत पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति हस्त्रिकविद्व इव चः स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आभ्यास्त्वस्तिरिवाततश्च शोफो भवति त्वग्वैष्यं शोफाभिः-

द्विज्वरदाहपिपासाभक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् ॥ वेदनो-
पशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं
निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकसञ्चरणं
पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते वावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः
कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षाच पक्व-
लिङ्गम् ॥ कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा
केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो
भिष मोहमुपैति यत्र हि त्वक्स्ववर्णता शीतशोफता स्थौल्य-
मल्परुजताश्मवह्वनता न तत्र मोहमुपेयादिति ॥

भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् ।

जानीयात्स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्कारवृत्तयः ॥

वातादृते नास्ति रुजा न पाकः पित्तादृते नास्ति कफाच्च पूयः ।
तस्मात्समस्तारः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः ॥
कालान्तरेणाभ्युदितन्तु पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसङ्ग ।
पचत्यतः शोणितमेव पाको मतोऽपरेण विदुषां द्वितीयः ॥

तत्रामच्छेदे मांसशिरास्त्रायुस्थिसन्धिव्यापादनमति-
मात्रं शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणमनेकोपद्र-
वदर्शनं क्षतविद्रधिर्वा भवति । स यदा भयमो-
हाभ्यां पक्वमप्यपक्वमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षते
व्याधिं वेद्यस्तदागम्भीरानुगतो हारमलममानः पूयः
स्वमाश्रयमवदौर्योत्सङ्गं महान्तमवकाशं कृत्वा नाडीं जन-
यित्वा कृच्छ्रसाध्यो भग्न्यसाध्यो वेति ।

भवन्तिचात्र । यच्छिनत्तग्राममज्ञानाद्यश्च पक्वमपेक्षते ।

श्वप्रचाविव मन्तव्यो तावनिश्चितकारिणौ ॥
 प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदातुरं भिषक् ।
 मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं योऽवेदनासहः ॥
 न मूर्च्छेत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ।
 तस्मादवश्यं भोक्तव्यं रोगेषूक्तेषु कर्मणि ॥
 प्राणो ह्याभ्यन्तरो नृणां बाह्यप्राणगुणान्वितः ।
 धारयत्यविरोधेन शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥

अल्पो महान्वा क्रियया विना यः समुच्छ्रितः पाकमुपैति शोफः ॥
 विशालमूलो विषमो विदग्धः स कृच्छतां यात्यवगाढदोषः ॥
 आलेपविस्त्रावणशोधनैश्च सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत् ।
 पचेत् शीघ्रं सममल्पमूलः स पिण्डितश्चोपरि चोन्नतः स्यात् ॥
 कक्षं समासाद्य यथैव वह्निर्व्याधोरितः सन्दहति प्रसङ्गः ।
 तथैव पूयोऽप्यविनिःसृता हि मांसं शिरास्त्रायु च खादतीह ॥

आदौ विस्त्रापनं कुर्याद्वितीयमब्रसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते ।
 एते क्रमा ब्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहम् ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणालेपनबन्धविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 आलेप आद्य उपक्रम एष सर्वशोफानां सामान्यः
 प्रधानतमश्च तच्च प्रतिरोगं वक्ष्यामः । ततो बन्धः प्रधानं

तेन शुद्धिर्नरोपणमस्थिसन्धिस्यैर्यश्च तत्र प्रतिलोममालि-
 म्येतनानुलोमं प्रतिलोमे हि सम्यगौषधमवतिष्ठतेऽनुप्रवि-
 शति रोमकूपान् स्वेदवाहिभिः सिरामुखैश्च वीर्यं प्राप्नोति ।
 न च शुष्यमाणमुपेक्षेतान्यत्रपीडयितव्यात् । शुष्को ह्यपा-
 र्थकोऽरुस्कारश्च । स त्रिविधः प्रलेपः प्रदेह आलेपश्च तेषा-
 मन्तरं प्रलेपः शीतस्तनुरविशोषी विशोषी च । प्रदेहस्तूष्णः-
 शीतो वा वहलोऽवहुररिशोषी च । मध्यमोऽत्रालेपः । तत्रर-
 क्तपित्तप्रसादकदालेपः । प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः
 शोधनी रोपणः शोफवेदनापहश्च तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु ।
 यस्तु क्षतेषूपयुज्यते स भूयःकृत्क इति संज्ञां लभते
 निरुद्धालेपनसंज्ञस्तेना स्नावसंनिरोधो मृदुता पूतिमांसा-
 मकर्षणमन्तर्निर्दोषता व्रणशुद्धिश्च भवति ॥

अविदग्धेषु शोफेषु हितमालेपनं भवेत् ।

यथास्त्रं दोषशमनं दाहकण्डूरुजापहम् ॥

त्वक्प्रसादनमेवाग्रं मांसरक्तप्रसादनम् ।

दाहप्रशमनं श्रेष्ठं तोदकण्डूविनाशनम् ॥

मर्मदेशेषु ये रोगा गुह्येष्वपि तथा नृणाम् ।

संशोधनाय तेषां हि कुर्यादालेपनं भिषक् ॥

षड्भागं पित्तिके स्नेहं चतुर्भागन्तु वातिके ।

अष्टभागन्तु कफजे स्नेहमात्रां प्रदापयेत् ॥

तस्य प्रमाणमाद्र्माहिषचर्मोक्तेषुमुपदिशन्ति । नचां-
 लेपं रात्रौ प्रयुञ्जीत माभूच्छैत्यपिहितोषणस्तदनिर्गमादि-
 कारप्रवृत्तिरिति ।

प्रदेहसाध्ये व्याधी तु हितभालेपनं दिवा ।

पित्तरक्ताभिघातोत्थे सविधे च विशेषतः ॥

न च पर्युषितं लेपं कदाचिद्वचारयेत् ।

उपर्युपरि लेपन्तु न कदाचित् प्रदापयेत् ॥

उष्माणं वेदनां दाहं घनत्वाज्जनयेत्स हि ।

न च तेनैव लेपेन प्रदेहं दापयेत्पुनः ।

शुष्कभावात्स निर्वीर्यो युक्तोऽपि स्यादपार्थकः ॥

अतः जङ्घं व्रणबन्धनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः । तद्यथा क्षौम-
कार्माक्षत्रिकदुकूलकौशेयपत्रोर्णचीनपट्टचर्मन्तर्वल्कलाला-
वृश्चकललताविदलरज्जुतूलफलसन्तानिकालौहानीति तेषां
व्याधिं कालं चावेक्ष्योपयोगः प्रकरणतश्चैषामादेशः ॥

तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलौमण्डलस्थगिका-
यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणाः पञ्चाङ्गी चेति चतुर्द-
शबन्धविशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः ।
तत्र कोशमङ्गुष्ठाङ्गुलि पर्वसु विदध्यात् । दाम सन्धाधे
ऽङ्गे । सन्धिकूर्चकम्बूस्तनान्तरतलकर्णेषु स्वस्तिकम् । अनुवे-
ल्लितन्तु शाखासु । शीवामेद्वयोः प्रतोलौम् । वृत्तेऽङ्गे म-
ण्डलम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेद्वयोः स्थगिकाम् । यमलव्रणयोर्ग-
मकम् । हनु शङ्खगण्डेषु खट्वाम् । अपाङ्गयोश्चीनम् पृष्ठोद-
रोरः सुविबन्धम् । मूर्ध्नि वितानम् । चिवकनासीष्ठांस-
श्लिषु गोफणाम् । जत्रुण जङ्घं पञ्चाङ्गीमिति । यो वा
श्लिषिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति तं तस्मिन् विदध्यात् ।
यन्मणसतजङ्घं मधस्तिर्यक् च ॥

तत्र घनांकवलिकां दत्त्वा वामहस्तपरिक्षेपसृजुमनावि
ह्वमसङ्कुचितं सृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात् । न च व्रणस्थोपरि
कुर्व्याद्भ्रान्त्यमाबाधकरं वा । न च विकेशिकौषधे अतिस्लिग्धे
अतिरुद्धे विषमे वा कुर्वीत यस्मादतिस्रेहात् क्लेदो रौच्या-
च्छेदोदुर्न्यासाद्ब्रणवर्त्माववर्षणमिति ।

तत्र व्रणायतनविशेषादन्वविशेषस्त्रिविधो भवति गाढः
समः शिथिल इति ।

पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छासः शिथिलः स्मृतः ।

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धः प्रकीर्तितः ॥

तत्र स्फिक्कुक्षिकक्षावङ्गणोरःगिरःसु गाढः । शाखावद-
नकर्णकण्ठमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरसु समः । अक्ष्णीः स-
न्धिषु च शिथिल इति । तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं बध्नी-
यात् समस्थाने शिथिलं शिथिलस्थाने नैवं शोणितदुष्टञ्च ।
श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं समस्थाने गाढं गाढस्थाने गाढ-
तरमेवं वातदुष्टञ्च । तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे हिरक्लो बध्नी-
याद्रक्तोपद्रुतमप्येवं श्लैष्मिकं हेमन्तवसन्तयोस्त्रग्रहादातो-
पद्रुतमप्येवम् । एवमभ्यूह्य बन्धविपर्ययञ्च कुर्वीत ।
तत्र समशिथिलस्थानेषु गाढवद्धे विकेशिकौषधनैरर्थक्यं
शोफ वेदनाप्रादुर्भावश्च । गाढसमस्थानेषु शिथिलवद्धे विके-
शिकौषधपतनं पट्टसञ्चाराद्ब्रणवर्त्माववर्षणमिति । गाढशि-
थिलस्थानेषु समं बद्धे च गुणाभाव इति । अविपरीतबन्धे
वेदनो पशान्तिरसृक्प्रसादो मार्दवञ्च । अवध्यमानो दंश-
मशकदणकाष्ठीपलपांशुशीतवातातप प्रभृतिभिर्विषैरभि-

हृन्मते व्रणी विविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैत्यालेपनादीनि
चास्य विशेषमुपयान्ति ।

चूर्णितं मथितं भग्नं विश्लिष्टमतिपातितम् ।

अस्थिस्नायुसिराक्लिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥

सुखमेवं व्रणी शेते सुखं गच्छति तिष्ठति ।

सुखं शय्यासनस्थस्य क्षिप्रं संरोहति व्रणः ॥

अबन्ध्याः पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्ता यदा च शोफदाह-
पाक रागवेदनाभिभूताः चाराग्निदग्धाः पाकात् प्रकुपिताः
प्रविशीर्णं मांसाश्च भवन्ति ।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिडका मधुमेहिनाम् ।

कस्त्रिकाश्चोन्दुरुविषे विषजुष्टव्रणाश्च ये ॥

मांसपाके न बध्यन्ते गुदपाके च दारुणे ।

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत् कृत्याकृत्यांश्च बुद्धिमान् ॥

देशं दोषञ्च विज्ञाय व्रणञ्च व्रणकोविदः ।

ऋतून्श्च परिसंख्याय ततो बन्धान् निवेशयेत् ॥

ऊर्ध्वं तिर्थगधस्ताच्च यन्त्रणा त्रिविधा मता ।

यथा च बध्यते बन्धस्तथा वक्ष्याम्यशेषतः ॥

घनां कवलिकां दत्त्वा मृदु चैवापि षट्कम् ।

विकेशिकामौषधञ्च नातिस्लिग्धं समाचरेत् ॥

प्रक्षेदयत्यतिस्लिग्धा तथा रूक्षा क्षिणोति च ।

युक्तस्त्रेह्य रोपयति दुर्गन्धं स्ता वर्ज्यं घर्षति ॥

विषमञ्च व्रणं कुर्यात् स्तम्भयेत्स्त्रावयेत्तथा ।

यथाव्रणं विदित्वा तु योग वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

पित्तजे रक्तजे वापि सक्तदेव परिक्षिपेत् ।
 असक्तत्क्फजे वापि वातजे च विचक्षणः ॥
 तलेन प्रतिपीड्याथ स्नावयेदनुलोमतः ।
 सर्वांश्च बन्धान् गूढांस्तान् स्रन्धींश्च विनिवेशयेत् ॥
 ओष्ठस्याप्येष सन्धाने यथोद्दिष्टो विधिः स्मृतः ।
 बुद्धगोष्ठीभ्याभियुक्ते न तथा चास्थिषु जानता ॥
 उत्तिष्ठतो निषण्णस्य शयनं चापि गच्छतः ।
 गच्छतो विधिधैर्यानैर्नास्य दुष्यति स व्रणः ॥
 ये च स्युर्मांससंस्या वै त्वग्गताश्च तथा व्रणाः ।
 सन्ध्यस्थिकोष्ठप्राप्तांश्च सिरास्त्रायुगतास्तथा ॥
 तथावगाढगम्भीराः सर्व्वतो विषमस्थिताः ।
 नैते साधयितुं शक्या ऋते बन्धाद्भवन्ति हि ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 व्रणिनः प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागारं प्रशस्तवास्वा-
 दिकं कार्य्यम् ।

प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्ज्जिते ।
 निवाते नच रोगाः स्युः शारीरागन्तुमानसाः ॥
 तस्मिन् शयनमसम्बाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं
 सशस्त्रं कुर्व्वीत ।

मुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णे शयेन व्रणौ ।
 प्राच्यां दिशि स्थिता देवास्तत्पूजार्थं नतं शिरः ॥

तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः प्रियम्बदैरुपास्यमानो यद्येष्टमासीत् ।

सुहृदो विक्षिपन्त्याश्च कथाभिर्ब्रणवेदनाः ।

आश्वासयन्तो बहुशस्वनुकूलाः प्रियम्बदाः ॥

नच दिवा निद्रावशगः स्यात् ।

दिवास्वप्नाङ्गणे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा ।

श्वयथुर्वेदना रागः स्त्रावश्चैव भृशं भवेत् ॥

उत्थानसंवेशनपरिवर्त्तनचक्रमणौच्चैर्भाषणादिषु चात्म

चेष्टास्वप्नमत्तो ब्रणं संरुचेत्

स्थानासनं चक्रमणं यानयानातिभाषणम् ।

ब्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः ॥

उत्थानाद्यासनं स्थानं शय्यां चातिनिषेविता ।

प्राप्नुयात्मारुतादङ्गे रुजस्तस्मादिवर्जयेत् ॥

गम्यानाञ्च स्त्रीणां सन्दर्शनसम्भाषणसंस्पर्शनानि दूरतः
परिहरेत् ।

स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं स्रवेत् ।

ग्राम्यधर्मैकतान् दोषान् सोऽसंसर्गैऽथवाप्नुयात् ॥

नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावहरितकशाकाह-
सवस्व कटुकगुडपिष्टविकृतिवज्रूरशुष्कशाकाजाविकानूपौद-
कमांसवसाशी तोदककशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परि-
हरेत् ।

तक्रान्तो नवधान्यादिर्थोऽयं वर्गः प्रकीर्तितः ।

दोषसञ्जननो ह्येष विज्ञेयः प्रयवर्द्धनः ॥

मद्यपञ्च मैरेयाऽरिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत् ।

मद्यमन्त्रं तथा रूक्षं तीक्ष्णमुष्णञ्च वीर्यतः ।

आशुकारि च तत्पीतं क्षिप्रं व्यापादयेद्व्रणम् ॥

वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवनातिभोजनानिष्टश्व-
णदर्शनेर्था मर्षभयक्रोधशोकध्यानरात्रिजागरणविषमाशना-
नशनशयनोपवास वाग्व्यायामस्थानचक्रमण्यशीतवातविरु-
द्धाशनाजीर्णमक्षिकाद्याबाधाः परिहरेत् ।

व्रणिनः संप्रतप्तस्य कारणैरेवमादिभिः ।

क्षीणशोणितमांसस्य भुक्तं सम्यक् न जीर्यति ॥

अजीर्णात्पवनादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।

ततः शोफरुजास्त्रावदाहपाकानवाप्नुयात् ॥

सदा नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा शान्तिमङ्गलदे-
वता ब्राह्मणगुरुपरिण भवितव्यमिति । तत् कस्य हेतोर्हिंसा-
विहाराणि हि महावीर्याणि रक्षांसि पशुपतिकुबेरकुमारानु-
चराणि मांस शोणितप्रियत्वात् क्षतजनिमित्तं व्रणिनमुपस-
र्पन्ति सत्कारार्थं जिघांसूनि वा कदाचित् ॥

भवतिचात्र ॥ तेषां सत्कारकामानां प्रयतेतान्तरात्मना ।

धूपवल्गुपहारांश्च भक्ष्यांश्चैवोपहारयेत् ॥

ते तु सन्तर्पिता आत्मवन्तं न हिंस्युः । तस्मात्सततम-
तन्द्रितोजनपरिवृता नित्यदीपोदकशस्त्रस्रग्दामपुष्पलाजा-
द्यलङ्कृतेवेश्मनि सम्यग्मङ्गलमनोनुकूलाः कथाः शृण्वन्नामीत ॥

सम्पादाद्यनुकूलाभिः कथाभिः प्रीतमानसः ।

आशवान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं सुखमवाप्नुयात् ॥

ऋग्यजुःसामाथर्ववेदाभिहितैरपरैश्चाशीर्विधानैरुपाध्या-
याभिषजश्च सन्ध्ययो रक्षां कुर्युः ॥

सर्पपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च ।

द्विरङ्गः कारयेद्धूपं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

इत्रातिष्ठत्रे लाङ्गुलीं जटिलां ब्रह्मचारिणीं लक्ष्मीं गृ-
हामतिगुहां शतवीर्यां सहस्रवीर्यां सिद्धार्थांश्च शिरसा
धारयेत् ॥

व्यज्येत बालव्यजनैर्व्रणं न च विघट्टयेत् ।

न तुदेन्न च कण्डयेच्छयानः परिपालयेत् ॥

अनेन विधिना युक्तमादावेव निशाचराः ।

वनं केसरिणाक्रान्तं वर्ज्जयन्ति मृगा इव ॥

जीर्णशाल्योदनं त्रिगन्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।

भुञ्जानो जाङ्गलैर्ममैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

तण्डुलीयकजीवन्तीमुनिषस्रकवास्तुकैः ।

बालमूलकवार्त्ताकपटोलैः कारवेल्लकैः ॥

सदाडिमैः सामलकैर्घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।

अन्यैरेवं गुणैर्व्यापि मुन्नादीनां रसेन वा ॥

शक्तून् विलेपीं कुल्पाषं जलञ्चापि शृतं पिवेत् ।

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥

तौ च रुक्च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च मैथुनात्

दिवा न निद्रावशगो निवातगृहगोचरः ।

व्रणौ वैद्यवशे तिष्ठन् शीघ्रं व्रणमपोहति ॥

एवं वृत्तसमाचारो व्रणी सम्पद्यते सुखी ।

आयुश्च दीर्घमाप्नोति धन्वन्तरिवचो यथा ॥

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

यद्वायोः पथं तत्पित्तस्यापथमित्यनेन हेतुना न किञ्चि-
द्व्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति केचिदाचार्या ब्रुवते
तत्तु न सम्यक् । इह खलु यस्माद्व्याणि स्रभावतः संयोग-
तयैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति ।
तत्रैकान्तहितानि जातिसात्मात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृ-
तोनि । एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्ता-
न्यग्निचारविषादीनि । संयोगादपराणि विषतुल्यानि
भवन्ति । हिताऽहितानि तु यद्वायोः पथं तत्पित्तस्यापथ-
मित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते ।

तद्यथा रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतक-
प्रमोदक कालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहतसुगन्धकक-
लमनोवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुशवादयः । एष-
हरिणकुरङ्गमृगमातृका श्वदंष्ट्राकशालक्रकरकपीतलावति-
त्तिरिकपिञ्जलवतीरवर्त्तिकादीनां मांसानि । सुद्रवनसुद्र-
मकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेण्डा ढकीसतीनाः । चिल्लि-
वास्तुक सुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डकपर्ण्यः । गव्यं
घृतं सैन्धवदाडिमामलकमित्येषवर्गः सर्वप्राणिनां सामा-

न्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिवातशयनोष्णोदकनिशा-
स्वप्नव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्तहितान्येकान्ता-
हितानि प्रागुपदिष्टानि । हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं
तत्पित्तस्यापथ्यमिति ।

संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा । वल्ली
फलकवककरौरास्तफललवणकुलथपिण्याकदधितैलविरोहि-
पिष्टशुष्कशाकजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधा-
वराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा ।

रोगं सातम्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान् ।

अवेच्छान्यादिकान्भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत् ॥

अवस्थान्तरबाहुल्याद्भोगादीनां व्यवस्थितम् ।

द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे ॥

द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः ।

दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्तलोऽहितम् ॥

एवं युक्तरसेष्वेष्टेषु द्रव्येषु सलिलादिषु ।

एकान्तहिततां विद्धि वत्स सुश्रुत । नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥

न व विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुडमाषैर्व्याग्राम्यानूपै-
दकपिशितादीनि नाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणी-
शाकं जातुशाकं वाश्नीयात् । बलाकां वारुणीकुल्माषा-
भ्याम् । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्याम् । नाडी भङ्गशाक-
कुङ्कुटदधौनिच नैकध्यम् । मधुचीष्णोदकानुपानम् । पित्तं न
क मांसानि । सुराक्षशरापयस्तांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण

सह तिलशङ्कुलोम् । मत्स्यैः सहेतुविकारान् । गुडेन काक-
माचीं मधुना मूलकं गुडेन वाराहं मधुना च सह विरु-
द्धम् । क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवशाविच्छूकरगोधाश्च
सर्वांश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं
तालफलं पयसा दध्ना तक्रेण वा । लकुचफलं पयसा दध्ना
माषक्षूनेन वा मधुना घृतेन च । प्राक्पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्षविरुद्धान् वक्ष्यामः । कपोतान् सर्पपतैलभृ-
ष्टाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चेरण्डावर्ष-
जिमिडा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने दश-
रात्रपर्युषितं सर्पिर्म्मधु चीर्णैरुणे वा । मत्स्यपरिपचने शृङ्ग-
वेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिलकल्कसिद्धसुपो-
दिकायाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां पयसा ।
भासमङ्गारशूयं नाश्रीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्ववनो मधुसर्पिषौ
मानतस्तुष्टौ नाश्रीयात् । स्नेहो मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा
विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्ध्वं रसवृन्दानि रसतो बोध्यन्ती विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः ॥ तत्र मधुरास्त्री रसबोध्यविहृतौ मधुरलवणौ च म-
धुरकटुको च सर्व्वतः । मधुरतिक्ती रसविपाकाभ्यां मधुरक-
षायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुको रसविपाकाभ्यामम्ल-
तिक्तावम्लकषायौ च सर्व्वतः । लवणकटुको रसविपाकाभ्यां
लवणतिक्ती लवणकषायौ च सर्व्वतः । कटुतिक्ती रसबो-
ध्यभ्यां कटुकषायौ तिलकषायौ च रसतः । तरतमयोगयु-

क्तांश्च भावानतिरुद्धानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येव-
मादीन् विवर्जयेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्यविपाकतः ।

तान्येकान्ताहितान्येव श्रेष्ठं विद्याद्विताहितम् ॥

व्याधिमिन्द्रियदीर्घल्यं मरणञ्चाधि गच्छति ।

विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥

यत्किञ्चिद्दोषमुत्कृष्टं भुक्तं कायान्न निर्हरेत् ।

रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥

विरुद्धान्नजनान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् ।

वमनं श्मनं वापि पूर्वं वाहितसेवनम् ॥

साम्प्रतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तृणस्य च ।

स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥

व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च ॥

आप्नोति रोगान्न विरुद्धजातानभ्यासतो वाल्पतया च जन्तुः ॥

अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः ।

गुरुर्विदाहजननी रक्तापित्ताभिवर्द्धनः ॥

क्षतानां विप्रजुष्टानां त्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये ।

तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥

वातलानां प्रशस्तश्च श्रान्तानां कफशोषिणाम् ।

तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥

मधुरश्चाविदाहो च कृपायानुरसो लघुः ।

दक्षिणी मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः ।

रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥
 विशदो रुक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।
 पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ।
 सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥
 उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्धूमधुर एव च ।
 कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥
 तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्धनः ।
 क्षीणक्षयविषाक्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो ब्रह्मप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्माण एव देहसम्भवहेतवः । तैरेवाव्यापनै-
 रधोमध्योर्ध्वसन्निविष्टैः शरीरमिदं धार्यतेऽगारमिव स्थू-
 णाभिस्त्रिभिरतश्च त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव च व्यापनाः
 प्रलयहेतवस्तदेभिरेव शोणितचतुर्थैः सम्भवस्थितिप्रलयेष्वप्य-
 विरहितं शरीरं भवति ॥

भवति चात्र ॥ नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ।

शोणितादपि वा नित्यं देह एतैस्तु धार्यते ॥

तत्र वा गतिगन्धनयोरिति धातुः तप सन्तापे श्लिष
 आलिङ्गने । एतेषां क्वद्विहितैः प्रत्ययैर्वातः पित्तं श्लेष्मेति च
 रूपाणि भवन्ति ॥

दोषस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र समासेन वातः

ओष्णिगुदसंश्रयः । ओष्णिगुदयोरुपर्यधो नाभेः पक्वाशयः
पक्वामाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः । अतःपरं
पञ्चधा विभज्यन्ते तत्र वा तस्य वातव्याधौ वक्ष्यामः । पित्तस्य
यक्षत्प्लीहानौ हृदयं दृष्टिस्त्वक् पूर्वोक्तञ्च । श्लेष्मणस्तूरः-
शिरःकण्ठसन्धय इति पूर्वोक्तञ्च । एतानि खलु दोषाणां
स्थानान्यव्यापन्नानाम् ।

भवति चात्र ॥ विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिना यथा ।

धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिनास्तथा ॥

अत्र जिज्ञास्यं किं पित्तं यतिरेकादन्योऽग्निराहोत्रित्पि-
त्तमेवाग्निरिति । अत्रोच्यते । न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽ-
ग्निरुपलभ्यते आग्नेयत्वात्पित्ते दहनपचनादिष्वभिवर्त्तमा-
नेऽग्निवदुपचारः क्रियतेऽन्तराग्निरिति क्षीणेह्यग्निगुणे तत्स-
मानद्रव्योपयोगादतिवृद्धे शीतक्रियोपयोगादागमाच्च प-
श्यामी न खलु पित्तव्यतिरेकादन्योऽग्निरिति । तच्चादृष्टहे-
तुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्विधमन्नपानं
पचति विरेचयति च रसदोषमूत्रपुरीषाणि तत्रस्थमेव चा-
त्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरीरस्य चाग्निकर्मणानु-
ग्रहं करोति तस्मिन् पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा । यत्तु यक्षत्-
प्लीहोः पित्तं तस्मिन् रक्षकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य
रागदुक्तः । यत् पित्तं हृदयसंस्थितं तस्मिन् साधकोऽग्नि-
रिति संज्ञा सोऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकदुक्तः । यदृष्ट्यां
पित्तं तस्मिन्नालोचकोऽग्निरिति संज्ञा सरूपग्रहणेऽधिकृतः ।
यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन् भ्राजकोऽग्निरिति संज्ञा सोऽभ्य-

ङ्गपरिषेकावगाहावलेपनादीनां क्रिया द्रव्याणां पक्ता छाया-
नाञ्च प्रकाशकः ॥

भवति चात्र ॥ पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च ।

उष्णं कटुरसञ्चैव विदग्धं चान्नमेव च ॥

श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः । तत्रामाशयः पित्ता-
शयस्योपरिष्ठात्तत्पत्यनीकत्वादूर्ध्वं गतित्वात्तेजसश्चन्द्र इवा-
दित्यस्य स चतुर्विधस्याहारस्माधारः । स च तत्रोदकैर्गु-
णैराहारः प्रक्षिप्नो भिन्नसंघातः सुखजरश्च भवति ।

माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्षेदित्वात्तथैव च ।

आमाशये सम्भवति श्लेष्मा मधुरशीतलः ॥

स तत्रस्थ एव स्वशक्त्या श्लेष्माणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य
चोदककर्माणानुग्रहं करोति । उरःस्थस्त्रिकसन्धारणमात्म-
वीर्येणाक्षरससहितेन हृदयावम्बलनं करोति । जिह्वामूल-
कण्ठस्थो जिह्वेन्द्रियस्य सौम्यत्वात् सम्यग्रसन्नानि वर्त्तते ।
शिरस्थः स्नेहसन्तर्पणाधिकतत्वादिन्द्रियाणामात्मवीर्येणा-
नुग्रहं करोति । सन्धिस्थस्तु श्लेष्मा सर्व्वसन्धिसंश्लेषात्सर्व्व-
सन्ध्यनुग्रहं करोति ।

भवति चात्र । श्लेष्मा श्वेतो गुरुः स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च ।

मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥

शोणितस्य स्थानं यत्कठुप्लीहानौ तच्च प्रागभिहितः तत्र-
स्थमेव शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति ।

भवति चात्र । अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तञ्च वर्त्ततः ।

शोणितं गुरु विस्रं स्याद्विदाहस्यास्य पित्तवत् ॥

एतानि खलु दोषस्थानान्येषु सञ्जीयन्ते दोषाः प्राक्स्-
ञ्चयहेतुरुक्तः । तत्र सञ्चितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठता
पीतावभासता मन्दीभता चाङ्गानां गौरवमालस्यं चयकारण-
विद्वेषश्चेति लिङ्गानि भवन्ति तत्र प्रथमः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वं प्रकीर्णानि वक्ष्यामः । तत्र बलवद्विग्रहाति-
व्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलङ्घनप्ल-
वनतरणरात्रिजागरणभारहरणगजतुरङ्गरथपदातिचर्याक-
टुकषायतिक्तकृच्छ्रलघुशीतवीर्यशुष्कशाकवज्रवरकोटालक-
कीरदूषश्यामाकनीवारमुद्गमसूरादुकीहरेणकलायनिप्यावा-
नशनविषमाशनाध्ययनवातपूचपुरीषशुकच्छर्दिक्षवधूनाग्वा-
यवेगविघातादिभिर्विशेषैर्व्यायुः प्रकीर्णमापद्यते ।

स शीताभ्रप्रवातेषु घर्ष्यान्ते च प्रमापद्यते ।

प्रत्यूषस्यपराद्धे तु जीर्णैः च प्रकुप्यति ॥

क्रोधशोकभवायासोपवासमिदं च पैशुभोपगमनकडस्त-
लवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहितिस्तैलपिण्याककुलस्यमर्पपात-
सीहरितकशाकगोधामत्स्याजाविक्रमांसदधितक्रकूर्चिकामरु-
सौवीरकसुराविकारास्त्रफलकद्वराक्कं प्रभृतिभिः पित्तं प्रकी-
र्णमापद्यते ।

तदुष्णैरुष्णकाले च नेघान्ते च विशेषतः ।

मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्णैश्च च कुप्यति ॥

दिवास्त्रप्राव्यायामालसमधुरास्त्रलवणशीतस्निग्धगुरुपि-
च्छिलाभिषण्दिहायनकयवकनैषधेत्कटमाषमहामाषगोधूम-
तिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकशरापायसेलुविकारानूपौदक-

मांसवसाविसृणालकशेरुकशृङ्गाटकमधुरवल्लीफलसमशना-
ध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते ।

स शीतैः शीतकाले च वसन्ते च विशेषतः ।

पूर्वाह्णे च प्रदोषे च भुक्तमात्रे प्रकुप्यति ॥

पित्तप्रकोपणैरेव चाभीक्ष्णं द्रवस्निग्धगुरुभिश्चाहारैर्दि-
वास्वप्नक्रोधानलातपश्चमाभिघाताजीर्णविरुद्धाध्यशनादिभिर-
सृक् प्रकोपमापद्यते ।

यस्माद्रक्तं विना दीर्घैर्न कदाचित् प्रकुप्यति ।

तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणे ॥

तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसञ्चरणान्निकापिपासापरिदाहा-
द्भेदप्रहृदयोत्क्लेदाश्च जायन्ते । तत्र द्वितीयः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामेभिरातङ्कविशेषैः प्रकु-
पितानां पर्युषितकिण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो
भवति तेषां वायुर्गतिमच्चात्प्रसरणहेतुः सत्यप्यचैतन्ये स हि
रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्त्तकं सर्वभावानाम् । यथा महानुद-
कसञ्चयोऽतिवृद्धः सेतुमवदार्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः
प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणित-
सहिता वानेकधा प्रसरन्ति । तद्यथा । वातः पित्तं श्लेष्मा
शोणितम् । वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशो-
णिते पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते । वातपित्तशोणितानि वात-
श्लेष्मशोणितानि पित्तश्लेष्मशोणितानि । वातपित्तकफा वात-
पित्तकफशोणितानीत्येवं पञ्चदशधा प्रसरन्ति ।

कृत्स्नेऽर्द्धेऽवयवे वापि यत्राङ्गे कुपिती भश ।म्

दोषो विकारं नभसि मेघवत्तत्र वर्षति ॥

नात्यर्थं कुपितश्चापि लीनो मार्गेषु तिष्ठति ।

निःप्रत्यनीकः कालेन हेतुमासाद्य कुप्यति ॥

तत्र वायोः पित्तस्थानगतस्य च पित्तवत्प्रतीकारः पित्तस्य कफस्थानगतस्य कफवत् कफस्य च वातस्थानगतस्य वातवदेष क्रियाविभागः । एवं प्रकुपितानां प्रसरतां च वायोर्विमार्गगमनाटोपौ । उषाचोपपरिदाहधूमायनानि पित्तस्य । अरोचकाविपाकाङ्गसादच्छर्दिश्चेति श्लेष्मणो लिङ्गानि भवन्ति । तत्र तृतीयः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः ॥ एवं कुपितास्तांस्तान् शरीरप्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधौ जनयन्ति । ते यदोदरसन्निवेशं कुर्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदरान्निसङ्गानाहविस्सूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति । वस्तिगताः प्रमेहाश्मरीमूत्राघातमूत्रदोषप्रभृतीन् । मेद्वगता निरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृतीन् । गुदगता भगन्दरार्शःप्रभृतीन् । वृषणगता वृद्धीः । ऊर्ध्वजत्रुगतास्तूँजान् । त्वक्कांसशोणितस्थाः क्षुद्ररोगान् कुष्ठानि विसर्पान् । मेदोगता ग्राथ्यपथ्यवृद्धगलगण्डालजीप्रभृतीन् । अस्थिगता विद्रध्यनुशयीप्रभृतीन् । पादगताः स्त्रीपदवातशोणितवातकण्ठकप्रभृतीन् । सर्वाङ्गगता ज्वरसर्वाङ्गरोगप्रभृतीन् । तेषामेवमभिनिविष्टानां पूर्वरूपप्रादुर्भावस्तत्प्रति रोगं वक्ष्यामः । तत्र पूर्वरूपमतेषु चतुर्थः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वं व्याधिदर्शनं वक्ष्यामः । शोफार्बुदपथ्यविद्रधि

विसर्पप्रभृतीनां प्रव्यक्तलक्षणता ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च ।
तत्र पञ्चमः क्रियाकालः ।

अत ऊर्ध्वमेतेषामवदीर्घाणां व्रणभावमापन्नानां षष्ठः
क्रियाकालः । ज्वरातिसारप्रभृतीनाञ्च दीर्घकालानुबन्धः ।
तत्राप्रतिक्रियमाणेऽसाध्यतामुपयान्ति ॥

भवन्ति चात्र । सञ्चयञ्च प्रकोपञ्च प्रसरं स्थानसञ्चयम् ।

व्यक्तिं भेदञ्च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक् ॥

सञ्चयेऽपहृता दोषा लभन्ते नीत्तरा गतीः ।

ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः ॥

सर्वैर्भावैस्त्रिभिर्वापि हाभ्यामेकेन वा पुनः ।

संसर्गे कुपितः क्रुद्धं दीर्घं दाघोऽनुधावति ॥

संसर्गे यो गरीयान् स्यादुपक्रम्यः स वै भवेत् ।

शेषदोषविरोधेन सन्निपाति तथैव च ॥

वृणोति यस्माद्द्रुहोऽपि व्रणवसु न नश्यति ।

आदेहधारणात्तस्माद्द्वय इत्युच्यते बुधैः ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्रणास्त्रावविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्वक्कांसमिरास्त्रायुस्थिसन्धिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौ व्रणव-
रूणि । अत्र सर्व्वव्रणसन्निवेशः । तत्राद्यैकवस्तुसन्निवेशो त्व-
म्भेदौ व्रणः सूक्ष्मचरः शेषाः स्वयमवदीर्य्यमाणा दुरुपचाराः ॥
तत्रायतसत्तुरस्त्री वृत्तास्त्रिपुटक् इति व्रणाकृतिसमासः

शेषास्तु विकृताकृतयो दुरुपक्रमा भवन्ति । सर्व्व एव व्रणाः
क्षिप्रं संरोहन्त्यात्मवतां सुभिषग्भिश्चोपक्रान्ताः । अनात्मता-
मज्ञैश्चोपक्रान्ताः प्रदुष्यन्ति प्रवृद्धत्वाद्दोषाणाम् । तत्रातिसंहर्ता
ऽतिविहर्ताऽतिकठिनोऽतिमृदुर्लभोऽवसन्नोऽतिशीतोऽत्युष्णः
क्षणरक्तपीतशुक्लादीनां वर्ष्मणामन्यतमवर्ष्मो भैरवः पूतिपूय-
मांससिरास्त्रायुप्रभृतिपूर्णः पूतिपूयास्त्रायुस्त्राग्युक्तश्चमनो
न्नदर्शनगन्धोऽत्यर्थं वेदनावान् टाहपाकरागकण्डूशोफपि
डकोपद्रुतोऽत्यर्थं दुष्टशोणितास्त्रावी दीर्घकालानुबन्धो चेति
दुष्टव्रणलिङ्गानि । तस्य दोषोच्छ्रायेण षट्त्वं विभज्य यथास्वं
प्रतीकारे प्रयतेत ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वस्त्रावान् वक्ष्यामः ॥ तत्र घृष्टासु क्तिन्नासु
वा त्वक्षु स्फोटेषु भिन्नेषु विदारितेषु वा सलिलप्रकाशो भव-
त्यास्त्रावः किञ्चिद्विस्तः पीतावभासश्च ॥ मांसगतः सर्पिः-
प्रकाशः सान्द्रः श्वेतः पिच्छिलश्च । सिरागतः सद्यश्छिन्नासु
सिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः पक्कासु च तीयनाडीभिरिव तीयाग-
मनं पूयस्यास्त्रावश्चात्र तनुर्विच्छिन्नः पिच्छिलोऽवलम्बी श्या-
वोऽवस्थायप्रतिमश्च ॥ स्त्रायुगतः स्निग्धो घनः सिंहाणकप्र-
तिमः सरक्तश्च ॥ अस्थिगतोऽस्थन्यभिहते स्फुटिते भिन्ने दोषा-
वदारिते वा दोषभक्षितत्वादस्थि निःसारं शुक्तिधौतमिवा-
भाति । आस्त्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरुधिरः स्निग्धश्च ॥ सन्धि-
गतः पीड्यमानो न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणीयमनविनम-
नप्रधावनोक्तासनप्रवाहणैश्च स्रवति । आस्त्रावश्चात्र पिच्छि-
लोऽवलम्बी सफेनपूयरुधिरोन्मथितश्च ॥ कोष्ठगतोऽसृक्क्षूव-

पुरीषपूयोदकानि स्रवति ॥ मर्शगतस्त्वगादिष्ववरुद्धत्वा-
 न्नोच्यते ॥ तत्र त्वगादिगतानामास्त्रावाणां यथाक्रमं पारुष-
 श्यावावश्यायदधिमस्तुक्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्नि-
 भत्वानि मारुताद्भवन्ति ॥ पित्ताग्नीमेदगोमूत्रभस्मशङ्क-
 प्रायोदकमाध्वोक्तैलसन्निभत्वानि । पित्तवद्रक्तादतिविस्त्र-
 त्वञ्च ॥ कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनारिकेलोदकव-
 राहवसासन्निभत्वानि ॥ सन्निपातात्तिलनारिकेलोदकेर्वारु-
 करसकाञ्चिकप्रसादारुकोदकप्रियङ्गफलयक्षुन्नुन्नयूषसर्वस्त्वा-
 नौति ॥

श्लोको चात्र भवतः । पक्वाशयादसाध्यस्तु पुलाकोदकसन्निभः ।

क्षारोदकनिभः स्त्रावो वर्ज्यो रक्ताशयात्स्रवन् ॥

आमाशयात्कलायाभ्योनिभश्च त्रिकसन्धिजः ।

स्त्रावानेतान् परीच्यादौ ततः कर्माचरेद्विषक् ॥

अत ऊर्ध्वं सर्वत्रणवेदना वक्ष्यामः ॥

तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमत्यनवित्रेपणचुम्बुमा-
 यननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणीत्याटनकम्पनविविधशू-
 लविश्लेषणविकिरणपूरणस्तम्भनस्वप्नावकुञ्चनाङ्गुशिकाः स-
 भवन्ति । अनिमित्तविविधवेदनाप्रादुर्भावा वा सुहृर्मुहु-
 र्यत्रागच्छन्ति वेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात् ॥
 उष्माचोष्णपरिदाहधूमायनानि यत्र गात्रमङ्गारावकीर्णमिव
 पच्यते यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्तवच्च वेदनावि-
 शेषास्तं पैत्तिकमिति विद्यात् । पित्तवद्रक्तसमुत्थं जानी-
 यात् । कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तम्भः शैत्यञ्च

यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात् । यत्र सर्वासां वेदनानां
समुत्पत्तिस्त्रिं सान्निपातिकमिति ।

अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः । भस्मकपीतास्थिवर्णः पक्ष्म-
घोऽरुणः कृष्ण इति मारुतजस्य । नीलः पीतोऽहरितः श्यावः
कृष्णो रक्तः कपिलः पिङ्गल इति रक्तपित्तसमुत्पत्तयोः । श्वेतः
स्निग्धः पाण्डुरिति श्लेष्मजस्य । सर्व्ववर्णोपेतः सान्निपातिक
इति ॥

भवति चात्र ॥ न केवलं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः ।

सर्व्वशोफविकारेषु व्रणवक्ष्येऽप्येकः ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तत्र वयस्यानां दृढानां प्राणवतां सत्ववताञ्च सुचिकित्स्या
व्रणा एकस्मिन् वा पुरुषे यच्चैतद्गुणचतुष्टयं तस्य सुख-
साधनीयतमाः । तत्र वयस्यानां प्रत्यग्रधातुत्वादाश्च व्रणा
रोहन्ति । दृढानां स्थिरबहुमांसत्वाच्छस्त्रमवचार्य्यमाणं
सिरास्त्राद्यादिविशेषान्न प्राप्नोति । प्राणवतां वेदनाभिघाता-
हारयन्त्रणादिभिर्न ग्लानिरुत्पद्यते । सत्ववतां दारुणैरपि
क्रियाविशेषैर्न व्यथा भवति । तस्मादेतेषां सुखसाधनीय-
तमाः । त एव विपरीतगुणा दृढकृशाल्पप्राणभीरुषु द्रष्टव्याः ।
स्निग्धपायुप्रजननखलाटगण्डीष्ठपृष्ठकर्णफलकोषोदरजत्रुसु-
खान्तरसंस्थाः सुखरोपणीया व्रणाः । अग्निदन्तनासापा-

ङ्गयोचनाभिजठरसेवनो नितम्बपार्श्वकुक्षिवक्षःकक्षास्तनसन्धि-
भागगताः सफेनपूयरक्तानिलवाहिनीऽन्तःशल्याश्च दुश्चि-
कित्स्याः । अधोभागाश्चोर्ध्वभागनिर्व्वाहिणी रोमान्तोपन-
खमर्धजङ्घास्थिसंश्रिताश्च । भगन्दरमपि चान्तर्मुखं सेवनी-
कुटकास्थिसंश्रितम् ।

भवति चात्र । कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम् ।

व्रणाः कृच्छ्रेण सिद्ध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः ॥

अवपाटिकानिरुद्धप्रक्रमन्निरुद्धगुदजठरग्रन्थिस्तत्क्रिम-
यः प्रतिश्यायजाः कोष्ठजाश्च त्वग्दोषिणां प्रमेहिनां वा
ये परिक्षतेषु दृश्यन्ते शर्करासिकतामेहवातकुण्डलिकाष्ठी-
लादन्तशर्करोपकुशकण्ठशालूकनिष्कोषणदूषिताश्च दन्तवेष्टा-
विमर्षास्थिस्तोराः क्षतव्रणग्रन्थिप्रभृतयश्च याप्याः ॥

साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

यापनोयं विजानीयात् क्रिया धारयते तु यम् ।

क्रियायान्तु निवृत्तायां मय्येव विनश्यति ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यव्याधितमातरम् ।

प्रपतिष्यदिवागारं विष्कम्भः साधुयोजितः ॥

अत ऊर्ध्वमसाध्यान् वक्ष्यामः ॥ मांसपिण्डवदुन्नताः प्रसे-
किनीऽन्तःपूयवेदनावन्तोऽश्वापानवदुद्धृतौष्ठाः । केचित्कठिना
गोशृङ्गवदुन्नतमृदुमांसप्ररोहाः । अपरे दुष्टरुधिरास्त्राविण-
स्तनुपिच्छिलास्त्राविणी वा मध्योन्नताः । केचिदवसन्नशुभि-

रपर्यन्ताः । सणतूलवत् स्नायुजालवन्तो दुर्दर्शा वसामेदो-
मज्जमस्तुलुङ्गस्त्राविणश्च दोषसमुत्थाः । पीतासितमूतपुरी-
षवातवाहिनश्च कोष्ठस्थाः क्षीणमांसानाञ्च सर्वतोगतय-
श्चाणुमुखा मांसबुद्बुदवन्तः सशब्दवातवाहिनश्च शिरःक-
ण्ठस्थाः । क्षीणमांसानाञ्च पूयरक्तनिर्व्वाहिणोऽरोचका विपा-
ककासश्वासोपद्रवयुक्ताः । भिन्ने वा शिरःकपाले यत्र मस्तुल-
ङ्गदर्शनं त्विदोषलिङ्गप्रादुर्भावः कात्सश्वासौ वा यस्येति ।
भवन्ति चात्र । वसां मेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्मवेत् ।

आगन्तुस्तु व्रणः सिद्धेनसिद्धेदोषसम्भवः ॥

अमर्म्भोपहिते देशे शिरामन्ध्यस्थिवर्जिते ।

विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणम् ॥

क्रमेणोपचयं प्राप्य धातुननुगतः शनैः ।

न शक्य उन्मूलयितुं वृद्धो वृद्ध इवामयः ॥

स स्थिरत्वान्महत्त्वाच्च धातुनुक्रमणेन च ।

निहत्यौषधवीर्याणि मन्त्रान् दुष्टग्रहो यथा ॥

अतो यो विपरीतः स्यात्सुखसाध्यः स उच्यते ।

अबद्धमूलः क्षुपको यद्वदुत्पाटने सुखः ॥

त्रिभिर्दोषैरनाक्रान्तः श्यावोष्ठः पिङ्गको समः ।

अवेदनो निरास्त्रावो व्रणः शुद्ध इहोच्यते ॥

कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्षेदवर्जिताः ।

स्थिराश्चिपिटिकावन्तो रोहतीति तमादिशेत् ॥

रूढवर्त्मानमग्रन्यिमभूतमरुजं व्रणम् ।

त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत् ॥

दोषप्रकोपाद्व्यायामादभिघातादजीर्णतः ।

हर्षात् क्रोधाद्भयाद्वापि ब्रणो रूढोऽपि दीर्यते ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो व्याधिसमुद्देशीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्विविधा व्याधयः शस्त्रसाध्याः स्नेहादिक्रियासाध्याश्च ।
तत्र शस्त्रसाध्येषु स्नेहादिक्रिया न प्रतिषिध्यते । स्नेहादि-
क्रियासाध्येषु शस्त्रकर्म न क्रियते । अस्मिन् पुनः शास्त्रे
सर्वतन्त्रसामान्यात्मन्वेषां व्याधीनां यथा स्थूलमवरोधः क्रियते ।
प्रागभिहितं तद्दुःखसंयोगो व्याधिरिति तच्च दुःखं त्रिविध-
माध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति । तत्तु सप्तविधे
व्याधावुपनिपतति । ते पुनः सप्तविधा व्याधयः । तद्यथादि-
बलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्र-
वृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता
इति । तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशीणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शः-
प्रभृतयः । तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च । जन्मबलप्र-
वृत्ता ये मातुरपचारात्पङ्गुजात्यन्धबधिरमूकमिष्मिण्वाम-
नप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचार-
कृताश्च । दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचार-
भवाश्च तेऽपि द्विविधाः आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च
पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः ।
संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तव्यो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि

द्विविधाः शस्त्रकृता व्यालादिकृताश्च । एत आधिभौतिकाः ।
 कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि
 द्विविधा व्यापन्नर्तुकृता अव्यापन्नर्तुकृताश्च । दैवबलप्रवृत्ता ये
 देवद्रीहादभिषस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि
 द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः
 संसर्गजा आकस्मिकाश्च । स्वभावबलप्रवृत्ताः चुत्पिपासाज-
 राभ्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृता अकालकृताश्च
 तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकाल-
 कृता एत आधिदैविकाः । तत्र सर्वव्याध्यवरोधः ।

सर्वेषाञ्च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं तल्लिङ्ग-
 त्वाद्दृष्टफलत्वादागमाच्च यथाहि कृत्स्नं विकारजातं विश्वरू-
 पेणावस्थितं सत्त्वरजस्तमांसि न व्यतिरिच्यन्ते । एवमेव
 कृत्स्नं विकारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपि-
 त्तश्लेष्माणो वर्तन्ते । दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषा-
 निमित्ततत्त्वैषां विकल्पा भवन्ति । दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुपु-
 संज्ञा क्रियते रसजोऽयं शोणितजोऽयं मांसजोऽयं मेदोजोऽय-
 मस्थिजोऽयं मज्जजोऽयं शुक्रजोऽयं व्याधिरिति । तत्रान्नाश-
 झारोचकाविपाकाङ्गमर्दज्वरहृत्लासहसिगौरवहृत्पाण्डुरोगमा-
 र्गोपरोधकार्श्यवैरस्थाङ्गसादाकालबलिपलितदर्शनप्रभृतयो
 रसदोषजा विकाराः । कुष्ठविसर्पपिडकामशकनीलिकाति-
 लकालकन्यच्छब्दव्यङ्गेन्द्रलुप्तप्लीहविद्रुधिगुल्मवातशोणितार्शोऽ-
 वुर्दाङ्गमर्दसृग्दररक्तपित्तप्रभृतयो रक्तदोषजा गुदमुखमेढ्र-
 पाकाश्च । अधिमांसार्बुदार्शोऽधिजिह्वोपजिह्वोपकुशगलशुण्डि-

कालजीमांससंवातौष्ठप्रकोपगलगण्डगण्डमालाप्रभृतयो मांस-
सदोषजाः । ग्रन्थिवृद्धिगलगण्डार्बुदमेदोजौष्ठप्रकोपमधुमेहा-
तिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मेदोदोषजाः । अध्यस्थ्यधिदन्ता-
स्थितोदशूलकुनखप्रभृतयोऽस्थिदोषजाः । तमोदर्शनमूर्च्छा-
भ्रमपर्वगौरवस्थूलमूलोरुजङ्घानेत्राभिस्यन्दप्रभृतयो मज्जदा-
पजाः । क्लैव्याप्रहर्षशुक्राश्मरीशुक्रमेहशुक्रदोषादयश्च तद्दो-
षजाः । त्वग्दोषाः सङ्गोऽतिप्रवृत्तिर्वा मलायतनदोषाः ।
इन्द्रियाणामप्रवृत्तिरयथाप्रवृत्तिर्वेन्द्रियायतनदोषाः । इत्येवं
समास उक्तो विस्तरनिमित्तानि चैषां प्रति रोगं दद्यामः ।

भवति चात्र । कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावताम् ।

यत्र सङ्गः स्वैगुण्याद्व्याधिस्तत्रोपजायते ॥

भूयोऽत्र जिज्ञास्यं किं वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नित्यः
संश्लेषः परिच्छेदो वेति यदि नित्यः संश्लेषः स्यात्तर्हि नित्या-
तुराः सर्वे एव प्राणिनः स्युः । अथाप्यन्यथा वातादीनां ज्वरा-
दीनां चान्यत्र वर्तमानानामन्यत्र लिङ्गं न भवतीति कृत्वा
यदुच्यते वातादयो ज्वरादीनां भूलानीति तन्न । अत्रोच्यते ।
दोषान् प्रत्याख्याय ज्वरादयो न भवन्ति । अथ च न नित्यः
सम्बन्धो यथाहि विद्युद्वाताशनिवर्षाण्याकाशं प्रत्याख्याय न
भवन्ति । सत्यप्याकाशे कदाचिन्न भवन्ति । अथ च निमि-
त्ततस्तत एवोत्पत्तिरिति तरङ्गबुद्बुदादयश्चोदकविशेषा एव ।
वातादीनां ज्वरादीनाञ्च नाप्येवं संश्लेषो न परिच्छेदः
शाश्वतिकः । अथ च निमित्तत एवोत्पत्तिरिति ।

भवति चात्र । विकारपरिमाणञ्च सङ्ख्या चैषां पृथक् पृथक् ।
विस्तरेणोत्तरे तन्त्रे सर्वाबाधाश्च वक्ष्यते ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽष्टविधश्लेष्मकर्मस्थमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

हेद्या भगन्दरा ग्रन्थिः श्लैष्मिकस्तिलकालकः ।

व्रणवर्त्मावुदान्यर्शश्चर्मकीलोऽस्थिमांसगम् ॥

शल्यं जतुमणिर्मांससंघातो गलशुण्डिकाः ।

स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः ॥

अध्रुषश्चोपदंशाश्च मांसकान्यधिमांसकः ।

मेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्वजान्नन्ययस्त्रयः ॥

आदितो ये विसर्पाश्च वृद्धयः सविदारिकाः ।

प्रमेहपिडकाशोफस्तनरोगावमन्यकाः ॥

कुम्भीकानुशयीनाड्यो वृन्दौ पुष्करिकालजौ ।

प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुष्पुटौ तालुदन्तजौ ॥

तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्वं ये च प्रपाकिणः ।

वस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्मदीजा ये च केचन ॥

लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका ।

मेदीजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥

अर्शंसि मण्डलं मांसकन्दौ मांसोन्नतिस्तथा ।

वेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्हृकोदरम् ॥

एषा नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये ।

आहार्याः शर्करास्तिस्त्री दन्तकणमलाश्मरी ॥
 शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे ।
 स्त्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः सर्व्वजादृते ॥
 कुष्ठानि वायुः सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः ।
 पात्यामयाः स्त्रीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितं ॥
 अर्बुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये ।
 त्रयस्त्रयश्चोपदंशः स्तनरोगा विदारिका ॥
 शौघिरो गलशालूकं कण्टकाः कृमिदन्तकः ।
 दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादा दन्तपुष्पटः ॥
 पित्तासृक् फजाश्चोष्ठाः क्षुद्ररोगाश्च भूयशः ।
 सौव्या मेदःसमुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ॥
 सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रयाः ।
 न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवाहिनः ॥
 नान्तर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥
 पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् ।
 अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेर्युभृशं व्रणम् ॥
 रुजश्च विविधाः कुर्य्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् ।
 ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥
 सौव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा ।
 सणजक्षीमसूत्राभ्यां स्नाया बालेन वा पुनः ।
 मूर्वागुडूचीतानैर्वा सौव्येद्वेक्षितकं शनैः ॥
 सौव्येद्गोफणिकां वापि सौव्येद्वा तुन्नसेवनीम् ।
 ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥

देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् ।
 आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्त्रा मांसले वापि पूजिता ॥
 धनुर्वक्रा हिता ममफलकोशोदरोपरि ।
 इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णायाः सुसमाहिताः ।
 कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः ।
 नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्मणि घातयेत् ॥
 दूराद्गुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् ॥
 अथ क्षीमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् ।
 प्रयङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वरोधचूर्णैः समन्ततः ॥
 सल्लक्ष्मीफलचूर्णैर्व्याधौ क्षीमध्यामेन वा पुनः ।
 ततो व्रणं यथायोगं बद्धाचारिकमादिशेत् ॥
 एतदष्टविधं कर्म समासेन प्रकीर्तितम् ।
 चिकित्सितेषु कार्त्तुर्न विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥
 हीनातिरिक्तं तिर्यक् च गात्रच्छेदनमात्मनः ।
 एताश्चतस्रोऽष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥

अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगभयप्रमोहैरपरैश्च भावैः ।
 यदा प्रयुञ्जीत भिषक्कुशस्त्रं तदा सशेषान् कुरुते विकारान् ॥
 तं क्षारशस्त्राग्निभिरौषधैश्च भूयोऽभियुञ्जानमयुक्तियुक्तम् ।
 जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेदुग्रविषाग्नितुल्यम् ॥
 तदेव युक्तन्वतिमर्मसन्धौ हिंस्यात्किरास्त्रायुमग्रास्थि चैव ।
 मूर्खप्रयुक्तं पुरुषं क्षणेन प्राणैर्वियुञ्ज्यादथवा कथञ्चित् ॥
 भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो विचेष्टनं संलपनीयता च ।
 स्रस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्नि वातस्तीव्रा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥

मांसोदकाभं रुधिरञ्च गच्छेत्सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
 दशार्द्धसङ्गेष्वपि हि क्षतेषु सामान्यतो मर्मसु लिङ्गमुक्तम् ॥
 सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं रक्तं स्रवेद्वै क्षततश्च वायुः ।
 करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् छिन्नासु भिन्नास्तथ वा
 [सिरासु ॥

कौट्यं शरीरावयवाङ्गसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमुला रुजश्च ।
 चिराद्वर्णो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्मं मनुजं व्यवस्येत्
 शोफातिवृद्धिस्तुमुला रुजश्च बलक्षयः पर्वसु भेदशोफौ ।
 क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु स्यात्सन्धिकर्मीपरतिश्च लिङ्गम् ॥
 घोरा रुजो यस्य निशादिनेषु सर्वास्ववस्थान् न शान्तिरस्ति ।
 तृष्णाङ्गसादौ श्वयथुश्च रुक् च तमस्थिविद्मं मनुजं व्यवस्येत्
 यथास्वमेतानि विभावयेयुर्लिङ्गानि मर्मस्वभिताडितेषु ।
 स्पर्शन्न जानाति विपाण्डुवर्णो यो मांसमर्मस्थभिताडितः स्यात् ॥
 आत्मानमेवाय जघन्यकारौ शस्त्रेण द्यो हन्ति हि कर्म कुर्वन् ।
 तमात्मवानात्महनं कुवैद्यं विवर्जयेदायुरभीप्समानः ॥
 तिर्यक् प्रणिहिते शस्त्रे दोषाः पूर्वमुदाहृताः ।
 तस्मात्परिचरन् दोषान् कुर्याच्छस्त्रनिपातनम् ॥
 मातरं पितरं पुत्रान् बान्धवानपि चातुरः ।
 अथैतानभिशङ्केत वैद्ये विश्वासमेति च ॥
 विष्टजत्यात्मनात्मानं न चैनं परिशङ्कते ।
 तस्मात्पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक् ॥
 कर्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित्त्रिभिस्तथा ।
 विकारः साध्यते कश्चिच्चतुर्भिरपि कर्मभिः ॥

धर्मार्थौ कीर्त्तिमत्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमम् ।

प्राप्नयात्सर्गवामञ्च हितमारभ्य कर्मणा ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शल शल आशुगमने धातुस्तस्य शल्यमिति रूपम् ।
तद्विविधं शारीरमागन्तुकञ्च । सर्वशरीराबाधकरं शल्यं
तदिहोपदिश्यत इत्यतः शल्यशस्त्रं तत्र शारीरं रोमन-
खादि धातवोऽन्नमलादोषाश्च दुष्टाः । आगन्त्वपि शारीर-
शल्यव्यतिरेकेण यावन्तो भावा दुःखमुत्पादयन्ति । अधि-
कारो हि लोहवेणुवृक्षदण्डशृङ्गास्थिमयेषु तत्रापि विशेषतो
लोहमयेष्वेव विशसनार्थोपपन्नत्वात्लोहस्य लोहानामपि दुर्वा-
रत्वादणुमुखत्वाद्हरप्रयोजनकरत्वाच्च शर एवाधिकृतः स
द्विविधः कर्षीं श्लक्ष्णश्च प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफलतुल्या-
कृतयो व्याख्याता व्यालमृगपक्षिवक्त्रसदृशाश्च । सर्वशल्य-
नान्तु महतामणूनां वा पञ्चविधो गतिविशेष ऊर्द्धमर्धाऽर्वा
चीनस्तिर्यग्जुरिति । तानि यदा वेगक्षयात् प्रतिघाताद्वा
त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठन्ते धमनीस्रोतोऽस्थितद्विवरप-
शीप्रभृतिषु वा शरीरप्रदेशेषु तत्र शल्यलक्षणमुच्यमानमु-
पधारय । तत्तु द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । श्यावं
पिडकावन्तं शोफवेदनावन्तं मुहुर्मुहुःशोणितास्त्राविणं
बुद्बुदवदुन्नतं रुदुमांसञ्च व्रणं जानीयात् सशल्योऽयमिति

सामान्यलक्षणमेतदुक्तम् ॥ वशेषिकन्तु त्वगते विवर्णः शोफो
भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते शोफाभिद्विजिः शल्यमार्गानु-
पसंरोहः पीडनासहिष्णुता चोषपाकी च । पेश्यन्तरस्थेऽप्येत-
देव चोषशोफार्जम् । सिरागते सिराध्मानं सिराशूलं सि-
राशोफश्च । स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरम्भश्चोष्मा रुक् च ।
स्त्रोतोगते स्त्रोतसां स्वकर्म्मगुणहानिः । धमनीस्थे सफेन
रक्तमौरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्दः पिपासा हृत्ता-
मश्च । अस्थिगते विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च । अस्थिविव-
रगतेऽस्थिपूर्णतास्थितोदः संहर्षो बलवांश्च । सन्धिगतेऽस्थिव-
चेष्टोपरमश्च । कोष्ठगते आटोपानार्हो मूत्रपुरीषाहारदश-
नश्च व्रणमुखात् । मर्मगते मर्मविद्वक्चेष्टते । सूक्ष्मगतिषु
शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यस्यष्टानि भवन्ति ॥ महान्ति स्व-
ल्पानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि रोहन्ति विशे-
षतः कण्ठस्त्रोतःसिरात्वक्पेश्यस्थिविवरेषु दोषप्रकोपव्याया-
माभिघातेभ्यः प्रचलितानि पुनर्बोधन्ते ॥

तत्र त्वक्प्रनष्टे स्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोम-
यमृदितायां त्वचि यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं
जानीयात् ॥ स्थानघृतमृच्चन्दनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां शल्यो-
ष्मणाशु विमरति घृतमुपशुष्यति वा लेपो यत्र तत्र शल्यं वि-
जानीयात् ॥ मांसप्रनष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैरविरु-
द्धरातुरमुपपादयेत् । कर्णितस्य तु शिथिलीभूतमनवबद्धं क्षु-
ब्धमाणं यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र च शल्यं विजा-
नीयात् ॥ कोष्ठास्थिसन्धिपेशीविवरेष्ववस्थितमेवं परीक्षेत ॥

सिराधमनोस्तीतः स्नायुप्रनष्टे खण्डचक्रसंयुक्ते यानि व्याधि-
तमारोप्याशु विषमेऽध्वनि यायाद्यत्र संरम्भो वेदना वा भ-
वति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ अस्थिप्रनष्टे स्नेहखेदोपपन्ना-
न्यस्थीनि बन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरेद्यत्र संरम्भो वेदना
वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥ सन्धिप्रनष्टे स्नेहखेदो-
पपन्नान् सन्धीन् प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेद्यत्र
संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यमिति जानीयात् ॥ मर्म-
प्रनष्टे त्वनन्यभावान्मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ॥ सामान्य-
लक्षणमपि च हस्तिस्कन्धाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमारोहणधनूत्या-
यामद्भुतयाननियुक्ताध्वगमनलङ्घनप्रतरणप्लवनव्यायामैर्जृम्भा-
न्नारकासक्षवयुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्वीर्यमूत्रपुरीषशक्तीन्म-
र्गैर्वा यत्र संरम्भो वेदना वा भवति तत्र शल्यं जानीयात् ॥
भवन्ति चात्र ॥ यस्मिंस्तीदादयो देशे सुप्तता गुरुतापि च ।

बृहयते बहुशो यत्र सूयते तुद्यतेऽपि च ॥

आतुरश्चापि यं देशमभीक्ष्णं परिरक्षति ।

संवाह्यमानो बहुशस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥

अल्पवाधमशूनञ्च निरुजं निरुपद्रवम् ।

प्रमन्नं मृदुपर्थ्यन्तं निराघट्टमनुन्नतम् ॥

एदण्णा सर्व्वतो दृष्ट्वा यथामार्गं चिकित्सकः ।

प्रसाराकुञ्चनान्नूनं निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥

अस्थ्यात्मकं भज्यते तु शल्यमन्तश्च शीर्य्यते ।

प्रायोनिर्भुज्यते शार्ङ्गमायसञ्चेति निश्चयः ॥

वार्ह्यवैण्वतार्मानि निर्द्ध्यन्ते तु नो यदि ।

पचन्ति रक्तं मांसञ्च क्षिप्रमेतानि देहिनाम् ॥
 कानकं राजतं ताम्रं रैतिकं तपु सौसकम् ।
 चिरस्थानाद्विलीयन्ते पित्ततेजःप्रतापनात् ॥
 स्वभावशीता मृदवो ये चान्येऽपीदृशा मताः ।
 द्रवीभूताः शरीरेऽस्मिन्नेकत्वं यान्ति धातुभिः ॥
 विषाणदन्तकेशास्थिवेणुदारूपलानि तु ।
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि च ॥
 द्विविधं पञ्चगतिकं त्वगादिव्रणवस्तुषु ।
 यो वेत्यधिष्ठितं शल्यं स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥

सप्तविंशतितमोऽध्यायः ।

अत्रातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शल्यं द्विविधमवबद्धमनवबद्धञ्च । तत्र समासेनावबद्धशल्यो-
 क्षरणार्थं पञ्चदशहेतून् वक्ष्यामः । तद्यथा । स्वभावः पांचनं
 भेदनं दारणं पीडनं प्रमार्जनं निर्झापनं वमनं विरेचनं
 प्रक्षालनं प्रतिमर्दः प्रवाहणमाचूषणमयस्कान्ती हर्ष-
 शेति । तत्राशुक्षययूक्षारकासमूहपुरोषानिलैः स्वभावबल-
 प्रवृत्तैर्नयनादिभ्यः पतति । सावगाढं शल्यमभिदृष्ट्यमानं
 पाचयित्वा प्रकीपात्तस्य पूयशोणितवेगाद्गौरवाद्वा पतति ।
 पक्वमभिव्यमानं भेदयेद्धारयेद्वा भिन्नमनिरस्यमानं पीड-
 नीयैः पीडयेत्पाणिभिर्व्या । अणून्क्षयशल्यानि परिषेचनाध्या-
 पनैर्व्यालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहारशेषस्तेष्वहीना-
 णुशल्यानि श्वसनोत्कासनप्रथमनैर्निर्द्धमेत् । अन्नशल्यानि

वमनाङ्गुलिप्रतिमर्षप्रभृतिभिर्विरेचनैः पक्काशयगतानि ।
 व्रणदोषाश्रयगतानि प्रक्षालनैः । वातमूत्रपुरीषगर्भसङ्गेषु
 प्रवाहणमुक्तम् । मारुतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येष्वचूषण-
 माख्येन विषाणैर्व्वा । अनुलोममनववद्वमकर्णमनल्पव्रणमुख-
 मयस्कान्तेन । हृद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं
 हर्षेणेति । सर्वशल्यानान्तु महतामणूनां वा द्वावेवाहरण-
 हेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च तत्र प्रतिलोममवाचीन-
 मानयेदनुलोमं पराचीनम् । उत्तुण्डितं छित्त्वा निर्घातये
 छेदनीयमुखम् छेदनीयमुखान्यपि कुक्षिवक्त्रकक्षावङ्गण-
 पर्शुकान्तरपतितानि च हस्तशक्यं ययामार्गं हस्तेनैवाप-
 हर्त्तुं प्रयतेत ।

अनुत्तुण्डितशल्यानि छेदनीयमुखानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयाद्भूयस्छेदानुबन्धतः ॥

हस्तेनापहर्त्तुमशक्यं विमृश्य शस्त्रेण यन्त्रेण वापहरेत् ।
 भवति चाल । शीतलेन जलेनैनं मूर्च्छन्तमवमेचयेत् ।

संरचेदस्य मर्माणि सुहुराश्वासयेच्च तम् ॥

ततः शल्यमुद्धृत्य निर्लोहितं व्रणं कृत्वा स्वेदार्हमग्निघृत
 प्रभृतिभिः संस्लेद्य विदह्य प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बद्धाचारिकमु-
 पदिशेत् ॥ सिरास्त्रायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोच्यापनयेत्
 श्वशथुशस्तवारङ्गं समवपीड्य श्वशथुं दुर्ध्वलवारङ्गं कुशादि-
 भिर्बद्धा । हृद्यमभितो वर्तमानं शल्यं शीतजलादिभिरुद्दे-
 जितस्यापहरेद्ययामार्गं । दुरुप हरमन्यतोऽपवाध्यमानं
 पाटयित्वाहरेत् ॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं वाऽवगृह्य

पादाभ्यां यन्त्रेणापहरेदशक्यमेवं वा बलवद्भिः सुपरिगृही-
तस्य यन्त्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारङ्गं प्रविभुज्य धनुर्गुणैर्बद्धै-
कतश्चास्य पञ्चाङ्गामुपसंयतस्याश्ववक्त्र कटके वा बध्नीयाद्-
धैनं कशया ताडयेद्यथोन्नमयन् शिरोवेगेन शलामुद्धरति ।
दृढां वा वृक्षशाखामवनस्य तस्यां पूर्ववद्बद्धोद्धरेत् ॥ अस्थिदेशो-
त्तुण्डित मण्डिलाश्ममुद्गराणामन्यतमस्य प्रहारेण विचालय
यथामार्गमेव । यन्त्रेण विमृदितकर्णानि कर्णवन्धनाबाध-
करदेशोत्तुण्डितानि पुरस्तादेव जातुषे कण्ठासक्ते कण्ठे
नाडीं प्रवेश्याग्निताञ्च शस्त्रकां तथावगृह्य शीताभिरद्भिः
परिषिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत् । अजातुषं जतुमधूच्छिष्टलिप्तया
शलकाया पूर्वकल्पेनेत्येके । अस्थिशलामन्यद्वा तिर्यक्कण्ठा-
सक्तमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाय-
येदाकण्ठाञ्च पूर्णकोष्ठं वामयेदमतश्च शलत्रैकदेशसक्तं
ज्ञात्वा सूत्रं सहसात्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दन्तधावनकूर्च-
केनापहरेत् प्रणुदेवान्तःक्षतकण्ठाय च मधुसर्पिषौ लेटुं
प्रयच्छेत्तिफलाचूर्णं वामधुशर्करामिश्रम् ॥ उदकपूर्णमवाक्-
शिरसमवपीडयेन्नौयादामयेद्वा भस्मराशौ वा निखनेदा-
मुखात् ॥ ग्रासशलत्रे तु कण्ठासक्ते निःशङ्कमनवबुद्धस्कन्धे
मुष्टिनाभिहन्यात् स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत् ॥ बाहुर
ज्जुलतापाशशल्ये तु कण्ठपीडनाद्वायुः प्रकुपितः श्लेष्माणं
कोपयित्वा स्तोतो निरुणद्धि लालास्रावं फेनागमनं संज्ञा-
नाशंचापादयति । तमभ्यज्य संस्लेद्य शिरोविरेचनं तस्मै
तीक्ष्णं दद्याद्रसञ्च वातघ्नं विदध्यादिति ।

भवन्ति चात्र ॥ शलाकृतिविशेषांश्च स्थानान्यावेक्ष्य बुद्धिमान् ।
 तथा यन्त्रपृथक्कञ्च सम्यक् शलामथाहरेत् ॥
 कर्णवन्ति तु शलगानि दुःखाहार्याणि यानि च ।
 आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्ता समाहितः
 एतैरुपायैः शलगन्तु नैव निर्घात्यते यदि ।
 मत्स्या निपुण्या वैद्यो यन्त्रयोगैश्च निहरेत् ॥
 शोथपाकौ रुजश्चोयाः कुर्याच्छलगमनिहृतम् ।
 वैकलयं मरणञ्चापि तस्माद्यत्नाद्विनिहरेत् ॥

॥ अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमांश्चुदा यथा ।
 स्थापयन्ति भविष्यत्वं तथा रिष्टानि पञ्चताम् ॥
 तानि सौक्ष्मात्प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात् ।
 गृह्यन्ते नोद्धतान्यत्रैर्मूर्धोर्नत्वसम्भवात् ॥
 ध्रुवन्तु मरणं रिष्टे ब्राह्मणैस्तत्किलामलैः ।
 रसायनतपोजप्यतत्परैर्व्या निवार्यते ॥
 नक्षत्रपीडा बहुधा यथाकालाद्विपच्यते ।
 तथैवारिष्टपाकञ्च ब्रुवते बहुधा जनाः ॥
 असिद्धिमाप्नुयात्लौके प्रतिकुर्वन् गतायुषः ।
 अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत् कुशलो भिषकः ॥
 गन्धवर्णरसादीनां विशेषाणां समासतः ।

वैकृतं यत्तदाचष्टे व्रणिनः पक्कलक्षणम् ॥
 कटुस्तौक्ष्ण्यं विस्त्रय गन्धस्तु पवनादिभिः ।
 लोहगन्धिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः ॥
 लाजातसीतैलसमाः किञ्चिद्विस्त्रय गन्धतः ।
 ज्ञेयाः प्रकृतिगन्धाः स्युरतीत्यद्गन्धवैकृतम् ॥
 मद्यागुर्वान्ज्यसुमनः पद्मचन्दनचम्पकैः ।
 सगन्धा दिव्यगन्धाश्च मुंमूर्धूणां व्रणाः स्मृताः ॥
 श्ववाजिमूषिकध्वाङ्गपूतिवल्लरमत्कुणैः ।
 सगन्धाः पङ्कगन्धाश्च भूमिगन्धाश्च गर्हिताः ॥
 ध्यामकुङ्कुमकङ्कुष्ठसवर्णाः पित्तकोपतः ।
 न दह्यन्ते न चूष्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥
 कण्डूमन्तः स्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः ।
 दूयन्ते च विदह्यन्ते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥
 कृष्णास्तु ये तनुस्त्रावा वातजा मर्मतापिनः ।
 स्वल्पामपि न कुर्वन्ति रुजं तान् परिवर्जयेत् ॥
 क्षेडन्ति घुर्वुरायन्ते ज्वलन्तीव च ये व्रणाः ।
 त्वग्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं विमृजन्ति ये ॥
 ये च मर्मस्त्रसम्भूता भवन्त्यत्यर्थवेदनाः ।
 दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं वह्निः शीताश्च ये व्रणाः ॥
 दह्यन्ते वह्निरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः ।
 शक्तिकुन्तध्वजरथा वाजिवारणगोवृषाः ॥
 येषु चाप्यवभासेरन् प्रासादाकृतयस्तथा ।
 चूर्णावकीर्णा इव ये भान्ति वा न च चुर्षिताः ॥

प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपौडिताः ।
 प्रवृद्धपूयरुधिरा व्रणा येषाञ्च मर्मसु ॥
 क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिद्धान्ति च ये व्रणाः ।
 वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥

एकीनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो विपरीताविपरीतदूतशकुनस्त्रप्रनिदर्शनीयम-
 ध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दूतदर्शनसम्भाषा वेशाश्चेष्टितमेव च ।
 ऋक्षं वेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनांऽनिलः ॥
 देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसाञ्च विचेष्टितम् ।
 कथयन्त्यातुरगतं शुभं वा यदिवाऽशुभम् ।
 पाषण्डाश्चमवर्णानां स्वपक्षाः कर्मसिद्धये ।
 त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥
 नपुंसकं स्त्रीबहवो नैककार्या असूयकाः ।
 गर्दभोष्ट्ररथप्राप्ताः प्राप्ता वा स्युः परम्पराः ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
 पाशदण्डायुधधराः पाण्डुरेतरवाससुः ॥
 आर्द्रजीर्णापसव्यैकमलिनध्वस्तवाससः ।
 न्यूनाधिकाङ्गा उद्विग्ना विकृता रौद्ररूपिणः ॥
 रुक्षनिष्ठुरवादाश्चाप्यमाङ्गलप्राभिधायिनः ।
 किन्दन्तस्तृणकाष्ठानि स्पृशन्तो नासिकां स्तनम् ॥

वस्त्रान्तानामिकाकेशनखरोमदशासृशः ।
 स्त्रोतोऽवरोधहृद्गण्डमूर्ध्वोरःकुक्षिपाणयः ॥
 कपालोपलभस्मास्थितुषाङ्गारकराश्च ये ।
 विलिखन्तो महीं किञ्चिन्मुञ्चन्तो लोष्टभेदिनः ॥
 तैलकर्दमदिग्धाङ्गा रक्तस्रगनुलेपनाः ।
 फलं पक्कमसारं वा गृहीत्वान्यच्च तद्विधम् ॥
 नखैर्नखान्तरं वापि करेण चरणं तथा ।
 उपानच्चर्महस्ता वा विकृतव्याधिपौडिताः ॥
 वामाचारा रुदन्तश्च श्वासिनो विकृतेक्षणाः ।
 याम्यांदिशं प्राञ्जलयो विषमैकपदे स्थिताः ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
 दक्षिणाभिमुखं देशे त्वेशुचौ वा हुताशनम् ।
 ज्वलयन्तं पचन्तं वा क्रूरकर्म्मणि चोद्यतम् ॥
 नग्नं भूमौ शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाऽशुचिम् ।
 प्रकीर्षकेशमभ्यक्तं स्निग्धं विक्लवमेव च ॥
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ।
 वद्यस्य पैत्रे दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने ॥
 मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा सन्ध्ययोः कृतिकासु च ।
 आर्द्राश्लेषामघामूलपूर्वासु भरणीषु च ॥
 चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा षष्ठ्यां सन्धिदिनेषु च ।
 वैद्यं य उपसर्पन्ति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥
 स्निग्धाभितप्ता मध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः
 गर्हिताः पित्तरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः ॥

त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः स्मृताः ।
 एतेन शेषं व्याख्यातं बुद्ध्वा संविभजेत्तु तत् ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ।
 ग्रशस्ती जलरोधेषु दूतवैद्यसमागमः ॥
 विज्ञायैवं विभागं तु शेषं बुध्येत पण्डितः ।
 शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥
 स्वस्यां जातौ स्वगीतो वा दूतः कार्य्यकरः स्मृतः ।
 गीयानेनागतस्तुष्टः पादाभ्यां शुभचेष्टितः ॥
 धृतिमान् विधिकालज्ञः स्वतन्त्रः प्रतिपत्तिमान् ।
 अलङ्कृतो मङ्गलवान् दूतः कार्य्यकरः स्मृतः ॥
 स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिम् ।
 उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्य्यकरः स्मृतः ॥
 मांसोदकुम्भातपत्रविप्रवारणगोष्ठपाः ।
 शुक्लवर्णाश्च पूज्यन्ते प्रस्थाने दर्शनं गताः ॥
 स्त्री पुच्छिणी सवक्त्रा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
 कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥
 क्षिरण्याक्षतपात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ।
 अप्रशान्तोऽनलो वाजी हंसश्चापः शिखी तथा ॥
 ब्रह्मदुन्दुभिजीमूतशङ्खवेणुरथस्वनाः ।
 सिंहगोष्ठपनादाश्च ह्रेषितं गजहंसितम् ॥
 ग्रस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकञ्चैव वामतः ।
 प्रस्थाने यायिनः श्रेष्ठा वाचश्च हृदयङ्गमाः ॥
 पत्रपुष्पफलोपेतान् सञ्जीवान्निरुजो द्रुमान् ।

आश्रिता वा नभोविष्मध्वजतीरणवेदिकाः ॥
 दिक्षु शान्तासु वक्तारो मधुरं पृष्ठतोऽनुगाः ।
 वामा वा दक्षिणा वापि शकुनाः कर्मसिद्धये ॥
 शुष्केऽशनिहते पक्षे वल्लीनष्टे सकण्टके ।
 वृक्षेऽथवाश्मभस्मास्थिविट्पुष्पाङ्गारपांशुषु ॥
 चैत्यवल्लीकविषमस्थिता दीप्तखरस्वराः ।
 पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नार्थसाधकाः ॥
 पुन्नामानः खगा वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ।
 दक्षिणाहामगमनं प्रशस्तं श्वश्रुगालयोः ।
 वामं नकुलचाषाणां नोभयं शशसर्पयोः ॥
 भासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोभयम् ।
 दर्शनं वा रुतञ्चापि न गोधाक्तकलासयोः ॥
 दूतैरनिष्टैस्तुलगानामशस्तं दर्शनं नृणाम् ।
 कुलत्पतिलकार्पासतुषपाषाणभस्मनाम् ॥
 पात्रं नेष्टं तथाङ्गारतैलकईमपूरितम् ।
 प्रसन्नेतरमद्यानां पूष्णं वा रक्तसर्षपैः ॥
 शवकाष्ठपलाशानां शुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेथ्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्धरिपवस्तथा ॥
 मृदुशीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिष्टगन्धश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥
 यन्प्रवृत्तादिषु सदा छेदशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुल्फेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।

एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
 तथैवाक्रुष्टहाकष्टमाक्रन्दरुदितस्वनाः ।
 कर्द्यां वातपुरोषाणां शब्दो वै गर्दभोष्ट्रयोः ॥
 प्रतिषिद्धं तथाभग्नं क्षुतं खलितमाहतम् ।
 दौर्म्भ्यनस्यच्च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥
 प्रवेशयेत्तदुद्देशादवेक्ष्यं च तथातुरे ।
 प्रतिहारं गृहे वास्य पुनरेतन्न गम्यते ॥
 केशभस्मास्थिकाष्ठाश्मत्तुशकार्पासकण्टकाः ।
 खट्वोर्ध्वपादा मद्यापो वसा तैलं तिलास्तृणम् ॥
 नपुंसकव्यङ्गभग्ननग्नमुण्डासिताम्बराः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गताः ॥
 भाण्डानां सङ्करस्थानां स्थानात्सञ्चरणं तथा ।
 निखातीत्याटनं भङ्गः पतनं निर्गमस्तथा ॥
 वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधीमुखः ।
 वैद्यं सम्भाषमाणोऽङ्गकुब्जमास्तरणानि वा ॥
 प्रमृद्याद्वा धुनीयाद्वा करौ पृष्ठं शिरस्तथा ।
 हस्तं चाकृष्य वैद्यस्य न्यसेच्छिरसि चौरसि ॥
 यो वैद्यमुन्मुखः पृच्छेदुन्माष्टिं क्लृप्तामातुरः ।
 न स सिद्धयति वैद्यो वा गृहे यस्य न पूज्यते ॥
 भवने पूज्यते वापि यस्य वैद्यः स सिद्धयति ।
 शुभं शुभेषु दूतादिष्वशुभं ह्यशुभेषु च ।
 आतुरस्य ध्रुवं तस्माद्दूतादीम् लक्षयेद्भिषक् ।
 स्वप्रानतः प्रवक्ष्यामि मरणाय शुभाय च ॥

सुहृदो यांस पश्यन्ति व्याधितो वा स्वयं तथा ।
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्तु करमव्यालगर्दभै ॥
 वराहैर्महिषैर्व्यापि यो यायादक्षिणामुखः ।
 रक्ताम्बरधरा कृष्णा हसन्ती मुक्तमूर्द्धजा ॥
 यं वाकर्षति बद्धा स्त्री नृत्यन्ती दक्षिणामुखम् ।
 अन्त्यावसायिभिर्यो वा कृष्यते दक्षिणामुखः ॥
 परिञ्चजेरन् यं वापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा ।
 मूर्द्धन्याघ्रायते यस्तु श्वापदैर्विकृताननैः ॥
 पिवेन्मधु च तैलञ्च यो वा पङ्केऽवसीदति ।
 पङ्कप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्ये अहसेत्तथा ॥
 निरम्बरश्च यो रक्तां धारयेच्छिरसि स्रजम् ।
 यस्य वंशो नलो वापि तालो वीरसि जायते ॥
 यं वा मत्स्यो ग्रसेद्यो वा जगर्नीं प्रविशेन्नरः ।
 पर्वताग्रात्पतेद्यो वा शम्भे वा तमसा दृते ॥
 क्रियते स्रोतसा यो वा यो वा मौण्डामवाप्नुयात् ।
 पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वाभिभूयते ॥
 पतनं तारकादीनां प्रणाशं दीपचक्षुषीः ।
 यः पश्येद्देवतानां प्रकम्पमवनेस्तथा ॥
 यस्य हृदि विरिक्तो वा दशनाः प्रपपन्ति वा ।
 शास्त्रालीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकं ॥
 चुष्पाढ्यं कोविदारं वा चितां वा योऽधिरोहति ।
 कार्पासतैलपिण्याकलोहानि लवणं तिलान् ॥
 लभेताग्नीत वा पक्वमन्नं यश्च पिवेत्सुराम् ।

स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमुच्छति ॥
 यथास्व' प्रकृतिस्वप्नो विस्मृतो विहतश्च यः ।
 चिन्ताकृतो दिवा दृष्टो भवन्त्यफलदास्तु ते ॥
 ज्वरितानां शुना सख्यं कपिसख्यन्तु शोषिणाम् ।
 उन्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्त्रारे प्रवर्त्तनम् ॥
 मेहातिसारिणां तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनाम् ।
 गुल्मेषु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्ध्नि शिरोरुजि ॥
 शङ्कुलीभक्षणं हृद्या मध्वा खासपिपासयोः ।
 हारिद्रं भोजनं वापि यस्य स्यात्पाण्डुरोगिणः ॥
 रक्तपित्ती पिवेद्यश्च शोणितं स विनश्यति ।
 स्वप्नानेवं विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नवान् ॥
 दद्यान्माषांस्तिलाज्जोहं विप्रेभ्यः काञ्चनं तथा ।
 जपेच्चापि शुभान् मन्त्रान् गायत्रीं त्रिपदां तथा ॥
 दृष्ट्वा च प्रथमे यामे सुप्याद्भुत्वा पुनः शुभम् ।
 जपेद्दान्यतमं देवं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 नचाचक्षीत कस्मै चिद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनम् ।
 देवतायतने चैव वसेद्रात्रितयं तथा ।
 विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नाद्यविमुच्यते ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनम् ।
 देवान् द्विजान् गोवृषभान् जीवतः सुहृदो नृपान् ॥
 समिद्धमग्निं विप्रांश्च निर्गलानि जलानि च ।
 पश्येत्कलाणलाभाय व्याधेरपगमाय च ॥
 मांसं मत्स्यान् स्रजः खेता वासांसि च फलानि च ।

लभन्ते धनलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥
 महाप्रासादसफलवृक्षवारणपर्वतान् ।
 आरोग्येद्व्यलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥
 नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदकान् ।
 तरेत्कलाणलाभाय व्याधिरपगमाय च ॥
 उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वापि यं दृशेत् ।
 आरोग्यं निर्दिशेत्स्य धनलाभश्च बुद्धिमान् ॥
 एवरूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्द्वयाधितो नरः ।
 स दीर्घायुरिति ज्ञेयस्तस्मै कर्म समाचरेत् ॥

चिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः पञ्चेन्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 शरीरशूलग्रोर्धस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ।
 तत्त्वरिष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥
 शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः ।
 समुद्रपुरमेवानामसम्पत्तौ च निःस्वनान् ॥
 तान् स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ।
 ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोत्यपि ॥
 द्विषच्छब्देषु रमते सुहृच्छब्देषु कुप्यति ।
 न शृणोति च योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥
 यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमुष्णञ्च शीतवत् ।
 सञ्जातशीतपिडको यश्च दाहेन पीड्यते ॥

उष्णगात्रोऽतिमात्रञ्च यः शीतेन प्रवेपते ।
 प्रहारान्नाभिजानातियोऽङ्गच्छेदमथापिवा ॥
 पांशुनेवावकीर्णानि यश्च गात्राणि मन्यते ।
 वर्सान्यभावो राज्यो वा यस्य गात्रे भवन्ति हि ॥
 स्नातानुलिप्तं यश्चापि भजन्ते नीलमल्लिकाः ।
 सुगन्धिर्वाति योऽकस्मात्तं ब्रुवन्ति गतायुषम् ॥
 विपरीतेन गृह्णाति रसान्यथोपयोजितान् ।
 उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिहतये ॥
 यस्य दोषाग्निसाम्यञ्च कुर्युर्भिर्थापयोजिताः ।
 यो वा रसान्नं संवेत्ति गमासुं तं प्रचक्षते ॥
 सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
 यो वा गन्धान्न जानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥
 बन्धान्युण्णहिमादौनि कालावस्था दिशस्तथा ।
 विपरीतेन गृह्णाति भावानन्यांश्च यो नरः ॥
 दिवाज्योतींषि यश्चापि ज्वलितानीव पश्यति ।
 रात्रौ सूर्यं ज्वलन्तं वा दिवा वा चन्द्रवर्चसम् ॥
 अमेघोपप्लवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् ।
 तडित्वतोऽसिनान् यो वा निर्मले गगने घनान् ॥
 विमानयानप्रासादैर्यश्चसङ्कुलमखरम् ।
 यश्चानिलं मूर्त्तिमन्तमन्तरीक्षञ्च पश्यति ॥
 धूमनीहारवासोभिरावृतामिव मेदिनीम् ।
 प्रदीप्तमिव लोकञ्च यो वा झुतमिवाश्रया ॥
 भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ।

न पश्यति सनक्षत्रां यश्च देवीमहन्वर्तौम् ॥
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा तं वदन्ति गतायुषम् ।
 ज्योत्स्नादर्शोष्णतोयेषु छायां यश्च न पश्यति ॥
 प्रश्यत्येकाङ्गहीनां वा विवृतां वाऽन्यसत्त्वजाम् ।
 श्वकाककङ्कगृध्राणां प्रेतानां यच्चरक्षसाम् ॥
 पिशाचोरगनागानां भूतानां विवृतामपि ।
 यौ वा मयूरकण्ठाभं विधूमं वङ्गिभीक्ष्णते ॥
 आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 श्यावा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् ।
 अभिद्रवन्ति यं छायाः स परासुरसंशयम् ॥
 क्लीन्विष्यौ नश्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा ।
 अकस्माद्यं भजन्ते वा स परासुरसंशयम् ॥
 यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्ध्वं तथोत्तरः ।
 उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
 अरक्ता दशना यस्य श्यावा वा स्युः पतन्ति च ।
 खञ्जनप्रतिमा वापि तं गतायुषमादिशेत् ॥
 कृष्णा स्तब्धावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य वै ।
 कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यसून् ॥
 कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।

अवस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः ॥
 सङ्क्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते सस्ते च लोचने ।
 स्यातां वा प्रसृते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवम् ॥
 केशाः सीमन्तिनो यस्य संच्छिप्ते विनते म्रुवौ ।
 लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि सोऽचिराद्याति मृत्यवे ॥
 नाहरत्यन्नमास्यस्थं न धारयति यः शिरः ।
 एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥
 बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहं योऽधिगच्छति ।
 उत्थाप्यमानो बहुशस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
 उत्तानः सर्व्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः ।
 विप्रसारणशीलो वा न स जीवति मानवः ॥
 शीतपादकरोच्छ्वासश्चिद्वश्वासश्च यो भवेत् ।
 काकोच्छ्वासश्च यो मर्त्यस्तं धीरः परिवर्जयेत् ॥
 निद्रा न छिद्यते यस्य यो वा जागर्त्ति सर्व्वदा ॥
 मुञ्चेद्वा वक्तुकामस्तु प्रत्याख्येयः स जानता ॥
 उत्तरोष्ठश्च यो लिह्यादुहारांश्च करोति यः ।
 प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥
 स्वेभ्यः सरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते ।
 पुरुषस्याविषातस्य सद्यो जह्यात्स जीवितम् ।
 वाताष्ठीला तु हृदये दस्योर्द्ध्वमनुवायिनी ।
 रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥
 अनन्योपद्रवकतः शोफः पादसमुत्थितः ।
 पुरुषं हन्ति नारीन्तु सुखजो गुह्यजो हयम् ॥

अतिसारो ज्वरो हिक्का हृदिः शूनाण्डमेद्रता ।
 श्वासिनः कासिनो वापि यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् ।
 बलवन्तमपि प्राणैर्वियुञ्जन्ति न संशयः ॥
 श्यावा जिह्वा भवेद्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ।
 मुखञ्च जायते मूर्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चरणवुभौ ।
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ॥
 अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च ।
 यस्याकस्मात् विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् ॥
 पङ्कमव्यवसातैलघृतगन्धांश्च ये नराः ।
 मृष्टगन्धांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
 यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
 येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥
 ज्वरातिसारशोफाः स्यु र्यस्यान्योन्यावसादिनः ।
 प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितुम् ॥
 क्षीणस्य यस्यक्षुत्तणे हृद्यैर्मिष्टैर्हितैस्तथा ।
 न शम्यतोऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
 प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् ।
 पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥
 विषमेणोपचारेण कर्मभिश्च पुराकृतैः
 अनित्यत्वाच्च जन्तूनां जीवितं निधनं व्रजेत् ॥
 प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।

मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥

तानि भेषजवीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया ।

तस्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥

॥ द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय ।
तद्यथा । शुक्लानां कृष्णताकृष्णानां शुक्लता रक्तानामन्यवर्णत्वं
स्थिराणामस्थिरत्वं मृदूनां स्थिरता चलानामचलत्वमच-
लानां चलता पृथूनां सङ्क्षिप्तत्वं सङ्क्षिप्तानां पृथुता दीर्घाणां
ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घताऽपतनधर्म्मिणां पतनधर्म्मित्वं पतन
धर्म्मिणामपतनधर्म्मित्वमकस्माच्च प्रैत्यौषप्रसौधशरीरैश्चप्रस्तम्भ-
वैवर्ण्यावस्तदनष्टाङ्गानाम् । खेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशाना
मवस्त्रस्तोत्थितस्त्रान्तावक्षिप्तपतितविमुक्त निर्गतान्तर्गतगुरु
लघुत्वानि । प्रवालवर्णव्याङ्गप्रादुर्भावोऽप्यकस्मात् । सिराणाञ्च
दर्शनं ललाटे नत्पादंशे वा पिण्डकोत्पत्तिः । ललाटे प्रभा-
तकाले वा खेदः । नेत्ररोगादिना वायुप्रवृत्तिः । गोमयचूर्ण-
प्रकाशस्य वा रजसो दर्शनमुत्तमाङ्गे जिलयनं वा कपोत-
कङ्क प्रभृतीनाम् । भ्रूवधुरांप्रवृद्धिरभुञ्जानानाम् तत्प्रणाशो
भुञ्जानानाम् । स्तनमूलहृदयोःसुच शूलोत्पत्तयः । मध्ये
शूनत्वमन्तेषु परिस्त्रायित्वं विपर्ययो वा तथाङ्गोष्ठे श्वयथुः ।
शीघ्रोऽङ्गपक्षयोर्वा नष्टहीनविकलविकृतस्वरता । विवर्णपुष्प-

प्रादुर्भावी वा दन्तमुखनखशरीरेषु । यस्य वापुःकफपुरीषरेता-
 सि निमज्जन्ति । यस्य वा दृष्टिमण्डले भिन्नविकृतानि रूपा-
 ण्यालीक्यन्ते । स्नेहाभ्यक्तकेशाङ्ग इव यो भाति । यस्य दुर्बलो
 भक्त द्वेषातिसाराभ्यां पीड्यते । कासमानश्च तृष्णाभिभूतः ।
 क्षीणश्चर्दिभक्तद्वेषयुक्तः रूपेण पूयरुधिरोद्दामी हतस्वरः
 शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः । शून्यकरचरणवदनः क्षीणोऽन्नद्वेषी
 स्वस्तपिण्डिकांसपाणि पादोज्जरकासाभिभूतः । यस्तु पूर्वार्द्धे
 भुक्तमपराद्धे कर्दयत्यविदग्धमतिसार्यते वा ज्वरकासाभि-
 भूतः स श्वासान्म्रियते । वस्तुवहिलपन् यस्य भूमौ पतति
 स्वस्तमुष्कस्तब्धमेद्रो भग्ज्यौवः प्रनष्टमेहनश्च मनुष्यः । प्राग्वि-
 शृण्वमाणहृदय आर्द्रशरीरो यस्य लोष्टं लोष्टेनाभिहन्ति
 काष्ठं काष्ठेन तृणानि वा छिनन्ति । अधरोष्ठं दशलुत्तरोष्ठं
 वा लेढि । आलुञ्जति वा कर्णौ केशांश्च । देवद्विजगुरुसुहृद्वै-
 द्यांश्च वेष्टि । यस्य वक्रानुवक्रगाग्रहा ग्रहितस्थानगताः
 पीडयन्ति जम्बूर्क्षं वा यस्योत्क्षाशनिभ्यामभिहन्यते होरा
 वा । गृहदारशयनासनयान वाहनमणिरेतूपकरणग्रहि-
 तलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावी वेति ।

भवन्ति चात्र । चिकित्स्यमानः सम्यक् च विकारो योऽभिवर्द्धते ।

प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्वतायुषः ।

निवर्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ।

न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विजश्यति ॥

एतान्यरिष्टरूपाणि सम्यग्बुद्धेः तथो क्षिपक् ।

साध्यासाध्यपरौक्षायां स राज्ञः सम्प्रती भवेत् ॥

तद्यस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्थिताम् ।
 रसायनादिना वत्स तान् शृण्वेकमना मम ॥
 वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।
 अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥
 अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ।
 प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः ॥
 मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ।
 वर्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥
 शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाधाननिपीडितम् ।
 नरं रुजार्त्तिमन्तश्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥
 यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रसृतमेव वा ।
 पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
 प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गश्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
 पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥
 तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रसृतशोणितम् ।
 शोफातीसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥
 वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।
 भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥
 प्रशूननाभिद्वेषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितम् ।
 अश्मरी क्षपयत्याशु सिकता शर्करान्विता ॥
 गर्भकोषपरासङ्गी मक्कली योनिसंहतिः ।

हन्यात् स्त्रियं मूढगर्भं यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥
 पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसारपीडितम् ।
 विरिक्तं पूर्यमाणञ्च वर्ज्ययेदुदरादितम् ॥
 यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा ।
 शीतार्दितोन्तकृणश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥
 यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् ।
 नित्यं वक्त्रेणचोच्छ्रसात् तं ज्वरो हन्ति मानवम् ॥
 हिक्काश्वासपिपासार्तं मूढं विभ्रान्तलोचनम् ।
 सन्ततोच्छासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥
 आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च ।
 क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥
 श्वासशूलपिपासार्तं क्षीणं ज्वरनिपीडितम् ।
 विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥
 शूलक्षमन्नद्विष्टारमूर्ध्निश्वासनिपीडितम् ।
 कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥
 श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषशोफमूढताः ।
 भवन्ति दुर्वलत्वञ्च गुल्मिनो मृत्युमेष्टतः ॥
 आध्मातं बद्धनिथन्दं हृदि हिक्काहृदन्वितम् ।
 रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥
 पाण्डुदन्तनखो यस्य पाण्डुनेत्रश्च मानवः ।
 पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
 लोहितं हृदयेत्यथ बहुशो लोहितेक्षणः ।
 रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति ॥

अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः ।
जागरिष्णुरसन्देहलुब्धादेन विनश्यति ॥
बहुशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम् ।
नेत्राभ्याञ्च विकुर्वाणमपस्मारो विनाशयेत् ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
युक्तसेनस्य नृपतेः परानङ्गिजिगीषतः ।
भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते ॥
विजिगीषुः संहामात्यैर्यात्रायुक्ताः प्रयत्नतः ।
रक्षितव्यो विशेषेण दिषादेव नराधिपः ॥
पत्न्यानुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ।
दूषयन्त्यरयो यस्माज्जानीयच्छोधयेत्तथा ।
तस्य लिङ्गं चिकित्सा च कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते ॥
एकीक्षरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते ।
तत्रैकः कालसंज्ञस्तु शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्युभ्यो रसमन्ताविशारदौ ।
रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्द्वैद्यपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरहितमते तस्माद्वर्त्तते भिषगात्मवान् ॥
सङ्करः सर्ववर्णानां प्रणाशो धर्मकर्मणाम् ।
प्रजानामपि चोच्छिन्तिर्नृपव्यसनहेतुतः ॥

पुरुषाणां नृपानाञ्च केवलं तुल्यमूर्तिता ।
 आत्मा त्यागः क्षमा धैर्यं विक्रमश्चाप्यमानुषः ॥
 तस्मादेवमिवाभीक्ष्णं वाङ्मनः कर्म्मभिः शुभैः ।
 चिन्तयेन्नृपतिं नित्यं श्रियांसीच्छन् विचक्षणः ॥
 स्कन्धावारे च महति राजगीहादनन्तरम् ।
 भवेत्सन्निहितो वैद्यः सर्वोपकरणान्वितः ॥
 ततस्थमेनं ध्वजवद्यशः स्वातिसमुच्छ्रितम् ।
 उपसर्पन्त्यमोहेन विषशल्यामयार्दिताः ॥
 स्यतन्त्रकुशलोऽन्धेषु शास्त्रार्थेष्ववहिष्कृतः ।
 वैद्यो ध्वज इवाभाति नृपतद्विधपूजितः ॥
 वैद्यो व्याध्युपसृष्टश्च भेषजं परिचारकः ।
 एते पादाश्चिकित्सायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
 गुणवज्जिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
 व्याधिमल्पेन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
 वैद्यहीनास्त्रयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
 उद्गाढहोढव्रह्माणो यथाध्वर्थुं विनाध्वरे ॥
 वैद्यस्तु गुणवानेकस्तारयेदातुरान् सदा ।
 प्लवं प्रतितरैर्हीनं कर्णधार इवाभसि ॥
 तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा स्वयङ्गृती ।
 लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करभेषजः ॥
 प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः ।
 सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
 आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि ।

आस्तिको वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते ॥

प्रशस्तदेशसम्भूतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।

युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये ।

समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे ।

वैद्यवाक्यकदञ्चान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥

—

पञ्चत्रिंशदध्यायः ।

अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुगेवादी परीक्ष्येत । सत्यप्या-
युषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्वसात्माप्रकृतिभेषजदेशान् प-
रीक्षेत ॥ तत्र महापाणिपादपार्श्वं पृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्क-
न्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्रांसप्रेक्षणवाहुं विस्तीर्णं भ्रूस्तना-
न्तरोरस्कं हृत्तजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुच्चैव-
द्वस्तनमुपचितमहारोमशकणं पञ्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं
मूर्ध्नानुपृञ्ज्यां विशुष्यमाणशरीरं पञ्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं
पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् ।
एभिलक्षणेर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ गूढसन्धिसिरास्त्रायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उत्तरोत्तरमुच्चैवो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥

गर्भाग्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ।

शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥
 मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ।
 अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥
 द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ ।
 नासाग्रमूर्ध्वञ्च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः ॥
 यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ।
 जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे ॥
 ह्रस्वानि यस्य पर्व्वणि सुमहच्चापि मेहनम् ।
 तथोरस्यवलीढानि न च स्यात्पृष्ठमायतम् ॥
 ऊर्ध्वञ्च श्वणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः ।
 हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
 प्रेक्षते यस्य विभ्रान्तं स जीवेत्यञ्चविंशतिम् ॥

अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः ।
 तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गा-
 नौति । तत्र स्त्रैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ इङ्गुलायते ।
 प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चम-
 भागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले
 पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पाणिः । चतुर्दशाङ्गुलायतः
 पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुम-
 ध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा । जानूपरिष्ठाद्वात्रिंशदङ्गु-
 लमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरु । इङ्गुलानि वृषणचिवु-
 कदशन नासापुटभागकर्णं मूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गु-
 लानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छायदृश्य-

न्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदय-
 ग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिवन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्र-
 वस्तिपरिणाहंसपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः । चतु-
 विंशत्यङ्गुली हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ
 द्वात्रिंशत्परिणाहावुरु । मणिवन्धकूर्परान्तरं षोडशाङ्गु-
 लम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुष्ठमूल-
 प्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्धपञ्चा-
 ङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धलङ्गुली कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतु-
 विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् । त्रिभागाङ्गुलिवि-
 स्तारा नासापुटमर्थादा । नयनत्रिभागपरिणाहा तारका ।
 नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् ।
 मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः । कर्णावदन्तरं चतुर्दशा-
 ङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशा-
 ङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटो । सविंशमङ्गु-
 लशतं पुरुषायाम इति ॥

भवन्ति चात्र ॥ पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ।

समत्वागतवीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् ॥

देहः स्त्रैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्तितः ।

युक्तप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि याऽङ्गना ॥

दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति ।

मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् ॥

अथसारान् वक्ष्यामः ॥ स्मृतिभक्तिग्रन्थाशीर्थशौचोपेतं क-
 ष्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्चेतास्थि-

दन्तनखं बहुल कामप्रजं शुक्लेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्ध-
गम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेतञ्च मन्त्रा । महाशिरःस्त-
ब्धदृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं वृहच्छ-
रीरमायाससहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं
मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयन तालुजिह्वौ-
ष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वयोमाणं त्वक्सारं
विद्यादित्येषां पूर्वं पूर्वं प्रधानमायुः सौभाग्ययोरपि ।

भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः ।

परीक्षायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्मसु ॥

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व एवैते त्रिविधाः
साध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपस-
र्गिको यः पूर्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृ-
जति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवो-
त्पन्नो व्याधिरपूर्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणे यो भविष्य-
द्वाधिरव्यापकः स पूर्वरूपसंज्ञः । तत्र सौपद्रवमन्योन्या-
विरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं प्रति-
कुर्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत ।

भवति चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः ।

अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् ॥

प्रागभिहिता ऋतवः ।

शीतेशीतप्रतीकारउष्णे चोष्णनिवारणम् ।

कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ॥

अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया ।

क्रियाहीनाऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न मिध्यति ॥

यात्युदीर्घं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च ।

सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् ।

प्राग्भिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्विधो भवति
दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो
वातेन तीक्ष्णः पित्तेन मन्दः श्लेष्मणा चतुर्थः समः सर्वसा-
म्यादिति । तत्र यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्यक्पचति
स समः समैर्दोषैः । यः कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाभा-
नशूलोदावर्त्ततिसारजठर गौरवान्त्वकूजनप्रवाहणानि
कृत्वा स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स
तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्या भाष्यते स मुहुर्मुहुः
प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्बोष्ठशी-
षदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरो-
गौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता
कालेन पचति स मन्दः ।

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् ।

करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

तत्र समे परिरक्षणं कुर्वीत विषमे स्निग्धान्मलवणैः ।

क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्वीत तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्च ।

एवमेवात्यग्नौविशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटु-

तिक्तकषायैर्वमनैश्च

जाठरो भगवानग्निरौखरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौक्ष्माद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते ॥

प्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पवनैस्त्रिभिः ।

धायते पाच्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः ॥

वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनघोडशवर्षा
बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति तेषु
सम्बत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो-
ऽन्नादा इति ॥ घोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयस्तस्य विकल्पो
हृद्विध्यौवनं संपूर्णता हानिरिति । तत्राविंशतेष्टद्विरात्रिंशतो
योवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत-
उर्द्धमीषत् परिहाणिर्यायत्सरतिरिति ॥ सप्ततेरुर्द्धं त्रिंशमा-
णधात्विन्द्रियबलवीर्योत्साहमहान्यहनि वलीपलितस्त्रालि-
त्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रिया-
स्यसमर्थं जीर्णागारमिवाभिष्टुष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तरास्तु वयोऽवस्थामूत्तरोत्तराभेषजमात्राविशेषा भव-
न्मृत्युतेषु परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत । भवन्ति चात्र ॥
बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्येने पित्तमेव तु ।

भृथिष्ठं वर्द्धते वायुर्बुधे तद्दीक्ष्य योजयेत् ॥

अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।

तत्साध्येषु विकारेषु नृदीं कुर्यात्क्रियां ग्रनैः ॥

देहः स्थूलः कृशी मध्य इति प्रागुपदिष्टः ।

कर्शयेद्दृहयेच्चापि सदा स्थूलकृशी नरौ ।

रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक् ॥

बलमभिहितगुणं दीर्घत्वञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षित-

व्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेवप्रधान-
मधिकरणानाम् ॥

केचित्कृशः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्यबला नराः ।

तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥

सत्त्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वैकत्वकरम् ।

सत्त्ववान् सहते सर्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥

राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥

प्रकृतिं भेषजं चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ सात्त्विकाणि तु देहका-
लजा त्वृत्तुरोगव्यायामोदकद्विवास्त्रप्ररसप्रभृतीनि प्रकृति-
विरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति ।

यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः ।

व्यायामजातमन्यद्वा तस्मात्त्वमिति निर्दिशेत् ॥

देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बह्वदकनि-
म्नोन्नत नदीवर्गगह्वरो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्वतवृक्षो
मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्च-
नूपः ॥ आकाश समः प्रविरलाल्यकण्टकिह्वजप्रायोऽन्यवर्ष-

प्रस्त्रवणोदपानीदकप्राय जष्णदारुणवातः प्रविरलाल्यगैलः

स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वात पित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः ॥

उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ भवन्ति चात्र ॥ समाः

साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः ।

दीषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥

न तथा बलवन्तः स्थुर्जलजा वा स्थूलाह्वताः ।

स्वदेशे निचिता दीषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥

उचिते वृत्तमानस्य नास्ति देशकृतं भयम् ।
 आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति ॥
 देशप्रकृतिसात्मार्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः ।
 मग्न्यन्तौ भिषगादीनां बलसंवायुषां तथा ॥
 केवलः समदेहाग्नेः सुखसाध्यतमो गदः ।
 अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कच्छी व्यामिश्रलक्षणः ॥
 क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्थां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥
 गुणलाभेऽपि स एहि यदि सैव क्रिया हिता ।
 कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कच्छसाध्यतमो यदि ॥
 य एवमेवं विधिमैकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान्
 न मृत्युपाशान् जगतोगदीघान्छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन ॥

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोमिश्रकगध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 मातुलुङ्गाग्निमन्यौ च देवदारुमहौषधम् ।
 अहिंस्त्राचैव रास्त्रा च प्रलेपो वातशोफहृत् ॥
 दूर्वा च नलमूलञ्च मधुकं चन्दनं तथा ।
 शीतलाश्चगणाः सर्वे प्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥
 आगन्तुजे रक्तजे च एष एव विधिः स्मृतः ।
 विधिर्विषघ्नो विषजे पित्तघ्नोऽपि हितस्तथा ॥
 अजगन्धाश्चगन्धा च काला सरलया सह ।

एकैषिकाजमृङ्गी च प्रलेपः श्लेष्मशोफहृत् ॥
 एते वर्गास्त्रयो लोभ्रं पथ्या पिण्डीतकानि च ।
 अनन्ताचेति लेपोऽयं सान्निपातिकशोफहृत् ॥
 स्निग्धास्त्वलवणी वाते कोष्णः शीतः पयोयुतः ।
 पित्ते चोष्णः कफे क्षारभूत्राद्यस्तत्प्रशान्तये ॥
 जणमूलकशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
 शक्तवः क्षिणुमतसो द्रव्याख्युपानि पाचनम् ॥
 चिरवित्सीऽग्निक्वो दन्तो चित्रक्वो हयमारकः ।
 कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् ।
 क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम् ॥
 द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपीडनम् ।
 यवगोधूमभाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
 ब्रह्मिन्मृङ्गीठसुमनः करवीरं सुर्वच्चलाः ।
 शोधनानि कलायानि वर्गश्चरस्वधादिकः ॥
 अजगन्धाजमृङ्गी च गवाक्षी लाङ्गलाह्वया ।
 पूतीकश्चित्रकः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥
 कटुत्रिकं यवक्षारो लवणानि मनः शिला ।
 कासीसं त्रिवृता दन्ती हरितालं सुराद्रजा ॥
 संशोधनीनां वर्त्तीनां द्रव्याख्येतानि निर्दिशेत् ।
 एतैरेवोषधैः कुर्यात्कल्कानपि च शोधनान् ॥
 कासीसकटुरोहिण्योर्जातीकन्दहरिद्रयोः ।
 पूर्वोद्दिष्टेषु चाङ्गेषु कुर्यात्तैलघृतानि वै ॥
 अर्कोत्तमां सुहीचीरं पिष्ट्वा क्षारोत्तमानपि ।

जातीमूलं हरिद्रे द्वे कासीसं कटुरोहिणीम् ॥
 पूर्वोद्दिष्टानि चान्यानि कुर्यात्संशोधनं घृतम् ॥
 मयूरको राजवृक्षो निम्बः कीषातको तिलाः ।
 वृहती कण्टकारी च हरितालं मनःशिला ।
 शोधनानि च योज्यानि तैले द्रव्याणि शोधने ॥
 कासीसे सैन्धवे किण्वे वचायां रजनीद्वये ।
 शोधनाङ्गेषु चान्येषु चूर्णं कुर्वीत शोधनम् ॥
 सालसारादिसारेषु पटोलत्रिफलासु च ।
 रसक्रिया विधातव्या शोधनी शोधनेषु च ॥
 श्रीवेष्टके सर्जरसे सरले देवदारुणि ।
 सारेष्वपि च कुर्वीत मतिमान् ब्रणधूपनम् ॥
 कषायाणामनुष्ठानां वृक्षाणां त्वक्षु साधितम् ।
 शृतशीतं कषायं वा रोपणार्थेषु शस्यते ॥
 सोमामृताश्वगन्धासु काकोल्यादौ गणे तथा ।
 क्षीरिप्ररोहिष्वपि च वर्त्तयो रोपणाः स्मृताः ॥
 समङ्गा सोमसरला सोमवल्का सचन्दना ।
 काकोल्यादिश्च कल्कः स्यात् प्रशस्तो ब्रणरोपणे ॥
 पृथक्पण्ड्यात्मगुप्ता च हरिद्रे मालती सिता ।
 काकोल्यादिश्च योज्यः स्यात् प्रशस्तो रोपणे घृते ॥
 कालानुसार्यागुरुणी हरिद्रे देवदारु च ।
 प्रियङ्गवश्च रोध्रश्च तैले योज्यानि रोपणे ॥
 कङ्गुका त्रिफला रोध्रं कासीसं श्रवणाह्वया ।
 धवाश्वकर्णयोस्त्वक् च रोपणं चूर्णमिष्टते ॥

प्रियङ्गुका सर्जरसः पुष्पं कामीसमेव च ।
 त्वक्चूर्णं धवजं चैव रोपणार्थं प्रशस्यते ॥
 त्वक्षु न्यग्रोधवगस्य त्रिफलायास्तथैव च ।
 रसक्रियां रोपणार्थं विदधीत यथाक्रमम् ॥
 अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला ।
 उत्सादने प्रशस्यन्ते काकीत्वादिश्च यो गणः ॥
 कासीसं सैन्धवं किण्वं कुरुविन्दो मनःशिला ।
 कुक्कुटाण्डकपालानि मुमनीमुकुलानि च ॥
 फले शैरौषकारञ्चै धातुचूर्णानि यानि च ।
 व्रणेषूत्सन्नमांसेषु प्रशस्तान्यवसादने ॥
 समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा ।
 प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु ॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

श्वभ्रशर्कराश्मविषमवल्मीकश्मशानाऽद्यतनदेवतायतन-
 सिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरादेकां स्निग्धां
 प्ररोहवतीं मृद्वीं स्खिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमि-
 मौषधार्थं परोक्षेततस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवन-
 दहनतीयसम्बाधमार्गेरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढ-
 मूलमुदीच्यां चौषधमाददीतैर्त्यौषधभूमिं परीक्षाविशेषः
 सामान्यः ॥

विशेषतस्तु । तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वीश्यामा कृष्णा
 वा स्थूल वृक्षशस्यप्राया स्वगुणभूयिष्ठा ॥ स्निग्धा शीतला
 सन्नोदका स्निग्धशस्यलणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभू-
 यिष्ठा ॥ नानावर्णा लघुश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्र-
 रोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा ॥ रुक्षा भस्मरासभवर्णा तनुरुक्ष-
 कोटराल्परसहस्रप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा ॥ मृद्वी समा
 श्वभ्रवत्यव्यक्तरसजला सर्व्वतोऽसारवृक्षा महापर्व्वतवृक्ष-
 प्राया श्यामाचाकाशगुणभूयिष्ठा ॥

तत्र केचिदाहुराचार्याः । प्रावृट्दर्पाशरद्धे मन्तवसन्त-
 ग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददी-
 तेति तत्तु न सम्पक् कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्या-
 न्योषधानि सौम्येष्वृतुष्वददीतान्नेयान्याग्नेयेष्वेवमव्यापन्न-
 गुणानि भवन्ति ॥ सौम्यान्योषधानि सौम्येष्वृतुषु गृहीतानि
 सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि
 जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् ॥

तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्र-
 व्याख्याददीतान्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि ।
 उभयगुणभूयिष्ठायासुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां
 संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिन-
 वान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सक्षी-
 राणि वीर्य्यवन्ति तेषामसम्पत्तावनतिक्रान्तसंवत्तराख्याद-
 दीतेति ॥

भवन्तिचात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चानेन वनचारिणः ॥

मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते ॥
 सर्वावयवसाध्येषु पलाशलवणादिषु
 व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते ॥
 गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते ।
 तस्माद्भूमिस्वभावेन वीजिनः षड्रसायुताः ॥
 अव्यक्तः किल तीयस्य रसो निश्चयनिश्चितः ।
 रस एव सचाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाद्भवेत् ॥
 सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता ।
 द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः ॥
 विगन्धेनापरास्मृष्टमविपन्नं रसादिभिः ।
 नवं द्रव्यं पुराणं वा द्वाह्यमेव विनिर्दिशेत् ॥
 विडङ्गं पिप्पली क्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितम् ।
 शेषमन्यत्त्वभिनवं गृह्णीयाद्दोषवर्जितम् ॥
 जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् ।
 क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् ॥
 श्लीतमृद्गाण्डफलकशङ्खविनयस्तभेषजम् ।
 प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते ॥

अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति । तद्यथा । विदारि-
 गन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा खदंद्वा पृथक्पर्णी शता-

वरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा
वृहत्तौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादौ वृद्धिकाख्यौ चेति ।

विदारौगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः ।

शोषगुल्माङ्गमर्दोर्द्ध्वासकासविनाशनः ॥

आरग्वधमदनगोपघोण्टाकुटजपाठाकण्टकौपाटलामूर्वेन्द्र-
यव सप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशाङ्ग-
ष्टाकरञ्जद्वय पटोलकिराततिक्तकानि सुषवीचेति ।

आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः ।

मेघकुष्ठज्वरवमौकण्डूघ्नो ब्रणशोधनः ॥

वरुणार्त्तगलग्नियु मधुग्नियुतर्कारीमेघशृङ्गीपूतीकनक्तमा-
लमोरटाग्निमन्यसैरीयकद्वयविम्बीवसुकवसिरचित्रकशताव-
रीविल्वज शृङ्गीदर्भा वृहतीद्वयचेति ।

वरुणादिर्गणोद्धेष कफमेदोनिवारणः ।

विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥

वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनौगुन्द्रानलकुशकाशाश्वमे-
दकाग्निमन्यमोरटावसुकवसिरभल्लककुरुण्टकेन्द्रीवरकपोतव-
ङ्गाः श्वदंष्ट्राचेति ॥

वीरतर्प्यादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

अश्वरीशकैरामूचकृच्छाघातरुजापहः ॥

सालसाराज-तर्पणखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेघशृ-
ङ्गीति निशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनताल-
शाकनक्तमाल पूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति ।

सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशजः ।

मेहपाण्डुमयहरः कफमेदोविशोषणः ॥

रोधसावररोधपलाशकुटन्नटागोकफक्षीकट्फलैलवाल
कसन्नकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदलीचेति ॥

एष रोध्नादिरित्य क्तो मेदः कफहरो गणः ।

योनिदोषहरस्तम्भी व्रण्यो विषविनाशनः ॥

अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीममूरकभार्गीरास्त्रेन्द्रपुष्पी-
क्षुद्रखेतामहाश्वेतावृश्चिकाव्यलवणास्तापसहजश्चेति ।

अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविधापहः ।

लमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्यणशोधनः ॥

सुरसाश्चेत्सुरसाफणिज्जकार्जकभूसृणसुगन्धकसुमुख-
कालमालकासमईक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्फलसुरसौनिगु-
ण्डीकुलाहलीन्दुरकर्णिकाफक्षीप्राचीबलकाकमाच्यो विष-
मुष्टिकश्चेति ।

सुरसादिर्गणो ह्येष कफहृत्तमिमूदनः ।

प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥

मुष्ककपलाशधवचितकमदनवृक्षशिंशपावज्ज्वलास्त्रिफला
चेति ।

मुष्कादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः शुक्रदोषहृत् ।

मेहार्थःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्मरिनाशनः ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यपित्रकशृङ्गवेरमरिचहस्तिपिप्प-
लीहरेणुकेलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिम्बफलहि-
ङ्गभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटुरोहिणी चेति ॥

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचौः ।

निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः ॥

एलातगरकुष्ठमांसीधामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणु-
काव्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौण्यकश्रीविष्टकचोचचोरकबालकगु-
ग्गुलुसर्जरसतुरष्ककुन्दुरुकाऽशुरुसृक्कोशोरभद्रदारुकुङ्कमानि
पुन्नागकेशरच्चेति ॥

एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च ।

वर्षप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः ॥

वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारुणि नागकेशरच्चेति ।

हरिद्रा दारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति ॥

एतौ वचाहरिद्रादौ गणौ स्तन्यविशोधनौ ।

आमातीसारशमनौ विशेषाद्दीघपाचनौ ॥

श्यामामहाश्यामातृदहन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिलकरम्य-
कक्रमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसमलाच्छ-
गलान्त्रीसुधाः सुवर्णक्षीरी चेति ॥

उक्तः श्यामादिरित्येष गणौ गुल्मविषापहः ।

अनाहीदरविड्भेदौ तथोदावर्तनाशनः ॥

वृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकच्चेति ॥

पाचनौयो वृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः ।

कफारोचकहृत्तासमूत्रकच्छरुजापहः ॥

पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वागुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति ॥

पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः ।

ज्वरोपशमनौ व्रण्यष्टदिक्कण्डूविषापहः ॥

काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णी मासपर्णी

चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशनी ॥

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम् ।

चूषणं कफमेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान् ।

निहन्त्यादीपनं गुल्मपीनसाम्बल्यतामपि ॥

आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्वित्तकश्चेति ।

आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः ।

चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः ॥

त्रपुसौसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति ।

गणस्त्रधादिरित्येष गरक्लिमिहरः परः ।

पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा ॥

लाक्षारिवतकुटजाऽश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्त-

च्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति ।

कषायस्तिक्तमधुरः कफपित्ताग्निनाशनः ।

कुष्ठक्लिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः ॥

पञ्च पञ्च मूलान्यत ऊर्ध्वं ब्रह्मामः ॥ तत्र त्रिकण्टकवृह-

तौद्वय पृथक्पथ्यो विदारिगन्धा चेति कनीयः ॥

कषायतिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकम् ।

वातघ्नं पित्तशमनं वृंहणं बलवर्धनम् ॥

विल्वान्निमन्यटुण्डु कपाटलाकाश्मर्यश्चेति महत् ।

सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम् ।

मधुरानुरसश्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम् ॥

अनयोर्दशमूलसुच्यते ॥

गणः श्वासहरोह्येष कफपित्तानिलापहः ।

आमस्य पाचनश्चैव सर्व्वज्वरविनाशनः ॥

विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गीचेति वल्लीसंज्ञः ।

करमर्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्यइति कण्टकसंज्ञः ॥

रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ ।

सर्व्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ ॥

कुशकाशनलदर्भकाण्डे लुका इति लणसंज्ञकः ।

मूत्रदोषविकारश्च रक्तपित्तं तथैवच ।

अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेणशोषमेव विनाशयेत् ॥

एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः ।

पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरी परिकीर्त्तिता

त्रिवृतादिकमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ।

समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम् ।

चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥

एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पिणीं पानकान् ।

प्रविभज्य यथान्यायं कुर्व्वीत मतिमान् भिषक् ॥

धूमवर्षानिलक्लेदैः सर्व्वर्त्तुष्वनभिद्रते ।

ग्राहयित्वा गृहे न्यस्ये द्विदिनीषधसंग्रहम् ॥

सनीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत् ।

पृथङ्निधान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतम् ॥

॥ एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः संशोधनसंशमनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदनकुटजजोमूतकेत्वाकुधामार्गवक्षतवेधनसर्षपविडङ्गपिप्प-
लीक रज्जप्रपुन्नाडकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धाविदुलबन्धु-
जीवकश्चेता सणपुष्पोविम्बीवचामृगेर्वारुचिताचेत्यूर्ध्वभागह-
राणि । तत्रकोविदारपूर्वाणां फलानि । कोविदारादीनां
मूलानि ॥

विवृताश्यामादन्तोद्रवन्तोसप्तलाशङ्खिनोविषाणिकागदा-
चोक्षगलान्धोस्तुम्बुवर्णोरोचित्रककिणिहोक्तुशकाशतिल्व-
ककम्पिल्लकरप्यकपाटलापूगहरीतक्यामलक विभीतकनी-
लिनीचतुरङ्गुलैरण्डपू तोकमहावृक्षसप्तच्छदार्कज्योतिष्मती
चेत्यधोभागहराणि ।

तत्र तिल्वकपूर्वाणांमूलानि । तिल्वकादीनां पाटलान्तानां-
त्वचः । कम्पिल्लकफलरजः । पूगादीनामेरण्डान्तानां फलानि ।
पूतीकागन्धयोः पत्राणि । शेषाणां क्षीराणीति ॥

कोशातकी सप्तला शङ्खिनी देवदाली कारवेल्लिका-
चेत्युभयतो भागहराणि । एषां स्वरसा इति ॥

पिप्पलीविडङ्गापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरोषमरिचकरवी-
रविम्बीगिरिकर्णिकाकिणिह्रीवचाज्योतिष्मतीकरञ्जाकालर्क-
लशुनाति विषाशृङ्गवेरतालीशतमालसुरसार्जकेङ्गुदीमेघशृ-
ङ्गीमातुलुङ्गीसुरुङ्गीपीलुजातीशालतालमधूकलाचाहिङ्गुल-
वणमद्यगोशकद्रसमूत्राणीति शिरोविरेचनानि । तत्र करवी-
रपूर्वाणां फलानि । करवीरादीनामर्कान्तानां मूलानि । ता-
लीशपूर्वाणां कन्दाः । तालीशादीनामर्जकान्तानां पत्राणि ।
इङ्गुदीमेघशृङ्गीत्वचौ । मातुलुङ्गीसुरुङ्गीपीलुजातीनां पु-

ष्याणि । शालतालमधूकानां साराः । हिङ्गुलाक्षे निर्यासी ।
लवणानि पार्थिवविशेषाः । मद्यान्यासवसंयोगाः । गोमूत्र-
शक्तद्रसौ मलाविति ॥

संशमनान्यत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र भद्रदारुकुष्ठहरिद्राव-
रुण मेघशृङ्गीबलातिबलार्त्तगलकच्छुरासल्लकीकुवेराक्षीवीर-
तरुसहचराग्निमन्यवत्सादन्येरण्डाश्मभेदकालर्कार्कशतावरौ-
पुनर्नवावसुकवसिरकाञ्चनकभार्मीकार्पासीवृश्चिकालीपत्तूर-
वदरयवकोलकुलत्थप्रभृतीनि विदारिगन्धादिश्च द्वे चाद्ये पञ्च-
मूल्यौ समासेन वातसंशमनो वर्गः ॥

चन्दनकुचन्दनक्रीवरोशीरमञ्जिष्ठापयस्याविदारिशतावरौ
गुन्द्राशैवालकङ्गारकुमुदोत्पलकदलीकन्दलीदूर्वामूर्वाप्रभृ-
तीनि काकोल्यादिर्न्यग्रोधादिस्तृणपञ्चमूलमिति समासेन
पित्तसंशमनो वर्गः ॥

कालियकागुरुतिलपर्णीकुष्ठहरिद्राशीतशिवशतपुष्पास-
रलारास्त्राप्रकीर्योदकीर्यैङ्गुदीसुमनः काकादनौलाङ्गलकी-
हस्तिकर्षुसुञ्जातकलामज्जकप्रभृतीनि वल्लीकण्टकपञ्चमूल्यौ
पिप्पल्यादिर्बृहत्यादिर्मुष्ककादिर्वचादिः सुरसादिरारग्वधा-
दिरिति समासेन क्लेशसंशमनो वर्गः ॥

तत्र सर्वाण्येवौषधानि व्याध्यग्निपुरुषबलान्यभिसमीक्ष्य
विदध्यात् । तत्र व्याधिबलादधिकमौषधमुपयुक्तं तमुपश-
मय्य व्याधिं व्याधिमन्यमावहति अग्निबलादधिकमजीर्णं
विष्टभ्यवा पच्यते । पुरुषबलादधिकं ग्लानिमूर्च्छामदानाव-
हति । संशमनमेवं संशीघ्रमतिपातयति । ह्रीनमेभ्यो दत्त-

मकिञ्चित्करं भवति । तस्मात्सममेव विदध्यात् ॥
 भवन्ति चात्र ॥ रोगे शोधनसाध्ये तु यो भवेद्दोषदुर्बलः ।
 तस्मै दद्याद्भिषक् प्राज्ञो दोषप्रचावनं शृदु ॥
 चले दोषे शृदौ कोष्ठे नेचेतात्र बलं नृणाम् ।
 अव्याधिदुर्बलस्यापि शोधनं हि तदा भवेत् ॥
 व्याध्यादिषु तु मध्येषु कायस्याञ्जलिरिष्यते ।
 विडालपदकं चूर्णं देयः कल्कोऽक्षसंमितः ॥
 स्वयं प्रवृत्तदोषस्य शृदुकोष्ठस्य शोधनम् ।
 भवेदल्पबलस्यापि प्रयुक्तं व्याधिनाशनम् ॥

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
 स्यामः । केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्भावस्थितत्वा-
 दिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथामि फले ये रसाद-
 यस्ते पक्ते न सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा-
 यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धोव्यापन्नरसगन्धो
 वा भवति । स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्य-
 भावं न गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रि-
 यैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता
 रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भा
 यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्गुद्य विपचेदित्येवमादिषु
 न रसादिष्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधा-

नमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसा-
 दय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो
 हि द्रव्य क्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा
 इति । एकदेश साध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः
 साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यल-
 क्षणन्तु क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये ।
 रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमोहि शास्त्रमुच्यते शास्त्रे
 हि रसा अधिकता यथा रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च
 प्राणाः । उपदेशाच्चापदिश्यन्ते हि रसायथा मधुरास्त्वलवणा
 वातं शस्यन्ति । अनुशाणाच्च रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा
 मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदि-
 ज्यार्थं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुण
 संज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः ॥ नेत्याहुरन्ये । वीर्यं
 प्रधानमिति कस्मात्तद्वशेनौषधकर्मान्वितेः । ब्रह्मौषधकर्मा-
 न्व्यूर्द्धाधोभागीभवभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकालिदीपनप्र-
 पौडनलेखनवृंहणरसा यनवाजीकरणश्वयथुकरविलयनदह-
 नदारणनादनप्राणविविधप्रशमनानि वीर्यप्राधान्याद्भवन्ति ।
 तच्च वीर्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्निषोमीयत्वाज्जगतः ।
 केचिदष्टविधमाहुराणं शीतं स्निग्धं रुचं विशदं पिच्छिलं
 मृदु तीक्ष्णं चेत्येतानि वीर्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभू-
 यात्मकं कुर्वन्ति यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानु-
 रसं वातं शमयेदुष्णवीर्यत्वात् तथा कुलत्यः कषायः वातुलः
 पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरश्च क्षुरसो वातं वर्धयति शीत-

वीर्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य-
त्वादस्त्वमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं
वर्धयत्युष्णवीर्यत्वान्मधुरामत्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं
वर्धयति स्निग्धवीर्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति
रुक्षवीर्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतन्निर्दोषं नानात्रमुक्तम् ॥

भवन्ति चात्र ॥ ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

रोच्यलाघवशैत्यानि न ते हृन्नुः समीरणम् ॥

ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

तैष्णरीष्णप्रलघुताश्चैव न ते तत्कर्मकारिणः ॥

ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।

स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्धयन्ति ते ॥

तस्माद्वीर्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधान-
मिति कस्मात् सम्यङ्निष्ठाविपाककारिह रसैर्द्रव्याण्यभ्यव-
हृतानि सम्यक् मिथ्या विपक्वानि गुणं दोषं वा जगयन्ति ।
तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित्तु विप्रमिच्छन्ति
मधुरमम्लं कटुकंचेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमा-
च्चाङ्गो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धजम्बतामुपैत्यग्ने-
र्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि
विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याङ्गोऽङ्गस्यैवं सर्वेषां
मिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं
स्थालीगत मभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गा-
दयः प्रकीर्षाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्व-
दिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येव-

मनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्तएव । आगमे हि द्विविध एव
पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्धुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो
लघुरिति तत्र पृथिव्यप्ते जीवायुकाशानां द्वैविध्यं भवति गुण-
साधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापञ्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि
तस्माद्विविध एव पाक इति ।

भवन्ति चातृ । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वस्तु पृथिवीगुणाः ।

निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्ततृ पाको मधुर उच्यते ॥

तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु ।

निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥

पृथक्त्वदर्धिनामेष वादिनां वादसंग्रहः ।

चतुर्णामपि सागर्थमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥

तद्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वैर्येण सेवितम् ।

किञ्चिद्रसविषाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा
पाको नास्ति विना वीर्याद्वीर्यं नास्ति विना रसात् ।

रसो नास्ति विना द्रव्याद्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥

जन्म तु द्रव्यरसगौरव्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् ।

अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथास्याद्देहदेहिनीः ॥

वीर्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः ।

रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्त गुणाः स्मृताः ॥

द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्वि विपश्चन्ते न वद्भूताः ।

श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा तावाप्तदाश्रयाः ॥

अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रक्षिप्यन्ति तन्भावतः ।

आगमेनोपयोज्यानि भेदजानि विपश्चन्तः ॥

प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः ।
 नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन ॥
 सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बुष्टादिर्विरेचयेत् ॥
 तस्मात्तिष्ठेत्तुमतिमानागमे नतु हेतुषु ॥

॥ एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पृथिवाम्ने जीवायुाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिरुक्त्वस्त्व
 भिवाञ्चकी भवतोदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायु
 वमिदमाकाशीयमिति । तत्र स्थूलसारमान्द्रमन्दस्थिरस्वर-
 गुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं
 तत् स्थैर्यबलसङ्घातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्त्रिभावमिति ॥

शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिक्खिलरसबहुल-
 मीषत्कषायाम्लत्ववर्णमधुररसरायमाप्यं तत् स्नेहनप्रक्लादन-
 क्लेदनबन्धनविथ्यन्दनकरमिति ॥

उष्णतीक्ष्णसूक्ष्मरुक्षस्वरलघुविशदंरूपगुणबहु ..मीषदस्त्र-
 लवणं कटुकरसप्रायं विशेषतश्चोर्द्ध्वगतिस्त्रिभावमिति तैजसं
 तद्दहन पचनदारणतापनप्रकाशनप्रभावरणकरमिति ॥

सूक्ष्मरुक्षस्वरशिशिरलघुविशदं स्पर्शबहुलमीषत्तृप्तं विशे-
 षतः कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षण-
 विचारणकर मिति ।

श्लक्ष्णसूक्ष्ममृदुव्यवायिविविक्तमव्यक्तरसं शब्दबहुलमा-
 काशीयं तस्माद्वैशद्यैर्षिथ्यलाघवकरमिति ॥

अनेन निदर्शनेन नानौषधीभूतं जगति किञ्चिद्द्रव्यम-
स्तीति कृत्वा तं तं युक्तिविशेषमर्थं वाभिसमीक्ष्य स्ववीर्यगुणकु-
लानि द्रव्याणि कर्मकराणि भवन्ति ॥ तानि यदा कुर्वन्ति-
स कालः यत्कुर्वन्ति तत्कर्म येन कुर्वन्ति तद्दीर्घं यत्र कुर्वन्ति
तदधिकरणं यथा कुर्वन्ति स उपायो यन्निष्पादयति तत्फल
मिति ॥

तत्र विरेचनद्रव्याणि पृथग्यम्बुगुणभूयिष्ठानि पृथि-
व्यापो गुर्वो गुरुत्वादधोगच्छन्ति तस्माद्विरेचनमधोगुणभूयि-
ष्ठामनुमानात् । वमनद्रव्यास्त्र्यग्निवायुगुणभूयिष्ठान्यग्निवायू-
हि लघू लघुत्वाच्च तान्युर्ध्वमुत्तिष्ठन्ति तस्माद्वमनमप्युर्ध्वगुण-
भूयिष्ठमुक्तम् । उभयगुणभूयिष्ठमुभयतोभागम् । अकाशगु-
णभूयिष्ठं संशमनम् । संग्राहकमनिलगुणभूयिष्ठमनिलस्य
शोषणात्मकत्वात् । दीपनमग्निगुणभूयिष्ठम् । लेखनमनि-
लानलगुणभूयिष्ठम् । ब्रंहणं पृथिव्याम्बुगुणभूयिष्ठम् ।
एवमौषधकर्मण्यनुमानात्साधयेत् ।

भवन्ति चात्र । भूतेजोवारिजैर्द्रव्यैः शमं याति समीरणः ।

भूम्यम्बुवायुजैः पित्तं क्षिप्रमाप्नोति निर्वृतिम् ॥

खतेजोऽनिलजैः श्लेष्मा शममेति शरीरिणाम्

वियत्पवनजाताभ्यां वृद्धिमाप्नोति मारुतः ॥

आग्नेयमेव यद्द्रव्यं तेन पित्तमुदीर्यते ।

वसुधाजलजाताभ्यां वलासः परिवर्द्धते ॥

एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये विनिश्चितम् ।

द्रव्येहिशी वा बहुशी वापि ज्ञात्वा दोषेऽवचारयेत् ॥

तत्र यद्भेदे गुणा वीर्यसंज्ञकाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षमृदुतीक्ष्णपि-
च्छिलविशदास्तेषां तीक्ष्णोष्णावाग्नेयौ । शीतपिच्छिलावस्त्रु-
गुणभूयिष्ठौ । पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठः स्नेहः । तीयाकाशगुण-
भूयिष्ठं मृदुत्वम् ।

वायुगुणभूयिष्ठं रौक्ष्यम् । क्षितिसमीरणगुणभूयिष्ठं वैशद्यम् ।
गुरुलघु विपाकावृक्तगुणौ ॥ तत्रोष्णस्निग्धौ वातघ्नौ । शीत-
मृदुपिच्छिलाः पित्तघ्नाः । तीक्ष्णरूक्षविशदाः श्लेष्मघ्नाः ॥
शुरुपाको वातपित्तघ्नः । लघुपाकः श्लेष्मघ्नः । तेषां मृदुशी-
तोष्णाः स्पर्शग्राह्याः । पिच्छिलविशदौ चक्षुःस्पर्शाभ्याम् ।
स्निग्धरूक्षौ चाक्षुषौ । शीतोष्णौ सुखदुःखोत्पादनेन । गुरु-
पाकः सृष्टविण्मूत्रतया कफोत्क्लेशेन च । लघुर्बुद्धविण्मूत्र-
तयामारतकोपेन च । तत्र तुल्यगुणेषु भूतेषु रसविशेषमुपल-
क्षयेत् । तद्यथा । मधुरो गुरुश्च पार्थिवः । मधुरः स्निग्धश्चाप्य-
इति ॥

भवति चात्र ॥ गुणा य उक्ता द्रव्येषु शरीरेष्वपि ते तथा ।

स्थानवृद्धिद्वयास्तस्माद्देहिनां द्रव्यहेतुकाः ॥

॥ द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः

अथातो रसविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यस्यामः ॥

आकाशपवनदहनतीयभूमिषु यथासङ्ग्रामेकोत्तरपरिवृद्धाः
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात्प-
रस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यम-

सुश्लक्ष्णकर्षक कर्षात्तु ग्रहणम् । स खल्वाप्यो रसः शेषभू-
 तसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते । तद्यथा । मधुरोऽन्तो-
 लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति । ते च भूयः परस्परसंस-
 र्गाच्चिषष्टिधा भिद्यन्ते ॥ तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः ।
 भूम्यग्निगुणबाहुल्यादन्तः । तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः ।
 वायुग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः । वायुकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः ।
 पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति ॥ तत्र मधुरान्मलवणा-
 वातघ्नाः । मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः
 स्नेहघ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं स्नेहा सौम्या
 इति ॥ त एवरसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च ॥
 केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या
 आग्नेयाश्च । तत्र मधुर तिक्तकषायाः सौम्याः कटुम्ललवणा-
 आग्नेयाः ॥ मधुरान्मलवणाः स्निग्धा गुरवश्च । कटुतिक्तक-
 षाया रूक्षा लघवश्च । सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः ॥

तत्र शैत्यरौक्ष्यलाघववैशद्यवैष्टम्भगुणलक्षणो वायुस्तस्य
 समानयोनिः कषायो रसः सोऽस्य शैत्यात् शैत्यं वर्द्धयति
 रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यं वैष्टम्भाद्वैष्टम्भ-
 मिति ।

औष्ण्यतैक्ष्ण्यरौक्ष्यलाघववैशद्यगुणलक्षणं पित्तं तस्य समान-
 योनिः कटुको रसः सोऽस्यौष्ण्यादौष्ण्यं वर्द्धयति तैक्ष्ण्यात्तैक्ष्ण्यं
 रौक्ष्याद्रौक्ष्यं लाघवाल्लाघवं वैशद्याद्वैशद्यमिति ॥

माधुर्यस्नेहगौरवशैत्यपैच्छित्यगुणलक्षणः स्नेहा तस्य
 समान योनिर्मधुरो रसः सोऽस्य माधुर्यान्माधुर्यं वर्द्धयति

स्नेहात् स्नेहं गौरवान्नौरवं शैत्यात् शैत्यं पैच्छित्यात्पैच्छित्यमिति तस्य पुनरन्ययोनिः कटुको रसः स श्लेष्मणः प्रत्यनीकत्वात् कटुकत्वान्माधुर्यमभिभवति रौच्यात् स्नेहं लाघवान्नौरवमौष्णात् शैत्यं वैशद्यात्पैच्छित्यमिति । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम् ॥

रसलक्षणमतजडं वक्ष्यामः ॥ तत्र यः परितोषमुत्पादयति प्रह्लादयति तर्पयति जीवयति मुखावलेपं जनयति श्लेष्माणं चाभिवर्द्धयति स मधुरः । यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखास्त्रावं जनयति श्रद्धाञ्जीत्पादयति सोऽम्लः । यो भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति मार्दवं चापादयति स लवणः । यो जिह्वाग्रं बाधते उद्वेगं जनयति शिरो गृह्णीते नासिकाञ्च स्त्रावयति स कटुकः । यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैश्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः । यो वक्त्रं परिशीषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषेति पीडयति च स कषायः ।

रसगुणानत जडं वक्ष्यामः । तत्र मधुरो रसो रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जीजः शुक्रस्तन्यवर्द्धनश्चक्षुष्यः केश्यो वर्य्यो बलकृत्स्नानः शोणितरसप्रसादनो बालवृद्धक्षतक्षीणहितः षट्पदपिपीलिकाना मिष्टतमस्तृणामूर्च्छादाहप्रशमनः पाण्डुरिन्द्रियप्रसादनः कृमिकफ करश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानः कासश्वासालसकवमथुवदनमाधुर्यस्वरोपघातकृमिगलगण्डानापादयति तथार्बुद श्लीपदवस्तिगुदोपलेपाभिस्यन्दप्रभृतीन् जनयति ।

अस्त्री जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठवि-
दाहो वह्निः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यश्चेति स एवंगुणो-
ऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसंमीलनरोमसं-
वेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभि-
हतदग्धदष्टभग्नशूनरुग्णप्रच्युतावमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभि-
न्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति
कण्ठमुरो हृद्यश्चेति ।

लवणः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः शैथिल्य-
हृदुष्णः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशोधनः सर्वशरीरावयव-
मार्दवकरश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमासेव्यमानो
गात्रकण्डूकोष्ठशोफवैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा
मुखाक्षिपाकं रक्तपित्तवातशोणितान्नीकाप्रभृतीनापादयति

कटुको दीपनः पाचनो रोचनः शोधनः स्थौल्यालस्यक-
फक्षमि विषकुष्ठकण्डूपशमनः सन्धिवन्धविच्छेदनोऽवसादनः
स्तन्यशुक्रमेदसाजुपहन्ताचेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थ-
मुपसेव्यमानो भ्रम मदगलताल्मीष्ठशोषगात्रसन्तापबलवि-
घातकम्पतोदभेदकृत् करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृतिषु च वात-
शूलानापादयति ।

तिक्तच्छेदनो रोचनो दीपनः शोधनः कण्डूकोष्ठवृणा-
मूर्च्छाज्वरप्रशमनः स्तन्यशोधनो विण्मूत्रक्लेदमेदीवसापूयो-
पशोषणश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो
गात्रमन्यास्तम्बाक्षेपकादित शिरःशूलभ्रमतोदभेदच्छेदास्य-
वैरस्यान्यापादयति ।

कषायः संग्राहको रोपणः स्तम्भनः शोधनो लेखनः
शोषणः पीडनः क्लेदोपशोषणश्चेति स एवं गुणोऽप्येक
एवात्यर्थमुपसेव्यमानो हृत्पीडास्यशोषोदराभानवाक्यग्रह-
मन्यास्तम्भगात्रस्फुरणचुमुचुमायनाकुञ्चनोत्तेपण प्रभृतीन्
जनयति ।

अतः सर्वेषामेव द्रव्याण्युपदेक्ष्यामः ।

तद्यथा । काकोल्यादिः क्षीरघृतवसामज्जशालिषष्टिक-
यव गोधूममाषशृङ्गाटककसेरुकत्रपुसैर्वाकककर्ककाला-
बुकालिन्द कतकगिलोहपियालपुष्करबीजकाश्मर्यमधूक-
द्राक्षाखर्जूरराजादन तालनालिकेरैक्षुविकारबलातिबला-
न्मगुप्ताविदारोपयस्यागोक्षुरक क्षीरमोरटमधूलिकाकुभा-
ण्डप्रभृतीनि समासेन मधुरो वर्गः ।

दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्बातककपित्थकरमर्दवदरको-
लप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्बभयपारावतवेतफलल-
कुचास्त्वेतसदन्त शठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधा-
न्यास्त्वप्रभृतीनि समासेनाम्बो वर्गः ।

सैन्धवसौवर्चलविडपाक्यरोमकसामुद्रकपत्तिमयवच्चारो-
षप्रसूतसुवर्चिकाप्रभृतीति समासेन लवणो वर्गः ।

पिप्पल्यादिः सुरसादिः शिग्रुमधुशिग्रुमूलकलशुनमुमु-
खशीत शिवकुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्लुजफलचण्डागुग्गुलुमु-
स्तलाङ्गलकीशुकनाशापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः
कटुको वर्गः ।

आरग्वधादिर्गूडूचादिर्मण्डूकपर्णीवैतक्रोरहरिद्राह-

येन्द्रयव वरुणस्वादुकण्टकसप्तपर्णवृहतीद्वयशङ्खिनीद्रवन्ती-
त्रिवृत्कृतवेधन कर्कोटककारवेल्लकवार्त्ताककरौरकरवीरसु-
मनःशङ्खपुष्पापामागत्रायमाणाऽशोकरोहिणीवैजयन्तीसर्व-
लापुनर्नवाष्टिकालीज्यातिषतीप्रभृतीनि समासेन तित्तो
वर्गः ।

न्यग्रोधादिरम्बठादिः प्रियङ्गादौ रोध्रादिस्त्रिफलाशङ्ख-
कीजम्बास्रवकुलतिन्दुकफलानि कतकशकपाषाणभेदक-
वनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः कुरवक्रकोविदार-
कजीवन्तीचिल्लीपालङ्गासुनिषस्कप्रभृतीनि नीवारकादर्या
मुन्नादयश्च समासेन कषायो वर्गः ।

तत्रैषां रसानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवन्ति । तद्यथा । पञ्च-
दशद्विकाविंशतिस्त्रिकाः पञ्चदश चतुष्काः षट् पञ्चका एकगः
पङ्गसा एकः षट्क इति तेषामन्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यामः ॥
भवति चात्र ॥ जग्धाः षडधिगच्छन्ति बलिनी वशतां रसाः ।

यथा प्रकुपिता दीषा वशं यान्ति बलीयसः ॥

॥ त्रित्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो वमनद्रव्यविकल्पविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
वमनद्रव्याणां फलाद्यानां मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवन्ति ॥
अथ मदनपुष्पाणामातपपरिशुष्काणां चूर्णप्रकुञ्चं प्रत्यक्पुष्पो
मदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेनालीढ मधुसैन्धवयुक्तां
मात्रां पाययित्वा वामयेत् मदनमलाटुचूर्णान्विवं वा वकुल-

रम्यकोपयुक्तानि मधुलवणयुक्तान्यभिप्रतप्तानि मदन शला-
 टुचूर्णसिद्धां वा तिलतण्डुलयवागूम् । निर्वृत्तानां वा नाति-
 हरितपाण्डूनां कुशमूठावबद्ध मृत्तोमयप्रलिप्तानां यवतुषमुद्ग-
 माषशाल्यादिधान्यराशावष्टरात्रोषितक्लिन्नभिन्नानां फलानां
 फलपिप्पलीरुद्धृत्यातपे शोषयेत् तासां दधिमधुपललविमृ-
 दितपरिशुष्काणां सुभाजनस्थानामन्त नखमुष्टिमुण्ये यष्टी-
 मधुककषाये कीविदारादीनामन्यतमे वा कषाये विमृद्य
 रात्रिपर्युषितं मधुसैन्धवयुक्तमाशीर्भिरभिमन्वितमुदङ्मुखः
 प्राङ्मुखमातुरं पाययेतानेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य ।

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभृचन्द्रार्कानलानिलाः ।

ऋषयः सौषधीग्रामा भूतसङ्घास्तु पान्तु ते ॥

रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

विशेषण श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायान्तर्विद्रधिष्वप्रवर्त्तमाने वा
 दोषे पिप्पलीव चागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रैः सलवणैरुष्णास्वभिः
 पुनः पुनः प्रवर्त्तयेदासम्यग्वान्तलक्षणादिति ॥ मदनफलम-
 ज्जचूर्णं वा तक्तायपरिभावितं मदनफलकषायेण मदनफल-
 मज्जसिद्धस्य वा पयसः सन्तानिकां क्षौद्रयुक्तामदनफलमज्ज-
 सिद्धं वा पयः । मदनफलमज्जसिद्धेन वा पयसा यवागूभ-
 धोभागासृक्पित्तहृद्वाहयोः ॥ मदनफलमज्जसिद्धस्य वा
 पयसो दधिभावमुपगतस्य दध्युत्तरं दधि वा कफप्रसेकच्छ-
 र्दिमूच्छातमकेषु ॥ मदनफलमज्जस्नेहं भस्मातकस्नेहवदा-
 दाय फाणितीभृतं लेहयेदातपपरिशुष्कं वा मदनफल-

मज्जचूर्णं जीवन्तीकषायेण पित्ते कफस्थानगते ॥ मदनफल-
मज्जकाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं तच्चूर्णं वा निम्बरूपिका-
कषाययोरन्यतरेण सन्तपणं कफजव्याधिहरं मदनफलमज्ज-
चूर्णं वा मधककाश्मर्यद्राक्षाकषायेण ॥ मदनफलविधान-
मुक्तम् ॥

जीमूतककुसुमचूर्णं वा पूर्व्ववदेवं क्षीरेण निर्वृत्तेषु
क्षीरयवागूरोमशेषु सन्तानिकामरोमशेषु च दध्युत्तरं हरि-
तपाण्डुषु दधि तत्कषायसंस्मृष्टं वा सुरां कफारोचककाम-
श्वासपाण्डुरोगयक्ष्मेषु पर्यागतेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः
तद्देव कुटजफलविधानम् ॥ कृतविधनानामप्येष एव कल्पः
। इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्व्ववदेव क्षीरेण कामश्वासच्छर्दि-
कफरोगेषूपयोगः ।

धामार्गवस्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगो विशेषतस्तु ग-
रगुल्मीदरकासश्वासक्षेष्णामयेषु वायौ वा कफस्थानगते
कृतविधन फलपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपीतानां बहु-
शश्चूर्णमुत्पलादिषु दत्तमाघ्रातं वामयति तत्त्वनावबद्धदो-
षेषु यवागूमाकण्ठात्पीतवत्सु च विदध्यात् । वमनविरचन-
शिरोविरचनद्रव्याख्येवं वा प्रधानतमानि भवन्ति ॥

भवतश्चात्र ॥ वमनद्रव्ययोगानां दिगियं सम्प्रकीर्त्तिता ।

तां विभज्य यथाव्याधि कालशक्तिविनिश्चयात् ॥

कषायैः स्वरसैः कल्कैश्चूर्णैरपि च बुद्धिमान् ।

पेयलेह्याद्यभोज्येषु वमनान्युपकल्पयेत् ॥

॥चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानोद्यमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अरुणाभं तृणमूलं यैष्ठं मूलविरेचने ।

प्रधानं तिल्वकस्वक्षु फलेष्वपि हरीतकी ॥

तैलेष्वेरण्डजन्तैलं प्यरमे कारवेक्षिका ।

सुधापयः पयःसूक्तमिति प्राधान्यमंग्रहः ॥

तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

विरेचनद्रव्यरसानुपीतं मूलं महचैष्टतमस्तदीयम् ।

चूर्णीकृतं सैन्धवनागराद्यमश्लैः पिवेन्मार्कतरोगजुष्टः ॥

इक्षोर्विंकारैर्मधुरैरसैस्तत् पित्ते गदे क्षीरयुतं पिवेद्वा ।

गुडूचरिष्टिकफलारसेन सव्योषमुत्रं कफजे पिवेद्वा ॥

त्रिवर्णं कचूषणयुक्तमेतद्गुडेन तिह्नादनवेन चूर्णम् ।

प्रस्थे च तन्मूलरसस्य दत्त्वा तन्मूलकृत्स्नं कूडवप्रमाणम् ।

कर्पोन्मिते सैन्धवनागरे च विपाच्य कल्मीकतमेतदद्यात् ॥

तत्कल्कभागः सप्तहोषधार्धैः ससैन्धवो मूलयुतश्च पयः ॥

समास्तृणनागरकाऽभयाः स्युर्भागार्धकं पूगफलं सुपक्वम् ।

विडङ्गसारो मरिचं सदारु योगः ससिन्धूज्जलमूलयुक्तः ॥

विरेचनद्रव्यभवन्तु चूर्णं रसेन तेषां मतिमान् विमृद्य ।

तन्मूलमिडेन च सर्पिषाक्तं सेव्यन्तदाज्ये गुटिकीकृतश्च ॥

गुडे च पाक्वाभिमुखे निधाय चूर्णीकृतं सन्यगिदं विपाच्य ।

शीतं विजाताक्तमथो विमृद्य योगानुरूपगुटिकाः प्रयोज्याः ।

वैरेकीयद्रव्यं चूर्णस्य भागं सिद्धं सार्धं द्वाधशभोगश्चतुर्भिः ।

ामृङ्गीयात् सर्पिषा तच्छृतेन तत्काथोपखेदितं सामितञ्च ॥
 पाकप्राप्ते फाणिते चूर्णितं तत्क्षिप्तं पक्वं चावतार्य प्रयत्नात् ॥
 शीतीभूता मोदका हृद्यगन्धाः कार्यास्वेते भक्ष्यकल्पाः समासात् ॥
 रसेन तेषां परिभाव्य मुद्गान् यूषः ससिन्धूद्भवसर्पिरिष्टः ।
 जरेचनेऽन्यैरपि वैदलैः स्यादेवं विदध्याद्वमनौषधैश्च ॥
 भित्त्वा द्विधेक्षुं परिलिप्य कल्कैस्त्रिभण्डजातैः प्रतिबध्य रज्ज्वा ।
 यकञ्च सम्यक् पुटपाकयुक्त्या खादेतु तं पित्तगदीशुग्रोतम् ॥

सिताजगन्धात्वक्क्षीरीविदारौत्रिवृतः समाः ।
 लिङ्गान्धुष्टताभ्यान्तु तृदाहज्वरशान्तये ॥
 शर्कराक्षौद्रसंयुक्तं तृष्टचूर्णावचूर्णितम् ।
 रेचनं सुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकम् ॥
 पचेत्तेहं सिताक्षौद्रं पलाण्डकुडवान्वितम् ।
 त्रिवृच्चूर्णं युतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनम् ॥
 तृष्टच्छामाक्षारशुण्ठीपिप्पलीर्मधुनाप्रुयात् ।
 सर्वक्षेपविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनम् ॥
 वीजाढ्यपथ्याकाश्रयधौदाडिमकोलजान् ।
 तैलमृष्टान् रसानन्तफलैरावाप्य साधयेत् ॥
 घनोभूतं त्रिसौगन्धं त्रिवृत्क्षौद्रसमन्वितम् ।
 लेह्यमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेचनम् ॥
 नीलीतुल्यं त्वगेलञ्च तैस्त्रिवृत्ससितोपला ।
 चूर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रफलान्नं सन्निपातलुत् ॥
 तृष्टच्छामासिताक्षणात्रिफलामादिकैः समैः ।
 मोदकाः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः ॥

लट्टङ्गागास्त्रयः प्रोक्तास्त्रिफला तत्समा तथा ।
 क्षारकृष्णाविडङ्गानि संचूर्ण्य मधुसर्पिषा ॥
 लिङ्घ्याङ्गुलेन गुटिकां कृत्वा वाप्यथ भक्षयेत् ।
 कफवातकृतान् गुल्मान् श्लीहोदरहलीमकान् ॥
 हृन्मन्यानपि चाप्येतन्निरपायं विरेचनम् ।
 चूर्णं श्यामातृवृन्नीली कही सुस्ता दुरालभा ॥
 चव्येन्द्रवीजं त्रिफला सर्पिर्श्वांशरसाङ्गुलिः ।
 पीतं विरेचनं तद्धि रूक्षाणामपि शक्यते ॥
 वैरेचनिकनिःकाथभागाः शीतास्त्रयो मताः ॥
 द्वौ फाणितस्य तच्चापि पुनरग्रावधिश्रयेत् ॥
 तत् साधुसिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निधापयेत् ।
 कलसे कृतसंस्कारे विभज्यर्तू हिमाहिमौ ॥
 मासादूर्द्ध्वं जातरसमासवं मधुगन्धिकम् ।
 पिवेदसावेव विधिः क्षारभूत्रासवेऽपि ॥
 वैरेचनिकमूलानां काथे माषान् सुभाषितान् ।
 सुधौतांस्तत्कषायेण शालीनाच्चापि तण्डुलान् ॥
 अवहृद्यैकतः पिण्डान्कृत्वा शुष्कान् संचूर्णितान् ।
 शालितण्डुल चूर्णञ्च तत्कषाद्योषसाधितम् ॥
 तस्य पिष्टस्य भागांस्त्रीन् किण्वभागविमिश्रितान् ।
 मण्डोदकार्थे काथञ्च दद्यात्तत्सर्वमेकतः ॥
 निदध्यात्कलसे तान्गु सुरां जातरसां पिवेत् ।
 एष एव सुराकल्पो वमनेष्वपि कीर्तितः ॥
 मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च ।

महतः पञ्चमूलस्य मूर्वाशार्ङ्गं द्वयोरपि ॥
 सुधां हैमवतीं चैव त्रिफलातिविषे वचाम् ।
 संहृत्यैतानि भागी द्वौ कारयेदेकमेतयोः ॥
 कुर्यान्निः काथमेकस्मिन्नेकस्मिन् चूर्णमेवतु ।
 क्षुष्मांस्तस्मिंस्तु निःकाथे भावयेद्बहुशो यवान् ॥
 शुष्काणां सृदुभृष्टानां तेषां भागास्त्रयो मताः ।
 चतुर्थं भागमावाप्य चूर्णानामनुकीर्तितम् ॥
 प्रक्षिप्य कलसे सम्यक् समस्तं तदनन्तरम् ।
 तेषामेव क्षषायेण शीतलेन सुयोजितम् ॥
 पूर्ववत्सन्निदध्यात्तु ज्ञेयं सौवीरकं हि तत् ॥
 पूर्वोक्तं वर्गमाहृत्य द्विधा कृत्वैकमेतयोः ।
 भागं संक्षुध्य संसृज्य यवान् स्थाल्यामधिश्रयेत् ॥
 अजशृङ्गाः क्षषायेण तानभ्यासिच्य साधयेत् ।
 सुसिद्धांश्चावतार्यै तानौषधिभ्यो विवेचयेत् ॥
 विमृश्य सतुषान् सम्यक् ततस्तान् पूर्ववन्मितान् ।
 पूर्वोक्तौषधभागस्य चूर्णं दत्वा तु पूर्ववत् ॥
 तेनैव सह यूषेण कलसे पूर्ववच्चरसेत् ।
 ज्ञात्वा जातरसञ्चापि तत्तुषोदकमादिशेत् ॥
 तुषांश्च सौवीरकयोर्विधिरेष प्रकीर्तितः ।
 षड्रात्रात्सप्तरात्राद्वा ते च पये प्रकीर्तिते ॥
 वैरेचनेषु द्रव्येषु त्रिवृन्मूलविधिः स्मृतः ।
 दन्तीद्रवन्थोर्मूलानि विशेषाद्भृत्कुशान्तरे ॥
 पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि स्विन्नान्युद्धृत्य शोषयेत् ।

ततस्तृद्विधानेन योजयेत् श्लेष्मपित्तयोः ॥
 तयोः कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।
 सर्पिश्च पक्वं वीसर्पकक्षादाहालजीर्जयेत् ॥
 मेहगुल्मानिलश्लेष्मविवन्धांस्तैलमेव च ।
 चतुःश्लेहं शक्नुच्छुक्रवातसंरोधजा रुजः ॥
 दन्तीद्रवन्तीमरिचकनकाह्वयवासकैः ।
 विश्वभेषजमृद्धीकाचित्रकैर्मूत्रभावितैः ॥
 सप्ताहं सर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनम् ।
 जीर्णं सन्तर्पणं क्षौद्रं पित्तश्लेष्मरुजापहम् ।
 अजीर्णपाश्वरक्पाण्डुप्लीहोदरनिवर्हणम् ॥
 गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्युः पलं पलम् ।
 दन्तीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीतृप्तोर्दश ॥
 कृत्वैतान्मोदकानेकं दशमे दशमेऽहनि ।
 ततः खादेदुष्णतोयसेवी निर्यन्त्रणास्त्वमे ॥
 दोषघ्ना ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः ।
 व्योषं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गामलके तथा ॥
 नवैतानि समांशानि त्रिवृदष्टगुणानि वै ।
 श्लक्ष्णचूर्णीकृतानीह दन्तीभागद्वयं तथा ॥
 सर्वाणि चूर्णितानीह गालितानि विमिश्रयेत् ।
 षड्भिश्च शर्कराभागैरीषत्सैन्धवमाक्षिकैः ॥
 पिण्डितं भक्षयित्वा तु ततः शीताम्बु पाययेत् ।
 वस्तिरक् तृड्ज्वरच्छर्दिशोषपाण्डुभ्रमापहम् ॥
 निर्यन्त्रणमिदं सर्वं विषघ्नन्तु विरेचनम् ।

तृदृष्टकसंज्ञोऽयं प्रशस्तः पित्तरोगिणाम् ॥
 भक्ष्यः क्षीरानुपानी वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः ।
 भक्ष्यरूपसधर्मत्वादाव्येष्वेव विधीयते ॥
 तिल्वकस्य त्वचं वाह्यामन्तर्व्यक्तविवर्जिताम् ।
 चूर्णं यित्वा तु तौ भागौ तत्कषायेण गालयेत् ॥
 तृतीयं भावितं तेन भागं शुष्कन्तु भावितम् ।
 दशमूलकषायेण तृदृष्टकं प्रयोजयेत् ॥

इवधानं त्वच्छु निर्दिष्टं फलानामथ वक्ष्यते ।

हरीतक्याः फलं त्वस्थिवियुक्तं दोषवर्जितम् ॥
 योज्यं तृदृष्टिधानेन सर्व्वव्याधिनिवर्द्धणम् ।
 रसायनं परं मेध्यं दुष्टान्तर्गणशोधनम् ॥
 हरीतकी विडङ्गानि सैन्धवं नागरं तृदृष्ट् ।
 मरिचानिच तत्सर्व्वं गोमूत्रेण विरेचनम् ॥
 हरीतकी भद्रदारु कुष्ठं पूगफलं तथा ।
 सैन्धवं शृङ्गवेरञ्च गोमूत्रेण विरेचनम् ॥
 नीलिनीफलचूर्णञ्च नागराभययोस्तथा ।
 लिङ्गाङ्गुडेन सलिलं पञ्चादुष्णं पिवेन्नरः ॥
 पिप्पल्यादिकषायेण पिवेत्पिष्टां हरीतकीम् ।
 सैन्धवोपहितः सद्य एष योगो विरेचयेत् ॥
 हरीतकी भक्ष्यमाणा नागरेण गुडेन वा ।
 सैन्धवोपहिता वापि सातत्येनाग्निदीपनी ॥
 वातानुलोमनी वृथा चेन्द्रियाणां प्रसादनी ।
 सन्तर्पणकृतान् रोगान् प्रायो हन्ति हरीतकी ॥

शीतमामलकं रुचं पित्तमेदःकफापहम् ।
 विभीतकमनुष्णान्तुकफपित्तनिवर्हणम् ॥
 त्रीण्यप्यम्लकषायाणि सतिक्तमधुराणि च ।
 त्रिफला सर्व्वरोगघ्नी त्रिभागष्टनमूर्च्छिता ॥
 वयसःस्थापनं चापि कुर्यात् सततमेविता ।

हरीतकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् ॥

विरेचनानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरङ्गुलात् ।
 फलं काले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत् ॥
 सप्ताहमातपे शुष्कं ततो मज्जानमुद्धरेत् ।
 तैलं ग्राह्यं जले पक्त्वा तिलवद्वा प्रपीड्य च ॥
 तस्योपयोगी बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश ।
 लिह्यादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकान्वितम् ।
 सुखोदकञ्चानुपिवेदेष योगो विरेचयेत् ॥
 एरण्डतैलं त्रिफलाक्ताथेन द्विगुणेन तु ।
 युक्तं पीतं तथाक्षीररसाभ्यान्तु विरेचयेत् ॥
 बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितम् ॥

फलानां विधिरुद्दिष्टः क्षीराणां शृणु सुश्रुत ।

विरेचनानां तीक्ष्णानां पयः सौधं परमतम् ॥
 अन्नप्रयुक्तं तद्वन्ति विषवत्कर्मविभ्रमात् ।
 विजानता प्रयुक्तान्तु महान्तमपि सञ्चयम् ॥
 भिनत्त्याश्वेव दोषाणां रोगान् हन्तिच दुस्तरान् ।
 महत्याः पञ्चमूल्यास्तु बृहत्प्लोच्चैकशः पृथक् ॥
 कषायैः समभागान्तु तदङ्गारैर्विशोषितम् ।

अम्लादिभिः पूर्व्ववत्तु प्रयोज्यं कोलसन्धितम् ॥
 महावृक्षपत्रैः पीतैर्यवागूस्तरण्डूलैः कृता ।
 पीता विरेचयत्याशु गुडे नीत्कारिका कृता ॥
 लेहो वा साधितः सम्यक् स्नुहीक्षीरसिताष्टतैः ।
 भावितास्तु स्नुहीक्षीरे पिप्पल्यो लवणान्विताः ॥
 चूर्णं काम्पिङ्गकं वापि तत्पीतं गुटिकीकृतम् ।
 समला शङ्खिनी दन्ती वृद्धदारुगन्धं गवाम् ॥
 मूत्रेणाप्लाभ्य समाहं स्नुहीक्षीरे ततः परम् ।
 कौश्लं तेनैवचूर्णेन मात्स्यं वसनमेव च ॥
 आघ्रायावृत्य वा सम्यक् मृदुकोष्ठो विरिच्यते ।
 क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः ।
 अवैद्य सम्यग्योगादीन् यथावदुपयोजयेत् ॥
 वृष्टच्छाणामितास्तिस्त्रिस्त्यत्र त्रिफलात्वचः ।
 विडङ्गपिप्पलीक्षारशाणास्तिस्त्र्यश्च चूर्णिताः ॥
 लिङ्गात् सर्पिर्बन्धुभ्याश्च मोदकं वा गुडेन वा ।
 भक्षयेद्विषरोहारमेतत् श्रेष्ठ विरेचनम् ॥
 गुल्मान् स्नुहीक्षीरं कासं हलीमकमरोचकम् ।
 कफवातकृतांश्चान्यान् व्याधीनेतद्विपोहति ॥

घृतेषु तैलेषु प्रयःसु चापि मद्येषु मूत्रेषु तथा रसेषु ।
 भक्ष्यान्नलेह्येषु च तेषु तेषु विरेचनान्यग्रमतिर्विदध्यात् ॥
 क्षीरं रसः कल्कमथो कषायः शृतश्च शीतश्च तथैव चूर्णम् ।
 कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ॥

॥ पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

॥ अथान्तीद्रव्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

पानीयमान्तरौक्ष्मनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारण-
माश्वासजननं अमघ्नं क्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादा-
हप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनीपतितमन्यतमं
रसमुपलभते स्थामविशेषान्नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टी-
प्रस्त्रवणोद्भिदिक्किर केदारपल्लवादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति ।
तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनील शुक्लैष्वनिप्रदेशेषु
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ग्रमुदकानि सम्भ-
वन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तच्च पृथिव्यादीना मन्यो-
न्यानुप्रवेशकृतःसलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुण
भूयिष्ठायां भूमावस्तं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरम् ।
तेजोगुण भूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां
कषायञ्च । आकाश गुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याका-
शमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्प्रेयमान्तरौक्ष्मालाभे ।
तत्रान्तरौक्ष्मं चतुर्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तौषारं
हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं
सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति
तयोर्द्वयोरपि परौक्ष्णं कुर्वीत शाख्योदनपिण्डमकुथितम
विदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे वह्निष्कुर्वीत स
यदि सुहृत् स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्य-
वगन्तव्यं वर्षान्यत्वे सिक्थक्ते दे च सामुद्रमिति विद्यात्त-
त्रोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गवद्ग-

वति । गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि
शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा
शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृगमये वा पात्रे निद
ध्यात्तत्सर्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमम् । तच्चाकाश-
गुणबहुलंतत्पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । क्रीपं नादेयं सारसं
ताडागं प्रास्त्रवणं मौद्गिदं चौण्टमिति तत्र वर्षास्वान्तरि
क्षमौद्गिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्
हेमन्ते सारसं ताडागं वा वसन्ते क्रीपंप्रास्त्रवणं वा ग्रीष्मे-
ष्वेवं प्रावृषि चौण्टमनवमनभिहृष्टं सर्वञ्चेति ॥

कौटमूत्रपुरीषाण्डश्वकोथप्रदूषितम् ।

तृणपर्णीत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥

योऽवगाहेत वर्षासु पिवेद्वापि नवंजलम् ।

स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात्क्षिप्रमेव तु ॥

तत्र यत् शैवालपङ्कहटतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं
शशिसूर्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्या-
पन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्यविपाकदोषाः
षट्सम्भवन्ति । तत्र खरतापैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च-
स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकता शैवालबहुवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तर-
सतारसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृणा-
गौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्यदोषः । यदुपयुक्तं
चिराद्विपच्यते विष्टभाति वा स विपाकदोष इति । त एते
आन्तरिक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्थनं सूर्यातपप्रता-
पनंतप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्यापणं प्रसादनञ्च

कर्तव्यं बागवम्प क्रोत्प त गटलापुश्रमृतिभिश्चाधि वासन-
मिति ॥

सौवर्णं राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा ।
पुष्पावतंसं भीमे वा सुगन्धि सलिलं पिवेत् ॥
व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यद्वाप्यनार्त्तवम् ।
दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥
व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिवतीहाप्रसाधितम् ।
श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥
श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मीदराणि च ।

अन्यान्वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥

तत्र सप्तकलुषस्य प्रसाधनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगो-
मेदकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिवैति । पञ्च
निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलय
उदकमक्षिकाशिक्ष्वैति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति ।
प्रवातस्त्रापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोत्तरणं
वालुकाप्रक्षेपणं शिक्षावलम्बनञ्चैति ॥

निर्गन्धमज्यक्तरसं तृणाग्नं शुचि शीतलम् ।

अच्छं लघुच हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥

तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्या लघूदकत्वात् । पूर्वाभि-
मुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वात् । दक्षिणाभिमुखा नाऽति
दोषलाः साधारणत्वात् । तत्र सङ्घप्रभवाः कुष्ठञ्जनयन्ति वि-
न्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च मलयप्रभवाः कृमिन् महेन्द्रप्र-
भवाः स्त्रीपदोदराणि हिमवत्प्रभवा हृद्गोश्वयथुशिरीरोग-

श्लोपद्गलगण्डान् । प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शां स्युपजन-
यन्ति परिपात्रप्रभवाः पथ्या बलारोग्यकार्यइति ।

नद्यः शीघ्रवहा लघ्वाः प्रोक्ता याश्चामलोदकाः ।

मुर्थः शैवालसञ्चना कलुषा मन्दगाश्च याः ।

प्रायेण नद्यो मरुषु सतिक्ता लवणान्विताः ।

ईषत्कदाया मधुरालघुपाका बले हिताः ॥

तत्र सर्वेषां भीमानां ग्रहणं प्रत्यूषसि तत्र ह्यमलत्वं शैत्य-
ञ्चाधिकं भवति स एव चापां परो गुण इति ॥

दिवा र्ककिरणैर्जुष्टं निशायाभिन्दुरस्मिभिः ।

अरूक्षमनभिस्सन्दि तत्तुष्टं गगनाम्बुना ॥

गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्सुभाजने ।

बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि ततः परम् ॥

रक्षोघ्नं शीतलं ह्लादि ज्वरदाहविषापहं ।

चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तघ्नं विमलं स्मृतम् ॥

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ।

भ्रमक्लमपरीतेषु तमके वमथौ तथा ॥

जडुर्गो रक्तापित्ते च शीतमन्त्रः प्रशस्यते ।

पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगि गलग्रहे ॥

आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे ।

ह्रिकायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥

नादेयं घातलं रूक्षं दीपनं लघु लेखनम् ।

तदभिस्सन्दिमधुरं सान्द्रं गुरु कफावहम् ॥

तृष्णाघ्नं सारसं द्रव्यं कषायं मधुरं लघु ।

ताडागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च ॥
 वातश्लेष्महरं वाय्यं सच्चारं कटुपित्तलम् ।
 सच्चारं पित्तलं कौपं श्लेष्मघ्नं दीपनं लघु ॥
 चौण्टमग्निकरं रुच्यं मधुरं कफक्षन्न च ।
 कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रस्त्रवणोद्भवम् ॥
 मधुरं पित्तशमनविदाह्यौद्भिदं स्मृतम् ।
 वैकिरं कटु सच्चारं श्लेष्मघ्नं लघु दीपनम् ॥
 कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम् ।
 तद्वत्पात्त्वलमुद्दिष्टं विशेषादोषलन्तु तत् ॥
 सामुद्रमुदकं विस्त्रं लवणं सर्वदोष क्षत्
 अनेकदोषमानूपं वार्थ्यभिष्यन्दि गर्हितम् ॥
 एभिर्दीपैरसंयुक्तं निरवद्यन्तु जाङ्गलम् ।
 पाके विदाहि लण्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 दीपनं स्वादु शीतञ्च तोयं साधारणं लघु ।
 कफसेदोऽनिलामघ्नं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥
 श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
 यत्काथ्यमानं निर्वेगं निःफेनं निष्मलं लघु ॥
 चतुर्भावावशेषन्तु ततोयं गुणवत्स्मृतम् ।
 न च पर्युषितं देयं कदाचिद्वापि जानता ॥
 अश्लीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ।
 मद्यपानात्समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
 सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते ।
 स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

वृष्यं पित्तपिपासाघ्नं नारिकेलोदकं गुरु ।
 दाहातीसारपित्तासृङ्गूर्च्छामद्यविषार्तिषु ॥
 शृतशीतं जलं शस्तं दृष्ट्वाच्छर्दिभ्रमेषु च ।
 अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये ॥
 मन्दग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रानये तथा ।
 व्रणे च मधुमेढ्रे च दानीयं मन्दमाचरेत् ॥
 इति जलवर्गः ।

गव्यमाजन्तग्राचीद्रमाविकं माहिषञ्च यत् ।
 अश्वायाश्चैव नार्थ्याश्च करेणूनाञ्च यत्पयः ॥
 तत्त्वने कौप्रधिरसप्रसादं प्राणदं गुरु ॥
 मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं कृच्छ्रं सरं मृदु ॥

सर्वप्राणभृतां तस्मात्सत्त्वां क्षीरमिहोच्यते ॥

तत्रसर्वमेव क्षीरं प्राणिनामप्रतिषिद्धं जातिसात्मगात् ।
 वात पित्तशोणितमानसविकारेष्वविरुद्धम् । जीर्णं ज्वरकास-
 श्वासशोषक्षय तुल्योन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममददाहपिपासाह-
 वस्तिपाण्डुरोगग्रहणी दोषार्शः शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिका
 योनिरोगगर्भास्त्रावरक्तपित्त अमक्तमहरं पाप्मापहं बल्यं
 वृष्यं वाजीकरणं रसायनं मेध्यं सन्धानमास्थापनं वयः
 स्थापनमायुष्यं जीवनं वृंहणं वमनं विरेचनञ्च तुल्यगुण
 त्वाक्षीजसो वर्द्धनमिति बालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्रवायव्या
 यामकर्शितानाञ्च पथ्यतमम् ।

गोक्षीरमनभिस्त्र्यन्दि स्निग्धं गुरु रसायनम् ।

रक्तपित्तहरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥

जीवनीयं तथावातपित्तघ्नं परमं स्मृतम् ।
 गव्यतुल्यगुणं त्वजं विशेषाच्छोषिणां हितम् ॥
 दीपनं लघु संग्राहि श्वासकासास्रपित्तनुत् ।
 अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् ॥
 नात्यम्बुपानाद्व्यायामात्मव्याधिहरं पयः ।
 रुक्षोष्णं लवणं किञ्चिदौघं स्वादुरसं लघु ॥
 शोफगुल्मोदराशीघ्नं क्षमिकुष्ठविषापहम् ।
 आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम् ॥
 पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसम्भवे ।
 महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वक्त्रिनाशनम् ॥
 निद्राकरं शीतकरंगव्यात्स्निग्धतरंगुरु ।
 उष्णं चैकशफं बल्यं शाखावातहरं पयः ॥
 मधुराम्लरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु ।
 नार्थ्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसंहिमम् ॥
 नस्याश्चोतनयोः पथ्यंजीवनंलघु दीपनम् ।
 हस्तिन्या मधुरं दृष्यं कषायानुरसंगुरु ॥
 स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतंचक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
 प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्नि शीतलम् ॥
 रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ।
 दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥
 वातानुलोमि श्रान्तिघ्नं चक्षुष्यं चापराह्लिकम् ।
 पयोऽभिष्यन्दि गुर्वाणं प्रायशः परिकीर्तितम् ॥
 तदेवीक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वैशृतम् ।

वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम् ॥
 धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ।
 तदेवातिशृतं सर्वं गुरु वृंहणमुच्यते ॥
 अनिशगन्धमग्नञ्च विवर्णं विरसञ्च यत् ।
 वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥
 ॥ इति क्षीरवर्गः ॥

दधि तु मधुरमग्न्यमत्यग्न्येति । तत्कषायानुरसं स्निग्ध-
 मुष्णं पीनसविषमज्वरातिसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं
 वृष्यं प्राणकरं मङ्गल्यञ्च ॥

महाभिस्यन्दि मधुरं कफमेदोविवर्द्धनम् ।
 कफपित्तकृदग्नं स्यादत्यग्नं रक्तदूषणम् ॥
 विदाहि सृष्टविष्मूलं मन्दजातं त्रिदोषकृत् ।
 स्निग्धं विपाके मधुरं दीपनं बलवर्द्धनम् ॥
 वातापहं पवित्रञ्च दधि गव्यं रुचिप्रदम् ।
 दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम् ॥
 दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेः प्रदीपनम् ।
 विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तप्रसादनम् ॥
 बलासवर्द्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम् ।
 विपाके कटु सक्षारं गुरु भेद्यौघ्रिकं दधि ॥
 वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्युदराणि च ।
 कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ॥
 रसे पाके च मधुरमग्न्यभिष्यन्दि दोषलम् ।
 दीपनीयमचक्षुष्यं वाडवं दधि वातलम् ॥

रूक्षमुष्णं कषायञ्च कफमूत्रापहञ्च तत् ।
 स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं सन्तर्पणं गुरु ॥
 चक्षुष्यमग्न्यं दीपघ्नं दधि नार्थ्या गुणीत्तरम् ।
 लघु पाके बलासघ्नं वीर्योष्णं पक्तिनाशनम् ॥
 कषायालुरसं नाग्या दधि वञ्चीविवर्द्धनम् ।
 दधीन्युक्ताति यानीह गव्यादीनि पृथक् पृथक् ॥
 विज्ञेयमेषु सर्वेषु गव्यमेव गुणीत्तरम् ।
 वातघ्नं कफकृत् स्निग्धं वृंहणं नच पित्तकृत् ॥
 क्षुर्याङ्गताभिलाषञ्च दधि यत् सुपरिस्तुतम् ।
 शृताश्चौरास्तु यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतम् ॥
 वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्द्धनम् ।
 दध्नः सरो गुरुर्हृथो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ॥
 वक्त्रे विधमनश्चापि कफशुक्रविवर्द्धनः ।
 दधि त्वसारं रूक्षञ्च ग्राहि विष्टम्भि वातलम् ॥
 दीपनीयं लघुतरं सकषायं रुचिप्रदम् ।
 शरद्वीषवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव वर्षाषु दधि शस्यते ।
 दृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्त्रीतोविशोधनम् ॥
 अन्नं कषायं मधुरमंहृथं कफवातनुत् ।
 प्रह्लादनं प्रीणनञ्च भिनत्त्याशु मलञ्च तत् ॥
 बलमावहते चापि भक्तच्छन्दं करोति च ॥

स्वाद्वक्त्रमत्यक्लमन्दजातं तथा शृतश्चौरभवं सरश्च ।

असारमेवं दधि सप्तधाऽस्मिन् वर्गे स्मृता मनुगुणास्तथैव ॥

॥ इतिदधिवर्गः ॥

तक्रं मधुरमम्लं कषायानुरससुष्णवीर्यं लघु रुक्षमग्निदी-
पनं गरशोफातिसारग्रहणीपाण्डुरोगार्शःप्लीहगुल्मारोच-
कविषमज्वरदृष्ट्याच्छर्दिप्रसेकशूलमेदःश्लेष्मानिलहरं मधुर-
विपाकं हृद्यं मूत्रकृच्छ्रस्त्रेहव्यापलग्नमनमवृष्यञ्च ॥

मन्यनादिपृथग्भूतज्जेहसंघ्नीदकन्तु यत् ।

नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वज्जलं तुवरं रसे ॥

यत्तु सस्त्रेहमजलं मथितं घोलमुच्यते ॥

तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्वर्त्ते ।

न भूच्छर्द्धान्नजदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके ॥

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्पेष्वामयेषु च ।

नार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते ॥

तत् पुनर्मधुरं श्लेष्मप्रकोपणं पित्तप्रशमनञ्च । अम्लं वातघ्नं-
पित्तकरञ्च ॥

वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं स्वादु पित्ते समर्करम् ।

पिवेत्तक्रं कफेचापि व्योषच्चारममायुतम् ॥

ग्राहिणी वातला रुक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका ।

तक्राल्लघुतरो मण्डः कूर्चिकादधितक्रजः ॥

गुरुः किलाटोऽनिलहा पुंस्वनिद्राप्रदः स्मृतः ।

मधुरौ वृंहणी वृथ्यौ तद्वत्पौगूषमोरटौ ॥

नवनीतं पुनः सद्यस्कं लघु सुकुमारं मधुरं कषाय-
घदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं म-
वृष्यमविदाहि क्षयकर-
तासत्रणाशोऽर्दितापहं गुरुकफमे-

दीविवर्द्धनं बलकरं वृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बालानां
प्रशस्यते । क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतमुत्कृष्ट स्नेहं माधुर्ययुक्तमति-
शीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं संग्राहि रक्तपित्त नेत्ररोगहरं
प्रसादनञ्च ॥ सन्तानिका पुनर्व्यातघ्नी तर्पणी बन्धावृथा
स्निग्धा रुचा मधुरा मधुरविपाका रक्तपित्तप्रसादनी
गुर्वी च ।

विकल्प एष दध्यादिः श्रेष्ठो गव्योऽभिवर्णितः ।

विकल्पानवशिष्टांस्तु क्षीरवीर्यात्ममादिशेत् ॥

॥ अथष्टतम् ॥

ष्टतन्तु सौम्यं शीतवीर्यमृदु मधुरमस्याभिरुचि स्नेह-
नमुदावर्तीन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तग्रशमनमग्नि-
दीपनं स्मृतिमतिभेदाकान्तिस्वरलावण्यसौकुमार्यौजस्ते-
जोबलकरमायुष्यं वृष्यं मध्वं वयःस्थापनं गुरु चक्षुष्यं
क्षेप्ताभिवर्द्धनं पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रत्नौघञ्च ॥

विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।

चक्षुष्यमग्रं बन्धघ्नं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् ॥

आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।

कासे श्वासे क्षये चापि पथ्यं पाके च तन्मधु ॥

मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफावहम् ।

वातपित्तग्रशमनं सुशीतं माहिषं घृतम् ॥

शीघ्रं कटुरसं पाके शोफक्षिमिविषापहम् ।

दीपनं क्षौद्रं कृकृदगुल्मीदरापहम् ॥

पाके लाघुविकं सर्पिर्नच निःशङ्कोपणी ।

कफेऽनिले योनिदोषे शोषे कम्पे च तद्धितम् ॥

पाके लघूष्णवीर्यञ्च कषायं कफनाशनम् ।

दीपनं बद्धमूत्रञ्च विद्यादैकशफं घृतम् ॥

चक्षुष्यमग्रां स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादमृतोपमम् ।

वृद्धिं करोति देहाग्न्या लघुपाकं विषापहम् ॥

कषायं बद्धविण्मूत्रं तिक्तमग्निकारं लघु ।

हन्ति कारणं सर्पिः कफकुष्ठदिपक्रिजौ ॥

क्षीरघृतं पुनः संशोहितं रक्तपित्तभ्रमसूक्ष्मापशमनं नेत्र-
शोणितञ्च । सर्पिर्भण्डस्तु मधुरः सरो योनिशोषाक्षिशि-
रसां शूलघ्नो वस्तिनस्याक्षिप्रूरुषूपदिश्यते । सर्पिः
पुराणं सरं कटुविपाकं त्रिदोषापहं सूक्ष्ममेदउन्मादो-
दरज्वरगरशोफापक्षारयोनिशोषाक्षिशिरः शूलघ्नं दीपनं
वस्तिनस्याक्षिप्रूरुषूपदिश्यते ।

भवन्ति चात्र । पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरक्षारानुत् ।

सूक्ष्माकुष्ठविषोन्मादग्रहापक्षारनाशनम् ॥

एकादशतच्चैव वत्सरानुषितं घृतम् ।

रक्षोघ्नं कुक्षसर्पिः स्यात्परतस्तु महाघृतम् ॥

पेयं महाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः ।

वक्ष्यं पवित्रं मेध्यञ्च विशेषात्तिमिरापहम् ॥

सर्वभूतहरञ्चैव घृतमेतद्व्यशस्यते ॥

अथ तैलानि ।

तैलं त्वाम्बेयमुष्णं तीक्ष्णं मधुरं मधुरविपाकं वृंहणं प्रीणनं
व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकासि वृथं त्वक्प्रसा-

दनं मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं वदमूलं
लेखनं तिक्तकषायानुरसं पाचनमनिलबलासजयकरं क्रिमि-
घ्नमशीतपित्तजननं योनिशिरः कर्णशूलप्रसमनं गर्भाशय-
शोधनञ्च तथा क्षिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टच्युतमश्रित क्षतपिच्यित-
भग्नस्फुटितक्षाराग्निदग्धविस्त्रिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नसृगव्या
लविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं
प्रशस्यते ।

तद्वस्त्रिषु च पानेच नस्ये कर्षाक्षिपूरणे ।

अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥

एरण्डतैलं मधुरमुष्णं तीक्ष्णं दीपनं कटुकपायानुरसं
सूक्ष्मं स्त्रीतोविशोधनं लघुं लघुं मधुरविपाकं वयःस्थापनं
योनिशुक्लं विशोधनमारोग्यमेधाकान्तिस्मृतिबलकरं वात-
कफहरमधीभाणदोषहरञ्च ।

निम्बातसीकुसुम्भमूलकजीमूतकटुक्षककृतवेधनाकक-
म्पित्तकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरञ्जेङ्गुदीशिग्रुमर्षपसुवर्षला-
विडङ्गज्योतिष्मतीफल तैलानि तीक्ष्णानि लघून्युष्णवीर्याणि
कटूनि कटुविपाकानि सराण्यनिलकफक्षमिकुष्ठप्रमेहशिरा-
रोगहराणि चेति ॥

वातघ्नं मधुरं तेषु क्षीमं तैलं बलावहम् ।

कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलम् ॥

कमिन्नं सार्धपं तैलं कण्डूकुष्ठापहं ९५ ।

कफमेदोऽनिलहरं लेखनं कटुदीपनम् ॥

कमिन्नमिङ्गुदीतैलमीषत्तिक्तं तथा लघु ।

कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहम् ॥

विपाके कटुकं तैलं कौसुमं सर्व्वदोषहृत् ।

रक्तपित्तकरं तीक्ष्णमचक्षुष्यं विदाहि च ॥

किराततिक्तकाऽतिमुक्तकविभौतकनालिकेरकोलाक्षी-
डजीवन्ती पियालकर्बुदारसूर्य्यवल्लीचपुसैर्वांरुकककर्करुकु-
ष्माण्डप्रभृतोनां तैलानि मधुराणि मधुरवीर्य्यविपाकानि
वातपित्तप्रशमनानि शीतवीर्य्याण्यभिस्यन्दीनि सृष्टविगमू-
त्राण्यग्निसादनानि चेति ।

मधूककाश्मर्य्यपलाशतैलानि मधुरकषायानि कफपित्त-
प्रशमनानि ।

तुवरकभल्लातकतैले उष्णे मधुरकषाये तित्तानुरसे वात
कफकुष्ठमेदोमेहकृमिहरे उभयतोभागदोषहरे च ।

सरलदेवदारुगण्डीरशिंशपागुरुसारस्नेहास्तित्तकटुक-
षाया दुष्टव्रणशोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च ।

तुम्बीकोशाम्बदन्तीद्रवन्तीश्यामासप्तलानीलिकाकम्प्ल-
कशङ्खिनी स्नेहास्तित्तकटुकषाया अधोभागदोषहराः कृमि-
कफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च ।

यवतिक्ततैलं सर्व्वदोषप्रशमनमीषत्तिक्तमग्निदीपनं लेखनं
मेध्यं पथ्यं रसायनञ्च ।

एकैषिकातैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकीपणं
श्लेष्माभिवर्द्धनम् ।

सहकारतैलमीषत्तिक्तमतिगुग्धि वातकफहरं रूक्षं
मधुरकषायं रसवन्नातिपित्तकरञ्च ।

फलोद्भवानि तैलानि यान्यनुक्तानि कानिचित् ।
 गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत्तानि निर्दिशेत् ॥
 यावन्तः स्थावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वेचानिलनाशनाः ॥
 सर्वेभ्यस्त्रिह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।
 निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥

ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदीमज्जानो गुरुणामधुरा
 वातेघ्ना जाङ्गलैकशफक्रव्यादादीनां लघुशीतकाषाया रक्तपित्त-
 त्तघ्नाः प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदी-
 मज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च ।

॥ अथ मधुवर्गः ॥

मधु तु मधुरं काषायानुरसं रुक्षं शीतमग्निदीपनं वण्यं
 बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं
 वाजीकरणं संग्राहिचक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्त-
 श्लेष्ममेदीमेहहिक्राश्वास कासातिसारश्चर्दिदृष्ट्याकृमि-
 विषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनञ्च तत्तु लघुत्वात्कफघ्नं
 पैच्छित्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥

फलोद्भवानि तैलानि ग्रान्थगुक्तानि कानिचित् ।
 गुणान् कर्म च विज्ञाय फलवत्तानि निर्दिशेत् ॥
 यावन्तः स्यावराः स्नेहाः समासात्परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे चानिलनाशनाः ॥
 सर्वेभ्यस्त्विह तैलेभ्यस्तिलतैलं प्रशस्यते ।
 निष्पत्तेस्तद्गुणत्वाच्च तैलत्वमितरेष्वपि ॥

ग्राम्यान्पौदकानाञ्च वसामेदोमज्जानो गुरुष्णमधुरा
 वातघ्ना जाङ्गलैकशफक्रव्यादादीनां लघुशीतकषाया रक्तपि-
 त्तघ्नाः प्रतुदविष्किराणां श्लेष्मघ्नाः । तत्र घृततैलवसामेदो-
 मज्जानो यथोत्तरं गुरुविपाका वातहराश्च ।

॥ अथ मधुवर्गः ॥

मधु तु मधुरं काषायानुरसं रूच्यं शीतमग्निदीपनं वर्ण्यं
 बल्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं सन्धानं शोधनं रोपणं
 वाजीकरणं संग्राहिचक्षुःप्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्त-
 श्लेष्ममेदोमेहहृत्काश्वास कासातिसारच्छेदि तृणाकमि-
 विषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनञ्च तत्तु लघुत्वात्कफघ्नं
 पैच्छित्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वातपित्तघ्नम् ॥

पौत्तिकं भ्रामरं चौद्रं माक्षिकं क्वात्रमेव च ।

आप्येमीदालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥

विशेषात्पौत्तिकं तेषु रूक्षोष्णं सविषान्वयात् ।

वातासृक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदक्लन्मधु ॥

पैच्छित्यात्स्वादुभूयस्वाद्भ्रामरं गुरुमञ्जितम् ।

चौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥

तस्मात्तुतरं रुचं माक्षिकं प्रवरं स्मृतम् ।
 श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं रक्तपित्तजित् ।
 श्वितमेहकमिहरं विद्याच्छात्रं गुणोत्तरम् ॥
 आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटु पाके च बल्यं तिक्तमवातकृत् ॥
 औदालकं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायमुष्णमम्लञ्च पित्तकृत्कटुपाकि च ॥
 कर्दिमेहप्रशमनं मधु रुचं दलोद्भवम् ।
 वृंहणीयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ॥
 मेदःस्थील्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ।
 दोषत्रयहरं पक्वमामसम्लं त्रिदोषकृत् ॥
 तद्युक्तं विविधैर्यौगैर्निहन्यादामयान् बहून् ।
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥

तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्पर-
 सानां सविषमक्षिकासम्भवत्वाच्चानुष्णीपचारम् ।

उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।

उष्णार्तमुष्णैरुष्णै वा तं निहन्ति यथाविषम् ॥

तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानीषधीनां रससम्भवाच्च ।

उष्णैर्विरुध्येत विशेषतश्च तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥

उष्णेन मधु संयुक्तं वमनेष्ववचारितम् ।

अपाकादनवस्थानान्न विरुध्येत पूर्ववत् ॥

मध्वाभात्परतस्त्वन्यदामं कष्टं न विद्यते ।

विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथाविषम् ॥

॥ अथेक्षुवर्गः ॥

इक्षुवो मधुरा मधुरविपाका गुरवः शीताः स्निग्धा बल्या
क्षेधा भत्रलारक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्चेति तेचाने-
कविधाः । तद्यथा ।

पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचीपत्रकः ॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकत् ।
इत्येता जातयः स्त्रील्याङ्गणान् वक्ष्याम्यतः परम् ॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो वृंहणः श्लेष्मलः सरः ।
अविदाही गुरुर्दृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित्क्षारो वंशको मतः ।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा ॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मयि ।
एवङ्गुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः ॥
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः ।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।
अतीव मधुरोमूले मध्ये मधुर एव तु ॥
अग्रेष्वक्षिष्ठे विज्ञेय इक्षूणां लवणी रसः ।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः ॥
वक्त्रप्रहादनो वृथो दन्तनिष्पीडितो रसः ॥
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्तितः ।

पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः स तीक्ष्णः कफवातनुत् ॥

फाणितं गुरु मधुरमभिष्यन्दि वृंहणमवृष्यं त्रिदोषक-
च । गुडः सञ्चारमधुरो नातिशीतः स्निग्धो मन्त्ररक्तशोधनो
नातिपित्तजिह्वातघ्नो मेदःकफकरो बल्यो वृष्यश्च ॥

पित्तघ्नो मधुरः शुद्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्यतमः स्मृतः ॥
मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराविमलजाता उत्तरोत्तरं शीताः
स्निग्धा गुरुतरा मधुरतरा वृथा रक्तपित्तप्रसादनास्तृष्णाप्र-
शमनाश्च ॥

यथायथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथातथा ।

स्नेहगौरवशैल्यानि सरत्वञ्च तथातथा ॥

यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः ।

तेनतेनेव निर्देश्यस्तेषां विस्त्रावणो गुणः ॥

सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथायथा ।

तथातथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः ॥

मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रुक्षा च्छेदनौ प्रह्ला-
दनौ कषायमधुरा मधुरविधाका च ॥ यवासशर्करा मधुर-
कषाया तिक्तानु रसा स्नेहहरी सराचेति ॥

यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्व्वा दाहप्रणाशनाः ।

रक्तपित्तप्रशमनाऽर्द्धिर्मूर्च्छादृषापहाः ॥

रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत् ।

कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम् ॥

अथ मद्यवर्गः ॥

सर्वं पित्तकरं मद्यमज्ज्ञं दीपनरीचनम् ।
 भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम् ॥
 पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् ।
 विकासि सृष्टविष्णूच्चं शृणु तस्य विणिषण्णम् ॥
 मार्द्दीकमविदाह्रित्वाज्जधुरान्वयतस्तथा ।
 रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिश्लिष्यते ॥
 मधुरं तच्च रुच्यञ्च वापायानुरसं लघु ।
 लघुपाकि सरं शीपविषमज्जरनाशनम् ॥
 मार्द्दीकात्पान्तरं किञ्चित्खार्जूरं वातकोपघ्नम् ।
 तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं ऋश्नं लघु ॥
 कपायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम् ।
 कासार्षीग्रहणीदीपयुच्चावातनिलापहा ॥
 स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा घृण्णदीपनी ।
 कासार्षीग्रहणीश्वासप्रतिश्यायनिनाग्नी ॥
 श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तभ्रंशकरी सुरा ।
 हृद्यं रोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्दनी ॥
 प्रसन्ना कफवातार्शोविश्याजाह्वनाशनी ।
 पित्तलाण्डकफा रुक्षा यवैर्व्यातप्रकोपणी ॥
 विष्टम्भिनी सुरा सुर्वी क्षेपणा तु मधून्निपा ।
 रुक्षा नातिकफा हृद्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता ॥
 त्रिदीपो भेद्यतप्यश्च कोहली वदनप्रियः ।
 ग्राह्युष्णी जगरः पक्ता रुक्षश्चूटकफशोफहृत् ॥

हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत् ।
 वक्त्रसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः ॥
 दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः ।
 कषायो मधुरः सीधुर्गौडः पाचनदीपनः ॥
 शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः ।
 वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः ॥
 तद्वत् पक्करसः सीधुर्बलवर्णकरः सरः ।
 शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः ॥
 कर्शनः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः ।
 वर्णकृज्जरणः स्वर्ग्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः ॥
 आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः ।
~~कषायमधुरः सीधुः पित्तघ्नोऽष्टकम्पसादवः ॥~~
 जाब्बवो बद्धनिस्यन्दसुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्
 सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
 लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः ॥
 तिक्तः कषायशोफघ्न स्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत् ।
 तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत् ॥
 कृमिमदोऽनिलहरो भैरेयो मधुरो गुरुः ।
 वल्यः पित्तहरो वण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः ॥
 शीधुर्मधूकपुष्पोष्ठी विदाह्यग्निबलप्रदः ।
 रुच्यः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः ॥
 निर्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान् ।

नवं मद्यमभिस्यन्दि गुरु वातादिकोपनम् ॥
 अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च ।
 सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ॥
 स्फुटस्त्रीतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम् ।
 अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः ॥
 बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः ।
 दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविरोधनः ॥
 शूलाभ्यानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः ।
 पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः ॥
 चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक् ।
 अरिष्टासवसौधूनां गुणान् कर्माणि चादिशेत् ॥
 बुद्ध्या यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् ।
 सान्द्रं विदाहिदुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु ॥
 अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम् ।
 अल्पौषधं पर्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत् ॥
 तद्वर्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेपन्तु यज्ञवेत् ।
 तत्र यत् स्लोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु ॥
 कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः ।
 पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च ॥
 अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु ।
 तथा पर्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम् ॥
 सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम् ।
 चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् ॥

रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम् ।
 तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्यतः ॥
 सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकासित्वाच्च वज्जिना ।
 समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्ध्वमागतम् ॥
 विक्षीर्येन्द्रियचेतांसि वीर्यं मदयतेऽचिरात् ।
 चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः ।
 अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु ॥
 सात्विके शीघ्रदान्निष्ठहर्षमण्डनलालसः ।
 गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहलम्बदः ॥
 राजसे दुःखशीलत्वभान्त्यागं ससाहसम् ।
 कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः ॥
 अशीचनिद्रामालश्र्यागप्यागमनलीलताः
 असत्यभाषणञ्चापि कुर्याद्वि तामसे मदः ॥
 रक्तपित्तकरं शुक्लं छेदि भुक्तविपाचनम् ।
 वैस्त्वयि जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु ॥
 तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च ।
 तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः ॥
 गौडानि रसशुक्तानि मधुशुक्लानि यानि च ।
 यथापूर्वं गुरुतराण्यभिस्थन्दकराणि च ॥
 तुषाम्बु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुलमिरीगनुत् ।
 ग्रहण्यशीविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा ॥
 धान्याम्बु धान्ययोनितादीपनं दाहनाशनम् ।
 स्पर्शात्पानात्तु पवनकफदृष्ट्याहरं लघु ॥

तैक्ष्ण्यञ्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् ।
 सुखवैरस्यदीर्गम्यमलशोषकमापहम् ॥
 दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च ।
 समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्त्व्यमुच्यते ॥

॥ अथमूत्राणि ॥

गोमहिषाजाविगजहयखरोद्वाणां तीक्ष्णानि कटून्धू-
 णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफ-
 वातकृमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगह-
 राणि हृद्यानि दीपनानि च समान्यतः ॥

भवन्ति चात्र ॥ तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु ।

शोधनं कफवातघ्नं कृमिमेदोविषापहम् ॥

अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् ।

पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम् ॥

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वान्न वातलम् ।

लघूग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् ॥

शूलगुल्मोदरानाहविरेकास्थापनादिषु ।

मूत्रप्रयोगसाध्येषु गव्यं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥

दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु ।

आनाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् ॥

कासश्वासापहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् ।

कटुतिक्तान्वितं क्लृप्तमीषन्मार्तकोपनम् ॥

कासघ्नोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हितम् ।

सञ्चारन्तिक्तकटुकामुष्णं वातघ्नमाविकम् ॥

दीपनं कटुतीक्ष्णीणं वातचेतोविकारनुत् ।
 आश्वक्कफहरं मूत्रं क्षमिदद्गुषु शस्यते ॥
 सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं पित्तकोपनम् ।
 तीक्ष्णं क्षारे क्लिप्तासे च नागं मूत्रं प्रयोजयेत् ॥
 गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणिरीगनुत् ।
 दीपनं गार्दभं मूत्रं क्षमिवातकफापहम् ॥
 शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् ।
 अशीघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम् ॥
 द्रवद्रव्याणि सर्वाणि समासात्कीर्तितानि तु ।
 कालदेशविभागज्ञो नृपतेर्दातुमर्हति ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्नपानविधिर्लघ्यायं व्याख्यास्यामः ॥

धन्वन्तरिमभिवाद्य सुश्रुत उवाच प्रागभिहितं प्राणिनां
 पुनर्मूलमाहारी बलवर्णैर्जसां च स षट्सु रसेष्वायत्तो
 रसाः पुनर्द्रव्याययिणो द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकनिमित्ते च
 जयवृद्धौदोषधातूनां साम्यञ्च । ब्रह्मादेरपि च लोकस्याहारः
 स्थित्युत्पत्तिविनाशहेतुराहारादेवाभिष्टब्धिर्बलमारोग्यं
 शरीन्द्रियप्रसादश्च तथाहारवैषम्यादस्वास्थ्यम् । तस्याशितपीत
 लौढखादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्यानेकविधविकल्पस्यानेकविध
 : प्रभावस्य पृथक् पृथक् द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावकस्माणी-
 च्छामि ज्ञातुं न ह्यनवबुद्धस्वभावाः भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं
 रोगनियहणञ्च कर्तुं समर्थाः । आहारमूलाश्च सर्वप्राणिनो
 यस्मात्तस्मादन्नपान विधिमुपदिशतु मे भगवानित्युक्तः प्रोवाच

भगवान् धन्वन्तरिरथखलु वत्स सुश्रुत यथापश्रमुच
मानमुपधारयस्व । तत्र लोहितक शालिकलप्रकर्दमकपा
ण्डुकसुगन्धकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशितभी
रुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनकमहिषमस्तकहायनकदूष-
कमहादूषकप्रभृतयः शालयः ।

मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः ।

पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा वडाल्पवर्चसः ॥

तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः ।

चक्षुष्यो वर्णबलकृत् स्वर्यो हृद्यः श्रमापहः ।

व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्व्वदोषविषापहः ॥

तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमयः शालयोऽवराः ॥

षष्टिककाङ्गुकमुकुन्दकरोतकप्रमीदककाकलकासनपु-
ष्पकमहा षष्टिकचूर्णककुरवककेदारकप्रभृतयः षष्टिकाः ।

रसे पाके च मधुराः शजना वातपित्तयोः ॥

शालीनाञ्च गुणैस्त्रुल्या वृंहणाः कफशुक्रलाः ।

षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ॥

मृदुः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नः स्वर्य्यकृद्बलवर्द्धनः ।

विपाके मधुरो ग्राहीतुल्यो लोहितशालिभिः ॥

शेषास्त्वल्पान्तरगुणाः षष्टिकाः क्रमशी गुणैः ॥

लघ्नाब्रीहिशालामुखजतुमुखनन्दीमुखलावाचकत्वरित-
ककुक्कुटाण्डकपारापतकपाटलप्रभृतयो ब्रीहयः ॥

कषायमधुराः पाके मधुरा वीर्य्यतोऽहिमाः ।

अल्पाभिस्यन्दिनमुल्याः षष्टिकैर्बलवर्चसः ॥

कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां कषायानुरसो लघुः ।
 तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशो व्रीहयोऽपरे ॥
 दम्भायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः ।
 कषाया बद्धविण्मूत्रा रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः ॥
 स्थलजाः कफपित्तघ्नाः कषायाः कटुकान्द्रयाः ।
 किञ्चित्सतिक्तामधुराः पवनानलवर्द्धनाः ॥
 कैदारा मधुरा वृष्या बल्याः पित्तनिवर्हणाः ।
 ईषत्कषायाल्पमला गुरवः कफशुक्रलाः ॥
 रोप्यातिरोप्या लववः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥
 शालयश्चिन्नरूढा ये रूक्षास्ते बद्धवर्चसः ।
 तिक्ताः कषायाः पित्तघ्ना लघुपाकाः कफावहाः ॥
 विस्तरेणायमुद्दिष्टः शालिवर्गो हिताहितः ।
 तद्वत्कुधान्यमुद्गादिमाषादीनाश्च वक्ष्यते ॥
 ॥ अथ कुधान्यवर्गः ॥

कोरदुषकश्यामाकनीवारशान्तनुतुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधू-
 लिकानान्दीमुखोक्षुरविन्दगवेधुकवरुक्तोदपर्णीमुकुन्दकवे-
 ण्यवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः ॥

उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः ।
 श्लेष्मघ्ना बद्धनिःस्यन्दा वातपित्तप्रकीर्णकाः ॥
 कषायमधुरास्तेषां शीतपित्तापह्नाः स्मृताः ।
 कीद्ववश्च सनीवारःश्यामाकश्च सशान्तनुः ॥
 कृष्णा रक्ताश्च पीताश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः ।

यथोत्तरं प्रधानाः स्वरूक्षाः कफहराः स्मृताः ॥

मधूली मधुरा शीता स्निग्धा नान्दीसुखी तथा ।

विशोषी तत्र भूयिष्ठं वरुकः ससुकुन्दकः ॥

रूक्षा वेणुयवा ज्ञेया वीर्यीणाः कटुपाकिनः ।

बद्धमूत्राः कफहराः कषाया वातकोपनाः ॥

मुद्गवनमुद्गकलायमकुष्ठमसूराभङ्गव्यचणकसतीनत्रिपुट-
कहरेण्वाढनीप्रभृतयो वैदलाः ॥

कषायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

बद्धमूत्रपुरीषाश्च पित्तश्चेष्टहरास्तथा ॥

नात्यर्थं वातलास्तेषु मुद्गा दृष्टिप्रसादनाः ।

प्रधाना हरितास्तत्र वन्या मुद्गसमाः स्मृताः ॥

विपाकं मधुराः प्रीक्षा मसूरा बद्धवर्चसः ।

मकुष्ठकाः क्षमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥

आढकी कफपित्तघ्नी नातिवातप्रकोपणी ।

वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः ॥

कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः ।

हरेणवः सतीनाश्च विज्ञेया बद्धवर्चसः ॥

ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्यत्वाधानकारकाः ॥

माषो गुरुभिन्नपुरीषमूत्रः स्निग्धोष्णवृष्यो मधुरोऽनिलवृः ।

सन्तर्पणः स्तन्यकरो विशेषाद्वलप्रदः शुक्रकफावहश्च ॥

कषायभावान्न पुरीषभेदी न मूत्रलो नैव कफस्यकर्ता ।

खादुर्विपाके मधुरोऽलसान्द्रः सन्तर्पणः स्तन्यरुचिप्रदश्च ॥

माषैः समानं फलमात्मगुप्तमुक्तञ्च काकाण्डफलं तथैव ।

आरण्यमाषा गुणतः प्रदिष्टा रूक्षाः कषाया अविदाहिनश्च ॥
 उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः ।
 शुक्राश्मरीगुल्मनिषूदनश्च संग्राहकः पीनसकासहारी ॥
 आनाहमेदोगुदकीलहिकाश्वासापहः शोणितपित्तकञ्च ।
 कफस्य हन्ता नयनामयघ्नो विशेषतो वन्यकुलत्थ उक्तः ।
 ईषत्कषायो मधुरः सतिक्तः संग्राहकः पित्तकरस्तथोष्णः ।
 तिलो विपाके मधुरो बलिष्ठः स्निग्धो व्रणालेपन एव पथ्यः ॥
 दन्त्योऽग्निमेधाजननोऽन्यमूत्रस्तन्योऽय केस्योऽनिलहा गुरुश्च
 तिलेषु सर्वेभ्यस्तितः प्रधानो मध्यः क्षितो हीनतरास्तथान्ये ।
 यवः कषायो मधुरो हि मय कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
 व्रणेषु पथ्यश्चिलवश्च नित्यं प्रबहुमूत्रो बहुवातवर्त्तः ॥
 स्त्रैर्य्याग्निमेधास्तरवर्णकञ्च स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
 मेदोमरुतृङ्गहरणोऽतिरूक्षः प्रसादनः शोणितपित्तवीर्य ॥
 एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्विद्याद्यवेभ्योऽतियवान् दिशेदैः ।
 गोधूम उक्तो मधुरो गुरुश्च बल्यः स्थिरः शुक्ररुचिप्रदश्च ॥
 स्निग्धोऽतिशीतोऽनिलपित्तहन्ता सन्धानकृत्स्नेषकरः सरश्च ।
 रूक्षः कषायो विषशोफशुक्रबलासदृष्टिजयकदिदाही ॥
 कटुर्विपाके मधुरस्तु शिखः प्रभिन्नविष्मारुतपित्तलश्च ।
 सितासिताः पीतकरक्तवर्णा भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिखाः ॥
 यथोदितास्ते गुणतः प्रधाना ज्ञेयाः कटूणां रसपाकयोश्च ।
 सहाद्वयं मूलकजाश्च शिखाः कुशिम्विवस्त्रीप्रभवान्तु शिखाः ॥
 ज्ञेया विपाके मधुरा रसे च बलप्रदाः पित्तनिवर्हणाश्च ।
 विदाहवन्तश्च भृशश्च रूक्षा विष्टभ्य जीर्यन्त्यनिलप्रदाश्च ॥

रुचिप्रदाश्चैव सुदुर्जराश्च सर्वे स्मृता वैदलिकासु शिष्याः ।
 कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नोविदाहिभावादहितः कुसुमः ।
 उष्णातसीस्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोत्थणा स्यात् कटुका विपाके
 पाकेरसे चापि कटुः प्रदिष्टः सिद्धार्थकः शोणितपित्तकोपी ॥
 तीक्ष्णोष्णरूजः कफमारुतघ्नस्तथागुणश्चासितसर्षपोऽपि ॥

अनार्त्तं व्याधिहतमपर्यागतमेव च ।

अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत्स्मृतम् ॥

नवं धान्यमभिस्यन्दि लघु सखत्सरोपितम् ।

विदाहि गुरु विष्टम्भि विरूढं दृष्टिदूषणम् ॥

शाल्यादेः सर्षपान्तस्य विविधस्यास्य भागशः ।

कालप्रमाणसंस्कारमात्राः सम्परिकीर्त्तिताः ॥

॥ अत ऊर्ध्वं मांसवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥

तद्यथा । जलेशया आनूपा ग्राम्याः क्रव्यभुज एकशफा-
 जाङ्गलाश्चेति षण्मांसवर्गस्तेषां वर्गाणामुत्तरोत्तरं प्रधान-
 तमाः । ते पुनर्द्विविधा जाङ्गला आनूपाश्चेति । तत्र
 जाङ्गलवर्गोऽष्टविधः । तद्यथा । जङ्गला विष्किराः
 प्रतुदा गुहाशयाः प्रसहाः पर्णमृगा विलेशया ग्राम्याश्चेति
 तेषां जङ्गलविष्किरौ प्रधानतमौतावेणहरिणार्थकुरङ्ग-
 कराल कृतमालशरभश्चदंष्ट्राष्टपतचारुष्करमृगमातृकाप्रभृ-
 तयो जङ्गलामृगाः कषाया मधुरा लघवो वातपित्तहरा-
 स्तीक्ष्णा हृद्या वस्ति शोधनाश्च ॥

कषायो मधुरो हृद्यः पित्तासृक्कफरोगहा ।

संग्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥

मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपनः ।

श्रीतलो बद्धविण्मूत्रः सुगन्धिहरिणी लघुः ॥

एणः कृष्णस्तयोर्ज्ञेयो हरिणस्ताम्र ऊच्यते ।

न कृष्णो न च ताम्रश्च कुरङ्गः सोऽभिधीयते ॥

श्रीताम्रकपित्थमनी विज्ञेया मृगमातृका ।

सन्निपातत्रयश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रनुत् ॥

लावतित्तिरिक्पिञ्जलवर्त्तीरिवर्त्तिकावर्त्तकनमृकावातीक-
चकोरकलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रक कुति
त्तिरिक्कुरवाहुकयवलकप्रभृतयस्त्रयाहला विष्किरा लघवः
श्रीतमधुराः कषाया दोषशमनाश्च ॥

संग्राही दीपनश्चैव कषायमधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः

द्रव्यरूष्णमधुरो वृष्यो मेधाग्निवर्द्धनः ।

तित्तिरिः सर्वदोषघ्नो ग्राही वर्णप्रसादनः ॥

हिक्काश्वासानिलहरो विशेषाज्ञौरतित्तिरिः ।

रक्तपित्तहरः श्रीतो लघुश्चापि कपिञ्जलः ॥

कफोत्थेषु च रोगेषु मन्दवाते च शस्यते ।

वातपित्तहरा वृष्या मेधाग्निबलवर्द्धनाः ॥

लघवः क्रकरा हृद्यास्तथा चैवोपचक्रकाः ।

कषायः स्वादुलवणस्त्वचः केश्यो रुचिप्रदः ॥

मयूरः स्वरमेधाग्निदृक्श्रोत्रेन्द्रियदार्ढ्यकृत् ।

स्निग्धोष्णोऽनिलहा वृष्यः स्वेदस्वरबलावहः ॥

वंहणः कुक्कुटो वन्यस्तद्वन्नाम्यो गुरुस्तु सः ।

वातरोगक्षयवमीविषमज्वरनाशनः ॥

कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्गगृहकु-
लिङ्गगोक्षोडकडिडिमाणकशतपत्रकमाटनिन्दकभेदाशिशुक-
सारिकावलुलीगिरिशालह्वालदूषकसुगृहोखञ्जरीटकहा-
रीतदाल्यूहप्रभृतयः प्रतुदाः ॥

कषायमधुरा रुक्षाः फलाहारा मरुत्काराः ।

पित्तक्षेपहराः शीता बद्धमूत्राल्पवर्चसः ॥

सर्वदोषकरस्तेषां भेदाशी मलदूषकः ।

कषायस्वादूलवणो गुरुः काणकपोतकः ॥

रक्तपित्तप्रशमनः कषायविशदोऽपि च ।

विपाके मधुरश्चापि गुरुः पारावतः स्मृतः ॥

कुलिङ्गो मधुरःस्निग्धः कफशुक्रविवर्धनः ।

रक्तपित्तहरो वैश्मकुलिङ्गस्त्वतिशुक्लः ॥

सिंहव्याघ्रहकतरक्ष्णक्ष्वीपिमार्जारशृगालमृगेर्वारुकप्र-
भृतयोगुहाशयाः ॥

मधुरा गुरवः स्निग्धा बल्या मारुतनाशनाः ।

उष्णवीर्या हिता नित्यं नैत्रगुह्यविकारिणाम् ॥

काककङ्कुररचाषभासशशघालुलूकचिल्लिश्येनगृध्रप्रभृ-
तयः प्रसहाः ॥

एते सिंहादिभिः सर्वे समाना वायसादयः ।

रसवीर्यविपाकेषु विशेषाच्छोषिणे हिताः ॥

महुमूषिकहृच्चशायिकावकुशपूतिघासवानरप्रभृतयः
पर्श्वमृगाः ॥

मधुरा गुरवो वृष्याश्चक्षुष्या शोषिणे हिताः ।

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च कासाशःश्वासनाशनाः ॥

समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वानुणीत्तराः ॥

श्वविच्छेद्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमशकस्रकद-
लीमृगप्रियकाऽजगरसर्पमूषिकनकुलमहावभ्रुप्रभृतयो विले-
शयाः ॥

वर्चोमूत्रं संहतं कुर्युरेते वीर्ये चोष्णाः पूर्व्वक्त्वादुपाकाः ।

वातंहन्युः श्लेष्मपित्ते च कुर्युः स्निग्धाः काशश्वासकाश्यापहाश्च ॥

कषायमधुरस्तेषां शशः पित्तकफापहः ।

नातिशीतलवीर्यत्वाद्वातसाधारणो मतः ॥

गोधा विपाके मधुरा कषायकटुका स्मृता ।

वातपित्तप्रशमनी वृंहणी बलवर्द्धनी ॥

शल्यकः स्वादुपित्तघ्नो लघुः शीतो विषापहः ।

प्रियको मारुते पथ्यो ऽजगरस्वर्शसां हितः ॥

दुर्गामानिलदीपघ्नाः कृमिदूषीविषापहाः ।

चक्षुष्या मधुराः पाके सर्पा मेधाग्निवर्द्धनाः ॥

दर्वाकरा दीपकाश्च तेषूक्ताः कटुपाकिनः ।

मधुराश्चातिचक्षुष्याः सृष्टविष्मूत्रमारुताः ॥

अश्वाश्वतरगोखरोद्भवस्तोरभ्रमेदः पुच्छकप्रभृतयो ग्राम्याः ॥

ग्राम्या वातहराः सर्व्वे वृंहणाः कफपित्तलाः ।

मधुरा रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्धनाः ॥

नातिशीतो गुरुः स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः ।

कृगलस्वनभिस्यन्दी तेषां पीनसनाशनः ॥

वृंहणं मांसमौरभं पित्तश्लेष्मावहं गुरु ।
 मेदःपुच्छोद्भवं वृथमौरभसदृशं गुणैः ॥
 श्वासकासप्रतिश्यायविषमज्वरनाशनम् ।
 अमात्यग्निहितं गव्यं पवित्रमनिलापहम् ॥
 औरभवत्सलवणं मांसमेकशफोद्भवम् ।
 अल्पाभिस्यन्द्यं वर्गो जाङ्गलः समुदाहृतः ॥
 दूरे जनान्तनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
 ये मृगाश्च विहङ्गाश्च ते ऽल्पाभिस्यन्दिनो मताः ॥
 अतीवासन्ननिलयाः समीपोदकगोचराः ।
 ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिस्यन्दिनस्तु ते ॥

आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । कूलचराः प्लवाः
 कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुच-
 मरसमररोहितवराहखड्गिगीकर्णकालपुच्छकोन्द्रन्यङ्गुरण-
 गवयप्रभृतयः कूलचराः पश्यवः ॥

वातपित्तहरा वृथा मधुरा रसपाकयोः ।
 शीतला बलिनः स्निग्धा मूललाः कफवर्द्धनाः ॥
 विरूक्षणी लेखनश्च वीर्योष्णः पित्तद्रूषणः ।
 स्वाद्वन्तलवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः ॥
 गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुराकासजित् ।
 विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् ॥
 स्निग्धोष्णमधुरो वृथो महिषस्तर्पणो गुरुः ।
 निद्रापुंस्त्वलस्तन्यवर्द्धनो मांसदार्यकृत् ॥
 रुरुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥
 तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् ।
 विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम् ॥
 रुमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् ।
 वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् ॥
 स्वेदनं वृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु ।
 स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् ॥
 कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ॥
 पित्तं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् ।
 गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफावहम् ॥
 विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् ॥

हंससारसकौञ्चचक्रवाककुरुरकादम्बकारण्डवजीवञ्जीव-
 कवकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारौमुखनन्दीमुखमद्भूत्कोशका-
 चाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटि-
 कामेधरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवाः संघातचारिणः ॥

रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः
 मृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः ॥
 गुरूणामधुरः स्निग्धः स्वरवर्ष्यबलप्रदः ।
 वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ॥

शङ्खशङ्खनशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्म-
 कुम्भीर कर्कटककृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः ॥

शङ्खकूर्मादयः स्वादुरसपाका मरुद्भुदः ।
 शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः ॥

कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोणोऽनिलापहः ।

शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविष्मूत्रोऽनिलपित्तहा ॥

मत्स्यासु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः ।
रोहित पाठीनपाटलाराजीववर्ष्मिणीमत्स्यकृष्णमत्स्यवागु-
ज्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

नादेया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः ।

रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृथाः स्निग्धाल्पवर्चसः ॥

कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः ।

रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ॥

पाठीनः श्लेष्मलो वृथो निद्रालुः पिशिताशनः ।

दूषयेदस्त्रपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥

मुरली वृंहणी वृथः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ।

सरस्तडागसम्भताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः ॥

महाऋदेषु बलिनः स्वल्पेऽन्मस्यबलाः स्मृताः ॥

तिमिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलक-
मकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः ॥

सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः ।

उष्णा वातहरा वृथा वर्चस्याः श्लेष्मवर्जनाः ॥

बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात्समुद्रजाः ।

तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ड्यक्रीप्यौ गुणोत्तरौ ।

स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्व्याप्या गुणोत्तराः ॥

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात्पुच्छास्यचारिणः ।

सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु ॥

अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्तोदपानजाः ।

किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते ।

अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ॥

उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् ॥

॥ इत्यानूपो महाभिस्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः ॥

तत्र शुष्कपूतिव्याधितविषसर्पहतदिग्धविद्वजीर्णक्षशबाला-
नामसात्म्यचारिणां मांसान्यभक्ष्याणि यस्माद्विगतव्यापन्ना-
पहतपरिणतात्पासंपूर्णवीर्यत्वाद्दोषकराणि भवन्ति ॥

अरोचकं प्रतिश्यायं गुरु शुष्कं प्रकीर्तितम् ।

विषव्याधिहतं मृत्युं बालं हृदिच्च कीपयेत् ॥

कासश्वासकरं वृद्धं त्रिदोषं व्याधिदूषितम् ।

क्लिन्नमुरक्लेशजननं कृशं वातप्रकीपणम् ॥

एभ्योऽन्येषामुपादेयं मांसमिति ॥ स्त्रियश्चतुष्पादेषु
पुमांसो विहङ्गेषु महाशरीरेष्वल्पशरीरा अल्पशरीरेषु महा-
शरीराः प्रधानतमा एवमेकजातीयानां महाशरीरेभ्यः कृश-
शरीराः प्रधानतमाः ॥

स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः । तद्यथा ।
रक्तादिषु शुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरास्तु गुरुतरास्तथा सक्थि-
स्कन्धक्रीडशिरः पादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकन्दन्त्राणि ॥

शिरःस्कन्धं कटीपृष्ठं सक्थिनी चात्मपक्षयोः ।

गुरुपूर्वं विजानीयाद्वातवस्तु यद्योत्तरम् ॥

सर्वस्य प्राणिनो देहे मध्यो गुरुरुदाहृतः ।

पूर्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषिताम् ॥

उरोग्रवीं विहङ्गानां विशेषेण गुरु स्मृतम् ।
 पक्षीतक्षेपाक्षमो दिष्टो मध्यभागस्तु पक्षिणाम् ॥
 अतीवरूक्षं मांसन्तु विहङ्गानां फलाशिनाम् ।
 वृंहणं मांसमत्यर्थं खगानां पिशिताशिनाम् ॥
 मत्स्याशिनः पित्तकरं वातघ्नं धान्यचारिणाम् ।
 जलजानूपजा ग्राम्या क्रव्यादेकशफास्तथा ॥
 प्रसङ्गा विलवासाश्च ये च जङ्गलसंज्ञिताः ।
 प्रतुदा विष्किराश्चैव लघवः स्युर्यथोत्तरम् ॥
 अल्पाभिस्यन्दिनश्चैव यथापूर्वमतोऽन्यथा ॥

प्रमाणाधिकास्तु स्वजाती चाल्पसारा गुरवश्च । सर्व-
 प्राणिनां सर्वं शरीरेभ्यो ये प्रधानतमा भवन्ति यत्कृत्प्रदेश-
 वर्त्तिनस्तानाददीत प्रधानलाभाभावे मध्यमवयस्कं सद्य-
 स्कमक्लिष्टमुपादेयं मांसमिति ॥ भवति चात्र ॥ वयः
 शरीरावयवाः स्वभावी धातवः क्रियाः ॥

लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्राचास्मिन् परीक्षिता ॥

॥ इति मांसवर्गः ॥

अतः जडं फलवर्गानुपदेक्ष्यामः ॥ तद्यथा ॥ दाडिमा-
 मलकवदरकोलकर्कन्धुसौवीरसिम्बितिकाफलकपित्थमातुलु-
 ङ्गाम्नाम्नातककरमर्दपियाललकुचभव्यपारावतवेत्तफलप्रा-
 चीनामलकतिन्तिडीकनीपकोशाम्नाम्नीकानारङ्गजम्बीरप्रभृ-
 तीनि ॥

अम्बानि रसतः पाके गुरुख्युणानि वीर्यतः ।

पित्तलान्धनिलघ्नानि कफोत्क्लेशकराणि च ॥

कषायानुरसं तेषां दाडिमं नातिपित्तलम् ।
 दीपनीयं रुचिकरं हृद्यं वर्चोविवन्धनम् ॥
 द्विविधं तत्तु विज्ञेयं मधुरं चास्त्वमेव च ।
 त्रिदोषघ्नञ्च मधुरमन्तं वातकफापहम् ॥
 अन्तं समधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
 चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृश्चमामलकीफलम् ॥
 हन्ति वातं तदन्तत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
 कफं रूक्षकषायत्वात्फलेभ्योऽभ्यधिकञ्च तत् ॥
 कर्कन्धु कोलवदरभासं पित्तकफापहम् ।
 पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरम् ॥
 पुरातनं तृट्शमनं अमघ्नं दीपनं लघु ।
 सौवीरं वदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित् ॥
 कषायं स्वादु संग्राहि शीतं सिम्बितिकाफलम् ।
 आमं कपित्थमस्वर्थं कफघ्नं ग्राहि वातलम् ।
 कफानिलहरं पक्वं मधुरान्तरसं गुरु ।
 खासकासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥
 लघ्वन्तं दीपनं हृद्यं मातुलुङ्गमुदाहृतम् ।
 त्वक् तिक्ता दुर्जरा तस्य वातक्रिमिकफापहा ॥
 स्वादु शीतं गुरु स्निग्धं मांसं मारुतपित्तजित् ।
 मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ॥
 दीपनं लघु संग्राहि गुल्माशीघ्रन्तु केसरम् ।
 शूलाजीर्णविवन्धेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ॥
 अरुचौ च विशेषेण रसस्तस्योपदिश्यते ।

पित्तानिलकरं बालं पित्तलं बद्धकैसरम् ॥
 हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ।
 कसायानुरसं स्वादु वातघ्नं वृंहणं गुरु ॥
 पित्ताविरोधि सम्पक्कमाम्नं शुक्रविवर्द्धनम् ।
 वृंहणं मधुरं बल्यं गुरु विष्टम्भ्य जीर्यति ॥
 आम्रातकफलं वृष्यं सस्नेहं श्लेष्मवर्द्धनम् ।
 त्रिदोषविष्टम्भकरं लकुचं शुक्रनाशनम् ॥
 अम्लं तृष्णापहं रुच्यं पित्तकृत्करमर्दकम् ।
 वातपित्तहरं हृष्यं पियालं गुरु शीतलम् ॥
 हृद्यं स्वादु कषायाम्लं भव्यमास्यविशोधनम् ।
 पित्तश्लेष्महरं ग्राहि गुरु विष्टम्भि शीतलम् ॥
 पारावतं समधुरं रुच्यमत्यग्निवातनुत् ।
 गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकं तथा ॥
 वातापहं तित्तिडीकमामं पित्तबलासकृत् ।
 ग्राह्युणं दीपनं रुच्यं सम्पक्कं कफवातनुत् ॥
 तस्मादल्पान्तरगुणं कोशाम्नफलमुच्यते ।
 अम्लौकायाः फलं पक्कं तद्वद्भेदि तु केवलम् ॥
 अम्लं समधुरं हृद्यं विशदं भक्तरोचनम् ।
 वातघ्नं दुर्जरं प्रोक्तं नारङ्गस्य फलं गुरु ॥
 तृष्णाशूलकफोत्क्लेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 वातश्लेष्मविवन्धघ्नं जम्बीरं गुरु पित्तकृत् ॥
 ऐरावतं दन्तशठमम्लं शोणितपित्तकृत् ।
 चौरवृक्षफलजाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकवकुलधन्वना-

श्मन्तकाश्चकर्णफलापरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बी-
प्रभृतीनि ॥

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।
संग्राहकाणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च ॥
क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं सान्न् नान्तिमारुतकोपनम् ॥
अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।
स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥
कषायं मधुरं रुक्षं तोदनं कफवातजित् ।
अम्लोष्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्धनम् ॥
आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
विपाके गुरु संपक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥
मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलम् ।
स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥
कषायञ्च हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ।
तद्वद्गाङ्गेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥
विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फलुजं तर्पणं गुरु ।
अत्यन्तमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम् ।
तदेव पक्कं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥
कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपवम् ।

श्मन्तकाश्चकर्णफलापरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बी-
प्रभृतीनि ॥

फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च ।
संग्राहकाणि रुक्षाणि कषायमधुराणि च ॥
क्षीरवृक्षफलं तेषां गुरु विष्टम्भि शीतलम् ।
कषायं मधुरं सान्न् नान्तिमारुतकोपनम् ॥
अत्यर्थं वातलं ग्राहि जाम्बवं कफपित्तजित् ।
स्निग्धं स्वादु कषायञ्च राजादनफलं गुरु ॥
कषायं मधुरं रुक्षं तोदनं कफवातजित् ।
अम्लोष्णं लघु संग्राहि स्निग्धं पित्ताग्निवर्धनम् ॥
आमं कषायं संग्राहि तिन्दुकं वातकोपनम् ।
विपाके गुरु संपक्कं मधुरं कफपित्तजित् ॥
मधुरञ्च कषायञ्च स्निग्धं संग्राहि वाकुलम् ।
स्थिरीकरञ्च दन्तानां विशदं फलमुच्यते ॥
कषायञ्च हिमं स्वादु धान्वनं कफवातजित् ।
तद्वद्गाङ्गेरुकं विद्यादश्मन्तकफलानि च ॥
विष्टम्भि मधुरं स्निग्धं फलुजं तर्पणं गुरु ।
अत्यन्तमीषन्मधुरं कषायानुरसं लघु ॥
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परूषकम् ।
तदेव पक्कं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ॥
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पौष्करं स्वादु विष्टम्भि बल्यं कफकरं गुरु ॥
कफानिलहरं तीक्ष्णं स्निग्धं संग्राहि दीपवम् ।

वृंहणीयमह्वयञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥

वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥

वातामाक्षोडाभिषुकनितुलपितुनिकोचकोरुमाणप्रभृतीनि ॥

पित्तश्लेष्महराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरूणि च ।

वृंहणान्यनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।

हृद्यं सुगन्धिं विशदं लवलीफलमुच्यते ॥

वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनम् ।

विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥

विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तप्रणाशनम् ।

ऐरावतं दन्तशठमक्षं गोणितपित्तहृत् ॥

शीतं कषायं मधुरं टङ्कं मारुतहृत् ॥

स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातश्लेष्मघ्नमैद्भुदम् ॥

शमीफलं गुरु स्वादु रूक्षोष्णं केशनाशनम् ।

गुरु श्लेष्मातकफलं कफहृत्पित्तहृत् ॥

अरीराक्षकपीलूनि तृणशून्यफलानि च ।

स्वादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥

तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ।

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलुं सस्नेहं कफवातजित् ॥

आरुष्करं तीव्रकं कषायं कटुपाकि च ।

उष्णं क्षमिज्वरानाक्षमेहोदावर्तनाशनम् ॥

कुष्ठगुल्मीदराशीघ्रं कटुपाकि तथैव च ।

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जम्बूप्रमेहहतम् ॥

कटुतिक्तकषायोष्णं बालं विल्वमुदाहृतम् ॥
 तदेव विद्यात्सम्पत्तं मधुरानुरसं गुरु ।
 विदाहि विष्टम्भकरं दोषकृत् पूतिमारुतम्
 विम्बीफलं साश्वकस्य स्तन्यकृत् कफपित्तजित् ।
 तृड्दाहज्वरपित्तासृक्कासश्वासक्षयापहम् ॥

तालनारिकेलपनसमौचप्रभृतीनि ॥

स्वादुपाकरसान्याहुर्व्वातपित्तहराणि च ॥
 बलप्रदानि स्निग्धानि वृंहणानि हिमानि च ॥
 फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरु पित्तजित् ।
 तद्वीजं स्वादुपाकञ्च मूत्रलं वातपित्तजित् ॥
 नालिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ।
 बलमांसप्रदं हृद्यं वृंहणं वस्तिशोधनम् ॥
 पनसं सकषायन्तु स्निग्धं स्वादुरसं गुरु ।
 मौचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम् ॥
 रक्तपित्तहरं वृथ्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ।

द्राक्षाकाश्मर्यमधूकपुष्पखर्जूरप्रभृतीनि ॥

रक्तपित्तहराण्याहुर्गुरुणि मधुराणि च ।
 तेषां द्राक्षा सरा स्वर्या मधुरा स्निग्ध शीतला ॥
 रक्तपित्तज्वरश्वासतृष्णादाहक्षयापहा ।
 हृद्यं मूत्रविवन्धनं पित्तासृग्वातनाशनम् ॥
 केश्यं रसायनं मेध्यं काश्मर्यं फलमुच्यते ।
 क्षतक्षयापहं हृद्यं शीतलं तर्पणं गुरु ॥
 रसे पाके च मधुरं खार्जूरं रक्तपित्तजित् ।

वृंहणीयमह्वयञ्च मधूककुसुमं गुरु ॥

वातपित्तीपशमनं फलं तस्योपदिश्यते ॥

वातामाक्षोडाभिषुकनितुलपितुनिकोचकोरुभाणप्रमृतीनि ॥

पित्तक्षेपहराण्याहुः स्निग्धोष्णानि गुरुणि च ।

वृंहणान्यनिलघ्नानि बल्यानि मधुराणि च ॥

कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम् ।

हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते ॥

वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिबन्धनम् ।

विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥

दिपाकि मधुरञ्चापि रक्तापित्तप्रणाशनम् ।

ऐरावतं दन्तशठमल्लं शोणितपित्तकृत् ॥

शीतं कषायं मधुरं टङ्कं सारुतङ्गहुर ।

स्निग्धोष्णं तिक्तमधुरं वातक्षेपघ्नमैङ्गुदम् ॥

शमीफलं गुरु स्नादु रूक्षोष्णं केशनाशनम् ।

गुरु स्नेहातकफलं कफकुक्षधुरं हिमम् ॥

अरीराक्षकपीलूनि हृणशून्यफलानि च ।

स्नादुतिक्तकटूष्णानि कफवातहराणि च ॥

तिक्तं पित्तकरं तेषां सरं कटुविपाकि च ।

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पीलु सस्नेहं कफवातजित् ॥

आरुष्करं तीवरकं कषायं कटुपाकि च ।

उष्णं क्षमिज्वरानाक्षमेहोदावर्त्तनाशनम् ॥

कुष्ठगुल्मीदराशीघ्रं कटुपाकि तथैव च ।

करञ्जकिंशुकारिष्टफलं जम्बुप्रमेहनम् ॥

रुक्षीणां कटुकं पाके लघु वातकफापहम् ।
 तिक्तमीषद्विषहितं विडङ्गं कृमिनाशनम् ॥
 ब्रण्यमुष्णं सरं मेध्यं दोषघ्नं शोफ कुष्ठनु त्
 कषायं दीपनं चान्तं चक्षुष्यं चाभयाफलम् ॥
 भेदनं लघु रुक्षीणां वैस्वर्यं कृमिनाशनम् ।
 चक्षुष्यं स्वादुपाक्यत्वं कषायं कफपित्तजित् ॥
 कफपित्तहरं रुचं वक्त्रक्लेदमलापहम् ।
 कषायमीषन्मधुरं किञ्चित्पूगफलं सरम् ॥
 जातीकोशोऽथ कर्पूरं जातीकटुकयोः फलम् ।
 कक्कोलकं लवङ्गञ्च तिक्तं कटु कफापहम् ॥
 लघु तृणापहं वक्त्रक्लेददौर्गन्ध्यनाशनम् ।
 सतिक्तः सुरभिः शीतः कर्पूरो लघुलेखनः ॥
 तृणायां मुखशोषे च वैरस्ये चापि पूजितः ।
 लताकस्तूरिका तद्वत् शीता वस्तिविशोधनी ॥
 पियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ॥
 वैभौतको मदकरः कफमारुतनाशनः ।
 कषायो मधुरो मज्जा कोलानां पित्तनाशनः ॥
 तृणाच्छेद्यं निलघ्नञ्च तद्वच्चामलकस्य च ॥
 जैजपूरकशम्पाकमज्जा कोशाम्नसम्भवः ।
 स्वादुपाकोऽग्निबलकृत् स्निग्धः पित्तानिलापहः
 यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
 तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥
 फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।

वित्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्वि गुणोत्तरम् ॥

ग्राह्युष्णं दीपनं तद्वि कषायं कटुतिक्तकम् ।

व्याधितं कृमिजुष्टञ्च पाकातीतमकालजम् ॥

वर्जनौयं फलं सर्वमपथ्यागतमेव च ॥

॥ इतिफलवर्गः

॥ शाकान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः ॥

तत्र पुष्पफलाऽलावुकालिन्दकप्रभृतीनि ॥

पित्तघ्नान्यनिलं कुर्युस्तथामन्दकफानि च ।

सृष्टमूत्रपुरीषाणि स्वादुपाकरसानि च ॥

पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं बालं मध्यं कफावहम् ।

पक्वं लघूष्णं सक्षारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥

सर्वदोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम् ।

दृष्टिशुक्रक्षयकरं कालिन्दं कफवातकृत् ॥

अलावुर्भिन्नविट्का तु रुक्षा गुर्वतिशीतला ।

तिक्तालावुरहृद्या तु वामनी वातपित्तजित् ॥

तत्रपुसैर्वारुकरुकरशीर्षवृन्तप्रभृतीनि ॥

गुरुविष्टम्भिशीतानि स्वादूनि कफकृन्ति च ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।

बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम् ॥

तत्पाण्डु कफकृज्जीर्णमम्लं वातकफापहम् ।

एवमारुकं सकर्कारु सम्पक्वं कफवातकृत् ॥

सक्षारं मधुरं रच्यं दीपनं नातिपित्तलम् ।

सक्षारं मधुरञ्चैव शीर्णवृन्तं कफापहम् ॥

भेदनं दीपनं हृद्यमानाहाठीलमुल्लघु ।

पिप्पलीमरिचशृङ्गवेरार्द्रकहिङ्गु जीरककुतुम्बु रुजम्बी-
रकसुमुखसुरसार्जकभूस्तृणसुगन्ध-कासमर्दककालमालकु-
ठेरकक्षकखरपुष्पशियुमधुशियुफणिज्भकसर्षपराजिकाकु-
लाहलवेणुगण्डीरतिलपर्णिकावर्षाभूचित्रकमूलकपोतिका-
लशुनपलाण्डु कलायप्रभृतीनि ॥

कटून्धुणानि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च ।

क्षतान्निषूपद्युज्यन्ते संस्कारार्थमनेकधा ॥

तेषां गुर्वीं स्वादुग्रीता पिप्पल्याद्रां कफावहा ।

शुष्का कफानिलघ्नी सा वृथा पित्ताविरोधिनी ॥

स्वादुपाक्याद्रं मरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च ।

कटूष्णं लघु तच्छुष्कमवृष्यं कफवातजित् ॥

नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।

गुणवन्मरिचेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥

नागरं कफवातघ्नं विपाके मधुरं कटु ।

वृष्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥

कफानिलहरं स्वयं विबन्धानाहशूलनुत् ।

कटूष्णं रोचनं हृद्यं वृष्यं चैवार्द्रकं स्मृतम् ॥

लघूष्णं पाचनं हिङ्गु दीपनं कफवातजित् ।

कटु स्निग्धं सरं तीक्ष्णं शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥

तीक्ष्णोष्णं कटुकं पाके रुच्यं पित्ताग्निवर्द्धनम् ।

कटु श्लेष्मानिलहरं गन्धाढ्यं जीरकद्वयम् ॥

कारवी करवी तद्वद्विज्ञेया सोपकुञ्चिका ।

भक्ष्यव्यञ्जनभोज्येषु विविधेष्ववचारिता ॥
 आर्द्रा कुसुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम् ।
 सा शुष्का मधुरा पाके स्निग्धा तृड्दाहनाशनी ॥
 दोषघ्नी कटुका किञ्चित्तिक्ता स्त्रोतोविशोधनी ।
 जम्बीरः पाचनस्तीक्ष्णः कृमिवातकफापहः ॥
 सुरभिर्दीपनो रुच्यो मुखवैशद्यकारकः ॥
 कफानिलविषश्वासकासदौर्गन्ध्यनाशनः ।
 पित्तकृत्पार्श्वशूलघ्नः सुरसः समुदाहृतः ॥
 तद्वत्तु सुमुखो ज्ञेयो विशेषाङ्गरनाशनः ।
 कफघ्ना लघ्वो रुचा स्निग्धोष्णाः पित्तवर्द्धनाः ॥
 कटुपाकरसाश्चैव सुरसार्जकभूस्तृणाः ।
 मधुरः कफवातघ्नः पाचनः कण्ठशोधनः ॥
 विशेषतः पित्तहरः सतिक्तः कासमर्दकः ।
 कटुः सञ्चारमधुरः शिशुस्तिक्तोऽथ पित्तलः ॥
 मधुशिशुः सरस्तिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।
 विदाहि बह्विण्मूत्रं रुच्यं तीक्ष्णोष्णमेव च ॥
 त्रिदोषं सार्षपं शाकं गाण्डीरं वेगनाम च ।
 चित्रकस्तिलपर्णी च कफशोफहरे लघू ॥
 वर्षाभूः कफवातघ्नी हिता शोफोदरार्शसाम् ।
 कटुतिक्ततरसा हृद्या रोचनी वज्रिदीपनी ॥
 सर्वं दोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका ।
 महत्तद्गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोषकृत् ॥
 तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तनुत् कफवातजित् ।

त्रिदोषशमनं शुष्कं विषदोषहरं लघु ॥

विष्टम्नि वातलं शाकं शुष्कमन्यत्र मूलकात् ॥

पुष्पञ्च पत्रञ्च फलं तथैव यद्योत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः ।

तेषान्तु पुष्पं कफपित्तहन्तृ फलं निहन्त्यात् कफमारुती च ॥

स्निग्धोष्णतीक्ष्णः कटुपिच्छिलश्च गुरुः सरः स्वादुरसश्च बल्यः ॥

वृथश्च मेधास्त्रवर्षचक्षुर्भग्नास्थिसन्धानकरो रसोनः ।

हृद्रोगजीर्णस्वरक्तुक्षिशूलविज्वलगुल्मरुचिकासशोफान् ॥

दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति ।

नात्युष्णवीर्योऽनिलहा कटुश्च तीक्ष्णो गुरुर्नातिकफावहश्च ॥

बलावहः पित्तकरोऽथ किञ्चित् पलाण्डुरग्निञ्च विवर्द्धयेच्च ॥

स्निग्धो रुचिस्थः स्थिरधातुकर्ता बल्योऽथ मेधाकफपुष्टिदश्च ।

स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः स पिच्छिलः क्षीरपलाण्डु रुक्तः ॥

कलायशाकं पित्तघ्नं कफघ्नं वातलं गुरु ।

कषायानुरसञ्चैव विपाके मधुरञ्च तत् ॥

चुचूयूथिकातरुणीजीवन्तीविम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छग-
लान्कीट्छादनीफञ्जीशाखलीशेलुवनस्पतिप्रसवशणकर्वुदा-
रकोविदारप्रभृतौनि ॥

कषायस्वादुतिक्तानि रक्तपित्तहराणि च ।

कफघ्नान्यनिलं कुर्युः संग्राहीणि लघूनि च ॥

लघुः पाकेच जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः ।

कषायमधुरो ग्राही चुचूस्तेषां त्रिदोषहा ॥

चक्षुर्था सख्येदाभग्नौ जीवन्ती समुदाहृता ।

छादनी वातहरा फञ्जी त्वल्पबला मता ॥

क्षीरवृक्षोत्पलादीनां कषायाः पल्लवाः स्मृताः ।

शीताः संघ्राहिणः शस्ता रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥

पुनर्नवावरुणतर्कार्युरुवूकवत्सादनीवित्त्वशाकप्रभृतीनि ।

उष्णानि स्वादुतिक्तानि वातप्रशमनानि च ।

तेषु पौनर्नवं शाकं विशेषाच्छोफनाशनम् ॥

तण्डुलीयकोपोदिकाऽश्वबलाचिल्लीपालङ्गावास्तूकप्रभृतीनि ॥

सृष्टमूत्रपुरीषाणि सक्षारमधुराणि च ।

सन्दवातकफान्याह रक्तपित्तहराणि च ॥

मधुरी रसपाकाभ्यां रक्तपित्तमदापहः ।

तेषां शीततमो रूक्षस्तण्डुलीयो विषापहः ॥

स्वादुपाकरसा वृथा वातपित्तमदम्पहा ।

उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरा हिमा ॥

कटुर्विपाके क्षमिहा मेधाग्निबलवर्धनः ॥

सक्षारः सर्व्वदोषघ्नो वास्तूको रोचकः सरः ।

चिल्ली वास्तूकवत् ज्ञेया पालङ्गा तण्डुलीयवत् ॥

वातकृत् बद्धविण्मूत्रा रूक्षा पित्तकफे हिता ।

शाकमाश्वबलं रूक्षं बद्धविण्मूत्रमारुतम् ॥

मण्डूकपर्णीसप्तलासुनिषक्कसुवर्चलाब्रह्मसुवर्चलापिप्पलीगु-

डूचीगोजिह्वाकाकामाचीप्रपुन्नाडावग्लुजसतीनवृहतीकण्ट-

कारिकाफलपटोलवार्त्ताकुकारवेत्तककटुकिकाकेवुकोरूकप-

र्प्यटककिराततिक्तकर्कोटकारिष्टकोशातकीवेचकरीराटरूष-

कार्कपुष्पीप्रभृतीनि ।

रक्तपित्तहराण्याहुर्हृद्यानि सुलघूनि च ।

कुष्ठमेहज्वरश्वासकासारुचिहराणि च ॥
 कषायातु हिता पित्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
 लघ्वी मण्डकपर्णीतु तद्वह्नीजिह्विका मता ॥
 अविदाही त्रिदोषघ्नः संग्राही सुनिषण्णकः ।
 अवलुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः ॥
 ईषत्तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं कटु सतीजजम् ।
 नात्युष्णशीतं कुष्ठघ्नं काकमाच्यास्तु तद्विधम् ॥
 कण्डुकुष्ठकुम्भिघ्नानि कफवातहराणि च ॥
 फलानि बृहतीनान्तु कटुतिक्तलघूनि च ।
 कफपित्तहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम् ॥
 पटीलं कटुकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम् ।
 वार्त्ताकं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम् ।
 तद्वल्कीटकं प्रोक्तं कारवेत्तकमेव च ।
 अटरूषकवेत्ताग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः ॥
 किराततिक्तसहितास्त्रिक्ताः पित्तकफापहाः ।
 कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाडयोः ॥
 रूक्षं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपणम् ।
 दीपनं कालशाकन्तु गरदोषहरं कटु ॥
 कौसुम्भं मधुरं रूक्षमुष्णं श्लेष्महरं लघु ।
 वातलं नालिकाशाकं पित्तघ्नं मधुरञ्च तत् ॥
 ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी साम्ना वातकफे हिता ।
 उष्णा कषायमधुरा चाङ्गिरी चान्निदीपनी ॥
 लोणिकाजातुकपर्णिकापत्तूरजीवकमुवर्चलाकुसुमक-

ठिञ्जरकुन्तलिकाकुरण्टिकाप्रभृतीनि ॥

स्वादुपाकरसाः शीताः कफघ्ना नातिपित्तलाः ।

लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः ॥

स्वादुतिक्ता कुन्तलिका सकषाया कुरण्टिका ।

संग्राहि शीतलच्चापि लघु दोषाविरोधि च ॥

राजक्षवकशाकन्तु सटीशाकन्तु तद्विधम् ।

स्वादु पाकरसं शाकं दुर्जरं हरिमन्थजम् ॥

भेदनं मधुरं रूक्षं कलायमतिवातलम् ।

स्त्रंसनं कटुकं पाके लघुवातकफापहम् ॥

शोफघ्नपुष्पवीर्यन्तु पत्रं पूतिकारञ्जजम् ।

ताम्बूलपत्रं तीक्ष्णोष्णं कटु पित्तघ्नकोपणम् ॥

सुगन्धि विशदं तिक्तं स्वर्यं वातकफापहम् ।

स्त्रंसनं कटुकं पाके कषायं वक्त्रिदीपनम् ।

वक्त्रकण्डू मलक्लेददौर्गन्ध्यादिविशोधनम् ॥

॥ अथ पुष्पवर्गः ॥

कोविदारशणशात्मलीपुष्पाणि मधुराणि मधुरविपाकानि
रक्तपित्तहराणि च ॥ वृषागस्थयोः पुष्पाणि तिक्तानि कटु-
विपाकानि क्षयकासापहानि ॥ मधुशिशुकरीरकुसुमानि
कटु विपाकानि वातहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च ।

आगस्थं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते ।

रक्तवृक्षस्य निम्बस्य सुष्ककार्कासनस्य च ॥

कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठं कुटजस्य च ।

संतिक्तं मधुरं शीतं पत्रं पित्तकफापहम् ॥

मधुरं पिच्छिलं स्निग्धं कुमुदं ह्लादि शीतलम् ।

तस्मादल्पान्तरगुणे विद्यात्कुवलयोत्पले ॥

सिन्दवारं विजानीयाद्वितं पित्तविनाशनम् ।

मालतीमल्लिके तित्ते सौरभ्यात्पित्तनाशने ॥

सुगन्धिविशदं हृद्यं वाक्कुलं पाटलानि च ।

श्लेष्मपित्तविषघ्नन्तु नागं तद्वच्च कुङ्कुमम् ।

चम्पकं रक्तपित्तघ्नं शीतोष्णं कफनाशनम् ॥

किंशुकं कफपित्तघ्नं तद्वदेव कुरण्टकम् ।

यथावृक्षं विजानीयात्पुष्पं हृत्क्षीचितं तथा ॥

मधुशिशुकरीराणि कटुश्लेष्महराणि च ॥

क्षवककुलेचरवंशकरीरप्रभृतीनि कफहराणि सृष्टमूत्रपुरीषाणि

क्षवकं क्षमिलं तेषु स्वादुपाकं सपिच्छिलम् ।

विष्यन्दि वातलं नाति पित्तश्लेष्मकरञ्च तत् ॥

वेणीः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः ।

विदाहिनो वातकराः सकषाया विरुक्षणाः ॥

उज्जिदानि पलालेक्षुकरीषवेणुक्षितिजानि ॥ तत्र पला-

लजातं मधुरं मधुरविपाकं रूक्षं दोषप्रशमनञ्च । इक्षुजं

मधुरं कषायानुरसं कटुकं शीतलञ्च ॥ तद्वदेवोष्णं

कारौषं कषायं वातकोपनञ्च ॥ वेणुजातं कषायं वातकोप-

नञ्च ॥ भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरसः ॥

पिण्याकतिलकल्कस्थूणिकाशुष्कशकानि सर्व्वं दोषप्रकोपणानि

विष्टम्भिनः स्मृताः सर्व्वे वटका वातकोपनाः ।

सिण्डाकी वातला सान्द्रा रुचिस्थानलदोपनी ॥

विज्ञेदि गुरु रूक्षञ्च प्रायोविष्टम्भि दुर्जरम् ।

सकषायञ्च सर्व्वं हि खादु शकमुदाहृतम् ॥

पुष्पं पत्रं फलं नालं कन्दाश्च गुरवः क्रमात् ।

कर्कशं परिजीर्णञ्च क्षमिषुष्टमदेशजम् ॥

वर्जयेत्पत्रशकन्तत् यदकालविरोहि च ।

॥ कन्दानत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥

विदारौकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककशेरुकपिण्डा-
लुक मध्वालुकहस्तगालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरत्नालुकैन्द्री-
वरोत्पलकन्द प्रभृतीनि ॥

रक्तपित्तहराख्याहः शीतानि मधुराणि च ।

गुरुणि बहुशुक्रानि स्तन्यवृद्धिकराणि च ॥

मधुरो वृंहणी वृष्यः शीतः स्वर्ध्वोऽतिमूत्रलः ।

विदारौकन्दो बल्यस्तु पित्तवातहरस्तु सः ॥

वातपित्तहरी वृष्या खादुतिक्ता शतावरी ।

महती चैव हृद्या च मेवातिबलवर्द्धिकी ।

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नी वृष्या शीता रसायनी ।

कफपित्तहरास्तित्तास्तस्या एवङ्कुराः स्मृताः ॥

अविदाहि विसम्प्रीक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ।

विष्टम्भि दुर्जरं रूक्षं विरसं मारुतावहम् ॥

गुरुविष्टम्भिशीतौ च शृङ्गाटककशेरुका ।

पिण्डालुकं कफकरं गुरु वातप्रकोपणम् ॥

सुरेन्द्रकन्दः क्षेपघ्नो विपाक्षे कटुपित्तहृत् ।

वेणीः करौरा गुरवः कफमारुतकोपनाः ॥

स्थूलसूरणमाणकप्रभृतयः कन्दा ईषत्कषायाः कटुका
रूक्षा विष्टम्भिनी गुरवः कफवातलाः पित्तहराश्च ॥

माणकं स्वादु शीतञ्च गुरुचापि प्रकीर्तितम् ।

स्थूलकन्दस्तु नात्युष्णः सूरणी गुदकीलहा ॥

कुसुदीत्यलपद्मानां कन्दा मारुतकोपनाः ।

कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा हिमाः ॥

वाराहकन्दःश्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः ।

मेहकुष्ठलमिहरो बल्यो वृष्यो रसायनः ॥

तालनारिकेलखर्जूरप्रभृतीनां मस्तकमज्जानः ।

स्वादुपाकरसानाह्वरक्तपित्तहरांस्तथा ॥

शुक्रलाननिलघ्नाञ्च कफवृद्धिकरानपि ।

बालं ह्यनार्त्तवं जीर्णं व्याधितं क्षिभिभक्षितम् ॥

कन्दं विवर्जयेत् सर्व्वं यो वा सम्यक् न रोहति ॥

॥ अथ लवणवर्गः ॥

सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकीद्विदप्रभृतीनि लवणाणि
यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्व्वं
स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥

चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुचं लब्धग्निदीपनम् ।

स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥

सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।

भेदनं सिग्धमीषञ्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥

सच्चारं दीपनं रुच्यं शूलहृद्द्रोगनाशनम् ।

रोचनं तीक्ष्णमुष्णञ्च विडं वातानुलोमनम् ॥

लघु सौवर्चलं पाके वीर्यीणं विशदं कटु ।
 गुल्मशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥
 रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं व्यवायि कटुपाकि च ।
 वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं विड्भेदि मूत्रलम् ॥
 लघु तीक्ष्णीणमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम् ।
 सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवणमौद्धिदम् ॥
 कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
 दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाह्वयम् ॥
 जषसूतं वालुकेलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
 खवणं कटुकं क्लेदि विहितं कटुचोच्यते ॥

अथक्षारस्वर्जिकाक्षारपाकिमटङ्गणक्षाराः ।

गुल्मार्शोग्रहणीदोषघर्कराश्मरिनाशनाः ॥
 क्षारास्तु पाचनाः सर्पे रक्तपित्तकराः स्मृताः ॥
 त्रेयी वह्निसमी क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ ।
 शुक्रश्लेष्मविवन्धार्शो गुल्मप्लीहविनाशनौ ॥
 उष्णोऽनिलः प्रक्लेदी जषक्षारो बलायहः ।
 क्लेदीः पाकिमः क्षारो मूत्रवस्त्रिपिशोधनः ॥
 विरूक्षणीऽनिलकरः श्लेष्मघ्नः पित्तदूषणः ।
 अग्निदीप्तिकरस्तीक्ष्णष्टङ्गणः क्षार उच्यते ॥
 सुवर्णं स्वादु हृद्यञ्च वृंहणीयं रसायनम् ।
 दोषत्रयघ्नं शीतञ्च चक्षुष्यं विषसूदनम् ॥
 रूय्यमम्लं सरं शीतं सस्नेहं पित्तवातनुत् ।
 ताम्रं कषायं मधुरं लेखनं शीतदं सरम् ॥

तिक्तं कांस्यं लेखनञ्च चक्षुष्यं कफवातजित् ।
 वातकृत् शीतलं लोहं तृष्णापित्तकफप्रगुल् ॥
 कटुक्रिमिघ्ने लवणे त्रपुसीसे विलेखने ।
 युक्ताविदुमवज्जेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादयः ॥
 चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विप्रमूढनाः ।
 पवित्रा धारणायाश्च पाप्मालङ्घ्यमलापहाः ॥
 धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चागुक्तभिन्नाप्रभवात् ।
 आस्वादतो भूतगुणैश्च मत्वा तदादिशेद्विषयगणकपुष्टिः ॥
 षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च णालकाः ।
 सुह्लादकीमसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृतयः ॥
 लावतिलिरिसारङ्गकुङ्कुमैरङ्गैकपिञ्जलाः ।
 मयूर्वर्जिर्लूमाश्च श्रेष्ठा मांसगणेष्विह ॥
 दाडिमामलकं द्राक्षा खजूरं सपक्षपक्षम् ।
 राजादनं जालुलङ्गं फलवर्गं मज्जयन्ति ॥
 सतीगो वासुककुञ्जचिमीरूपावर्षातिजाः ।
 मण्डूकपर्णी जीवन्ती शालवर्षी मज्जयन्ति ॥
 गव्यं क्षीरं पृतं श्रेष्ठं सैन्धवं लवणेषु च ।
 धात्री दाडिमज्जेषु पिप्पली नागरं कटौ ॥
 तिक्ते पटोलवार्त्तादि गभुरे घृतसुप्लवं ।
 क्षौद्रं पूगफलं श्रेष्ठं कषाये सपक्षपक्षम् ॥
 शर्करेक्षुविकारेषु पाने गन्धासर्वे तथा ॥
 परिसंवत्सरं धान्यं मांसं वयसि मध्यमे ।
 अपर्युषितमन्नं संस्तुतं मात्रया शुभम् ॥

फलं पर्यागतं शाकमशुष्कं तरुणं नवम् ।

इतः परं प्रवक्ष्यामि कृताश्रयविस्तरम् ॥

लाजमण्डी विमुञ्चानां ज्वरः पाचजदी पित्तः ।

वातानुलोमनी हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥

खेदाग्निजननी लघ्वी दीपनी वस्तिशोधनी ।

क्षुत्तृट्प्रमग्नादिहरी पेया वातानुलोमनी ॥

विलेपी तर्पणी हृद्या ग्राहिणी बलवर्द्धनी ।

पथ्या खादुरसा लघ्वी दीपनी क्षुत्तृषापहा ॥

हृद्या सन्तपणी वृष्या हंहणी बलवर्द्धनी ।

शाकमांसफलैर्युक्ता यवाग्वस्ताश्च दुर्जराः ॥

सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता ॥

विलेपी बहुसिक्था स्याद्यवागूर्विरलद्रवा ।

विष्टभी पायसी बल्यो मेदःकफकरो गुरुः ॥

कफपित्तकरी बल्या क्षयराऽनिलनाशनी ।

धीतस्तु विमलः शुद्धो मनोज्ञः सुरभिः समः ॥

स्निग्धः सुप्रसृतस्तूष्णी विशदस्त्वोदनो लघुः ।

अधीतोऽप्रसृतोऽस्निग्धः शीतश्चाप्योदनो गुरुः ॥

लघुः सुगन्धिः कफहृत् विज्ञेयो भृष्टतण्डुलः ।

स्नेहैर्मांसैः फलैः कन्दैर्वैदलान्त्रैश्च संयुताः ॥

गुरवो वृंहणा बाल्या ये च क्षीरोपसाधिताः ।

सुस्विन्नो निस्तुषो भृष्ट ईषत्सूपो लघुर्हितः ॥

स्निग्धं निःपीडितं शाकं हितं स्यात् स्नेहसंस्कृतम् ।

अस्निग्धं स्नेहरहितमपीडितमतोऽन्यथा ॥

मांसं स्वभावतो वृथ्यं स्नेहनं बलवर्धनम् ।
 स्नेहगोरसधान्यान्तफलान्तकटुकैः सह ॥
 सिद्धं मांसं हितं बल्यं रोचनं वृंहणं गुरु ।
 तदेव गोरसादानं सुरभिद्रव्यसंस्कृतम् ॥
 विद्यात्पित्तकफोद्रेकि बलमांसाग्निवर्धनम् ।
 परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हर्षणं प्रीणनं गुरु ॥
 रोचनं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवर्धनम् ।
 तदेवोल्मुतपिष्टत्वादुल्मुतमिति पाचकाः ॥
 परिशुष्कगुणैर्गुक्तं वक्त्रैः पक्वमतो लघु ।
 तदेव शूलिकाप्रोतमङ्गारे परिपाचितम् ॥
 ज्ञेयं गुरुतरं किञ्चित्पदिग्धं गुरुपाकतः ।
 उल्मुतं भर्जितं पिष्टं प्रतप्तं कन्दुपाचितम् ॥
 परिशुष्कं प्रदग्धञ्च शूल्यं यच्चान्यदीदृशम् ।
 मांसं यत्तैलसिद्धन्तु वीर्य्योष्णं पित्तकृद्गुरु ॥
 लघ्वग्निदीपनं हृद्यं रुच्यं दृष्टिप्रसादनम् ।
 अनुष्णवीर्य्यं पित्तघ्नं मनोज्ञं घृतसाधितम् ॥
 प्रीणनः प्राणजननः श्वासकासक्षयापहः ।
 वातपित्तश्चमहरो हृद्यो मांसरसः स्मृतः ॥
 स्मृत्योजःस्वरहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।
 भग्नविस्लिष्टसन्धीनां कृशानामल्परेतसाम् ॥
 आप्यायनः संहननः शुक्रौजीबलवर्धनः ।
 सदाङ्गिमयुतो वृथः संस्कृतो दीपनाशनः ।
 यन्मांसमुद्धृतं न तत्पुष्टिबलावहम् ।

विष्टम्भि दुर्जरं रुक्षं विरसं मारुतावहम् ।
 दीप्ताग्नीनां सदा पथः खानिष्कस्तु परं गुरुः ॥
 मांसं निरस्थि सुखिन्नं पुनर्दृष्टदि चूर्णितम् ।
 पिप्पलीशुण्ठिमरिचगुदसर्पिःसमन्वितम् ।
 एकध्वं पाचयेत्सम्यक् वेसवार इति स्मृतः ॥
 वेसवारो गुरुः स्निग्धो बल्यो वातरुजापहः ।
 प्रीणनः सर्वधातूनां विशेषान्मुखशोषिणाम् ॥
 क्षुत्तृष्णापहरः श्रेष्ठः सौरावः स्वादुशीतलः ।
 कफघ्नो दीपनो हृद्यः शुद्धानां प्राणिनामपि ॥
 ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः कृताकृतः ।
 स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः ॥
 रुचिस्थो लघुपाकश्च दीपाणां भविरोधकत् ।
 भस्मरसुन्नगोधूमकुलत्यलवणैः कृतः ॥
 कफपित्ताविरोधौ स्याद्वातव्याधौ च शस्यते ।
 मृद्वीकादाडिमैर्युक्तः स एवोक्तोऽनिलादिते ॥
 रोचनो दीपनो हृद्यो लघुपाकुपदिश्यते ।
 पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदो विशोषिणौ ॥
 पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्षमिकुष्ठज्वरापहौ ।
 श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् ॥
 हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ।
 कुलत्ययूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशनः ॥
 तृणप्रत्यूषीकासार्योगुल्मीदावत्तनाशनः ।
 दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः ॥

प्राणान्निजननो मूर्च्छामेदोघ्नः पित्तवातजित् ।
 मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः ॥
 यवकीलकुलत्थानां यूषः कण्ठोऽनिलापहः ।
 सर्वधान्यकृतस्तद्वद्वहणः प्राणवर्द्धनः ॥
 खलकाम्बलिकौ हृद्यौ तथा वातकफे हितौ ।
 बल्यः कफानिलौ हन्ति दाडिमाश्लोऽग्निदीपनः ॥
 दध्यन्तः कफकृद्बल्यः स्निग्धो वातहरो गुरुः ।
 तक्राश्लः पित्तकृद्योक्तो विषरक्तप्रदूषणः ।
 खड्गः खड्गयवाग्वश्च षाड्वाः पानकानि च ।
 एवमादीनिचान्यानि क्रियन्ते वैद्यवाक्यतः ॥
 अस्त्रे हलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना ।
 विज्ञेयं लवणस्त्रे हकटुकैः संयुतं कृतम् ॥
 अथ गोरसधान्याश्लफलाश्लैरन्वितञ्च यत् ॥
 यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं रसे ।
 दधिमस्त्वन्तसिद्धस्तु यषः काम्बलिकः स्मृतः ॥
 तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम् ।
 सिण्डाकी च गुरूणि स्युः कफपित्तकराणि च ॥
 तद्वच्च वटकान्याहुर्विदाहीनि गुरूणि च ।
 लघ्वो वृंहणा वृथा हृद्या रोचनदीपनाः ॥
 तृणामूर्च्छाभ्रमच्छर्दिश्रमघ्ना रागषाडवाः ।
 रसाला वृंहणी बल्या स्निग्धा वृथा च रोचनी ॥
 ज्वेहनं गुडसंयुक्तं हृद्यं दध्यनिलापहम् ।
 सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिमुताः ॥

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्य इत्युपदिश्यते ।
 मन्यः सद्योबलकरः पिपासाश्रमनाशनः ॥
 सान्द्रस्नेहगुडो मूत्रकृच्छ्रोदावर्त्तनाशनः ।
 शर्करेक्षुरसद्राक्षायुक्तः पित्तविकारनुत् ॥
 द्राक्षामधूकसंयुक्तः कफरोगनिवर्हणः ।
 वर्गत्रयेणोपहितो मलदोषानुलोमनः ॥
 गौडमन्त्रमनन्तं वा पानकं गुरु मूत्रलम् ।
 तदेव खण्डमृद्धीकाशर्करासहितं पुनः ॥
 सान्द्रं सुतीक्ष्णं सुहिमं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।
 मर्द्वीकं तु श्रमहरं मूर्च्छादाहृषापहम् ॥
 परुषकाणां कोलानां हृद्यं विष्टम्भि पानकम् ।
 द्रव्यसंयोगसंस्कारं ज्ञात्वा मात्राच्च सर्व्वतः ॥
 पानकानां यथायोगं गुरु लाघवमादिशेत् ।

॥ इति कृतान्नवर्गः ॥

बल्याम्यतः परं भक्ष्यान् रसवीर्यविपाकतः ॥

भक्ष्याः क्षीरकृता बल्या वृथा हृद्याः सुगन्धिनः ।
 अदाहिनः पुष्टिकरा दीपनाः पित्तनाशनाः ॥
 तेषां प्राणकरा हृद्या घृतपूराः कफावहाः ।
 वातपित्तहरा वृथा गुरवो रक्तमांसलाः ॥
 वृंहणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 अदाहिनः पित्तहराः शुक्रलाः कफवर्जनाः ॥
 मधुमस्तकसंघावाः पूषा ह्येते विशेषतः ।
 गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदुर्जराः ॥

रोचनो दीपनः स्वर्यः पित्तघ्नः पवनापहः ।
 गुरुर्गृष्टतमश्चैव सट्टकः प्राणवर्द्धनः ॥
 हृद्यः सुगन्धिर्भक्षुरः स्निग्धः कफकरो गुरुः ।
 वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥
 वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्ष्या बल्यास्तु सामिताः ।
 हृद्याः पथ्यतमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥
 मुक्तादिवेसवाराणां पूर्यां विष्टम्भिनो मताः ।
 वेसवारैः सपिशितैः सम्पूर्यां गुरुवृंहणाः ॥
 पाललाः श्लेष्मजनाः शष्कुल्यः कफपित्तलाः ।
 वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रकोपणाः ॥
 विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।
 वैदला लघवो भक्ष्या कषायाः सृष्टमारुताः ॥
 विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मघ्ना भिन्नवर्चसः ।
 बल्या वृथास्तु गुरवो विज्ञेया माषमाधिताः ॥
 कूर्चिकाविकृता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः ।
 विरूढकृकता भक्ष्या गुरवो ऽनिलपित्तलाः ॥
 विदाहोत्क्लेशजनना रुक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।
 हृद्या सुगन्धिनो वृथा लघवो घृतपाचिताः ॥
 वातपित्तहरा बल्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।
 विदाहिनस्तैलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥
 उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्त्वक्पदूषणाः ।
 फलमांसेक्षुविकृतितिलमाषोपसंस्कृताः ॥
 भक्ष्या बल्यास्तु गुरवो वृंहणा हृदयप्रियाः ।

कृपालाङ्गारपक्वास्तु लघवो वातकोपनाः ॥
 सुपक्वास्तनवद्यापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।
 सकिलाटादयो भक्ष्या गुरवः कफवर्द्धनाः ॥
 कुल्याषा वातला रूक्षा गुरवो भिन्नवर्चसः ।
 उदावर्त्तहरो वाटाः कासपीनसमेहनुत् ।
 धानोलुब्धास्तु लघवः कफमेदोविशेषणाः ॥
 सक्तवो वृंहणा वृथास्तृष्णापित्तकफापहाः ।
 पीताः सद्यो बलकरा भेदिनः पवनापहाः ॥
 गुर्वी पिण्डी खरात्यथ लघ्वी सैव विपर्ययात् ॥
 सक्तूनामाशु जीर्येत शृदुत्वादवलेहिका ।
 लाजाश्छर्द्यतिसारघ्ना दीपनाः कफनाशनाः ॥
 बल्याः कषायमधुरा लघवस्तृणमलापहाः ।
 लट्छर्दिदाहघ्नमूर्तिगुदस्तत्सक्तवो मताः ॥
 रक्तपित्तहराश्चैव दाहज्वरविनाशनाः ॥
 पृथुका गुरवः स्निग्धा वृंहणाः कफवर्द्धनाः ।
 बल्याः सक्षीरभावात्त वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥
 सुदुर्जरः स्वादुरसो वृंहणस्तण्डुलो नव ॥
 सन्धानकन्धेहहरः पुराणस्तण्डुलः स्मृतः ॥
 द्रव्यसंयोगसंस्कारविकारान् समवेक्ष्य तु ।
 यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां कन्दतोऽपि वा ॥
 अनेकद्रव्ययोनित्वाच्छास्त्रतस्तान्विनिर्दिशेत् ॥

॥ अतः सर्वान्यनुपानान्युपदेक्ष्यामः ॥

अन्तेन केचिद्विहता मनुष्या माधुर्ययोगे प्रणयीभवन्ति ।

तथाक्षरीणि सधुर्विष लघापिजां यथेष्टं प्रवदन्ति पथ्यम् ॥
 शीतोष्णतीक्ष्णस्रवजश्चयूपफलाश्वधान्यास्तपपोरक्षाणाम् ।
 यस्यानुपानन्तु हितं भवेद्यस्तस्मै प्रदेयं त्विह आत्मना तत् ॥
 व्याधिश्च कालश्च विभाव्यधीरैर्द्वाणि शीत्यानि च तानि तानि
 लवणानुपानेषु वरं वदन्ति मेघ्यं यदथः सुविभाजनस्यम् ॥
 लोकस्य जन्मप्रवृत्तिं प्रवृत्तां तीक्ष्णालकाः सर्वरक्षाश्च दृष्टाः ।
 सङ्क्षेप एषोऽभिहितोऽनुपानेष्वतः परं विस्तरतो विधास्ये ॥

लघ्नीदृक्कानुपानन्तु स्निग्धानामथ प्रस्यते ।
 ऋते भक्ष्यातकस्नेहात्स्नेहात्तौवरक्षास्तथा ॥
 अनुपानं वदन्त्येके तैले यूपान्मकाञ्जिके ।
 शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टादस्य च सूर्यशः ॥
 दधिपायसमद्यार्त्तिविषजुष्टे तथैव च ।
 केचित् पिष्टमयस्याहुरनुपानं सुखोदकम् ॥
 दयोमांसरसो वापि शालिसुन्नादिभोजिनाम् ॥
 युद्धाध्वातपसन्तापविषमयरुजासु च ।
 मासादेरनुपानन्तु धान्यान्मदधिमसु वा ।
 मद्यं मद्योचितानान्तु सर्वमांसेषु पूजितम् ॥
 अमद्यपानासुदकं फलान्मदं वा प्रशस्यते ।
 क्षीरं घर्माध्वमाथस्त्रीक्ष्णान्तानाममृतोपमम् ॥
 सुराक्षशानां स्थूलानामनुपानं मधूदकम् ।
 निरामयानां चित्तन्तु भक्तमध्ये प्रकीर्तितम् ॥
 स्निग्धीणां मारुते पथ्यं कफे रुक्षीणांमिष्यते ।
 अनुपानं हितं चापि पित्ते मधुरशीतलम् ॥

हितं शोणितपित्तित्यः क्षीरमिन्दुरसस्तथा ।

अर्कलेखुभिरीषाणाजसवानु विप्रार्तिषु ॥

अतः परन्तु वर्णाश्वनुपानं वृथक् वृथक् ।

प्रवक्ष्याम्यानुपूर्वेण सर्वेषामेव ये शृणु ॥

तत्र पूर्वशस्त्रजातीनां वदरान्तवैदलाणां धान्यान्धं
जङ्गलानां धन्वजानाञ्च दिप्पद्यासवः । विष्किराणां कील-
वदरासवः । प्रतुदानान्तु क्षीरवृक्षासवः । गुहाशयानान्तु
खजू रनालिकेलासवः । प्रसहनाजश्वगन्धासवः । पर्ण-
वृक्षाणां क्षणगन्धासवः । विलेशधानां मल्लसारः । दल-
शफानां त्रिफलासवः । अमिश्रशफानां रुद्रिरासवः । वृक्ष-
चराणान्तु शृङ्गाटकवालेरुकासवः । कोशवासिनां जदि-
नाञ्च तदेव । ह्रवोनामिन्दुरासवः । नादेशानां दण्डा-
सवः । सायुद्राणां मातुलुङ्गासवः । अन्तानां जलानां
पद्मोत्पलक्रन्दासवः । वषायाणां दाडिमवेष्टासवः । लघु-
राणां त्रिकटुकमुक्तः कण्ठासवः । तालजलादीनां धान्या-
सवः । वायुकाणां हृषीकेशवेष्टासवः । विष्पद्यादीनां खड्ग-
द्रावणुकासवः । सुताख्वादीनां दाड्डीकरीरासवः । सुदूप्र-
लोनां लोधासवः । जीवस्थादीनां चित्रशासवः । कुसुमश-
कट्य सएव । मण्डूकपर्णादीनां महापञ्चलूकासवः । बाल-
नस्तकादीनां मन्थफलासवः । सैन्यवादीनां सुरासव आर-
नालञ्च । तोयं वा सर्व्वचेति ।

भवन्ति चात्र । सर्व्वजामनुदानानां जातेऽप्यतोयपुच्छकम् ।

सात्त्वं यस्य तु यत्तीप्तं तत्तस्यै हितमुच्यते ॥

उष्णं वाति कफे तीयं पित्ते रक्ते च शीतलम् ।
 दोषवद्गुरु वा भुक्तमतिमात्रमथापि वा ॥
 यथोक्तेनानुपानेन सुखमन्नं प्रजीर्यति ।
 रोचनं वृंहणं वृथं दोषसङ्घातभेदनम् ॥
 तर्पणं मार्दवकरं श्रमक्लमहरं सुखम् ।
 दीपनं दोषशमनं पिपासाच्छेदनं परम् ॥
 बल्यं वर्णकरं सम्यगनुपानं सदीच्यते ।
 तदादौ कर्शयेत्पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम् ॥
 पश्चात्पीतं वृंहयति तस्माद्दीच्य प्रयोजयेत् ।
 स्थिरतां गतमक्लिन्नमन्नमद्रवपायिनाम् ॥
 भगत्याबाधजननमनुपानमतः पिवेत् ।
 न पिवेच्छ्वासकासार्त्तो रोगिवाप्युर्ज्ज्वजत्रुगे ॥
 क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः ।
 पीत्वाऽध्वभाष्याध्यायनगीयस्वप्नान्न शीलयेत् ॥
 प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितम् ।
 स्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेद्ब्रह्मन् ॥
 गुरुलाघवचिन्तेपं स्वभावं नातिवर्त्तते ।
 तथा संस्कारमात्रान् कालांश्चाप्युत्तरोत्तरम् ॥
 मन्दकर्मानिलारोग्याः सुकुमाराः सुखोचिताः ।
 जन्तवो ये तु तेषां हि चिन्तेयं परिकीर्त्तिता ॥
 बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नराः ।
 कर्मनित्याश्च ये तेषां नावश्यं परिकीर्त्त्यते ॥
 इति सर्वानुपानवर्गः ।

अथाहारनिधिं वत्स विस्तरेणाखिलं शृणु ।
 आप्तान्वितमसंकीर्णं शुचिकार्यं महानसम् ॥
 तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सु संस्कृतम् ।
 शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्विषक् ॥
 विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः ।
 सिद्धैर्मन्त्रैर्हृतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् ॥
 वक्ष्याम्यतः परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनाम् ।
 घृत काष्णं ग्रायसेदेयं पेया देया तु राजते ॥
 फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्दलेषु च ।
 परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् ।
 कटूराणि खडांश्चैव सर्व्वान्शैलेषु दापयेत् ॥
 दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः ।
 पानीयं पानकं मद्यं मृत्क्षयेषु प्रदापयेत् ॥
 काचस्कृतिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।
 दद्याद्द्वैदर्घ्यपात्रेषु रागषाडवसदृकान् ॥
 पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
 सुदः सृषीदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्कानि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
 खडान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवसदृकान् ।

पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भीक्षारं विजने रम्ये निःसम्बाधेशुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यै र्निष्ठै रसादिभिः ॥
 मनोज्ञं शुचिं नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् ।
 पूर्वं मधुरमश्लीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम् ।
 घनम्पूर्वं समशीयात् केचिदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्तेच मध्येच भोजनस्य तु शस्यते ।
 निरत्ययं दोषहरं फलेह्यामलकं नृणाम् ॥
 मृणालविसशालूककन्दे क्षुप्रभृतीनि च ।
 पूर्वं योज्यानि भिषजा नतु भुक्ते कथञ्चन ॥
 सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः ।
 काले सात्म्यं लघुं स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥
 बुभुक्षितोऽन्नमश्लीयान्मात्रावद्विदितागमः ।
 काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते ॥
 लघुं शीघ्रं व्रजेत्याकं स्निग्धोष्णं वलवह्निदम् ।
 क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ॥
 सुखं जीर्णयति मात्रावद्वातुसाम्यं करोति च ।
 अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः ॥

तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्धो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा ॥
 अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः ।
 तांस्तान् व्याधौ नवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ॥
 अतीतकाले भुञ्जानो वायुनीपहतेऽनले ।
 कृच्छ्रादिपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति ॥
 हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ॥
 आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ।
 तस्मात्सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम् ।
 यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ॥
 विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि
 अचोक्षं दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणलणलीष्टवत् ॥
 द्विष्टं व्यषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत् ।
 चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः ॥
 अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते ।
 यद्यत्स्वादुतरं तत्र विदध्यादुत्तरीत्तरम् ॥
 प्रक्षालयेदङ्गिरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः ।
 विशुद्धरसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत् ॥
 स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम् ।

न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात्प्रक्षाल्यमन्तरा ॥
 सौमनस्यं बलं पुष्टिसुत्साहं हर्षणं सुखम् ।
 स्वादु सज्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्ययम् ॥
 भुक्त्वा च यत्प्रार्थयते भयस्तस्मादु भोजनम् ।
 अशितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानाश्चान्तरा पिवेत् ॥
 दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः ॥
 कुर्यादनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ।
 जीर्णैश्चे वद्धंते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु ।
 भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् ।
 धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः ।
 पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसमनःफलैः ॥
 कटुतिक्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः ।
 ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥
 भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः ।
 ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥ ६
 शब्दरूपरसान् गन्धान् स्पर्शांश्च मनसः प्रियान् ।
 भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति ॥
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः ।
 अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यच्च वामदेत् ॥
 शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवीत्तरम् ।
 नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम् ॥
 नचैकरससेवाशां प्रसज्येत कदाचन ।
 शाकावराजभूयिष्ठमस्त्यञ्च न समाचरेत् ॥

एकैकशः समस्तान् वा नाप्यश्रीयाद्रसान् सदा ।
 प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ हिरन्नं न समाचरेत् ॥
 पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् ।
 मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः ॥
 पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बभुक्षितः ।
 द्विगुणञ्च पिवेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्यति ।
 पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥
 गुरुणामर्जसौहित्यं लघूनां हस्तिरिष्यते ।
 द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते ॥
 द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते ।
 विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥
 पिण्डीकृतमसंक्लितं विदाहमुपगच्छति ।
 स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्त्वौ वा यस्य तिष्ठति ॥
 विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते ।
 शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत् ॥
 आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः ॥

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च ।
 कालेऽपि सात्मां लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥
 ईर्ष्याभयक्रोधपरिच्यतेन लुब्धेन रुग्दैर्न्यनिपीडितेन ।
 प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति ॥
 माधुर्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमस्त्रभावम् ।
 किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमावहविरुद्धवातम् ॥

उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य ।

रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थं मेतत्प्रवदन्ताजीर्णम् ॥ :

मूर्च्छाप्रलापी वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः ।

उपद्रवा भवन्तीति मरणं चाप्यजीर्णतः ॥

तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ॥

वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना ।

कार्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् ।

लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत् ॥

यावन्नप्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥

हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् ।

बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम् ॥

साजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

त्रयमेतन्निहन्ताशु बह्वन् व्याधीन् करोति वा ॥

अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शोताम्बुना वै परिपाकमेति ।

तद्व्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात् ॥

विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृतकण्ठगलञ्च यस्य ।

द्रक्षाभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लोढ्वाभयां वा स सुखं लभेत ॥

भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनीऽन्नकाले ।

प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हिताधी ॥

खल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजः पथमावृणोति ।

भवत्यजीर्णेऽपि तदाबुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति ॥

अत जङ्घा^{१०} प्रवक्ष्यामि गुणानां कर्मविस्तरम् ।

कर्मभिस्त्वनुमीयन्ते नानाद्रव्याश्रयागुणाः ॥
 क्लादनः स्तम्भनः शीतो मूर्च्छाट्टस्वेददाहजित् ।
 उष्णस्तद्विपरीतः स्यात्पाचनश्च विशेषतः ॥
 स्नेहमार्दवकृत्स्निग्धो बलवर्णकरस्तथा ।
 रुक्षस्तद्विपरीतः स्याद्विशेषात्स्तम्भनः खरः ॥
 पिच्छिलो जीवनो बल्यः सन्धानः श्लेष्मलो गुरुः ॥
 विशदो विपरीतोऽस्मात् क्लीदादूषणरोपणः ॥
 दाहपाककरस्तौक्ष्ण्यः स्त्रावणो मृदुरन्यथा ।
 सादोपलेपबलकृद्गुरुस्तपर्णवृंहणः ॥
 लघुस्तद्विपरीतः स्याल्लेखनो रोपणस्तथा ।
 दशाद्याः कर्मतः प्रोक्तास्तेषां कर्मविशेषणैः ॥
 दंशैवान्यान् प्रवक्ष्यामि द्रवादींस्तान्निबोध मे ।
 द्रवः प्रक्लेदनः सान्द्रः स्थूलः स्याद्वन्धकारकः ।
 श्लक्ष्णः पिच्छिलवज्ज्ञेयः कर्कशो विशदो यथा ॥
 सुखानुबन्धो सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुः ।
 दुर्गन्धो विपरीतोऽस्माद्भृक्षासारुचिकारकः ॥
 सरोऽनुलोमनः प्रोक्तो मदो यात्राकरः स्मृतः ।
 व्यवायी चाखिलं देहं व्याप्य पाकाय कल्पते ॥
 विकासो विकसन्निबन्धं धातुबन्धान् विमोक्षयेत् ।
 आशुकारौ तथाशुत्वाद्भावत्यन्मसि तैलवत् ॥
 सूक्ष्मस्तु सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मेषु स्रोतस्त्रनुसरः स्मृतः ।
 गुणा विंशतिरित्येवं यथावत्परिकीर्त्तिताः ।
 संप्रवक्ष्याम्यतश्चोर्ध्वमाहारगतिनिश्चयम् ॥

पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः ।
 विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेत् ॥
 अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः पवनं पुनः ।
 सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिवृंहयेत् ॥
 विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागौरितो रसः ।
 स तु व्यानेन विच्छिन्नः मूर्ब्धान्धातून् प्रतर्पयेत् ॥
 कफः पित्तं मलः खेषु स्वेदः स्यान्नखरोम च ।
 नेत्रविट्त्वक्षुच स्नेहो धातूनां क्रमशो मलाः ॥
 दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत् ।
 अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णे पिहितं निशि ॥
 हृदि सन्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः ।
 क्लिन्नविस्त्रस्तधातुत्वादजीर्णे न हितं दिवा ॥
 इमं विधिं योऽनुमतं महासुनेर्नृपर्षिमुख्यस्य पठेद्भि यत्नतः ।
 स भूमिपालाय विधातुमौषधं महात्मनाञ्चार्हति सूरिसत्तमः
 इति श्रीसुश्रुताचार्यविरचिते अयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुते
 सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

सुश्रुतः ।

निदानस्थानम् ।

प्रथमाध्यायः ।

—*—

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 धन्वन्तरिं धर्म्मभृतां वरिष्ठममृतोद्भवम् ।
 चरणावुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥
 षायोः प्रकृतिभूतस्य व्यापन्नस्य च कोपनैः ।
 स्थानं कर्म्मच रोगांश्च वद मे बद्धतांवर ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रब्रवीद्विषजांवरः ।
 स्वयम्भूरेष भगवान्वायुरित्यभिशब्दितः ॥
 स्वातन्त्र्यान्नित्यभावाच्च सर्वगत्वात्तथैव च ।
 सर्वेषामेव सर्वात्मा सर्वलोकनमस्कृतः ॥
 स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेष कारणम् ।
 अव्यक्तो व्यक्तकर्म्माच्च रुचः शीतो लघुः खरः ॥
 तिर्यग्गो द्विगुणश्चैव रजोबहुल एव च ।
 अचिन्त्यवोर्ध्वा दोषाणां नेता रोगसमूहराट् ॥
 आशुकारी मुहुश्चारी पक्वाधानगुदालयः ।
 देहे विचरतस्तस्य लक्षणानि निबोध मे ॥
 दोषधात्वग्निसमतां सम्प्राप्तिं विषयेषु च ।
 क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः ॥
 यथाग्निः पञ्चधा भिन्नी नामस्थानात्मककर्म्मभिः ।

भिन्नोऽनिलस्तथा ह्येकी नामस्थानक्रियामयैः ॥
 प्राणीदानौ समानश्च व्यानश्चापान एव च ।
 स्थानस्था मारुताः पञ्च घापयन्ति शरीरिणम् ॥
 वायुर्वीर्यं वक्तुसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिकाम्बासादिकान् गदान् ।
 उदानो नाम यस्तूङ्गमुपैति पवनोत्तमः ॥
 तेनभाषितगीतादिविशोषोऽभिप्रवर्त्तते ।
 कर्ज्जुजत्रुगतान् रोगान्करोति च विशेषतः ॥
 आमपक्वाशयचरः समानो वज्रिसङ्गतः ।
 सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान्विविनक्ति हि ॥
 गुल्माग्निसङ्गातीसारप्रभृतोन्कुरुते गदान् ।
 कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनोद्यतः ॥
 स्निदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्प्रायशः सर्वदेहगान् ॥
 पक्वाधानालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ।
 समीरणः सकृन्नूत्रशुक्रगर्भात्तवान्यधः ॥
 क्रुद्धश्च कुरुते रोगान्घोरान्वस्तिगुदान्प्रयान् ।
 शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापानप्रकोपजाः ॥
 युगपत्कुपिताश्चापि देहं भिन्द्युरसंशयम् ।
 अग ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानास्थानान्तराश्रितः ॥
 बहुशः कुपितो वायुर्विकारान्कुरुते हि यान् ।
 वायुरामाशये क्रुद्धश्चर्यादीन्कुरुते गदान् ॥

मोहं मूर्च्छां पिपासाञ्च हृद्ग्रहं पार्श्ववेदनाम् ।
 पक्वाशयस्थोऽन्तकूजं शूलं नाभौ करोति च ॥
 कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ।
 ओत्रादिष्विन्द्रियबधं कुर्यात्क्रुद्धः समीरणः ॥
 वैवर्ण्यं स्फुरणं रौक्ष्यं सुप्तिं चमुचमायनम् ।
 त्वक्स्थोनिस्तोदनं कुर्यात्त्वग्भेदं परिपोटनम् ॥
 व्रणांश्च रक्तगो ग्रन्थीन्सशूलान्मांससंश्रितः ।
 तथा मेदःश्रितः कुर्यादग्रन्थीन्मन्दरुजोऽव्रणान् ॥
 कुर्यात्सिरागतः शूलं सिराकुञ्चनपूरणम् ।
 स्नायुप्राप्तः स्तम्भकम्पौ शूलमाक्षेपणं तथा ॥
 हन्ति सन्धिगतः सन्धीन् शूलशोफौ करोति च ।
 अस्थिशोषञ्च भेदञ्च कुर्याच्छूलञ्च तत्स्थितः ॥
 तथा मज्जगते रुक्च न कदाचित्प्रशाम्यति ।
 अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा विकृतिः शुक्रगेऽनिले ॥
 हस्तपादशिरोधातून्स्तथा सञ्चरति क्रमात् ।
 व्याघ्रग्राहाखिलं देहं वायुः सर्वगतो नृणाम् ॥
 स्तम्भनाक्षेपणस्त्रापशोफशूलानि सर्वगः ।
 स्थानेषूक्तेषु मिश्रश्च संमिश्राः कुरुते रुजः ॥
 कुर्यादवयवप्राप्तो मारुतस्त्वभितान्गदान् ।
 दाहसन्तापमूर्च्छाः स्युर्वायो पित्तसमन्विते ॥
 शैत्यशोफगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते ।
 सूचीभिरिव निस्तोदः स्पर्शद्वेषः प्रसुप्तता ॥
 शीघ्राः पित्तविकाराः स्युर्मारुते शोषितान्विते ।

प्राणे पित्तावृते कृदिर्दाहश्चैवोपजायते ॥
 दौर्बल्यं सदनं तन्द्रा वैवर्ण्यञ्च कफावृते ।
 उदाने पित्तसंयुक्ते मूर्च्छादाहभ्रमक्लमाः ॥
 अस्त्रेदहर्षो मन्दाग्निः शीतस्तम्भी कफावृते ।
 समाने पित्तसंयुक्ते स्वेददाहौष्ण्यमूर्च्छनम् ॥
 कफाधिकञ्च विण्मूलं रोमहर्षः कफावृते ।
 अपाने पित्तसंयुक्ते दाहौष्ण्यं स्यादसृग्दरम् ॥
 अधः काये गुरुत्वञ्च तस्मिन्नेव कफावृते ।
 व्याने पित्तावृते दाहो गात्रविक्षेपणं क्लमः ॥
 गुरुणि सर्वगात्राणि स्तम्भनं चास्थिपर्णाम् ।
 लिङ्गं कफावृते व्याने चेष्टास्तम्भस्तथैव च ॥
 प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।
 शोकाच्च प्रमदामद्यव्यायामैश्चातिपीडनात् ॥
 ऋतुसात्स्यविपर्ययासात्स्नेहादीनाञ्च विभ्रमार् ।
 अव्यवाये तथा स्थले वातरक्तं प्रकुप्यति ॥

हृत्स्थोद्वेगच्छतोऽन्यैश्च वायुः कोपं यातः कारणैः सेवितैः स्त्रैः ।
 तीक्ष्णोष्णान्मन्त्रारशाकादिभोज्यैः सन्तापाद्यैर्भूयसा सेवितैश्च ॥
 क्षिप्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च वायोन्मार्गं संरुणद्धराशु यातः ।
 क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात्त वायुरत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु ॥
 तत्तन्मृक्तं वायुना दूषितेन तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम् ।
 तद्वत्पित्तं दूषितेनासृजात्तं श्लेष्मा दुष्टो दूषितेनासृजात्तः ॥
 स्पर्शोद्विग्नी तोदभेदप्रशोषस्तापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ।
 पित्तासृग्भ्यामुपदाहौ भवेतामत्यर्थोष्णौ रक्तशोफौ स्रू च ॥

कण्डूमन्तौ श्वेतशीतौ सशीफौ पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते ।
सर्व्वेर्दुष्टे शोणिते चापि दोषाः स्वं स्वं रूपं पादयोर्दर्शयन्ति ॥

प्राग्रूपे शिथिलौ खिन्नौ शीतलौ सविपर्य्ययौ ।

वैवर्ण्यतोदसुप्तत्वगुरुत्वोषसमन्वितौ ॥

पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ।

आखोर्व्विषमिव क्रुद्धं तद्देहमनुसर्पति ॥

आजानुस्फटितं यच्च प्रभिन्नं प्रसृतञ्च यत् ।

उपद्रवैश्च यज्जुष्टं प्राणमांसक्षयादिभिः ॥

शोणितं तदसाध्यं स्याद्याप्यं संवत्सरोत्थितम् ।

यदातु धमनीः सर्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः ॥

तदाक्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः ।

मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः ॥

क्षीपतानकसंज्ञो यः पातयत्यन्तरान्तरा ।

कफान्वितो भृशं वायुस्तास्त्रेव यदि तिष्ठति ॥

सदण्डवत् स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः ।

हनुग्रहस्तदात्यर्थं सोऽन्नं कृच्छ्राद्विषेवते ॥

धनुस्तुल्यं नमेद्यस्तु स धनुः स्तम्भसंज्ञकः ।

अङ्गुलीगुल्फजठरहृद्वक्षोऽगलसंश्रितः ॥

स्नायुप्रतानमनिलो यदा क्षिपति वेगवान् ।

विष्टब्धाक्षः स्तब्धहनुर्भग्नपाशैः कफं वमन् ॥

अभ्यन्तरं धनुरिव यदा नमन्ति मानवः ।

तदा सोऽभ्यन्तरायामं कुरुते मारुतो बली ॥

वाह्यस्नायुप्रतानस्थो वाह्यायामं करोति च ।

तमसा प्राहुर्वचः कथं रुभञ्जनम् ॥
 कफपि वायुर्व्यायुरेव च केवलः ।
 कुर्यादा स्वान्यं चतुर्थमभिघातजम् ॥
 गर्भपाताच्च शोणितातिस्त्रवाच्च यः ।
 अभिघातान्न सति न सिध्यत्यपतानकः ॥
 अधोगमाः तिर्यग्गा घमनीरुद्धदेहगाः ।
 यदा प्रकुपितस्त्यर्थं मातरिश्वा प्रपद्यते ॥
 तदान्यतरपक्षस्य सन्धिवधान्विमञ्चयन् ।
 हन्ति पक्षं तमाहुर्हि पक्षाघातं भिषग्वराः ॥
 यस्य कृत्स्नं शरीरार्द्धमकर्मण्यमचेतनम् ।
 ततः पतत्यसृन्वापि जहात्यनिलपीडितः ॥
 शुष्कवातहतं पक्षं कच्छसाध्यतमं विदुः ।
 साध्यमन्येन संसृष्टमसाध्यं चयहेतुकम् ॥
 वायुरुद्धं व्रजेत्स्थानात्कुपितो हृदयं शिरः ।
 शङ्खौ च पीडयत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च मः ॥
 निमीलिताक्षो निश्चेष्टः स्तब्धाक्षो वापि कूजति ।
 निरुच्छासोऽथ वा कच्छादुच्छस्यान्नष्टचेतनः ॥
 स्वस्थः स्याद्दृढये मुक्ते आहते च प्रमुह्यति ।
 कफान्वितेन वातेन श्रेय एषोऽपतन्त्रकः ॥
 दिवास्वप्नासमस्थानविकृतोर्द्धनिरीक्षकैः ।
 मन्यास्तम्भं प्रकुरुते स एव श्लेष्मणा हृतः ॥
 गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धक्षीणेष्वसृकक्षये ।
 रजैर्वाहरतोऽत्यर्थं खादतः कठिनानि च ॥

हसतो जृम्भतो भाराद्विषमाच्छयनादपि ।
 शिरोनासौष्ठचिवकललाटेक्षणसन्धिगः ॥
 अर्दयित्वाऽनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यतः ।
 वक्रोभवति वक्त्राच्च ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते ॥
 शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् ।
 ग्रीवाचिवकदन्तानां तस्मिन्पार्श्वे तु वेदना ॥
 यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नैवमाविलम् ॥
 वायुरूढं त्वचि स्वापस्तोदो मन्याहनुग्रहः ।
 तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः ॥
 क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाक्षिणः ।
 न सिद्धत्यर्दितं वाटं त्रिवर्षं वेपथस्यच ॥
 पार्श्वीप्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा यानिलादिता ।
 सक्थोः चेपं निर्यच्छीयाद्गृभ्रसीति हि सा स्मृता ॥
 तलं प्रत्यङ्गुलीनान्तु कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
 बाह्वोः कर्मक्षयकरो विश्वाचीति हि सा स्मृता ॥
 वातशोणितजः शोफो जानुमध्ये महारुजः ॥
 शिरः क्रोष्टुकपूर्व्वन्तु स्थूलं क्रोष्टुकमूर्ध्ववत् ।
 वायुः कक्षास्थितः सक्थः कण्डरामाक्षिपेद्यदा ॥
 खञ्जस्तदा भवेज्जन्तुः पङ्क्तुः सक्थोर्द्वयोर्बधात् ।
 प्रक्रामन्वेपते यस्तु खञ्जन्निव च गच्छति ॥
 कलायखञ्जं तं विद्यान्मुक्तसन्धिप्रबन्धनम् ।
 न्यस्ते तु विषमे पादि रुजः कुर्यात्समीरणः ॥
 वातकण्टक इत्येव विज्ञेयः खुडकाश्रितः ।

पादयोः कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥

विशेषतश्च क्रमतः पाददाहं तमादिशेत् ।

हृत्थतश्चरणौ यस्य भवतश्च प्रसुप्तवत् ॥

पादहर्षः स विज्ञेयः कफवातप्रकोपजः ।

असंदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम् ॥

शिरास्वाकुच्च तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम् ।

यदा शब्दवहं स्त्रीतो वायुरावृत्य तिष्ठति ॥

शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ।

हनुशङ्खशिरोग्रैव यस्य भिन्दन्निवानिलः ॥

कर्णयोः कुरुते शूलं कर्णशूलं तदुच्यते ।

आवृत्य वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ॥

नरान् करोत्यक्रियकान्मूकमिन्ध्रिणगद्गदान् ॥

अधो या वेदना याति वर्चोमूचाशयोत्थिता ।

भिन्दन्तीव गुदोपस्थं सा तूणीत्युपदिश्यते ॥

गुदोपस्थोत्थिता सैव प्रतिलोमविसर्पिणी ।

वेगैः पक्वाशयं याति प्रतितूणी तु सा स्मृता ॥

साटोपमत्यग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम् ।

आध्मानमिति जानीयाद्दोरं वातनिरोधजम् ॥

विमुक्तपाश्वं हृदयं तदेवामाशयोत्थितम् ।

प्रत्याध्मानं विजानीयात्कफव्याकुलितानिलम् ॥

अष्टीलावहनं ग्रन्थिमूर्द्धमायतमुन्नतम् ।

वाताष्टीलां विजानीयादहिर्भ्रमाग्विरोधिनीम् ॥

एतामेव रजैर्युक्तां वातविण्मूत्ररोधिनीम् ।

प्रत्यष्टीलामितिवदेज्जठरे तिर्य्यगुत्थिताम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां निदानं व्याख्यास्यामः ।

षड्र्शंसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सह-
जानि चेति । तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्य-
शनस्त्रीप्रसङ्गो त्कुटकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्वि-
शेषैः प्रकुपिता दीषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणित-
सहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनोरनुप्रपद्याऽधो-
गत्वा गुदभागस्य प्रदूष्य बलौर्म्मांसप्ररोहान् जनयन्ति
विशेषतो मन्दाग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोद्भवस्त्रादिभिः
शीतोदकसंस्पर्शनाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शां
सीत्याचक्षते । तत्र स्थूलान्वातिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहु-
स्तस्मिन् बलयस्तिस्त्रीऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विस-
र्जनी सम्बरणी चेति चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गु-
लीच्छिता ।

शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः ।

गजतालनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥

रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धौ गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥

प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व्व-
रूपाण्यत्रे न श्रद्धा कृच्छ्रात्पक्तिरन्ताका सक्थिसदनमाटोपः
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्षणीश्च श्वयथुरन्तकूजनं गुदपरिकर्त्तनमा
शङ्खा पाण्डुरोगग्रहणीदीषशोषाणां कासश्वासौ भ्रमस्तन्दा-

निर्देन्द्रियदौर्बल्यञ्च जातेष्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ।

तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्प तुण्डिकेरोनाडोमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपहतः सशूलं संहतमुपवेशति कटीपृष्ठपार्श्वमेद्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्टोलाप्लोहंदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति कृष्णत्वङ्गखनयनरदनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥

पित्ताग्नीलाग्राणि तनूनि विमर्षीणि पीतावभासानि यकृतप्रकाशानि शुक्लजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौको-
यक्तमट्टशानि प्रक्षिन्नानि च भवन्ति तैरुपहतः सदाहं सरु-
धिरमतिसार्यते ज्वर दाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति पीतत्वङ्गखनयनदशनवदन मूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ।

श्लेष्मजानि श्लेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करोरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपहतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्यते शोफशीत-
ज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति शुक्लत्वङ्गखनयनदशनवदनमूत्र पुरीषश्च पुरुषो भवति ।

रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकण्तिकाफलसट्टशा-
नि पित्त लक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपौडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमष्टकसहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रद्व-

तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति । सन्निपातजानि सर्व-
दोषलक्षणयुक्तानि ।

सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव
प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पा-
ण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सि-
रासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्राधेनोऽल्पा-
ग्निघ्नीणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान्सतत मन्त्रकूजाटोपहृदयो
पलेपारीचकप्रभृतिभिः पीड्यते ।

भवति चात्र । बाह्यमध्यबलिस्थानां प्रतिकुर्याद्विषग्वरः ।

अन्तर्बलिसमुत्थानां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ॥

प्रकुपितास्तु दोषा केद्रमभिप्रपन्ना मांसशोणिते प्रदूष्य
कण्डू जनयन्ति ततः कण्डूयनात्क्षतं समुपजायते तस्मिंश्च
क्षणे दुष्टमांसजाः प्ररोहाः पिच्छिलरुधिरस्त्राविणो जायन्ते
कूर्चकिनोऽभ्यन्तरमुपरिष्ठाद्वा ते तु शेषो दिनाशयन्त्युपपन्न-
न्ति च पुंस्त्वम् योनिमभिप्रपन्नाः सुकुमारान् दुर्गन्धान् पि-
च्छिलरुधिरस्त्राविण श्लेष्माकारान्करीरान् जनयन्ति त
एवोर्द्धमागताः श्रोत्रादि घ्राणवदनेष्वर्शांस्तुपनिर्वर्त्तयन्ति
तत्र कर्णजेषु वाधिर्यं शूलं पूतिकर्णता च । नेत्रजेषु वर्त्मा-
वरोधी वेदनास्त्रावो दशननाशश्च । घ्राणजेषु प्रतिश्यायोऽ-
तिमात्रं क्षवथुः कच्छीच्छासता पूतिनस्यं सानु नासिक-
वाक्यत्वं शिरोदुःखञ्च । वक्त्रजेषु कण्ठौष्ठतालूनामन्यतम-
स्मिंस्तै र्गदगदवाक्यता रसाज्ञानं मुखरोगाश्च भवन्ति ।
व्यानस्तु प्रकुपितः श्लेष्माणं परिगृह्य वह्निःस्थिराणि की-

लवदर्शांसि निर्वर्त्तयन्ति तानि चर्मकीलान्यर्शांसीत्या-
चक्षते ॥

भवन्ति चात्र ॥ तेषु कीलेषु निस्तीक्ष्णो मारुतेनोपजायते ।

श्लेष्मणा तु सवर्णत्वं ग्रन्थित्वञ्च विनिर्दिशेत् ॥

पित्तशोणितजं रौक्मं ऽक्षणात्वं शुक्लता तथा ।

समुदीर्णखरत्वञ्च चर्मकीलस्य लक्षणम् ॥

अर्गसां लक्षणं व्यासादुक्तं सामान्यतस्तु यत् । .

तत्सर्वं प्राग्निनिर्दिष्टात्साधयेद्विषजां वरः ॥

अर्शःसु दृश्यते रूपं यदा दोषद्वयस्य तु ।

संसर्गं तं विजानीयात्संसर्गः सच षड्विधः ॥

त्रिदोषास्थान्यलिङ्गानि याप्यानि तु विनिर्दिशेत् ।

द्वन्द्वजानि द्वितीयायां बली यान्याश्रितानि च ॥

कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ।

सन्निपातसमुत्थानि सहजानि तु वर्जयेत् ॥

सर्वाः स्युर्वलयो येषां दुर्नामभिरुपद्रुताः ।

तैस्तु प्रतिहतो वायुरपानः सन्निवर्त्तते ॥

ततो व्यानेन सङ्गम्य ज्योतिर्मृद्नाति देहिनाम् ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

चतस्रोऽश्मर्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा
वातेन पित्तेन शुक्लेण चिति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यका-
रिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिमश्मरीं

जनयति तासां पूर्वरूपाणि वस्तिपीडारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं
वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तग-
न्धित्वं मूत्रस्येति ॥

यथास्व' वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् ।

पूर्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्राम्मूत्रं सृजति मानवः ॥

अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमस्निग्ध-
हृतोवेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च
गोमेदकप्रकाश मनाविलं ससिकतं विस्सृजति धावनल-
ङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमने चास्य वेदना भवति ॥

तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्त्रमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलि-
प्याधः परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्त्रोतो निरुणद्धि
तस्य मूत्रप्रतीघाताद्वात्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव च वस्ति-
गुरुः शीतय भवति । अश्मरीचात्र श्लेता स्निग्धा महती
कुक्कुटाण्डप्रतीकाशामधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकी
मिति विद्यात् ।

पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य
वस्ति मुखमधिष्ठाय स्त्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतीघाता-
दुद्यते चूयते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति ।
अश्मरीचात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भस्मातकास्थिप्र-
तिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ।

वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं
प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्त्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रती-
घातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीडयमानो दन्तान्

खादति नाभिं पौडयति मेढ्रं सृज्जाति पायुं स्पृशति विश-
द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण वास्य मेहतो-
निःसरन्ति । अश्मरौ चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा
कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति
विद्यात् ॥

प्रायेणैतास्तिस्त्री ऽश्मर्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीत-
स्निग्धगुरु मधुराहार प्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति
तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुख-
ग्रहणाहरणा भवन्ति । महतान्तु शुक्राश्मरौ शुक्रनिमित्ता
भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रश्चलितमनि-
र्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रद्वषणयोरन्तरे
संहरति संहृत्यचोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्र-
कृच्छ्रं वस्तिवेदनां दृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पौडित
मात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरौ-
मिति विद्यात् ।

भवन्ति चात्र । शर्करासिकता मेहो भस्माख्यो ऽश्मरिवैकतम् ।

अश्मर्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥

प्रवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः ।

सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥

हृत्पीडासक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः ।

दृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्ण्यं दौर्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥

शरीरवकाविपाकौ तु शर्करावर्त्तं भवन्ति च ।

मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुय्यादुमद्रजान् ॥

दीर्घं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् ।
 पाण्डुत्वमुष्णवातश्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम् ॥
 नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्गणशेफसाम् ।
 एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधीमुखः ॥
 अलाव्वा इव रूपेण सिरास्त्रायुपरिग्रहः ।
 वस्तिर्वस्तिगिरश्चैव पौरुषं वृषणी गुदम् ॥
 एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
 मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥
 पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः ।
 तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥
 सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः ।
 नाड्योभिरुपनीतस्य मूत्रस्यामाशयान्तरात् ॥
 जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्यते ।
 आमुखात्कलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्यते नवः ॥
 घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्यते ।
 एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥
 मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरौम् ।
 अम्बु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥
 कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा ।
 संहन्त्यपो ग्रथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥
 तद्वद्वलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः ।
 मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥
 त्रिकारः विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥

मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैवच ।

मूत्रदोषाश्च ये केचिदस्तावेव भवन्तिहि ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातीभगन्दराणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकीदृशौ
वपरिस्त्राविशम्बूकावर्त्तीन्मार्गिणी यथासङ्ख्यां पञ्च भगन्दरा
भवन्ति । ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्यु-
च्यन्ते । अपक्वाः पिडकाः पक्वास्तु भगन्दराः तेषान्तु पू-
र्व्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्द्वाहः शोफश्च गुदस्य
भवति ।

तत्रापथ्यसेविनां वायुः प्रकुपितः सन्निवृत्तः स्थिरीभू-
तो गुदमभितोऽङ्गुले दृग्गुले वा मांसशोणिते प्रदूष्यारुण-
वर्णां पिडकां जनयति सास्य तोदादीन्वेदनाविशेषान् जन-
यत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति मूत्राशयाभ्यासगतत्वाच्च
व्रणः प्रकृिन्नः शतपोनकवदणुमुखैश्छिद्रैरापूर्य्यते तानि च
छिद्राण्यजस्रं फेणानुविद्धमधिकमास्त्रावं स्रवन्ति व्रणश्च
ताड्यते भिद्यते छिद्यते सूचीभिरिव निस्तूयते गुदञ्चाव-
दीर्य्यते वातमूत्रपुरीषरेतसामप्यागमश्च तैरेव छिद्रैर्भवति
तं भगन्दरं शतपोनकमित्याचक्षते ।

पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्व्ववदवस्थितं
रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुद्ग्रीवाकारां पिडकां जनयति ।
सास्यचोषादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च

पाकमुपैति व्रणश्चाग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमा-
स्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति तं
भगन्दरमुद्ग्रीवमित्याचक्षते ।

श्लेष्मा तु प्रकुपितः समीरणेनाधःप्रेरितः पूर्ववदव-
स्थितः शुक्लावभासां स्थिरां कण्डूमतीं पिडकां जनयति
सास्य कण्ड्वादीन्वेदनाविशेषाच्चनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पा-
कमुपैति व्रणश्च कठिनः संरन्धी कण्डू प्रायः पिच्छिलमजस्र-
मास्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वात मूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति
तं भगन्दरं परिस्त्राविणमित्याचक्षते ।

वायुः प्रकुपितः प्रकुपितौ पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्याधी-
गत्वा पूर्ववदवस्थितः पादाङ्गुष्ठप्रमाणां सर्वलिङ्गां पिडकां
जनयति सास्य तोददाहकण्ड्वादीन्वेदनाविशेषान् जनयत्य-
प्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति व्रणश्च नानाविधवर्णमास्त्रावं
स्रवति पूर्णनदी शम्बूजावर्त्तवच्चात्र समुत्तिष्ठन्ति वेदनाविशे-
षास्तं भगन्दरं शम्बूजावर्त्तमित्याचक्षते ।

मूढेन मांसलुब्धेन यदस्थिशल्यमन्त्रेण सहाभ्यवहृतं य-
दाव गाढपुरीषोन्मिश्रमपानेनाधः प्रेरितमसंभ्यगागतं गुदम्
क्षिणोति तत्र क्षतनिमित्तः कोष्ठ उपजायते तस्मिंश्च क्षते
पूयरुधिरावकीर्णं मांसकोथे भूमाविव जलप्रल्लिङ्गायां क्रि-
मयः सञ्जायन्तेते भक्षयन्तो गुदमनेकधा पार्श्वतो दारयन्ति
तस्य तैर्भागैः कृमिकृतैर्व्यातमूत्र पुरीषरेतांस्यभिनिःसरन्ति
तं भगन्दरमुन्मार्गिणमित्याचक्षते ।

भवन्ति चात्र ॥ उत्पद्यतेऽल्परुक्शीफा क्षिप्रं चाप्युपशम्यति ।

पायून्तदेशे पिडका सा ज्ञेयान्या भगन्दरात् ॥
 भगन्दरी तु विज्ञेया पिडकाऽतो विपर्ययात् ।
 पायोः स्याद्द्वारङ्गुले देशे गूढमूला सरुज्वरा ॥
 यानयानान्मलोत्सर्गात्कण्डू रुग्दाहशोफवान् ।
 पायुर्भवेद्गुजः कटां पूर्वरूपं भगन्दरे ॥
 घोराः साधयितुं दुःखाः सर्व एव भगन्दराः ।
 तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च भगन्दरः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कुष्ठनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मित्याहाराचारस्य
 विशेषाद्गुरुविरुद्धासात्स्याजीर्णाहिताग्निः स्नेहपीतस्य वा-
 न्तस्य वा व्यायामग्राम्यधर्मसेविनो ग्राम्यान्पौदकमांसानि
 वा पयसा भीक्ष्णमग्नतो यो वा मज्जत्यप्सूष्माभितप्तः सहसा
 हृदिवा प्रतिहन्ति तस्य पित्तस्त्रेष्माणौ प्रकुपितौ परिगृह्या-
 निलः प्रवृद्धस्त्रिगुणाः सिराः सम्प्रतिपद्य समुद्भूय बाह्यं
 मार्गं प्रति समन्ता द्विक्षिपति । यत्र यत्र च दोषो विक्षिप्तो
 निःसरति तत्र तत्र मण्डलानि प्रादुर्भवन्त्येवमुत्पन्नस्त्वचि दो-
 षस्तत्र च परिहृष्टं प्राप्या प्रतिक्रियमाणोऽभ्यन्तरं प्रतिपद्य-
 ते धातून् दूषयन् । तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्माद्रो-
 महर्षः कण्डूः स्वेदबाहुल्यमस्वदेनं वाङ्मप्रदेशानां स्वापः
 क्षतविसर्पणमसृजः कृणता चेति ।

तत्र सप्त महाकुष्ठान्येकादश क्षुद्रकुष्ठान्येवमष्टादश कु-

ष्ठानि भवन्ति । तत्र महाकुष्ठान्यऽरुणौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति ।

क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलार्ष्णं महाकुष्ठमेककुष्ठञ्चर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्म विचर्चिका किटिमं पामा रकसाचेति ॥ सर्व्वाणि कुष्ठानि सवातानि सपित्तानि सश्लेष्माणि सक्रिमीणि च भवन्त्युत्सन्नतस्तु दोषग्रहणमभिभवात् ।

तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडुम्बरार्थजिह्वकपालकाकणकानि ॥ श्लेष्मणा पौण्डरीकं दद्रुकुष्ठञ्चेति तेषान्तु महत्त्वं क्रियागुरुत्वमुत्तरोत्तरं धात्वनुप्रवेशादसाध्यत्वञ्चेति ॥

तत्र वातेनारुणाभानि तनूनि विसर्पीणि तोदभेदस्त्रापयुक्तान्यरुणानि ॥ पित्तेन पक्कोडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणि ॥ ऋथजिह्वाप्रकाशखरत्वानि ऋथजिह्वानि ॥ कृष्णकपालिकाप्रकाशानि कपालकुष्ठानि । काकणन्तिकाफलसदृशान्यतीवरक्तकृष्णानि काकणकानि ॥ तेषाञ्चतुर्णामप्योषवांश्चपरिदाहधूमायनानिच्छिप्रोत्थानप्रपाकभेदित्वानि क्रिमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि ॥

पुण्डरीकपत्रप्रकाशानि पौण्डरीकाणि । अतसौपुष्पवर्णानि ताम्राणि वा विसर्पीणि पिडकावन्तिच दद्रुकुष्ठानि तयोर्द्वयो रप्युत्सन्नता परिमण्डलता कण्डूस्त्रिरोत्थानत्वं चेति सामान्यरूपाणि ॥

क्षुद्रकुष्ठान्यत जड्विवक्ष्यामः ॥

स्थूलानि सन्निध्वतिदारुणानि स्थूलार्षि स्युः कठिना-
न्यरूपाणि ।

त्वक्कोचभेदस्वपनाङ्गसादाः कुष्ठे महत्पूर्वयुते भवन्ति ॥
 कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्यसाध्यम् ।
 स्युर्य्येन कण्डू व्यथनौषचीषास्तुलेषु तच्चर्मदलं ददन्ति ॥
 विसर्पवत्सर्पति सर्वतोयस्त्वग्रक्तमांसान्यभिभूय शीघ्रं ।
 मूर्च्छाविदाहारतितोदपाकान्कृत्वा विसर्पः स भवेद्विकारः ॥
 शनैः शरीरे पिडकाः स्रवत्यः सर्पन्ति यास्तं परिसर्पमाहुः ।
 कण्डून्वितं श्वेतमपायि सिध्म विद्यात्तनु प्रायश ऊर्ध्वकाये ॥
 राज्योऽतिकण्डूर्त्तिरुजः सुरुक्षा भवन्ति गात्रेषु विचर्च्चिकायाम् ।
 कण्डूमतीदाहरुजोपपन्ना विपादिका पादगतेयमेव ॥
 यत्स्त्रावि वृत्तं घनमुग्रकण्डूतत्स्निग्धकृष्णं किटिमंवदन्ति ।
 सास्त्रावकण्डूपरिदाहवद्भिः पामाणुकाभिः पिडकाभिरुह्या ॥
 स्फोटैः सदाहैरति सैवकच्छ्रः स्फिक्पाणिपादप्रभवैर्निरूप्या ।
 कण्डून्विता या पिडका शरीरे संस्त्रावहीना रकसीच्यतेसा ॥
 अरुः ससिधं रकसा महच्च यच्चैककुष्ठं कफजान्यगूनि ॥
 वायोः प्रकोपात्परिसर्पमेकं श्रेष्ठाणि पित्तप्रभवाणि विद्यात् ॥
 किलासमपिकुष्ठविकल्पएव । तत्त्रिविधं वातेनपित्तेनश्लेष्मणा
 चेति । कुष्ठकिलासयोरन्तरन्वग्गतमेव किलासमपरिस्त्रा-
 विच । तद्वातेन मण्डलमरुणं परुषं परिध्वंसि च पित्तेन
 पद्मपत्रप्रतीकाशं सपरिदाहञ्च । श्लेष्मणापि श्वेतं स्निग्धं
 बहलं कण्डूमञ्च ॥ तेषु सभ्यद्व मण्डलमन्तेजातं रक्तरोमचाऽ
 साध्यमग्निदग्धञ्च । कुष्ठेषु रुक्त्वक् सङ्कोचस्त्रापस्त्रेदशोफ-
 भेदकौण्डल्यखरोपघाता वातेन । पाकावदरणाङ्गुलिपतनक-
 र्णनासाभङ्गाद्विरागसत्त्वोत्पत्तयः पित्तेन । कण्डूवर्णभेदशो-

फास्त्रावगौरवाणि श्लेष्मणा ॥ तत्रादिवलप्रवृत्तं पौण्डरीकं
काकणं चासाध्यम् ।

भवन्ति चात्र । यथा वनस्पतिर्जातः प्राप्य कालप्रकर्षणम् ।

अन्तर्भूमिं विगाहेत मूलैर्वाष्टिविवर्द्धितैः ॥

एवं कुष्ठं समुत्पन्नं त्वचि कालप्रकर्षतः ।

क्रमेण धातून्व्याप्नोति नरस्याप्रतिकारिणः ॥

स्पर्शहानिः स्वेदनत्वमीषत्कण्डूश्च जायते ।

वैवर्ण्यं रुक्षभावश्च कुष्ठे त्वचि समाश्रिते ॥

त्वक्स्वापो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम् ।

कण्डूर्विप्रेयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ॥

बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिण्डकोज्जमः ।

तोदः स्फोटः स्थिरत्वञ्च कुष्ठे मांससमाश्रिते ॥

दौर्गन्ध्यसुपदेहश्च पूयोऽथ क्रिमयस्तथा ।

गात्राणां भेदनञ्चापि कुष्ठे मेदः समाश्रिते ॥

नासाभङ्गोऽक्षिरागश्च क्षते च क्रिमिसम्भवः ।

भवेत्स्वरोपघातश्च अस्थिमज्जसमाश्रिते ॥

कौण्ड्यं गतिक्षयोऽङ्गानां सम्भेदः क्षतसर्पणम् ।

शुक्रस्थानगते लिङ्गं प्रागुक्तानि तथैव च ॥

स्त्रीपुंसयोः कुष्ठदोषादृष्टशोणितशुक्रयोः ।

यदपत्यन्तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठितम् ।

कुष्ठमात्मवतः साध्यं त्वग्रक्तपिशिताश्रितम् ॥

मेदोगतं भवेद्याप्यमसाध्यमत उत्तरम् ।

ब्रह्मस्त्रीसज्जनबधपरस्वहरणादिभिः ॥

कर्मभिः पापरोगस्य प्राहुः कुष्ठस्य सम्भवम् ।
 म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातेऽपि गच्छति ॥
 नातः कष्टतरो रोगो यथाकुष्ठं प्रकीर्तितम् ।
 आहाराचारयोः प्रोक्तामास्थाय महतीं क्रियाम् ॥
 औषधीनां विशिष्टानां तपसश्च निषेवणात् ।
 यस्तेन मुच्यते जन्तुः सपुण्याङ्गतिमाप्नुयात् ॥
 प्रसङ्गाद्वाचसंस्पर्शान्निष्वासात्सहभोजनात् ।
 सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् ॥
 कुष्ठं ज्वरश्च शोषश्च नेत्राभिष्यन्द एवच ।
 औपसर्गिकरोगाश्च सङ्ग्रामन्ति नरान्नरम् ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रमेहनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

दिवास्त्रग्नाव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमेद्यद्र-
 वान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति ।
 तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा
 मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्तीतांस्यनुसृत्याधो गत्वा-
 वस्ते मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति ।
 तेषान्त्वं पूर्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छलगुरु-
 तागाचाणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च
 खासस्तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां
 वृद्धिश्च नखानां । तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्वे एव
 प्रमेहाः सर्व्वे एव सर्व्व दीपसमुत्थाः सहपिडकाभिः ॥

तत्र कफादुदकेक्षुसुरासिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्र-
फेनमेहाः दश साध्या दोषदूषाणां समक्रियत्वात् । पित्ता-
नीलहरिद्रास्त्रिचारमज्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोष-
दूषाणां विषमक्रियत्वात् । वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमे-
हाश्चत्वारोऽसाध्यतमामहात्ययिकत्वात् ।

तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान्
जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमे-
हान् कफपित्तवसा मज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वीर्यप्रमेहान् ।

तत्र श्वेतमवेदनमुदकसदृशमुदकमेहौ मेहति इक्षुर-
सतुल्यमिक्षुमेहौ सुरामेहौ सुरातुल्यं सरुजं सिकतानुविद्धं
सिकतामेहौ शनैः सकफं मृत्स्नं शनैर्मेहौ विशदं लवण-
तुल्यं लवणमेहौ हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेहौ आविलं
सान्द्रं साद्रमेहौ शुक्रतुल्यं शुक्रमेहौ स्तोकं स्तोकं सफेनं
फेनमेहौ मेहति ।

अत उर्द्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः । सफेनमच्छं नीलं
नीलमेहौ मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेहौ अक्षरस-
गन्धमश्लमेहौ सूतं चारप्रतिमं चारमेहौ मज्जिष्ठादक-
प्रकाशं मज्जिष्ठामेहौ । शोणितप्रकाशं शोणितमेहौ
मेहति ।

अत ऊर्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः । सर्पिःप्रकाशं सर्पि-
र्मेहौ मेहति वसाप्रकाशं वसामेहौ क्षौद्ररसवर्णं क्षौद्र-
मेहौ मत्तमातङ्गं वदनुग्रहं हस्तिमेहौ मेहति ।

मच्चिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैबिल्या-

रोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्म-
जाना मुपद्रवाः ।

वृषणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेदृतोदो हृदिशूलमन्त्री-
काज्वरा तीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा
पिपासा निद्रानाशः प्राण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति
पैत्तिकानाम् । हृद्गृहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं
बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एव मेते विंशतिः प्रमेहाः
सोपद्रवा व्याख्याताः । तत्र वसामेदोभ्याम भिपन्नशरीरस्य
त्रिभिर्दोषैश्चानुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते ।
तद्यथा शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता
पुच्छिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति ।

शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका ।

गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी ॥

सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः ।

जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता ॥

महती पिडका नीला पिडका विनपा स्मृता ।

महत्प्लवाविता ज्ञेया पिडका सा तु पुच्छिणी ॥

मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका ।

रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् ॥

विदारी कन्दवद्धृत्ता कठिना च विदारिका ।

विद्रधेर्लघुणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः ॥

ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तीक्ष्णमेतास्तु तत्कृताः ।

गुदे हृदि शिरस्थंसे पृष्ठे मर्म्मेणि चोत्थिताः ॥

सोपद्रवा दुर्बलस्य पिडकाः परिवर्जयेत् ।

कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः ॥

अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ।

प्रमेहपूर्वरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते ॥

किञ्चिज्जाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।

कृत्स्नान्यङ्गानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे ॥

प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत् ।

पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः ॥

मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तितः ।

स चापि गमनात्स्थानं स्थानादासनमिच्छति ॥

आसनाद्वृणते शय्यां शयनात्स्वप्नमिच्छति ॥

यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगवि-
शेषेण श्वलवभ्रकपिलकपोतमेचकादीनाम् । वर्णानामनेके-
षामुत्पत्तिर्भवति । एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्-
कर्षापकर्षकृतेन संयोग विशेषेण प्रमेहाणां नानाकारणं
भवति ॥

भवति चात्र ॥ सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिर्धर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव ।

ब्रह्मर्षिपुत्रं विनयीपपन्नं शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशात् ॥

पृथक्समस्तेरपि चेह दोषैः ग्रीहोदरं बद्धगुदं तथैव ।
 आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरंचेति वदन्ति तानि ॥
 सुदुर्वलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा ।
 स्नेहादिमिथ्याचरणाञ्च जन्तोर्द्विंशं गताः कोष्ठमभिप्रपन्नाः ॥
 गुल्माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः ।
 कोष्ठादुपस्नेहवदन्नसारो निःसृत्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्नः ॥
 त्वचः समुन्नस्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति ।
 तत्पूर्वरूपं बलवर्णकाङ्क्षाबलीविनाशो जठरे हि राज्यः ॥
 क्षीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजः पादगतश्च शोफः ।
 सङ्गृह्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यद्वर्द्धते कृष्णसिरावनद्धम् ॥
 सशूलमानाहवदुग्रशब्दं सतोदभेदं पवनात्मकं तत् ।
 त्र्यक्षोषट्पणाज्वरदाहयुक्तं पीतं सिरा यत्र भवन्ति पीताः ॥
 पीताक्षिविण्मूत्रनखाननस्य पित्तोदरं तत्त्वचिराभिवृद्धिः ।
 यच्छीतलं शुक्तसिरावनद्धं गुरु स्थिरं शुक्तनखाननस्य ॥
 स्निग्धं महच्छोफयुतं ससादं कफोदरं तच्च चिराभिवृद्धिः ॥
 स्त्रियोऽन्नपानं नखरोममूत्रविडार्त्तवैर्युक्तमसाधुवृत्ताः ।
 यस्मै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टांस्वदूषीविषसेवनाद्वा ॥
 तेनाश रक्तं कुपिताश्च दोषाः कुर्वन्ति घोरं जठरं त्रिलिङ्गम् ।
 तच्छीतवाताभ्रसमुद्भवेषु विशेषतः कुप्यति दह्यते च ॥
 स चातुरो मूर्च्छति सम्पसक्तपाण्डुः कृशः शुष्यति तृणयाच ।
 प्रकीर्तितं दूष्णुदरन्तु घोरं ग्रीहोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 विदाह्यभिस्यन्दिरतस्य जन्तोः प्रदुष्टमत्यर्थमसूक् कफश्च ।
 ग्रीहाभिवृद्धिं स्तुतं करोति ग्रीहोदरं तत्प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

वामे च पार्श्वे परिवृद्धिमेति विशेषतः सीदति चातुरोऽत्र ।
 मन्दज्वराग्निः कफपित्तलिङ्गैरुपद्रुतः क्षीणबलोऽतिपाण्डुः ॥
 सव्येतरस्मिन् यकृन्ति प्रदुष्टे ज्ञेयं यकृद्वात्युदरं तदेव ।
 यस्यान्वमनैरुपलेपिभिर्व्यां वालाशमभिर्व्यां सहितैः पृथग्वा ॥
 सञ्जीयते तत्र मलः सदोषः क्रमेण नाड्यामिव सङ्करोहि ।
 निरुध्यते चास्य गुदे पुरीषं निरेति कृच्छादपि चाल्पमल्पम् ॥
 हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति यच्चोदरं शिट्समगन्धिकञ्च ।
 प्रच्छेदयन् बद्धगुदौ विभाव्यस्ततः परिस्त्राव्युदरं निबोध ॥
 शल्यं यदन्नोपहितं तदन्त्रं भिनत्ति यस्यागतमन्यथा वा ।
 तस्मात्स्रुतान्त्रात्सलिलप्रकाशः स्त्रावः स्त्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ॥
 नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं निस्तुद्यतेऽतीव विदह्यते च ।
 एतत्परिस्त्राव्युदरं प्रदिष्टं दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध ॥
 यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वातोऽधिरिक्तोऽप्यथवा निरुद्धः ।
 पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्त्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ॥
 स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
 स्निग्धं महत्सम्यपरिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्वमिवाम्बुना च ॥
 यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् ।

आधानं गमने शक्तिर्दौर्बल्यं दुर्बलाग्निता ॥

शोफः सदनमङ्गानां सङ्गो वातपुरीषयोः ।

दाहस्तृणा च सर्वेषु जठरेषु भवन्ति हि ॥

अन्त्रे सलिलभावन्तु भजन्ते जठराणि तु ।

सर्वान्त्रे व परीपाकात्तदा तानि विवर्जयेत् ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो मूढगर्भनिदानं व्याख्यास्यामः ।

ग्राम्यधर्मयानवाहनाध्वगमनप्रस्रवलनप्रपतनप्रपीडनधा-
वनाभिघातविषमशयनासनोपवासवेगाभिघातातिरुचकटु-
तिक्तभोजनशाकातिचारसेवनातिसारवमनधरेचनप्रेक्ष्योल-
नाजीर्णगर्भशातनप्रभृतिभिर्विशेषैर्वन्धनान्मुच्यते गर्भः फल-
मिव वृन्तबन्धनादभिघातविशेषैः । स विमुक्तबन्धनो गर्भा-
शयमतिक्रम्य यत्नतुङ्गीहान्मविवरैरवस्त्रं समानः कोष्ठसङ्को-
भमापादयति तस्या जठरसङ्कोभाद्वायुरपानोमूढः पार्श्व-
वस्तिशोषोदरयोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानामन्यतममापाद्यग-
र्भं व्यापादयति तरुणं शोणितस्त्रावेण तमेव कदाचिद्वि-
वृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिरस्यमानमपानवैगुण्य
संमोहितं गर्भं मूढगर्भमित्याचक्षते । ततः स कीलः प्रति-
खुरो वीजकः परिघ इति । तत्र ऊर्ध्वबाहुगिरः पादौ यो
योनिमुखं निरुणद्धि कील इव स कीलः । निःसृतहस्तपा-
दशिराः कायसङ्गी प्रतिखुरः । यस्तु निर्गच्छत्वेकशिरोभुजः
स वीजकः परिघ इव योनिमुखमावृत्य स्तिष्ठेत् स परिघ
इति चतुर्विधो भवतीत्येके भाषन्ते तत् न सम्यक् कस्मात्
स यदा विगुणानिलप्रपीडितोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते
तदा सङ्ग्राहीयते । तत्र कश्चित् द्वाभ्यां सक्थिभ्यां यो-
निमुखं प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसक्थिरेकेन । कश्चिदाभु-
ग्नसक्थिशरीरः स्फिग्देशेन तिर्यग्गागतः । कश्चिदुरः
पार्श्वं पृष्ठानामन्यतमेन योनिद्वारं पिधायावतिष्ठते । अन्तः

पार्श्वपट्टं त्तशिराः कश्चिदेकेन बाहुना । कश्चिदाभुग्नशिरा
बाहुद्वयेन । कश्चिदाभुग्नमध्ये हस्तपादशिरोभिः । कश्चिदे-
केन सक्श्चा योनि सुखमभिप्रतिपद्यतेऽपरेण पायुमित्यष्ट-
विधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टाः समासेन ॥ तत्र हावक्यावसा-
ध्यौ मूढगर्भौ शेषानपि विपरीतेन्द्रियार्थाक्षेपकयोनिभ्यं शस-
स्वरणमक्लृप्त्वासकासश्चमनिपीडितान् परिहरेत् ॥

भवन्ति चात्र ॥ कालस्य परिणामेन मुक्तं वृन्ताद्यथाफलम् ।

प्रपद्येत स्वभावेन नान्यथा पतितुं फलम् ॥

एवं कालप्रकर्षेण मुक्तो नाड्यविवन्धनात् ।

गर्भाशयस्थो यो गर्भो जननाय प्रपद्यते ॥

कृमिवाताभिघातैस्तु तदेवोपद्रुतं फलम् ।

पतत्यकालेऽपि यथा तथा स्याद्गर्भविच्युतिः ॥

आचतुर्धात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविच्युतिः ।

ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ॥

प्रविध्यति शिरो या तु ग्रीवाङ्गी निरपन्नपा ।

नीलोदतसिरा हन्ति सा गर्भं स च तां तद्वा ॥

गर्भास्पन्दनजावीनां प्रणशः श्यावपाण्डुता ।

भवत्युच्छ्वासपूतित्वं शूलं चान्तर्भूते शिशौ ॥

ज्ञानसागन्तुभिर्भ्रातुरुपतापैः प्रपीडितः ।

गर्भो व्यापद्यते कुक्षौ व्याधिभिश्च प्रपीडितः ॥

वस्तुमारविपन्नायाः कुक्षिः प्रस्रन्दते यदि ।

तत्क्षणाज्जन्मकाले तं पाटयित्वाङ्गरेद्भिषक् ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातोविद्रधीनां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वामरगुरुः श्रीमान्निमित्तान्तरभूमिपः ।

शिथ्यायोवाच निखिलमिदं विद्रधिलक्षणम् ॥

त्वग्रक्तमांसमेदांसि प्रदूषास्थिसमाश्रिताः ।

दोषाः शोफं शनैर्घोरं जनयत्युच्छ्रिता भृगम् ॥

महामूलं रुजावन्तं वृत्तं चाप्यश्रवायतम् ।

तमाहुर्विद्रधिं धीरा विज्ञेयः षड्विधः स च ॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यसृजा तथा ।

षष्णामपि हि तेषान्तु लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

कृष्णोऽरुणो वा परुषो भृशमत्यर्थवेदनः ।

चिच्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिवर्त्तितसम्भवः ॥

पक्वोऽुम्बरसङ्काशः श्यावो वा ज्वरदाहवान् ।

चिप्रोत्थानं प्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥

शरावसदृशः पाण्डुः शीतः स्तब्धाऽल्पवेदनः ।

चिरोत्थानप्रपाकश्च सकण्डुश्च कफोत्थितः ॥

तनुपीतसिताश्चैषामास्त्रावाः क्रमशः स्मृताः ।

नानारूपरुजास्त्रावो घाटालो विषमो महान् ॥

विषमं पच्यते वापि विद्रधिः सान्निपातिकः ॥

तैस्तैर्भावैरभिहिते क्षते चापथ्यसेविनः ।

क्षतोष्मा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमीरयेत् ॥

ज्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।

एष विद्रधिरागन्तुः पित्तविद्रधिलक्षणः ॥

कृष्णस्तीटावृतः श्यावस्तीव्रदाहरुजाज्वरः ।
 पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥
 उक्ता विद्रधयो ह्येते तेष्वसाध्यस्तु सर्वजः ।
 आभ्यन्तरानतस्तूङ्घ्रं विद्रधीन्परिचक्षते ॥
 गुर्वसात्स्यविरुद्धान्शुष्कसंक्षिन्नभोजनात् ।
 अतिव्यवायव्यायामवेगाघातविदाहिभिः ॥
 पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपिणम् ।
 वल्मीकवत्समुबद्धमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ॥
 गुदे वस्तिमुखेनाभ्यां कुक्षौ वङ्गणयोस्तथा ।
 हृक्कयोः प्लीहं यकृतिं हृदये क्लोन्नि वा तथा ।
 तेषां लिङ्गानि जानीयाद्वाह्यविद्रधिलक्षणेः ।
 आमपक्वौषणीयेन पक्वापक्वं विनिर्दिशेत् ॥
 अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गं शृणु विशेषतः ।
 गुदे वातनिरोधस्तु वस्ती कच्छाल्पमूत्रता ॥
 नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ।
 कटोपृष्ठग्रहस्तीव्रो वङ्गणोत्थे तु विद्रधौ ॥
 हृक्कयोः पार्श्वसङ्कोचः प्लीहप्रच्छासावरोधनम् ।
 सर्वाङ्गप्रग्रहस्तीव्रो हृदि शूलश्च दारुणः ॥
 खासी यकृतिं लृणा च पिपासा क्लोमजोऽधिका ।
 आमोवा यदि वा पक्वो महान्वा यदि चेतरेः ॥
 सर्वो मर्मोत्थितश्चापि विद्रधिः कष्ट उच्यते ।
 नाभेरुपरिजाः पक्वा यान्तूङ्घ्रमितरे त्वधः ॥
 जीवत्यधो निस्स्रुतेषु स्रुतेषूङ्घ्रं न जीवति ।

हृन्नाभिवस्तिवर्ज्या ये तेषु भिन्नेषु वाह्यतः ॥
 जीवेत्कदाचित्पुरुषो नेतरेषु कदाचन ।
 स्त्रोणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः ॥
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविद्रधिः ।
 अपि सम्यक्प्रजातानामसृक्कायादनिःसृतम् ॥
 रक्तजं विद्रधिं विद्यात्कुक्षौ मक्कलसंज्ञितम् ।
 सप्ताहान्नोपशान्तश्चेत्ततोऽसौ संप्रपच्यते ॥
 विशेषमथ वक्ष्यामि स्पष्टं विद्रधिगुल्मयोः ।
 तुल्यदोषसमुत्थानाद्विद्रधेर्गुल्मकस्य च ॥
 कस्मान्न पच्यते गुल्मो विद्रधिः पाकमेति च ।
 गुल्माकाराः स्वयं दोषा विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
 विवरानुचरो यन्निरप्सु बृहुदको यथा ।
 एवं प्रकारो गुल्मस्तु तस्मात्पाकं न गच्छति ॥
 मांसशोणितबाहुल्यात्पाकं गच्छति विद्रधिः ।
 मांसशोणितहीनत्वान्गुल्मः पाकं न गच्छति ।
 गुल्मस्तिष्ठति दोषेस्त्वे विद्रधिर्मांसशोणिते ॥
 विद्रधिः पच्यते तस्माद्गुल्मश्चापि न पच्यते ।
 हृन्नाभिवस्तिजः पक्वो वर्ज्या यश्च त्रिदोषजः ॥
 अथ मज्जपरीपाको घोरः समुपजायते ।
 सोऽस्थिमांसनिरोधेन द्वारं न लभते यदा ॥
 ततः स व्याधिना तेन ज्वलनेनेव दह्यते ।
 अस्थिमज्जोष्णया तेन शीर्यते दह्यमानवत् ॥
 विकारः शल्यभूतोऽयं क्लेशयेदातुरं चिरम् ।

अथास्य कर्मणा व्याधिर्द्धारन्तु लभते यदा ॥
 ततो मेदःप्रभं स्निग्धं शुक्लं शीतमथो गुरु ।
 भिन्नेऽस्थि निस्त्रवेत्पूयमेतर्दस्थगतं विदुः ॥
 विद्रधिं शास्त्रकुशलाः सर्वदोषरुजावहम् ॥

—
 दशमोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पनाडीस्तनुरेगनिदानं व्याख्यास्यामः ॥
 त्वङ्मांसशोषितगताः कुपितास्तु दोषाः
 सर्वाङ्गसारिणमिहास्थितमात्मलिङ्गम् ।
 कुर्वन्ति यं विस्तृतमुन्नतमाशु शोफं
 तं सर्वतोविसरणाच्च विसर्पमाहुः ॥
 वातात्मकोऽसितसृदुः परुषोऽङ्गमर्द्द
 सन्भेदतोदपवनज्वरलिङ्गयुक्तः ।
 गण्डैर्वदा तु विषमैरतिदूषितत्वा
 द्युक्तः स एव कथितः खलु वर्जनीयः ॥
 पित्तात्मको द्रुतगतिर्ज्वरदाहपाक
 स्फोटप्रभेदबहुलः क्षतजप्रकाशः ।
 दोषप्रवृद्धिहतमांससिरो यदा स्यात्
 स्रोतोजकर्द्दमनिभो न तदा स सिध्यति ॥
 स्नेहात्मकः सरति मन्दमशीघ्रपाकः
 स्निग्धः सितः खयथुरत्यरुगुणकण्डुः ।
 सर्वात्मकस्त्रिविधवर्णरुजोऽवगाढः
 पक्वां न सिध्यति च मांससिराप्रणाशात् ॥

सद्यःक्षतव्रणमुपेत्य नरस्य पित्तं
 रक्तञ्च दोषबहुलस्य करोति शोफम् ।
 श्यावं सलोहितमतिज्वरदाहपाकं
 स्फोटैः कुलत्थसदृशैरमितैश्च कौर्णम् ॥
 सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
 पैत्तानिलावपि च दर्शितपूर्वलिङ्गा
 सर्वे च मर्शसु भवन्ति हि कच्छमाध्याः ॥
 शोफं न पक्वमिति पक्वमुपेक्षते यो
 यो वा व्रणं प्रचुरपूयमसाधुवृत्तः ।
 अभ्यन्तरं प्रविशति प्रविदार्य तस्य
 स्थानानि पूर्व विहितानि ततः स पृथः ॥
 तस्यातिमाचगमनाद्गतिरित्यतश्च
 नाडोव यद्वहति तेन मता तु नाडो ।
 दोषैस्त्रिभिर्भवति सा पृथगेकशश्च
 समूर्च्छितैरपि च शस्यनिमित्ततोऽन्या ॥
 तत्रानिलात्परुषत्क्षुब्धमुखो सशूला
 फेनानुविद्धमधिकं स्रवति क्षपायाम् ।
 तट्तापतोदसदनज्वरभेदहेतुः
 पीतं स्रवत्यधिकमुष्णमहःसु पित्तात् ॥
 ज्ञेया कफाद्वहुवनाज्जुनपिच्छिलास्त्रा
 रात्रिस्तुतिः स्तिमितरुक्कठिना सकण्डूः ।
 दोषद्वयाभिहितलक्षणदर्शनेन

तिस्रो गतीर्व्यतिकरप्रभवास्तु विद्यात् ॥
 दाहज्वरश्चसनमूर्च्छनवक्त्रशीषा
 यस्यां भवन्त्यभिहितानि च लक्षणानि ।
 तामादिशेत्पवनपित्तकफप्रोकोषा
 द्वोरामसुक्षयकरोमिव कालरात्रिम् ॥
 नष्टं कथञ्चिदणुमात्रमुदौरितेषु
 स्थानेषु शल्यमचिरेण गतिं करोति ।
 सा फेनिलं मथितमच्छमसृग्विमिश्र
 मुष्णं करोति सहसा सरुजा च नित्यम् ॥
 यावत्प्रो गतयी यैश्च कारणैः सम्भवन्ति हि ।
 तावन्तः स्तनरोगाः स्युः स्त्रीणां तैरेव हेतुभिः ॥
 धमन्यः संवृतद्वाराः कन्यानां स्तनसंश्रिताः ।
 दोषावितरणात्तासां न भवन्ति स्तनामयाः ॥
 तासामेव प्रजातानां गर्भिणीनान्तु ताः पुनः ।
 स्वभावादेव विवृता जायन्ते सम्भवन्त्यतः ॥
 रसप्रसादो मधुरः पक्वाहारनिमित्तजः ।
 क्षत्स्नदेहात्स्तनौ प्राप्तः स्तन्यमित्यभिधीयते ॥
 विशस्तेष्वपि देहेषु यथा शुक्रं न दृश्यते ।
 सर्वदेहाश्रितत्वाच्च शुक्ललक्षणमुच्यते ॥
 तदेव चेष्टयुवतेर्दृशनात्स्मरणादपि ।
 शब्दसंश्रवणात्स्पर्शात्संहर्षाच्च प्रवर्त्तते ॥
 सुप्रसन्नं मनस्तत्र हर्षणे हेतुरुच्यते ।
 आहाररसयोनित्वादेवं स्तन्यमपि स्त्रियाः ॥

तदेवापत्यसंस्पर्शाद्दर्शनात्स्मरणादपि ।
 ग्रहणाच्च शरीरस्य शुक्रवत्सम्भवर्त्तते ॥
 स्नेहो निरन्तरस्तत्र प्रसवे हेतुरुच्यते ।
 तत्कषायं भवेद्वातात्क्षिप्तञ्च प्लवतेऽम्भसि ॥
 पित्तादस्त्वञ्च कटुकं राज्योऽम्भसि च पीतिकाः ।
 कफाद्भनं पिच्छिलञ्च जले चाप्यवसीदति ॥
 सर्वैर्दुष्टैः सर्वलिङ्गमभिधाताञ्च दुष्यति ।
 यत्क्षीरमुदके क्षिप्तमेकीभवति पाण्डुरम् ॥
 मधुरच्चाविवर्णञ्च प्रसन्नं तद्विनिर्दिशेत् ।
 सक्षीरौ वाप्यदुग्धौ वा प्राप्य दोषः स्तनौ स्थिराः ॥
 रक्तमांसञ्च सन्दूष्य स्तनरोगाय कल्पते ।
 पञ्चानामपि तेषान्तु हित्वा शोणितविद्रधिम् ॥
 लक्षणाणि समानानि बाह्यविद्रधिलक्षणैः ।

एकादशोऽध्यायः ॥

अथातो ग्रन्थपच्यव्युदगलगण्डानां निदानं व्याख्यास्यामः ।
 वातादयो मांसमसृक् प्रदुष्टाः सन्दूष्य भेदय कफानुविद्धम् ।
 हृत्तोन्नतं विग्रथितन्तु शोफं कुर्वन्व्यतोग्रन्थिरिति प्रदिष्टः ॥
 अग्रयम्यते व्यथ्यत एति तोदं प्रत्यस्यते क्लथ्यत एति भेदम् ।
 कृण्वोऽसृदुर्व्यस्तिरिवाततश्च भिन्नः स्रवेच्चानिलजोऽस्त्रमच्छम् ॥
 दन्दह्यते धुष्यति चाति मात्रं पापयते प्रज्वलतीव चापि ।
 रक्तं सपीतोऽप्यथवापि पित्ताग्निः स्रवेदुष्णमतीव चास्त्रम् ॥

श्रोतो विवर्णोऽल्परुजोऽतिकण्डूः पाषाणवत्स'हननोपपन्नः ।
 चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भिन्नः स्रवेच्छुक्लवनश्च पूर्य ॥
 शरीरवृद्धिश्चयवृद्धिहानिः स्निग्धो महानल्परुजोऽतिकण्डूः ।
 मेदःकृतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमन्तु मेदः ॥
 व्यायामजातैरबलस्य तैस्तैराक्षिप्य वायुर्ह्रिं सिराप्रतानं ।
 संपीड्य सङ्कोच्य विगोथ्य वापि ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् ॥
 ग्रन्थिः सिराजः स तु कच्छसाध्यो भवेद्यदिस्यात्तरुजश्चलश्च ।
 अरुक् स एवाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयः ।
 हन्वस्थिकक्षाक्षकबाहुसन्धिमन्यागलेषूपचितन्तु मेदः ।
 ग्रन्थिं स्थिरं वृत्तमथायतंवा स्निग्धं कफश्चाल्परुजं करोति ॥
 तं ग्रन्थिभिश्चामलकास्थिमात्रैर्मत्स्याण्डजालप्रतिमैस्तथान्यैः ।
 अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति ॥
 कण्डूयुतास्तेऽल्परुजः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये ।
 मेदःक्रफाभ्यां खलु राग एष सुदुस्तरौ वर्षगणानुबन्धौ ॥
 गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमभिप्रदूष्य ।
 वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्धपाकम् ॥
 कुर्वन्ति मांसोपचयश्च शोफं तद्वुंदं शास्त्रविदो वदन्ति ।
 वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च ॥
 तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रन्थेः समानानि सदा भवन्ति ।
 दोषः प्रदुष्टो रुधिरं सिरास्तु संपीड्य सङ्कोच्य गतस्तु पाकं ॥
 सास्त्रावमुन्नहति मांसपिण्डं मासाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ।
 स्त्रवत्यजस्तं रुधिरं प्रदुष्टमसाध्यमेतद्रुधिरात्मकं स्यात् ॥
 रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्पाण्डुर्भवेद्वुंदपीडितस्तु ।

मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितेऽङ्गे मांसं प्रदुष्टं प्रकरोति शोफम् ॥
 अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमप्रसोपममप्रचाल्यम् ।
 प्रदुष्टमांसस्य नरस्य वाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य ॥
 मातार्वुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं साध्येष्वपीमान्यपवर्जयेत्तु ।
 संप्रसृतं मर्म्भणि यच्च जातं स्त्रोतःसु वा यच्चभवेदचाल्यम् ॥
 यज्जायतेऽन्यत्खलु पूर्वजाते ज्ञेयं तदध्यवृद्धमवृद्धजैः ।
 यद्वृद्धजातं युगपत्क्रमाद्वा द्विरवृद्धं तच्च भवेदमाध्यम् ॥
 न पाकमायान्ति कफाधिकत्वात्मेदोऽधिकत्वाच्च विशेषतस्तु ।
 दोषस्थिरत्वाद्ग्रथनाच्च तेषां सर्वार्वुदान्येव निसर्गतस्तु ॥
 वातः कफश्चैव गले प्रवृद्धौ मन्ये तु संसृत्य तद्यैव मेदः ।
 कुर्वन्ति गण्डं क्रमशः खलिङ्गैः सजन्वितं तं गलगण्डमाहुः ॥
 तोदान्वितः कृष्णसिरावनदः कृष्णोऽरुणो वा पवनात्मकस्तु ।
 मेदोऽन्वितश्चोपचितश्च कालाद्भवेत्प्रदिग्धे च गलेऽरुजश्च ॥
 पारुथ्ययुक्तश्चिरवृद्धपाको यदृच्छया पाकमियात्कदाचित् ।
 वैरस्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रशोषः ॥
 स्थिरः सर्वर्षोऽल्परुग्गण्डः शीतो महांश्चापि कफात्मकस्तु ।
 चिराभिवृद्धिं कुरुते चिरादा प्रपच्यते मन्दरुजं कदाचित् ।
 माधुर्यमास्यस्य च तस्य जन्तोर्भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः ।
 स्निग्धो मृदुः पाण्डुरनिष्टगन्धो मेदः कृतो नीरुग्गयातिकण्डुः ॥
 प्रलम्बतेऽलावुवदल्पमूलो देहानुरूपश्चयवृद्धियुक्तः ।
 स्निग्धास्यता तस्य भवेच्च जन्तोर्गलेन शब्दं कुरुते च नित्यम् ॥
 कृच्छ्रात् खसन्तं मृदु सर्वगात्रं संवल्लरातीतमरोचकार्त्तम् ।
 क्षीणन्तु वैद्यो गलगण्डिनं तं भिन्नस्वरं चैव विवर्जयेत्तु ॥

निबद्धः श्वयथुर्यस्य मुष्कवस्त्रम्बते गले ।

महान्वा यदि वा क्रम्वस्तं गण्डमिति निर्दिशेत् ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातो वृद्धापदंश्लोपदानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्दनिमित्ताः सप्त वृद्धयः ।
तासां मूत्रान्दनिमित्ते वृद्धो वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतु-
रन्यतमः ॥ अधः प्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवा-
हिनीरभिप्रपद्य धमनोः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धि-
मित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यतीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकटो-
मुष्कमेद्रेषु वेदना मारुत नियहः फलकोशशोफश्चेति ।

तत्रानिलपरिपूर्णां विस्तिमिवाततां परुषामनिमित्ता-
निलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते पक्वोदुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहो-
षवतीं चाशु समुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं कठिनामल्पवेदनां
शीतां कण्डूमतो श्लेष्म वृद्धिं कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां
रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां
मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसंभारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छ-
तोऽम्बुपूर्णा दृढतिरिव क्षम्यति मूत्रकृच्छ्रवेदनां वृषणयो
श्वयथुं कोशयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भार-
हरणबलवद्विग्रहवृद्धप्रपतनादिभिरा यासविशेषैर्वाशुरतिप्र-
वृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्दस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादाया
धीगत्वा दङ्गणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाण
च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याभातो

वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सगच्छ मवपीडितश्चोर्ध्वं मुपैति । विमुक्तश्च पुनराधमति तामन्त्रवृद्धि मसाध्यामित्याचक्षेत ॥

तत्रातिमैथुनादतिब्रह्मचर्याद्वा तथा ब्रह्मचारिणीं चिरोत्पृष्टां रजस्वलां दीर्घरोमां कर्कशरोमां सङ्कीर्णरोमां निगृढरोमामल्पद्वारां महाद्वारामप्रियामकामामचौक्ष्यसलिलप्रक्षालितयोनिमक्षालितयोनिं योनिरोगोपसृष्टां स्वभावतो वा दृष्टयोनिं वियोनिं वा नारौमत्यर्थमुपसेवमानस्य तस्या करजदशन विषशूकनिपातनादद्दनाद्वस्त्राभिघाताच्चतुष्पदीगमनादचौक्ष्य सलिलप्रक्षालनादवपीडनाच्छूक्रमूत्रवेगविधारणामैथुनान्ते वाऽप्रक्षालनादिभिर्मर्दमागम्य प्रकुपिता दोषाः क्षतेऽक्षतेवा श्वयथु मुपजनयन्ति तमुपदंशमित्याचक्षते ॥

स पञ्चविधस्त्रिभिर्दोषैः पृथक्संस्तैरसृजा चैकः ॥

तत्र वातिके पारुष्यं त्वक्परिपुटनं स्तब्धमेद्रता परुषशोफताविविधाश्च वातवेदनाः ॥

पैत्तिके ज्वरः श्वयथुः पङ्कोढुखरसङ्काशस्तीव्रदाहः क्षिप्रपाकः पित्तवेदनाश्च ॥

श्लैष्मिके श्वयथुः कण्डूमान् कठिनः स्निग्धः श्लेष्मवेदनश्च ।

रक्तजे कृष्णस्फोटप्राद्भावीऽत्यर्थमसृक्पवृत्तिः पित्तलिङ्गान्यत्यर्थं ज्वरदाहौ शोषश्च याप्यश्चैव कदाचित् ॥

सर्वजे सर्वलिङ्गदर्शनमवदरणं शोफसः कृमिप्राद्भावी मरणं चेति ॥

कुपितास्तु दोषा वातपित्तश्लेष्माणोऽथ प्रयन्ता वङ्गणी-
रुजानु जङ्घास्त्रवतिष्ठमानाः कालान्तरेण पादमाश्रित्य
अनैः शोफं जनयन्ति तत्श्लोपदमित्याचक्षते । तत्रिविधं वात-
पित्तकफनिमित्तमिति ॥ तत्र वातजं खरं कृष्णं परुषमनि-
मित्तानिलरुजं परिस्फुटति च बहुशः ॥ पित्तजस्तु पीताव-
भासमोषण्मृदुज्वरदाहप्रायश्च ॥ श्लेष्मजस्तु श्वेतं स्निग्धाव-
भासं मन्दवदेनं भारिकमिति महाशब्दिकं कण्टकैरुपचि-
तञ्च । तत्र सम्प्रसारतीतमतिमहद्वल्मीकजातं प्रसृतमिति
वजनीयानि ॥

भवन्तिचात्र ॥ बोध्यं ये तानि जानीयात् श्लोपदानि कफो-
च्छ्रयात् ।

गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात् ॥

पुराणोदकभूयिष्ठः सर्व्वर्तुषु च शीतलः ।

ये देशस्त्रेषु जायन्ते श्लोपदानि विशेषतः ॥

यादयोर्हस्तयोश्चपि श्लोपदं जायते नृणाम् ।

कर्णाच्चिनासिकौष्ठेषु केचिदिच्छन्ति तद्विदः ॥

तद्योदशोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति ॥ तद्यथा ॥

अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता कच्छपिका वल्मीक
मिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्हभो जालगर्हभः कक्षा
विस्फोटकीऽग्निरोहिणी चिम्पं कुनखीऽनुशयी विदारिका-

शर्करा- र्जुदं पामा विचञ्चिका रकसा पाददारिका कद-
रमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका
यौवनपिडका पद्मिनीकाण्टको जतूमणिर्मशकश्मश कोल-
स्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप-
कशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छर्गुदभ्रंशश्चेति ॥

स्निग्धा सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसन्निभा ।

कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगन्धिका ॥

यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंस्तृता ।

पिडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रत्येति सोच्यते ॥

धनामवक्त्रां पिडकामुन्नतां परिमण्डलां ।

अन्धालजीमत्प्रपूयां तां विद्यात्कफवातजाम् ॥

बिवृतास्यां महादाहं पक्वोद्ध्वरसन्निभाम् ।

विहतामिति तां विद्यात्पित्तोत्थ्यां परिमण्डलाम् ॥

ग्रन्थयः पञ्च वा षड्वा दारुणाः कच्छपीन्नताः ।

कफानिलाभ्यामुद्भूतां विद्यात्तां कच्छपीमिति ॥

पाणिपादतले सन्धौ ग्रीवायामूर्ध्वं जत्रुणि ।

ग्रन्थिर्व्वल्मीकवद्यस्तु ग्रनैः समुपचीयते ॥

तोदक्ते दपरीदाहकण्डूमद्भिर्नैर्नैर्हृतः ।

व्याधिर्व्वल्मीक इत्येष कफपित्तानिलोद्भवः ॥

पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।

इन्द्रवज्रान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥

कर्णौ परिसमन्ताद्वा पृष्ठे वा पिडकोग्ररुक् ।

शालूकवत्पत्रसिकां तां विद्यात् श्लेष्मवातजाम् ॥

हनुसन्धौ समुद्भूतं शोफमल्पकजं स्थिरम् ।
 पाषाणगर्दभं विद्याद्वलासपवनात्मकम् ॥
 विसर्पवत्सर्पति यो दाहज्वरकरस्तनुः ।
 अपाकः श्वयथः पित्ताक्त ज्ञेयो जालगर्दभः ॥
 बाहुपार्श्वीसकाक्षासु कृष्णस्फोटां सवेदनाम् ।
 पित्तप्रकोपात्मभूतां कक्षाभिमिति विनिर्दिशेत् ॥
 अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्ततः ।
 क्वचित्सर्व्वं वा देहे स्मृता विस्फोटका इति ॥
 कक्षाभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदाहणाः ।
 अन्तर्दाहज्वरकरा दोषपावकसन्निभाः ॥
 सप्ताहाद्वादश्याहाहा पचाद्वा घ्नन्ति मानवम् ।
 तामग्निरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥
 नखमांसमधिष्ठाय पित्तं वादश्च वेदनाम् ।
 करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्पमादिशेत् ॥
 तदेव चतरांगाख्यं तथोपनखमित्यपि ।
 अभिघातात्प्रदृष्टो यो नखो रुचोऽसितः खरः ॥
 भवेत्तु कुनखं विद्यात्कुलीनमिति संज्ञितम् ।
 गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णां सुपरिस्थिताम् ॥
 कफादन्तःप्रपाकान्तां विद्यादणुशयीं भिषक् ।
 विदारिकान्दवदृत्तां कक्षावङ्गणसन्धिषु ॥
 रक्तां विदारिकां विद्यात् सर्व्वजां सर्व्वलक्षणाम् ।
 प्राप्य मांससिरास्त्रायु श्लेष्मा भेदस्तथाऽनिलः ॥
 ग्रन्थिं कुर्व्वन्ति भिन्नोऽसौ मधुसर्पिर्व्वसानिभम् ।

स्रवत्यास्त्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः ॥
 मांसं विशोथ्य ग्रथितां शर्करां जनयेत्पुनः ।
 दर्गन्धं क्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः ॥
 स्रवन्ति सहसा रक्तं तद्विद्याच्छर्करावर्जम् ।
 पामाविचर्च्यौ कुष्ठे षु रकसा च प्रकीर्त्तिता ॥
 परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थं रुक्षयोः ।
 पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥
 शर्करोन्मथिते पादे क्षते वा कण्टकादिभिः ।
 मेदोरक्तानुगैश्चैव दधैर्वा जायते नृणाम् ॥
 सक्कोलः कठिनो ग्रन्थिर्निम्नमध्योन्नतोऽपि वा ।
 कोलमात्रः सरुक्स्त्रावो जायते कदरस्तु सः ॥
 क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरो पादौ कण्डूदाहृगन्विता ।
 दुष्टकर्मसंस्पर्शादलसं तं विनिर्दिशेत् ॥
 रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम् ।
 प्रत्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सगोणितः ॥
 रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः ।
 तदिन्द्रलसं खालित्यं रुज्येति च विभाव्यते ॥
 दाहणा कण्डूरा रुक्षा केशभूमिः प्रजायते ।
 कफवातप्रकोपेण विद्याहारुणकन्तु तम् ॥
 अरुंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्धनि ।
 कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम् ।
 क्रोधशोकप्रमत्ततः शरीरोष्मा शिरोगतः ॥
 पित्तञ्च केयानूपचति पलितं तेन जायते ।

दाहज्वररुजावन्तस्ताम्बाः स्फोटः सपीतकाः ॥
 गात्रेषु वदने चान्तर्विज्ञेयास्ता मसूरिकाः ।
 शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः ॥
 जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ।
 कण्टकैराचितं वृत्तं कण्डूमत्पाण्डूमण्डलम् ॥
 पद्मिनीकण्टकप्रख्यैस्तदाख्यं कफवातजम् ।
 नीरुजं सममुत्पन्नं मण्डलं कफरक्तजम् ॥
 सहजं रक्तमीषच्च श्लक्ष्णं जतुमणिं विदुः ।
 अवेदनं स्थिरञ्चैव यस्य गात्रेषु दृश्यते ॥
 माषवत्कुष्णमुत्सन्नमनिलान्मशवं दिशेत् ।
 कुष्णानि तिलमात्राणि निरुजानि समानि च ॥
 वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालकान् ।
 मण्डलं महदल्पं वा श्यामं वा यदि वा सितम् ॥
 सहजं नीरुजं गात्रेन्यच्छमित्यभिधीयते ।
 समुत्थाननिदानाभ्यां चर्मकीलं प्रकीर्तितं ॥
 क्राधायसप्रकुपितो वायुः पित्तेन संयुतः ।
 सहसा मुखमागम्य मण्डलं विस्फुरेत्ततः ॥
 नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे व्यङ्गं तमादिशेत् ।
 मर्द्दनात्पीडनाच्चापि तथैवात्यभिघाततः ॥
 मेढ्रचर्मं यदा वायुर्भजते सर्व्वतश्चरः ।
 तदा वातोपसृष्टन्तु चर्मं प्रतिनिवर्त्तते ॥
 मणेरधस्तात्कोशश्च ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 सवेदनः सदाहश्च पाकश्च व्रजति क्वचित् ॥

मारुतागन्तुसम्भूतां विद्यान्तां परिवर्त्तिकाम् ।
 सकण्डूः कठिनाचैव सैव श्लेष्मसमुत्थिता ॥
 अल्पीयसां यदा हर्षादालङ्गच्छेत्स्त्रियं नरः ।
 हस्ताभिघातादथ वा चर्मण्यद्वर्त्तितेबलात् ॥
 जर्दनात्पोडजाद्यापि शुक्रवेगविघाततः
 यस्यावपाटाते चर्म्म तां विद्यादवपाटिकाम् ॥
 वातोपसृष्टमेवन्तु चर्म्म संश्रयते मणिम् ।
 मणियश्मो पनडस्तु मूत्रस्रोतो रुणद्धि च ॥
 निरुद्धप्रकृते तस्मिन्नान्दधारमवेदनम् ।
 मूत्रं प्रवर्त्तते जन्तोर्म्मणिर्न च विदीर्यते ॥
 निरुद्धप्रकृतं विद्याद्वृद्धं चावपाटिकाम् ।
 वेगसधारणाद्विहता गुदमाश्रितः ॥
 निरुणद्धि महत्स्रोतः सूक्ष्महारं करोति च ।
 मार्गस्य सौक्ष्मात्तच्छेण पुरीषं तस्य गच्छति ॥
 सन्निरुद्धगुदं व्याधिमैत्रं विद्यात्सुदुस्तरम् ।
 शक्तमूत्रसमायुक्तेऽधीतेऽपाने शिशोर्नवेत् ॥
 त्रिन्नस्यास्त्राध्यामानस्य कण्डूरत्नक्रफाद्भवा ।
 कण्डूयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते ॥
 एकोभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादह्निपूतनम् ।
 स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ॥
 प्रक्षिद्यते यदा स्वेदात्स कण्डं जनयेत्तदा ।
 तत्र कण्डूयनात्क्षिप्रं स्फोटः स्त्रावश्च जायते ॥
 प्राहुर्वृषणकच्छं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ।

प्रवाहणातिसाराभ्यां निर्गच्छति गुदं वह्निः ॥

रुक्षदुर्बलदेहस्य तं गुदभ्रंशमादिशेत् ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

॥ अथातः शूकदोषनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता
दशचाष्टौ च व्याधयो जायन्ते । तद्यथा । सर्षपिका ।
अष्टीलिका । ग्रथितं । कुम्भीका । अलजी । मृदितम् ।
संमूढपिडका । अवमन्यः । पुष्करिका । र्शशहानिः ।
उतमा । ग्रन्थानकः । त्वक्पाकः । शोथितार्बुदम् ।
मांसावुदम् । ज्वरपाकः । विद्रधिः । तिलकालकश्चेति ॥

गौरसर्षपतुल्या तु शूकदुर्भग्नहेतुका ।

पिडका कफरक्ताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका बुधैः ॥

कठिना विषमैरन्तैर्भ्रातृस्य प्रकीपतः ।

शूकैस्तु विप्रसंयुक्तैः पिडकाऽष्टीलिका भवेत् ॥

शूकैर्यत्पूरितं शस्त्रद्वयितं तत्कफोत्थितम् ।

कुम्भीका रक्तपित्ताद्या जास्ववास्थिनिभाऽशुभा ॥

अलजीलक्षणैर्युक्तामलजीञ्च वितर्कयेत् ।

मृदितं पीडितं यत्तु संरब्धं वायुकीपतः ॥

पाणिभ्यां भृशसंमूढे संमूढपिडका भवेत् ।

दीर्घा बह्वपश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः ॥

सोऽवमन्यः कफाद्यभ्यां वेदनारोमहर्षकत् ।

पित्तशोणितसम्भूता पिडका पिडकाचिता ॥

पद्मपुष्करसंस्थाना ज्ञेया पुष्करिकेति सा ।
 जनयेत् स्पर्शहानिन्तु शोणितं शूकदूषितम् ॥
 मुद्गमाषोपमा रक्ता पिडका रक्तपित्तजा ।
 उत्तमैषा तु विज्ञेया शूका जीर्णनिमित्तजा ॥
 छिद्रैरण्मुखैर्यत्तु चितं मेढ्रं समन्ततः ।
 वातशोणितजो व्याधिर्विज्ञेयः शतपोनकः ॥
 पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान् ।
 कृष्णस्फोटैः सरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीडितम् ।
 यस्य वस्तिरुजस्योऽग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् ॥
 मांसदोषेण जानीयाद्वर्बुदं मांससम्भवं ।
 शीर्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः ॥
 विद्यात्तं मांसपाकन्तु सर्वं दोषकृतं भिषक् ।
 विद्रधिं सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत् ॥
 कृष्णानि चित्राण्यथवा शूकानि सविषाणि च ।
 पातितानि पचन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः ॥
 कालानि भूत्वा मांसानि शीर्यन्ते यस्य देहिनः ।
 सन्निपातसमुत्थानं तं विद्यात्तिलकालकम् ॥
 तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः श्रुतः ।
 विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ अथातोभग्नानां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

पतनप्रीकृन् प्रहाराक्षेपणव्यालमृगदशनप्रभृतिभिरभि-

घातविशेषैरनेकविधमस्यां भङ्गमुपदिशन्ति तत्तु भङ्गजातमनुसार्थमाणं द्विविधमेवोत्पद्यते सन्धिसुक्तं काण्डभग्नञ्च ॥

तत्र सन्धिसुक्तमुत्पिष्टं विस्लिष्टं विवर्त्तितमवक्षिप्तमतिक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तमिति षड्विधम् ॥ तत्र प्रसारणाकुञ्चनविवर्त्तनाक्षेपणाऽशक्तिरुग्ररुजत्वं स्पर्शासहत्वं चेति सामान्यं सन्धिसुक्तलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषेणोत्पिष्टे सन्ध्यावभयतः शोफो वेदनाप्रादुर्भावो विशेषतश्च नानाप्रकारा वेदना रात्रौ प्रादुर्भवन्ति ॥ विस्लिष्टेऽल्पशोफो वेदनासातत्यं सन्धिविक्रियाच ॥ विवर्त्तिते तु सन्धिपार्श्वापगमना द्विषमाङ्गता वेदना च ॥ अवक्षिप्ते सन्धिविस्लेषस्तौघरुजत्वञ्च ॥ अतिक्षिप्ते द्वयोः सन्ध्ययोरतिक्रान्तता वेदना च ॥ तिर्यक्क्षिप्ते त्वेकास्थिपार्श्वापगमनमत्यर्थं वेदनाचेति ॥

काण्डभग्नमत ऊर्ध्वं वक्ष्यामः ॥ कर्कटकमश्वकर्णं चूर्णितं पिञ्चितमस्थिच्छिन्नं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं च्छिन्नं पाटितं स्फुटितमिति द्वादशविधम् ॥ श्रयश्चबाहुत्वं स्पन्दनं विवर्त्तनस्पर्शासहिष्णुत्वमवपौडामाने शब्दः स्रस्ताङ्गता विविध वेदनाप्रादुर्भावः सर्वास्त्रवस्थासु न शर्मलाभ इति समासेन काण्डभग्नलक्षणमुक्तम् ॥

विशेषतस्तु संमूढमुभयतोऽस्थिमध्यभग्नं यन्त्रिरिवोन्नतं कर्कटकम् ॥ अश्वकर्णवदुन्नतमश्वकर्णकम् ॥ चूर्णितमस्थि तत्तु शब्दस्पर्शाभ्यां बोद्धव्यम् ॥ पिञ्चितं पृथुतां गतमनल्पशोफम् ॥ पार्श्वयोरस्थि ह्यनोन्नतमस्थिच्छिन्नम् ॥

खल्लेत प्रकम्पमानं काण्डभग्नत्वम् ॥ अस्यवयवोऽस्थिमध्य-
ननुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यतीति मज्जानुगतम् ॥ अस्थि निः-
शेषत स्फिन्नमतिपातितम् ॥ आभुग्नमविसृक्तास्थि वक्रम् ॥
अन्यतरपार्श्वं वशिष्टं स्फिन्नम् ॥ पाटितमणु बहुविदारितं
वेदनावच्च ॥ शूकपूर्णं मिवाध्मातं विपुलं विस्फुटोक्तं
स्फटितमिति ॥ तेषु चूर्णितच्छिन्नातिपातितमज्जानुगतानि
क्लृप्तासाध्यानि क्लृप्तवृद्धबालानां क्षत चीर्णकुष्ठश्वासिनां
मन्यपगतश्चेति ॥

भवन्ति चात्र ॥ भिन्नंकपालं कटयान्तु सन्धिभुक्तं तथा च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥

असंस्लिष्टं कपालन्तु ललाटे चूर्णितञ्च यत् ।

भग्नं स्तनान्तरे शङ्खे पृष्ठे मूर्ध्नि च वर्जयेत् ॥

आदितो यच्च दुर्ज्जातमस्य सन्धिरश्चापि वा ।

सम्यक् संहितमप्यस्थि दुर्न्यासादुर्निबन्धनात् ॥

सङ्क्षोभाहापि यन्नच्छेद्विक्रियां तत्तु वर्जयेत् ।

मध्यस्य वयवोऽवस्थास्तिस्त्री याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र स्थिरो भवेज्जन्तुरूपक्रान्तो विजानता ।

तरुणास्थीनि नश्यन्ते भज्यन्ते नलकानि तु ॥

कपालानि विभियन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

॥ अथातो सुश्रुरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥

सुश्रुरोगाः पञ्चषष्टिः समस्वायतनेषु तत्रायतनान्योऽष्टौ

दन्त मूलानि दन्ता जिह्वा तालु कण्ठः सर्वाणि चेति ।
 तत्राष्टावोष्ठयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु । अष्टौ दन्तेषु ।
 पञ्च जिह्वायाम् । नव तालुनि । सप्तदश कण्ठे । त्रयः
 सर्वेष्वायतनेषु ॥

तत्रोष्ठप्रकोपा वातपित्तश्चेत्सन्निपातरक्तमांसमेदेऽभि-
 खातनिमित्ताः ॥

कर्कशौ परुषौ मूढौ कृणौ तीव्ररुगन्वितौ ।
 दाह्ये ते परिपुटेते ओष्ठौ मारुतकीपतः ॥
 आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् ।
 सदाहपाकसंस्त्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः ॥
 सवर्णाभिस्तु, चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।
 कण्डूमन्तो कफाच्छनौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरु ॥
 सकृत्कृणौ सकृत्पीतौ सकृच्छेतौ तथैव च ।
 सन्निपाते न विज्ञेयादनेकपिडकाचितौ ॥
 खर्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ ।
 रक्तीपसृष्टौ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ ॥
 मांसदुष्टौ गुरु मूली मांसपिण्डवदुद्गतौ ।
 जन्तवश्चात्र मूच्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् ॥
 मेदसा घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तो स्थिरौ सृदू ।
 अच्छ्छाटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरु ॥
 क्षतजाम्बो विदीर्येते पाटेते चाभिघाततः ।
 अथितो च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ ॥
 दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुप्फुटको दन्तवेष्टकः

शौषिरो महाशौषिरः परिदर उपकुशो दन्तवैदर्भा वर्धनो-
ऽधिमांसो नाड्यः पञ्चेति ॥

शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात्प्रवर्त्तते ।

दुर्गन्धीनि सक्कणानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च ॥

दन्तमांसानि शीर्यन्ते पचन्तिच परस्परम् ।

श्रीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥

दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथः सर्जो महान् ।

दन्तपुष्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः ॥

स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।

दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥

श्वयथर्दन्तमूलेषु रुजावान्कफरक्ततः ।

लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः ॥

दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ।

दन्तमांसानि पचन्ते मुखञ्च परिपीड्यते ॥

यस्मिन्स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः ।

दन्तमांसानि शीर्यन्ते यस्मिन् छीवति चाप्यसृक् ॥

पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हिसः ।

वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च ॥

आघटिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः ।

आध्मायन्ते स्नुते रक्ते मुखं पूति च जायते ॥

यस्मिन्नुपकुशः स स्यात्पित्तरक्तक्षतो गदः ।

दृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।

भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भाऽभिघातजः ।

मारुतेनाधिकी दन्ती जायते तीव्रवेदनः ॥
 दर्जनः स मतो व्याधिर्जाते रुक्च प्रशाम्यति ।
 हानव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ॥
 लालास्रावो कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ।
 दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ॥
 दन्तगतास्तु दालनः क्रिमिदन्तको दन्तहर्षा भञ्जनकः
 शर्करा कपालिका श्यावदन्तको हनुमोक्षश्चेति ॥
 दाह्यन्ते बहुधा दन्ता यस्मिंस्तोत्ररुगन्विताः ।
 दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिर्निमित्तजः ॥
 कृष्णश्छिद्री चलः स्रावी ससंरम्भो महारुजः ।
 अनिमित्तरुजो वाताह्वितः क्रिमिदन्तकः ॥
 दशनाः शीतमुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च ।
 यस्य तं दन्तहर्षन्तु व्याधिं विद्यात्समीरणात् ॥
 वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन् दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् ।
 कफवातकृतो व्याधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥
 शर्करेव स्थिरीभूतो मलो दन्तेषु यस्य वै ।
 सा दन्तानां गुणघ्नो तु विज्ञेया दन्तशर्करा ॥
 दलन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह ।
 ज्ञेया कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ॥
 योऽसृग्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
 श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥
 वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्निधिसंहतः ।
 हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः ॥

जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्द्वैषैरलास उप-
जिह्विकाचेति ।

जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शकच्छदनप्रकाशा ॥
पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरत्तैरपि कण्टकैश्च ।
कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोद्गमैः शाल्मलिकण्टकाभैः ॥
जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलामसंज्ञः कफरक्तमूर्तिः ।
जिह्वां स तु स्तभयति प्रवृद्धा मूले तु जिह्वा भृगमेति पाकम् ॥
जिह्वायरूपः श्वयथुर्हि जिह्वामुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः ।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽभावप्रजिह्विकेति ॥

तालुगतास्तु, गलशुण्डिका तुण्डिकेय्यध्रुवो मां-
सकच्छपोऽर्बुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटतालुशोषस्तालुपाक
इति ॥

श्लेष्मासृग्भ्यांतालुमूलात्प्रवृद्धोदीर्घः शोफो धातवस्तिप्रकाशः ।
तृष्णाकाशश्वासकृत्सम्प्रदिष्टाव्याधिव्यैः कण्डशुण्डोतिनाम्ना ॥
शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाको प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु ।
शोफः स्तब्धालोहितस्तालुदेशेरक्ताञ्जो यः सोऽध्रुवोरुग्वज्वराढः ॥
कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्माऽरक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात् ।
पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्वुदं प्रोक्तलिङ्गम् ॥
दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजच्च ताल्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः ।
नीरुक्स्थायिकोत्तमात्रः कफात्स्यान्नेदीयुक्तात्पुप्पुटस्तालुदेशे ॥
शोषोऽत्यर्थं दीर्यते चापि तालुः श्वासोवातात्तालुशोषः सपित्तात् ।
पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थंघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥

कण्डगतास्तु रोहिण्यः प्रञ्च कण्टशालूकमधिजिह्वी

बलयो बलास एकवृन्दो वृन्दः शतघ्नी गिलायुर्गलविद्रधिर्ग-
लौघः स्वरघ्नी मांसतानो विदारो चेति ॥

गलेऽनिलः पित्तकफौ चमूर्च्छितौ पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रदूथमांसंगलरोधिनोऽङ्गुरान्मुञ्चन्ति यान्सां शुहरातुरोहिणी ॥
जिह्वां समन्ताद्भृशवेदना ये मांसाङ्गुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः ।
तां रोहिणीं वातकृतां वदन्ति वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ताम् ॥
क्षिप्रोन्नमा क्षिप्रविदाहपाका तीव्रज्वरापित्तनिमित्ततः स्यात् ।
स्त्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका र्वीं स्थिरासा कफसम्भवा वै ॥
गन्धोरपाकाऽपतिवारवीर्यात्रिदोषलिङ्गात्रय सम्भवा स्यात् ।
स्फोटोचितापित्तसमानलिङ्गाऽसाध्याप्रदिष्टार्धरात्रिकेयम् ॥
कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो ग्रन्थिर्गले कण्ठकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य स्तं कण्ठशालूकमिति बुवंति ॥
जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु जिह्वाप्रबन्धोपरि रक्तमिश्रः ।
त्रेयो द्विजिह्वः खलु रोग एष विवर्जयेदागतपाकमेनम् ॥
बलास एवायतमुन्नतश्च शोफं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वं यैवाप्रतिवारवीर्यं विवर्जनीयं बलयं वदन्ति ॥
गले च शोफं कुरुतः प्रवृद्धौ स्नेहानिलौ खासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेतदाहुर्बलाससंज्ञं निपुणा विकारम् ॥
वृत्तोन्नतो यः श्वयथुः सदाहः कण्ठन्वितोऽपाक्वमुदुर्गुत्तम् ।
नाम्नैकवृन्दः परिकल्पितोऽसौ व्याधिर्बलासक्षतजप्रसृतः ॥
समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्विद्यात्मकोदं पवनस्रजं तम् ॥
वर्त्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी या चिताऽतिमात्रं पिशितप्ररोहैः ।

नानारुजोच्छ्रायकरी विदोषाज्ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नासाध्या ॥
 ग्रन्थिर्गलेत्वामलकास्थिमात्रःस्थिरोऽल्परुक्स्यात्कफरक्तमूर्त्तिः ।
 संलक्ष्यते सक्तमिवाशनञ्च स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥
 सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः शोफो रुजो यत्र वसन्ति सर्वाः ।
 स सर्वदोषो गलविद्रधिस्तु तस्यैव तुल्यः खलुसर्वजस्य ॥
 शोफो महानन्नजलावरोधो तीव्रज्वरो वातगतेर्निहन्ता ।
 कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले गलौघः परिकीर्त्यतेऽसौ ॥
 योऽतिप्रताम्यन् श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
 कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः स रोगः श्वसनात्स्वरघ्नः ॥
 प्रतानवान् यः श्वयथुः सुवष्ट गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
 स मांसतानः कथितोऽवलम्बो प्राणप्रणुत्सर्वकृती विकारः ॥
 सदाहृतोदं श्वयथुं सरक्तमन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
 पित्ते न विद्याहृदने विदारीं पार्श्वे विशेषात्स तु येन ज्ञेते ॥

सर्वसरास्तु वातपित्तकफशोणितनिमित्ताः ॥
 स्फोटैः सतोदैर्बुध्नं समन्ताद्यस्याचितं सर्वं सरः स वातात् ॥
 रक्तैः सदाहैस्तनुभिः सप्तैतैर्यस्याचितं वापि स पित्तकोपात् ।
 कण्डूयुतैरल्परुजैः सवर्णैर्यस्याचितं चापि स वै कफेन ॥
 रक्तेन पित्तेन दित एक एव कैश्चित्पुद्गिष्टो मुखपाकसंज्ञः ॥

इति सुश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे निदानस्थानं समाप्तम् ॥

॥ शारीरस्थानम् ॥

—००००००—

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथातः सर्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वभूतानां कारणमकारणं सत्वरजस्तमोलक्षणमष्ट-
रूपं मखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं
ब्रह्मनां चेत्यज्ञाना मधिष्ठानं समुद्रद्रवोदकानां भावानाम् ॥

तस्मादव्यक्तान्महानुत्पद्यते तस्मिन् एव । तस्मिन्नाच्च
महत्तस्मिन् एवाहङ्कार उत्पद्यते । स च त्रिविधो
वैकारिकस्तेजसो भूतादिरिति । तत्र वैकारिकादहङ्कारा-
त्तेजससहायात्तत्त्वक्षणान्ये वैकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यन्ते । तद्य-
था । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्धस्तीपस्थपायुपादमनां-
सीति । तत्र पूर्व्याणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । इतराणि
पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ॥

भूतादेरपि तेजससहायात्तत्त्वक्षणान्येव पञ्चतन्मात्राण्यु-
त्पद्यन्ते तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं
रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्ध्वः ।
एवमेषा तत्त्वचतुर्विंशतिर्व्याख्याता ॥

तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः । कर्मेन्द्रियाणां
यथा सङ्घर्षवचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ॥ अव्यक्तं
महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः शेषाः षो-

उग्र विकाराः । स्वःस्वक्षैषां विषयोऽधिभूतम् । स्वयमध्या-
त्ममधिदैवतञ्च । अथ ब्रह्मे ब्रह्मा । अहङ्कारस्थेश्वरः ।
मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वची वायुः सूर्यश्च-
क्षुषेः । रमनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वत्सोऽग्निः ।
हस्तशरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रम् । प्रजाप-
तिरुपस्थस्येति । तत्र सर्व्वेवाचेतन एष वर्गः पुरुषः पञ्च-
विंशतितमः सच कार्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवति ।
सत्यप्यचेतन्ये प्रधानस्य पुरुष कैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ति
चौरादींश्च हेतुमुदाहरन्ति ॥

अत ऊर्ध्वं प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्यं व्याख्या-
स्यामः ॥ तद्यथा ॥ उभावप्यनादौ उभावप्यनन्तौ उभा-
वप्यजिज्ञौ उभावपि नित्यौ उभावप्यपरौ उभोच सर्व्व-
गतविति ॥ एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीजधर्मिणा
प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणो चेति । बहवस्तु पुरुषाश्चेतना-
वन्तोऽगुणा अवो जधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो मध्यस्थधर्मि-
णश्चेति ॥

तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा सर्व्वेवैते
विशेषाः सत्त्व रजस्तमोमया भवन्ति तदञ्जनत्वात्तन्मयत्वाच्च
तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तोत्येके भाषन्ते ॥

वैद्यकेषु ॥ स्वभावमोक्षरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।

परिणामञ्च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथदर्शिनः ॥

तमग्रान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामी व्यजन्यत ॥

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदा ।

भृतेभ्योहि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥

यतोऽभिहितं तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तः ॥

भौतिकानिचेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः ॥

भवति चात्र ॥ इन्द्रियेणेन्द्रियार्थानुस्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तु त्वयोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥

नचायुर्व्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च ।

असर्व्वगतेषु च क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषस्यापकान् हेतूनुदाहरन्ति ॥

अयुर्व्वेदशास्त्रेष्वसर्व्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च तिर्य्यग्गोनि-

मानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्म्मधर्म्मनिमित्तं त एतेऽनुमान-

याह्याः परम सूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहितरेतसोः

सन्निपातेष्वऽभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरि-

समवायः पुरुष इति । स एव कर्म्मपुरुषश्चिकित्साधिकृतः ॥

तस्य सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणायानावुन्मेषनिमेषौ

बुद्धिर्मनः सङ्कल्पो विचारणा स्मृतिर्विज्ञानमभ्यवसायो-

विषयोदलब्धिश्च गुणाः ॥ सात्विकास्तु आनृशंस्यं संविभा-

गवृचिता तितित्वा सत्यं धर्म्म आस्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा

स्मृतिधृतिरनभिषङ्गश्च ॥ राजसास्तु दुःखबहुलताऽटन-

शीलता ऽधृतिरहङ्कार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो मानो

हर्षः कामःक्रोधश्च ॥ तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्म्म

शीलता बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्म्मशीलता निद्रालु-

त्वञ्चेति ॥ आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्व्वच्छिद्रसमूहो

विविक्तता च ॥ वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्व्वेष्टासमूहः

सर्वशरीरस्यन्दनं लघ्वता च ॥ तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं
वर्णः सन्तापो आजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैष्ण्यं शौर्यञ्च ॥
आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं
स्नेहो रेतश्च ॥ पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रियं सर्वं मूर्त्ति-
समूहो गुरुता चेति ॥ तत्र सत्वबहुलमाकाशम् । रजो-
बहुलो वायुः । सत्वरजोबहुलोऽग्निः । सत्वतमोबहुला
आपः । तमोबहुला पृथिवीति ॥

श्लोकौ चात्र भवतः ॥

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वान्येतानि निर्दिशेत् ।

स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैवतु ।

चेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्रशोणितशुद्धि नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

वातपित्तश्लेष्मकुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषरेतसः प्र
प्रजोत्पादनेन समर्था भवन्ति ॥ तेषु वातवर्णवेदनं
वातेन । पित्तवर्णवेदनं पित्तेन । श्लेष्मवर्णवेदनं श्लेष्मणा
शोणितवर्णवेदनं कुणपगन्धनल्पं रक्तेन । ग्रन्थिभूतं श्लेष्म
वाताभ्याम् । पूतिपूयनिभं पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं प्रागुक्तं
पित्तमारुताभ्याम् । मूत्रपुरीषगन्धि सन्निपातेनेति । तेषु
कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणरेतसः कृच्छ्रसाध्याः ॥ मूत्रपुरीषरे-
तसः स्वसाध्याः साध्यमन्यचेति ॥

आर्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः
समस्तै श्लोपसृष्टमवीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादि-
भिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाश-
मसाध्यं साध्यमन्यद्भवति ॥

भवन्तिचात्र ॥ तेष्वप्याद्यान्शुक्रदोषांस्त्रोन्मेषेहृस्त्रेदादिभिर्जयेत् ।

क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथाचोत्तरवस्तिभिः ॥

पाययेत् नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि ।

धातकौपुष्यखदिरदाडिमार्जुनसाधितम् ॥

पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम् ।

ग्रन्थिभूते गठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि ॥

परूषकवटादिभ्यां पूयप्रस्थेच साधितम् ।

प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्यं क्षीणरेतसि ॥

विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गभिः ।

स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरुद्धममुवासितं ॥

योजयेच्छुक्रदोषार्तं सम्यगुत्तरवस्तिना ।

विधिमुत्तरवस्थन्तं कुर्यादार्तवशुद्धये ॥

स्त्रोणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्तवार्त्तिषु ।

कुर्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च ॥

ग्रन्थिभूते पिवेत् पाठां त्रूप्रणं वृक्षकाणि च ।

दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्तवे ॥

पिवेद्भद्रश्रियः काथञ्चन्दनकाथमेव च ।

शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्त्रमवचारणम् ॥

दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्त्रप्यार्तवार्त्तिषु ।

अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् ॥
 स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च ।
 शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा ॥
 शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् ।
 तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् ॥
 तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि ।
 असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यदुक्तलक्षणात् ॥
 असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्द्दः सवेदनः ।
 तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्रुषा ॥
 दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः ।
 तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् ॥
 रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् ।
 दोषैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः ॥
 तत्र मत्स्यकुलत्याम्बतिलमाषसुरा हिताः ।
 पाने मूत्रमुदशिञ्च दधि शुक्लञ्च भोजने ॥
 क्षौणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् ।
 तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत् ॥

एवमदुष्टशुक्रः शुद्धान्वा । ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति
 ब्रह्मचारिणौ दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गन-
 खञ्जेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलाया-
 सान् परिहरेत् । किङ्कारणं । दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलो-
 ऽञ्जनादभ्यो रीदनाद्विक्तदृष्टिः स्नानानुलेपनाहुःखशील-
 स्तेलाभ्यङ्गात् कुष्ठैः नखाभकर्तृनात् कुनखी प्रधावनाच्च-

अलो हसनाच्छावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रालापौ चातिकथना-
दतिशब्दश्रवणादधिरोऽवलेखनात् खलतिर्माकृतायाससेवना-
दुन्मत्तो गर्भा भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् ॥ दर्भसंस्तर-
शायिनीं करतलशरावपर्णान्वतमभोजिनीं हविष्यं त्राहृद्ध
भर्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवाससम-
लङ्घितां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य
हेतोः ।

पूर्वं पश्येदुत्तुस्नाता यादृशं नरमङ्गना ।

तादृशं जनयेत् एवं भर्तारं दर्शयेदतः ॥

ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् ।

कर्मणान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः ॥

ततोऽपराह्णे पुमान्मासं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः-
क्षीराभ्यां शाल्वोदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां
तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभि-
विश्वास्य विकल्पैश्चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां
चोपेयादिति पुत्रकामः ॥

एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च ।

प्रजासौभाग्यमैश्वर्यं बलञ्च दिवसेषु वै ॥

अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्री-
कामः ॥ त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ।

तच्च प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां-
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते ।
द्वितीयेऽप्येवं स्रुतिकाष्ठे वा । तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गी-

ऽत्यायुर्द्धा भवति । चतुर्थे तु सम्पूर्णङ्गो दीर्घायुश्च भवति ।
नच प्रवर्त्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा
नद्यां प्रतिस्त्रोतःप्रावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं
च्छति तद्वदेव द्रष्टव्यं । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परि-
हरेत् । अतः परं मासादुपेयात् ।

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशृङ्गासहदेवाविश्वदे-
वानामन्यतमं क्षीरेणाभिषुत्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून् दद्याद्-
क्षिणे नासापुटे पुञ्चकामायै नच तान्निष्ठीवेत् ॥

ध्रुवश्चतुर्णां सान्निध्याद्गर्भः स्यादधिपूर्वकः ।

ऋतुक्षेत्रांश्चबीजानां सामग्र्यादङ्गुरो यथा ॥

एवं जाता रूपवन्तो महासत्त्वाश्चिरायुषः ।

भवन्वृणस्य मीक्तारः सत्पत्राः पुत्त्रिणे हिताः ॥

तत्र तेजोधातुः सर्ववर्णानां प्रभवः स यदा गर्भात्पत्ता-
वञ्चातु प्रायो भवति तदा गर्भं गौरं करोति पृथिवीधातु-
प्रायः कृष्णं पृथिव्याकाशधातुप्रायः कृष्णश्यामं तोयाकाश-
धातुप्रायो गौरश्यामं ॥ यादृग्वर्णमाहारमुपसेवते गर्भिणी
तादृग्वर्णप्रसवा भवतीत्येके भाषन्ते ॥ तत्र दृष्टिभागमप्रति-
पन्नं तेजो जालम्बं करोति । तदेव रक्तानुगतं रक्ताक्षं
पित्तानुगतं पिङ्गाक्षं श्लेष्मानुगतं श्लेष्माक्षं वातानुगतं
विकृताक्षमिति ॥

भवन्ति चात्र ॥ घृतपिण्डो यथैवाग्निमाश्रितः प्रविलीयते ।

विसर्पत्यात्तं वं नार्थ्यास्तथा पुंसां समागमे ॥

बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमावित्यभिधोयेते धर्मतरपुरःसरौ ॥
 पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
 स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥
 यः पूतियोनी जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।
 स योनिशेषसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् ॥
 स्वे गुदेऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुं वत् प्रवर्त्तते ।
 कुम्भीकः स च विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम् ॥
 दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्त्तते ।
 ईर्ष्यकः स च विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम् ॥
 यो भार्यायानृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्त्तते ।
 ततः स्त्रीचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥
 ऋतौ पुरुषवदापि प्रवर्त्तताङ्गना यदि ।
 तत्र कन्या यदि भवेत् सा भवेन्नरचेष्टिता ॥
 आसेक्यश्च सुगन्धी च कुम्भीकश्चेर्ष्यकस्तथा ।
 सरेतसस्त्वमो ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥
 अनया विप्रकृत्या तु तेषां शुक्रवहाः सिराः ॥
 हर्षात् स्य टत्वमायान्ति ध्वजोच्छ्रायस्ततो भवेत् ॥
 आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ ।
 स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥
 यदा नार्यावुपेयातां हृषस्यन्त्यौ कथञ्चन ।
 सुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते ॥
 ऋतुस्नाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
 आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥

मासि मासि विवर्द्धेत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
 कललं जायते तस्या दर्जितं पैलकैर्गुणैः ॥
 सर्पवृश्चिककुम्भाण्डविकृताकृतयश्च ये ।
 गर्भास्त्वेते स्त्रियाश्चैव ज्ञेयाः पापकृता मृशम् ॥
 गर्भो वातप्रकोपेण दौहदे चावमानिते ।
 भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्मूको मिश्रिमाण एव च ॥
 मातापित्रोस्तु नास्ति क्वादशभैश्च पुराकृतैः ।
 वातादीनाञ्च कोपेन गर्भो विकृतिमाप्नुयात् ॥
 मलाल्पत्वादयोगाच्च वायोः पक्वाशयस्य च ।
 वातमूत्रपूरीषाणि न गर्भस्थः करोति हि ॥
 जरायुणा मुखेच्छन्ने कण्ठे च कफवेष्टिते ।
 वायोर्मार्गानिरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥
 निश्वासोच्छ्वाससङ्गोभस्त्रप्रान्गर्भोऽधिगच्छति ।
 मातुर्निश्वासितोच्छ्वाससङ्गोभस्त्रप्रसम्भवान् ॥
 सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्भवौ ।
 तलेष्वसम्भवो यश्च रोमणामेतत् स्वभावतः ॥
 भाविताः पूर्वदेहेषु सततं शास्त्रबुद्धयः ।
 भवन्ति सत्वभूयिष्ठाः पूर्वजातिस्मरानराः ॥
 कर्मणा चीदितो देन तदाप्नोति पुनर्भवे ।
 अभ्यस्ताः पूर्वदेहे ये तानेव भजते गुणान् ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥

सौम्यं शुक्रमात्तवमान्नेयमितरेषामप्यत्र भूतानां-
सान्निध्यमस्यगुणा विशेषेण परस्परौपकारात्परस्परानुग्रहा-
त्परस्परानुप्रवेशाच्च ।

तत्र स्त्रीपुंसयोः संयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदौरयति ।
ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते
संसृज्यते चार्त्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात् संसृज्यमानो
गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते ॥ चेतश्चो वेदयिता स्पृष्टा घ्राता
द्रष्टा श्रोता रसयिता पुरुषः स्रष्टा गन्तासाक्षी धाता वक्ता यो
ऽसावित्येवमादिभिः पर्यायवाचकैर्नामभिरभिधीयते दैव-
संयोगादक्षयोऽव्ययोऽचिन्त्यो भूतात्मना सहान्वक्षं सत्वर-
जस्तमोभिर्देवासुरैरपरैश्च भावैर्वायुनाभिप्रेष्यमाणो गर्भा-
शयमनुप्रविश्यावतिष्ठते ॥

तत्र शुक्रबाहुल्यात् पुमानात्तवबाहुल्यात् स्त्री साम्यादु-
भयोर्नपुंसकमिति ॥ ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्त्तवः ॥

अदृष्टार्त्तवाप्यस्त्रीत्येके भाषन्ते ॥

भवन्ति चात्र ॥ पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नात्ममुखद्विजाम् ।

नरकामां प्रियकथां स्वस्तकुक्ष्यचिमूर्ध्वजाम् ॥

स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम् ॥

हृषीक्षुक्ष्य पराङ्घ्रापि विद्यादृतुमतीमिति ।

नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा ॥

ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संव्रियते तथा ।

मासनेोपचितं काले धमनीभ्यान्तदार्त्तवम् ॥

ईषत्क्षणं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत् ।

तद्वर्षाद्वा दशात्काले वर्त्तमानमसृक्पुनः ॥

जरापक्वग्रोराणां याति पञ्चाशतः क्षयम् ।

युग्मे ष् तु पुमान् प्रोक्तो दिवसेष्वन्यथाऽबला ॥

पुस्यकाले शुचिस्तस्मादपत्यार्थी स्त्रियं व्रजेत् ॥

तत्र सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गानि श्रमो ग्लानिः
पिपासा सक्थि सदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणञ्चयेनेः

स्तनयोः कृष्णमुखता रोमराज्यद्वयमस्तथा ।

अक्षिपद्माणि चाप्यस्याः संमील्यन्ते विशेषतः ॥

अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् ।

प्रसेकः सदनञ्चापि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवयमपतर्पणमतिकर्षणं दिवा-
स्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कुटका-
सनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणंचाकाले वेग-
विधारणञ्च न सेवेत ॥

दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते ।

स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥

तत्र प्रथमे मासि कललं जायते । द्वितीये शीतोष्मा-
निलैरभिप्रपच्यमानानां महाभूतानां सङ्घातो घनः सञ्जायते
यदि पिण्डः पुमान् स्त्रीचेत्येशी नपुंसकञ्चेद्वुदमिति ।
तृतीये हस्तपादशिरसां पञ्च पिण्डका निर्वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गवि-
भागश्च सूक्ष्मो भवति । चतुर्थे सर्वाङ्गप्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्त-
तरो भवति गर्भहृदयप्रव्यक्तभावा चेतनाधातुरभिव्यक्तो
भवति कस्मात् तत्स्थानत्वात्तस्मान्नर्भश्चतुर्थे मास्यभिप्राय

मिन्द्रियार्थेषु करोति द्विहृदयाच्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते ।
 दौहृदविमाननात्कुञ्जं कुण्ठिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षम-
 नक्षंवा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै
 दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषश्च पुत्रं
 जनयति ॥

भवन्ति चान्न ॥ इन्द्रियार्थांस्तुयान्यान्साभोक्तुमिच्छति गर्भिणी

गर्भाबाधभयात्तांस्तान्भिषगाहृत्य दापयेत् ।

सा प्राप्तदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितं ।

अलब्धदौहृदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् ॥

येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना ।

प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये ॥

राजसन्दर्शने यस्या दौहृदं जायते स्त्रियाः ।

अथर्वन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते ॥

दुकूलपट्टकौशियभूषणादिषु दौहृदात् ॥

अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते ।

आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते

देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदीपमं ।

दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते ॥

गोधामांसाऽग्ने पुत्रं सुषुप्सुंधारणात्मकम् ।

गवां मांसैश्च बलिनं सर्व्वक्षेत्रसहन्तया ॥

माहिषे दौहृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् ।

वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत्सुतम् ॥

मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् ।

सुमराङ्गिन्मनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् ॥
 अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिधगति दौहृदम् ।
 शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति ॥
 कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् ।
 यथा तथा दैवयोगादौहृदं जनयेद्बुद्धिः ॥

पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति । षष्ठे बुद्धिः । सप्तमे
 सर्वाङ्ग प्रत्यङ्गविभागः प्रव्यक्ततरः । अष्टमेऽस्थिरोभवत्योज
 स्तत्र जातश्चेन्न जीवेन्निरोजस्वान्नैर्ऋतभागत्वाच्च ततो वलिं
 मांसौदनमस्त्रैदापयेत् । नवमदशमैकादशद्वादशानामन्यतम-
 स्त्रायते । अतोऽन्यथा विकारी भवति ॥

मातुस्तु खलु रसवहायां नाड्यां गभनाभिनाडी प्रति-
 बद्धा सास्य मातुराहाररसवीर्यमभिवहति । तेनोपस्नेहेना-
 स्याभिवृद्धिर्भवति । असञ्जाताङ्गप्रत्यङ्गप्रविभागमानिषेकात्
 प्रभृति सव्यशरीरावयवानु सारिणीनां रसवहानां तिर्य्यग्ग-
 तानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति ॥

गर्भस्य हि सम्भवतः पूर्वं शिरः सम्भवतीत्याह शौनकः
 शिरो मूलत्वाद्देहेन्द्रियाणां ॥ हृदयमिति कृतवीर्यो बुद्धेर्म
 नसश्च स्थानत्वात् ॥ नाभिरिति पाराशर्य्यस्ततो हि बुद्धेते
 देहो देहिनः ॥ पाणिपादमिति मार्कण्डेयस्तन्मूलत्वाच्चेष्टाया
 गर्भस्य ॥ मध्य शरीरमिति सुभूतिर्गौतमस्तन्निबद्धत्वात्
 सर्वगात्र सम्भवस्य ॥ तत् न सम्यक् ॥ सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि
 श्ववन्तीत्याह धन्वन्तरिर्गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशा-
 हुर्ववच्चूतफलवच्च । तद्यथा । चतफले परिपक्वे केसरमः ।

युगपत् ससास्थिमज्जानः पृथग्दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्तान्येव
तरुणे नीपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां
कालः प्रव्यक्ततां करोति । एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः ।
एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्वेष्वङ्गप्रत्यङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्मादनुप-
लब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति ॥

तत्र गर्भस्य पितृजमातृजरसजात्मजसत्वजसात्सम्यजानि
शरीर लक्षणानि व्याख्यामः ॥ गर्भस्य केशश्मश्रुलोमास्थिन-
खदन्तसिरास्त्रा युधमनोरेतःप्रभृतौति स्थिराणि पितृजानि ॥
मांसशोणितमेदो मज्जहृन्नाभियकृत् प्लीहान्त्वगुदप्रभृतौनि
मृद्नि मातृजानि ॥ शरीरोपचयो बलं वर्णः स्थितिर्हानिश्च
रसजानि ॥ इन्द्रियाणि ज्ञानं विज्ञानमायुः सुखदुःखादि-
कञ्चात्मजानि ॥ सत्वजान्युत्तरं वक्ष्यामः ॥ वीर्यमारोग्यं
बलवर्णौ मेधा च सात्माजानि ॥

तत्र यस्या दक्षिणे स्तने प्राक् पयोदर्शनं भवति दक्षि-
णाक्षिमहत्त्वञ्च पूर्वञ्च दक्षिणं सक्थुरत्कर्षति वाहुल्याच्च
पुत्रामधेयेषु द्रव्येषु दौहृदमभिधायति स्वप्नेषु चोपलभते
पद्मोत्पलकुमुदाम्बातकादीनि पुत्रामान्येव प्रसन्नसुखवर्णाच्च
भवति तां ब्रूयात्पुत्रमियं जनयिष्यतीति तद्विपर्यये कन्याम् ॥
यस्याः पार्श्वद्वयमुन्नतम्पुरस्ताद्विर्गतमुदरं प्रागभिहितलक्षणं
च तस्या नपुंसकमिति विद्यात् यस्या मध्ये निम्नं द्रोणोप्रभू-
तमुदरं सा युग्मं प्रसूयत इति ॥ भवन्ति चात्र ॥

देवता ब्राह्मणपराः शौचाचारहिते रताः ।

महागुणान् प्रसूयन्ते विपरीतास्तु निर्गुणान् ॥

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।

अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ ये भवन्ति गुणागुणाः ॥

ते ते गर्भस्य विज्ञेया धर्माधर्मनिमित्तजाः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातो गर्भव्याकरणं नाम शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

अग्निः सोमो वायुः सत्वरजस्तमः पञ्चेन्द्रियाणि भूतास्तेति प्राणाः ॥

तस्य खल्वेवम्पद्वत्तस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य
क्षौरस्येव सन्तानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति ॥ तासां प्रथमा
ऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाञ्च
छायां प्रकाशयति सा ब्रौहेरष्टादशभागप्रमाणा सिध्दपद्म-
कण्टकाधिष्ठाना द्वितीया लोहिता नाम षोडशभागप्रमाणा
तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना तृतीया श्वेता नाम द्वादश
भागप्रमाणा चर्मदलाजगल्लीमशकाधिष्ठाना चतुर्थी ताम्रा
नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुठाधिष्ठाना पञ्चमी
वेदिनी नाम ब्रौहिपञ्चभागप्रमाणा कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना
षष्ठी रोहिणी नाम ब्रौहिप्रमाणा ग्रन्थपच्यवृद्धस्त्रीपद
गलगण्डाधिष्ठाना सप्तमी मांसधरा नाम ब्रौह्मिद्वयप्रमाणा
भगन्दरविद्रध्यशोऽधिष्ठाना यदेतत्प्रमाणं निहिष्टं तस्मांसले-
ष्ववकाशेषु न ललाटे सूक्ष्माङ्गुल्यादिषु । यतो वक्ष्यत्युदरेषु
ब्रौहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विद्येदिति ॥ कलाः
खल्वपि सप्त सम्भवन्ति धात्वाशयान्तरमर्थ्यादाः ॥
भवत आत्मा ॥ यथाहि सारः काष्ठेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ।

यथा धातुर्हि मांसेषुच्छिद्यमानेषु दृश्यते ॥

स्नायुभिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान्विदुः ॥

ज्ञासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां मांसे सिरास्नायु-
धमनीस्त्रोतसां प्रताना भवन्ति ॥

भवति चात्र ॥ यथा विसृष्टणालानि विवर्द्धन्ते समन्ततः

भूमौ पङ्कीदकस्थानि तथा मांसे सिरादयः ।

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्याभ्यन्तरतस्तस्यां शो-
णितं विशेषतश्च सिरासु यक्तृप्लीकौश्च भवति ॥

भवति चात्र ॥ वृक्षाद्यद्याभिप्रहतात् क्षीरिणः क्षीरमावहेत् ।

मांसादेवं क्षतात् क्षिप्रं शोणितं सम्प्रसिच्यते ॥

तृतीया मेदोधरा नाम मेदोर्हि सर्वभूतानासु दरस्थ-
मण्डुस्थिषु च महत्सु च मज्जा भवति ॥

भवति चात्र ॥ स्थूलास्थिषु विशेषेण मज्जा त्वभ्यन्तराद्रितः ।

अयेतरेषु सर्वेषु सरक्तं मेदु उच्यते ॥

शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।

चतुर्थी श्लेष्मधरा नाम सर्वसन्धिषु प्राणभृतां भवति ॥

भवति चात्र ॥ स्नेहाभ्यक्ते यथात्वक्षे चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥

पञ्चमी पुरीषधरा नाम यान्तः कोष्ठे मलमभिवि-
भजते पक्वाशयस्था ॥

भवति चात्र ॥ यक्तृक्षमन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समान्विता ।

उच्छुक्तस्थं विभजते मलं मलधरा कला ॥

षष्ठौ पित्तधरा नाम या चतुर्विध मन्त्रपानमुपयुक्तमा-
माशयात् प्रच्युतं पक्वाशयोपस्थितं धारयति ॥

भवति चात्र ॥ अशितं खादितं पीतं लौढं कोष्ठगतं नृणां ।

तज्जीर्यति यथाकालं शोषितं पित्ततेजसा ॥

सप्तमी शुक्रधरा नाम या सर्वप्राणिनां सर्वशरीर-
व्यापिनी ॥

भवन्ति चात्र ॥ यथा पयसि सर्पिस्तू गूचश्चेक्षी रसो यथा ।

शरीरेषु तथा शुक्रं नृणां विद्याद्विषग्वरः ॥

ह्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिवारस्य चाप्यधः ।

मूत्रस्त्रोतः पथाच्छुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते ॥

कृत्स्नदेहाश्रितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा ।

स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते ॥

गृहीत गर्भाणामार्त्तववहानां स्त्रोतसां वर्त्मान्यवरुध्यन्ते
गर्भेण तस्माद्गृहीतगर्भाणामार्त्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः
प्रतिहत मूर्ध्वमागतमपरञ्चोपचीयमानमपरेत्यभिधीयते ।
शेषञ्चोर्ध्वतरमागतं पयोधरावभिप्रतिपद्यते तस्माद्गर्भिण्यः
पीनोन्नतपयोधरा भवन्ति ॥

गर्भस्य यत्कृत्स्नीहानौ शोणितजौ । शोणितफेनप्रभवः
फक्लसः शोणितकिट्टप्रभवउण्डुकः ॥

असृजः स्नेहणश्चापि यः प्रसादः परीमतः ।

तं पचमानं पित्तेन वायुश्चाप्यनुधावति ॥

ततोऽस्यान्त्राणि जायन्ते गुदं वस्तिञ्च देहिनः ।

उदरे पचमानानामाधानाद्रुक्मसारवत् ॥

कफशोणितमांसानां सारो जिह्वा प्रजायते ।

यथार्थमुष्णायुक्तो वायुः स्त्रोतांसि दारयेत् ॥

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्विभजते तथा ।

मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात् ॥

सिराणां च मृदुः पाकः स्नायूनाञ्च ततः स्वरः ।

आशय्याऽभ्यासयोगेन करोत्याशयः सम्भवम् ॥

रक्तमेदः प्रसादाद्बुद्धौ मांसासृक्कृमेदः प्रसादाद्बुध्णौ
शोणितकफप्रसादजं हृदयं यदाश्रया हि धमन्यः प्राण-
वहाः । तस्याधोवामतः प्लीहा फुष्कुसञ्च दक्षिणतो यकृत-
क्लोम च ॥

तद्बृहदयं विशेषेण चेतनास्थानमतस्तस्मिंस्तमसावृते
सर्वप्राणिनः स्वपन्ति ॥

भवति चात्र ॥ पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधीमुखम् ।

जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥

निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव
सर्वप्राणिनोऽभिसृशति ॥

तत्र यदा संज्ञावहानि स्त्रोतांसि तमोभूयिष्ठः श्लेष्मा
प्रतिपद्यते तदा तामसौ नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिर्नै-
सा प्रलयकाले । तमोभूयिष्ठानामहंसु निशासु च भवति ।
रजोभूयिष्ठानां मनिमित्तम् । सत्वभूयिष्ठानां मङ्गरात्रे ।
जीर्णश्लेष्माणामनिलबहुलानां मनः शरीराभितापवताञ्च
नैव सा वैकारिकी भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥ हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत ! देहिनां ।

तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विगति देहिनाम् ॥

निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।

स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्यते ॥

पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः ।

रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥

करणानां तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते ।

अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चीच्यते ॥

सर्वं तृषु दिवास्वपः प्रतिसिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥ प्रति-
षिद्धेष्वपितु बालवृद्धस्त्रीकर्षित क्षतक्षीणमद्यनित्ययानवा-
हनाध्वकर्म्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदः स्वेदकफरसरक्त-
क्षीणानामजीर्षिनाञ्च मुहूर्त्तं दिवास्वपनमप्रतिषिद्धम् ।
रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्धमिथ्यते दिवा-
स्वप्नः ॥ विवृतिर्हि दिवास्वप्नोनाम तत्र स्वपतामधर्म्मः सर्व-
दोषप्रकोपश्च । तत्प्रकोपाच्च कासश्वास प्रतिश्यायश्चिरोगौ-
रवाङ्गमर्द्दाऽरोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति ॥ रात्रावपि
जागरितवतां वातपित्तनिमित्तास्तु एकीपद्रवा भवन्ति ॥ -
भवन्ति चात्र ॥ तस्मान्न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत्

ज्ञात्वा दोषकरावेतौ बुधः स्वप्नं मितश्चरेत् ॥

अरोगः सुमना ह्येवं बलवर्णान्वितो वृषः ।

नातिस्थूलकृशः श्रीमान्नरो जीवेत् समाः शतम् ॥

निद्रासात्मीकृता यैस्तु रात्रौ च यदि वा दिवा ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥

निद्रानाशोऽनिलात्पित्तान्ननस्तापात् क्षयादपि ।

सम्भवत्यभिघाताच्च प्रत्यनीकैः प्रशाम्यति ॥
 निद्रानाशेऽभ्यङ्गयोगो मूर्ध्नि तैलनिषेवणम् ।
 गात्रस्योदत्तं नञ्चैव हितं संवाहनानि च ॥
 शालिगोधूमपिष्टान्नभक्ष्यैरक्षवसंस्कृतैः ।
 भोजनं मधुरं स्निग्धं क्षीरमांसरसादिभिः ।
 रसैर्विलेशयानाञ्च विष्किराणान्तथैव च ।
 द्राक्षासितेक्षुद्रव्याणामुपयोगो भवेन्निशि ।
 शयनासनयानानि मनोज्ञानि सृष्टूनि च ।
 निद्रानाशेतु कुर्वीत तद्यान्यान्यपि बुद्धिमान् ।
 वमेन्निद्रातियोगेतु कुर्यात् संशोधनानि च ।
 लङ्घनं रक्तमोक्षञ्च मनीष्याकुलनानि च ॥
 कफमेदोविषाक्तानां रात्रौ जागरणं हितम् ॥
 दिवास्वप्नश्च लट्शूलहिकाऽजीर्णातिसारिणाम् ।
 इन्द्रियार्थेष्वसंप्राप्तिर्गौरवं जृम्भणं क्षामः ॥
 निद्रात्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत् !
 पीत्वैकमनिलोच्छ्वासमुद्वेष्टन् विवृताननः ॥
 यस्मुञ्चति सनेत्रास्त्रं स जृम्भ इति संज्ञितः ।
 योऽनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः स्वासवर्जितः ॥
 क्षमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रसाधकः ।
 सुखस्यर्शप्रसंज्ञित्वं दुःखद्वेषणलोलता ॥
 शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते ।
 उत्कृष्टशान्त्रं न निर्गच्छेत् प्रसेकणीवनेरितम् ॥
 हृदयं पीडयते चास्य तमुत्कृष्टं विनिर्दिशेत् ॥

वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः ।

नचान्नमभिकाङ्क्षेत् ग्लानिं तस्य विनिर्दिशेत् ॥

आर्द्रचर्मावनद्वं हि यो गात्रमभिमन्यते ।

तथा गुरु शिरोऽत्यर्थं गौरवं तद्विनिर्दिशेत् ॥

मूर्च्छापित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।

तमोवात कफात्तन्द्रा निद्रा श्लेष्मतमोभवा ॥

गर्भस्य खलु रसनिमित्ता मारुताभ्याननिमित्ता च
परिवृद्धिर्भवति ।

भवन्तिचात्र ॥ तस्यान्तरेण नाभेस्तु ज्योतिःस्थानं ध्रुवं स्मृतम् ।

तदा धमति वातस्तु देहस्तेनास्य वर्द्धते ॥

उष्मणा सहितश्चापि दारयत्यस्य मारुतः ।

जड्वं तिर्यग्धस्ताच्च स्त्रोतांस्यपि यथा तथा ॥

ट्टिष्टश्च रोमकूपाश्च न वर्द्धन्ते कदाचन ।

ध्रुवाण्येतानि मर्त्यानामिति धन्वन्तरेर्मतम् ॥

शरीरे क्षीयमाणेऽपि वर्द्धते द्वाविमौ सदा ।

स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥

सप्त प्रकृतयो भवन्ति । दोषैः पृथक् द्विशः समस्तैश्च ।

शुक्रशीणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः ॥

प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणु ।

तत्र जागरूकः शीतद्वेषी दुर्भगः स्तेनो मत्सर्यनार्यो

गान्धर्वचित्तः स्फुटितकरचरणो ऽतिरुच्यश्मश्रुनखकेशः

क्रोधी दन्तनखखादी च भवति ॥

अष्टतिरदृढसौहृदः कृतघ्नः क्लृप्तपुरुषो धमनीततः प्रलापी ।

द्रुतगतिरटनोऽनवस्थितात्मा विद्यदपि गच्छति सन्भ्रमेण सुप्तः ।

अव्यवस्थितमतिश्वलदृष्टिर्मन्दरत्नधनसञ्चयमित्रः ।

किञ्चिदेव विलपत्यनिबद्धं मारुतप्रकृतिरेष मनुष्यः ॥

वातिकाञ्चाजगोमायुशशाख्द्रुशुनान्तथा ।

गृध्रकाकखरादीनामनूकैः कीर्त्तिता नराः ॥

स्वेदनो दुर्गन्धः पीतशिथिलाङ्गस्ताम्रनखनयनताल-
जिह्वौष्ठ पाणिपादतलो दुर्भङ्गो वलीपलितखालित्वजुष्टो
बहुभुगुणहेषी क्षिप्रकीपप्रसादो मध्यमवलमध्यमायुश्च
भवति ॥

मेधावो निपुणमतिर्विगृह्य वक्ता

तेजस्वी समितिषु दुर्निवारवीर्यः ।

सुप्तः सन् कनकपलाशकर्णिकारान्

सन्दश्येदपि च हुताशविद्युदुल्काः ॥

न भयात् प्रणमेदनतेश्वमृदुः प्रणतेश्वपि सान्त्वनदानरुचिः ।

भवतीहसदा व्याधितास्यगतिः स भवेदिहपित्तकृतप्रकृतिः ।

भुजङ्गोलूकगन्धर्व्वयक्ष्ममार्जारवानरैः ।

व्याघ्रर्चनकुलानूकैः पैत्तिकास्तु नराः स्मृताः ॥

दूर्ध्वेन्दोवरनिस्त्रिंशद्रीरिष्टशरकाण्डानामन्यतमवर्णः

सुभङ्गः प्रियदर्शनो मधुरप्रियः कृतज्ञो धृतिमान् सहि

ष्णुरलीलुपो व लवांश्चिरयाही दृढवैरश्च भवति ॥

शुक्लाक्षः स्थिरकुटिलातिनीलकेशो

लक्ष्मीवान् जलदमृदङ्गसिंहघोषः ।

सुप्तः सन् सकलहंसचक्रवाकान्

सम्पश्येदपि च जलाशयान् मनोज्ञान् ॥

रक्तान्तनेत्रः सुविभक्तगात्रः स्निग्धच्छविः सत्वगुणोपपन्नः ।

क्लेशक्षमो मानयिता गुरुणां ज्ञेयो बलासप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

दृढमास्त्रमतिः स्थिरमित्रधनः परिगण्य चिरात्प्रददातिबहु ।

परिनिश्चितवाक्यपदः सततं गुरुमानकरश्च भवेत् स सदा ॥

ब्रह्मरुद्रेन्द्रवरुणैः सिंहाश्वगजगोवृषैः ।

तार्क्ष्यहंससमानूकाः श्लेष्मप्रकृतयो नराः ॥

द्वयोर्व्या तिसृणांवापि प्रकृतौनान्तु लक्षणैः ।

ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतौरभिनिर्द्दिशेत् ॥

प्रकोपोवाऽन्यथाभावः क्षयो वा नोपजायते ।

प्रकृतौनां स्वभावेन जायते तु गतायुषः ॥

विषजातो यथा कीटो न विषेण विपद्यते ।

तद्वत्प्रकृतयो मर्त्यं शक्नुवन्ति न बाधितुम् ॥

प्रकृतिमिह नराणां भौतिकीं केचिदाहुः

पवनदहनतीर्थैः कीर्त्तितास्तास्तु तिस्रः ।

स्थिरविपुलगरीरः पार्थिवश्च क्षमावान्

शुचिरथ चिरजीवी नाभसः खैर्महद्भिः ॥

शौचमास्त्रिक्यमभ्यासो वेदेषु गुरुपूजनम् ।

प्रियातिथित्वमिज्याच ब्रह्मकायस्य लक्षणम् ॥

माहात्म्यं शौर्यमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिता ।

भृत्यानां भरणञ्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥

श्रोतसेवा सहिष्णुत्वं पैङ्गव्यं हरिकेशता ।

प्रियवादिलमित्येतद्धारुणं कायलक्षणम् ॥

मध्यस्थता सहिष्णुत्वमर्थस्यागमसञ्चयी ।
 महाप्रसवशक्तित्वं कोविदं कायलक्षणम् ।
 गन्धमात्यप्रियत्वञ्च नृत्यवादित्रकामिता ।
 विहारशीलता चैव गान्धर्व्यं कायलक्षणम् ॥
 प्राप्तकारी दृढोत्थानो निर्भयः स्मृतिमान् शुचिः ।
 रागमोहभयद्वेषैर्वर्जितो यान्यमलवान् ॥
 जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनम् ।
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्त्वं नरं विदुः ॥
 सप्तैरे सात्विकाः काया राजसंस्तु निबोध मे ।
 ऐश्वर्यवन्तं रौद्रञ्च शूरं चण्डममूयकम् ॥
 एकाग्रिणं चीदरिकमाशूरं सत्त्वमेदृशम् ।
 तीक्ष्णमायासिनं भीरुं चण्डं मायान्वितन्तया ॥
 विहाराचारचपलं सर्पसत्त्वं विदुर्नरम् ।
 प्रवृद्धज्ञानसेवी चाप्यजस्त्राहार एव च ॥
 अमर्षणीनवस्थायो शाकुनं कायलक्षणम् ।
 एतान्तप्राहिता रद्रीमसूया धर्मवाह्यता ॥
 मृगमात्रं तमश्वापि राक्षसं कायलक्षणम् ।
 उच्छिष्टाहारता तैक्ष्णां साहसप्रियता तथा ॥
 स्त्रीलीलपत्वं नैलज्यं पैशाचं कायलक्षणम् ।
 असंविभागमलसं दुःखशीलममूयकम् ॥
 लीलपञ्चाप्यदातारं प्रेतसत्त्वं विदुर्नरम् ।
 घडेते राजमाः कायास्ताममांस्तु निबोध मे ॥
 दुर्मेधस्त्वं मन्दता च स्वप्ने भैशुननित्यता ।

निराकरिष्णुता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥
 अनवस्थितता मौर्ख्यं भीरुत्वं सलिलार्थिता ।
 परस्परामिमर्दश्चम ब्यस्रत्वस्य लक्षणम् ॥
 एकस्थानरतिर्नित्यमाहारे केवले रतः ।
 वानस्पत्यो नरः सत्त्वधर्म्यकामार्थवर्जितः ॥
 इत्येते त्रिविधाः कायाः प्रोक्ता वै तामसास्तथा ।
 कायानां प्रकृतीर्ज्ञात्वा त्वनुरूपां क्रियां चरेत् ॥
 महाप्रकृतयस्त्वेता रजःसत्त्वतमःवृताः ।
 प्रोक्तालक्षणतः सम्यग्भिषक् ताञ्च विभावयेत् ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथातःशरीरसङ्ख्याव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसंमूर्च्छितं
 गर्भे इत्युच्यते । तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति तेज
 एनं पचति । आपः क्लेदयन्ति पृथिवी संहन्त्याकाशं
 विवर्द्धयति । एवंविवर्द्धितःस यदा हस्तपादजिह्वाघ्राण-
 कर्ष्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते
 तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिर इति ॥

अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभि-
 ललाट नासाचिवक्त्रवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्ष्णे-
 चनासाम्भ्रशङ्कांस गण्डकक्षस्तनवृषणपार्श्वस्निग्जानुवाङ्ग-
 रुप्रभृतयो द्वे द्वे विंशतिरङ्गलयाः । स्त्रोतांसि च वक्ष्यमा-
 णानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥

तस्य पुनः सङ्ख्यानम् । त्वचः कला धातवो मला
दीषा यक्तप्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयमाशया
अन्वाणि वृक्कौ स्त्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः
सेवन्यः सङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः
पेश्यो मर्म्माणि सिरा धमन्यो योगवहानि स्त्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्तः । कलाः सप्त । आशयाः सप्तः । धातवः
सप्त । सप्त सिरागतानि । पञ्च पेशीगतानि । नव स्नायु-
गतानि । त्रीण्यस्थिगतानि । द्वे दशोत्तर सान्ध्यशते
सप्तोत्तर मर्म्मशतं । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दीपा-
स्त्रयो मलाः । नव स्त्रोतांसीति समासः ॥

विस्तारो ऽत ऊर्ध्व' । त्वचोऽभिहिताः कला धातवो
मला दीषा यक्तप्लीहानौ फुफ्फुस उण्डुको हृदयं वृक्कौ च ॥

आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः स्नेहाशयो रक्ताशय-
ग्रामाशयः पक्वाशयो मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयो ऽष्टम इति ॥

सार्धैत्रिव्यामान्यन्वाणि पुंसां स्त्रीणां सार्धैत्रिव्यामहीनानि ॥

अवगणनयनवदनघ्राणगुदमेढ्रानि नव स्त्रोतांसि नद्याणां
वहिर्मुखान्येतान्येव स्त्रीणामपराणि च त्रीणि द्वे स्तनयो-
रधस्ताद्रक्तवहञ्च ॥

षोडश कण्डराः । तासाञ्चतस्रः पादयोस्तावत्यो
हस्तयोवा पृष्ठेषु । तत्र हस्तपादगतानां कण्डराणां-
नखाः प्ररोहाः । ग्रीवाहृदयनिबन्धनीनामधीभागगतानां
मेढ्रं श्रोणिपृष्ठनिबन्धनीनामधीभागगतानां विम्बः । मूर्ध्नी
रुवक्षोऽक्षिपिण्डादीनाञ्च ॥

मांससिरास्त्रावस्थिजालानि प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि ।
तानि मणिवन्धगुल्फसंश्रितानि परस्परनिबद्धानि परस्पर-
संश्लिष्टानि परस्परगवाक्षितानि चेति चैर्गवाक्षितमिदं
अरीरम् ॥

षट् पूर्वास्ते हस्तपादग्रीवामेढ्रेषु । हस्तयोर्द्वौ पाद-
योर्द्वौ ग्रीवामेढ्रयोरेकैकः ॥

महत्यो मांसरज्जवद्यतस्तः पृष्ठवंशमुभयतः पेशीनिब-
न्धनार्थं द्वे वाह्ये आभ्यन्तरे च द्वे ॥

सप्त सेवन्त्यः । शिरसि विभक्ताः पञ्च जिह्वाशेफसोरे-
कैका ताः परिहर्त्तव्याः शस्त्रेण ॥

चतुर्दशास्यां सङ्घाताः । तेषां त्रयो गुल्फजानुवङ्गणेषु ।
एतेनेतरसक्थिबाह्व च व्याख्यातौ । त्रिकशिरसोरेकैकः ॥

जतुर्दशैव सीमन्ताः । तेचास्थिसंघातवङ्गणनीया यत-
स्तैर्युक्ताअस्थिसङ्घाताः । येह्युक्ताः सङ्घातास्तु खल्वष्टा-
दशैकेषाम् ॥

त्रीणि सषष्ठीन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । शल्य
तन्त्रेतु त्रीण्येव शतानि । तेषां सविंशमस्थिशतं शास्त्रासु ।
सप्तदशोत्तरं शतं त्रीणिपार्श्वपृष्ठोदरोरस्म । ग्रीवांप्रत्यूङ्घ्रौ
त्रिषष्टिः । एवमस्यां त्रीणि शतानि पूर्यन्ते ॥

एकैकस्यान्तः पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश ।
तलकूर्चं गुल्फसंश्रितानि दश । पाष्णार्गमेकम् । जङ्घायां
द्वे । जानुन्येकम् । एक मूराविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन्
सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि बाह्व च व्याख्यातौ ॥

ओष्ण्यां पञ्च तेषां गुदभग्नितम्बेषु चत्वारि । त्रिकसंश्रित
मेकम् । पार्श्वे षट्त्रिंशदेवमेकस्मिन् द्वितीयेऽप्येवम् । पृष्ठे
त्रिंशत् । अष्टावुरसि । द्वे अक्षकसंज्ञे ग्रीवायां नवकम् ।
कण्ठनाड्यां चत्वारि । द्वे हन्वीः । दन्ता द्वात्रिंशत् ।
नासायां त्रीणि । एकं तालुनि । गण्डकर्षशङ्खेऽप्येकम् ।
षट् शिरसि ॥

एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा । कपालरु-
चकतरुण बलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्ड
तालुगण्डशिरस्त्र कपालानि । दशनास्तु रुचकानि घ्राण-
कर्षग्रीवाक्षिकोषेषु तरुणाणि । पाणिपादपार्श्वे पृष्ठोदरो-
रससु वलयानि । शेषाणि नलमसंज्ञानि ॥ भवन्ति चात्र ॥
अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।

अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराखेतानि देहिनाम् ॥
मांसान्यत्र निबद्धानि सिराभिः स्नायुभिस्तथा ।
अस्थोन्यालम्बनं कृत्वा न शीर्यन्ते पतन्ति वा ॥
सन्धयस्तु द्विविधाश्चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।
शाखास्तु हन्वीः कटग्राश्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ॥
शेषास्तु सन्धयः सर्व्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ।

सङ्घातस्तु दशोत्तरे द्वे शते तेषां शाखास्वष्टषष्टिरेकीन
षष्टिः कोष्ठे ग्रीवांप्रत्यूर्द्ध्वं त्र्यशीतिः ॥ एकैकं ह्यं पादाङ्गुल्यां
त्रयस्तयो द्वावङ्गुष्ठे ते चतुर्दश । जानुगुल्फवङ्गुण्येऽप्येकैकः ।

एवं सप्तदशैकस्मिन् सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थि वाह्य
च व्याख्यातौ । त्रयः कटौ कपालेषु । चतुर्विंशतिः पृष्ठ-
वंशे । तावन्त एव पार्श्वयोः । उरस्यष्टौ तावन्त एव ग्री-
वायाम् । त्रयः कण्ठे । नाडीषु हृदयक्लोमनिबद्धास्वष्टा-
दश । दन्तपरिमाणा दन्तमूलेषु एकः । काकलके नासा-
याञ्च । द्वौ वर्त्ममण्डलजौ नेत्राश्रयौ । गण्डकर्षशङ्खे व्हे-
कैकः । द्वौ हनुसन्धी । हावुपरिष्ठादुन्मुखीः शङ्खयोश्च । पञ्च
शिरःकपालेषु । एकीमूर्द्धि ।

त एते सन्धयोऽष्टविधाः । कोरोदूखलसामुद्रप्रतरतुन्न
सेवनी वायसतुण्डमण्डलगङ्गावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्ध-
गुल्फजानुकूर्परेषु कोराः सन्धयः । कक्षावङ्गणदशनेषू
दूखलाः । अंसपौठगुदभगनितम्बेषु सामुद्राः । ग्रीवापृष्ठ
वंशयोः प्रतराः । शिरःकटौकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभ-
यतस्तु वायसतुण्डाः । कण्ठहृदयनेत्रक्लोमनाडीषु मण्डलाः ।
ओत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण
व्याख्याताः ॥

अस्यान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।

पेशीस्नायुसिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥

नव स्नायुशतानि तासां शाखासु षट्शतानि । द्वे
शते त्रिंशच्च कोष्ठे । ग्रीवां प्रत्यूङ्घ्रं सप्ततिः ॥ एकैकस्यान्तु
पादाङ्गुल्यां षट्त्रिंशतास्तास्त्रिंशत् । तावत्य एव तल
कूर्चगुल्फेषु । तावत्य एव जङ्घायाम् । दश जानुनि ।
चत्वारिंशदूरी । दश वङ्गणे । शतमध्यङ्गं मेवमेकस्मिन्

सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्थिवाहच व्याख्यातौ ॥ षष्टिः
कट्याम् । अशीतिः पृष्ठे । पार्श्वयोः षष्टिः । उरसि त्रिंशत्
षट्त्रिंशद्ग्रीवायाम् । मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् । एवं नव स्नायु-
शतानि व्याख्यातानि ॥

भवन्तिचात्र ॥ स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वाश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शाखास्तु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ॥

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ।

आमपक्काशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खल ॥

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथ्वाश्च शिरस्थय ।

नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्वहुभिर्युता ॥

भारक्षमा भवेदप्सु न्युक्ता सुसमाहिता ।

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृता ॥

स्नायुभिर्वहुभिर्वङ्गास्तेन भारसहा नराः ॥

नह्यस्थीनि नवा पेश्यो न सिरा नच सन्धयः ।

व्यापादितास्तथा हन्ययथा स्नायुः शरीरिणम् ॥

यः स्नायूः प्रविजानाति बाह्याश्चाभ्यन्तरास्तथा ।

सगृढं शल्यमाहर्तुं देहाच्छक्नोति देहिनाम् ॥

पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि शतानि
शाखास्तु । कोष्ठे षट्षष्टिः । ग्रीवां प्रत्यङ्मूर्द्ध्नि चतुस्त्रिंशत् ॥

एकैकस्थान्तु पादाङ्गुल्यां तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश ।
दश प्रपदे । पादोपरि कूर्चसन्निविष्टास्तावत्य एव । दश-
गुल्फतलयोः । गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च जानुनि ।

विंशतिरुरौ । दश वङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सकथि
भवन्ति । एतेनेरसकथिवाह च व्याख्यातौ ॥ तिस्रः
पायौ । एका मेद्रे । सेवन्यां चापरा । द्वे वृषणयोः ।
स्फिचोः पञ्च पञ्च । द्वे वस्तिशिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्या-
मेका । पृष्ठोद्धुंसनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट्
पाश्वयोः । दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ।
द्वे हृदयामाशययोः । षट् यकृतप्लीहोण्डकेषु । ग्रीवा-
याञ्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काकलकगलयोः ।
द्वे तालुनि । एका जिह्वायाम् । ओष्ठयोर्द्वे । घोणायां
द्वे । द्वे नेत्रयोः । गण्डयोश्चतस्रः कर्णयोर्द्वे । चतस्रौ
ललाटे । एका शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ॥

सिरास्त्रायुस्थिपर्वाणि सन्ध्यश्च शरीरिणां ।

पेशीभिः संवृतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका । दश तासां स्तनयोरेकै-
कस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिवृद्धिः । अपत्यपथे चत-
स्रस्तासां प्रसृतेऽभ्यन्तरतो द्वे सुखाश्रिते वाह्ये च प्रवृत्ते
द्वे ॥ गर्भच्छिद्रं संश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्त्तवप्रवेशिन्यस्तिस्र
एव । पित्तपक्वाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ॥

तासां बहलपेलवस्यलाघु पृथुवृत्तङ्गस्वदीर्घस्थिरमृदुस्व-
ल्णककृशभावाः सन्ध्यस्थिसिरास्त्रायुप्रच्छादका यथादेशं
स्वभावत एव भवन्ति ॥

भवतिचात्र ॥ पुसां पेश्यः पुरस्ताद्याः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ।

स्त्रीणामाहत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥

मर्मासिराधमनौस्त्रोतसामन्यत्र प्रविभागः ॥

शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता ।

तस्यास्तृतीये त्वावर्त्तं गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥

यथा रोहितमत्स्यस्य मुखं भवति रूपतः ।

तत्संस्थानां तथारूपां गर्भशय्यां विदुर्बुधाः ॥

आभुग्नोऽभिमुखः शेते गर्भो गर्भाशये स्त्रियाः ।

स योनिं धिरसा याति स्वभावात् प्रसवं प्रति ॥

त्वक्पर्यन्तस्य देहस्य योऽयमङ्गविनिश्चयः ।

शल्यज्ञानादृते नैष वर्ण्यतेऽङ्गे षु केषुचित् ॥

तस्मान्निःसंशयं ज्ञानं हर्त्ता शल्यस्य वाञ्छता ।

शोधयित्वा मृतं सम्यग्द्रष्टव्योऽङ्गविनिश्चयः ॥

प्रत्यक्षतो हि यदृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च शङ्कवेत् ।

समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्द्धनम् ॥

तस्मात्समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडितमवर्ष-
शतिकं निःसृष्टान्त्वपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्ध-
पञ्जरस्थं मुञ्जवल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गम-
प्रकाशे देशे कीथयेत् सम्यक्प्रकुथितञ्चोद्धृत्य ततो देहं सप्त-
रात्रादुशीरवालवेषुवल्कलकूचीनामन्यतमेन शनैः शनैर-
वघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानिव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान्
यथोक्तान् लक्षयेच्चक्षुषा ।

स्त्रीकौचात्र भवतः ॥ न शक्यश्चक्षुषाद्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।

दृश्यते ज्ञानचक्षुर्भिस्तपश्चक्षुर्भिरेव च ॥

शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।

दृष्टञ्च ताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत्क्रियाः ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः प्रत्येकमर्मानिर्देशं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

सप्तोत्तरं मर्माशतम् ॥ तानि मर्माणि पञ्चात्मकानि ।
तद्यथा मांसमर्माणि । सिरामर्माणि । स्नायुमर्माणि
अस्थिमर्माणि । सन्धिमर्माणि चेति ॥

न खलु मांससिरास्नाय्वस्थिसन्धिव्यतिरेकेणान्यानि म-
र्माणि भवन्ति यस्मान्नोपलभ्यन्ते ॥

तत्रैकादश मांसमर्माणि । एकचत्वारिंशत् सिरा-
मर्माणि । सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थिमर्माणि ।
विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतत् सप्तोत्तरं मर्माशतम् ॥

तेषामेकादशैकस्मिन्सक्थि भवन्ति । एतेनेतरसक्-
थिबाहुच व्याख्यातौ । उदरोरसोर्द्वादश चतुर्दश पृष्ठे
ग्रीवां प्रत्यङ्मुखं सप्तत्रिंशत् ॥

तत्र सक्थिमर्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फे-
न्द्रवस्ति जान्वाण्यूर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति । एतेने-
तरं सक्थि व्याख्यातम् ।

उदरोरसोस्तु ॥ गुदवस्तिनाभिहृदयस्तनमूलस्तनरोहि-
तापला पान्यपस्तम्भौचेति ॥ पृष्ठमर्माणितु कटीकतरुणकु-
न्दरनितम्बपार्श्वसन्धिवृहत्वं सफलकान्धंसौ चेति ॥ बाहुमर्मा-
णितु क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोमणिवन्धेन्द्रवस्तिकूर्परण्यूर्-
वीलोहिताक्षाणि कक्षधरञ्चेति । एतेनेतरोबाहुर्व्याख्यातः ॥

जत्रूङ् मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे कृका-
टिके द्वे विधुरे द्वौ फणौ द्वावापाङ्गौ द्वावावर्त्तौ वाहत्क्षेपौ
द्वौ शङ्खाविकास्थपनी पञ्च सीमन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येको-
ऽधिपतिरिति ॥

तत्र तलहृदयेन्द्रवस्तिगुदस्तनरोहितानि मांसमर्माणि ॥

नीलधमनीमातृकाशृङ्गाटकापाङ्गस्थपनीफणस्तनमूला-
पत्रापापस्तम्भहृदयनाभिपार्श्वसन्निवृहतीलोहिताक्षोर्व्यः सि-
रामर्माणि ॥

आणिविटपकक्षधरकूर्चकूर्च शिरोवस्तिक्षिप्रांसविधु-
रोत्क्षेपाः स्नायुमर्माणि ॥

कटीकतरुणनितम्बांसफलकशङ्खास्त्वस्थिमर्माणि ॥

जानुकूर्परसीमन्ताधिपतिगुल्फमणिवन्धुकुकुन्दरावर्त्तक
काटिकाश्चेति सन्धिमर्माणि ॥

तान्येतानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि भवन्ति । तद्यथा ।
सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि विशल्यन्नानि वै-
कल्यकराणि रुजाकराणीति ॥ तत्र सद्यः प्राणहराण्ये-
कोनविंशतिः । कालान्तरप्राणहराणि त्रयस्त्रिंशत् । त्रीणि
विशल्यन्नानि । चतुश्चत्वारिंशदैकल्यकराणि । अष्टौ रुजा-
कराणीति ॥

भवन्ति चात्र ॥ शृङ्गाटकान्यधिपतिः शङ्खौ कण्ठशिरोगुदम् ।

हृदयं वस्तिनाभौ च भ्रन्ति सद्यो हृतानि तु ॥

वक्षोमर्माणि सीमन्ततलक्षिप्रेन्द्रवस्तयः ।

कटीकतरुणे सन्धौ पार्श्वजौ वृहती च या ॥

नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ।
 उत्क्षेपौ स्थपनीचैव विगन्धज्ञानि निर्दिशेत् ॥
 लेहिताक्षाणि जानूष्वर्कूक्षा विटपकूर्पराः ।
 कुकुन्दरे कक्षधरे विधरे सकृत्काटिके ॥
 अंसांसफलकापाङ्गा नीले मन्ये फणौ तथा ।
 वैकट्यकरणाद्याहुरावर्तौ द्वौ तथैव च ॥
 गुल्फौ द्वौ मणिवन्धौ द्वौ द्वे द्वे कूर्चशिरांसि च ।
 रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
 क्षिप्राणि विद्वेमात्राणि घ्नन्ति कालान्तरेण च ।

मर्माणि नाम मांससिरास्नायुस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु
 स्वभावत एव विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति तस्मान्मर्मस्वभिहताः
 स्तांस्तान् भावानापद्यन्ते ॥

तत्र सद्यःप्राणहराख्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वशु क्षीणेषु क्षप
 यन्ति ॥ कालान्तरप्राणहराणि सौम्याग्नेयान्यग्निगुणेष्वशु
 क्षीणेषु क्रमेण च सोमगुणेषु कालान्तरेण क्षपयन्ति ॥ वि-
 शल्यप्राणहराणि वायव्यानि शल्यमुखनिरुद्धौ यावदन्तर्वायु-
 स्तिष्ठति तावज्जीवत्युद्धृतमात्रे तु शल्ये मर्मस्थानाश्रितौ
 वायुर्निष्क्रामति तस्मात्सशल्यो जीवत्युद्धृतशल्यो म्रियते ॥
 वैकट्यकराणि सौम्यानि सोमोहि स्थिरत्वाच्छैत्याच्च प्रणाव-
 लम्बनं करोति ॥ रुजाकराण्यग्निवायुगुण भूयिष्ठानि वि-
 शेषतश्च तौ रुजाकरौ ॥ पाञ्चभौतिकीञ्च रुजामाहुरेके ॥

केचिदाहुर्मांसादीनां पञ्चानामपि समस्तानां विवृद्धा-
 नाञ्च समवायात्सद्यः प्राणहराणि । एकहीनानामल्पानां

वा कालान्तरप्राणहराणि । विहीनानां विशल्यप्राणहरा-
णि । विहीनानां वैकल्यकराणि । एकस्मिन्नेव रुजाकरा-
ण्येति ॥ यतश्चैवमतोऽस्थिमर्म्मस्वप्यभिहतेषु शोणिता गमनं
भवति ॥

चतुर्विधा यास्तु सिराः शरीरे प्रायेण ता मर्म्मसु सन्निविष्टाः ।
स्नावस्थिमांसानि तथैव सन्धीन्सन्तर्प्य देहं प्रतिपालयन्ति ॥
ततः क्षतेमर्म्मणि ताः प्रवृद्धः समन्ततो वायुरभिस्तृण्येति ।
विवर्द्धमानस्तु स मातरिश्वा रुजः सुतीव्राः प्रतनोति काये ॥
रुजाभिभूतस्तु पुनः शरीरं प्रलीयते नश्यति चास्य संज्ञा ।
अतोहि शल्यं विनिहर्त्तुमिच्छन्मर्म्माणि यत्नेन परीक्ष्य कर्षेत् ॥
एतेन श्रेष्ठं व्याख्यातम् ॥

तत्र सद्यः प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण मारयति ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विद्धं वैकल्यमापादयति । विशल्य-
प्राणहरमन्ते विद्धं कालान्तरेण क्लेशयति रुजाञ्च करोति ।
रुजाकरमतीववेदनं भवति ॥

तत्र सद्यः प्राणहराणि सप्तरात्राभ्यन्तरान्मारयन्ति ।
कालान्तर प्राणहराणि पञ्चान्मासाद्वा । तेष्वपि तु क्षिप्राणि
कदाचिदाशु मारयन्ति । विशल्यप्राणहराणि वैकल्यकराणि
च कदाचिदत्यभिहतानि मारयन्ति ॥

अतर्ज्ज्वं प्रत्येकशो मममस्थानान्यनु व्याख्यास्यामः ॥

तत्र पादाङ्गुष्ठाङ्गुल्योर्मध्ये क्षिप्रं नाम मर्म्म तत्र वि-
द्धस्याक्षेपकेण मरणम् ॥ मध्यमाङ्गुलीमनुपूर्व्वेण मध्ये पाद-
तलस्य तलहृदयं नाम तत्रापि रुजाभिर्मरणम् ॥ क्षिप्र-

स्योपरिष्ठादुभयतः कूर्चो^१ नाम तत्र पादस्य भ्रमणवेपने
 भवतः ॥ गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्च^२शिरो नाम तत्र
 रुजाशोकौ । पदजङ्घयोः सन्धाने गुल्फो नाम तत्र रुजः
 स्तब्धपादता खञ्जता वा । पाणिं प्रति जङ्गामध्ये इन्द्र-
 वस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणं । जङ्घोर्वीः सन्धाने
 जानुनाम तत्र खञ्जता । जानुन जङ्घसुभयतस्त्राङ्गलमाणि-
 र्नाम तत्र शोफाभिप्लविः स्तब्धसक्थिता च ॥ ऊरुमध्ये
 ऊर्वीनाम तत्र शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ॥ ऊर्व्या ऊर्ध्व-
 मधो वङ्गणसन्धेरूरु मूले लोहिताक्षं नाम तत्र लोहित-
 क्षयेण पक्षाघातः । वङ्गणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र
 बाणद्वयमल्पशुक्रता वा भवति । एवमेतान्येकादश शक्-
 थिमर्माणि व्याख्यातानि । एतेनेतरसक्थिवाह च ।
 व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु यानि सक्थि गुल्फजानुविटपानि तानि
 बाहौ मणि बन्धकूर्परकक्षधराणि यथा वङ्गणवृषणयोरन्तरे
 विटपमेवं वक्षः कक्षयेर्मध्ये कक्षधरं तस्मिन्विद्धे त एवो-
 पद्रवाः । विशेषतस्तु मणिवन्धे कुण्ठता । कूर्परस्थे कुणिः ।
 कक्षधरे पक्षाघातः ॥ एवमेतानि चतुश्चत्वारिंशच्छाखासु
 मर्माणि व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वमुदरोरक्षीर्मर्मास्थानान्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र
 वात वर्चो^३निरसनं स्थूलान्तप्रतिवद्धं गुदं नाम मर्म तत्र स-
 द्योमरणम् ॥ अन्यमात्रशोणितोऽभ्यन्तरतः कट्यां सूत्राशयो
 वस्तिर्नाम तत्रापि सद्योमरणमश्मरीव्रणादृते तत्राप्युभयतो

भिन्ने न जीवत्येकतो भिन्ने मूत्रस्त्रावी व्रणो भवति स तु
यत्र नोपक्रान्तो रोहति ॥ पक्वामाशययोर्मध्ये सिराप्रभवा
नाभिर्नाम तत्रापि सद्य एव मरणम् ॥ स्तनयोर्मध्यमधि-
ष्ठायोरस्थामाशयद्वारं सत्वरजस्तमसामधिष्ठानं हृदयं नाम
तत्र सद्य एव मरणम् ॥ स्तनयोरधस्ताद्द्व्यङ्गुलमुभयतः स्तन-
मूले नाम मर्मणी तत्र कफपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां
स्त्रियते ॥ स्तनचूचकयोरुद्धं द्यङ्गुलमुभयतः स्तनरोहितौ
नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्याञ्च स्त्रियते ॥
असंकूटयो रधस्तात् पार्श्वपरिभागयोरपलापौनाम तत्र
रक्तेन पूयभावं गतेन मरणम् ॥ उभयत्रोरसोवाङ्गौ वात-
वहे अपस्तम्भौ नाम तत्र वातपूर्णकोष्ठतया कासश्वासा-
भ्याञ्च मरणम् । एवमेतान्युदरोरसो र्हादशमर्माणि
व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं पृष्ठमर्माण्यनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र पृष्ठवंशमुभ-
यतः प्रतिश्रोणीकाण्डमस्थिनी कटीकतरुणे नाम मर्म-
तत्र शोणितक्षयात् पाण्डुर्विवर्णौ हौनरूपश्च स्त्रियते ॥
पार्श्वजघनवहिर्भागे पृष्ठवंशमुभयतो नातिनिम्ने कुकुन्दरे-
नाम मर्मणी तत्र स्पर्शज्ञानमधःकाये चेत्योपघातश्च ॥
श्रोणीकाण्डयोरुपर्याशयाच्छादनौ पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ नि-
तम्बौ नाम तत्राधः कायशोषो दोर्व्वल्याच्च मरणम् ॥ अधः
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ययोस्तिर्य्यगूर्ध्वञ्च जघ-
नात् पार्श्वसन्धौ नाम तत्र लोहितपूर्णकोष्ठतया स्त्रियते ॥
स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम तत्र शोणिता

तिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैर्भियते ॥ पृष्ठोपरि पृष्ठवंशमुभय-
तस्त्रिकसम्बद्धे असफलके नाम तत्र बाह्वीः स्वापः शीघ्री
वा ॥ बाहुमूर्ध्वं ग्रीवामध्येऽसंपीठस्कन्धनिबन्धनावंसौ नाम
तत्र स्तब्धबाहुता । एवमेतानि चतुर्दश पृष्ठमर्माणि
व्याख्यातानि ॥

अत ऊर्ध्वं जत्र गतानि व्याख्यास्यामः ॥ तत्र कण्ठ-
नाडी मुभयतश्चतस्रो धमन्यो हे नीले हे च मन्ये व्यत्या-
सेन तत्र मूकता स्वरवैकृतमरसग्राहिता च ॥ ग्रीवाया-
मुभयतश्चतस्रः सिरा मातृकास्तत्र सद्यो मरणम् ॥ शिरो-
ग्रीवयोः सन्धाने कृकाटिके नाम तत्र चलमूर्ध्वता ॥ कर्ण-
पृष्ठतोऽधःसंश्रिते विधुरे नाम तत्र बाधिर्यं ॥ घ्राणमा-
र्गमुभयतः स्त्रोतमार्गप्रतिबद्धे अभ्यन्तरतः फणे नाम तत्र
गन्धाज्ञानम् ॥ भ्रूपुच्छान्तयोरधोऽक्षोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ नाम
तत्राभ्यं दृष्ट्युपघातो वा ॥ भ्रुवोरुपरि निम्नयोरावर्त्तौ
नाम तत्राभ्यं दृष्ट्युपघातश्च ॥ भ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि
कर्णललाटयोर्मध्ये शङ्खौ नाम तत्र सद्योमरणं ॥ शङ्खयो-
रुपरि केशान्त उत्क्षेपौ नाम तत्र सशल्यो जीवति पाकात्
पतितशल्योवा नोद्धृतशल्यः ॥ भ्रुवोर्मध्ये स्थपनी नाम
तत्रोत्क्षेप बत् ॥ पञ्च सन्धयः शिरसि विभक्ताः सीमन्ता
नाम तत्रोन्माद भयविनाशैर्मरणम् ॥ घ्राणश्रोणाक्षि-
जिह्वासन्तर्पणीनां सिराणां मध्ये सिरासन्निपातः शृङ्गाट-
कानि तानि चत्वारि मर्माणि तत्रापि सद्योमरणं ॥ मस्त-
काभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्त्तोऽधि-

यतिस्तत्रापि मद्योमरणम् ॥ एवमेतानि सप्तत्रिंशद्दृष्टव्य-
गतानि मर्माणि व्याख्यातानि ॥

भवन्ति चात्र ॥ ऊर्ध्वः शिरांसि विटपे च सकक्षपाश्वे

एकैकमङ्गुलमिता स्तनपूर्वमूलम् ।

विद्धाङ्गुलद्वयमितं मणिवन्धगुल्फं

त्रौख्येव जानु सपरं सह कूर्पराभ्याम् ॥

हृदस्तिकूर्चगुदनाभि वदन्ति मर्द्भि

चत्वारि पञ्च च गले दश यानि च हे ।

तानि स्वपाणितलकुञ्चितसंमितानि

शेषाण्यवेहि परिविस्तरतोऽङ्गुलार्द्धम् ॥

एतत्प्रमाणमभिवीक्ष्य वदन्ति तज्ज्ञाः

शस्त्रेण कर्मकरणं परिहृत्य मर्म्भ ।

पाश्वर्भाभिघातितमपीह निहन्ति मर्म्भ

तस्माद्धि मर्म्भसदनं परिवर्जनीयम् ॥

छिन्नेषु पाणिचरणेषु सिरा नराणां

सङ्कोचमीयुरसृगल्पमतो निरेति ।

प्राप्यामितव्यसनमुग्रमतो मनुष्याः

संछिन्नशस्त्रतरुवन्निधनं न यान्ति ॥

क्षिप्तेषु तत्र सतलेषु हतेषु रक्तं

गच्छत्यतीव पवनश्च रुजं करोति ।

एवं विनाशमुपपान्ति हि तत्र विद्धा

वृक्षा इवायुधविघातनिष्कृत्तमलाः ॥

तस्मात्तयोरभिहतस्य तु पाणिपादं

एतेनेतरसक्थि बाह्व च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे
चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेद्रान्विताः श्रोण्यामष्टौ द्वे द्वे पार्श्वयोः
षट् पृष्ठे तावत्य एव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंश-
ज्जत्रुण जङ्घंतासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव
जिह्वायाम् । षट्नासिकायाम् । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत्
पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष
एव विभागः शेषाणामपि । विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो
नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमे-
तानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि ॥
भवन्ति चात्र ॥ क्रियाणामप्रतीघातममोहं बुद्धिकर्मणाम् ।

करोत्यन्यान्गुणांश्चापि स्वाः सिराः पवनश्चरन् ॥
यदा तु कुपितो वायुः स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते वातसम्भवाः ॥
भ्राजिष्णुतामन्नरुचिमग्निदीप्तिमरोगताम् ।
संसर्पत्स्वाः सिराः पित्तं कुर्याच्चान्यान् गुणानपि ॥
यदा प्रकुपितं पित्तं सेवते स्ववहाः सिराः ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते पित्तसम्भवाः ॥
स्नेहमङ्गेषु सन्धीनां स्थैर्यं बलमुदीर्यताम् ।
करोत्यन्यान् गुणांश्चापि बलासः स्वाः सिराश्चरन् ॥
यदा तु कुपितः श्लेष्मा स्वाः सिराः प्रतिपद्यते ।
तदास्य विविधा रोगा जायन्ते श्लेष्मसम्भवाः ॥
धातूनां पूरनं वर्णं स्पर्शज्ञानमसंशयम् ।
स्वाः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्याच्चान्यान्गुणानपि ॥

यदा तु कुपितं रक्तं सेवते खवहाः सिराः ।

तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥

नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा ।

श्लेष्मानं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥

प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् ।

ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥

तत्पारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः ।

पित्तादुष्णाश्च नीलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥

असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः ।

अतज्जुर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न विध्येद्यतः सिरा भिषक् ॥

वैकल्यं मरणञ्चापि व्यधात्तासां ध्रुवं भवेत् ।

सिराशतानि चत्वारि विद्याच्छाखासु ब्राह्मणान् ॥

षट्त्रिंशच्च शतं कोष्ठे चतुर्षष्टिञ्च मूर्धनि ।

शाखासु षोडश सिराः कोष्ठे द्वात्रिंशदेव तु ॥

पञ्चाशज्जत्र ण्योर्ध्वमवेध्याः परिकीर्त्तिताः ॥

तत्र सिराशतमेकैकस्मिन् सक्थि भवति तासां जाल-
धरात्वे का तिस्रश्चाभ्यन्तरास्तत्रोर्व्वीसंज्ञे द्वे लोहिताक्षसंज्ञा
चैकैतास्त्ववेध्या एतेनेतरसक्थिबाह्व च व्याख्यातावेवमशस्त्र-
कृत्याः षोडश शाखासु ॥

द्वात्रिंशत् श्रोण्यां तासामष्टावशस्त्रकृत्या द्वे द्वे विट
पयोः कटीकतरुणयोश्च ॥ अष्टावष्टावेकैकस्मिन् पार्श्वे तासा-
मेकैकामूर्ध्वां परिहरेत् पार्श्वसन्धिगते च द्वे ॥ चतस्रो
विंशतिश्च पृष्ठवंशमुभयतस्तासामूर्ध्वागामिन्यौ द्वे द्वे परि-

हरेद्वहतीसरे । तावत्य एवोदरे तासां मेढ्रोपरि रोम-
राजीमुभयतो द्वे द्वे परिहरेत् ॥ चत्वारिंशद्वक्षसि तासां
चतुर्दशाशस्त्रकृत्या हृदये द्वे द्वे द्वे स्तनमूले स्तनरोहिता-
पलापस्तम्बेषूभयतोऽष्टौ । एवं द्वात्रिंशदशस्त्रकृत्याः पृष्ठो-
दरोरःसु भवन्ति ॥

चतुःषष्टिसिराशतं जत्रण ऊर्ध्वं भवति तत्र षट्पञ्चा-
शच्छिरो धरायां तासामष्टौ चतस्रश्च मर्म्मसंज्ञाः परिहरेद्वे
कृकाटिकयो द्वे विधुरयोः । एवं ग्रीवायां षोडशाव्यध्याः ॥
हन्वीरुभयतोऽष्टौ वष्टौ तासान्तु सन्धिधमन्यौ द्वे द्वे परि-
हरेत् ॥

षट्त्रिंशज्जिह्वायां तासामधः षोडशाशस्त्रकृत्या रसवहे
द्वे वा ग्वहे च द्वे ॥ द्विर्द्वादश नासायां तासामौपनासि-
क्यश्चतस्रः परिहरेत् । तासामेव च तालुन्येकां शृदावुद्देशे ।
अष्टाविंशदुभयोर्नेत्रयोस्तासामेकैकामपाङ्गयोः परिहरेत् ॥

कर्णयोर्द्वादश तासां शब्दवाहिनौनामेकैकां परिहरेत् ।
नासानेत्रगतास्तु ललाटे षष्टिस्तासां केशान्तानुगताश्च-
तस्रः ।

आवर्त्तयन्नेकैका स्तपन्याच्चैका परिहर्त्तव्या ॥ शङ्ख-
योर्द्वादश तासां शङ्खसन्धिगतामेकैकां परिहरेत् ॥

द्वादश मूर्द्ध्ना तासामुत्क्षेपयोर्द्वे परिहरेत् ॥ सीमन्ते-
ष्वेकैकामेकामधिपताविति । एवमशस्त्रकृत्याः पञ्चाशज्ज-
त्रुण ऊर्ध्वमिति ॥

भवतिचात्र ॥ व्याघ्रुवन्यभितो देहं नाभितः प्रसृताः सिराः ।

प्रतानाः पद्मिनीकन्दाहिसादीनां यथा जलम् ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातः सिराव्यधविधिशरीरं व्याख्यास्यामः ॥

बालस्यविरुचक्षतक्षीणभोरुपरिस्थान्तस्त्रीमद्याध्वकर्शि-
तमत्तवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितजागरितक्लौवक्लशर्भि-
णोनां कासश्वासशोषप्रवृद्धज्वराक्षेपकपक्वाघातोपवासपि-
पासामूर्च्छाप्रपौडितानाञ्च सिरां न विधेद्याद्याव्यध्या-
व्यध्याश्चादृष्टा दृष्टाद्यायन्त्रिता यन्त्रिताद्यादुत्थिता इति ॥

शोणितावसेकसाध्याश्च विकाराः प्राग्भिहितास्तेषु चा-
पक्लेष्वन्येषु चानुक्तेषु यथाभ्यासं यथान्यायञ्च सिरां विधेत् ।

प्रतिषिद्धानामपि च विषोपसर्ग आत्यदिकेषु सिराव्य-
धनमप्रतिषिद्धम् ॥

तत्र स्निग्धस्निग्धमातुरं यथादोषप्रत्यनीकद्रवप्रायमन्नं
भुक्तवन्तं यवागूं पीतवन्तं वा यथाकालमुपस्थाप्यासौनं
स्थितं वा प्राणात्रबाधनानो वस्त्रपट्टचर्म्यान्तर्वस्त्रललताना-
मन्यतमेन यन्त्रयित्वा नातिगाढं नातिशियिलं शरीरप्रदेश-
मासाद्य यथोक्तं शस्त्रं गृहीत्वा सिरां विधेत् ॥

नैवार्तिशीते नात्युष्णे न प्रवाते न चाभ्रिते ।

सिराणां व्यधनं कार्यमरोगे वा कदाचन ।

तत्र व्यधसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरत्निमात्रोच्छ्रिते
उपवेश्यासने सक्थोराकुञ्चितयोर्निवेश्य कूर्परसन्निहयस्यो-
परि हस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठकतमुष्टी मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्र-

णशाटकं शोवानुष्ठोरपरि परिक्षिप्यान्नेन पुरुषेण पश्चात्-
स्थितेन वामहस्ते नोत्तानेन शाटकान्तर्द्वयं ग्राहयित्वा ततो
वैद्यो ब्रूयाद्क्षिणहस्तेन सिरोत्थापनार्थं नात्यागतशिक्षिलं
यन्त्रमावेष्टयेत्यसृक्स्त्रावणार्थं यन्त्रं पृष्ठमध्ये च पीडयेति
कर्मपुरुषश्च वायुपूर्णमुखं स्थापयेदेष उत्तमाङ्गगतानामन्त-
र्मुखवर्ज्यानां सिराणां व्यधेन यन्त्रणविधिः ॥

तत्र पादव्यधिसिरस्य पादं समे स्थाने सुस्थिरं स्थाप-
यित्वान्यं पादमीषत्सङ्गुचितमुच्चैः कृत्वा व्यध्यपादं जानुस-
न्धेरधःशाटकेनावेष्ट्य हस्ताभ्यां प्रपीड्य गुल्फं व्यध्यप्रदेशस्यो
परि चतुरङ्गुलं श्लोतादौनामन्यतमेन बद्धां पादसिरां
विध्येत् । अयोपरिष्ठाद्वस्तौ गूढाङ्गुष्ठकृतमुष्टी सम्यगासने
स्थापयित्वा सुखोपविष्टस्य पूर्ववद्यन्त्रं बद्धा हस्तसिरां वि-
ध्येत् । गृध्रसोविश्वाच्याः सङ्गुचित जानुकूर्परः स्यात् ।
ओष्णीपृष्ठस्कन्धेष्वन्नामितपृष्ठस्यावाक् शिरस्कस्योपविष्टस्यवि-
स्फूर्जितपृष्ठस्य विध्येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्न-
मित शिरस्कस्यविस्फूर्जितदेहस्य । बाहुभ्यामवलम्ब्यमानदे-
हस्य पार्श्वयोः । अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे ॥ उन्नामितविद-
ष्टजिह्वाग्रस्याधो जिह्वायाम् । अतिव्यात्ताननस्य तालुनि-
दन्त मूलेषु च । एवं यन्त्रोपायानन्यांश्च सिरोत्थापनहेतून्
बद्ध्या वेद्य शरीरवशेन व्याधिवशेन च विदध्यात् । मांस-
लेष्व वकाशेषु यवमात्रं शस्त्रं निदध्यादतोऽन्येष्वङ्गेषु यवमात्रं
ब्रीहिमात्रं वा ब्रीहिमुखेन । अस्थामुपरि कुठारिकया
विध्ये दर्दयव मात्रम् ॥

भवन्ति चात्र ॥ व्यम्बे वर्षासु विधेयत ग्रीष्मकाले तु शीतले ।

हेमन्तकाले मध्याह्ने शस्त्रकालास्तयः स्मृताः ॥

सम्यक्शस्त्रनिपातेन धारया या स्रवेदसृक् ।

मुहूर्त्तं रुद्धा तिष्ठेच्च सुविद्वान्तां विनिर्दिशेत् ॥

यथा कुसुम्भपुष्पेभ्यः पूर्वं स्रवति पीतिका ।

तथा सिरासु विद्वान्सु दुष्टमग्रे प्रवर्त्तते ॥

मूर्च्छितस्यातिभीतस्य आन्तस्य तृषितस्य च !

न वहन्ति सिरा विद्वान्स्थानुत्थितयन्त्रिताः ॥

क्षीणस्य बहुदोषस्य मूर्च्छयाभिद्रुतस्य च ।

भूयोऽपराह्णे विस्त्राव्या सापरेद्यस्त्र्यहेऽपि दा ॥

रक्तं सशेषदोषन्तु कुर्यादपि विचक्षणः ।

नचातिप्रसृतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत् ॥

बलिनो बहुदोषस्य वयःस्थस्य शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥

तत्र पाददाहपादहर्षाश्वाहुकचिष्यविसर्पवातशोणित-
वातकण्टक विचर्च्चिकापाददारीप्रभृतिषु क्षिप्रमर्भण उपरि-
ष्ठाद्वङ्गुले ब्रौहि मुखेन सिरां विधेयत् । श्लोपदे तच्चिकित्सिते
यथा वक्ष्यते । क्रोष्टृक शिरःखञ्जपङ्गुलवातवेदनासु जङ्घा-
याङ्गुल्फस्थोपरि चतुरङ्गुले । अपचामिन्द्रवस्तेरधस्ताद्वङ्ग-
ङ्गुले । जानुमन्थेरुपर्यधीवा चतुरङ्गुले गृध्रस्यां । ऊरुमू-
लसंश्रितान्तु गलगण्डे । एतेनेतरसक्थिबाह्वच व्याख्यातौ ॥

विशेषतस्तु कामबाहौ कूर्परसन्धेरभ्यन्तरतो बाहुमधेय
ह्योङ्गि कनिष्ठिकानामिकयोमधेय वा । एवं दक्षिणबाहौ

यत्कृद्वात्ये कफोदरेचैतामेव च काशश्वासयोरप्यादिशन्ति ।
 गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम् । श्रोणिप्रतिसमन्ताद्वाङ्गुले
 प्रवाहिकायां शूलिन्याम् । परिकर्त्तिकोपदंशशूकदोष-
 शुक्रव्यापत्सु मेढ्रमधे । वृषणयोःपार्श्वे मूत्रवृद्ध्याम् ।
 नाभेरधश्चतुरङ्गुले सेवन्या वामपार्श्वे दकोदरे वाम
 पार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरेऽन्तर्विद्रधौ पार्श्वशूले च । बाहुशो-
 षावबाहुकयोरप्येके वदन्यंसयोरन्तरे । त्रिकसन्धिमध्य-
 गतां तृतीयके । अधः स्कन्धसन्धिगतामन्यतरपार्श्वसं-
 स्थिताश्चतुर्थके । हनुसन्धिमधरगता मपस्मारे । शङ्खकेशा-
 न्तसन्धिगतामुरोऽपाङ्गललाटेषु चोन्मादेऽपस्मारे च । जिह्वा-
 रोगेष्वधोजिह्वायां दन्तव्याधिषु च । तालानि तालव्येषु ।
 कर्णयोरुपरिसमन्तात् कर्णशूले तद्गोत्रेषु च । गन्धाग्रहणे
 नासारोगेषु च नासाग्रे । तिमिराक्षिपाकप्रभृतिष्वामये-
 धूपनासिके लालाट्यामपाङ्ग्याच्चैताएव शिरोरोगाधिमन्य-
 ग्रभृतिषु रोगेष्विति ॥

अत ऊर्ध्वं दुष्टव्यधनमनुव्याख्यास्यामः ॥ तत्र दुर्विद्धा-
 तिविद्धा कुञ्चिता पिञ्चिता कुट्टिता प्रस्त्रुता अत्युदीर्णा
 अन्तेऽभिहता परिशुष्का कूणिता वेपिता अनुत्थितविद्धा
 शस्त्रहता तिर्यग्बिद्धा अविद्धा अव्याधगा विद्रुता धेनुका
 पुनःपुनर्विद्धा शिरास्त्रावस्थि सन्धिमर्म्भसु चेति विंशति
 दुष्टव्यधाः ॥

तत्र या सूक्ष्मशस्त्रविद्धा न व्यक्रमसृक् स्रवति रुजाशो-
 फवती च सा दुर्विद्धा । प्रमाणातिरिक्तविद्यायामन्तःप्रविशति

शोणितं शोणितातिप्रवृत्तिर्वा सातिविद्धा कुञ्चितायामप्येव-
 म् । कुण्ठशस्त्रप्रमथिता पृथुलीभावमापन्ना पिञ्चिता । अ-
 नासादिता पुनःपुन रन्तयोश्च बहुशः शस्त्राभिहता कुट्टिता ।
 शीतभयभूर्च्छाभिरप्रवृत्तशोणिता अप्रस्रुता । तीक्ष्णमहा-
 मुखशस्त्रविद्धा अत्युदीर्णा । अत्यरक्तस्त्राविष्यविद्धा । क्षीण-
 शोणितस्यानिलपूर्णा परिशुष्का । चतुर्भागावसादिता किञ्चि-
 त्यवृत्तशोणिता कूणिता । दुःस्थानबन्धनाद्देयमानायाः

यथा प्रणिहितः सम्यग्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥

तत्र स्निग्धस्निग्धवान्तविरिक्तास्थापितानुवासितसिरा-
विद्वैःपरिहर्तव्यानि क्रीधायासमैथुनदिवास्वप्नवाग्व्यायाम-
यानोत्थानासन चक्रमणशीतवातातपविरुद्धासात्म्याजीर्णा-
न्यावललाभान्मासमेके मन्यन्ते । एतेषां विस्तरमुपरिष्ठाद्व-
क्ष्यामः ॥

भवतश्चात्र ॥ सिराविग्राणतुम्बैस्तु जलौकाभिः पदैस्तथा ।

अवगाढं यथापूर्वं निर्हरेद्दृष्टशोणितम् ॥

अवगाढे जलौका स्यात् प्रच्छन्नं पिण्डिते हितम् ।

सिराङ्गव्यापके रक्ते शृङ्गालावू त्वचि स्थिते ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

अथातो धमनीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥

चतुर्विंशतिर्धमन्यो नाभिप्रभवा अभिहिताः ॥ तत्र
केचिदाहुः सिराधमनीस्त्रीतसामविभागः सिराविकारा
एव धमन्यः स्त्रीतांसि चेति । तत्तु न सम्यक् । अन्या एव
हि धमन्यः स्त्रीतांसिच सिराम्यः कस्माद्वाङ्मनान्यत्वान्मूल-
सन्धियमात् कर्मवैशेष्यादागमाच्च केवलन्तु परस्परसन्निक-
षात् सदृशागमकर्मत्वात् सौक्ष्माच्च विभक्त कर्मणामप्यवि-
भाग इव कर्मसु भवति ॥

तासान्तु नाभिप्रभवाणां धमनीनामूर्द्धगा दश दश
चाधोगामिन्यध्वतस्तस्तिर्य्यगाः ॥

ऊर्द्धगाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धप्रश्वासीच्छासजृम्भितक्षुब्ध-

सितकथितरुदितादीन्विशेषानभिवहन्त्यः शरीरं धारयन्ति ।
तास्तु हृदय मभिप्रपन्नास्त्रिधा जायन्ते तास्त्रिंशत् । तासान्
वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे वहतस्तादृश शब्दरूपरस-
गन्धानष्टाभिर्गृहीते । द्वाभ्यां भाषते च द्वाभ्यां घोषं करोति
द्वाभ्यां स्वपिति द्वाभ्यां प्रतिबध्नाते । द्वे चाशुवाहिन्यौ । द्वे स्तन्यं
स्त्रिया वहतः स्तनसंश्रिते । ते एव शुक्रं नरस्य स्तनाभ्यामभि-
वहतः । तास्वेतास्त्रिंशत्सविभागा व्याख्याता एताभिरुद्ध-
नाभेरुदरपार्श्वपृष्ठोरःस्कन्धग्रीवाबाह्वोधार्यन्ते याप्यन्ते च ॥
भवति चान्न ॥ ऊर्ध्वगतास्तु कुर्वन्ति कर्माण्ये तानि सर्व्वशः ।

अधोगमास्तु वक्ष्यामि कर्म तामां यथायथम् ॥

अधोगमास्तु वातमूत्रपुरीषशुक्रार्त्तवादीन्यधो वहन्ति ।
तास्तु पित्ताशयमभिप्रतिपन्नास्तत्रस्थमेवान्नपानरसं विपक्व-
मौष्णमिद्वेचयन्त्योऽभिवहन्त्यः शरीरं तर्पयन्त्यर्पयन्ति
चोर्ध्वगतानां तिर्य्यग्गतानां रसस्थानञ्चाभिपूरयन्ति मूत्र-
पुरीषस्त्रेदांश्च विवेचयन्त्यामपक्वाशयान्तरे च त्रिधा जायन्ते
तास्त्रिंशत् । तासान् वातपित्तकफशोणितरसान् द्वे द्वे
वहतस्तादृश द्वे अन्नवाहिन्या वन्त्याश्रिते तोयवहे द्वे मूत्र-
वस्तिमभिप्रपन्ने मूत्रवहे द्वे शुक्रवहे द्वे शुक्रप्रादुर्भावाय द्वे
विसर्गाय ते एव रक्तमभिवहतो नारीणामार्त्तवसंज्ञम् । द्वे
वर्च्चोनिरसन्त्यौ स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे । अष्टावन्त्यास्तिर्य्यग्गानां
धमनीनां स्वेदमर्पयन्ति । तास्वेतास्त्रिंशत् सविभागा
व्याख्याता एताभिरधीनाभेः पक्वाशयकटीमूत्रपुरीषगुद-
वस्तिमेद्व सक्थीनि धार्यन्ते याप्यन्ते च ॥

भवतिचात्र ॥ अधोगमास्तु कुर्वन्ति कर्माखेतानि सर्वशः ।
तिथ्यग्गाः सम्प्रवक्ष्यामि कर्म तासां यथायथम् ।

तिथ्यग्गानान्तु चतसृणां धमनौनामैकैका शतधा
सहस्रधा चोत्तरोत्तरं विभज्यन्ते तास्यसङ्ख्यास्ताभिरिदं
शरीरं गवाक्षितं विबद्धमाततच्च । तासां मुखानि रोम-
कूपप्रतिबद्धानि यैः स्वेदमभिवहन्ति रसञ्चापि सन्तर्पयन्त्यन्त
र्वह्निश्च तैरेव चाभ्यङ्गपरिषेका वगाहालेपनवीर्याण्यन्तः-
शरीरमभिप्रतिपद्यन्ते त्वचि विपक्वानि तैरेव स्पर्शमुख-
मसुखं वा गृह्णाति । तास्वे ताश्चतस्रो धमन्यःसर्वाङ्गगताः
सविभागा व्याख्याताः ॥

भवतश्चात्र ॥ यथा स्वभावतः खानि मृणालेषु बिसेषु च ।
धमनौनां तथा खानि रसो यैरुपचीयते ॥

पञ्चाभिभूतास्त्वथ पञ्चकत्वः पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयन्ति ।
पञ्चेन्द्रियं पञ्चसु भावयित्वा पञ्चत्वमायान्ति विनाशकाले ॥
अत ऊर्ध्वं स्त्रोतसां मूलविज्वलक्षणमुपदेक्ष्यामः ॥ तानि
तु प्राणा न्नादकरसरक्तमांसमेदोमूत्रपुरीषशुक्राक्तविवहानि
वेष्वधिकार एकेषां वह्निनि । एतेषां विशेषा ब्रह्मवः ।
तत्र प्राणवहे हे तयोर्मूलं हृदयं रसवाहिन्यश्च धमन्यः । तत्र
विद्वस्य क्रोशनविनमनमोहन भ्रमणवेपनानि मरणं वा
भवति । अन्नवहे हे तयोर्मूलमामाशयो ऽन्नवाहिन्यश्च धम-
न्यस्तत्र विद्वस्याभानं शूलान्नद्वेषौ छर्द्दिःपिपासान्ध्यं मरणं
वा । उदकवहे हे तयोर्मूलं तालु क्लोम च । तत्र विद्वस्य
पिपासा सद्योमरणश्च । रसवहे हे तयोर्मूलं हृदयं रसवा-

हिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य शीघ्रः प्राणवहविद्वेवच्च मरणं
तल्लिङ्गानि च । रक्तवहे हे तयोर्मूलं यकृत् प्लीहानौ रक्तवा-
हिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्यावाङ्गता ज्वरो दाहः पाण्डुता
शोणिताति गमनं रक्तनेत्रता चेति । मांसवहे हे तयोर्मूलं
स्नायुत्वचं रक्तवहाश्च धमन्यस्तत्र विद्वस्य श्वयथुर्मांसशोषः
सिराग्रन्यगो मरणम् । मेदोवहे हे तयोर्मूलं कटौष्ठकौच तत्र
विद्वस्य स्वेदागमनं स्निग्धाङ्गता तालुशीघ्रः स्थूलशोफता-
पिपासा च । मूत्रवहे हे तयोर्मूलं वस्तिर्मेद्वच्च तत्र विद्व-
स्यानहवस्तिता मूत्रनिरोधः स्तब्धमेद्वता च । पुरीषवहे
हे तयोर्मूलं पक्वाशयो गुदश्च तत्र विद्वस्यानाहो दुर्गन्धता
ग्रथितान्धता च । शुक्रवहे हे तयोर्मूलं स्तनौ वृषणौ च तत्र
विद्वस्य क्लीवता चिरात् प्रसेकी रक्तशुक्रता च । आर्तववहे
हे तयोर्मूलं गर्भाशय आर्तववाहिन्यश्च धमन्यस्तत्र विद्धायां
बन्धग्रावं मैथुनासहिष्णुत्वमार्तवनाशश्च । सेवनीच्छेदाद्
जाप्रादुर्भावः । वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रागुक्तमिति । स्त्रोतो-
विद्वन्तु प्रत्याख्यायि पचरेदुद्धृतशल्यन्तु चतविधानेनोपचरेत् ॥

मूलात् खादन्तरं देहे प्रसृतन्त्वभिवाहि यत् ।

स्त्रोतस्तदिति विज्ञेयं सिराधमनिवर्जितम् ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथातो गर्भिणीव्याकरणं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥
गर्भिणी प्रथमदिवसात् प्रभृति नित्यंप्रहृष्टा शुच्यलङ्घृता
शुक्लवसना शान्तिमङ्गलदेवताब्राह्मणगुरुपरा च भवेन्मलिन
विकृतहीनगात्राणि न स्युर्गर्भदुर्दर्शनानि परिहरेदुद्दे-

जनीयाश्च कथाः शुष्कं पर्युषितं कुथितं क्लिन्नं चान्नं नोप-
भुञ्जीत वह्निर्निष्क्रमणं शून्यागारं चैत्यश्मशानवृक्षाश्रयान्
क्रोधभयसङ्करांश्च भारानुच्चैर्भाथादिकं परिहरेद्यानि च गर्भं
व्यापादयन्ति न चाभीक्ष्णं तैलाभ्यङ्गोक्तादनादीनि निषेवेत
नचायासयेच्छरीरं पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । शयनासनं
मृदास्तरणं नात्युच्चमप्राशयोपेतमसम्बाधं विदध्यात् । हृदयं
द्रवं मधुरप्रायं स्निग्धं दीपनीयसंस्कृतञ्च भोजनं भोजयेत्
सामान्यमेतदाप्रसवात् ॥

विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथमद्वितीयतृतीयमासेषु मधुर
शीतद्रव प्रायमाहारमुपसेवेत । विशेषतस्तु तृतीये षष्टिकौ-
दनं पयसा भोजयेच्चतुर्थे दध्ना पञ्चमे पयसा षष्ठे सर्पिषाचै-
त्येके । चतुर्थे पयोनवनोत संसृष्टमाहारयेज्जोङ्गलमांसस-
हितं हृदयमन्नं भोजयेत् । पञ्चमे क्षीरसर्पिःसंसृष्टं षष्ठे
श्वदंष्ट्रासिद्धस्य सर्पिषोमात्रां पाथयेद्यवागुस्वा सप्तमे सर्पिः
पृथक् पर्णादिसिद्धमेवमाप्याय्यते गर्भः । अष्टमे वदरोदकेन
बलातिबलशतपुष्पपललपयोदधिमस्तु तैललवणमदनफल
मधुघृतमिश्रेणास्थापयेत् पुराणपुरीषशुद्धार्थमनुलोमनार्थञ्च
वायोः । ततः पयोमधुरकषायसिद्धेन तैलेनानुवासयेदनु-
लोमे हि वायौ सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति । अत-
जङ्घं स्निग्धाभिर्यवागूभिर्जाङ्गलरसैश्चोपक्रमेदाप्रसवकालादे-
वमुपक्रान्ता स्निग्धा बलवती सुखमनुपद्रवा प्रसूयते । नवमे
मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तचारिष्टं
वाह्मणक्षत्रियवैश्य शूद्राणां श्वेतरक्तपीतकणेषु भूमिप्रदेशेषु

विल्वन्यग्रोधतिन्दुक भङ्गातकनिर्मितं सर्वाङ्गारं यथासङ्गं
तन्मयपर्यङ्कमुपलिप्तं भित्तिं सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं द-
क्षिणद्वारं वाष्टहस्तायतश्चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं
विधेयम् ॥

जाते हि शिथिले कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने ।

समूजे जघने नारी ज्ञेया सा तु प्रजायिनी ॥

तत्रापस्थितप्रसवायाः कटीपृष्ठं प्रति समन्ताद्दिग्भा-
भवत्य भौक्ष्यं पुरीषप्रवृत्तिर्मूत्रं प्रसिच्यते योनिमुखात्
श्लेष्मा च ॥

प्रजनयिष्यमाणां कृतमङ्गलं स्वस्तिवाचनां कुमारपरि-
वृतां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यङ्गामुष्णीदकरिषिङ्गामथैनां
सम्भूतां बवागूमाकण्ठात् पाययेत् । ततः कृतोपधाने चटु-
विस्तीर्णे शयने स्थितामाभुग्नसक्थीमुत्तानामशङ्कनीयाश्च-
तस्त्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननं कुशलाः कर्त्तुं तनखाः
परिचरेयुरिति ॥

अथास्या विशिखान्तरमनुलोममनुमुखमभ्यज्याद्दृयाच्चै-
नानिका सुभगे प्रवाहस्वेति नचाप्राप्तावी प्रवाहस्व ततो
विमुक्ते गर्भनाडीप्रबन्धे सशूलेषु शोणिवङ्कणवस्तिशिरःसु
प्रवाहेद्याः शनैः शनैः । ततो गर्भनिर्गमे प्रगाढं ततो गर्भे
योनिमुखं प्रपन्ने गाढतरमाविशत्यभावात् ॥

अकालप्रवाहणादधिरं मूकं व्यस्तहनुंमूढाभिघातिनं
कासश्वासशोषोपद्रुतं कुब्जं विकटं वा जनयति । तत्र प्रति-
लीममनुलीमयेत् ॥

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृष्णसर्पनिर्मोकेण पिण्डीत-
केन वा । बध्नीयाद्विरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादयोर्धारयेत् सुव-
र्चलां विशल्यां वा ।

अथ जातस्योत्वं मुखञ्च सैन्धवसर्पिषा विशोध्य घृताक्तं
मूर्द्ध्नि पिचुं दद्यात्ततो नाभिनाडीमष्टाङ्गुलमायस्य सूत्रेण
बद्धा केदयेत्तत्सूत्रैकदेशञ्च कुमारस्य ग्रीवायां सम्यग्
बध्नीयात् ।

अथ कुमारं शीताभिरङ्गिराश्वास्य जातकर्मणि कृते
मधु सर्पिरनन्तात्राक्षीरसेन सुवर्षं चूर्णमङ्गुल्यानामिकया
लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धो-
दकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपि-
त्यपत्रकषायेण वा कीष्णेन यथाकालं यथादोषं यथावि-
भवञ्च ॥

धमनीनां हृदिस्थानां विवृतत्वादनन्तरम् ।

चतुरात्राक्षिरात्राद्वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्त्तते ॥

तस्मात्प्रथमेऽङ्गे मधुसर्पिरनन्तामिश्रं मन्त्रपूतं त्रि-
कालं पाययेद्वितीये लक्ष्मणासिद्धं सर्पिस्तृतीये च । ततः
प्राङ्निवारितः स्तन्यं मधुसर्पिः स्वपाणितलसम्मितं द्विकालं
पाययेत् ॥

अथ सूतिकां बलातैलाभ्यक्तां वातहरौषधनिःकाथेनो-
पचरेत् सशेषदोषान्तु तदहः पिप्पलीपिप्पलीमूलहस्ति-
पिप्पलीचित्रकशृङ्गवेरचूर्णं गुडोदकेनोष्णेन पाययेत् । एवं
द्विरात्रं द्विरात्रं वा कुर्यादादुष्टं शोणितात् । विशुद्धे

ततो विदारिगन्धादिसिद्धां स्नेहयवागूं क्षीरयवागूं वा पाय-
येत्क्षिरात्रम् । ततो यवकीलकुलत्थसिद्धेन जाङ्गलरसेन
शाल्योदनं भीजयेद्वलमग्निलवणावेक्ष्य । अनेन विधिना-
धर्द्धमासमुपसंस्कृता विमुक्ताहाराचारा विगतसूतिका-
भिधाना स्यात् पुनरात्तवदर्शनादित्ये के ॥

धन्वभूमिजातां सूतिकां घृततैलयोरन्यतरस्य मात्रां
पाययेत् पिप्पल्यादिकषायानुपानं स्नेहनित्या च स्यात्क्षि-
रात्रं पञ्चरात्रं वा बलवतीमबलां यवागूं पाययेत्क्षिरात्रं
पञ्चरात्रं वा । अतज्जङ्घं स्निग्धेनान्नसंसर्गोपचरेत् प्राय-
श्चैनां प्रभूतेनोष्णोदकेन परिषिञ्चेत् । क्रोधायासमैथु-
नादीन् परिहरेत् ॥

भवतश्चात्र ॥ मिथ्याचारात्सूतिकाया यो व्याधिरुपजायते ।

स कृत्स्नाध्वोऽसाध्वो वा भवेदत्यपतर्पणात् ॥

तस्मात्तां देशकालौ च व्याधिसात्स्येन कर्मणा ।

परीक्ष्योपचरेदेवं नेयमत्ययमाप्नुयात् ॥

अथापरापतन्त्यानाहाधानौ कुरुते तस्मात्कुष्ठमस्याः
केशवेष्टितयाङ्गुल्या प्रमृजेत् । कटुकालावुक्ततवेधनसर्षप-
सर्पनिर्मोक्तैर्वा कटु तैलविमिश्रैर्योनिमुखं धूपयेत् । लाङ्ग-
लीमूलकल्केन वास्याः पाणि पादतलमालिम्बेत् । मूर्द्धि
वास्या महावृक्षक्षीरमनुसेचयेत् । कुष्ठलाङ्गलीमूलकल्कं
वा मद्यमूत्रयोरन्यतरेण पाययेत् । शालिमूलकल्कं वा
पिप्पल्यादिं वा मद्येन सिद्धार्थककुष्ठलाङ्गलीमहावृक्षक्षीर-
मिश्रेण शुरामण्डेन वास्थापयेत् । एतैरेव सिद्धेन सिद्धार्थ-

कतैलेनोत्तरवस्त्रिं दद्यात् स्निग्धेन वा क्लृप्तनखेन हस्तेना-
पहरेत् ॥

प्रजातायाश्च नाय्यां रुक्षशरीरायास्तीक्ष्णै रविशोधितं
रक्तं वायुना तद्देशेनेनातिसंरुद्धं नाभेरधः पार्श्वयोर्वस्ती-
वस्त्रिशिरसि वा ग्रन्थिं करोति । ततश्च नाभिवस्त्य् दूरशू-
लानि भवन्ति सूचोभिरिव निस्तुद्यते भिद्यते दीर्यत इव-
च पक्वाशयः । समन्तादाधानमुदरे मूत्र सङ्गश्च भवतीति
मक्कल्ललक्षणं । तत्र वीर तर्ज्वादि सिद्धं जल मूषकादिप्रती-
वापं पाययेत् । यवचारचूर्णं वा सर्पिषा सुखोदकेन वा
लवण चूर्णं वा पिप्पल्यादिकाथेन पिप्पल्यादिचूर्णं वा सुरा
मण्डेन वरुणादिकाथं वा पञ्चकोलैलाप्रतीवापं पृथक्पल्या-
दिकाथं वा भद्रदारुमरिचसंछटं पुराणगुडं वा चिकटुक्-
चतुर्जातककुस्तुबुरुमिश्रं खादेदच्छं वा पिवेदरिष्टमिति ॥

अथ बालं क्षौमपरिवृतं क्षौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां
शाययेत् । पीलुवदरीनिखपरुषकाशाखाभिश्चैनं वीजयेत् ।
मूर्ध्नि चास्याह रहस्तीलपिचुमवचारयेत् धूपयेच्चैनं रक्षो-
घ्नैर्धूपैः । रक्षोघ्नानि चास्य पाणिपादशिरोग्रीवास्त्रयसृजेत्
तिलातसीसर्षपकणांश्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने चाग्निं
प्रज्वालयेत् । व्रणितोपासनीयञ्चावेक्षेत ॥

ततोदग्नेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गलकौतुकौ स्वस्ति-
वाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥

ततो यथावर्षं धात्रीमुपेयान्मध्यमप्रमाणां मध्यत्रय-
समरोगां शीलवतीमचपलामलीलुपामकशामखूलां प्रसन्न-

क्षीरामलम्बोष्ठीमलम्बोर्द्ध्वस्तनीमव्यङ्गामव्यसर्निनीं जीवहृत्सां
 दोग्ध्रीं वत्सलामक्ष्द्रकर्म्णिणीं कुले जातामतोभूयिष्ठैश्च-
 गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धये बालस्य । तत्रोर्द्ध्व-
 स्तनी वरालं कुर्यात् । लम्बस्तनी नासिकामुखं छाद-
 यित्वा मरणमापादयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरः-
 स्नातामहतवाससमुदङ्मुखं गिशुमुपवेश्य धात्रीं प्राङ्मुखी-
 मुपवेश्य दर्क्ष्य स्तनं धौतमौषत्परिस्त्रुतमभिमन्त्रा मन्त्रे-
 णानेन पाययेत् ॥

चत्वारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहिणः ।

भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥

पयोऽमृततरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।

दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा ॥

अतोऽन्यथा नानास्तन्योपयोगस्यासात्स्याद्याधिजन्म
 भवति । अपरिस्त्रुतेऽप्यतिस्तब्धस्तन्यपूर्णं स्तनपानादुत्सृष्टि-
 तस्त्रोतसः शिशोः कासश्वासवमोप्रादुर्भावः । तस्मादेवावि-
 धानं स्तन्यं न पाययेत् ।

क्रोधशोकावाप्त्यादिभिश्च स्त्रियाः स्तन्यनाशो भवति ।
 अथास्याः क्षीरजननार्थं सौमनस्यरुत्याद्य यवगोधूमशालि-
 ष्टिकमांसरसपुरासौवोरकपिण्याकलशुनमव्यङ्गशेरुकशृङ्गा
 टकविसविदारिकन्दमधुकशतावरीनलिकालावूकालशाकप्र-
 भृतौनि विदध्यात् ।

अथास्याः स्तन्यमप्युपरीक्षेत तच्चेच्छीतलममलं तनु
 गृह्णावभासमप्यु न्यस्तमेकीभावं गच्छत्यपेनिलमतन्तुमन्त्रो-

रुक्मवते न सौदति वा तच्छुद्धमिति विद्यात्तेन कुमारस्या-
 रोम्यं शीरोरुपचयो बलवृद्धिश्च भवति । नच क्षुधितशो-
 कात्तं श्रान्तप्रदुष्टधातुगर्भिणीज्वरितातिक्षीणातिस्थूलविद-
 ग्धभक्ष्यविरुद्धाहारतपितायाः स्तन्यं पाययेन्नाजीर्णौघञ्च
 बालं दोषौषधमलानां तीव्रवेगोत्पत्तिभयात् ॥

भवन्ति चात्र ॥ धात्रास्तु गुरुभिर्भोज्यैर्विषमैर्दोषलैस्तथा ।

दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदुशति ॥

मिश्राहारविहारिण्या दुष्टा वातादयःस्थिताः ॥

दूषयन्ति पयस्तेन शरीरा व्याधयः शिशोः ॥

भवन्ति कुशलस्तांश्च भिषक् सम्यग्विभावयेत् ।

अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ॥

मुहुर्मुहुः स्पृशति तं स्पृश्यमाने च रोदिति ।

निमीलिताक्षो मूर्ध्नि स्थे शिरो रोगे न धारयेत् ॥

वस्तिस्थे मूत्रसङ्गर्तो रुजा लब्धति मूर्च्छति ।

विण्मूत्रसङ्गवैवण्यच्छर्द्याभ्यानान्त्वक्जुनैः ॥

कोष्ठे दोषान् विजानीयात् सर्वत्रस्थांश्च रोदनैः ।

तेषु च यथाभिहितं मृदच्छेदनौघमौषधं मात्रया क्षीर-
 पस्य क्षीरसर्पिषा धात्राश्च विदध्यात् क्षीरन्नादस्यात्मनि
 धात्राश्चान्नादस्य कषायादीनात्मन्येव न धात्राः ॥ तत्र
 मासादूर्द्ध्वं क्षीरपायाङ्गुलि पर्व्वहयग्रहणसम्भितामौषधमात्रां
 विदध्यात् कोलास्थिसम्भितां कल्कमात्रां क्षीरान्नादाय
 कोलसम्भितामन्नादायेति ॥

येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्तेऽगदङ्गराः ।

तेषु तत्कल्कसंलितौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥

एकं द्वे त्रीणि चाहानि वातपित्तकफज्वरे ।

स्तन्यपायाहितं सर्पिरितराभ्यां यथार्थतः ॥

नच दृष्ट्याभयादत्र पाययेत् शिशुं स्तनौ ।

विरेकवस्तिवमनानृत्ये कुर्याच्च नात्ययात् ॥

मस्तुलङ्ग क्षयाद्यस्य वायुस्तात्त्वस्थि नामयेत् ।

तस्य दृड्दैन्ययुक्तस्य सर्पिर्मध्वरकैः शृतम् ॥

पानाभ्यञ्जनयोर्योज्यं शीताम्बूद्वेजनन्तथा ।

वातेनाभ्यापितां नाभिं सरुजां तुण्डिसंज्ञिताम् ॥

मारुतघ्नैः प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः ।

गुदपाके तु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत् क्रियान् ॥

रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ।

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसी पयस्या
पामार्गशतावरौसारिवा ब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धव-
सिद्धं क्षीरान्नादाय मधुकवचापिप्लीचित्रकत्रिफलासिद्धम-
न्नादाय द्विपञ्च मूलीक्षीरतगरभद्रदारुमरिचमधुविडङ्ग-
द्राक्षा द्विब्राह्मीसिद्धम् । तेनारोग्यबलमेधायूषि शिशो-
र्भवन्ति ॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्नचेनं तर्जयेत् सहसा न प्र-
तिबोधयेद्विनासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादि
विघातभयान्नोपवेशयेत् कौज्यभयात् नित्यं चेनमनुवर्त्तत
प्रियशतैरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिर्वर्द्धते नित्यमु-
दन्नसत्त्वसम्पन्नी नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति । वातात-

पविद्युत्प्रभापादपलता शून्यः गार निम्नस्थान गृहच्छाया-
दिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत् ॥

न शुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे दिप्रमे न च ।

नोष्णमाकृतवर्षेण रजोधूमोदकेषु च ॥

क्षीरसात्मगतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा ।

दद्यादास्तन्यपर्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया ॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेत्तद्य हितञ्च । नित्यमवरोधरतश्च
स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात् । प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गभ्यो
रक्ष्या बाला भवन्ति ॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति
नखदशनेर्धातुमात्मानञ्च परिणुदति दन्तान् खादति कू-
जति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्ध्वं निरीक्षते फेणमुहमिति स-
न्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्चा दीनात्तस्वरो निशि जागर्त्ति
दुर्वली स्तानाङ्गो मत्स्यच्छ्कुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा
धातयाः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन
ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः ॥

शक्तिमन्तञ्चैनं ज्ञात्वा यथावर्णं विद्यां ग्राहयेत् । अ-
थास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पक्षीमावहेत् पित्रध-
र्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥

जनघ्नोऽष्टशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् ।

यद्याधत्ते पुमान् गर्भं कुचिस्थः स विपद्यते ॥

जगते वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्वलैन्द्रियः ।

तस्मादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत् ॥

अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोप-
सृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त
एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

तत्र पूर्वोक्तैः कारणैः पतिष्यति गर्भे गर्भाशयकटीवङ्गण
वस्ति शूलानि रक्तदर्शनञ्च तत्र शीतैः परिषेकावगाहप्रदे-
हादिभिरुपचरेज्जीवनौयशृतचौरपानैश्च गर्भस्फुरणे मुहु-
र्मुहु स्तब्धस्वारणार्थं चौरमुत्पलादिसिद्धं पाययेत् ॥ प्रस-
समाने सदाहपाश्वर्यं शूलसृग्दरानाह मूत्रसङ्गाः स्था-
नात् स्थानञ्चोपक्रामति गर्भे कोष्ठे संरम्भस्तत्र स्निग्धशीताः
क्रियाः वेदनायां महासहाच्चद्रसहा मधुकश्वदंष्ट्राकण्टका-
रिकासिद्धं पयः शर्कराक्षौद्रमिश्रं पाययेत् मूत्रसङ्गे दर्भादि-
सिद्धं आवाहे लिङ्गसौर्वललशुनवचासिद्धं अन्यर्थं स्वनि
रक्त कोष्ठागारिकागारमृत्पिण्डसमङ्गाधातकीकुसुमनवमा-
लिकागैरिकसर्जरसरसाञ्जनचूर्णं मध्नावलिह्याद्ययालाभं
न्यग्रोधादित्वक्प्रवालकल्कं वा पयसा पाययेदुत्पलादिकल्कं
वा कशेरुशृङ्गाटकशालूककल्कं वा शृतेन पयसेऽम्बर फलौ-
दककन्दकाथेन वा शर्करामधुमध्रेण शालिपिष्टं न्यग्रोधा-
दिस्वरसपरिपीतं वा वस्त्रावयवं योन्यां धारयेत् ॥ अथाह-
ष्टशोषित वेदनायां मधुकदेवदारुपयस्यासिद्धं पयः पाययेत्
तदेवाश्मन्तक शतावरीपयस्यासिद्धं विदारिगन्धादिसिद्धं वा
वृहतीद्वयोत्पल शतावरीसारिवापयस्यामधुकसिद्धं वैवं क्षि-
प्रमुपक्रान्ताया उपावर्तन्ते रुजो गर्भश्चाप्यायते ।

व्यवस्थिते च गर्भे गव्येनोडम्बरशलाटुसिद्धेन पयसा भोजयेत् । अतीते लवणस्नेहवर्ज्याभिर्यवागूभिरुद्दालकादौनां पाचनीयोपसंस्कृताभिरुपक्रमेत यावन्तो मासा गर्भस्य तावन्त्यहानि । वस्त्युदरशूलेषु पुराणगुडं दीपनीय संयुक्तं पाययेदरिष्टं वा । वातोपतद्रवगृहीतत्वात् स्त्रोतसां लीयते गर्भः सोऽतिकालमवतिष्ठमानो व्यापद्यते तां मृदुना स्नेहादिक्रमेणोपचरेत् । उत्क्रोशरससंसिद्धामनल्पस्नेहां यवागुं पाययेत् । माषतिलविल्वशलाटुसिद्धान् वा कुल्याषान् भक्षयेन्मधुमाध्वोक्तं चानुपिवेत् सप्तरात्रम् । कालातीतस्थायिनि गर्भे विशेषतः सधान्यमुद्खलं मूषलेनाभिहन्याद्विषमे वा यानासने सेवेत ॥ वाताभिपन्न एव शुष्यति गर्भः समातुः कुक्षिं न पूरयति मन्दं स्पन्दते च तं हुंहणीयैः पयोभिर्श्मांसरसैश्चोपचरेत् । शुक्रशीणितं वायुनाभिप्रपन्नमवक्रान्तजीवमाध्यापयत्युदरं तत्कदाचिद्यदच्छयोपशान्तं नैगमेषापहृतमिति भाषन्ते । तमेव कदाचित् प्रलीयमानं नागोदरमित्राहुस्तत्रापि लीनवत् प्रतीकारः ॥

अत ऊर्ध्वं मासानुमासिकं वक्ष्यामः ।

मधुकं शाकवोजञ्च पयस्या सुरदारु च ॥

अश्मन्तकस्तिलाः कृष्णास्ताम्रवल्ली शतावरी ।

वच्चादनी पयस्या चलता चोत्पलसारिवा ॥

अनन्ता सारिवा रास्ना पद्मा मधुकमेव च ।

हुंहत्यौ काश्मरी चापि क्षीरिशुङ्गास्त्वचो घृतम् ॥

पृश्निपर्णी बला शिग्रु खदंष्ट्रा मधुपर्णिका ।

मृङ्गाटकं विसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ॥

वक्षैते सप्त योगाः स्थिरर्द्धश्लोकसमापनाः ।

यथा सङ्गं प्रयोक्तव्या गर्भस्त्रावे पयोयुताः ॥

कपित्थहृत्तौ विल्वपटोलेक्ष्मिदिग्धिकाः ।

मूलानि क्षीरसिद्धानि पाययेद्विषगष्टमे ॥

नवमे मधुकानन्तापयस्यासारिवाः पिवेत् ।

क्षीरं शुण्ठीपयस्याभ्यां सिद्धं स्याद्दशमे हितम् ॥

सक्षीरा वा हिता शुण्ठी मधुकं सुरदारु च ।

एवमप्याय्यते गर्भस्तीव्रा रुक् चोपशाम्यति ॥

निवृत्तप्रसवायास्तु पुनः षड्भ्यो वर्षेभ्य ऊर्द्धं प्रसवमा-
नाया नार्याः कुमारोऽल्पायुर्भवति ।

अथ गर्भिणीं व्याध्युत्पावत्यये कर्दयेन्मधुरास्त्रेनान्नोप-
हितेनानुलोमयेच्च संशमनीयच्च मृदु विदध्यादन्नपानयोर
श्रीयाच्च मृदुवीर्यं मधुरप्रायं गर्भाविरुद्धच्च गर्भाविरुद्धाश्च
क्रिया यथायोगं विदधीत मृदुप्रायाः ॥

भवन्ति चात्र ॥ सौवर्षं सुकृतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।

मत्स्याचकः शङ्खपुष्पी मधुसर्पिः सकाञ्चनम्

अर्कपुष्पी मधु घृतं चूर्णितं कनकं वचा ।

हेमचूर्णानि कैटर्यः खेता दूर्वा घृतं मधु ॥

चत्वारोऽभिहिताः प्राशाः श्लोकार्द्वेषु चतुर्ष्वपि ।

कुमाराणां वपुर्मेधाबलबुद्धिविवर्धनाः ॥

इति सुश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे तृतीयं शारीरस्थानं समाप्तम् ॥

चिकित्सितस्थानम् ।

प्रथमाध्यायः ।

अथातोद्विब्रणौयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

हौ ब्रणौ भवतः शरीरआगन्तुकहेति । तयोः शरीरः-
पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः । आगन्तुरपि पुरुष-
पशूपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतन्मपौङ्गनप्रहाराग्निचारविषतीक्ष्णौ-
षध-शकल-कपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधा-भिघात-
निमित्तः । तत्र तुल्ये ब्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजन-
सामर्थ्याद्विब्रणौय इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तुब्रणे तत्काल-
मेव क्षतोष्णः प्रसृतस्योपशमार्थपित्तवच्छीतक्रियावधारण-
विधिरविशेषः सन्धानार्थञ्च मधुघृतप्रयोग इत्येतद्विकारणो-
त्थानप्रयोजनमुत्तरकालन्तु दोषोपप्लवविशेषाच्छरीरवत्प्रती-
कारः । दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदशप्रकारः
प्रसरणसामर्थ्याद्यथोक्तो ब्रणप्रश्नाधिकारे शुद्धत्वात् शोङ्ग-
प्रकार इत्येके । तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च ।
तत्र सामान्यं रुक् ब्रणगात्रविचूर्णने ब्रणतीति ब्रणः । विशेष-
लक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः ।

तत्र श्लावावृणाभस्तनुः शीतपिच्छिलाख्यस्त्रावीरुक्षश्च-

उचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनावज्जलो निर्मास-
श्चेति वातात् ।

क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकीदकाभोष्णस्त्रावी दाहपा-
करागविकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात् ।

प्रततचण्डकण्डूबहुलः स्थूलो घनः स्तब्धसिरास्त्रायु-
जालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्दवेदनः शक्तशीतसा-
न्द्रपिच्छिलास्त्रावीगुरुश्चेति कफात् ।

प्रबालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचित-
स्फुरङ्गस्थानगन्धः सवेदना धूमायनशीलो रक्तस्त्रावी पित्त-
लिङ्गश्चेति रक्तात् ।

तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभासस्तद्वर्णस्त्रावीचेति
वातपित्ताभ्याम् ।

कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो दारुणो मुहुर्मुहुः शीतपि-
च्छिलस्त्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम् ।

गुरुः सदाह उष्णः पीतः पाण्डुस्त्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् ।

रूचस्तनुस्तोदवज्जलः सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्त्रावी
चेति वातशीणिताभ्याम् ।

घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्दुर्विस्मर्युष्णकृष्ण-
स्त्रावी चेति पित्तशीणिताभ्याम् ।

रक्तोगुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्त्रावी
चेति श्लेष्मशीणिताभ्याम् ।

स्फुरणतोददाहधूमायन प्रायः पीततनुरक्तस्त्रावी चेति
वातपित्तशीणिताभ्याम् ।

कण्डूस्फुरणचुम्बुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तास्त्रावी चेति
वातश्लेष्मशोणितेभ्यः ।

दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्तास्त्रावी चेति
श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः ।

त्रिविधवर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः ।

निर्दहननिर्मयनस्फुरणोददाहपाकरागकण्डूत्वापवहुत्वा-
नानावर्णवेदनास्त्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः ।

जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः स्रग्ज्जो विगतवेदनः सुखव-
स्थितो निरास्त्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ।

तस्य व्रणस्य षष्टिरूपक्रमा भवन्ति (तद्यथा) अपतर्पण-
मालेपः परिषेकोऽभ्यङ्गः स्वेदो विज्ज्ञापनमुदनाहः पाचनं
विस्त्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनं क्सेदनं भेदनं दारणं लेखनं
मेषणमाहरणं व्यधनं विस्त्रावणं सीवनं सन्धानं पीडनं
शोणितास्थापनं निर्वापणं मुत्कारिका कषायो वर्त्तिः कल्कः
सर्पिर्हूलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनं मृदु-
कर्म्म दारुणकर्म्म चारकर्म्माम्निकर्म्म कृष्णकर्म्म पाण्डुकर्म्मे
प्रतिसारणं रोमसञ्जननं लोमापहरणं वस्तिकर्म्मात्तरवस्तिकर्म्म
बन्धः पत्रदानं क्षमिन्नं वृंहणं विषम्व्रं शिरोविरेचनं नभ्यं
कबलधारणं धूमो मधुसर्पिर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानम् ।

तेषु कषायोवर्त्तिः कल्कः सर्पिर्हूलं रसक्रियावचूर्णनमिति
शोधनरोपणानि । तेव्यष्टौ शस्त्रकृत्याः । शोणितास्थापनं चारोऽ-
ग्निर्यन्त्रमाहारो रक्षाविधानं बन्धविधानं चीक्तानि । स्नेह-
स्वेदनवमनविरेचनवस्त्युत्तरवस्तिशिरोविरेचननस्यधूमकबल-

धारणान्यन्यत्र वक्ष्यामः । यदन्यदवशिष्टमुपक्रमजातं तदिह वक्ष्यते ।

षड्विधः प्रागुपदिष्टः शीफस्तस्यैकादशोपक्रमा भवन्त्यप-
तर्पणादयो विरेचनान्तास्ते च विशेषेण शीथप्रतीकारा
वर्तन्ते व्रणभावमापन्नस्य च न विरुध्यन्ते शेषास्तु प्रायेण
व्रणप्रतीकरहेतव एव । अपतर्पणत्वाच्च उपक्रम एष सर्व-
शीफानां सामान्यः प्रधानतमश्च ।

दोषोच्छ्रायोपशान्त्यर्थं दोषानद्भ्यः देहिनः ।

अवेक्ष्य दोषं प्राणञ्च कार्यं स्यादपतर्पनम् ॥

ऊर्ध्वमारुतदृष्ट्याक्षुब्धशोषश्रमान्वितैः ।

न कार्यं गर्भिणीवृद्धबालदुर्वलभीरुभिः ॥

शीफेषूत्थितमात्रेषु व्रणेषूग्ररजेषु च ।

यथास्त्रैरौषधैर्लेपं प्रत्येकञ्चैव कारयेत् ॥

यथा प्रज्वलिते वेश्मन्यन्मासा परिषेचनम् ।

क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रजः ॥

प्रहादने शोधने च शीफस्य हरणे तथा ।

उत्सादने रोपणे च लेपः स्यात्त तदर्थकृत् ॥

वातशीफे तु वेदनोपशमार्थं सर्पिस्तैलधान्यान्कृमांस-
रसवातहरौषधनिःकायैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत ।

पित्तरक्ताभिघातविषनिमित्तेषु क्षीरघृतमधुशर्करोदके-
क्षुरसमधुरौषधक्षीरवृक्षनिःकायैरनुषैः परिषेकान् कुर्वीत ।

श्लेष्मशीफे तु तैलमूत्रक्षारोदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिःका-
यैरशीतैः परिषेकान् कुर्वीत ।

यथाश्वभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्नियच्छति ।

दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ॥

अभ्यङ्गस्तु दोषमालोकोपयुक्तो दोषोपशमं मृदुताञ्च
करोति ।

स्वेदविस्त्रापनादीनां क्रियाणां प्राक् स उच्यते ।

पञ्चात्कर्मसु चादिष्टः स च विस्त्रावणादिषु ॥

रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।

शोफानां स्वेदनं कार्यं ये चाप्येवंविधा व्रणाः ॥

स्थिराणां रुजतां मन्दं कार्यं विस्त्रापनं भवेत् ।

अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुना वा शनैः शनैः ॥

विमर्दयेद्विषक् प्राञ्जस्तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।

शोफयोरुपनाहन्तु कुर्यादामविदग्धयोः ॥

अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ।

निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः ॥

तस्य सम्पाचनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु ।

दधितक्रसुरासुक्तधान्याम्लैर्योजितानि तु ॥

स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।

सैरण्डपत्रया शोफं नाहयेदुष्णया तथा ॥

हितं सम्भोजनं चापि पाकायाभिमुखो यदि ।

वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ॥

अचिरोत्पतिते शोफे कुर्याच्छोषितमोक्षणम् ।

सशोफे कठिने श्यामे सरक्ते वेदनावति ॥

संरब्धे विषमे वापि व्रणे विस्त्रावणं हितम् ।

सविषे च विशेषेण जलौकाभिः पदैस्तथा ॥
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं पाकास्याप्राप्तये तथा ।
 सोपद्रवाणां रुक्षाणां कृशानां व्रणशोषिणाम् ॥
 यथास्त्रमौषधैः सिद्धं स्नेहपानं विधीयते ।
 उत्सन्नमांसशोफे तु कफजुष्टे विशेषतः ॥
 संक्षिप्तश्यामरुधिरे व्रणे प्रच्छर्दनं हितम् ।
 वातपित्तप्रदुष्टेषु दीर्घकालानुबन्धिषु ॥
 विरेचनं प्रशंसन्ति व्रणेषु व्रणकोविदाः ।
 अपाकेषु तु रोगेषु कठिनेषु स्थिरेषु च ॥
 स्नायुकोथादिषु तथाच्छेदनं प्राप्तमुच्यते ।
 अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथैवीक्ष्णवत्स्वपि ॥
 गतिमत्सु च रोगेषु भेदनं प्राप्तमुच्यते ।
 बालवृद्धासहच्रीणभीरूणां योषितामपि ॥
 मर्मोपरि च जातेषु रोगेषूक्तञ्च दारणम् ।
 सुपक्वे पिण्डिते शोफे पीडनैरवपीडिते ॥
 पाकोद्भूतेषु दोषेषु तत्तु कार्यं विजानता ।
 सुपिष्टैर्दारणद्रव्यैर्युक्तैः क्षारेण वा पुनः ॥
 कठिनान् स्थूलवृत्तीष्ठान्दीर्यमाणान् पुनः पुनः ।
 कठिनोत्सन्नमांसांश्च लेखनेनाचरेद्भिषक् ॥
 समं लिखेत्सुलिखितं लिखेन्निरवशेषतः ।
 वर्त्मनानुप्रमाणेन समं शस्त्रेण निर्लिखेत् ॥
 क्षौमं श्लोतं पित्तं फेनं यावश्शूकं ससैन्धवम् ।
 कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत् ॥

नाडीव्रणान् शल्यगर्भानुत्सार्युत्सङ्गिनः शनैः ।
करौरवालाङ्गुलिभिरेषया वैषयेद्विषक् ॥
नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाड्योऽवक्त्राः शशीणिताः ।
तुच्चूपोदकजैः क्षत्तुः करीरैरेषयेत्तु ताः ॥
संवृतासंवृतास्थेषु व्रणेषु मतिमान् भिषक् ।
यथोक्तमाहरेच्छल्यं प्राप्नोद्धरणलक्षणम् ॥
रोगे व्यधनसाधे तु यथोद्देशं प्रमाणतः ।
शूलं निदध्यादोषञ्च स्त्रावयेत्कीर्त्तितं यथा ॥
अपाकोपद्रुता ये च मांसस्था विवृताश्च ये ।
यथोक्तं सीवनं तेषु कार्यं सन्धादग्नेर्द्वयं ॥
पूयमर्भान्णुद्वारान् व्रणान्मर्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीडनद्रव्यैः समन्तात्परिपीडयेत् ॥
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
न चाभिमुखमालिग्येत्तथा दोषः प्रसिच्यते ॥
तैस्तैर्निमित्तैर्बहुधा शोणिते प्रस्रुते मृशम् ।
कार्यं यथोक्तं वैद्येन शोणितास्त्रापनं भवेत् ॥
दाहपाकज्वरवतां व्रणानां पित्तकोपतः ।
रक्तेन चाभिभृतानां कार्यं निर्व्वापणं भवेत् ॥
यथोक्तैः शीतलद्रव्यैः क्षीरपिष्टैर्धृतप्लुतैः ॥
दिह्यादबहलाक्षेपान् सुशीतांश्चावचारयेत् ।
व्रणेषु क्षीणमांसेषु तनुस्त्राविष्वपाकिषु ॥
तीदकाठिन्यपाकशूलवेपथुमत्सु च ।
वातघ्नवर्गैः स्तग्णैः काकोल्यादिगणैः तथा ॥

स्नेहिकेषु च वीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ।
 तेषाञ्च स्वेदनं कार्यं स्थिराणां वेदनावताम् ॥
 दुर्गन्धानां क्लेदवतां पिच्छिलानां विशेषतः ।
 कषायैः शोधनं कार्यं शोधनैः प्रागुदीरितैः ॥
 अन्तः शल्यानण्डमुखान्गम्भीरान्मांससंश्रितान् ।
 शोधनद्रव्ययुक्ताभिर्वर्त्तिभिस्तान्यथाक्रमम् ॥
 पूतिमांसप्रतिच्छन्नान्महादोषांश्च शोधयेत् ।
 कल्कीकृतैर्यथालाभं वर्त्तिद्रव्यैः पुरोदितैः ॥
 पित्तप्रदुष्टान् गम्भीरान्दाहपाकप्रपीडितान् ।
 कार्पासीफलमिश्रेण जयेच्छोधनसर्पिषा ॥
 उत्सन्नमांसानस्निग्धानलयास्त्रावान् व्रणांस्तथा ।
 सर्षपस्नेहयुक्तेन धीमांस्त्रैलेन शोधयेत् ॥
 तैलेनाशुध्यमानानां शोधनीयां रसक्रियाम् ।
 व्रणानां स्थिरमांसानां कुर्याद्रव्यैरुदीरितैः ॥
 कषाये विधिवत्तेषां कृते व्यामिश्रयेत्पुनः ।
 सुराष्ट्रजां सकासीषां दद्याच्चापि मनःशिलाम् ॥
 हरितालञ्च मतिमांस्तत्स्नामवचारयेत् ।
 मातुलुङ्गरसोपेतां सक्षौद्रामतिमर्दिताम् ॥
 व्रणेषु दत्त्वा तां तिष्ठेत्क्षींस्त्रींश्च दिवसान्परम् ।
 गम्भीरान्मेदसा जुष्टान्दुर्गन्धाञ्मूर्णशोधनैः ॥
 उपाचरेद्भिषक् प्राज्ञः श्लक्ष्णैः शोधनवर्त्तिजैः ।
 शुद्ध्यलक्षणयुक्तानां कषायं रोपणं हितम् ॥
 तत्र कार्यं यथोद्दिष्टैर्द्रव्यैर्वैद्येन जानता ।

अवेदनानां शुद्धानां गम्भीराणां तथैव च ॥
 हिता रोपणवर्त्यङ्गता रोपणवर्त्ययः ।
 अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानामरोहताम् ॥
 कल्कः संरोहणः कार्यस्त्रिलजो मधुसंयुतः ।
 स माधुर्यात्तथौष्ण्यञ्च स्नेहाच्चानिलनाशनः ॥
 कषायभावान्माधुर्यात्तित्कत्वाच्चापि पित्तहृत् ।
 औष्ण्यान्कषायभावाच्च तित्कत्वाच्च कफे हितः ॥
 शोधयेद्रोपयेच्चापि युक्तः शोधनरोपणैः ।
 निम्बपत्रमधुभ्यान्तु युक्तः संशोधनः स्मृतः ॥
 पूर्व्याभ्यां सर्पिषाचापि युक्तः संरोपणो भवित् ।
 तिलवद्यवकल्कन्तु केचिदाहुर्मनोषिणः ॥
 शमयेद्विदग्धञ्च विदग्धमपि पाचयेत् ।
 पक्वं भिनन्ति भिन्नञ्च शोधयेद्रोपयेत्तथा ॥
 पित्तरक्तविषागन्तून्गम्भीरानपि च व्रणान् ।
 रोपयेद्रोपणीयेन क्षीरसिद्धेन सर्पिषा ॥
 कफवाताभिभूतानां व्रणानां मतिमान् भिषक् ।
 कारयेद्रोपणं तैलं भेषजैस्तद्यथोदितैः ॥
 अबन्ध्यानाञ्चलस्थानां शुद्धानाञ्च प्रदुष्यताम् ।
 द्विहरिद्रायुतां कुर्याद्रोपणार्थां रसक्रियाम् ॥
 समानां स्थिरमांसानां त्वक्स्थानां रोपणं भिषक् ।
 चूर्णं विदध्यान्मतिमान् प्राक्स्थानोक्तो विधिर्यथा ॥
 शोधनो रोपणश्चैव विधिर्योऽयं प्रकीर्तितः ।
 सर्व्वव्रणानां सामान्ये नोक्तो दोषाविशेषतः ॥

एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।
 मन्त्रवत्सं प्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथञ्चन ॥
 स्वबुद्ध्या चापि विभजेत्कषायादिषु सप्तसु ।
 भेषजानि यथायोगं यान्युक्तानि पुरा मया ॥
 आद्ये द्वे पञ्चमूल्या तु गणो यश्चानिलापहः ।
 स वातदुष्टे दातव्यः कषायादिषु सप्तसु ॥
 न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु कालोल्यादिष्व यः स्मृतः ।
 तौ पित्तदुष्टे दातव्यौ कषायादिषु सप्तसु ॥
 आरग्वधादिस्तु गणो यश्चोष्णः परिकीर्तितः ।
 तौ देवौ कफदुष्टे तु संसृष्टे संयुता गणाः ॥
 वातात्मकानुग्रजान्वासावानपि च ब्रणान् ।
 स क्षौमयवसर्पिर्भिर्धूपनाङ्गैश्च धूपयेत् ॥
 परिशुष्काल्पमांसानां गम्भीराणां तथैव च ।
 कुर्यादुत्सादनौयानि सर्पींश्चालेपनानि च ॥
 मांसाशिनाञ्च मांसानि भक्षयेद्विधिवन्नरः ।
 विशुद्धमनसस्तस्य मांसं मांसेन वर्द्धते ॥
 उत्सन्नमृदुमांसानां ब्रणानामवसादनम् ।
 कुर्याद्द्रव्यैर्यथोद्दिष्टैश्चर्णितैर्मधुना सह ॥
 कठिनानाममांसानां दुष्टानां मातरिश्चना ।
 मृद्वौ क्रिया विधातव्या शोणितं चापि मोक्षयेत् ॥
 वातघ्नौषधसंयुक्तान् स्नेहान् सेकांश्च कारयेत् ।
 ब्रणेषु मृदुमांसेषु दारुणीकरणं हितम् ॥
 धवप्रियङ्गुशोकानां रोहिण्याश्च त्वचस्तथा ।

त्रिफलाधातकोपुष्परोध्रसर्जरसान्समान् ॥
 कृत्वा सूक्ष्माणि चूर्णानि व्रणं तैरवचूर्णयेत् ।
 उत्सन्नमांसान् कठिनान् कण्डूयुक्तांश्चिरोत्थितान् ॥
 तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्क्षारकर्मणा ।
 स्रवतोऽश्रुभवान्मूत्रं ये चान्ये रक्तवाहिनः ॥
 निःशेषच्छिन्नसन्धींश्च साधयेद्दग्निकर्मणा ।
 दुरुद्धत्वात्तु शुक्लानां कृष्णकर्म हितं भवेत् ॥
 भक्षतकान्वासयेत्तु क्षीरे प्राङ्मूत्रभावितान् ।
 ततो विधाच्छेदयित्वा लोहे कुम्भे निधापयेत् ॥
 कुम्भेऽन्यस्मिन्निखाते तु तं कुम्भमथ योजयेत् ।
 मुखं मुखेन सन्धाय गोमयैर्दाहयेत्ततः ॥
 यः स्नेहश्चप्रवते तस्माद्ग्राहयेत्तं शनैर्भिषक् ।
 ग्राम्यानूपशफान्दग्धान् सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 तैलेनानेन संसृष्टं शुक्लमालेपयेद्गणम् ।
 भक्षतकविधानेन सारस्नेहांस्तु कारयेत् ॥
 ये च केचित्फलस्नेहा विधानं तेषु कीर्तितम् ।
 दुरुद्धत्वात्तु कृष्णानां पाण्डुकर्म हितं भवेत् ॥
 सप्तरात्रं स्थितं क्षीरेच्छागले रोहिणीफलम् ।
 तेनैव पिष्टं सुशुक्ष्णं सवर्णकरणं हितम् ॥
 नवं कपालिकाचूर्णं वैदुलं सर्जनामच ।
 कासीसं मधुकक्षैव क्षौद्रयुक्तं प्रलेपयेत् ॥
 कपित्थमुद्धृते मांसे मूत्रेणाजेन पूरयेत् ॥
 कासीसं रोचनां तुल्यं हरितालं मनःशिलाम् ।

वेणुनिर्लेखनं चापि प्रमुन्नाडरसाञ्जनम् ॥
 अधस्तादर्जुनस्यैतन्मासं भूमौ निधापयेत् ।
 मासादूर्द्ध्वं ततस्तेन कृष्णमालेपयेद्ब्रणम् ॥
 कुक्कुटाण्डकपालानि कतकं मधुकं समम् ।
 तथा ससुद्रमण्डूकीमणिकूर्णञ्च दापयेत् ॥
 गुटिका मूत्रपिष्टास्तां व्रणानां प्रतिसारणम् ।
 हस्तिदन्तमयीं कृत्वा मुख्यञ्चैव रसाञ्जनम् ॥
 रोमाण्येतेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ।
 चतुष्पदानां त्वग्रोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना ॥
 तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेद्रोमवती पुनः ।
 कासीसं नक्तमालस्य पल्लवाञ्चैव संहरेत् ॥
 कपित्थरसपिष्टानि रोमसञ्जननं परम् ।
 रोमाकीर्णो व्रणो यस्मिन् न सम्यगुपरोहति ॥
 हृदयकर्त्तरिसन्दंशैस्तस्य रोमाणि निर्हरेत् ।
 शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालञ्च भागिकम् ॥
 शुक्लेन सह पिष्टानि लोमशातनमुत्तमम् ।
 तैलं भस्मातकस्याथ खुद्दीचीरं तथैव च ॥
 प्रशुद्धैकत्र मतिमान् रोमशातनमुत्तमम् ।
 कदलीदीर्घवृन्ताभ्यां भस्मालं लवणं शमी ॥
 बीजं शीतोदपिष्टं वा रोमशातनमाचरेत् ।
 आगारगोधिकापुच्छं रन्ध्रालं बीजमैङ्गुदम् ॥
 दग्ध्वा तद्भस्मतैलाम्बु सूर्य्यपक्वं कचान्तकृत् ।
 वातदुष्टो व्रणो यस्मिन् रुक्चस्यात्यर्थवेदनः ॥

अधःकाये विशेषेण तत्र वस्तिर्विधीयते ।
 मूत्राघाते मूत्रदोषे शुक्रदोषेऽग्नौत्रणे ॥
 तथैवार्त्तवदोषे च वस्तिरप्युत्तरो हितः ॥
 यस्माच्छ्रुतिं बन्धेन ब्रणो याति च मार्दवम् ।
 रोह्यत्यपि च निःशङ्कस्तस्माद्बन्धो विधीयते ॥
 स्थिराणामल्पमांसानां रौच्यादनुपरोहताम् ।
 पत्रदानं श्वेत्कार्थं यथादोषं यथर्त्तु च ॥
 एरण्डभूर्जपूतीकहरिद्राणान्तु वातजे ।
 पत्रमाश्वबलं यच्च काश्मरौपद्रमेव च ॥
 पत्राणि क्षीरवृक्षाणामौदकानि तथैव च ।
 दूषिते रक्तपित्ताभ्यां ब्रणे दद्याद्विचक्षणः ॥
 पाठामूर्वागुडूचीनां काकमाचीहरिद्रयोः ।
 पत्रञ्च शुक्रनाशाया योजयेत्कफजे ब्रणे ॥
 अकर्मशमविकृतिन्मज्जीर्णं सुकुमारकम् ।
 अजन्तुजग्धं मृदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥
 स्नेहमौषधसारञ्च पट्टवस्त्रान्तरीकृतम् ।
 न दूषयति यत्पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥
 शैत्योष्णप्रजननार्थाय स्नेहसंग्रहणाय च ।
 दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥
 मज्जिका ब्रणजातस्य निःक्षिपन्ति यदा कृमीन् ।
 श्वयथुर्भक्षिते तैस्तु जायते मृशदारुणः ॥
 तीव्रा रुजो विचित्राश्च रक्तास्त्रावश्च जायते ।
 सुरसादिर्हितस्तत्र धावने पूरणे तथा ॥

मसपण्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।
 हिता गोमूत्रपिष्टाश्च सेकः क्षारोदकेन वा ॥
 प्रच्छाद्य मांसपेश्या च कृमीनपहरेद्ब्रणात् ।
 विंशतिं कृमिजातीस्तु वक्ष्याम्युपरि भागशः ॥
 दीर्घकालातुराणान्तु कृशानां व्रणशोषिणाम् ।
 वृंहणीयो विधिः स्पर्शः कार्थ्योऽग्निं परिरक्षता ॥
 विषजुष्टस्य विज्ञानं विषनिश्चयमेव च ।
 चिकित्सितञ्च वक्ष्यामि कल्पे तु प्रतिभागशः ॥
 कण्डूमन्तः सशोफाश्च ये च जलूपरि व्रणाः ।
 शिरोविरेचनं तेषु विदध्यात्कुशलो भिषक् ॥
 रुजावन्तोऽनिलाविष्टा रूक्षा ये चोर्द्ध्वज्जुजाः ।
 व्रणेषु तेषु कर्त्तव्यं नस्यं वैद्येन जानता ।
 दोषप्रच्यवनार्थाय रुजादाहचयाय च ॥
 जिह्वादन्तसमुत्पत्त्य हरणार्थं मलस्य च ॥
 शोधनो रोपणश्चैव व्रणस्य मुखजस्य वै ।
 उष्णो वा यदि वा शीतः कवलयह द्रव्यते ॥
 ऊर्द्ध्वज्जुगतान् रोगान् व्रणांश्च कफवातजान् ।
 शोफस्त्रावरुजायुक्तान् धूमपानैरुपाचरेत् ॥
 क्षतोष्णो निग्रहार्थं सन्धानार्थं तथैव च ।
 सद्योव्रणेष्वायतेषु क्षौद्रमर्पिर्विधीयते ॥
 अवगाढास्त्रणमुखा ये व्रणाः शल्यपीडिताः ।
 निवृत्तहस्तोद्धरणा यन्त्रं तेषु विधीयते ॥
 लघुमात्रो लघुश्चैव स्निग्ध उष्णोऽग्निदीपनः ।

सर्वव्रणेभ्यो देयस्तु सदाहारो विजानता ॥
 निशात्ररेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।
 रक्षाविधानैरुद्दिष्टैर्यमैः सनियमैस्तथा ॥
 षण्मूलोऽष्टपरिग्राही पञ्चलक्षणलक्षितः ।
 षष्ट्यपक्रमनिर्दिष्टश्चतुर्भिः साध्यते व्रणः ॥
 योऽल्पीषधकृतो योगो बहुग्रन्थभयान्मया ।
 द्रव्याणां तत्समानानां तत्रावापो न दुष्यति ॥
 प्रसङ्गाभिहितो यो वा बहुदुर्लभमेषजः ।
 यथोपपत्तिं तत्रापि कार्यमेवं चिकित्सितम् ॥
 गणोक्तमपि यद्द्रव्यं भवेद्याधावयौगिकम् ।
 तदुद्धरेद्यौगिकन्तु प्रक्षिपेदप्यकीर्तितम् ॥
 उपद्रवास्तु द्विविधा व्रणस्य व्रणितस्य च ।
 तत्र गन्धादयः पञ्च व्रणस्योपद्रवाः स्मृताः ॥
 ज्वरातिसारौ मूर्च्छा च हिक्काच्छर्दिरोचकः ।
 श्वासकासाविपाकाश्च तृष्णा च व्रणितस्य च ॥
 व्रणक्रियास्त्रेवमाशु व्यासेनोक्तास्त्रपि क्रियाम् ।
 भूयोऽप्युपरि वक्ष्यामि सद्योव्रणचिकित्सिते ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सद्योव्रणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 धन्वन्तरिर्धन्मृतां वरिष्ठो वाग्विशारदः ।
 विश्वामित्रात्मजमृषिं शिष्यं सुश्रुतमन्वशात् ॥

नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।

नानारूपा व्रणा ये स्युस्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

आयताश्चतुरस्त्राश्च त्र्यस्त्रा मण्डलिनस्तथा ।

अर्द्धचन्द्रप्रतीकाश्च विशालाः कुटिलास्तथा ॥

शरावनिस्त्रमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।

एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तव्यो व्रणाः ॥

दोषजा वा स्वयं भिन्ना नतु वैद्यनिमित्तजाः ।

भिषग्व्रणकृतिज्ञो हि न मोहमधिगच्छति ॥

भृशन्दुर्दृशरूपेषु व्रणेषु विकृतेष्वपि ।

अनेकाकृतिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः ॥

समासतो लक्षणतः षड्विधः परिकीर्तितः ।

च्छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्छितमेव च ॥

घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।

तिरस्त्रीनच्छ्रुत्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत् ॥

गात्रस्य पातनं चापिच्छिन्नमित्युपदिश्यते ।

कुन्तशतवृष्टिखड्गाग्रविषाणादिभिराशयः ॥

हतः किञ्चित्स्ववेत्तद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते ।

स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च ॥

हृदुण्डुकः फुफ्सस्य कोष्ठ इत्यभिधीयते ।

तस्मिन्भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ॥

मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति ।

मूर्च्छाश्वासतड्डाध्मानमभक्तच्छन्द एव च ॥

विष्णून्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदास्त्रादोऽक्षरक्तता ।

लोहगन्धित्वमास्थस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च ॥
हृच्छूलं पार्श्वयोश्चापि विशेषज्ञात्र मे शृणु ।
अमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं हृदयेत्युनः ।
आधानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम् ।
पक्षाशयगते चापि रुजो गौरवमेव च ।
शीतता चाप्यधो नाभेः खेभ्यो रक्तस्य चागमः ॥
अभिन्नेऽप्याशयेऽन्त्राणां खेः सूक्ष्मैरन्तर्गूरुणम्
पिहितस्थे घटे यद्वह्न्यते तस्य गौरवम् ।
सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयादिना ।
उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विद्धुमिति निर्दिशेत्
नातिच्छिन्नं नातिभिन्नसुभयोर्लक्षणाच्चितम्
विषमं ब्रह्मद्वे यत्तत्सतन्वभिनिर्दिशेत् ॥
ग्रहणदीडवाभ्यान्तु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत्पिहितं विद्यान्मज्जरक्तपरिसृतम् ॥
विगतत्वग्यदङ्गं हि सङ्घर्षादन्यथापि वा
उषास्त्रावान्वितं तत्तु घृष्टमित्युपदिश्यते ॥
क्लिन्ने भिन्ने तथा विद्धे चते वासुगतिस्त्रिदत् ।
रक्तक्षयाद्रुजस्तत्र करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानं हितं तत्र तत्सेको विहितस्तथा ।
वेश्वारैः सक्तशरैः सुस्निग्धैश्चोपनाहनम् ॥
धान्यस्त्रेदांश्च कुर्वीत स्निग्धान्यालेपनानि च ।
वातघ्नौषधसिद्धैश्च स्नेहैर्वस्तिर्विधीयते ॥
पिहिते च विघृष्टे च नातिस्त्रवति शोणितम् ।

अगच्छति भृशं तस्मिन्दाहः पाकश्च जायते ॥

तत्रीशणी निग्रहार्थं तथा दाहप्रपाकयेः ।

शीतमालेपनं कार्यं परिषेकश्च शीतलः ॥

षट्स्वेषु यथोक्तेषु च्छिन्नादिषु समासतः ।

ज्ञेयं समर्पितं सर्वं सद्योव्रणचिकित्सितम् ॥

अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि च्छिन्नानान्तु चिकित्सितम् ॥

ये व्रणा विवृताः केचिच्छिरःपार्श्ववलम्बिनः ।

तान्सौव्येद्विधिनोक्तेन बध्नीयाद्दादमेव च ॥

कर्णं स्यःनादपहृतं स्थापयित्वा यथास्थितम् ।

सौव्येद्यथोक्तं तैलेन स्त्रोतश्चाप्यभितर्पयेत् ॥

कृकाटिकान्तोच्छिन्ने तु गच्छत्यपि समीरणे ॥

सम्यग्निवेश्य बध्नीयात्सौव्येच्चापि निरन्तरम् ।

आजेन सर्पिषा चैव परिषेकन्तु कारयेत् ॥

उत्तानोऽन्नं समश्नीयाच्छयीत च सुयन्त्रितः ।

शाखासु पतितान्स्तिर्यक्प्रहारान्विवृतान्भृशम् ॥

सौव्येऽसम्यग्निवेश्याशु सम्यक्सौम्यनुपूर्वशः ।

बद्धा वेह्नितकेनाशु ततस्तैलेन सेचयेत् ॥

चर्मणा गोफणाबन्धः कार्यो यो वा हितो भवेत् ।

पृष्ठे व्रणा यस्य भवेदुत्तानं शाययेत्तु तम् ॥

अतोऽन्यथा चौरसिजे शाययेत्पुरुषं व्रणे ।

क्षिप्त्वा निःशेषतः शाखान्दग्ध्वा तैलेन बुद्धिमान् ॥

बध्नीयात्कीशबन्धेन प्राप्तं कार्यञ्च रोपणम् ।

चन्दनं यज्ञकं रोध्रमुत्पलानि प्रियङ्गवः ॥

हरिद्रा मधुकञ्चैव पयःस्यादत्र चाष्टमम् ।
 तैलमेभिर्विपक्वन्तु प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
 चन्दनं कर्कटाख्या च सहे मांस्याङ्गयामृते ।
 हरेण्वो मृणालञ्च त्रिफला पद्मकोत्पलम् ॥
 चथोदशाङ्गं त्रिवृतमेतद्वा पयसान्वितम् ।
 तैलं विपक्वं सेकार्यैहितं तु व्रणरोपणे ॥

अतज्जङ्घं प्रवक्ष्यामि भिन्नानान्तु चिकित्सितम् ।
 भिन्नं नेत्रमकर्णमभ्यङ्गमभ्यङ्गं लम्बते तु यत् ॥
 तन्निवेश्य यथास्थानमव्याविह्वशिरं शनैः ।
 पीडयेत्पाणिना सम्यक् पद्मपत्रान्तरेण तु ॥
 ततोऽस्य तर्पणं कार्यं नस्यं चानेन सर्पिषा ।
 आजं घृतं क्षीरपात्रं मधुकं चोत्पलानि च ॥
 जीवकर्षभकौ चैव पिष्ट्वा सर्पिर्विपाचयेत् ।
 सर्वनेत्राभिघाते तु सर्पिरेतत्प्रशस्यते ॥
 उदरान्नेदसे वृत्तिर्निर्गता यस्य देहिनः ।
 कषायभस्ममृत्कीर्णां बद्धा सूत्रेण सूत्रवित् ॥
 अग्नितप्तेन शस्त्रेणच्छिन्द्यान्मधुसमायुतम् ।
 बद्धा व्रणं सुजीर्णेऽन्ने सर्पिषः पानमिष्यते ॥
 स्नेहपानादृतेचापि पयःपानं विधीयते ।
 शर्करामधुयष्टिभ्यां लाक्षया वा श्वदंष्ट्रया ॥
 चित्रासमन्वितञ्चैव रुजादाहविनाशनम् ।
 आटोपो मरणं वा स्याच्छूलो वाऽच्छिद्यमानया ॥
 मेदीग्रन्थो च यत्तैलं वक्ष्यते तच्च योजयेत् ।

त्वचोऽतीत्य सिरादीनि भित्त्वा वा परिहृत्य वा ॥
 कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ।
 तत्त्वान्तर्लोहितं पाण्डुं शीतपादकराननम् ॥
 शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानसञ्च विवर्जयेत् ।
 आमाशयस्थे रुधिरे वमनं पथ्यमुच्यते ॥
 पक्वाशयस्थे देयञ्च विरेचनमसंशयम् ।
 आस्थामनञ्च निःस्नेहं कार्यमुष्णैर्विशोधनैः ॥
 यवकोलकुलत्याजां निःस्नेहेन रसेन च ।
 भुञ्जीतान्नं श्वागूवा पिवेत्स्त्रैश्च वसंयुताम् ॥
 अतिनिस्तुरक्तो वा भिन्नकोष्ठः पिवेदसृक् ।
 स्वमार्गप्रतिपन्नास्तु यस्य विष्णूचमारुताः ॥
 व्युद्वहः स भिक्षोऽपि कोष्ठे जीवति क्षानवः ।
 अभिन्नमज्जं निःक्रान्तं प्रवेश्यं नान्यथाभवेत् ॥
 पिपीलिकाशिरोग्रस्तं तदप्येके वदन्ति तु ।
 प्रक्षाल्य पयसा दिग्धं दृणशोणितपांशुभिः ॥
 प्रवेशयेत्क्षत्तनखो धृतेनाक्तं शनैः शनैः ।
 प्रवेशयेत्क्षीरसिक्तं शुष्कमज्जं घृतासुतम् ॥
 अङ्गुल्याभिमृशेत्कण्ठं जलेनोद्देजयेदपि ।
 हस्तपादेषु संगृह्य समुत्थाप्य महाबलाः ॥
 भवत्यन्तःप्रवेशस्तु यथा निर्दुनुयुस्तथा ।
 तथान्त्राणि विशन्त्यन्तः स्वाङ्गलां पीडयन्ति च ॥
 व्रणाल्पत्वाद्बहुत्वाद्वा दुःप्रवेशमवेत्तु यत् ।
 तदाप्राप्य प्रमाथेन भिषगन्तं प्रवेशयेत् ॥

यथास्थानं निविष्टे च व्रणं सौम्ये दतन्द्रितः ।
 स्थानादपेतमादत्ते प्राणान् गुम्फितमेव वा ॥
 वेष्टयित्वा तु पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ।
 घृतं पिवेत्सुखेण च चित्रतैलसमन्वितम् ॥
 मृदुक्रियार्थं शक्ततो वायोऽन्नाधः प्रवृत्तये ।
 ततस्तैलमिदं कुर्याद्रोपणार्थं चिकित्सकः ॥
 त्वचोऽश्वकर्णधवयोर्भ्राचकीमेषशृङ्गयोः ।
 शूलक्यर्जुनयोश्चापि विदार्याः क्षीरिणां तथा ॥
 बलामूलानि चाहृत्य तैलमेतैर्विपाचयेत् ।
 व्रणं संरोपयेत्तेन वर्षमात्रं यतेत च ॥
 पादौ निरस्तमुष्कस्य जलेन प्रोक्ष्य चाक्षिणी ।
 प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुष्कौ सौम्येत्ततः परम् ॥
 कार्थ्यौ गोफणिकाबन्धः कथ्यामावेश्य यन्त्रकम् ।
 न कुर्यात्सुहृद्वेकञ्च तेन क्षियति हि व्रणः ॥
 कालानुसार्यागुर्वेला जातोचन्दनपद्मकैः ।
 शिलादार्यमृतातुत्यैस्तैलं बुध्वीति रोपणम् ॥
 शिरसोऽपहृते शल्ये बालवर्त्ति^० प्रवेशयेत् ।
 बालवर्त्यामदत्तायां मस्तुलुङ्गं व्रणात्प्रवेत् ॥
 हन्यादेनं ततो वायुस्तस्मादेवमुपाचरेत् ।
 व्रणे रोहति चैकैकं शनैर्बालमपक्षिपेत् ॥
 गात्राद्व्यपहृतेऽन्यस्मात्स्त्रीहवर्त्ति^० प्रवेशयेत् ।
 कृते निःशोणिते चापि विधिः सद्यः क्षते हितः ॥
 दूरावगाढाः सूक्ष्माः स्थुर्ये व्रणास्तान्विशोणितान् ।

कृत्वा सूक्ष्मेण नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत् ॥
 समङ्गां रजनीं पद्मां त्रिवर्गं तुल्यमेव च ।
 विडङ्गं कटकां पथ्यां गुडूचीं सकरञ्जिकाम् ॥
 संहृत्य विपचेत्काले तैलं रोपणमुत्तमम् ।
 तालीशं पद्मकं मांसी हरेण्यगुरुचन्दनम् ॥
 हरिद्रे पद्मबीजानि सोशीरं मधुकञ्च तैः ।
 पद्मं सद्योव्रणेषूक्तं तैलं रोपणमुत्तमम् ॥
 क्षते क्षतविधिः कार्यः पिञ्चिते भग्नवद्विधिः ।
 घृष्टे रुजो निगृह्याशु चूर्णैरुपचरेद्भ्रणम् ॥
 विस्लिष्टदेहं पतितं मथितं हतमेव च ।
 वासयेत्तैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाशनम् ।
 अथमेव विधिः कार्यः क्षीणे मर्महते तथा ॥
 रोपणे सपरीषेके पाने च व्रणिनां सदा ॥
 तैलं घृतं वा संयोज्यं शरीरर्त्तूनवेक्ष्य हि ।
 घृतानि यानि वक्ष्यामि यत्नतः पित्तविद्रधौ ॥
 सद्योव्रणेषु देयानि तानि वैद्येन जानता ।
 सद्यः क्षतव्रणं वैद्यः सशूलं परिषेचयेत् ॥
 सर्पिषा नातिशीतेन बलातैलेन वा पुनः ।
 समङ्गां रजनीं पद्मां पथ्यां तुल्यं सुवर्चलाम् ॥
 पद्मकं रोध्रमधुकं विडङ्गानि हरेण्यकम् ।
 तालीशपत्रं नलदं चन्दनं पद्मकेशरम् ॥
 मञ्जिष्ठी शीरलाक्षाश्च क्षीरिणा चापि पक्त्वान् ।
 पियालबीजं तिन्दुक्वास्तरुणानि फलानि च ॥

यथालाभं समाहृत्य तैलमेभिर्विपाचयेत् ।
 सद्योव्रणानां सर्वेषामदुष्टानान्तु रोपणम् ॥
 कषायमधुराः शीताः क्रियाः स्निग्धाश्च योजयेत् ॥
 सद्योव्रणानां सप्ताहं पश्चात्पूर्वोक्तमाचरेत् ।
 दुष्टव्रणेषु कर्तव्यमूर्ध्वाधश्च शोधनम् ।
 विशेषणं तथाहारः शोणितश्च च मोक्षणम् ।
 कषायं राजवृक्षादौ सुरसादौ च धावनम् ॥
 तयोरेव कषायेण तैलं शोधनमिष्यते ।
 चारकल्पेन वा तैलं चारद्रव्येण साधितम् ॥
 द्रवन्ती चिरविल्वश्च दन्ती चित्रकलेव च ।
 पृथ्वीका निम्बपत्राणि कासीसं तुत्यमेव च ॥
 त्वष्टते जीवती नीली हरिद्रे सैन्धवं तिलाः ।
 भूमोकदम्बः सुवहा शुकाख्या लाङ्गुलाङ्गया ॥
 नैपाली जालिनी चैव मदयन्ती मृगादनी ।
 सुधामूर्वार्ककीटारिहरितालकरञ्जिकाः ॥
 यथोपपत्तिं कर्तव्यं तैलमेतैस्तु शोधनम् ।
 घृतं वा यदि वा प्राप्तं कल्काः संशोधनास्तथा ॥
 सैन्धवं त्वष्टदेरण्डपत्रकल्कास्तु वानिके ।
 त्रिवृद्धरिद्रामधुककल्काः पैत्ते तिलैर्युतः ॥
 कफजे तिलतेजाङ्गा दन्तीस्वर्ज्जिकचित्रकाः ।
 दुष्टव्रणविधिः कार्यो मेहकुष्ठव्रणेष्वपि ॥
 षड्विधः प्राक् प्रदिष्टो यः सद्योव्रणविनिश्चयः ।
 नातः शक्यं परं वक्तुमपि निश्चितवादिभिः ॥

उपसर्गैर्निर्पातैश्च तत्तु पण्डितमानिनः ।
 केचित्संयोज्य भाषन्ते बहुधा मानगर्विताः ॥
 बहु तद्भाषितं तेषां षट्स्वेष्वेवावतिष्ठते ॥
 विशेषा इव सामान्ये षट्त्वन्तु परमं मतम् ।

तृतीयोऽध्यायः

अथातो भग्नानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

अल्पाग्निनोऽनात्मवतो जन्तोर्वातात्मकस्य च ।
 उपद्रवैर्वा जुष्टस्य भग्नं कृच्छ्रेण सिद्ध्यति ॥
 लवणं कटुकं चारमस्त्रं मैथुनमातपम् ।
 व्यायामश्च न सेवेत भग्नो रुचान्नमेव च ॥
 शालिर्ष्वांसरसः क्षीरं सर्पिर्यूषः सतीनजः ।
 वृंहणं चान्नपानं स्याद्देयं भग्नाय जानता ॥
 मधूकीडुम्बराश्लथपलाशककुभवचः ।
 वंशसर्ज्वटानां वा कुशार्थमुपसंहरेत् ॥
 आलेपनार्थं मज्जिष्ठां मधुकं रक्तचन्दनम् ।
 शतधीतघृतोन्मिश्रं शालिपिष्टञ्च संहरेत् ।
 सप्ताहादथ सप्ताहात्सीम्येष्वृतुषु बन्धनम् ॥
 साधारणेषु कर्त्तव्यं पञ्चमे पञ्चमेऽहनि ।
 आग्नेयेषु अर्द्धात्कुर्याद्भग्नदोषवशेन वा ॥
 तत्रातिशयिष्ठं बद्धे सन्निखैर्यं न जायते ॥
 गाढेनापि त्वमादीनां शोफो रूक्पाक एव च ।

तस्मात्साधारणं बन्धं भग्ने शंसन्ति तद्विदः ॥
 न्यग्रोधादिकषायन्तु सुशीतं परिपेचने ।
 पञ्चमूलीविपक्वन्तु क्षीरं कुर्यात्सवेदने ॥
 सुखोष्णमवचार्यं वा चक्रतैलं विजानता ।
 विभज्य कालं दोषञ्च दोषघ्नौघसंयुतम् ॥
 परिपेकं प्रदेह्य विदध्याच्छीतमेव च ।
 गृष्टिक्षीरं ससर्पिण्यं मधुरौघसाधितम् ॥
 शीतलं लाक्षया युक्तं प्रातर्भग्नः पिवेन्नरः ।
 सत्रणस्य तु भग्नस्य द्रव्यं सर्पिर्धुत्तरैः ॥
 प्रतिसार्थं कषादैस्तु शेषं भग्नवदाचरेत् ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं भग्नं सुकरमादिशेत् ॥
 अल्पदोषस्य जन्तोस्तु काले च शिशिरात्मके ।
 प्रथमे वयसि त्वेवं मासात्सन्धिः स्थिरो भवेत् ॥
 मध्यमे द्विगुणात्कालादुत्तरे त्रिगुणात्सृतः ।
 अवनामितमुन्नह्येदुन्नतं चावपीडयेत् ॥
 आञ्ज्वेदतिक्ष्णमधो गतं क्षीपरि वर्त्तयेत् ।
 आञ्जनैः पीडनैश्चैव सङ्क्षेपैर्बन्धनैस्तथा ॥
 सन्धीन् शरीरे सर्वांस्तु चलानप्यचलानपि ।
 एतैस्तु स्थापनोपायैः स्थापयेन्मतिमान् भिषक् ॥
 उत्पिष्टमथ विस्लिष्टं सन्धिं वैद्यो न घट्टयेत् ।
 तस्य शीतान् परीषेकान् प्रदेह्यांश्चावचारयेत् ॥
 अभिघाते हृते सन्धिः स्वां याति प्रकृतिं पुनः ।
 घतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ॥

पट्टीपरि हु शान्दत्वा यथावदन्धमाचरेत् ।
 प्रत्यङ्गभग्नस्य दिधिरत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यते ॥
 नखसन्धिं समुत्पष्टं रक्तानुगतमारया ।
 अवमथ्य सुते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥
 भग्नां वा सन्धिसुक्तां वा स्थापयित्वाङ्गुलीं समम् ।
 अणुनावथ्य पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
 अभ्यज्य सार्पणा पादं तलभग्नं कुशोत्तरम् ।
 वस्त्रपट्टेन बध्नीयान्नच व्यायाममाचरेत् ॥
 अभ्यज्यायामयेज्जङ्गामूरुश्च सुसमाहितः ।
 दत्त्वा दृढचलचः शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 मतिमांसक्रयोगेन आञ्जेदूर्ध्वस्थि निर्गतम् ।
 स्फुटितं पिचितं चापि बध्नीयात्पूर्ववद्भिषक् ॥
 आञ्जेदूर्ध्वमधो वापि कटीभग्नन्तु मानवम् ।
 ततः स्थानस्थिते सन्धौ वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥
 पशुकास्त्रथ भग्नासु घृताभ्यक्तस्य तिष्ठतः ।
 दक्षिणास्त्रथ वा वामास्त्रनुसृज्य निबन्धनीः ॥
 ततः कवलिकान्दत्त्वा वेष्टयेत्सुसमाहितः ।
 तैलपूर्णं कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरम् ॥
 मुखलेनोत्क्षिपेत्कक्षामंससन्धौ विद्वहते ।
 स्थानस्थितञ्च बध्नीत खल्लिकेन विद्वहणः ॥
 कौर्परन्तु तथा सन्धिमङ्गुष्ठेऽनुमज्जयेत् ।
 अनुसृज्य ततः सन्धिं पोडयेत् कूपेऽप्युतम् ।
 प्रसार्याकुञ्चयेच्चैनं स्नेहंसेकञ्च दातव्यम् ॥

एवं जानुनि गुल्फे च मणिबन्धे च कारयेत् ।
 उभे तले समे कृत्वा तलभग्नस्य देहिनः ॥
 बन्ध्यादामतैलेन परिषेकञ्च कारयेत् ।
 प्राग्गोमयमयं त्रिण्डं धारयेन्मृन्मयं ततः ॥
 हस्ते जातबले चापि कुर्यात्पाषाणधारणम् ।
 सन्नमुन्नमयेत्स्त्रिन्नमचकं मुषलेन तु ॥
 तथोन्नतं पीडयेच्च बन्ध्याद्गाढमेव च ।
 ऊरुवद्वापि कर्त्तव्यं बाहुभग्नचिकित्सितम् ॥
 ग्रीवायां तु विवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ।
 अवटावयहन्वोश्च प्रगृह्णीन्नमयेन्नरम् ॥
 तथा कुशान् समं दत्त्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
 उत्तानं शाययेच्चैनं सप्तरात्रमतन्द्रितः ।
 हन्वस्थिनी समानीय हनुसन्धौ विसंहते ॥
 स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक्पञ्चाङ्गीं वितरेद्भिषक् ।
 वातघ्नमधुरेः सर्पिः सिद्धं नस्ये च पूजितम् ॥
 अभग्नांश्चलितान्दन्तान् सरक्तावपोडयेत् ।
 तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरालेपयेद्दहिः ॥
 सिक्ताम्बुभिस्ततः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
 उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥
 जीर्णस्य तु मनुष्यस्य वर्जयेच्चलितान् द्विजान् ।
 नासां सन्नां विवृत्तां वा चञ्चवीं कृत्वा शलाकया ॥
 पृथङ्नासिकयोर्नाड्यौ द्विस्थौ सम्प्रवेशयेत् ।
 ततः पट्टेन संवेष्ट्य घृतसेकं प्रदापयेत् ॥

भग्नं कर्षञ्च बध्नीयात्समं कृत्वा घृतप्लुतम् ।
 सद्यःक्षतविधानञ्च ततः पञ्चात्ममाचरेत् ॥
 मसुलुङ्गादिना भिन्ने कपाले मधुसर्पिषी ।
 दत्त्वा ततो निबध्नीयात्सप्ताहञ्च पिवेद्घृतम् ॥
 पतनादभिघाताद्वा शूनमङ्गं यदक्षतम् ।
 शीतानप्रदेहान् सेकांश्च भिषक् तस्यावचारयेत् ॥
 अथ जङ्घीरुभग्नानां कपाटशयनं हितम् ।
 कौलका बन्धनार्थञ्च पञ्च कार्या विजानता ॥
 यथा न चलनं तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ।
 सन्धेरुभयतो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कौलकः ॥
 ओष्ठां वा पृष्ठवंशे वा वक्षस्यकक्षयोस्तथा ।
 भग्नसन्धिविभोक्षेषु विधिमेनं समाचरेत् ॥
 सन्धींश्चिरविमुक्तांसु स्निग्धान्स्विन्नान्मृदूकृतान् ।
 उत्तैर्विधानैर्बुद्ध्या च सम्यक्प्रकृतिमानयेत् ॥
 काण्डभग्ने प्ररुद्धे तु विषमोल्बणसंहिते ।
 आपोथ्य शमयेद्भग्नं ततो भग्नवदाचरेत् ॥
 कल्पयेद्भिर्गतं शूष्कं व्रणान्तेऽस्थि समाहितः ।
 सन्ध्यन्ते वा क्रियां कुर्यात्स्रवणे व्रणभग्नवत् ॥
 ऊर्ध्वकाये तु भग्नानां मस्तिक्यं कर्णपूरणम् ।
 घृतपानं हितं नस्यं प्रशाखास्त्रनुवासनम् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलं भग्नस्य साधकम् ।
 रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासयेदस्थिरे जले ॥
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ।

तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना ।
 ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्भिषक् ॥
 काकोल्यादिं सद्यश्चाङ्गं मज्जिष्ठां सारिवां तथा
 कुष्ठं सर्ज्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
 शतपुष्पाञ्च सञ्चर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्घ्यञ्च कर्त्तव्यं सर्वगन्धशृङ्गतं पयः ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विपचेद्भिषक् ।
 एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ॥
 रोध्रं प्रपीण्डरीकञ्च तथा कालानुसारिणम् ।
 सैरेयकं क्षीरशुक्तामनन्तां समधूलिकाम् ॥
 पिष्ट्वा शृङ्गाटकञ्चैव पूर्वोक्ताभ्युषधानि च ।
 एभिस्तद्विपचेत्तैलं शास्त्रविन्दुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्म्मसु ।
 आक्षेपके पक्षघाते तालुशोषे तथार्द्धिते ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
 वाधिर्ये तिमिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ॥
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नख्ये वस्त्रिषु भोजने ।
 द्यौवास्तन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
 सुखञ्च पद्मप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्हमेतत्कर्त्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ।
 त्र्यपुसाक्षप्रियालानां तैलानि मधुरैः सह ॥
 वसां दत्त्वा यथालाभं क्षीरे द्रव्यगुणे पचेत् ।

स्नेहोत्तममिदं चाण्ड कुर्व्याद्भग्नप्रसाधनम् ॥
 पानाभ्यञ्जननस्थेषु वस्तिकर्मणि सेचने ।
 भग्नं नैति यथापाकं प्रयतेत तथाभिषक् ॥
 पक्वमांससिरास्त्रायु तद्धि कच्छ्रेण सिध्यति ॥
 भग्नं सन्धिमनाविद्धमहीनाङ्गमनुल्वणम् ॥
 सुखचेष्टाप्रचारञ्च संहितं सम्यगादिशेत् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्वातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 आलाशयगते वाते च्छेदयित्वा यथाक्रमम् ।
 देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुना ॥
 चित्रकेन्द्रयवे पाठा कटुकातिविषाभया ।
 वातव्याधिप्रशमनो योगः षड्धरणः स्मृतः ॥
 पक्वाशयगते चापि देयं स्नेहविरेचनम् ।
 वस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥
 कार्यो वस्तिगते चापि विधिर्व्वस्तिविशोधनः ।
 श्रोत्रादिषु प्रकुपिते कार्यश्चानिलहा क्रमः ॥
 स्नेहाभ्यङ्गोपनाहाश्च मर्दनालेपनानि च ।
 त्वग्नांसासृक्सिरां प्राप्ते कुर्याच्चाटुग्विमोक्षणम् ॥
 स्नेहोपनाहाग्निकर्मबन्धनोन्मर्दनानि च ।
 स्नायुसन्ध्यस्थिसम्प्राप्ते कुर्याद्वाचावतन्द्रितः ॥
 निरुद्धेऽस्थनि वा वाचो पाणिमन्येन दारिते ।

नाडीं दत्त्वास्थनि भिषक् चूषयेत्पवनं बली ॥
 शुक्रप्राप्तेऽनिले कार्यं शुक्रदोषचिकित्सितम् ।
 अवगाहकुटीकर्षुप्रस्तराभ्यङ्गवस्त्रिभिः ॥
 जयेत्सर्वाङ्गजं वातं सिरामीचैश्च बुद्धिमान् ।
 एकाङ्गगच्च मतिमान् शृङ्गैश्चावस्थितं जयेत् ॥
 बलासपित्तरक्तैस्तु संसृष्टमविरोधिभिः ।
 सुप्तिवातेत्वष्ट्रघ्नोच्चं कुर्यात्तु वज्रशोभिषक् ।
 दिह्याच्च लवणागार्धूमैस्तैलसमन्वितैः ।
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं फलान्नी रस एव च ।
 सुस्निग्धो धान्ययूषो वा हितो वातविकारिणाम् ।
 क्वाकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाङ्गद्रव्यसंयुतः ।
 सानूपोदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः ।
 सुखोष्णः स्पष्टलवणः शाल्वणः परिकीर्तितः ॥
 तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम् ।
 कुञ्चमानं रुजान्तं वा गात्रं स्तब्धमथापि वा ।
 गाढं पट्टैर्निबध्नीयात्क्षौमकार्पासकौर्णिकैः ।
 विडालनकुलीट्राणां चर्मगोष्ठां मृगस्थ वा ।
 प्रवेशयेद्वा स्वभ्यक्तं शाल्वणेनोपनाहितम् ।
 स्तब्धवच्चस्त्रिकप्राप्तं वायुं मन्यागतं तथा ॥
 वमनं हन्ति नस्यच्च कुशलेन प्रयोजितम् ।
 शिरोगतं शिरोवस्त्रिहन्ति वासृग्विमोक्षणम् ॥
 स्नेहमात्रासहस्रान्तु धारयेत्तत्र योगतः ।
 सर्वाङ्गगतमेकाङ्गस्थितं वापि समीरणम् ॥

रुणद्धि केवलो वस्तिर्व्यायुवेगमिवाचलः ।

स्नेहस्वेदस्तथाभ्यङ्गो वस्तिः स्नेहविरेचनम् ॥

शिरोवस्तिः शिरःस्नेहो धूमः स्नेहिक एव च ।

सुखोष्णः स्नेहगण्डूषो नस्यं स्नेहिकमेव च ॥

रसाः क्षीराणि मांसानि स्नेहाः स्नेहान्वितञ्च यत् ।

भोजनानि फलान्मूत्रानि स्निग्धानि लवणानि च ॥

सुखोष्णञ्च परीषेकस्तथा संवाहनानि च ।

कुङ्कुमागुरुपत्राणि कुष्ठैलातगराणि च ॥

कौशेयौर्णिकरोमाणि कार्पासानि गुरुणि च ।

निवातातपयुक्तानि तथा गर्भगृहाणि च ॥

मृद्वी शय्याग्निसन्तापो ब्रह्मचर्यं तथैव च ।

समासेनैवमादीनि योज्यान्यनिलरोगिषु ॥

त्रिवृद्दन्तौमुवर्णक्षीरोमसलाग्रङ्घ्रिनीत्रिफलाविडङ्गाना-
मक्षसमाः कल्का विल्वमात्रः कल्कस्तिल्बकमूलकम्प्लकयो-
स्त्रिफलारसदधि पात्रे द्वे द्वे घृतपात्रमेकं तदैकथं संसृज्य
विपचेत्तिलकसर्पिरेतत्स्नेहविरेचनमुपदिशन्ति वातरोगिषु ।
तिलकविधिरेवाशोकरम्यकयोर्द्वेष्टव्यः ।

तिलपरिपीडनोपकरणकाष्ठान्याहृत्यानक्षकालं तैलप-
रिपीं तान्यणूनि खण्डयः कल्पयित्वावक्षुद्य महति कटाहे
पानीये आप्लाव्य काथयेत्ततः स्नेहमम्बुषट्पाद्यदुदेति तत्सर-
कपाण्योरन्यतरेणादाय वातघ्नौषधप्रतीवापञ्च स्नेहपाक-
कल्पेन विपचेदेतदणुतैलमुपदिशन्ति वातरोगिषु । अणुभ्य-
क्षौलद्रव्येभ्यो निष्पाद्यत ब्रूयणुतैलम् ।

अथ महापञ्चमूलकाष्ठैर्बहुभिरवदह्यावनिप्रदेशमसित-
मुषितमेकरात्रमुपशान्तेऽग्नावपोह्य भस्म निवृत्तां भूमिं
विदारिगन्धादिसिद्धेन तैलघटशतेन तुल्यपयसाभिषिच्यैक-
रात्रमवस्थाप्य ततो यावती मृत्तिका स्निग्धा स्यात्तामा-
दायोष्णोदकेन महति कटाहेऽभ्यासिञ्चेत्तत्र यत्तैलमुत्तिष्ठे-
त्तत्पाणिभ्यां पर्यादाय खनुगुप्तं निदध्यात् । ततस्तैलं वात-
हरौषधकायभांसरसक्षीरान्नभागसहस्रेण सहस्रपाकं विप-
चेद्यावता कालेन शक्नोति यत्तुं प्रतिवापश्चात् हैमवता
दक्षिणापथगाश्च गन्धा वातघ्नानि च तस्मिन् सिध्यति
शङ्खानाभापयेदुन्दुभिं घातयेच्छ्वं धारयेद्दालव्यजनैश्च
बीजयेद्वाह्मणसहस्रं भोजयेत् तत्साधु सिद्धमवतार्य सौवर्णे
राजते मृन्मये वा पात्रे खनुगुप्तं निदध्यात्तदेतत् सहस्र-
पाकमप्रतिवारवीर्यं राजार्हं तैलमेवं भागशतविपक्वं शत-
पाकम् ।

गन्धर्व्वहस्तकमुष्ककनक्तमालाटरूषकपूतीकारग्वधचित्र-
कादीनां पत्राण्यार्द्राणि लवणेन सहोदूखलेऽवक्षुद्य स्नेहघटे
प्रक्षिप्यावल्लिप्य गोशक्लद्भिर्दाहयेदेतत्पत्रलवणमुपदिशन्ति
वातरोगेषु । पत्रलवणम् ।

एवं स्नेहीकाण्डवार्त्ताकुशिग्रुलवणानि सङ्गृह्य घटं पूर-
यित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जभिः प्रक्षिप्यावल्लिप्य गोशक्लद्भिर्दा-
हयेदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु । काण्डलवणम् ।

गण्डौरपलाशकुटजविल्वार्ककुह्यपामार्गपाटलापारिभद्र-
कनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्त्यटरूषकनक्तमालकपूतिकवृ-
ड-

तीकण्डकारिकाभस्मात्केङ्कुदीवैजयन्तीकदलीवर्षाभूङ्गोवेरक्षुर-
केन्द्रवारुणोश्चेतमोक्षकाशोका इत्येवं वर्गं समूलपत्रशाखमा-
र्द्रमाहृत्य लवणेन सह संसृष्टं पूर्व्ववद्गन्धं चारकल्पेन परि-
स्त्राय विपचेदेतत्प्रति वापश्चात्र हिङ्गादिभिः पिप्पल्यादि-
भिर्वा । इत्येतन्कल्याणकलवणं वातरोगेषु गुल्मस्त्रीहृग्नि-
षङ्गाजौर्णर्शीऽरोचकाक्तानां कासादिभिरुपद्रुतानां चोप-
दिशन्ति पानभोजनेष्विति ।

भवति चात्र । विष्यन्दनादुष्णभावाद्दोषाणाञ्च विपाचनात् ।

संस्कारपाचनाच्चेदं वातरोगेषु शस्यते ॥

पञ्चमीऽध्यायः ।

अथातीमहावातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

द्विविधं वातशीणितमुत्तानमवगाढं द्वेत्येके भाषन्तेतत्तु न
सम्यक्कुष्ठवदुत्तानं भूत्वा कालान्तरेणावगाढीभवति तस्मान्न-
द्विविधम् ।

तत्र बलवद्विग्रहादिभिः प्रकृपितस्य वायोर्गुरूणाध्यशनशी-
लस्य प्रदुष्ट शोणितं मार्गमाहृत्य वातेन सहैकीभूतं युगपद्वात
रक्तनिमित्तां वेदनां जनयतीति वातरक्तं तत्तु पूर्व्वं हस्तपाद-
योरवस्थानं कृत्वा पश्चाद्देहं व्याप्नोति । तस्य पूर्वरूपाणि
तीदृहाह कण्डूशोफस्तम्भवक्पाकस्थिसिरास्त्रायुधमनिस्यन्दनस-
क्विद्यदौर्बल्यानि श्वावरक्तमण्डलोत्पत्तिश्चाकस्मात्पाणिपादत-

लाङ्गुलिगुल्फ प्रभृतिषु । तत्राप्रतिकारिणोऽपचारिणश्च रोगो
व्यक्तस्तस्य लक्षणमुक्तं तत्राप्रतिकारिणी वैकल्य भवति ।

भवति चात्र । प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविचारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि दातरक्तं प्रदुष्यति ॥

तत्र प्राणमांसचर्यापपासाज्वररूच्याद्यासकासस्फारो-
चकाविपाकविसरणसङ्कोचनैरनुपद्रुतं बलवन्तमात्मवन्तानुप-
करणवन्तं चापक्रमेत् ।

तत्रादावेव बहुवात रजस्मान्नाङ्गादृतेमार्गान्तरपादु शोषि-
तमसकृदल्पाल्पमवसि ज्वेहातकोपमयात्ततो वज्रपातः । मरुप-
क्रमैरुपपाद्य प्रतिसंसृष्टभक्तं वातः खले पुरावधृतः पाचयेदजा-
चीरं चार्द्धतैलं मधुकाक्षयुक्तं शृगालविन्नासिद्धं वा शर्करामधु-
मधुरं शुण्ठीशृङ्गाटककशेरुकसिद्धं वा श्यामारास्त्रासुषवी-
शृगालविन्नापोलुशतावरीश्वदंष्ट्रादिपञ्चमूलौसिद्धं वा । द्विपञ्च-
मूलौकाथाष्टगुणसिद्धेन च पयसा मधुकमेषशृङ्गैश्वदंष्ट्रा-
सरलभद्रदारुवपासुरभिकल्कप्रतीवापं तैलं पाचयित्वा पाना-
दिषूपयुञ्जौतशतावरीमयूरकमधुकचीरविदारीबलातिबलाह-
रपञ्चमूलौकाथसिद्धं वा काकोल्यादिप्रातवापं बलातैलं
शतपाकञ्चेति । वातहरमूलसिद्धेन च पयसा पार्ष्णिचनम-
स्लेन वा कुर्वीत । यवमधुकैरण्डतिलवर्षाभृभिर्वा प्रदेहः
कार्यः ।

तत्र चूर्णितेषु यवगोधूमतिजसुद्गमाघेषु प्रत्येकशः काको-
लौचीरकाकोलो जीवकर्षभकबलातिबलाविसृणालशृगाल-
विन्नामेषशृङ्गैपियालशर्कराकशेरुकसुरभिवचाकल्कमिश्रेषूप-

नाहार्थं सर्पिलैलवसामज्जदुग्धसिद्धाः पञ्च पायसा व्याख्याताः ।
 स्नेहिकफलसारीत्कारिका वा । चूर्णितेषु यवगोधूमतिल-
 सुद्गमाषेषु विचितमल्यपिशितवेशवारो वा । विल्वपेशिकात-
 गरदेवदारुसरलारास्त्राहरेण कुष्ठशतपुष्पासुरादधिमसुयुक्त
 उपनाहः । मातुलुङ्गान्नसैन्धवघृतमिश्रो मधुशिशुमूलमालेपे
 तिलकक्कश्चेति वातप्रबले ।

पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाश्म-
 र्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् । शतावरीमधुकपटोल-
 त्रिफलाकटुरोहिणीकषायं गुडूचीकषायं वा पित्तज्वरहृ-
 चन्दनादिकषायं शर्करा मधुमधुरं तिक्तकषायसिद्धं वा सर्पिः ।

विसमृणालभद्रश्रियपद्मककषायेणार्द्धक्षीरेण परिषेकः ।
 क्षीरेक्षरसमधुशर्करातण्डुलोदकैर्वा द्राक्षेलुकषायमिश्रैर्मसु-
 मधुधान्यान्तैर्जीवनीयसिद्धेन वा सर्पिषाभ्यङ्गः ।

शतधौतघृतेन वा काकोल्यादिकक्कविपक्वेन वा सर्पिषा
 शालिषष्टिकनलवज्जुलतालीशष्टङ्गाटकगलोद्दगौरीगैरिकशै-
 वलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिर्धान्यान्तपिष्टैः प्रदेहीघृतमिश्रः ।
 वातप्रबलेऽप्येष सुखोष्णः प्रदेहः कार्यः । रक्तप्रबलेऽप्येवं बहुशश्च
 शोणितमवसेचयेत् शीततमाच्च प्रदेहाः कार्या इति ।

श्लेष्मप्रबले त्वामलकहरिद्राकषायं मधुमधुरं पाययेत् ।
 त्रिफलाकषायं वा मधुकष्टज्वरहरीतकीतिक्तरोहिणीकक्क-
 वासक्षौद्रमूत्रं तोयेन गुडहरीतकीं वा भक्षयेत् ।

तैलमूत्रक्षारीदकसुराशुक्तकफघ्नौषधनिःकाथैः परिषेकः ।
 आरम्बधादिकषायेर्वीणैः । मसुमूत्रसुराशुक्तमधुकसारिवा

पद्मकसिद्धं वा घृतमभ्यङ्गः । तिलसर्षपातसीयवचूराणि
श्लेष्मातककपित्थमधुशिशुमिश्राणि चारमूत्रपिष्टः प्रदेहः ।

श्वेतसर्षपकल्कः तिलाश्वगन्धाकल्कः प्रियालसेलुकपित्थ-
त्वक्कल्कः मधुशिशुपुनर्नवाकल्कः व्योषतिक्ताष्टकपर्णीवृहतो-
कल्कइत्येते पञ्च प्रदेहाः सुखोष्णाः चारीदकपिष्टाः ।

शालपर्णी पृश्निपर्णी वृहत्यौ वा क्षीरपिष्टास्तपण-
मिश्राः । संसर्गे सन्निपाते च क्रियापथमुक्तं मिश्रं कुर्यात् ।

सर्वेषु गुडहरीतकीं वा सेवेत पिप्पलीर्वा क्षीरपिष्टा वा-
रिपिष्टावा पञ्चाभिहृद्या दशाभिहृद्यावा पिबेत्क्षौरीदनाहारो
दशरात्रं भूयश्चापकर्षयेदेवं यावत्पञ्चदश चेति तदेतत्पिप्प-
लीवर्द्धमानकं वातशोणितविषमज्वरारोचकपाण्डुरोगप्लोहो-
दरांशः कासश्वासशोफशोषाग्निमादहद्रोगोदराण्युपहन्ति ।

जीवनीयप्रतीवापं सर्पिः पयसा पाचयित्वाऽभ्यञ्जेत् ।

सहासहदेवाचन्दनमूर्वासुस्ताप्रियालशतावरीकशेरुपद्म-
कमधुकशतमुष्पाकुष्ठानि क्षीरपिष्टः प्रदेहो घृतमण्डयुक्तः ।

सैरेयकाटरूषकबलातिबलाजीवन्तीसुषवीकल्को वा क्वाग
क्षीरपिष्टः ।

काश्मर्यमधुकतर्पणकल्को वा मधूच्छिष्टमञ्जिष्ठासर्जरस-
सारिवाक्षीरसिद्धं पिण्डतैलमभ्यङ्गः ।

सर्वेषु च पुराणघृतमामलकरसविपक्वं वा पानार्थं ।
जीवनीयसिद्धं परिषेकार्थं काकोल्यादिकाथकल्कसिद्धं वा
सुषवीकाथसिद्धं वा कारवेल्ककाथमात्रसिद्धं वा । बला-
तैलं वा परिषेकावगाहवस्तिभोजनेषु शालिषट्ठिकायवशीघू-

मान्नमनवं भुञ्जीत पयसा जाङ्गलरसेन वा मुद्गयूषेणवा-
नस्तेन ।

शोणितमोक्षञ्चाभीक्ष्णं कुर्वीत । उच्छ्रितदोषे च वमन
विरेचनास्थापनानुवासनकर्म्म कर्त्तव्यम् ।

भवन्ति चात्र ।

एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं रुखम् ।

वातासृक् साध्यते वैद्यैर्याप्यते तु चिरोत्थितम् ॥

उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यङ्गनानि च ।

शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥

मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च ।

वातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णास्त्रलवणाशनम् ।

दिवास्त्रप्रमभिस्त्र्यन्दि गुरु चान्नं विवर्जयेत् ॥

अपतानकिनमस्तस्ताक्षमवक्रभ्रुवमस्तब्धमेद्रमस्वेदनमवे-
पनम प्रलापिनमखट्वापातिनमर्वाहिरायामिनं चोपक्रमेत् ॥

तत्र प्रागेव स्नेहाभ्यक्तं स्निग्धशरीरमवपीडनेन तीक्ष्णे-
नोपक्रमेत् शिरःशुद्ध्यर्थम् । अनन्तरञ्च विदारिगन्धादि-
क्वाथमांसरस क्षीरदधिपक्वं सर्पिरच्छं पाययेत् तथाहि
नातिमात्रं वायुः प्रसरति । ततो भद्रदार्वादिवातघ्नगण-
माहृत्य सयवकोलकुलत्थसानूपौदकमांसं पञ्चवर्गमेकतः
प्रक्वाथ्य तमादाय कषायमस्त्रक्षीरैः सहोन्मिश्र्य सर्पिस्त्रैल-
वसामञ्जभिः सह विपत्रेणधुरकप्रतीवापं तदेतत्तैहतमप-
तात्रकिनां परिषेकावगाहाभ्यङ्गपानभोजनानुवासननखेषु

विदध्यात् । यथोक्तैश्च स्नेदविधानैः स्नेदयेत् । बलीयसि
वाते सुखीष्णतुषबुसकरीषपूर्णे कूपे निदध्यादामुखात् ।
तप्तायां वाङ्गारचुल्लयां तप्तायां वा शिलायां सुरापारि-
षिक्तायां पलाशदलच्छन्नायां शाययेत् । कृशरावेशवार-
पायसैर्वा स्नेदयेत् ।

मूलकोरूवकसूजार्जकार्कशतलाशङ्घिनीखरससिद्धं ते-
लमपतानकिनां परिषेकादिषूपयोज्यम् । अमुक्तवता पीत-
मल्लं दधिमरिच वचायुक्तमपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसा-
क्षीद्राणि च । एतच्छुद्ध वातापतानकविधानमुक्तं संसृष्टे
संसृष्टं कर्तव्यम् । वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात् । ताम्र-
चूडकर्कटदण्डमत्स्यशिशुमारवराहवसाश्चा सेवेत । क्षीराणि
वा वातहरसिद्धानि यवकोलकुलत्थमूलकदधि घृततैलसिद्धां
वा यवागूं स्नेहविरेचनास्थापनानुवासनैश्चैनं दश रात्राहत-
वेगमुपक्रमेत् । वातव्याधिचिकित्सितं चावेक्षेत रक्षा कर्म
च कुर्यादिति ।

पक्षाघातोपद्रुतमल्लानगात्रं सरुजमात्मवन्तमुपकरण-
वन्तं चोपक्रमेत् । तत्र प्रागेव स्नेहस्नेदोपपन्नं सृदुना शोध-
नेन संशोध्यानुवास्या स्थाप्य च यथाकालमाक्षेपकविधाने-
नोपचरेत् । वैशेषिकश्चात्र मस्तिष्कशिरोवस्तिश्चाणुतैल-
मभ्यङ्गार्थं शाल्वणमुपनाहार्थं बला तैलमनुवासनार्थं । एव-
मतन्द्रितस्त्रींश्चतुरो वा मासान् क्रिया पथमुपसेवेत ।

मन्यास्तम्भेऽप्येतदेव विधानं विशेषतो वातस्नेहहरैर्नस्ने-
हस्तस्नेदोपचरेत् ।

अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेत् । वमनानुवासनास्थाप-
नानि न निषेधेत । वातश्लेष्मोपहृद्गोच्छ्रासं तीक्ष्णैः प्रध्मा-
पनैर्मीक्षयेत् । तुम्बुरुपुष्कराङ्गहिङ्गु श्लेवतसपथ्यालवणत्रयं
यदक्वाथेन पातुं प्रउच्छेत् पथ्या शतार्द्धं सौवर्चलद्विपले चतुर्गुणे
पयसि सर्पिःप्रस्थं सिद्धं वातश्लेष्मापनुच्च कर्म कुर्यात् ।

अर्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तश्च वातव्याधिदिधानेनो-
पचरेद्वैशेषिकैश्च मस्तिष्कशिरीवस्तिनस्यधूमोपनाहृहेहनाङ्गी-
स्त्रेदादिभिः । ततः सट्णं महापञ्चमूलं काकोल्यादिं विदारि-
गन्धादिमोदकानूपमांसं तथैवौदककन्दांश्च संहृत्य द्विगुणोदके
क्षीरद्रोणे निक्वाथ्य पादावशिष्टमवतार्य परिस्त्राय तैलप्रस्थे-
नोन्निश्य पुनरग्रावधिश्रयेत् ततस्त्रैलं क्षीरानुगतमवतार्य शी-
तौभूतमभिमथ्नीयात्तत्र यः स्नेह उत्तिष्ठेत्तमादाय मधुरौषध-
सहाक्षीरयुक्तं विपचेदेतत्क्षीरतैलमर्दितातुराणां पानाभ्यङ्गा-
दिषूपदोञ्जम् । तैलहीनं वा क्षीरसर्पिरक्षितर्पणमिति ।

गृध्रसौविश्वाचोक्रोष्टुकशिरःखञ्जपङ्गुलवातकण्टकपाददा-
हपादहर्षाववाहुकवाधिर्यधमनीगतवातरोगेषु यथोक्तं यथो-
द्देशश्च सिराव्यधं कुर्यादन्यत्राववाहुकाद्वातव्याधिचिकि-
त्सितंचाक्षेत ।

कर्णशूले तु शुङ्खवेररसं तैलमधुसंसृष्टं मैन्धवीपहितं
सुखोष्णं कर्णे दद्यादजाम्बवं मधुतैलानि वा मातुलुङ्ग-
दाडिमतिन्तिङ्गीकृत्स्नरसमूत्रसिद्धं तैलं शुङ्खसुरातक्रमूत्रलव-
णसिद्धं वा । नाङ्गीस्त्रेदैश्च स्त्रेदयेत् । वातव्याधिचिकित्सां
पावेक्षेत । भूयस्वीक्षरे वक्ष्यामः ।

तृणीप्रतृण्योः स्नेहलवणमुदकेन पाययेत् पिप्पल्या-
दिचूर्णं वा हिङ्गुयवच्चारप्रगाढं वा सर्पिर्वस्तिभिश्चैनमुप-
क्रमेत् ।

आध्माने त्वपतर्पणपाणितापदीपनचूर्णफलवर्त्तिक्रिया-
पाचनीय वस्तिभिरुपचरेत् । लङ्घनानन्तरं चान्नकाले धा-
न्यकजीरकादि दीपनसिद्धान्यन्नानि । प्रत्याध्माने कृद्दना-
पतर्पणदीपनानि कुर्यात् ।

अष्टौलाप्रत्यष्टौलयोर्गुल्माभ्यन्तरविद्रधिवत्क्रियाविभाग
इति ।

हिङ्गुचिकटुवचाजमोदाधन्याजगन्धादाङ्गिमतिन्तिङ्गीक-
पाठाचित्रकयवच्चारसैन्धवविड्मौवर्चलस्त्रजिकापिप्पलीमूला-
स्त्रवेतससठीपुष्करमूलहृषाचव्याजाजीपस्थाश्वूर्णयित्वा मातु-
लुङ्गास्नेन बद्धशः परिभाव्याक्षमात्रां गुटिकां कारयेत्ततः प्रा-
तरेकैकां वातविकारौ भक्षयेत् । अथैषयोगः कासश्वास-
गुल्मोदरारोचकहृद्दोगाध्मानपाश्वोदरवस्तिशूलानाहमूत्रक-
क्ष्मोद्गार्शस्त्रणीप्रतृणीरुपहन्ति ।

भवन्ति चात्र ।

केवलो दीपयुतो वा धातुभिर्व्याहतोऽनिलः ।

विज्ञेयो लक्ष्णोद्गार्शं चिकित्सा वाऽविरोधतः ॥

रुजावन्तं घनं शीतं शोफं मेदीयुतोऽनिलः ।

करोति यस्य तं वैद्यः शोथवत्समुपाचरेत् ॥

कफमेदीयुतो वायुर्यदोरु प्रतिपद्यते ।

तदाङ्गमर्दशैथिल्यरोमहर्षरुजाज्वरैः ॥

निद्रया चार्दितौ स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ ।
 गुरुकावस्थिरावूरु न स्वाविव च मन्यते ॥
 तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यावातमथापरे ।
 स्नेहवर्जं पिवेत्तत्र चूर्णं षट्धरणं नरः ॥
 हितमुष्णाम्बुना तद्वत्पिप्पल्यादिगणैः कृतम् ।
 लिङ्गाद्वा त्रैफलं चूर्णं क्षौद्रेण कटुकान्वितम् ॥
 मूत्रैर्व्वा गुग्गुलुं श्रेष्ठं पिवेद्वापि शिलाजतु ।
 ततो हन्ति कफाक्रान्तं समेदस्कं प्रभञ्जनम् ।
 हृद्रोगमरुचिं गुल्मं तथाभ्यन्तरविद्रधिं ।
 सक्षारमूत्रस्वेदांश्च रुक्षाण्यत्सादनानि च ॥
 कुर्याद्विङ्गाच्च मूत्राढ्यैः करञ्जफलसर्षपैः ।
 भोज्याः पुराणश्यामाककोद्रवीहालशालयः ॥
 शुष्कमूलकयूषेण पटोलस्य रसेन वा ।
 जाङ्गलैरघृतैर्मांसैः शकैश्चालवणैर्हितैः ॥
 यदा स्यातां परिक्षीणे भुयिष्ठे कफमेदसौ ।
 तदा स्नेहादिकं कर्म पुनरत्रावचारयेत् ॥
 सुगन्धिः सुलघुः सूक्ष्मस्तीक्ष्णोऽणुः कटुको रसः ।
 कटुपाकः सरो हृद्यो गुग्गुलुः स्निग्धपिच्छिलः ॥
 स नवो वृंहणी वृथ्यः पुराणस्त्वपकर्षणः ।
 तैक्ष्ण्योऽणुः श्यामोऽणुः सरत्वात्मलपित्तनुत् ॥
 सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपनः ।
 तस्मात्स्निग्धफलादार्वीपटोलकुशवारिभिः ॥
 पिवेदावाप्य वा मूत्रैः क्षारैरुष्णोदकेन वा ।

जीर्णं दूषरसक्षीरैर्भुज्जानो हन्ति मासतः ॥

गुल्मं मेहमुदावर्तमुदरं सभगन्दरं ।

कृमिकण्डूरुचिश्चित्राण्यर्दुदग्रान्यमेव च ॥

नाद्याद्यावातश्च यथुकुष्ठदुष्टत्रयांश्च सः ।

कोष्ठसन्ध्यस्त्रिगं वायुं हृक्षमिद्राशनिर्दया ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधोऽर्शसां साधनोपायः । तद्यथा भेषजं
क्षारोऽग्निः शस्त्रमिति तत्राचिरकालजातान्यल्पदोषलिङ्गीप-
द्रवाणि भेषजसाध्यानि सृदुप्रसृतावगाढान्युच्छितानि क्षारेण ।
कर्कशस्थिरपृथुकठिनान्यग्निना । तनुमूलान्युच्छितानि क्लेद-
वन्ति च शस्त्रेण । तत्र भेषजसाध्यानामर्शसामदृश्यानाञ्च
भेषजं भवति क्षाराग्निशस्त्रसाध्यानान्तु विधानमुच्यमानमुप-
धारय ।

तत्र बलवन्तमातुरमर्शीभिरुपद्रुतमुपस्त्रिग्वं परिस्त्रिग्व-
मनिलवेदनाभिवृद्धिप्रशमार्थं स्त्रिग्वमुष्णमल्पमक्लं द्रवप्रायं
भुक्तवन्तमुपवेश्य सन्मृते शुचौ देशे साधारणे व्यभ्रौ काले
समे फलके शय्यायां वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्थोत्सङ्गे निषण्ण-
पूर्वकायमुत्तानं किञ्चिदुन्नतकटिकं वस्त्रकम्बलकोपविष्टं
यन्त्रशाटकेन परिचिप्तग्रीवासकथं परिकर्चिभिः सुपरिगृ-

हीतमस्यन्दनशरीरं कृत्वा ततोऽस्मिन् घृताभ्यक्तं यन्मृज्ज्वण-
मुखं पायी शनैः शनैः प्रवाहमाणस्य प्रणिधाय प्रविष्टे चाशौ-
वीक्ष्य शलाकयोत्पीड्य पित्तुवस्त्रयोरन्यतरेण प्रमृज्य चारं
पातयेत् पातयित्वा च पाणिना यन्त्रद्वारं पिधाय वाक्कृत-
मात्रमुपेक्षेत् । ततः प्रमृज्य चारबलं व्याधिवलञ्चावेक्ष्य
पुनरालेपयेत् । अथार्शः पक्वजाम्बवप्रतीकाशमभिसमीक्ष्या-
वसन्नमौषन्नतमुपावर्त्तयेत् । चारं प्रक्षालयेद्धान्याम्लेन दधि-
मस्तुभृक्तफलाम्लेर्वा ततो यष्टीमधुकमिश्रेण सर्पिषा निर्वाप्य
यन्त्रमपनीयोत्याप्यातुरमुष्णोदकोपविष्टं शीताभिरग्निः परि-
षिञ्चेद्दशीताभिरित्येके । ततो निर्वातमागारं प्रवेश्याचा-
रिकमादिशेत् सावशेषं पुनर्दहेत् । एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रा-
देकैकमुपक्रमेत् तत्र बहुषु पूर्वं दक्षिणं साधयेद्दक्षिणाद्वामं
वामात्पृष्ठजं ततोऽग्रजमिति ।

तत्र वातश्लेष्मनिमित्तान्यग्निचाराभ्यां साधयेत् चारे-
ष्वैव मृदुना पित्तरक्तनिमित्तानि । तत्र वातानुलोम्यमन्न-
रुचिरग्निदौर्गन्धं बलवर्णोत्पत्तिर्मनस्तुष्टिरिति सम्यग्द-
ग्धलिङ्गानि । अतिदग्धे तु गुदावदरणं दाहोमूर्च्छा ज्वरः
पिपाशा शोणितातिप्रवृत्तिस्तन्निमित्ताश्चोपद्रवा भवन्ति ।
श्यामात्पत्रणता कण्डूरनिलवैमुख्यमिन्द्रियाणामप्रसादो वि-
कारस्य चाशान्तिर्हीनदग्धे ।

महान्तिच प्राणवतश्चित्त्वा दहेत् । निर्गतानि चात्यर्थं
दोषपूर्णानि यन्त्रादिना स्वेदाभ्यङ्गस्नेहावगाहीपनाहविस्त्रा-
सकालेपचाराग्निश्लैश्पाचरेत् । प्रवृत्तरक्तानि च रक्तपित्त-

विधानेन भिन्नपुरीषाणि चातीसारविधानेन बद्धवर्द्धांसि
स्नेहपानविधानेनोदावर्तविधानेन वा एष सर्वस्थानगताना-
मर्शसां दहनकल्पः ।

आसाद्य च दर्वीर्दूर्चकशलाकानामन्यतमेन चारं पात-
येत् । अष्टगुदस्य तु विना यन्त्रेण क्षारादिकर्म प्रयुञ्जीत
सर्वेषु च शालिषष्टिकययगोधूमान्नं सर्पिः स्निग्धमुपसेवेत
पयसा निम्बदूषेण पटोलयूषेण वा यथादोषशकैर्विकृतगु-
लीयकजोवन्त्यगोदिकाखबलावालमूलकपालङ्गसनचिल्लीचुञ्चू-
कलायवल्लीभिरन्यैर्वा । यच्चान्यदपि स्निग्धमग्निदीपनमर्शोन्नं
सृष्टमूत्रपुरीषञ्च तदुपसेवेत ।

दग्धेषु चार्शरवभ्यक्तोऽनलसन्धुचार्थमनिलप्रकोपसंर-
क्षणार्थञ्च स्नेहादीनां सामान्यतो विशेषतस्तु क्रियापथमुप-
सेवेत । सर्पिंषि च दीपनीयवातहरसिद्धानि हिङ्गादिभि-
र्युग्मैः प्रतिसंस्त्रज्य पिवेत् । पित्तार्गस्य पृथक्पर्णादीनां
कषायेण दीपनीयप्रतीवापं भद्रदार्द्रादिपिप्पल्यादिसर्पिः ।
शोणितार्गस्य मञ्जिष्ठासुरङ्गादीनां कषाये स्नेहार्गस्य सुरसा-
दीनां कषाये सर्पिः । उपद्रवाञ्च यथास्वमुपचरेत् ।

परञ्च यत्नमास्थाय गुदे क्षाराग्निशस्त्राण्यवचारयेत्तद्वि-
भ्रमाद्धि षाण्डशोफदाहमदमूर्च्छाटोपानाहातीसारप्रवाह-
णानि भवन्ति मरणं वा ।

अत ऊर्ध्वं यन्त्रप्रमाणमुपदेक्ष्यामः ।

तत्र यन्त्रं लीहं दान्तं शार्ङ्गं वार्चं वा गोस्तनाकारं
चतुरङ्गुलायतं पञ्चाङ्गुलपरिणाहं पुंसां षडङ्गुलपरिणाहं

नारौणां तलायतं तद्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकं छिद्रमेकं छिद्रन्तु
कर्म्मणि । एकद्वारे हि शस्त्रक्षाराग्नीनामतिक्रमो न भवति ।
छिद्रप्रमाणन्तु अङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरपरिणाहं यदङ्गुलमव-
शिष्टं तस्यार्द्धाङ्गुलमधस्तादर्द्धाङ्गुलोच्छ्रितोपरि वृत्तकर्णिकमेष
यन्त्वाकृतिसमाप्तः ।

अतज्ज्वर्मशसामालेपान्वक्ष्यामः । स्रुहीचौरयुक्तं हरि-
द्राचूर्णमालेपः प्रथमः । कुक्कुटपुरीषगुञ्जाहरिद्रापिप्पली-
चूर्णमितिगोमूत्रपित्तपिष्टो द्वितीयः । दन्तीचित्रकसुवर्चि-
कालाङ्गुलीकल्को वा गोपित्तपिष्टस्तृतीयः । पिप्पलीसैन्धव-
कुष्ठशिरीषफलकल्काः स्रुहीचौरपिष्टोऽर्कचौरपिष्टो वा चतुर्थः ।
कासीसहरितालसैन्धवाश्वमारकविडङ्गपूतीककृतवेधनजम्बू-
कीर्त्तमारणीदन्तीचित्रकालर्कस्रुहीपयःसु तैलं विपक्वमभ्य-
ञ्जनेनार्शः शातयति ।

अतज्ज्वर्मदृश्येष्वर्शसु योगान्पातनार्थं वक्ष्यामः । प्रातः
प्रातर्गुडहरीतकीमासेवेत । ब्रह्मचारौ गोमूत्रद्रोणसिद्धं वा
हरितकीशतं प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत क्षीद्रेण । अपा-
मार्गमूलं वा तण्डुलोदकेन सक्षौद्रमहरहः । शतावरीमूल
कल्कं वाक्षीरेण । चित्रकचूर्णयुक्तं वा सौधुपराद्धम् । भल्ला-
तचूर्णयुक्तं वा सक्तुमथ्यमलवणं तक्रेण । कलशिवान्तश्चित्र-
कमूलकल्कावलिप्ते निषिक्तं तक्रमम्लमनम्लं वा पानभोजने-
षूपयुञ्जीत । एष एव भाग्यास्कोतायवान्यामलकगुडूचीषु
तक्रकल्पः ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकविडङ्गशुण्ठीहरीतकीषु च

पूर्ववदेव निरन्त्री वा तक्रमहरहर्मासमुपसेवेत । शृङ्गवेरपुन-
र्नवाचित्रककषाय सिद्धं वा पयः । कुटजमूलत्वक्फाणितं वा
पिप्पल्यादिप्रतीवापं चौद्रेण । वातव्याध्युक्तं द्विज्जादिचूर्णमुप-
सेवेत तक्राहारः क्षीराहारो वा । चारलवणांश्चित्तकमूलचा-
रोदकसिद्धान्वा कुल्माषाभक्षयेत् । चित्रकमूलचारोदसिद्धं
वा पयः । पलाशतरुचारसिद्धान्वा कुल्माषान् । पाटलापा-
मार्गवृहतीपलाशचारं वा परिस्तुतमहरहर्घृतसंस्पृष्टम् । कुट-
जवन्दाक्रीमूलकल्कं वा तक्रेण । चित्रकपूतीकनागरकल्कं वा
पूतीकक्षारेण चारोदकसिद्धं वा सर्पिः पिप्पल्यादिप्रती-
वापम् । कृष्णतिलप्रसृतं प्रकुञ्चं वा प्रातःप्रातरनुसेवेत
शीतोदकानुपानम् एभिरभिवर्द्धतेऽग्निरर्शांसि चोपशाम्यन्ति ।

द्विपञ्चमृलीदन्तीचित्रकपथ्यानां तुलामाहृत्यजलचतुर्द्रीणे
विपाचयेत् । ततः पादावशिष्टं कषायमादाय सुशीतं गुड-
तुलया सहोन्मिश्र्य घृतभाजने निःक्षिप्य मासमुपेक्षेत यवपक्षे
ततः प्रातः प्रातर्यथावा पाययेत् तेनार्शोग्रहणीदोषपाण्डुरोगो-
दावर्त्तारोचका न भवन्ति दीप्तोऽग्निश्च भवति । पिप्पली-
मरिचविडङ्गैलवालुकलोध्राणां द्वे द्वे पले इन्द्रवारुण्याः पञ्च
पलानि कपित्थमध्यस्थ दशपथ्याफलानामर्द्धं प्रस्थः प्रस्थो
धात्रीफलानामेतदैकथं जलचतुर्द्रीणेविपाच्य पादावशिष्टं
परिस्ताव्य सुशीतं गुडतुलाद्वयेनोन्मिश्र्य घृतभाजनेनिःक्षिप्य
पक्षमुपेक्षेत यवपक्षे ततः प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत ।
एष खल्वरिष्टः श्लेहान्निषङ्गार्शोग्रहणीद्विपाण्डुरोगशोफकुष्ठ-
गुल्मोदररुमिहरो बलवर्णकरश्चेति ।

तत्र वातप्रायेषु स्नेहस्त्रेदवमनविरेचनास्थापनानुवासन-
मप्रतिषिद्धम् । पित्तजेषु विरेचनम् । एवं रक्तजेषु संश-
मनम् । कफजेषु शृङ्गवेरकुलत्योपयोगः । सर्वदोषहरं यथोक्तं
सर्वजेषु यथास्त्रीषधमिदं वा पयः सर्वेष्विति ।

अत ऊर्ध्वं भस्मातकविधानमुपदेक्ष्यामः ॥ भस्मातकानि
परिपक्वान्यनुपहतान्याहृत्यैकमादाय द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा
क्षेदयित्वा कषायकल्पेन विपाच्य कषायस्य शक्तिमनुष्णां
घृताभ्यक्ततालुजिह्वीष्ठः प्रातः प्रातरुपसेवेत ततोऽपराह्णे क्षीरं
सर्पिरोदन इत्याहार एवमेकैकं वर्द्धयेत्तावद्यावत्पद्मेति ततः
पञ्च पञ्चाभिवर्द्धयद्यावत्सप्ततिरिति प्राप्य च सप्ततिमपकर्षये-
द्भुयः पञ्च पञ्च थावत्पद्मेति पञ्चभ्यदैकैकं थावदेकमिति । एवं
भस्मातकसहस्रमुपयुज्य सर्वकुष्ठार्शोभिर्विमुक्तो बलवानरोगः
श्नतायुर्भवति ।

द्वित्रयोक्तेन विधानेन भस्मातकनिश्च्युतितं स्नेहमादाय
प्रातः प्रातः शक्तिमात्रमुपयुञ्जीत जीर्णं पूर्ववदाहारः फल-
प्रकर्षश्च । भस्मातकमज्जभ्यो वा स्नेहमादायापकष्टदोषः
प्रतिसंश्लिष्टभक्तो निवातमागारं प्रविश्य यथाबलं प्रसृतिं
प्रकुञ्चं चोपयुञ्जीत । तस्मिन्जीर्णं क्षीरं सर्पिरोदन इत्या-
हारः । एवं मासमुपयुज्य मासत्रयमादिष्टाहारो रक्षेदा-
त्मानम् । ततः सर्वोपतापानपहृत्य वर्षवान्बलवान् श्रवण-
पहणधारणशक्तिसम्पन्नो वर्षश्नतायुर्भवति । मासे मासे च
प्रयोगे वर्षशतं वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति । एवं दशमा-
सानुपयुज्य वर्षसहस्रायुर्भवति ।

भवन्ति चात्र ।

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरबीजकौ ।
 तथैवाशींसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥
 असाध्या नातिवर्त्तन्ते प्रमेहा रजनीं यथा ।
 चाराग्निनातिवर्त्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्भवाः ॥
 धृतानि दीपनीयानि लेहायस्कृतयः सुराः ।
 आसवाश्च प्रयोक्तव्या वीक्ष्य दोषसमुच्छ्रितिम् ॥
 वेगावरोधस्त्रीपृष्ठयानान्युत्कटुकासनम् ।
 यथास्वन्दोषलं चान्नमर्शःसु परिवर्जयेत् ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽश्मरीचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अश्मरी दारुणी व्याधिरन्तकप्रतिमो मतः ।
 औषधैस्तरुणः साध्यः प्रवृद्ध्येदमर्हति ॥
 तस्य पूर्वेषु रूपेषु स्नेहादिक्रम इव्यते ।
 तेनास्थापचयं यान्ति व्याधेर्मूलान्यशेषतः ॥
 पाषाणभेदो वसुको वशिराश्मन्तकौ तथा ।
 शतावरी श्वदंष्ट्रा च वृद्धतौ कण्टकारिका ॥
 कपोतवङ्गार्त्तगन्धः ककुभोशीरकुञ्जकः ।
 वृक्षादनौ भक्षुकश्च वरुणः शाकजं फलम् ॥
 यवाः कुलत्थाः कोलानि कतकश्च फलानि च ।

ऊषकादिप्रतीवापनेषां काथैर्घृतं कृतम् ॥
 भिनत्ति वातसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ।
 क्षारान्यवागूर्ध्वांश्च कषायाणि पयांसि च ॥
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन्वातनाशने ।
 कुशः काशः सरो गुन्द्रा उत्कटो मोरटोऽश्मभित् ॥
 वरी विदारो वाराही शालिमूलत्रिकण्टकम् ।
 भल्लूकः पाटला पाठा पत्तूरोऽथ कुरुण्टिका ॥
 पुनर्नवा शिरीषश्च कथितास्तेषु साधितं ।
 घृतं शिलाजम्बुकवीजैरिन्द्रीवरस्य च ॥
 तपुसैर्वास्कादीनां बीजैश्चावापितं शुभं ।
 भिनत्ति पित्तसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥
 क्षारान्यवागूर्ध्वांश्च कषायाणि पयांसि च ।
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् पित्तनाशने ॥
 गणो वरुणकादिस्तु गुग्गुल्वेलाहरेणवः ।
 कुष्ठभद्रादिमरिचचित्रकैः ससुराङ्गैः ॥
 एतैः सिद्धमजासपि रूषकादिगणेन च ।
 भिनत्ति कफसंभूतामश्मरीं क्षिप्रमेव तु ॥
 क्षारान्यवागूर्ध्वांश्च कषायाणि पयांसि च ।
 भोजनानि च कुर्वीत वर्गेऽस्मिन् कफनाशने ॥
 पिचुकाङ्गीलकतकशक्तीदोजैः फलैः ।
 चूर्णितैः सगुडं तोयं शर्कराशजनं पिवेत् ॥
 क्रीडोद्वरासभास्थीनि श्वदंष्ट्रा तालमूलिका ।
 अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च ॥

पीतानि शर्करां भिन्दुः सुरयोऽप्लेदकेन वा ।
 त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ॥
 अविक्षीरेण सप्ताहमक्षरीभेदनं पिवेत् ।
 द्रव्याणान्तु घृतोक्तानां क्षारोऽवीमूत्रगालितः ॥
 ग्राम्यसत्वशृङ्गक्षारैः संयुक्तः साधितः शनैः ।
 तत्रोषकादिरावापः कार्यस्त्रिकटूकान्वितः ॥
 एष क्षारोऽक्षरीं गुल्मं शर्कराञ्च भिनत्तरपि ।
 तिलापामार्गकदलीपलाशयववल्कजः ।
 क्षारः पेयोऽविमूत्रेण शर्करानाशनः परः ।
 पाटलाकरवीराणां क्षारमेवं समाचरेत् ॥
 श्वदंष्ट्रायष्टिकाब्राह्मीकल्कं वाक्षसमं पिवेत् ।
 सहैडकास्थौ पेयौ वा शोभाञ्जनकमार्कवौ ॥
 कपोतवङ्गामूलं वा पिवेदन्मसुरादिभिः ।
 तत्सिद्धं वा पिवेत्क्षीरं वेदनाभिरुपद्रुतः ॥
 हरीतक्यादिसिद्धं वा वर्षाभूसिद्धमेव वा ।
 सर्वथैवोपयोज्यः स्याद्गणो वीरतरादिकः ॥
 घृतैः क्षारैः कषादैश्च क्षीरैः सोत्तरवस्त्रिभिः ।
 यदि नोपशमं गच्छेच्छेदस्तत्तोत्तरो विधिः ॥
 कुशलस्यापि वैद्यस्य यतः सिद्धिरिहाध्रुवा ।
 उपक्रमो जवन्योऽयमतः स परिकीर्तितः ॥
 अक्रियायां ध्रुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
 तस्मादापृच्छ्य कर्तव्यमीश्वरं साधुकारिणा ॥
 अथ रोगान्वितमुपस्निग्धमपक्षष्टदोषमीषत्कर्षितमभ्यक्त-

स्विन्नशरीरं भुक्तवन्तं कृतवलिमङ्गलस्वस्तिवाचनमग्नौपहरणी-
योक्तेन विधानेनोपकल्पितसम्भारमाश्रास्य ततो बलवन्तमवि-
क्लवमाजानु समे फलके प्रागुपवेश्य पुरुषश्च तस्योत्सङ्गे निषस्व-
पूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं वस्त्रधारकोपविष्टं सङ्कुचितजानु-
कूर्परमितरेण सहावबद्धं सूत्रेण शाटकैर्वा ततः स्वभ्यक्तना-
भिप्रदेशस्य वामपार्श्वं विमृद्य मुष्टिनावपीडयेदधीनामेर्या-
वदश्मर्यधः प्रपन्नेति । ततः स्नेहाभ्यक्ते क्लृप्तनखे वामहस्त-
प्रदेशिनौमध्यमे पायौ प्रणिधाद्यानुसेवनीमासाद्य प्रयत्नव-
लाभ्यां पायुमेद्धान्तरमानीय निर्यलीकमनायतमविषमञ्च
वस्त्रं सन्निवेश्य भृशमुत्पीडयेदङ्गुलिभ्यां यथाग्रन्यिरिवोन्नतं
शल्यं भवति ।

सचेद्गृहीतशल्ये तु विवृताक्षौ विचेतनः ।

हतवस्त्रस्वशीर्षश्च निर्विकारो मृतोपमः ॥

न तस्य निहरेच्छल्यं निर्हरेत्तु म्रियेत सः ।

विनाल्वेतेषु रूपेषु निर्हर्त्तुं समुपाचरेत् ॥

सद्ये पार्श्वे सेवनीं यवमात्रेण मुक्तावचारयेत् शस्त्रमश्मरी-
प्रमाणं दक्षिणतो वा क्रियासौकर्यहेतोरित्येके । यथा च न
भियते चूर्ण्यते वा तथा प्रयतेत चूर्णमल्पमप्यवस्थितं हि पुनः
परिवृद्धिमेति तस्मात्समस्तामप्रवक्त्रेणाददीत । स्त्रीणान्तु
वस्त्रि पार्श्वगतो गर्भाग्रयः सन्निवृत्तः तस्मान्नासामुत्सङ्गवच्छङ्गं
पातयेदतोऽन्यथा खल्वासां मूत्रस्त्रावी व्रणी भवेत् । पुरुषस्य
वा मुत्रप्रसेकक्षणान्मूत्रचरणम् । अशरी व्रणादृते भिन्नी
वस्त्रिरेकधा न भवति द्विधा भिन्नवस्त्रिराश्ररिको न सिध्यति ।

अश्मरीव्रणनिमित्तमेकधाभिन्नवस्तिर्जीवति क्रियाभ्यासात्
शास्त्रविहितच्छेदान्निःस्यन्दपरिवृद्धत्वाच्च शल्यस्येति । उद्धृत-
शल्यं तृणोदकद्रोण्यामवतार्य स्वेदयेत्तथाहि वस्तिरसृजा न
पूर्यते पूर्णे वा क्षीरवृक्षकषायं पुष्पनेत्रेण विदध्यात् ।

भवति चात्र ।

क्षीरवृक्षकषायन्तु पुष्पनेत्रेण योजितम् ।

निर्हरेदश्मरीं तृणं रक्तं वस्तिगतञ्च यत् ॥

मूलमार्गविशोधनार्थं चाक्षौ गुडसौहित्यं दितरेत् ।
उद्धृत्य चैनां मधुघृताभ्यक्तव्रणं मूत्रविशोधनद्रव्यसिद्धाहुण्यां
सघृतां यवागूं पाययेदुभयकालं त्रिरात्रं त्रिरात्रादूर्ध्वं गुड-
प्रगाढेन पयसा मृद्वोदनमल्पं भोजयेद्दशरात्रं मूत्रारुग्निशुद्ध्यर्थं
व्रणक्षेदनार्थञ्च दशरात्रादूर्ध्वं फलान्मैर्जाङ्गलरसैरुपाचरेत् ।
ततो दशरात्रं चैनमग्रमत्तः स्वेदयेत् स्नेहेन द्रवस्वेदेन वा ।
क्षीरवृक्षकषायेण वास्य व्रणं प्रक्षालयेत् । रोध्नमधुकमस्त्रि-
ष्टाप्रपौण्डरीककल्कैर्व्रणं प्रतियाहयेत् । एतेष्वेव हरिद्रायुतेषु
तैलं घृतं वा विपक्वं व्रणाभ्यञ्जनमिति । स्नानशीणितं
चोत्तरवस्तिभिरुपाचरेत् । सप्तरात्राच्च स्वमार्गमप्रतिपद्य-
माने मूत्रे व्रणं यथोक्तेन विधिना दहेदग्निना । स्वमार्गमप्रति-
पन्ने चोत्तरवस्तुग्रास्थ्यापनानुवासनैरुपाचरेन्मधुरकषायैरिति ।
यदृच्छया वा मूलमार्गमप्रतिपन्नामन्तरासक्तां शुक्राश्मरीं
शर्करां वा स्त्रोतसापहरेत् । एवं चाशक्ये विदार्थ्ये वा नाडीं
शस्त्रेण वह्निशिनीदुरेत् । रुद्धव्रणश्चाङ्गनाश्वनगनागरथदुमा-
न्नारोहेत वर्षं नाप्सु भवेत् भुञ्जीत वा गुरु ।

मूत्रवहसुक्तावहसुक्तास्त्रीतोमूत्रप्रसेकसेवनीयोनिगुदवस्त्रीन्-
परिहरेत् तत्र मूत्रवहच्छेदापसरणं मूत्रपूर्णवस्त्रीः शुक्रवहच्छे-
दान्तरणं लौघ्यं वा । सुक्तास्त्रीतउपघाताद्भजभङ्गः । मूत्रप्रसेक-
क्षणनालू प्रसरणम् । सेवनीयोनिच्छेदाद्रुजः प्रादुर्भावः
वस्तिगुदविद्वलक्षणं प्रागुक्तमिति ।

भवतश्चात्र ।

मर्माण्युपशमन्वध्य स्त्रीतोजानि शरीरिणाम् ।

व्यापादयेद्ब्रह्मकर्त्यान् शक्तकर्मा पटुभिर्षक् ॥

सेवनी सुक्ताहरी स्त्रीदत्ती फलयोगुदम् ।

रुजसेकां मूत्रवहं मूत्रवस्तिस्तथाष्टमः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो भगन्दराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

पञ्च भगन्दराः स्थातास्तेष्वसाध्यः शम्बूकावर्तः शल्य-
निमित्तदेति शेषाः कच्छसाध्याः ।

तत्र भगन्दरपिङ्गीपट्टतमातुरमपतर्पणादिविरेचनान्ते-
नैकादशविधेनोपक्रमेणोपक्रमेतापक्वपिङ्गम् । पक्षेषु चोप-
न्निग्धजवगाहस्त्रिन्नं शय्यायां सन्निवेश्याशसमिव यन्त्रयित्वा
भगन्दरं समीक्ष्यपराचीनमवाचीनं वा वह्निर्मुखमन्तर्मुखं वा
ततः प्रणिधाद्यैषणीमुन्नम्य साशयमुद्धरेच्छस्त्रेण । अन्तर्मुखे
चैवं सम्यग्यन्त्रं प्रणिधाय प्रवाहमाणस्य भगन्दरमुखमासाद्यै-

प्रणीं दत्वा शस्तं पातयेत् । आसाद्य वाग्निद्वारं रक्षितस्त्रा-
मान्धं सर्वेडु । विनिषतस्तु ।

नाड्यन्तरे ब्रह्मान्कुर्याद्विषक् तु शतपीनके ।
ततस्तेषूपरुद्धेषु शेषा नाडीरुपाचरेत् ॥
मतयोऽन्योऽन्यसञ्जद्धा वाद्यान्धेयास्वनेकधा ।
नाडीरनभिसञ्जद्धा यम्लिनत्येकधा भिषक् ॥
स कुर्याद्विद्वतं जन्तोर्व्रणं गुदविदारणम् ।
तस्य तद्विद्वतं मार्गं विष्णुमन्त्रमनुगच्छति ॥
आटोपगुदशूलञ्च करोति पवनो भृशम् ।
तत्राधिगततः कोऽपि भिषङ्मुक्षेद्वैद्यश्च यम् ॥
तस्माच्च विद्वतः कार्यो ब्रह्मस्तु शतपीनके ।
व्याधौ तत्र बहुच्छिद्रे भिषजा वै विजानता ॥
अर्द्धलाङ्गलकश्छेदः कार्यो लाङ्गलकोऽपि वा ।
सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि वा ॥
हाभ्यां समाभ्यां पार्श्वभ्यां छेदो लाङ्गलको मतः ।
ऋक्षमेकतरं यच्च सोऽर्द्धलाङ्गलकः स्मृतः ॥
सेवनीं वर्जयित्वा च चतुर्धा दारिरे गुदे ।
सर्वतोभद्रकं छेदमाहुश्छेदविदो जनाः ॥
पार्श्वागतेन शस्त्रेण छेदो गोतीर्थको भवेत् ।
सर्वतः स्त्रावमार्गास्तु दहेद्वैद्यस्तथाग्निना ॥
सुकुमारस्य भीरोर्हि दुष्करः शतपीनकः ।
रुजास्त्रावापहं तत्र स्वेदमाशु प्रयोजयेत् ॥
स्वेदद्रव्यैर्यथोद्दिष्टैः कृशरापायसादिभिः ।

ग्राम्यानूपौदकैर्भांसैर्लावाद्यैर्वापि विष्किरैः ॥
 वृक्षादनीमथैरण्डं विज्वादिच्च गणं तथा ।
 कषायं सुकृतं कृत्वा स्नेहकुम्भे निषेचयेत् ।
 नाडीस्नेदेन तेनास्य तं व्रणं स्नेदयेद्विषक् ॥
 तिलैरण्डातसीमाषयवगोधूमसर्षपान् ।
 लवणान्यम्लवर्गञ्च स्थाल्यामेवोपसाधयेत् ॥
 आतुरं स्नेदयेत्तेन तथा सिध्यति कुर्वतः ।
 खिन्नञ्च पाययेदेनं कुष्ठञ्च लवणानि च ॥
 वचाङ्गिङ्गजमोदञ्च समभागानि सर्पिषा ।
 मार्द्वीक्रेनाथ वाक्लेन सुरासौवीरकेणवा ॥
 ततो मधुकतैलेन तस्य सिञ्चेद्विषग्व्रणम् ।
 परिषिञ्चेद्गुदं चास्य तैलैर्वातरुजापहैः ॥
 विधिनानेन विण्मूत्रं स्वमार्गमधिगच्छति ।
 अन्ये चोपद्रवास्तीव्राः सिध्यन्त्यत्र न संशयः ॥

शतपोनक आख्यात उष्ट्रग्रीवे क्रियां शृणु ।

अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वाच्छित्वा चारं निपातयेत् ॥
 पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निरत्र न पूजितः ।
 अथैनं घृतसंसृष्टैस्त्रिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
 बन्धं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकन्तु सर्पिषा ।
 तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥
 ततः शुद्धं विदित्वा च रोषयेत्तु यथाक्रमम् ।
 उत्कल्यास्त्रावमार्गन्तु परिस्त्राविणि बुद्धिमान् ॥
 चारेण वा स्त्रावगतिं दहेद्भूतवहेन वा ।

सुखीष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्गुदमण्डलम् ॥
 उपनाहाः प्रदेहाश्च मूत्रक्षारसमन्विताः ।
 वामनीयौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च मात्रया ॥
 मृदुभूतं विदित्वैनमल्पस्त्रावरुगन्वितम् ।
 गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात्खर्जूरपत्रकम् ॥
 चन्द्रार्द्धं चन्द्रचक्रञ्च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ।
 छिच्चाग्निना दहेत्सम्यग्विवं क्षारेण वा पुनः ।
 ततः संशोधनैरेवं मृदुपूर्वैर्विशोधयेत् ।
 वहिरन्तर्मुखञ्चापि शिशोर्थस्य भगन्दरः ॥
 तस्याहितं विरेकाग्निशस्त्रक्षारावचारणम् ।
 यद्यन्मृदु च तोक्ष्यञ्च तत्तत्तस्यावचारयेत् ॥
 आरग्वधनिशाकालाचूर्णं नधुघृताद्भुतम् ।
 अग्रवर्त्तिप्रणिहितं व्रणानां शोधनं हितम् ॥
 योगोऽयं नाशयत्याशु गतिं मेघमिवानिलः ।
 आगन्तुजे भिषङ्गाङ्गीं शस्त्रेणोक्त्य यत्नतः ॥
 जाम्बोष्ठेनाग्निवर्णेन तप्तया वा शलाकया !
 दहेद्यथोक्तं मतिमांस्तं व्रणं सुसमाहितः ॥
 क्षमिन्नञ्च विधिं कुर्याच्छल्लानयनमेव च ।
 प्रत्याख्यायैष क्षारेभ्यो वर्ज्यञ्चापि त्रिदोषजः ॥
 एतत्कर्म समाख्यातं सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 एषान्तु शस्त्रपतनाद्देना यत्र जायते ॥
 तत्राणुतैलेनोष्णेन परिषेकः प्रशस्यते ।
 वातघ्नीषधसंपूर्णां स्थालीं क्षिद्रशराविकाम् ॥

स्नेहाभ्यक्तगुदस्तप्तमामध्यासीत सवास्यकाम् ।
 नाद्या वास्याहरेत्स्वेदं शयानस्य रुजापहम् ।
 उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ॥
 कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥
 कारयेदुपनाहंश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ।
 कटुत्रिकं वचाहिङ्गुलवणान्यथ दीप्यकम् ॥
 पाययेच्चाङ्गकौलत्यसुरासौवीरकादिभिः ।
 ज्योतिषतोलाङ्गलकीश्यामादन्तीत्रिवृत्तिलाः ॥
 कुष्ठं शताङ्गा गालोमी तिल्वकी गिरिकर्णिका ।
 कासीसकाञ्चनक्षीर्यो वर्गः शोधन इष्यते ॥
 त्रिवृत्तिलानागदन्तीमञ्जिष्ठाःपयसा सह ।
 उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवचौद्रसंयुतम् ॥
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठानिम्बपङ्कवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्की नाडीत्रयापहः ॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्तीमागध्यः सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुत्यं हितं स्याद्ब्रणशोधनम् ॥
 मागध्यो मधुकं रोध्रं कुष्ठमेलाहरेण्वः ।
 समङ्गा धातकी चैव सारिवा रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गवः सर्जरसः पद्मकं पद्मकेसरम् ।
 सुधां वचां लाङ्गलकीं मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
 एतत्संभृत्य सम्भारान् तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतद्वै गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेहिषु ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं भगन्दरविनाशनम् ।

न्ययोधादिगणैव हितः शोधनरोपणे ॥
 तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरदिनाशनम् ।
 त्रिवहन्तीहरिद्राक्षैर्लुण्ठं लोहाश्लक्षारकौ ॥
 विडङ्गसारं त्रिफला क्षुद्रकपयसी मधु ।
 मधूच्छिष्टसमाप्तौ तैलमेतैर्विपाचयेत् ॥
 भगन्दरदिनाशार्थे तद्योज्यं विशेषतः ।
 चित्रकाक्षौ त्रिवत्पाठे मलपू हयमारकम् ।
 सुधां वचां लाङ्गलकीं सप्तपर्णं सुवर्चिकान् ॥
 ज्योतिष्मतीञ्च तन्मृज्य तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतद्धि त्वन्दनं तैलं मृशं दद्याद्भगन्दरे ॥
 शोधनं रोपणं चैव सवर्णकरणं तथा ।
 द्वित्रणीयमवेक्षेत व्रणावस्थासु बुद्धिमान् ॥
 छिद्रादूर्ध्वं हरेदोष्ठमर्शयन्त्वस्य यन्त्रवित् ।
 ततो भगन्दरे दद्यादेतदूर्ध्वेन्दुसन्निभम् ॥
 व्यायामं मैद्युनं कोपं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
 संवत्सरं परिहरेदुपरुद्धव्रणो नरः ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । विरुद्धाध्य-
 शनासात्प्रेषणवेधातैः स्नेहादीनां चायथारम्भैः पापक्रियया
 पुराकृतकर्मयोगाच्च त्वग्दोषो भवति ।

तत्र त्वग्दोषो मांसवसादुग्धदधितैलकुलत्यमाप्रनिष्पा-

वेक्षुविकारात्त्विरुद्धाध्यशनाजीर्णविदाह्यभिव्यन्दीनि दिवा-
स्वप्नं व्यवायञ्च परिहरेत् ।

ततः शालिषष्टिकयवगोधूमकोरदूषश्यामाकीहालकादी-
ननवान् भुञ्जीत सुद्वादक्योरन्यतरस्य यूषेण सूपेन वा निम्ब-
पत्रारुक्करव्यामिश्रेण मण्डूकपर्णवल्गुजाटरूपकरूपिकापुष्पैः
सर्पिः सिद्धैः सर्पपतैलसिद्धैर्वा तित्त्वर्गेण वाभिहितेन ।
मांससात्त्याय वा जाङ्गलमांसममेदस्कं वितरेत् । तैलं
वज्रकमभ्यङ्गार्थं । आरग्वधादिकषायमुक्तादनार्थं पानपरिषे-
कावगाहादिषु च खदिरकषायमित्येष आहाराचारविभागः ।

तत्र पूर्व्वरूपेषूभयतः संशोधनमासेवेत । तत्र त्वक्-
संग्राप्ते शोधनालेपनानि । शोणितप्राप्ते संशोधनालेपन-
कषायपानशोणितावसेचनानि । मांसप्राप्ते शोधनालेपन-
कषायपानशोणितावसेचनारिष्टमन्यप्राशाः । चतुर्थं कर्म्म-
गुणप्राप्तं याप्यमात्मवतः संविधानवतश्च । तत्र संशोधना-
च्छोणितावसेचनाच्चोर्द्धं भक्ष्यातशिलाजतुगुग्गुत्वगुरुतुवरक-
खदिरासनायस्कृतिविधानमासेवेत पञ्चमं नैव चोपक्रमेत् ।

तत्र प्रथममेव कुष्ठिनं स्नेहपानविधानेनोपपादयेत् ।
मेषशृङ्गीश्वदंष्ट्राशार्ङ्गष्टागुडूचीद्विपञ्चमूलीसिद्धं तैलं घृतं वा
वातकुष्ठिनां पानाभ्यङ्गयोर्विदध्यात् ।

धवाश्वकर्णककुभपलाशपित्तुमर्दपर्पटकमधुकरोप्रसमङ्गा-
सिद्धं सर्पिः पित्तकुष्ठिनाम् ।

पियालशालारग्वधनिम्बसप्तपर्णचित्रकमरिचवचाकुष्ठ-
सिद्धं स्नेहकुष्ठिनाम् ।

भस्मातकाभयाविडङ्गसिद्धं वा सर्वेषाम् । तुवरकतैलं
भस्मातकतैलं वेति । सप्तपर्णारग्वधातिविषापाठाकटुरोहिण्य-
मृतात्रिफलापटोलपिचुमर्दपपटकदुरालभात्रायमाणामुस्ता-
चन्दनपद्मकहरिद्रोपकुल्याविशालामृवांशतावरीसारिवेन्द्रयया-
टरूषकाषङ्गन्यामधुकभृनिज्वगट्टिका इति समभागाः कल्काः-
स्यात्कल्काच्चतुर्गुणं सर्पिः प्रक्षिप्य तद्विगुणो धात्रीफल-
रससुहृत्तुर्गुणा आपस्तदैकध्वं समालोढ्य विपचेदेतन्महा-
तित्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वररक्तपित्तहृद्रोगीन्मादा-
पक्मारगुल्मपिड्कासृग्दरगलगण्डगण्डमालाक्षीपदपाण्डुरोग-
विसर्पघाण्डाकण्डूपामादींश्च शमयेदिति ।

त्रिफलापटोलपिचुमर्दाटरूषककटुरोहिणीदुरालभात्राय
माणापपटकाश्चैतेषां द्विपलिकान्भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य
पादावशेषं कषायमादाय कल्कपेष्ठाणोमानि भेषजान्यर्द्ध-
पलिकानि त्रायमाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकिराततित्तानि पिप्प-
ल्यैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेतत्तित्तकं नाम सर्पिः
कुष्ठविषमज्वर गुल्मार्शोग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पघा-
ण्डाशमनं चेति । अतोऽन्यतमेन घृतेन स्निग्धस्निग्धस्यैकां हे-
तिस्रश्चतस्रः पञ्च वा सिरा विध्येन्मण्डलानि चोत्सन्नान्यवलि-
खेदभौक्षणं प्रच्छयेद्वा । समुद्रफेणयाकगोजीकाकोडुस्वरिका-
पत्रैर्वावधृश्यालेपयेत्तन्नाचासर्जरस रसाञ्जनप्रपुत्राडावल्गुजते-
जोवत्यश्वमारकार्ककुटजरिवतमूलकल्कैर्मूत्रपिष्टैः पित्तपिष्टै-
र्वा स्वर्जिकातुल्यकासीसविडङ्गागारधूम चित्रककटुकसुधाह-
रिद्रासैन्धवकल्कैर्वा । एतान्येवावाप्य चार कल्पेन निम्बुते पा-

लाशे चारे ततो विपाच्य फाणितमिव सञ्जात मवतार्थं लेप-
येत् । ज्योतिष्कफललाक्षाभरिचपिप्पलीसुमनःपत्रैर्वा हरिता-
लमनःशिलार्कचौरतिलशिग्रुभरिचकल्कैर्वा स्वर्जिका कुष्ठतु-
त्यकुटजचिद्रकविडङ्गभरिचमनःशिलाकल्कैर्वा हरीतकीक
रञ्जिकाविडङ्गसिद्धार्थकलवणरोचनावल्गुजहरिद्राकल्कैर्वा ।

सर्वे कुष्ठापहाः सिद्धा लेपाः सप्त प्रकीर्त्तिताः ।

वैशेषिकानतस्तुर्द्धं दद्रूश्चित्रेषु मे शृणु ॥

लाक्षा कुष्ठं सर्पपाः श्रीनिकेतं रात्रिर्व्योषं चक्रमर्दस्य बीजम् ।
कल्कैकस्थं तक्रपिष्टः प्रलेपो दद्रूषूक्तो मूलकाद्वीजयुक्तः ॥
सिन्धुद्रुतं चक्रमर्दस्य बीजमिच्छूद्रुतं केशरं तार्क्ष्यशैलम् ।
पिष्टीलेपोऽयङ्गपित्थाद्रसेन दद्रूस्त्वर्णं नाशयत्येष योगः ॥
हेमचौरी थाधिघातः शिरीषो निम्बः सर्जो वत्सकः साजकर्णः ।
शीघ्रं तीव्रा नाशयन्तीह दद्रुः स्नानालेपोऽवर्षणेषु प्रयुक्ताः ॥
भद्रासंज्ञोऽम्बरीमूलतुल्यं दत्त्वा मूलं क्षोदयित्वा मलघ्नाः ।
सिञ्चन्तोयम्नीतमुष्णे सुखोष्णं स्फोटान् श्वित्रे पुण्डरीके च कुर्यात् ॥
द्वैपं दग्धं चर्म मातङ्गजं वा भिन्ने स्फोटे तैलयुक्तं प्रलेपः ।
पूतिः कीटो राजहृच्छोऽङ्गवेन चारेणाक्तः श्वित्रमेकी निहन्ति ॥
कण्ठास्य सर्पस्य मसौ सुदग्धा वैभ्रीतकं तैलमथ द्वितीयम् ।
एतत्समस्तं मृदितं प्रलेपात् श्वित्राणि सर्वाण्यपहन्ति शीघ्रम् ॥
अध्यर्द्धतरेये सुमतिस्तुतस्य चारस्य कल्पेन तु रुतकत्वः ।
तैलं शृतं तेन चतुर्गुणेन श्वित्रापहं स्रक्ष्यतेतदध्यम् ॥
घृतेन युक्तं प्रपुनाडवीर्यं कुष्ठञ्च यष्टीनङ्गकञ्च पिष्ट्वा ।
क्षेताय दद्याद्गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्ताय बभुक्षिताय ॥

तस्योपसंगृह्य च तत्पूरीषमुत्पाचितं सर्वत एव लिप्तेत् ।

अभ्यन्तरं मासमिमं प्रयोगं प्रयोजयेच्छिब्रमथो निहन्ति ॥

क्षारे सुदग्धे गजलेण्डजे तु गजस्य मूत्रेण बहुमुते च ।

द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं दत्त्वा पचेद्बीजमवल्लुजस्य ॥

एतद्यदा चिक्षणतामुपैति तदा समस्ता गुटिका विदध्यात् ।

श्वित्रं प्रलिप्तेदथ सम्प्रघृष्य तथा ब्रजेदाशु सवर्णभावं ॥

कषायकल्पेन सुभावितान्तु दलदचं चूतहरीतकीनाम् ।

तान्ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमान्वर्त्तिं वटचीरसुभावितान्तु ॥

आदीप्य तज्जातमसीं गृहीत्वा तां चापि पथ्याभसि भावयित्वा ।

संम्रक्षितं तद्बहुशः किलाशं तैलेन सिक्तं कटुना प्रयाति ॥

आवल्गुज बीजमथ्यन्नदीजं काकाङ्गानोडुम्बरी या च लाक्षा ।

लौहं चूर्णं मागधीतार्क्ष्यैलं तुल्याः कार्य्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥

वर्त्तिं कृत्वा तां गवां पित्तपिष्टां लेपः कार्य्यः श्वित्रिणां श्वित्रहारी ।

लेपात्पित्तं शैखिनं श्वित्रहारि द्वीवरं वा दग्धमेतेन युक्तम् ॥

तुल्यालकटुकाव्योषसिंहार्कहयमारकाः ।

कुष्ठावल्गुजभस्मातचीरिणीसर्षपाः कुही ॥

तिल्वकारिष्टपीलूनां पत्राण्यारम्बस्य वा ।

बीजं विडङ्गाश्च हन्तीर्हरिद्रे वृहतीद्वयम् ॥

आभ्यां श्वित्राणि योगाभ्यां लेपान्नश्नन्त्यशेषतः ।

वायसी फल्गुतिक्तानां शतं दत्त्वा पृथक्पृथक् ॥

द्वे लोहरजसः प्रस्थे त्रिफला व्याढकं तथा ।

त्रिद्रोणेऽपां पचेद्यावद्भागौ द्वावसनादपि ॥

शिष्टञ्च विपचेद्भूय एतैः स्नानप्रपेक्षितैः ।

कल्कैरिन्द्रयवव्योषत्वग्दारुचतुरङ्गुलैः ॥
 पारावतपदीदन्तीवाकुचीकेशराक्त्रयैः ।
 कण्टकार्या च तत्पक्वं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥
 दीपधात्वाश्रितं पानादभ्यङ्गाच्चगतं तथा ।
 अयसाध्यं नृणां कुष्ठं नाम्ना नीलं नियच्छति ॥
 त्रिफलात्वक् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
 वायस्यारग्वधानाश्च तुलां कूर्च्यात्पृथक् पृथक् ।
 काकमाच्यर्कवरुणदन्तीकुटजचिद्रकान् ।
 दार्वीनिदिग्धिकाभ्यान्तु पृथग्दशपलं तथा ॥
 त्रिद्रोणेऽपां पचेद्यावत्षट्प्रस्थं परिशेषितम् ।
 ऋतद्रसदधिचीरं मूत्राणां पृथगाढकम् ॥
 तद्दधृतस्य तत्साध्यं भूनिम्बव्योषचित्रकैः ।
 करञ्जफलनीलिकाश्यामावल्गुजपौलुभिः ॥
 नीलिनीनिम्बकुसुमैः सिद्धं कुष्ठापहं घृतम् ।
 म्रक्षणादङ्गसावर्ण्यं श्वित्रिणां जनयेन्नृणाम् ॥
 भगन्दरं क्लमीनर्शी महानीलं नियच्छति ।

मूत्रं गव्यं चित्रकव्योषयुक्तं सर्पिःकुम्भे क्षौद्रयुक्तं स्थितं हि ।
 पचादूर्ध्वं श्वित्रिभिः पेयमेतत्कुर्याच्चास्मिन्कुष्ठदिष्टं विधानम् ॥
 पूतीकार्कक्षुग्ररेन्द्रद्रुमाणां मूत्रैः पिष्टाः पक्त्वाः सौमनाश्च ।
 लेपः श्वित्रं हन्ति दद्रूर्त्रणांश्च दुष्टान्यर्शांश्चिष नाङ्गीत्रणांश्च ॥
 अस्मादूर्ध्वं निःसृते दुष्टरक्ते जातप्राणं सर्पिषा स्नेहयित्वा ।
 तीक्ष्णैर्योगैश्चर्दयित्वा प्रगाढं पञ्चाद्दोषं निर्हरेच्चाप्रमत्तः ॥
 दुर्व्याप्तो वा दुर्विरक्तोऽथ वा स्यात्कुष्ठी दोषैरुद्धतैर्व्याप्तदेहः ।

निःसन्दिग्धं यात्यसाध्यत्वमाशु तस्मत्कात्स्नान्निर्हरेत्तस्य दोषान् ॥
 पक्षात्पक्षाच्छर्दनान्यभ्युपेयान्नासान्नासात्संसनं चापि देयम् ।
 स्त्राव्यं रक्तं वत्सरे हि द्विरल्पं नखं दद्याच्च त्रिरात्राक्षिरात्रात् ॥
 पथ्याव्योषं सेक्षुजातं सतैलं लौढा शीघ्रं मुच्यते कुष्ठरोगात् ।
 धात्रीपथ्याक्षीपकुल्याविडङ्गान् चौद्राज्याभ्यामेकतोवावलिह्यात् ॥
 पीत्वा मांसं वा पलांशां हरिद्रां मूत्रेणान्तं पापरोगस्य गच्छेत् ।
 एवं पेयश्चित्रकः श्लक्ष्णपिष्टः पिप्पल्यो वा पूर्ववन्मूत्रयुक्ताः ॥
 तद्वत्ताक्ष्यं मांसमात्रञ्च पेयं तेनाजस्रं देहमालेपयेच्च ।
 आरिष्टत्वक् सप्तपर्णी च तुल्या लाक्षा मुस्तं पञ्चमूल्या हरिद्रे ॥
 मञ्जिष्ठाक्षौ वासुकी देवदारु पथ्यावल्ली व्योषधात्रीविडङ्गम् ।
 सामान्यांशं योजयित्वा विडङ्गैश्शूलैः कृत्वा तत्पलीकानमश्नन् ॥
 कुष्ठाज्जन्तुर्भुज्यते त्रैफलं वा सर्पिर्द्रोणं व्योषयुक्तञ्च युञ्जन् ।
 गोमूत्राम्बुद्रोणसिद्धेऽक्षपीडे सिद्धं सर्पिर्नाशयेच्चापि कुष्ठम् ॥
 आरग्वधे सप्तपर्णे पटोले सवृक्षके नक्तमाले सनिम्बे ।
 जीर्णं पक्वं तद्वरिद्रादयेन हन्यात्कुष्ठं मुष्कके चापि सर्पिः ॥
 रीध्रादिष्टं पद्मकं रक्तसारः सप्ताङ्गाक्षौ वृक्षको वीजकश्च ।
 योज्याः स्नाने दह्यमानस्य जन्तोः पेया वा स्यात्सौद्रयुक्ता त्रिभण्डी ॥
 खादेत्कुष्ठो मांसपाते पुराणान्मुक्तान्निष्ठान्निम्बतोये सतैलान् ।
 निम्बकाथं जातसत्वः पिवेद्वा काथं वाकालर्कसप्तच्छदानाम् ॥
 जग्धेष्वङ्गेष्वश्वमारस्य मूलं लेपो युक्तः स्याद्विडङ्गैः समूलैः ।
 मूत्रैश्चैनं सेचयेद्भोजयेच्च सर्वाङ्गारान्सं प्रयुक्तान्विडङ्गैः ॥
 कारञ्जं वा सार्षपं वा क्षतेषु क्षेप्यं तैलं शिग्रुकोशाघ्रयोर्वा ।
 पक्वं सर्वैर्वा कटूष्णैः सतिक्तैः शेषं च स्यादुष्टवत्सं विधानम् ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कमालतीकरवीरजम् ।
 सुहीशिरीषयोर्मूलं चित्रकास्फोतयोरपि ॥
 विषलाङ्गलवज्राख्यकासीसालमनःशिलाः ।
 करञ्जबीजं त्रिकटु त्रिफलां रजनौदयम् ॥
 सिद्धार्थकान्विडङ्गानि प्रपुन्नाङ्गञ्च संहरेत् ।
 मूर्चापिष्टैः पचेदेतैस्त्रैलं कुष्ठविनाशनम् ॥
 एतद्वज्रकमभ्यङ्गान्नाडीदुष्टव्रणपहम् ।
 सिद्धार्थककरञ्जौ द्वौ द्वौ हरिद्रे रसाञ्जनम् ॥
 कुटजञ्च प्रपुन्नाङ्गसप्तपर्णौ मृगादनी ॥
 लाक्षासर्जरसोऽर्कञ्च सास्फोतारग्वधौ सुही ।
 शिरीषसुवराख्यसु कुटजारुष्करौ वचा ॥
 कुष्ठं कृमिघ्नं मञ्जिष्ठा लाङ्गली चित्रकं तथा ।
 मालती कटुतुम्बी च गन्धाका मूलकं तथा ॥
 सैन्धवं करवीरञ्च गृहधूमं विषं तथा ॥
 कम्पिलकं ससिन्दूरं तेजोऽङ्गातुत्यकाङ्गये ।
 समभागानि सर्वाणि कल्कपेद्याणि कारयेत् ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दद्यात्तिलतैलाच्चतुर्गुणम् ।
 कारञ्जं वा महावीर्यं सार्षपं वा महागुणम् ॥
 अभ्यङ्गात्सर्वकुष्ठानि गण्डमालाभगन्दरान् ।
 नाडीदुष्टव्रणान्घोरान्नाशयेन्नात्र संशयः ॥
 महावज्रकमित्येतन्नाम्ना तैलं महागुणम् ।
 पिप्तावापैर्मूत्रपिष्टैस्त्रैलं लाक्षादिकैः कृतम् ॥
 सप्ताहं कटुकालाब्धां निदधीत चिकित्सकः ।

पीतवन्तं ततो मात्रां तेनाभ्यक्तञ्च मानवम् ॥
 शोषयेदातपे तस्य दोषा गच्छन्ति सर्वशः ।
 सुतदीपं समुत्थाप्य स्नातं खदिरवारिणा ।
 यवागूं पाययेदेनं साधितां खदिराम्बुना ।
 एवं संशोधने वर्गे कुष्ठप्लेखौषधेषु च ॥
 कुर्यात्तैलानि सर्पिंषि प्रदहोद्वर्षणानि च ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनान् शुभान् ॥
 पञ्च षट्सप्तचाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ।
 कारभं वा पिवेन्मूत्रं जीर्णं तत्क्षीरभोजनम् ॥
 जातसत्त्वानि कुष्ठानि मासैः षड्भिरपोहति ।
 दिदृक्षुरन्तं कुष्ठस्य खदिरं कुष्ठपौडितः ॥
 सर्वथैव प्रयुञ्जीत स्नानपानाशनादिषु ।
 यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात्कुष्ठमातुरमोजसा ।
 तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खदिरः कुष्ठमोजसा ।
 नीचरोमनखोऽग्रान्तो हिताश्लौषधतत्परः ॥
 योषिन्मांससुरावर्जो कुष्ठो कुष्ठमपोहति ।

दशमोऽध्यायः ।

अथातो महाकुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 कुष्ठेषु मेहेषु कफामयेषु सर्वाङ्गशोफेषु च दारुणेषु ।
 क्लृप्तत्वमिच्छत्सु च मेदुरेषु योगानिमानग्रमतिर्विदध्यात् ॥

क्षुषान्यवान्निःपूतान् रात्रौ गोमूत्रपर्युषितानाहति कि-
लिञ्जे शोषयेदेवं सप्तरात्रं भावयेत् शोषयेच्च ततस्तान्-
कपालभृष्टान् शक्तून्कारयित्वा प्रातःप्रातरेव कुष्ठिनं प्रमे-
हिणं वा सालसारादिकषायेण कण्टकिवृक्षकषायेण वा
पाययेत् भस्मातकप्रपुच्छाङ्गावल्गुजार्कचित्तकविडङ्गसुस्तचूर्णचतु-
र्भागयुक्तान् । एवमेव सालसारादिकषायपरिपीतानामा-
रग्वधादिकषायपरिपीतानां वा गोशक्तून् वा यवानां
शक्तून् कारयित्वा भस्मातकादीनां चूर्णान्यावाप्य खदिरा-
शननिम्बराजवृक्षरोहितकगुडूचीनामन्यतमस्य कषायेण
शर्करामधुमधुरेण द्राक्षायुक्तेन दाडिमवेतसास्त्रेण सैन्धव-
लवणान्वितेन पाययेदेष सर्वमन्यकल्पः ।

यावकांश्च भक्ष्यान्धानालुञ्चककुल्माषापूपपूर्णकोशोत्-
कारिकाशक्कुलिकाकुण्ठावीकोनालिप्रभृतीन् सेवेत । यव-
विधानेन गोधूमवेणुयवानुपयुञ्जीत ।

अरिष्टानतो वक्ष्यामः । पूतीकचव्यचित्तकसुरदारु-
सारिवादन्तीत्रिकटुकानां प्रत्येकं षट्कलिका भागा वदर-
कुडवस्त्रिफलाकुडव इत्येतेषां चूर्णानि ततः पिप्पलीमधुघृतै-
रन्तःप्रलिप्ते घृतभाजने प्राकृतसंस्कारे सप्तीदककुडवा-
नयोरंजीर्णकुडवमर्द्धतुलाञ्च गुडस्याभिहितानि चूर्णान्या-
वाप्य खनुगुप्तं कृत्वा यवपेक्ष सप्तरात्रं वासयेत्ततो यथा-
बलमुपयुञ्जीतैषोऽरिष्टः कुष्ठमेहमेदः पाण्डुरोगश्चयथूनप-
हन्ति । एवं शालसारादौ न्यग्रोधादावारग्वधादौ वारि-
ष्टान्कुर्वीत ।

आसवानतो वक्ष्यामः । पलाशभस्मपरिश्रुतस्योष्णोद-
कस्य शीतीभूतस्य त्रयोभागा द्वौ फाणितस्यैकध्वमरिष्ट-
कल्पेन विदध्यात् । एवं तिलादीनां चारेषु शालसारादौ
न्यग्रोधादावारग्वधादौ मूत्रेषु चासवान्विदध्यात् ।

अथ सुरा वक्ष्यामः । शिंशपाखदिरयोः सारमादायोत्-
पाद्य चोत्तमारणौ ब्राह्मीकोशातकौस्तुर्बमेकतः कषाय-
कल्पेन विपाच्योदकमाददीत मण्डोदकार्थं किण्वपिष्टमभि-
षुण्णयाच्च यथोक्तमेवं सुरा । शालसारादौ न्यग्रोधादा-
वारग्वधादौ च विदध्यात् ।

अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः ! खदिरासननिम्बराजवृक्षशाल-
सार काये तत्सारपिण्डान् क्लृप्त्वापिण्डान्प्रक्षिप्य विपचेत्
ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रमवतार्य तस्य पाणितलपूर्णम-
प्रातराशौ मधुमिश्रं लिह्यादेवं शालसारादौ न्यग्रोधादा-
वारग्वधादौ च लेहान्कारयेत् ।

अतश्चूर्णक्रियां वक्ष्यामः । शालसारादीनां सारचूर्ण-
प्रस्थमाहृत्यारग्वधादिकषायपरिपीतमनेकशः शालसारादि-
कषायेणैव पाययेत् । एवं न्यग्रोधादीनां फलेषु पुष्पेष्वार-
ग्वधादीनां चूर्णं क्रियां कारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं मयस्कृतीर्वक्ष्यामः । तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि
लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारा-
दिकषायेण निर्वापयेत् षोडशवारांस्ततः खदिराङ्गारतप्ता-
न्युपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्गाढतान्तवपरिस्ता-
वितानि ततो यथाबलं मात्रां सर्पिमधुभ्यां संसृज्योपशु-

ज्जीत । जीर्णे यथाव्याध्यनस्तमलवणमाहारं कुर्वीत । एवं तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः श्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मरानपहृत्य वर्षशतं जीवति । तुलायां तुलायां वर्षशतगुणीत्कर्षः । एतेन सर्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याताः । त्रिवृच्छामाग्निमन्थ-सप्तलाकेवुकशङ्खिनीतिल्वक्-तिफला-पलाशशिशपानां स्वरसमादाय पालाशान्द्रोण्यामभ्यासिच्य खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डं त्रिःसप्तकत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाव्यां गोमयाग्निना विपचेत् सिध्यति चास्मिन्पिप्पल्यादिचूर्णभागौ द्वौ मधुनस्तावद्घृतस्येति दद्यात् ततश्चतुर्थभागावशिष्टमवतार्य परिश्राव्यभूयोऽग्नितप्तान्ययःपत्राणि प्रक्षिपेत् । ततः प्रशान्तमायसे पात्रे खनुगुप्तं निदध्यात् ततो यथायोगं श्लुक्तिं प्रकुञ्चं चोपयुज्जीत जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत । एषौषधायस्कृतिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमपकर्षति शोफमुपहन्ति सन्नमग्निमुद्धरति विशेषेण चोपदिश्यते राजयक्ष्मिणां वर्षशतायुश्चानया पुरुषो भवति । शालसारादिक्वाथमासिच्य पालाशान्द्रोण्यामयोघनं तप्तं निर्वाप्य कृतसंस्कारे कलशेऽभ्यासिच्य पिप्पल्यादिचूर्णभागं चौद्रं गुडमिति च दत्त्वा खनुगुप्तं निदध्यादेतां महौषधायस्कृतिं मासमर्द्धं मासं वा स्थितां यथाबलमुपयुज्जीत । एवं न्यग्रोधादावारेवतादिषु च विदध्यात् ।

अतः खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः । प्रशस्तदेशजातमनुपहत मध्यमवयसं खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं

क्षित्वायोमयं कुम्भं तस्मिन्नन्तरे निदध्याद्यथा रसग्रहण-
समर्थो भवति । ततस्तं गोमयमृदावलिप्तमवकीर्यैन्धनैर्गो-
मयमिश्रैरादीपयेत् । यथास्य दह्यमानस्य रसः स्तवत्यध-
स्ताद्यदा जानीयात्पूर्णं भाजनमित्यथैवकुड्मृत्य परिस्त्राव्य
रसमज्यस्त्रिन् पात्रे निधाद्यानुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोगं
मातामामलकरसमधुसर्पिभिः संसृज्योपयुञ्जीत जीर्णं भक्ष्यात-
कविधानवदाहारः परिहारश्च ग्रन्थे चोपयुक्ते शतं वर्षाणा-
मायुषोऽभिद्विभवंति । खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य
षोडशं श्रावश्चिष्टमवतार्यानुगुप्तं निदध्यात् तमामलकरस-
मधुसर्पिभिः संसृज्योपयुञ्जीत । एष एव सर्ववृक्षसारेषु
कल्पः । खदिरसारचूर्णतुलां खदिरसारक्वाथमात्रां वा
प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिरसारक्वाथसिद्धमाविकं वा सर्पिः ।
अमृतवल्लीस्वरसं क्वाथं वा प्रातः प्रातरुपसेवेत तस्मिन् वा
सर्पिः । अपराक्ले ससर्पिष्कमोदनमामलकयूपेण भुञ्जीतैवं
मासमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विसुच्यत इति ।

कृष्णतिलभक्ष्यातकतैलामलकरससर्पिषां द्रोणं शालसा-
रादिकाषायस्य च त्रिफलात्रिकटुकपुरुषफलमज्जविडङ्गफल-
सारचित्रार्कावल्गुजहरिद्राहयचित्रवृहन्तीन्द्रयवयष्टीमधुकातिवि-
षारसाञ्जनप्रियङ्गूनां पालिकाभागांस्तानैकथं स्नेहपाक-
विधानेन पचेत् तत्साधुसिद्धमवतार्य परिस्त्राव्यानुगुप्तं निद-
ध्यात् तत उपसंस्कृतशरीरः प्रातः प्रातरुत्थाय पाणिशुक्ति-
मात्रं क्षौद्रेण प्रतिसंसृज्योपयुञ्जीत जीर्णं सुद्धामलकयूपे-
णालवणेन सर्पिभक्तं खदिरोदकसिद्धं मृद्वोदनमश्रीयात्

खदिरोदकमेवौत्थेवं द्रोणमुपयुज्य सर्व्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः
स्मृतिमान्वर्षशतायुररोगो भवति ।

भवति चात्र ।

सुरामन्यासवारिष्टास्त्रेहंश्चर्णान्ययस्त्रुतीः ।

सहस्रशोऽपि कुर्वीत वीजिनानेन बुद्धिमान् ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । हौ प्रमेहौ
सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः । तत्र सहजो मातृपितृबीज-
दोषकृतः । अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः । तयोः पूर्व्वणो-
पद्रुतः कृशीरुचोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च
भवति । उत्तरेण स्थूलो बद्धाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्न-
शीलः प्रायेणेति । तत्र कृशमन्त्रपान प्रतिसंस्कृताभिः क्रिया-
भिश्चिकित्सेत् । स्थूलमपतर्पणयुक्ताभिः ।

सर्व एव च परिहरेयुः सौवीरकतुषोदकशुक्तमैरेयसुरा-
सवतोयपयस्त्रैलघृतेक्षुविकारदधिपिष्टान्नाम्लपानकानि ग्राम्या-
नूपौदकमांसानि चेति ।

ततः शालिषट्ठिकयवगोधूमकोद्रवीहालकाननवान्भुञ्जीत ।
चणकाढकीकुलत्थमुद्गविकल्पेन तिक्तकषायाभ्यां शाकगणाभ्यां
निकुम्भेङ्गदीर्घपातसीतैलसिद्धाभ्यां बद्धमूत्रैर्वा जाङ्गलैर्म-
सैरपहृतमेदोभिरनम्लैरघृतैश्चेति ।

तत्रादित एव प्रमेहिणं स्निग्धमन्यतमेन तैलेन प्रियङ्गादि-

सिद्धेन वा धृतेन वामयेत्प्रगाढं विरेचयेच्च । विरेचनादनन्तरं
सुरसादिकषादेणास्थापयेन्महीषधभद्रदारुमुस्तावापेन मधु-
मैन्धवयुक्तेन दह्यमानञ्च व्यग्रोधादिकषायेण निःक्षेहेन ततः
शुक्रदेवताजलकरसेन हरिद्रां मधुसंयुक्तां पाययेत् त्रिफ-
लादिशाला देवदारुमुस्तकषायं वा शालकन्दिस्तकमुष्णक-
कल्कमज्जमात्रं वा मधु मधुरमामलकरसेन हरिद्राद्युतम् ।
कुटजकपित्थरोहितविभौतकसप्तपर्णपुष्पकल्कं वा । निम्बा-
रग्वधसप्तपर्णमूर्वाकुटजसोमवृक्षपलाशानां वा त्वक्पत्रमूल-
फलपुष्पकषायाणि । एते पञ्च प्रयोगाः सर्वमेहानामपह-
न्तारो व्याख्याताः ।

विशेषतश्चात ऊर्ध्वम् । तत्रोदकमेहिनं पारिजात-
कषायं पाययेत् । इक्षुमेहिनं वैजयन्तीकषायम् । सुरा-
मेहिनं निम्बकषायम् । सिकतामेहिनं चित्रककषायम् ।
शनैर्मेहिनं खदिरकषायम् । लवणमेहिनं पाठागुरुकषायम् ।
पिष्टमेहिनं हरिद्रादारुहरिद्राकषायम् । सान्द्रमेहिनं सप्त-
पर्णकषायम् । शुक्रमेहिनं दुर्वाशैवलप्लवहठकरञ्जकसेरुक-
कषायं ककुभचन्दनकषायं वा । फेणमेहिनं त्रिफलारग्वध-
नृद्धीकाकषायं मधुरं कफजे तु मधु मधुरमिति । पौत्तिकेषु
नीलमेहिनं शालशारादिकषायमश्वत्थकषायं वा पाययेत् ।
हरिद्रामेहिनं राजवृक्षकषायम् । अल्लमेहिनं व्यग्रोधादि-
कषायं मधुमिश्रम् । क्षारमेहिनं त्रिफलाकषायम् । म-
ञ्जिष्ठामेहिनं मञ्जिष्ठाचन्दनकषायम् । शोणितमेहिनं गुडू-
चीतिन्दकास्थिकाश्मर्यखजूरकषायं मधुमिश्रम् ।

अतज्ज्वलमसाध्येष्वपि योगान्यापनार्थं वक्ष्यामः । त-
द्यथा । सर्पिर्मेहिनं कुष्ठकुटजपाठाहिङ्गकटुरोहिणीकल्म-
शुद्धूचीचित्रककषायेण पाययेत् । वसामेहिनमग्निमन्यकषायं
शिंशपाकषायं वा । क्षौद्रमेहिनं खदिरक्रसुककषायं हस्ति-
मेहिनं तिन्दुककपित्थशिरीषपलाशपाठामूर्त्वादुःस्पर्शाकषायं
मधुमिश्रं हस्त्यश्वशूकरखरोष्ट्रास्थिचारं चेति । दह्यमानमौ-
दककन्दकाथसिद्धां यवागूं क्षीरेण रसमधुरां पाययेत् ।

ततः प्रियङ्गुनन्तायूथिकापद्मात्रायन्तिकालीहितिकाश्व-
ष्ठादाडिमत्वक्शालपर्णीपद्मतुङ्गकेशरधातकीवकुलशाल्मलीश्री-
वेष्टकमोचरसेव्वरिट्टानयस्त्रुतीर्लेहानासवान्कुर्वीत । शृङ्गा-
टकगिलोडविमृणालकसेरुकमधुकास्रजम्बसनतिनिशककुभ-
कवङ्गरोध्रभस्मातकचर्मैवृक्षगिरिकर्णिकाशीतशिवनिचुलदा-
डिमाजकर्णहरित्क्षराजादनगीपद्मोष्ठाविकङ्कतेषु वा । यवा-
न्नविकारांश्च सेवेत । यद्योक्त कषायसिद्धां चास्त्रै यवागूं
प्रयच्छेत् । कषायाणि वा पातुं महाधनमहिताहारमौ-
षधद्वेषिणमौश्वरं वा पाठाभयाचित्रकप्रगाढमनल्पमाक्षिक-
मन्यतममासवं पाययेदङ्गारशूल्यावदंशं वा माध्वीकमभौ-
क्ष्यम् । मधुकपित्थमरिचानुविद्वानि चास्त्रैपानान्युपहरेत् ।
उष्ट्राश्वतरखरपुरीषचूर्णानि चास्त्रै दद्यादशनेषु ॥ हिङ्गु-
सैन्धव्युक्तैर्युग्मैःसार्पपैश्च रागैर्भोजयेत् । अवरुद्धानि चास्त्रै
पानभोजनान्युपहरेद्रसवन्ति । प्रवृद्धमेहास्तु व्यायामनि-
युद्धक्रीडागजतुरगरथपदातिचर्यापरिक्रमणान्यस्त्रोपास्त्रे वा
सेवेरन् ।

अधनस्त्वान्धवो वा पादव्राणातपत्रविरहितो भैक्ष्याशी
ग्रामैकरात्रानुवासी मुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं
वा गच्छेत् । महाधनो वा श्यामाकनीवारवृत्तिरामलकक-
पित्यतिन्दुकाश्मन्तकफलाहारो मृगैः सह वसेत्तन्मूत्रशकृद्गन्ध-
सततमनुव्रजेद्वा ब्राह्मणो वा शिलोच्छ्वत्तिर्भूत्वा ब्रह्मरथ-
मुपधारयेत् । पठेत्सततमितरः खनेद्वा कूपं । कृशन्तु
सततं रक्षेत् ।

भवति चात्र ।

अधनो वैद्यसन्देशादेवं कुर्वन्ततन्द्रितः ।

संवत्सरादन्तराद्वा प्रमेहात्प्रतिमुच्यते ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातः प्रमेहपिडकाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

सराविकाद्या नव पिडकाः प्रागुक्तास्ताः प्राणवतोऽल्पा-
स्त्वङ्मांसप्राप्ता मृद्वोऽल्परुजः क्षिप्रपाकभेदिन्यश्च साध्याः ।

ताभिरुपद्रुतं प्रमेहिणमुपचरेत्तत्र पूर्वरूपेऽपतर्पणं
कषायं वस्तमूत्रं चोपदिशेत् । एवमकुर्वन्तस्तस्य मधुराहा-
रस्य मूत्रं खेदः श्लेष्मा च मधुरी भवति प्रमेहश्चाभिव्यक्तो
भवति तत्रोभयतः संशोधनमासेवेत । एवमकुर्वन्तस्तस्य
दोषाः प्रवृद्धा मांसशोणितं प्रदूष्य शोफं जनयन्त्युपद्रवान्वा
कांश्चित्तत्रोक्तः प्रतीकारः शिरामोक्षश्च । एवमकुर्वन्तस्तस्य

शोफो वृद्धोऽतिमाचरुजो विदाहमापद्यते तत्र शस्त्रप्रणिधान-
मुक्तं व्रणक्रियोपसेवाच । एवमकुर्वतस्तस्य पूयोऽभ्यन्तरम-
वदार्योत्सृज्यमहान्तमवकाशं कृत्वा प्रवृद्धो भवत्यसाध्यः ।
तस्मादादित एव प्रमेहिणमुपक्रमेत् ।

भक्ष्यातकवित्त्वाम्बुपिप्पलीमूलौदकीर्यावर्षाभृपुनर्नवाचि-
तकशठीस्रुहीवरुणकपुष्करदन्तीपथ्यादशपलोन्मितान् यवको-
लकुलत्यांश्च प्रास्थिकान्सलिलद्रोणे निःकाथ्य चतुर्भागावशि-
ष्टेऽवतार्य वचात्रिवृत्कम्पिलकभार्गीनिचुलशुण्डीगजपिप्पली-
विडङ्गशिरीषाणां भागैरर्धपलिकैर्धृतप्रस्थं विपाचयेन्नेहश्च-
यथुकुष्ठगुल्मोदरार्शः प्लीहविद्रधिपिडकानां नाशनं नाम्ना
धान्यन्तरम् ।

दुर्विरेच्या हि मधुमेहिनो भवन्ति मेदोऽभिव्याप्तशरीर-
त्वात्तस्मात्तौक्ष्ण्यमेतेषां शोधनं कुर्वीत । पिडकापीडिताः
सोपद्रवाः सर्वेऽप्येव प्रमेहा मृदादिमाधुर्ये मधुगन्धसामा-
न्यात्पारिभाषिकीं मधुमेहतां लभन्ते । नचैतान्कथञ्चिदपि
स्वेदयेत् मेदोबहुत्वादेवेषां विशीर्यते देहः स्वेदेन रसायनी-
नाञ्च दौर्बल्यान्नोर्द्धमुत्तिष्ठन्ति प्रमेहिणां दोषाः । ततो मधु-
मेहिनामधःकाये पिडकाः प्रादुर्भवन्ति । अपक्वानां पिड-
कानां शोफवत्प्रतीकारः पक्वानां व्रणवदिति । तैलन्तु व्रण-
रोपणादौ कुर्वीत । आरग्वधादिकषायमुत्सादनार्थं शाल-
सारादिकषायं परिषेचने पिप्पल्यादिकषायं पानभोजनेषु
पाठाचित्रकशार्ङ्गशुद्धद्रव्यहतीसारिवासीमवल्कसप्तपर्णारम्ब-
धकुटजमूलचूर्णानि मधुमिश्राणि प्राश्नीयात् । शालसा-

रादिवर्गकषायं चतुर्भागावशिष्टमवतार्य परिस्त्राय पुनरुप-
नीय साधयेत् सिध्यति चामलकरोधप्रियङ्गुदन्तीकृष्णाद्यं-
स्ताम्रचूर्णान्यावपेदेतदनुपदग्धलेहीभूतमवतार्यानुगुप्तं नि-
दध्यात्ततो यथायोगमुपयुञ्जीत । एष लेहः सर्वमेहानां
हन्ता ।

त्रिफलाचित्रकत्रिकटुविडङ्गमुस्तानां नव भागास्तावन्त
एव कृष्णायस्वूर्णस्य तत्सर्वमैकथं कृत्वा यथायोगं मात्रां सर्पि-
न्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । एतन्नवामसमेतेन जाठर्यं
न भवति सन्नोऽग्निराप्यायते दुर्न्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपा-
ककासश्वासप्रमेहाश्च न भवति ।

शालसारादिनिर्यूहे चतुर्यांशावशेषिते ।

परिस्त्रुते ततः शीते मधु माक्षिकमावपेत् ॥

फाण्णितोभावमापन्नं गुडं शोधितमेव च ।

स्वल्णपिष्टानि चूर्णानि पिप्पल्यादिगणस्य च ॥

ऐकध्यमावपेत्कुम्भे संस्कृते घृतभाविते ।

पिप्पलीचूर्णमधुभिः प्रलिप्तेऽन्तः शुचौ दृढे ॥

स्वल्णानि तीक्ष्णलोहस्य तत्र पत्राणि बुद्धिमान् ।

खदिराङ्गारतप्तानि बहुशः सन्निपातयेत् ॥

सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ।

मासांस्त्रींश्चतुरो वापि यावदालोहसङ्गयात् ॥

ततो जातरसं तन्तु प्रातः प्रातर्दद्याबलम् ।

निषेवेत यथायोगमाहारं चास्य कल्पयेत् ॥

कार्ष्णकदलिनामीष सन्नस्याग्नेः प्रसाधकः ।

शोफनुद्गल्महृत्कुष्ठमेहपाण्डूमायापहः ॥
 ग्रीहीदरहरः शीघ्रं विषमज्वरनाशनः ।
 अभिष्यन्दापहरणी लोहारिष्टो महागुणः ॥
 प्रमेहिणी यदा मूत्रमपिच्छिलमनाविलम् ।
 विशदन्तिक्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्ष्यते ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातोमधुमेहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 मधुमेहित्वमापन्नं भिषग्भिः परिवर्जितम् ।
 योगेनानेन मतिमान् प्रमेहिणमुपाचरेत् ॥
 मासे शुक्रे शुचौ चैव शैलाः सूर्यांशुतापिताः ।
 जतुप्रकाशं स्वरसं शिलाभ्यः प्रस्रवन्ति हि ॥
 शिलाजत्विति विख्यातं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
 तप्तवादीनान्तु लोहानां षष्ठामन्यतमान्वयम् ॥
 ज्ञेयं स्वगन्धतश्चापि षड्योनिप्रथितं क्षिती ।
 लोहाद्भवति तद्यस्माच्छिलाजतु जतुप्रभम् ॥
 तस्य लोहस्य तद्दीर्घं रसञ्चापि विभर्त्ति तत् ।
 त्र्यमुसीसायसादीनि प्रधानान्युत्तरोत्तरम् ॥
 यथा तथा प्रयोगेऽपि श्रेष्ठे श्रेष्ठगुणाः स्रुताः ।
 यत्सर्वं तिक्तकटुकं कषायानुरसं सरम् ॥
 कटुपाक्वृष्णवीर्यञ्च शोषणं च्छेदनं तथा ।

तेषु यत्क्षणाजलघु स्निग्धं निःशर्करञ्च यत् ॥
 गोमूत्रगन्धि यच्चापि तत्प्रधानं प्रचक्षते ।
 तद्भावितं सारगणैर्हृतदोषी दिनोदये ॥
 पिवेत्सारोदकेनैव श्लक्ष्णपिष्टं यथाबलम् ।
 जाङ्गलेन रसेनान्नं तस्मिञ्जीर्णे तु भोजयेत् ॥
 उपयुज्य तुलामेवं गिरिजादमृतोपमात् ।
 वपुर्वर्णबलोपेतो मधुमेहविवर्जितः ॥
 जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽमरसन्निभः ।
 शतं शतं तुलायान्तु सहस्रं दश तौलिके ॥
 भस्मातकविधानेन परिहारविधिः स्मृतः ।
 मेहं कुष्ठमपस्मारमुन्मादं श्लोषदं गरम् ॥
 शोषं शोफार्शसी गुल्मं पाण्डुतां विषमज्वरम् ।
 अपोहत्यचिरात्कालाच्छिलाजतु निषेवितम् ॥
 न सोऽस्ति रोगो यच्चापि निहन्यान्न शिलाजतु ।
 शर्करां चिरसम्भूतां भिनत्ति च तथाश्मरीम् ॥
 भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः ।
 एवञ्च मात्तिकं धातुं तापीजममृतोपमम् ॥
 मधुरं काञ्चनाभासमन्त्रं वा रजतप्रभम् ।
 पिवन्हन्ति जराकुष्ठमेहपाण्ड्वामयक्षयान् ॥
 तद्भावितः कपोतांश्च कुलत्यांश्च विवर्जयेत् ।
 पञ्चकर्मगुणातीतं अद्भुतं जिजीविषुम् ॥
 योगेनानेन मतिमात्साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ।
 वृक्षास्तुवरका ये स्युः पश्चिमार्षवभूमिषु ॥

वीचीतरङ्गविक्षेपमारुतोद्धूतपक्त्वाः ।
 तेषां फलानि गृह्णीयात्सुपक्वान्यम्बुदागमे ॥
 मज्जस्तेभ्योऽपि संहृत्य शोषयित्वा विचूर्ण्य च ।
 तिलवत्पीडयेद्दोष्यां स्त्रावयेद्वा कुसुम्भवत् ॥
 तत्तैलं संहृतं भूयः पचेदातोयसंचयात् ।
 अवतार्य करीषे च पक्ष्मात्रं निधापयेत् ॥
 स्निग्धः स्निग्धी हृतमलः पक्षादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ।
 चतुर्थभक्तान्तरितः शुक्लादौ दिवसे शुभे ॥
 मन्त्रपूतस्य तैलस्य पिवेन्मात्रां यथाबलम् ।
 तत्र मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येनैदमभिमन्त्र्यते ॥
 मज्जसार महावीर्यं सर्वान्धातुन्विशोधय ।
 शङ्खचक्रगदापाणिस्वामाज्ञापयतेऽच्युतः ॥
 तेनास्त्रोर्ध्वमधश्चापि दोषा यान्त्यसक्तततः ।
 अस्त्रेहलवणां सायं यवागूं शीतलां पिवेत् ॥
 पञ्चाहं प्रपिवेत्तैलमनेन विधिना नरः ।
 पक्षं परिहरेच्चापि सुद्रयूषौदनाशनः ॥
 पञ्चभिर्दिवसैरेवं सर्वकुष्ठैर्विमुच्यते ।
 तदेव खदिरक्वाथे त्रिगुणे साधु साधितम् ॥
 निहन्ति पूर्ववत्पक्वं पिवेन्मासमतन्द्रितः ।
 तेनाभ्यक्तशरीरस्य कुर्वीताहारमौरितम् ॥
 भिन्नस्वरं रक्तनेत्रं विशीर्णं कृमिभक्षितम् ।
 अनेनांशु प्रयोगेण साधयेत् कुष्ठिनं नरम् ॥
 सर्पिर्भक्ष्युतं पीतं तदेव खदिराम्बुना ।

पक्षिमांसरसाहारं करोति द्विशतायुषम् ॥
 तदेव नखे पञ्चाशद्विवसानुपयोजितम् ।
 वपुष्मन्तं श्रुतिधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥
 शोधयन्ति नरं पीता मज्जानस्तस्य मातृया ।
 महावीर्यस्तुवरकः कुष्ठलेहापहः परः ॥
 सान्नाद्धं मस्तस्य मज्जा तु दग्धः क्षिमसैलेमैन्धवं चाक्षनञ्च
 ऐर्म्यंहन्यादर्मनक्ताभ्यकाचान्नीलौरोगं तैन्निरं चाक्षनेन ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथात उदराणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अष्टावुदराणि पूर्वमुद्दिष्टानि तेष्वसाध्यं बद्धगुदं परि-
 स्त्रावि चावशिष्टानि कृच्छ्रसाध्यानि सर्वाण्येव च प्रत्याख्या-
 योपक्रमेत । तेष्वद्यश्चतुर्वर्गो भेषजसाध्यः । कालप्रकर्षात्-
 सर्वाण्येव शस्त्रसाध्यानि वर्जयितव्यानि वा ।

उदरौ तु गुर्वभिष्यन्दिरूचविदाहिस्त्रिग्धपिशितपरि-
 पेकावगाहान्परिहरेत् । शालिषष्टिकयवगोधूमनीवारान्नित्य-
 मश्नीयात् ।

तत्र वातोदरिणं विदारिगन्धादिसिद्धेन सर्पिषा स्नेह-
 यित्वा तिल्वकविपक्वेनानुलोम्य चित्राफलतैलप्रगाढेन विदारि-
 गन्धाकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शाल्वणेन चोपनाहयेदुद-
 रम् । भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन क्षीरेण जाङ्गलरसेन
 चाभीक्ष्णं स्वेदयेत् ।

पित्तोदरिणन्तु मधुरगणविपक्वेन सर्पिषा स्नेहयित्वा
श्यामात्रिफलात्रिवृद्धिपक्वेनानुलोम्य शर्करामधुघृतप्रगाढेन
न्यग्रोधादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च पायसेनोपनाहयेदु-
दरं भोजयेच्चैनं विदारिगन्धादिसिद्धेन पयसा ।

श्लेष्मोदरिणं पिप्पल्यादिकषायसिद्धेन सर्पिषोपस्नेह्य
क्षुहीक्षीरं विपक्वेनानुलोम्य त्रिकटुकमूत्रचारतैलप्रगाढेन
सुष्कादिकषायेणास्थापयेदनुवासयेच्च शणातसौधातकी-
किण्वसर्षपमूलकबीजकल्कैश्चोपनाहयेदुदरं भोजयेच्चैनं त्रिक-
टुकप्रगाढेन कुलत्थयूषेण पायसेन वा स्नेदयेच्चाभीक्ष्णम् ।

दूष्योदरिणन्तु प्रत्याख्याय सप्तलाशङ्खिनीस्वरससिद्धेन
सर्पिषा विरेचयेन्नासमर्द्धं मांसं वा महावृक्षक्षीरसुरागो-
मूत्रसिद्धेन वा शुद्धकोष्ठन्तु मद्येनाश्वमारकगुञ्जाकाकादनौ-
मूलकल्कं पाययेत् । इक्षुकाण्डानि वा कृष्णसर्पेण दंशयित्वा
भक्षयेत् । वल्लीफलानि वा मूलजं कन्दजं वा विषमासेव-
येत् तेनागदी भवत्यन्यं वा भावमापद्यते ।

भवति चात्र ।

कुपितानिलमूलत्वात्सञ्चयित्वाभ्रलस्य च ।

सर्वोदरेषु शंसन्ति बहुशस्त्रनुलोमनम् ॥

अत ऊर्ध्वं सामान्ययोगान्वक्ष्यामः । तद्यथा । एरण्डतैल-
महरहर्भासं द्वौ वा केवलमूत्रयुक्तं क्षीरयुक्तं वा सेवेतोदकवर्जी-
माहिषं वा मूत्रं क्षीरेण निराहारः सप्तरात्रम् । उद्वीक्षीरा-
हारो वान्धवारिवर्जी पिप्पलीं वा मांसं पूर्वोक्तेन विधानेना-
सेवेत । सैन्धवाजमोदायुक्तं वा निकुम्भतैलम् । आर्द्रक-

शृङ्गवेररसपाचशतसिद्धं वा वातशूलेऽवचार्यम् । शृङ्गवेर-
रसविपक्वं क्षीरमासेवेत । चव्यशृङ्गवेरकल्कं वा पयसा
सरलदेवदारुचिद्रकमेव वा । मुरङ्गीशालपर्णीश्यामापुन-
र्नवाकल्कं वा । ज्योतिष्कफलतैलं वा क्षीरेण स्वर्जिकाहिङ्गु-
मिश्रं पिबेत् । गुडद्वितीयां वा हरीतकीं भक्षयेत् । स्नुही-
क्षीरभावितानां वा पिप्पलीनां सहस्रं कालेन पथ्याऊष्णा-
चूर्णं वा स्नुहीभावितामुन्कारिकां पक्वां दापयेत् । हरी-
तकीचूर्णप्रस्थमाढके घृतस्याङ्गारेष्वभिविलाप्य खजिनाभि-
मथ्यानुगुप्तं कृत्वार्द्धमासं यवपक्षेवासयेत् ततश्चोद्धृत्य परि-
स्त्राव्य हरीतकीकायास्त्रयोधोन्यावाप्य विपचेत् तद्यथायोगं
मासमर्द्धमासं वा पाययेत् । गव्ये पयसि महावृक्षक्षीर-
मावाप्य विपचेद्विपक्वं चावतार्य शीतीभूतं मन्थानेनाभिमथ्य
नवनीतमादाय भूयो महावृक्षक्षीरेणैव विपचेत्तद्यथायोगं
मासं मासार्द्धं वा पाययेत् । चव्यचित्रकदन्त्यतिविषाकुष्ठ-
सारिवात्रिफलाजमोदहरिद्राशङ्खिनी-त्रिवृत्तिकटुकानामर्द्ध-
कार्षिका भागा राजवृक्षफलमज्जनानामष्टौ कर्षा महावृक्ष-
क्षीरपले द्वे गवां क्षीरमूत्रयोरष्टावष्टौ पलानि एतत्सर्वं घृत-
प्रस्थे समावाप्य विपचेत् तद्यथायोगं मासमर्द्धं मासं वा
पाययेत् । एतानि तिल्वकघृतचतुर्थानि सर्पीश्वदरगुल्म-
विद्रव्यष्ठीलानाहकुष्ठोन्मादापस्मारिषूपयोज्यानि विरेचना-
र्थम् । मूत्रासवारिष्टसुरास्त्राभीक्ष्णं महावृक्षक्षीरसंभृताः
सेवेत । विरेचनद्रव्यकषायं वा शृङ्गवेरदेवदारुप्रगाढम् ।
वमनविरेचनद्रव्याणां पालिका भागाः पिप्पल्यादिवचादि-

हरिद्रादिपरिपठितानाञ्च द्रव्याणां हृत्पिष्टाणां यथोक्ता-
 नाञ्च लवणानां तत्सर्वं मूत्रगणे प्रक्षिप्य महावृक्षक्षीरप्रस्थञ्च
 मृदग्निना घट्टयन्विपचेदप्रदग्धकल्कं तत्साधुसिद्धमवतार्य
 शीतीभूतमक्षमात्रां गुटिकां वर्त्तयेत्तासामेकां द्वे तिस्रो वा
 गुटिका दलापक्षेया मासांस्त्रींश्चतुरो वा सेवेत । एषानाह-
 वर्त्तिक्रिया विशेषेण महाव्याधिषूपयुज्यते कोष्ठजांश्च कृमी-
 नपहन्ति कासश्वासकृमिकुष्ठप्रतिश्यायारोचका विपाकीदाव-
 र्त्तांश्च नाशयति । मदनफलमज्जशुटजजीमूतकेव्वाकुधा-
 मार्गवत्त्रिवृत्तिकटुसर्षपलवणानि , महावृक्षक्षीरमूत्रक्षीरन्य-
 तरेण पिष्ट्वाङ्गुष्ठमात्रां वर्त्तिं कृत्वोदरिण आनाहे तैललव-
 णाभ्यक्तगुदस्यैकां द्वे वा पायी निदध्यादेष्मानाहवर्त्तिक्रिया
 वातमूत्र पुरीषोदावर्त्ताभ्यानानाहेषु विधेया ।

प्लीहोदरिणः स्निग्धस्निग्धस्य दध्ना भुक्तवतो वामबाहौ
 कुर्पूराभ्यन्तरतः सिरां विध्वेहिमर्दयेत्पाणिना प्लीहानं
 रुधिरस्त्रन्दनार्थं ततः संशुद्धेदहं समुद्रशक्तिकाचारं पयसा
 प्राययेतहिङ्गुसौवर्चिकाचारेण स्नुतेन पलाशचारेण वा यवा-
 चारम् । पारिजातकेक्षुरकापामार्गचारं वा तैलसंसृष्टम् ।
 शोभाञ्जनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवचित्रकयुक्तम् । पूति
 करञ्जचारं वाः स्नुतं विडलवणपिप्पलीग्रगाढम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूत्रचित्रकशृङ्गवेरयवचारसैन्धवानां पा-
 लिकाभागा घृतप्रस्थं तत्तुल्यं क्षीरं तदैकथं विपाचयेदेतत्-
 षट्पलकं नाम सर्पिः प्लीहाग्निवज्रगुल्मोदरोदावर्त्तश्चयथु-
 प्राण्डुरोगकासः श्वास-प्रतिश्यायोर्द्ध-वातविषम-ज्वरानपहन्ति

मन्दाग्निर्वा हिङ्गादिकं चूर्णमुपयुञ्जीत यक्तद्वाल्मेयैष एव
क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिणबाहौ सिराव्यधः ।

मणिवन्धं सकृन्नास्य वामाङ्गुष्ठसमौरिताम् ।

दहेत्सिरां शरेणाशु श्लोङ्को वैद्यः प्रशान्तये ॥

वद्धगुदे परिस्राविणि च स्निग्धस्निन्नस्याभ्यक्तस्याधो
नाभेर्वाभतश्चतुरङ्गुलमाहाय रोमराज्या उदरं पाटयित्वा
चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य वद्धगुदस्यान्त-
प्रतिरोधकरमश्मानं वालं वापोह्य मलजातं वा ततो मधु-
सर्पिर्भ्यामभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्वं व्रण-
मुदरस्य सीव्येत् । परिस्राविण्येषमेव शल्यमुद्धृत्यान्त-
स्त्रावान्संशोध्य तच्छिद्रमन्तं समाधाय कालपिपौलिकाभि-
र्दंशयेत् दष्टे च तासां कायानपहरेन्न शिरांसि ततः पूर्व-
वत्सीव्येत् सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया च
कृष्णमृदावलित्य बन्धेनोपचरेत्ततो निवातमागारं प्रवेश्या-
चारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां सर्पिर्द्रोण्यां वा पयो-
वृत्तिमिति ।

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्निन्नस्य
स्थितस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्याकक्षात्यरिवेष्टितस्याधोनाभेर्वा-
भतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या त्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाण-
मवगाढं विध्येत् । तत्र चप्पादीनामन्यतमस्य नाडी द्विद्वारां
पक्षनाडीं वा संयोज्या दोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडीमप-
हृत्य तैललवणेनाभ्यज्य व्रणबन्धेनोपचरेन्नचैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्व्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहते तृणाज्वराङ्गमर्दा-

तीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन्नापूर्यते वा भृशतरसुद-
रमसञ्जातप्राणस्य तस्मात्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वा-
दशषोडशरात्राणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पाल्पमव-
सिञ्चेत् । निःसृते निःसृते च दोषे गाढतरमाविककोशय-
चर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा नाध्मायति वायुः
पण्मासांश्च पयसा भोजयेज्जाङ्गलरसेन वा तत्र त्रीन्मासा-
नर्द्धोदकेन पयसा फलाग्लेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रय-
मन्नं लघु हितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदीं भवति ।

भवति चात्र ।

आस्थापने चैव विरेचने च पाने तथाहारविधिक्रियासु ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं चीरं शृतं जाङ्गलजो रसोवा ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो मूढगर्भचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

नातः कष्टतममस्ति यथामूढगर्भशल्बोद्धरणमत्र हि
योनियुक्तत्प्लीहान्त्रविवरगर्भाशयानां मध्ये कर्म कर्त्तव्यं
स्पर्शेन । उत्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्तनभेदनच्छेदन-
पीडनजूर्णकरणदारणानि चैकहस्तेन गर्भं गर्भिणीं वा हिंसता
तस्मादधिपतिमापृच्छ्य परञ्च यत्नमास्थायोपक्रमेत ।

तत्र समासेनाष्टविधा मूढगर्भगतिरुद्दिष्टा स्वभावगता
अपि त्रयः सङ्गा भवन्ति शिरसोवैगुण्यादंसयोर्जघनस्य वा ।

जीवति तु गर्भे सूतिका गर्भनिर्हरणे प्रयतेत निर्हन्तुम-
शक्ये च्यवनान्नन्वानुपष्टण्णयात् तान्वक्ष्यामः ।

इहामृतञ्च सोमञ्च चित्रभानुञ्च भामिनि ।

उच्चैःश्रवाञ्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघु गर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।

तदनलपवनाकवासवास्ते सहस्रवणास्वधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥

मुक्ताः पशोर्विपाशाश्च मुक्ताः सूर्य्येण रश्मयः ।

मुक्तः सर्वभयाद्गर्भं एह्येहि विरमावितः ॥

औषधानि च विदध्याद्यथोक्तानि । मृते चोत्तानाया
आभुग्नसक्थ्या वस्त्राधारकोन्नमितकथ्या धन्वननगवृत्तिका-
शास्त्रलौमृत्स्त्वृताभ्यां स्रक्षयित्वा हस्तं योनौ प्रवेश्य गर्भ-
मुपहरेत् । तत्र सक्थिभ्यामागतमनुलोममेवाच्छेत् । एक-
सक्थिप्रपन्नस्येतरसक्थिं प्रसार्थ्यापहरेत् । स्निग्देशिनाग-
तस्य स्निग्देशं प्रपीड्योर्द्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनीं प्रसार्थ्यापहरेत् ।
तिर्य्यगागतस्य परिष्वेव तिरश्चीनस्य पश्चादूर्ध्वमूर्द्ध्वमुत्क्षिप्य
पूर्व्वोर्द्ध्वमपत्यपथं प्रत्यार्जवमानीयापहरेत् । पार्श्वापवृत्त-
शिरसमंसम्प्रपीड्योर्द्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयापहरेत् ।
बाहुद्वयप्रतिपन्नस्योर्द्ध्वमुत्पीड्यांसौ शिरोऽनुलोममानीयाप-
हरेत् । हावन्त्यावसाधौ मूढगर्भौ । एवमशक्ये शस्त्रमव-
चारयेत् ।

सचेतनञ्च शस्त्रेण न कथञ्चन दारयेत् ।

दार्थ्यमाणो हि जननीमात्मानं चैव घातयेत् ॥

तत्र स्त्रियमाश्रास्य मण्डलाग्रेणाङ्गुलीशस्त्रेण वा शिरो

विदार्य शिरःकपालान्याहृत्य शङ्कुना गृहीत्वोरसि कक्षायां
वापहरेदभिन्ने शिरसि चाक्षिकूटे गण्डे वा अंससंसक्तस्यां
सदेशे बाहुं च्छित्त्वा दृतिमिवाततं वातपूर्णोदरं वा विदार्य
निरस्थान्त्राणि शिथिलीभूतमाहरेज्जघनसक्तस्य वा जघन-
कपालानीति ।

यद्यदङ्गं हि गर्भस्य तस्य स्वजति तद्विषक् ।
सम्यग्विनिर्हरेच्छित्त्वा रक्षेन्नारीञ्च यत्नतः ॥
गर्भस्य गतयश्चित्रा जायन्तेऽनिलकोपतः ।
तत्रानल्पमतिर्वैद्यो वर्त्तेत विधिपूर्वकम् ॥
नोपेक्षेत मृतं गर्भं मुहूर्त्तमपि पण्डितः ।
सह्याशु जननीं हन्ति निरुच्छासं पशुं यथा ॥
मण्डलायेण कर्त्तव्यं ह्येद्यमन्तर्विजानता ।
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाय नारीं हिंस्यात्कदाचन ॥
अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्विषक् ।
हस्तेनापहरेदपि पार्श्वीभ्यां परिपीड्य वा ॥
धनुयाच्च मुहुर्नारीं पीडयेद्वांसपिण्डिकान् ।
तैलाक्तयोनिरेवं तां पातयेन्मतिमान्विषक् ॥
एवं निहतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।
ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निधापयेत् ॥
एवं मृद्वीभवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।
कृष्णातन्मूलशुण्डेलाहिङ्गुभार्गीसदीप्यकाः ॥
वचामतिविषां रास्त्रां चयं सञ्चूर्ण्य पाययेत् ।
स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ।

काथं चैषां तथा कल्कां चूर्णं वा स्नेहवर्जितम् ।
 शाकत्वग्धिङ्गुतिविषापाठाकटुकरोहिणीः ॥
 तथा तेजोवतीं चापि पाययेत्पूर्ववद्भिषक् ।
 विरात्रं पञ्चसप्ताहं ततः स्नेहं पुनः पिवेत् ॥
 पाययेद्दासवं नक्तमरिष्टं वा सुसंस्कृतम् ।
 शिरीषककुभाभ्याश्च तीयमाचमने हितम् ॥
 उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ।
 सर्वतः परिशुद्धा च स्निग्धपथ्याल्पभोजना ॥
 स्वेदाभ्यङ्गपरा नित्यं भवेत्क्रोधविवर्जिता ।
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥
 रसं दशाहं शेषे तु यथायोगमुपाचरेत् ।
 व्युपद्रवां विशुद्धाश्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ॥
 ऊर्द्धं चतुर्थी मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ।
 योनिसन्तर्पणेऽभ्यङ्गे पाने वस्त्रिषु भोजने ॥
 बलातैलमिदं वास्यै दद्यादनिलवारणम् ।
 बलामूलकषायस्य दशमूलीकृतस्य च ॥
 यवकोलकुलत्थानां काथस्य पयसस्तथा ।
 अष्टावष्टौ शुभा भागास्तैलादेकस्तदेकतः ॥
 पचेदावाप्य मधुरं गणं सैन्धवसंयुतम् ।
 तथागुरुं सर्जरसं सरलं देवदारु च ॥
 मज्जिष्ठां चन्दनं कुष्ठमेलां कालानुसारिवाम् ।
 मांसीं शैलेयकं पत्रं तगरं शारिवां वचाम् ।
 शतावरीमश्वगन्धां शतपुष्पां पुनर्नवाम् ॥

तत्साधु सिद्धं सौवर्णं राजते मृन्मयेऽपि वा ॥
 प्रक्षिप्य कलशे सम्यक् स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
 बलातैलमिदं ख्यातं सर्ववातविकारनुत् ॥
 यथाबलमती मात्रां सूतिकायै प्रदापयेत् ।
 या च गर्भार्थिनी नारी क्षीणशुक्रश्च यः पुमान् ॥
 वातक्षीणे मर्महते मथितेऽभिहते तथा ।
 भग्ने अमाभिपन्ने च सर्वथैवोपयुज्यते ॥
 एतद्वक्ष्येपकादीन्वे वातव्याधीनपोहति ।
 हिक्कां कासमधीमन्थं गुल्मं खासञ्च दुस्तरम् ॥
 षण्मासानुपयुज्यैतदन्ववृद्धिमपोहति ।
 प्रत्यग्रधातुः पुरुषो भवेच्च स्थिरयौवनः ॥
 राज्ञामेतद्वि कर्त्तव्यं राजमात्राश्च ये नराः ।
 सुखिनः सुकुमाराश्च धनिनश्चापि ये नराः ॥
 बलाकषायपीतो यस्तिलेभ्यो वाप्यनेकशः ।
 तैलमुत्पाद्य तत्कायशतपाककृतं शुभम् ॥
 निवाते निष्ठतागारे प्रयुञ्जीत यथाबलम् ।
 जीर्णैऽस्मिन्पयसा क्षिग्धमश्रीयत्षष्टिकौदनम् ॥
 अनेन विधिना द्रोणमुपयुज्यान्नमीरितम् ।
 भुञ्जीत द्विगुणं कालं बलवर्णान्वितस्ततः ॥
 सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शतायुः पुरुषो भवेत् ।
 शतं शतं तथोत्कर्षो द्रोणे द्रोणे प्रकीर्त्तितः ॥
 बलाकल्पेनातिबलागुडूच्यादित्यपणिषु ।
 सैरेयके वीरतरौ शतावर्थी चिकण्टके ॥

तैलानि मधुके कुर्यात् प्रसारणाच्च बुद्धिमान् ।
 नीलीत्पलं वरीमूलं गव्ये क्षीरे विपाचयेत् ॥
 शतपाकं ततस्तेन तिलतैलं पचेद्भिषक् ।
 बलातैलस्य कल्कांस्तु सुपिष्टांस्तत्र दापयेत् ।
 सर्वेषामेव जानीयादुपयोगं चिकित्सकः ।
 बलातैलवदेतेषां गुणांश्चैव विशेषतः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

अथातोविद्रधीनां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

उक्ता विद्रधयः षड्ये तैल्वसाथस्तु सर्वजः ।
 शेषेष्वामेषु कर्त्तव्या त्वरितं शोफवत्किञ्चा ॥
 मुरङ्गीमूलकल्कैस्तु घृततैलवसायुतैः ।
 सुखोष्णो बहलो लेपः प्रयोज्यो वातविद्रधौ ॥
 सानूपीदकमांसस्तु काकोल्यादिः सतर्पणः ।
 स्नेहान्नसिद्धो लवणः प्रयोज्यश्चोपनाहने ॥
 वेश्वारैः सक्तशरैः पयोभिः पायसैस्तथा ।
 स्नेहयेत्सततं चापि निर्हरेच्चापि शोणितम् ॥
 सचेदेवमुपक्रान्तः पाकायाभिमुखो यदि ।
 तं पाचयित्वा शस्त्रेण भिन्द्याद्भिन्नञ्च शोधयेत् ॥
 पञ्चमूलकषायेण प्रक्षाल्य लवणोत्तरैः ।

तैलैर्भद्रादिमधुकसंयुक्तैः प्रतिपूरयेत् ॥
 वैरेचनिकयुक्तेन चैवतेन विशोध्य च ।
 पृथक्पर्ण्यादिसिद्धेन चैवतेन च रोपयेत् ॥
 पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवायुतैः ।
 प्रदिह्यात्क्षीरपिष्टैर्वा पयस्तोश्रीरचन्दनैः ॥
 पाक्यैः शीतकषायैर्वा क्षीरैरिक्षुरसैस्तथा ।
 जीवनीयघृतैर्वापि सेचयेच्छर्करायुतैः ॥
 त्रिवृद्धरोतकीनाञ्च चूर्णं लिह्यान्मधुद्रवम् ।
 जलीकोभिर्हरेचासृक्पक्वं चापाय बुद्धिमान् ॥
 क्षीरवृक्षकषायेण प्रक्षाख्यौदकजेन वा ।
 तिलैः सयष्टिमधुकैः सक्षौद्रैः सर्पिषा युतैः ॥
 उपदिह्य प्रतनुना वाससा वेष्टयेद्ब्रणम् ।
 प्रपीण्डरीकमञ्जिष्ठामधुकोक्षीरपद्मकैः ॥
 सहरिद्रैः कृतं सर्पिः सक्षीरं व्रणरोपणम् ।
 क्षीरशुक्लापृथक्पर्णीसमङ्गारोध्रचन्दनैः ॥
 न्यग्रोधादिप्रवालेषु देषां तक्ष्वथवा कृतम् ।
 नक्तमालस्य पत्राणि तरुणानि फलानि च ॥
 सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथा ।
 द्वे हरिद्रे मधूच्छिष्टं मधुकं तिक्तरोहिणी ॥
 प्रियङ्गुः कुशमूलञ्च निचुलस्य त्वगीवच ।
 मञ्जिष्ठाचन्दनोक्षीरमुत्पलं सारिवा त्रिवृत् ॥
 एतेषां कर्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 दुष्टव्रणप्रशमनं नाडीव्रणविशोधनम् ॥

सद्यश्चित्रव्रणानाञ्च करञ्जाद्यमिदं शुभम् ।
 दुष्टव्रणाश्च ये केचिद्ये चोत्सृष्टक्रिया व्रणाः ॥
 नाङ्गो गम्भीरिका याश्च सद्यश्चित्रास्तथैव च ।
 अग्निचारुताश्चैव ये व्रणा दारुणा अपि ॥
 करञ्जाद्येन हविषा प्रशाम्यन्ति न शंसयः ।
 इष्टकासिकतालोहगोशक्तुषपांशुभिः ॥
 मूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेत्स्नेहविद्रधिम् ।
 कषायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनैः ॥
 हरेद्दीषानभीक्ष्णं चाप्यलाव्यास्तुतथैव च ।
 आरग्वधकषायेण पक्कं चापाद्य धावयेत् ॥
 हरिद्राचिह्वताशक्तुतिलैर्मधुसमायुतैः ।
 पूरयित्वा व्रणं सम्यग्वघ्नीयात्कीर्तितं यथा ॥
 ततः कुलत्थिकादन्तीत्रिवृच्छ्यामार्कतिल्वकैः ।
 कुर्यात्तैलं सगोमूत्रं हितं तत्र ससैन्धवम् ॥
 पित्तविद्रधिवत्सर्वाः क्रिया निरवशेषतः ।
 विद्रध्योः कुशलः कुर्याद्रक्तागन्तुनिमित्तयोः ॥
 वरुणादिगणकायमपक्वेऽभ्यन्तरोत्थिते ।
 ऊषकादिप्रतीवापं पिवेद्दिद्रधिशान्तये ॥
 अनयोर्वर्गयोः सिद्धं सर्पिर्वैरेचनेन च ।
 अचिराद्दिद्रधिं हन्ति प्रातः प्रातर्निषेवितम् ॥
 एभिरेव गणैश्चापि संसिद्धं स्नेहसंयुतम् ।
 कार्यमास्यापनं क्षिप्रं तथैवाप्यनुवासनम् ॥
 पानालेपनभोज्येषु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।

दत्तावापो यथादोषमपक्वं हन्ति विद्रधिम् ॥
 तोयधान्यान्लभूत्रैस्तु पेयो वापि सुरादिभिः ॥
 यथादोषगणकाद्यैः पिवेद्वापि शिलाजतु ॥
 प्रधानं गुग्गुलुञ्चापि शुण्ठीच सुरदारु च ।
 स्नेहोपनाहौ कुर्याच्च सदा चाप्यनुलोमनम् ॥
 यथोद्दिष्टां सिरां विधेत्कफजे विद्रधौ भिषक् ।
 रक्तपित्तानिलोत्पेषु केचिद्वाहौ वदन्ति तु ॥
 पक्वं वा वहिरुन्नद्धं भित्त्वा व्रणवदाचरेत् ।
 सुतेषूद्धं मधो वापि मैरेयान्नसुरासवैः ॥
 पेयो वरुणकादिस्तु मधुशिशुद्रुमोऽपि वा ।
 शिशुमूलजले सिद्धं ससिद्धार्थकमोदनम् ॥
 यवकीलकुलत्यानां यूषैर्भुञ्जीत मानवः ।
 प्रातः प्रातश्च सेवेत मात्रया तैल्वकं घृतम् ॥
 त्रिवृतादिगणकाद्यसिद्धं वाप्युपशान्तये ।
 नोपगच्छेद्यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
 पर्यागते विद्रधौ तु सिद्धिर्नैकान्तिकी स्रुता ।
 प्रत्याख्याय तु कुर्वीत मज्जजातं तु विद्रधिम् ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां कुर्याद्रक्तावसेचनम् ।
 विद्रध्युक्तां क्रियां कुर्यात्पक्वै वास्थि तु भेदयेत् ॥
 निःशल्यमथ विज्ञाय कर्त्तव्यं व्रणशोधनम् ।
 धावेत्तित्तकषायेण तित्तं सर्पिस्तथा हितम् ।
 यदि मज्जपरिस्त्रावो न निवर्त्तेत देहिनः ॥
 कुर्यात्संशोधनीयानि कषायादीनि बुद्धिमान् ।

प्रियङ्गुधातकौरोध्नकटफलं तिनिसेन्धवम् ॥
एतैस्त्रैलं विपक्तव्यं विद्रधिब्रणरोपणम् ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो विसर्पनाडीस्तनरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
साध्या विसर्पास्तय आदितो ये न सन्निपातक्षतजौ हि साध्यौ ।
सा ध्येषु तत्पथ्यगणैर्विदध्याद्दृतानि सेकांश्च तथोपदेहान् ॥
मुस्ताशताक्लासुरदारुकुष्ठं वाराहिकुसुम्बुरुक्ताणगन्धाः ।
बातात्मके चोष्णगणाः प्रयोज्याः सेकेषु लेपेषु तथा घृतेषु ॥
यत्पञ्चमूलं खलु कण्टकाख्यमल्पं महच्चाप्यथ वल्लिजञ्च ।
तच्चोपयोज्यं भिषजा प्रदेहे सेके घृते चापि तथैव तैले ॥
कसेरुष्टृङ्गाटकपद्मगुन्द्राः सशैवलाः सोत्पलकर्दमाश्च ।
वस्त्रान्तराः पित्तक्षते विसर्पे लेपा विधेयाः सघृताः सुशीताः ।
क्रीवेरलामञ्जकचन्दनानि श्रोतीजमुक्तामणिगैरिकाश्च ।
क्षीरेण पिष्टाः सघृताः सुशीता लेपाः प्रयोज्यास्तनवः सुखाय ॥
प्रपीण्डरीकं मधुकं पयस्या मञ्जिष्ठिका पद्मकचन्दने च ।
सुगन्धिका चेति सुखाय लेपाः पैत्ते विसर्पे भिषजा प्रयोज्याः ॥
न्यग्रोधवर्गैः परिषेचनञ्च घृतञ्च कुर्यात्स्वरसेन तस्य ।
शीतैः प्रयोभिश्च मधूदकैश्च सशर्करैरिन्दुरसैश्च सेकान् ॥
घृतस्य गौरीमधुकारविन्दरोध्राम्बु राजादनगैरिकेषु ।
तथार्षभे पद्मकसारिवासु काकोलिमेदाकुसुदीपलेषु ॥

सचन्द्रनाथां मधुशर्करायां द्राक्षास्थिरापृश्निशताक्यासु ।
 कल्कीकृतासूदकमत्र दत्वा न्यग्रोधवर्गस्य तथा स्थिरादेः ॥
 गणस्य विल्वादिकपञ्चमूल्याश्चतुर्गुणं क्षीरमथःपि तदत् ।
 ग्रस्यं विपक्वं परिषेचनेन पैत्तीर्निहन्त्यात्तु विसर्पनाडीः ॥
 विस्फोटदुष्टव्रणशीर्षरोगान्पाकं तथास्यस्य निहन्ति पानात् ।
 ग्रहादिते शोषिणि चापि बाले, घृतं हि गौर्यादिकमेतदिष्टम् ॥
 अजाश्वगन्धा सरला सकाला सैकैषिका चाप्यथवाजशृङ्गौ ।
 गोमूत्रपिष्टो विहितः प्रदेहो हन्याद्विसर्पं कफजं स शीघ्रम् ॥
 कालानुसार्यागुरुचोचगुञ्जारास्त्रावचाशीतशिवेन्द्रपर्णः ।
 पालिन्दिमुञ्जातमहीकदम्बा हिता विसर्पेषु कफात्मकेषु ॥
 गणस्तु योज्यो वरुणप्रवृत्तः क्रियासु सर्वासु विचक्षणैः ।
 संशोधनं शोणितमोक्षणञ्च श्रेष्ठं विसर्पेषु चिकित्सितं हि ॥
 सर्वांश्च पक्वान्परिशोध्य धीमान्ब्रणक्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ।
 नाडी त्रिदोषप्रभवा न सिध्येच्छेषाश्चतस्रः प्रतियत्नसाध्याः ॥
 तत्रानिलोत्थामुपनाह्य पूर्वमशेषतः पूयगतिं विदार्थ्य ।
 तिलैरपामार्गफलैश्च पिष्ट्वा ससैन्धवैर्बन्धनमत्र कुर्यात् ॥
 प्रक्षालने चापि सदा व्रणस्य योज्यं महद्यत्खलु पञ्चमूलम् ।
 हिंसां हरिद्रां कटुकां बलाञ्च गोजिह्विकाञ्चापि सविल्वभृलाम्
 मंहत्य तैलं विपचेद्ब्रणस्य संशोधनं पूरणरोपणञ्च ।
 पित्तात्मिकां प्रागुपनाह्य धीमानुत्कारिकाभिः सपयोघृताभिः
 निपात्य शस्त्रं तिलनागदन्तीयष्ट्याकृकल्कैः परिपूरयेत्ताम् ।
 प्रक्षालने चापि ससीमनिस्त्वा निशा प्रयोज्या कुशलेन नित्यम् ।
 श्यामात्रिभण्डीत्रिफलासु सिद्धं हरिद्रचोरोध्रकहृदयोश्च ।

घृतं सदुग्धं व्रणतर्पणेन हन्याद्गतिं कीष्टगतापि या स्यात् ॥
 नाडीं कफोत्थामुपनाह्य सम्यकुलत्यसिद्धार्थकशक्तुकिण्वैः ।
 मृदूकृतामेव्य गतिं विदित्वा निपातयेच्छस्त्रमशेषकारी ॥
 दद्याद्गुणे निम्बतिलान्सुपिष्टान् सुराश्रजासैन्धवसम्प्रयुक्तान् ।
 प्रक्षालने चापि करञ्चनिम्बजात्यक्षपीलुखरसाः प्रयोज्याः ॥
 सुवर्चिकासैन्धवचित्रकेषु निकुम्भतालीनलरूपिकासु ।
 क्लेष्वापामार्गभवेषु चैव कुर्यात्समूत्रेषु हिताय तैलम् ॥
 नाडीन्तु शल्यप्रभवां विदार्य निर्हृत्य शल्यं प्रविशेद्य मार्गम् ।
 संशोधयेत्क्षौद्रघृतप्रगाढैस्त्रिलैस्ततो रोपणमस्य कुर्यात् ॥
 कुम्भीकखर्जूरकपित्थविल्ववनस्पतीनाञ्च शलाटुवर्गे ।
 कृत्वा कषायं विपचेत्तु तैलमावाप्य सुस्नारुरलाप्रियङ्गुः ॥
 सुगन्धिकामोचरसाहिपुष्पं रोध्रं विदध्यादपि धातकीञ्च ।
 एतेन शल्यप्रभवा च नाडी रोहिद्ब्रणो वा सुखमाशु चैव ॥

कृशदुर्बलभीरूणां नाडी मर्माश्रिता च या ।
 चारसूत्रेण तां हिन्यान्नतु शस्त्रेण बुद्धिमान् ॥
 एषणा गतिमन्विष्य चारसूत्रानुसारिणीम् ।
 सूचीं निदध्यान्नत्यन्ते तथोन्नम्याशु निर्हरेत् ॥
 सूत्रस्यान्तं समानीय गाढं बन्धं समाचरेत् ।
 ततः चारबलं वीक्ष्य सूत्रमन्यत्रवेशयेत् ।
 चाराक्तं मतिमान्वेद्यो यावन्नच्छिद्यते गतिः ।
 भगन्दरेऽप्येष विधिः कार्थ्यो वैद्येन जानता ॥
 अर्बुदादिषु चोत्पिष्य मूले सूत्रं निधापयेत् ।
 सूचीभिर्यववक्त्राभिराश्रितं वा समन्ततः ।

मूले सूत्रेण बध्नीयाच्छिन्ने चोपचरेद्द्रवणम् ॥

या द्वित्रणीयेऽभिहितास्तु वर्त्यस्ताः सर्वनाडीषु भिषग्विदध्यात् ।

घोण्याफलत्वग्लवणानि लाक्षा पूगीफलं वा लवणञ्च पत्रम् ॥

सुहृत्कंदुग्धेन तु कल्पा एष वर्तीकृतो हन्यचिरेण नाडीः ।

विभीतकाम्रास्थिवटप्रवाला हरेणुकाशङ्खिनिवोजमस्य ॥

वाराहिकन्दश्च तथा प्रदेयो नाडीषु तैलेन च मिश्रयित्वा ।

धुत्तूरजं मदनकीद्रवजञ्च वीजं

कोशातकीशुकनसामृगभोजनी च ।

अङ्गोठवीजकुसुमं गतिषु प्रयोज्यं

लाक्षोदकाहृतमलासु विकृत्य चूर्णम् ॥

चूर्णीकृतैरथ विमिश्रितमेभिरेव

तैलप्रयुक्तमचिरेण गतिं निहन्ति ।

एवमेव मूलसहितेषु विधाय तैलं

तत्साधितं गतिमपोहति सप्तरात्रात् ।

पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य

मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवहेषु ॥

तैलं कृतं गतिमपोहति शीघ्रमेत-

त्कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गयेषु ।

भस्मातकार्कमरिचैर्लवणोत्तमेन

सिद्धं विडङ्गरजनीद्वयचित्रकैश्च ।

स्नात्कार्कवस्त्रं च रसेन निहन्ति तैलं

नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्च ॥

स्तन्ये गते विकृतिमाशु भिषक्तु धात्रीं

पौतां घृतं परिणतेऽहनि वामयेत्तु ।
 निम्बोदकेन मधुमागधिकायुतेन
 वान्तागतेऽहनि च सुद्गरसाशना स्यात् ॥
 एवं व्यहं चतुरहं षडहं वमेद्वा
 सर्पिः पिवेत्त्रिफलयाम सह संयुतं वा ।
 भार्गीं वचामतिविषां सुरदारु पाठां
 सुस्तादिकं मधुरसां कटुरोहिणीञ्च ॥
 धात्रीं पिवेत्तु पयसः परिशोधनार्थ-
 मारग्वधादिषु वरं मधुना कषायम् ।
 सामान्यमेतदुपदिष्टमतीविशेषा-
 द्दोषान्पथोनिपतितान् शमयेद्यथास्वम् ॥
 रोगं स्तनोत्थितमवेक्ष्य भिषग्विदध्या-
 द्यद्विद्रधावभिहितं बहुशो विधानम् ।
 सम्पच्यमानमपि तन्तु विनोपनाहैः
 सम्भोजनेन खलु पाचयितुं यतेत ॥
 शीघ्रं स्तनोहि मृदुमांसतयोपनद्धः
 सर्वः प्रकोथमुपयात्यवदीर्यते च ।
 पक्वे च दुग्धहरिणीः परिहृत्य नाडीः
 कृष्णञ्च चूचुकयुगं विदधीत शस्त्रम् ॥
 आमे विदाहिनि तथैव गते च पाकं
 धात्र्याः स्तनौ सततमेव च निर्दह्येत ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो ग्रन्थपचवुदगलगण्डचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 ग्रन्थिष्वयामेषु भिषग्विदध्याच्छोफक्रियायां विहितं विधिज्ञः ।
 रक्षेद्बलं चापि नरस्य नित्यं तद्रक्षितं व्याधिवलं निहन्ति ॥
 तैलं पिवेत्सर्पिरथो ह्यं वा दत्त्वा वसां वा त्रिवृतं विदध्यात् ।
 अपेहिवातादश्मूलसिद्धं वैद्यश्चतुःक्षेपमथो ह्यं वा ॥
 हिंसाथ रोहिण्यमृताथ भार्गी श्योनाकविल्वागुरुकृष्णगन्धाः ।
 गोजी च पिष्टा सहताम्रपत्रा ग्रन्थौ विधेयोऽनिलजे प्रलेपः ॥
 स्वेदोपनाहान्विविधांश्च कुर्यात्तथा प्रसिद्धानपरांश्च लेपान् ।
 विदार्थ्य वा पक्वमपोह्य पूयं प्रक्षाल्य विल्वार्कनरेन्द्रतीर्यैः ॥
 तिलैः सपञ्चाङ्गुलपत्रमिश्रैः संशोधयेत्सैन्धवसम्प्रयुक्तैः ।
 शुद्धं व्रणं वायुपरोपयेयुस्त्रैलेन रास्त्रासरलान्वितेन ॥
 विडङ्गयष्टीमधुकामृताभिः सिद्धेन वा क्षीरसमन्वितेन ।
 जलीकसः पित्तकृते हितास्तु क्षीरोदकाभ्यां परिषेचनं च ॥
 काकोलिवर्गस्य च शीतलानि पिवेत्क्षयायाणि सशर्कराणि ।
 द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि चूर्णं पिवेच्चापि हरीतकीनाम् ॥
 मधूकजम्बूजुनवेतसानां त्वग्निः प्रदेहानवचारयेत् ।
 सशर्करैर्वा तृणशून्यकन्दैर्दिह्यादभीक्ष्णं मुचुकुन्दजैर्वा ॥
 विदार्थ्य वा पक्वमपोह्य पूयं धावेत्क्षयायेण वनस्पतीनाम् ।
 तिलैः सद्यष्टीमधुकैर्विशोध्य सर्पिः प्रयोज्यं मधुरैर्विपक्वम् ॥
 हृतेषु दोषेषु यथानुपूर्व्यं ग्रन्थौ भिषक् क्षेप्तसमुत्थिते तु ।
 खिन्नस्य विस्त्रापनमेव कुर्यादङ्गुलीहोपलेवणुदण्डैः ॥

विकङ्कतारग्वधकाकनन्तीकाकादनीतापसवृक्षमूलैः ।
 आलेपयेत्पिण्डफलार्कभाग्मीकरञ्जकालामदनैश्च विद्वान् ॥
 अमर्मजातं शममप्रघातमपक्वमेवापहरेद्विदार्थ्य ।
 दहेत्स्थिते वासुजि सिद्धकर्म्मा सद्यःक्षतोक्तञ्च विधिं विदध्यात्
 या मांसकन्द्यः कठिना वृहत्यस्ताव्येष धोज्यश्च विधिर्विधिज्ञैः ।
 श्लेष्णे वापाद्य सुपक्वमाशु प्रक्षालयेत्पथ्यतमैः कषायैः ॥
 संशोधनैस्तच्च विशोधयेयुः चारोत्तरैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः ।
 शुद्धे च तैलं त्ववचारणीयं विडङ्गपाठारजनीविपक्वम् ॥
 मेदःसमुत्थे तिलकल्कादिग्धं दत्वोपरिष्ठाद्विगुणं पटान्तम् ।
 हुताशतमेन मुहुः प्रमृज्याल्लोहेन धीमान्दहनं हिताय ॥
 प्रलिप्य दार्वीमथ लाक्षया वा प्रतप्तया स्वेदनमस्य कार्यम् ।
 निपात्य वा शस्त्रमपोह्य मेदो दहेत्सुपक्वत्वथ वा विदार्थ्यम् ॥
 प्रक्षाल्य मूत्रेण तिलैः सुपिष्टैः सुवर्चिकाद्यैर्हरितालमिश्रैः ।
 ससैन्धवैः क्षौद्रघृतप्रगाढैः चारोत्तरैरेनमभिप्रशोध्य ॥
 तैलं विदध्याद्विकरञ्जगुञ्जावंशावलेखेद्दुदमूत्रसिद्धम् ।
 जीमूतकैः कोशवतीफलैश्च दन्तीद्रवन्तीत्रिवृतास्तु चैव ॥
 सर्पिः कृतं हन्त्यपचीं प्रवृद्धां द्विधाप्रवृत्तं तदुदारवीर्यम् ।
 निर्गुण्डिजातीवरिद्विष्टयुक्तं जीमूतफां माक्षिकसैन्धवाद्यम् ॥
 अभिप्रतप्तं वमनं प्रगाढं दुष्टापचीषूतममादिशन्ति ।
 कैटर्थविम्बीकरबीरसिद्धं तैलं हितं मूर्ध्व विरेचनञ्च ॥
 शाखोटकस्य स्वरसेन सिद्धं तैलं हितं नस्य विरेचनेषु ।
 मधूकसारश्च हितोऽवपौडे फलानि शिग्रोः स्वरमञ्जरेर्वा ॥
 गन्धौनमर्मप्रभवानपक्वानुधुङ्गृत्य चाग्निं विदधीत पश्चात् ।

क्षारेण वापि प्रतिसारयेत्, संलिख्य शस्त्रेण यथोपदेशम् ॥
 पाष्णिं प्रति द्वादशचाङ्गुलानि भित्तेन्द्रवस्त्रिं परिवर्ज्य धौमान् ।
 विदार्य मत्स्याण्डनिभानि वैद्यो निःक्षय्य जालान्यनलं विदध्यात् ॥
 आगुल्फकर्णांस्तु मितस्य जन्तोस्तस्याष्टभागं खलुलकादिभज्य ।
 घोरजुर्वेधः सुरराजवस्त्रेर्हि त्वाक्षिमात्रं त्वपरे वदन्ति ॥

मणिवन्धोपरिष्ठाद्वा कुर्याद्रेखात्रयं भिषक् ।

अङ्गुल्यन्तरितं सम्यगपचीनां निवृत्तये ॥

चूर्णस्य काले प्रचलाककाकगोधाहिकूर्मप्रभवां मसीन्तु ।
 दद्याच्च तैलेन सहेङ्गुदीनां यद्वक्ष्यते ह्यौषदिनाञ्च तैलम् ॥
 विरेचनं धूममुपाददीत भवेच्च नित्यं यवमुहभोजी ।
 कर्कारुकैर्वा रुकनारिकेरपियालपञ्चाङ्गुलवीजचूर्णैः ॥
 वातवृद्धं क्षीरघृताम्बुसिद्धैरुणैः सतैलैरुपनाहयेत् ।
 कुर्याच्च मुख्यान् उपनाहनानि सिद्धैश्च मांसैरथ वेसवारैः ॥
 खेदं विदध्यात्कुशलस्तु नाङ्गा गृह्णेन रक्तं बहुशो हरेच्च ।
 वातघ्ननिर्यूहपयोऽन्तभागैः सिद्धं शताख्यं त्रिवृतं पिवेद्वा ॥
 खेदोपनाहा मृदवस्तु पथ्याः पित्तार्बुदे कायविरेचनञ्च ।
 विघृष्य चोडुम्बरशकगोजीपत्रैर्भृशं क्षौद्रयुतैः प्रलिम्बेत् ॥
 श्लक्ष्णीकृतैः सर्जरसप्रियङ्गुपत्तङ्गरोध्राञ्जनयष्टिकाङ्गैः ।
 विस्त्राय चारम्बधगोजिसोमाः श्यामा च योज्या कुशलेन लेपे
 श्यामागिरिङ्गाञ्जनकीरसेषु द्राक्षारसे सप्तलिकारसे च ।
 घृतं पिवेत्क्षीतकसंप्रसिद्धं पित्तार्बुदी तज्जठरी च जन्तुः ॥
 शुक्लस्य जन्तोः कफजोऽर्बुदे तु रक्तेऽवसिक्ते तु ततोऽर्बुदं तत् ।
 द्रव्याणि यान्युर्ध्वं मधस्य दोषान्हरन्ति तैः कल्ककृतैः प्रदिद्यात्

कपोतपारावतविड्भिमिश्रैः सकांस्यनीलैः शुकलाङ्गुलाख्यैः ।
 मूत्रैस्तु काकादनिमूलमिश्रैः चारप्रदिग्धैरथ वा प्रदिह्यात् ॥
 निष्पावपिण्याककुलत्यक्लैर्भांसप्रगाढैर्दधिमस्तुयुक्तैः ।
 लेपं विदध्यात् कृमयो यथात्र मूर्च्छन्ति मूर्च्छन्तथ मक्षिकाश्च ॥
 अल्पावशिष्टे कृमिभिः कृते च लिखेत्ततोऽग्निं विदधीत पश्चात् ।
 यदल्पमूलं त्रपुताम्रसीसपट्टैः समावेष्ट्य तदायसैर्वा ॥
 चाराग्निशचाख्यसकृद्विदध्यात्प्राणानहिंसन् भिषगप्रमत्तः ।
 आस्तीतजातीकरवीरपत्रैः कषायमिष्टं व्रणशोधनार्थम् ॥
 शुद्धे च तैलं विदधीत भार्गीविडङ्गपठात्रिफलाविपक्वम् ।
 चटुच्छया चोपगतानि पाकं पाकक्रमेणोपचरेद्विधिज्ञः ॥
 मेदोऽर्जुदं स्निग्धमथो विदार्य विशोध्य सीव्येन्नतरत्तमाशु ।
 ततो हरिद्रागृहधूमरोध्रपत्तङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः ॥
 व्रणं प्रतिग्राह्य मधुप्रगाढैः करञ्जतैलं विदधीत शुद्धे ।
 शशेषदोषाणि हि योऽर्जुदानि करोति तान्याशु पुनर्भवन्ति ॥
 तस्मादशेषाणि समुदरेत्तु हन्युः शशेषाणि यथाहि वज्रिः ।
 संस्लेद्य गण्डं पवनोत्थमादौ नाड्यानि लघ्नौषधपत्रभङ्गैः ॥
 अम्लैः समूत्रैर्विविधैः पयोभिरुष्णैः सतैलैः पिशितैश्च विद्वान् ।
 विस्त्रावयेत्स्निग्धमतन्द्रितश्च शुद्धं व्रणं चाप्युपनाहयेत्तु ॥
 शणातसीमूलकशिशुकिण्वप्रियालमज्जानुयुतैस्तिलैस्तु ।
 कालामृताशिश्रु पुनर्नार्कगजादिनामाकरहाटकुष्ठैः ॥
 एकैषिकावृक्षकतिल्वकैश्च सुराम्लपिटैरसकृद्विदध्यात् ॥
 तैलं पिवेच्चास्यतवस्त्रिनिम्बहंसाङ्गयावृक्षकपिप्पलीभिः ।
 सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे ॥

स्वेदीपनाहैः कफसम्भवन्तु संखेद्य विस्त्रावणमेव कुर्यात् ।
 ततोऽज्जगन्धातिविषाविशल्याविषाणिकाकुष्ठशुकाङ्गयाभिः ॥
 पलाशभस्मोदकपेषिताभिर्दिह्यात्सगुञ्जाभिरशीतलाभिः ।
 दशार्द्धसङ्ख्यैर्लवणैश्च युक्तं तैलं पिवेन्मागधिकादिसिद्धम् ॥
 प्रच्छर्दनं मूर्द्धविरेचनञ्च धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु ।
 पाकक्रमोवापि सदाविधेयो वैद्यैर्न पाकं गतयोः कथञ्चित् ॥
 कटुत्रिकक्षौद्रयुताः समूत्रा भक्ष्या यवान्नानि रसाश्च मौद्गाः ।
 ससृङ्गवेराः सपटोलनिम्बा हिताय देया गलगण्डरोगे ॥
 मेदः समुत्थे तु यथोपदिष्टां विध्येत्तिरां स्निग्धतमोर्नरस्य ।
 श्यामासुधालोहपुरीषदन्तोरसाञ्जनैश्चापि हितः प्रदेहः ॥
 मूत्रेण बालोद्य हिताय सारं प्रातः पिवेच्छालमहीरुहाणाम् ।
 शक्तेण वापाद्य विदार्य चैनं मेदः समुद्धृत्य हिताय सीव्येत् ॥
 मज्जाज्यमेदोमधुभिर्द्दिह्या दग्धे च सर्पिमधु चावचार्यम् ।
 कासीसतुत्ये च ततोऽत्र देये चूर्णीकृते रोचनया समेते ॥
 तैलेन चाभ्यज्य हिताय दद्यात्सारोद्भवं गोमयजञ्च भस्म ॥
 हितश्च नित्यं त्रिफलाकषायो गाढश्च बन्धो यवभोजनञ्च ॥

एकीनविंशोऽध्यायः ।

अथातो वृद्धापदंशस्त्रीपदानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 अन्त्रवृद्ध्या विना षड्या वृद्धयस्तासु वर्जयेत् ।
 अश्वादिद्यानं व्यायामं मैथुनं वेगनिग्रहम् ॥

अत्यासनं चङ्क्रमणमुपवासं गुरुणि च ।
 तत्रादितो वातवृद्धौ चैव तस्त्रिग्विधमातुरम् ॥
 स्विन्नं चैनं यथान्यायं पाययेत् विरेचनम् ।
 कोशाम्रतिल्वकैरण्डफलतैलानि वा नरम् ॥
 सक्षीरं वा पिवेन्मांसं तैलमेरण्डसम्भवम् ।
 ततः कालेऽनिलघ्ननां काथैः कल्कैश्च बुद्धिमान् ।
 निरुहयेन्निरुद्धञ्च भुक्तवन्तं रसौदनम् ॥
 यष्टीमधुकसिद्धेन ततस्तैलेन योजयेत् ।
 स्नेहोपनाद्धौ कुर्याच्च प्रदेहांशानिलापहान् ॥
 विदग्धां पाचयित्वा वा सेवनीं परिवर्जयेत् ॥
 भिन्द्यात्ततः प्रभिन्नायां यथोक्तं क्रममाचरेत् ।
 पित्तजायामपक्वायां पित्तग्रन्थिक्रमो हितः ॥
 पक्वां वा भेदयेद्भिन्नां शोधयेत्क्षौद्रसर्पिषा ।
 शुद्धायाञ्च भिषग्दद्यात्तैलं कल्कञ्च रोपणम् ॥
 रक्तजायां जलीकोभिः शोणितं निर्हरेद्भिषक् ।
 पिवेद्विरेचनं वापि शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
 पित्तग्रन्थिक्रमं कुर्यादामे पक्वे च सर्वदा ॥
 वृद्धिं कफात्मिकामुष्णैर्मूत्रपिष्टैः प्रलेपयेत् ।
 पीतदारुकषायञ्च पिवेन्मूत्रेण संयुतम् ॥
 विन्त्वापनादृते वापि श्लेष्मग्रन्थिक्रमो हितः ।
 पक्वायाञ्च विभिन्नायां तैलं शोधनमिष्यते ॥
 सुमनारुष्कराङ्गोष्ठसप्तपर्णेषु साधितम् ।
 मेदःसमुत्थां संस्वेद्य लेपयेत्सरसादिना ॥

शिरोविरेकद्रव्यैर्वा सुखीणैर्मूत्रसंयुतैः ।
 स्निग्धां चावेद्य पट्टेन समाश्रास्य तु मानवम् ॥
 रक्षेत्फले सेवनीञ्च वृद्धिपत्रेण दारयेत् ।
 मेदस्ततः समुद्धृत्य दद्यात्कासीषमैन्धवे ॥
 बभ्रूयाच्च यथोद्दिष्टं शुद्धं तैलञ्च दापयेत् ।
 मनःशिलालवणैः सिद्धमारुष्करेषु च ॥
 मूत्रजां स्वेदयित्वा तु वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 सेवन्याः पार्श्वतोऽधस्ताद्विधेदब्रीहिमुखेन तु ॥
 अथात्र द्विमुखां नाडीं दत्वा विस्त्रावयेद्विषक् ।
 मूत्रं नाडीमयोद्धृत्य स्थगिकाबन्धमाचरेत् ॥
 शुद्धायां रोपणं दद्याद्वर्जयेदन्तर्हेतुकीम् ।
 अप्राप्तफलकोशायां वातवृद्धिक्रमो हितः ॥
 तत्र या वज्जणस्था तां दहेद्वर्जयेद्वन्तुवत्तया ।
 सम्यग्मार्गावरोधार्थं कोशप्राप्तां तु वर्जयेत् ॥
 त्वचं भित्त्वाङ्गुष्ठमध्ये दहेच्चाङ्गविपर्ययात् ।
 अनेनैव विधानेन वृद्धौ वातकफात्मिके ॥
 प्रदहेत्प्रयतः किन्तु स्नायुच्चेदोऽधिकस्तयोः ।
 शङ्खोपरि च कर्णान्ते त्यक्त्वा यत्नेन सेवनीम् ॥
 व्यत्यासाद्वा सिरां विधेदन्तर्वृद्धिनिवृत्तये ।
 उपदंशेषु माध्येषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ॥
 सिरां विधेन्मेढ्रमध्ये पातयेद्वा जलौकसः ।
 हरेदुभयतश्चापि दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ॥
 सद्योऽपहृतदोषस्य रुक्शीफावुपशाम्यतः ।

यदि वा दुर्बलो जन्तुर्नवा प्राप्तं विरेचनम् ॥
 निरुहेण हरेत्तस्य दोषानत्यर्थमुच्छ्रितान् ।
 प्रपौण्डरीकयथ्याङ्गवर्षाभूकुष्ठदारुभिः ॥
 सरलागुरुरास्त्राभिर्व्वातजं संप्रलेपयेत् ।
 निचुलैरण्डबीजानि यवगोधूमसक्तवः ॥
 एतैश्च वातजं स्निग्धैः सुखोष्णैः सम्प्रलेपयेत् ।
 प्रपौण्डरीकपूर्वैश्च द्रव्यैः सेकः प्रशस्यते ॥
 गैरिकाक्षनयट्पाङ्गसारिवोशीरपद्मकैः ।
 सचन्दनोत्पलैः स्निग्धैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
 पद्मोत्पलमृणालैश्च ससर्जार्जुन वेतसैः ।
 सर्पिः स्निग्धैः समधुकैः पैत्तिकं सम्प्रलेपयेत् ॥
 खेचयेच्च घृतक्षीरशर्करेक्षुमधूदकैः ।
 अथ वापि सुशीतेन कषायेण वटादिना ॥
 शालाश्वकर्णजकर्णधवत्वग्भिः कफोत्थितम् ।
 सुरापिष्टाभिरुष्णाभिः सतैलाभिः प्रलेपयेत् ॥
 रजन्यतिविषामुक्तासरलासुरदारुभिः ।
 सपत्रपाठापत्तूरैरथ वा सम्प्रलेपयेत् ॥
 सुरसारग्वधाद्याश्च क्वाथाभ्यां परिषेचयेत् ।
 एवं संशोधनालेपसेकशोणितमौक्षणैः ॥
 प्रतिकुर्यात्क्रियायोगैः प्राक्स्थानोक्तैर्हितैरपि ।
 नायाति च यथापाकं प्रयतेत तथा भिषक् ॥
 विदग्धैस्तु सिरास्त्रायुत्वङ्मांसैः क्षीयते ध्वजः ।
 शस्त्रेणोपचरेच्चापि पाकमागतमाशु वै ॥

तदापोह्य तिलैः सर्पिः चौद्रयुक्तैः प्रलेपयेत् ।
 करवीरस्य पत्राणि जात्यारग्वधयोस्तथा ॥
 प्रक्षालने प्रयोज्यानि वैजयन्धर्कयोरपि ।
 सौराष्ट्रीङ्गैरिकं तुल्यं पुष्पकासीसमैन्धवम् ॥
 रोध्रं रसाञ्जनं दार्वीं हरितालं मनःशिलाम् ।
 हरेणुकैले च तथा सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 तच्चूर्णं चौद्रसंयुक्तमुपदंशेषु पूजितम् ।
 जम्बामसुमनानिम्बश्वेताकाम्बोजिपल्लवाः ॥
 शल्लकीवदरीविल्वपलाशतिनिशत्वचः ।
 क्षीरिणाञ्च त्वचो योज्याः क्वाथे विफलया सह ॥
 तेन क्वाथेन नियतं व्रणं प्रक्षालयेद्भिषक् ।
 अस्मिन्नेव कषाये तु तैलं धीरो विपाचयेत् ॥
 गोजीविडङ्गयष्टीभिः सर्वगन्धैश्च संयुतम् ।
 एतत् सर्वोपदंशेषु श्रेष्ठं रोपणमिष्यते ॥
 सर्जिकातुत्यकासीसं शैलेयञ्च रसाञ्जनम् ।
 मनःशिलासमैश्वर्यं व्रणवीसर्पनाशनम् ॥
 शुन्द्रान्दग्ध्वा कृतं भस्म हरितालं मनःशिला ।
 उपदंशविस्पर्णामेतच्छान्तिकारं परम् ॥
 मार्कवस्त्रिफलादन्ती ताम्रचूर्णमथोरजः ।
 उपदंशं निहन्त्येष वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा ॥
 उपदंशद्वयेऽप्येतां प्रत्याख्यायाचरेत्क्रियाम् ।
 तयोरेव च या योग्या वीक्ष्य दोषबलाबलम् ॥
 उपदंशे विशेषेण शृणु भयस्त्रिदोषज ।

दुष्टव्रणविधिं कुर्यात्कुथितं मेहनं त्यजेत् ॥
 जाम्ब्वीष्टेनाग्निवर्णेन पश्चाच्छेषं दहेद्विषक् ।
 सम्यग्दग्धञ्च विज्ञाय मधुसर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 शुद्धे च रोपणं दद्यात्कल्कं तैलं हितञ्च यत् ।
 स्नेहस्वेदीपपन्ने तु श्लीपदेऽनिलजे भिषक् ॥
 कृत्वा गुल्फोपरि सिरां विधेत्तु चतुरङ्गुले ।
 समाप्यायितदेहञ्च वस्त्रिभिः समुपाचरेत् ॥
 मासमेरण्डजं तैलं पिवेन्मूत्रेण संयुतम् ।
 पयसौदनमश्लीयीनागरक्वथितेन च ॥
 चैवृतं चोपयुञ्जीत श्लो दाहस्तथाग्निना ।
 गुल्फस्याधःसिरां विधेच्छ्लीपदे पित्तसम्भवे ॥
 पित्तप्लीञ्च क्रियां कुर्यात् पित्तावुदविसर्पवत् ।
 सिरां सुविदितां विधेदङ्गुष्ठे श्लैष्मिके भिषक् ॥
 मधुयुक्तानि वामौष्णं कषायाणि पिवेन्नरः ।
 पिवेद्वाप्यभयाकल्कं मूत्रेणान्यतमेन च ॥
 कटुकामृतां शुण्ठीं विडङ्गं दारु चित्रकम् ।
 हितं वा लेपने नित्यं भद्रदारु सचित्रकम् ॥
 विडङ्गमरिचार्कौषु नागरे चित्रकेऽथ वा ।
 भद्रदार्वैलुकास्थे च सर्वेषु लवणेषु च ॥
 तैलं पक्वं पिवेद्वापि यवान्नञ्च हितं सदा ।
 पिवेत्सर्षपतैलं वा श्लीपदानां निवृत्तये ॥
 धूतीकरञ्जपत्राणां रसं वापि यथाबलम् ।
 अनेनैव विधानेन पुत्रप्लौवकजं रसम् ॥

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसात्म्यविभागवित् ।
 केचुक्ककन्दनिर्ध्यासं लवणं त्वथ पाकिमम् ॥
 रसं दत्वाथ पूर्वोक्तं पेयमेतद्भिषग्जितम् ।
 काकादनीं काकजङ्घां वृहतीं कण्टकारिकाम् ॥
 कदम्बपुष्पीं मन्दारीं लम्बां शुकनशां तथा ।
 दग्ध्वा मूत्रेण तद्भस्म स्त्रावयेत्चारकल्पवित् ॥
 तत्र दद्यात्प्रतीवापं काकीडुम्बरिकारसम् ।
 मदनाच्च फलाक्ताथं शूकाख्यास्वरसं तथा ॥
 एष चारस्तु पानीयः क्षीपदं हन्ति सेवितम् ।
 अपचीं गलगण्डञ्च ग्रहणीदोषमेव च ॥
 भक्तस्थानशनं चैव हन्यात्सर्वविघ्नाणि च ।
 एष्वेव तैलं संसिद्धं नस्याभ्यङ्गेषु पूजितम् ॥
 एतानेवामयान्हन्ति ये च दुष्टव्रणा नृणाम् ।
 द्रवन्तीं त्रिवृतां दन्तीं नीलीं श्यामां तथैव च ॥
 सप्तलां शङ्खिनीं चैव दग्ध्वा मूत्रेण गालयेत् ।
 दद्याच्च त्रिफलाक्ताथमेष चारस्तु साधितः ॥
 अधो गच्छति पीतस्तु पूर्वैश्चाप्याशिषः समाः ।

विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षुद्ररोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अत्राजगल्लिकामामां जलीकोभिरुपाचरेत् ।

शुक्तिशुद्धीयवचारकल्कैश्चालेपयेद्भिषक् ॥

श्यामालाङ्गलकौपाठाकल्कैर्व्यापि विचक्षणः ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥
 अन्धालजीं यवप्रस्थ्यां पनसीं कच्छपीं तथा ।
 पाषाणगर्दभं चैव पूर्वं स्वेदेन योजयेत् ॥
 मनःशिलातालकुष्ठदारुकल्कैः प्रलेपयेत् ।
 परिपाकगतान् भित्त्वा व्रणवत्समुपाचरेत् ॥
 विवृतमिन्द्रवद्वाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् ।
 दूरिविह्वां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा ॥
 पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
 रोपयेत् सर्पिषा पक्वान् सिद्धेन मधुरौषधैः ॥
 चिप्यमुष्णाम्बुना सिक्तमुत्क्षत्य स्त्रावयेद्भिषक् ।
 चक्रतैलेन चाभ्यज्य सर्जचूर्णेन चूर्णयेत् ॥
 बन्धेनीपचरेच्चैनमशक्यं चाग्निना दहेत् ।
 मधुरौषधसिद्धेन ततस्तैलेन रोपयेत् ॥
 कुनखे विधिरप्येष कार्योहि भिषजा भवेत् ।
 विदारिकां समभ्यज्य स्निग्धां विन्त्वाप्यलेपयेत् ॥
 नगवृत्तिकवर्षाभूविल्वमूलैः सुपेषितैः ।
 व्रणभावगतायां वा कृत्वा संशोधनक्रियाम् ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं कषायमधुरैः शृतम् ।
 प्रच्छानैर्वा जलीकोभिः स्त्राव्याऽपक्वा विदारिका ॥
 अजकर्णैः सपालाशैर्मूलकल्कैः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां विदार्य शस्त्रेण पटोलपिचुमन्दयोः ॥
 कल्केन तिलयुक्तेन सर्पिर्मिश्रेण लेपयेत् ।

बद्धाच क्षीरवृक्षस्य कषायैः खदिरस्य च ॥
 व्रणं प्रक्षालयेच्छुद्धास्ततस्ता रोपयेत्पुनः ।
 मेदीऽर्बुदविधानेन साधयेच्छर्कराऽर्बुदम् ॥
 कच्छं विचर्चिकां पामां कुष्ठवत् समुपाचरेत् ।
 लेपश्च शस्यते सिक्थशताङ्गगौरसर्षपैः ॥
 वचादाऽर्बुदं सर्षपैर्वा तैलं वा नक्तमालजम् ॥
 सारतैलमथाभ्यङ्गे कुर्वीत कटुकैः शूतम् ।
 पाददार्थां सिरां विद्धा स्वेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ॥
 मधूच्छिष्टवसामज्जसर्ज्जचूर्णघृतैः कृतः ।
 यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रैः पादूलेपः प्रशस्यते ॥
 पादौ सिक्कारनालेन लेपनं ह्यलसे हितम् ।
 कल्कीकृतैर्निम्बतिलकासीसालैः ससैन्धवैः ॥
 लाक्षारसीऽभया वापि कार्यं स्याद्रक्तमोक्षणम् ।
 सिद्धं रसे कण्टकार्याक्षैलं वा सार्धपं हितम् ॥
 कासीसरोक्षणिशिलाचूर्णैर्वा प्रतिसारणम् ।
 उद्धृत्य दग्ध्वा स्नेहेन जयेत्कदरसञ्जकम् ॥
 इन्द्रलुप्ते सिरां मूर्द्ध्नि स्निग्धस्निन्नस्य मोक्षयेत् ।
 कल्कैः समरिचैर्दिह्याच्छिलाकासीसतुत्यकैः ॥
 कुटन्नटादारुकल्कैर्लेपनं वा प्रशस्यते ।
 प्रच्छयित्वावगाढं वा गुञ्जाकल्कैर्मुहुर्मुहुः ॥
 लेपयेदुपशान्त्यर्थं कुर्याद्वापि रसायनम् ।
 मालतीकरवीराग्निनक्तमालविपाचितम् ।
 तैलमभ्यङ्गने शस्तमिन्द्रलुप्तापहं परम् ॥

अरुंधिकां हृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा ॥
 दिह्यात् सैन्धवयुक्तेन वाजिविठारसेन तु ।
 हरितालनिशानिम्बकल्कैर्वा सपटोलजैः ॥
 यष्टीनीलोत्पलैरण्डमार्कवैर्वा प्रलेपयेत् ।
 सिरां दारुणके विद्धा स्निग्धस्निन्नस्य मूर्द्धनि ॥
 अवपीडं शिरोवस्तिमभ्यङ्गञ्च प्रयोजयेत् ।
 चालने कौद्रवदणचारतीयं प्रशस्यते ॥

उपरिष्ठात्प्रवक्ष्यामि विधिं पलितनाशनम् ।

मसूरिकायां कुष्ठप्लेपनादिक्रिया हिता ॥
 पित्तश्लेष्मविसर्पोक्ता क्रियावा संप्रशस्यते ।
 जटूमणिं समुत्कृत्य मशकं तिलकालकम् ॥
 क्षारेण प्रदहेद्युक्त्या वक्त्रिणा वा शनैः शनैः ।
 न्यच्छे व्यङ्गे सिरामोक्षो नीलिकायाञ्च शस्यते ॥
 यथान्थायं यथाभ्यासं लालाव्यादिसिराव्यधः ।
 वृद्धा दिह्यात्त्वचं पिष्ट्वा क्षीरिणां क्षीरसंयुताम् ॥
 बलातिबलवध्याङ्गरजनीर्वा प्रलेपनम् ।
 पयस्यागुरुकालीयलेपनं वा सगैरिकम् ॥
 क्षौद्राज्ययुक्त्या लिम्बेदंष्ट्रया शूकरस्य च ।
 कपित्थराजादनथीः कल्कं वा हितमुच्यते ॥
 यौवने ङिङ्कास्त्रेण विशेषाच्छर्दनं हितम् ।
 लेपनञ्च वचारीध्रसैन्धवैः सर्षपान्वितैः ॥
 कुसुम्बुरुवचालोभ्रकुष्ठैर्वा लेपनं हितम् ।
 पद्मिनीकण्टके रोगेच्छर्दयेन्निम्बवारिणा ॥

तेनैव सिद्धं सञ्चौद्रं सर्पिः पानं प्रदापयेत् ।
 निम्बारम्बधयोः काथो हित उत्सादने भवेत् ॥
 परिवृत्तिं घृताभ्यक्तां सुखिन्नामुपनाहयेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाल्वणादिभिः ॥
 ततोऽभ्यज्य शनैश्चर्म चानयेत् पीडयेन्मणिम् ।
 प्रविष्टे च मणौ चर्म स्वेदयेदुपनाहनैः ॥
 दद्याद्वातहरान् वस्तीन्स्निग्धान्यन्नानि भोजयेत् ।
 वपाटिकां जयेदेवं यथादोषं चिकित्सकः ॥
 निरुद्धप्रकंशे नाडीं लौहीमुभयतोमुखीम् ।
 दारवीं वा जतुकतां घृताभ्यक्तां प्रवेशयेत् ॥
 परिषेके वसामज्ज शिशुमारवराहयोः ।
 चक्रतैलं तथा योज्यं वातघ्नद्रव्यसंयुतम् ॥
 अत्रात्प्राहात् स्थूलतरां सम्यग्नाडीं प्रवेशयेत् ।
 स्तोतो विवर्द्धयेदेवं स्निग्धमन्नञ्च भोजयेत् ॥
 भित्त्वा वा सेवनीं सुक्ता सद्यः क्षतवदाचरेत् ।
 सन्निरुद्धगुदं रोगं वल्मीकं वङ्गिरोहिणीम् ॥
 प्रत्याख्याय यथायोगं चिकित्सितमथाचरेत् ।
 विसर्पौक्तेन विधिना साधयेदग्निरोहिणीम् ॥
 सन्निरुद्धगुदे योज्या निरुद्धप्रकण्ठक्रिया ।
 शस्त्रेणोत्क्रात्य वल्मीकं क्षाराग्निभ्यां प्रसाधयेत् ।
 विधानेनार्बुदोक्तेन शोधयित्वा च रोपयेत् ॥
 वल्मीकान्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्मजम् ॥
 तत्र संशोधनं कृत्वा शोषितं मोक्षयेद्भिषक् ।

कुलटिकाया मूलैश्च गुडूच्या लवणेन च ॥
 आरेवतस्य मूलैश्च दन्तीमूलैस्तथैव च ।
 श्यामामूलैः सपल्लैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
 सुस्निग्धैश्च सुखीणैश्च भिषक्तमुपनाहयेत् ।
 पक्वं वा तद्विजानीयाद्गतीः सर्व्वा यथाक्रमम् ॥
 अभिज्ञाय ततश्छित्त्वा प्रदहेन्मतिमान्भिषक् ।
 संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
 व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान्भिषक् ।
 सुमना ग्रन्थयन्मैव भक्ष्यातकमनःशिले ॥
 कालानुसारी सूक्ष्मैला चन्दनागुरुणी तथा ।
 एतैः सिद्धं निम्बतैलं वल्मीके रोपणं हितम् ॥
 पाणिपादोपरिष्ठात्तु च्छिद्रैर्वहुभिरावृतम् ।
 वल्मीकं यत्प्रशोफं स्याद्वर्ज्यं तत्तु विजानता ॥
 धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा वाले साध्याहिपूतनाम् ।
 पटोलपत्रत्रिफलारसाञ्जनविपाचितम् ॥
 पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूतनाम् ।
 त्रिफलाकोलखदिरकषायं व्रणरोपणम् ॥
 कासीसरोचनातुल्यहरितालरसाञ्जनैः ।
 लेपोऽन्तर्पिष्टो वदरीत्वग्वा सैन्धवसंयुता ॥
 कपस्तुतुल्यजं चूर्णं चूर्णकाले प्रयोजयेत् ।
 चिकित्सन्मुष्ककच्छूचाप्यहिपूतनपानवत् ॥
 गुदभ्रंशे गुदं स्निग्धं स्नेहाभ्यक्तं प्रवेशयेत् ।
 कारयेद्गोफणाबन्धं मध्यच्छिद्रेण चर्मणा ॥

विनिर्गमार्थं वायोश्च स्वेदयेच्च सुहृमुर्हुः ।
 क्षीरं महापञ्चमूलं मृषिकां चान्तवर्जिताम् ॥
 ततस्तस्मिन् पचेत्तैलं वातघ्नौषधसंयुतम् ।
 गुदभ्रंशमिदं कृच्छ्रं पानाभ्यङ्गात् प्रसाधयेत् ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शूकरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
 संलिख्य सर्षपीं सम्यक् कषायैरवचूर्णयेत् ।
 कषायेष्वेव तैलञ्च कुर्वीत व्रणरोपणम् ॥
 अष्टीलिकाञ्जलीकोभिर्ग्राहयेत् कुशलो भिषक् ।
 तथाचानुपशाम्यन्तीं कफग्रन्थिवदुद्धरेत् ॥
 स्वेदयेद्यथितं शश्वन्नाडीस्वेदेन बुद्धिमान् ।
 सुखोष्णैरुपनाहैश्च सुस्निग्धैरुपनाहयेत् ॥
 कुम्भीकां पाकमापन्नां भिन्द्याच्छुद्धां तु रोपयेत् ।
 तैलेन त्रिफलालोघ्रतिन्दुकाम्रातकेन तु ॥
 ग्राहयित्वा जलौकोभिरलजीं सेचयेत्ततः ।
 कषायैस्तेषु सिद्धञ्च तैलं रोपणमिच्छते ॥
 बलातैलेन कीर्णैर्न मृदितं परिषेचयेत् ।
 मधुरैः सर्पिषा स्निग्धैः सुखोष्णैरुपनाहयेत् ॥
 समृद्धपिङ्गकां क्षिप्रं जलौकोभिरुपाचरेत् ।
 भित्त्वा पर्यागतां चापि लेपयेत् क्षौद्रसर्पिषा ॥

अवमन्ये गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते ।
 धवाश्वकर्णपत्तङ्गसल्लकीतिन्दुकीकृतम् ॥
 क्रियां पुष्करिकायान्तु शीतां सर्वां प्रयोजयेत् ।
 जलौकीभिर्हरेच्चासृक्कर्पिषा चावसेचयेत् ॥
 स्पर्शहान्यां हरेद्रक्तं प्रदिह्यान्मधुरैरपि ।
 क्षीरेक्षुरससर्पिर्भिः सेचयेच्च सुशीतलैः ॥
 पिङ्कामुत्तमाख्याञ्च वङ्गिणेनोद्धरेद्भिषक् ।
 उद्धृत्य मधुसंयुक्तैः कषायैरवचूर्णयेत् ॥
 रसक्रिया विधातव्या लिखिते शतपोनके ।
 पृथक्पर्णादिसिद्धञ्च देयं तैलमनन्तरम् ॥
 क्रियां कुर्याद्भिषक् प्राज्ञस्त्वक्पाकस्य विसर्पवत् ।
 रक्तविद्रधिवच्चापि क्रिया शोणितजेऽर्बुदे ॥
 कषायकल्कसर्पी'षि तैलं चूर्णं' रसक्रिया ।
 शोधनं रोपणञ्चैव वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥
 यथास्वं सर्पिषः पानं पथ्यच्चापि विरेचनम् ।
 हितः शोणितमोक्षश्च यच्चापि लघु भोजनम् ॥
 अर्बुदं मांसपाकञ्च विद्रधिं तिलकालकम् ।
 प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत भिषक् सम्यक्प्रतिक्रियाम् ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

तो मुखरोगाणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।

वातजोऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
 मतिमानोष्ठकोपे तु शाल्वणं चोपनाहने ।
 मस्तिष्के चैव नखे च तैलं वातहरं हितम् ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरसं सुरदारु सगुग्गुलु ।
 यष्टीमधुकचूर्णन्तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥
 पित्तरक्ताभिघातोत्थं जलौकोभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥
 शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
 हृत् रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
 अमूल्यं खर्जिकाक्षारो यवक्षारो विडं तथा ।
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥
 मेदांज स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनो हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलारोधं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
 एतदांष्टपकोपानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ।
 दन्तमृजगतानान्तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तीये नागरसर्षपान् ।
 निःकाथ्य त्रिफलामुस्तं गण्डूषः सरसाञ्जनः ॥
 प्रियङ्गुवय मुस्तञ्च त्रिफला च प्रलेपनम् !
 नस्य तु त्रिफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥
 दन्तपुष्पटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
 सपञ्जलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥
 क्षितः शिरोविरेकश्च नस्यं स्निग्धञ्च भोजनम् ।
 जिम्मावितं दन्तवेष्टे व्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ॥

रोध्रपत्तङ्गयथ्याक्कलाच्चाचूर्णैर्मधुकरैः ।
 गण्डूषे क्षीरिणी योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥
 काकोल्यादौ दशक्षीरसिद्धं सर्पिच नस्यतः ।
 शीघ्रिरे हृतरक्ते तु रोध्रमुस्तरसाञ्जनैः ॥
 सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणी हिताः ।
 सारिवोत्पलयथ्याह्वसागरागुरुचन्दनैः ॥
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नस्ये च पूजितम् ।
 क्रियां परिदरे कुर्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ॥
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपदुशे तथा ।
 काकोडुम्बरिकागोजीपदैर्विस्त्रावयेदसृक् ॥
 क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पलीसर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम् ॥
 सुखोदकेन संसृष्टं कवलं चापि धारयेत् ।
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥
 शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तन्तु ततोऽग्निमवधारयेत् ।
 कृमिदन्तकवचापि विधिः कार्यो विजानता ॥
 कृत्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः ॥
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पल्याः कवलश्चात्र कीर्तितः ।
 पटोलविफलानिम्बकषायश्चात्र धावने ॥
 हितः शिरोविरेकश्च धूमो वैरेचनश्च यः ।

वातजोऽभ्यञ्जनं कुर्यान्नाडीस्वेदञ्च बुद्धिमान् ॥
 मतिमानोष्ठकोपे तु शाल्वणं चीपनाहने ।
 मस्तिष्के चैव नस्ये च तैलं वातहरं हितम् ॥
 श्रीवेष्टकं सर्जरसं सुरदारु सगुग्गुलु ।
 यष्टीमधुकचूर्णन्तु विदध्यात्प्रतिसारणम् ॥
 पित्तरक्ताभिघातोत्थं जलीकोभिरुपाचरेत् ।
 पित्तविद्रुधिवच्चापि क्रियां कुर्यादशेषतः ॥
 शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्यमोष्ठकोपे कफात्मके ॥
 शूषणं स्वर्जिकाक्षारो यवक्षारो विडं तथा ।
 क्षौद्रयुक्तं विधातव्यमेतच्च प्रतिसारणम् ॥
 मेदोजे स्वेदिते भिन्ने शोधिते ज्वलनी हितः ।
 प्रियङ्गुत्रिफलारोघ्नं सक्षौद्रं प्रतिसारणम् ॥
 एतदोष्ठप्रकोपानां साध्यानां कर्म कीर्तितम् ।
 दन्तमूलगतानान्तु रोगाणां कर्म वक्ष्यते ॥
 शीतादे हृतरक्ते तु तोये नागरसर्षपान् ।
 निःक्वाथ्य त्रिफलामुस्तं गण्डूषः सरसाञ्जनः ॥
 प्रियङ्गवश्च मुस्तश्च त्रिफला च प्रलेपनम् ।
 नस्यश्च त्रिफलासिद्धं मधुकोत्पलपद्मकैः ॥
 दन्तपुष्पुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ।
 सपञ्चलवणः क्षारः सक्षौद्रः प्रतिसारणम् ॥
 हितः शिरोविरेकश्च नस्यं स्निग्धश्च भोजनम् ।
 विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणांस्तु प्रतिसारयेत् ॥

रोध्रपत्तङ्गयस्याङ्गलाक्षाचूर्णैर्मूर्च्छरैः ।
 गण्डूषे क्षीरिणी योज्याः सक्षौद्रघृतशर्कराः ॥
 काकोल्यादौ दशक्षीरसिद्धं सर्पिञ्च नश्यतः ।
 शीघ्रिरे हृतरक्ते तु रोध्रमुस्तरसाञ्जनैः ॥
 सक्षौद्रैः शस्यते लेपो गण्डूषे क्षीरिणी हिताः ।
 सारिवोत्पलयश्चाह्वसागरागुरुचन्दनैः ॥
 क्षीरे दशगुणे सिद्धं सर्पिर्नश्ये च पूजितम् ।
 क्रियां परिदरे बुर्ध्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ॥
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरक्षीपबुधे तथा ।
 काकोडुम्बरिकागोजीपद्मैर्विस्त्रावयेदसृक् ॥
 क्षौद्रयुक्तैश्च लवणैः सव्योषैः प्रतिसारयेत् ।
 पिप्पलीसर्षपांश्चैव नागरं नैचुलं फलम् ॥
 सुखोदकेन संसृष्टं कवलं चापि धारयेत् ।
 घृतं मधुरकैः सिद्धं हितं कवलनक्षयोः ॥
 शस्त्रेण दन्तवैदर्भे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सर्वाश्च शीतलाः ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽग्निमवचारयेत् ।
 कृमिदन्तकवचापि विधिः कार्यो विजानता ॥
 कृत्वाधिमांसं सक्षौद्रैरेभिश्चूर्णैरुपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाठासर्जिकायावशूकजैः ॥
 क्षौद्रद्वितीयाः पिप्पलाः कवलश्चात्र कीर्तितः ।
 पटोलत्रिफलानिम्बकषायश्चात्र धावने ॥
 हितः शिरोविरेकश्च धूमो वैरेचनश्च यः ।

सामान्यं कर्म नाडीनां विशेषं चात्र मे शृणु ॥
 यन्दन्तमधिजायेत नाडी तं दन्तमुद्धरेत् ।
 छित्त्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरिजो भवेत् ॥
 शोधयित्वा दहेद्वापि क्षारेण ज्वलनेन वा ।
 भिनत्त्युपेक्षिते दन्ते हनुकास्थिगतिर्भुवम् ॥
 समूलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भग्नमस्थि च ।
 उद्धृतेष्वुत्तरे दन्ते संप्रूले स्थिरबन्धने ॥
 रक्तातियोगात्पूर्वोक्ता रोगा घोरा भवन्ति हि ।
 काणः सञ्जायते जन्तुरर्दितं चास्य जायते ॥
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नापहरेद्भिषक् ।
 धावने जातिमदनस्वादुकण्टकखादिरम ॥
 कषायं जातिमदनकटुकस्वादुकण्टकैः ।
 यथ्याद्वरोध्रमस्त्रिषाखदिरैश्चापि यत्कृतम् ॥
 तैलं संशोधनं तद्धि हन्यादन्तगतां गतिम् ।

कीर्त्तिता दन्तमूले तु क्रिया दन्तेषु वक्ष्यते ॥

स्नेहानां कवलाः कोष्णाः सर्पिषस्त्रैवृतस्य वा ।
 निर्यूहाश्चानिलघ्नानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥
 स्नेहिकश्च हितो धूमो नस्थं स्निग्धञ्च भोजनम् ।
 रसो रसयवाग्व्यश्च क्षीरं सन्तानिका घृतम् ।
 शिरोवस्त्रिर्हितश्चापि क्रमो यश्चानिलापहः ॥
 अहिंसन्दन्तमूलानि शर्करामुद्धरेद्भिषक् ।
 लाक्षाचूर्णैर्मुंघयुतैस्ततस्ताः प्रतिसारयेत् ॥
 दन्तहर्षक्रिया वापि कुर्यान्निरवशेषतः ।

कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥
जयेद्विस्त्रावणैः स्निग्धमचलं कृमिदन्तकम् ।
तथावपीडैर्व्यातघ्नैः स्नेहगण्डूषधारणैः ॥
भद्रदाव्यादिवर्षाभूलेपैः स्निग्धैश्च भोजनैः ।
चलमुद्धृत्य च स्थानं विदर्हच्छुधिरस्य च ॥
ततो विदारोयष्टाद्दृष्टङ्गाटककसेरुकैः ।
तैलं दशगुणे क्षीरे सिद्धं नखे हितं भवेत् ॥
हनुमोक्षे समुद्दिष्टां कुर्याच्चार्द्धितवत्क्रियाम् ।
फलान्यस्त्राजि शीताम्बु रुचान्नं दन्तधावनम् ॥
तथातिकठिनान्मध्यान्दन्तरोगौ विवर्जयेत् ।
साध्यानां दन्तरोगाणां चिकित्सितमुदौरितम् ॥

जिह्वागतानां साध्यानां कर्म वक्ष्यामि सिद्धये ।

ओष्ठप्रकोपेऽनिलजे यदुक्तं प्राक्चिकित्सितम् ॥
कण्टकेष्वनिलोत्थेषु तत्कार्थं भिषजा भवेत् ।
पित्तजेषु विघृष्टेषु निःसृते दुष्टशोषिते ॥
प्रतिसारणगण्डूनस्य च पंमधुरं हितम् ।
कण्टकेषु कण्ठोत्थेषु लिखितेष्वसृजः क्षये ॥
पिप्पल्यादिर्मधुयुतः कार्यस्तु प्रतिसारणे ।
गृहीयात्कवलांश्चापि गौरसर्षपसैन्धवैः ॥
पटोलनिम्बवार्त्ताञ्जुच्चारयूषैश्च भोजयेत् ।
उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ॥
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत् ।
जिह्वागतानां कर्माक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिसन्दर्शनाकथ्य गलशुण्डिकाम् ।
 क्सेदयेन्मण्डलाग्रेण जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥
 नोत्कृष्टञ्चैव हीनञ्च त्रिभागं क्सेदयेद्विषक् ।
 अत्यादानात्स्त्रवेद्रक्तं तन्निमित्तं क्षियेत च ॥
 हीनच्छेदाद्भवेच्छोफी खालानिद्राभ्रमस्तमः ।
 तस्माद्वैद्यः प्रयत्नेन पृष्टकर्मा विशारदः ॥
 गलशुण्डीन्तु संच्छिद्य कुर्यात्प्राप्तमिमं क्रमम् ।
 मरिचातिविषापाठावचाकुष्ठकुटन्तैः ॥
 चौद्रयुक्तैः सलवणैस्ततस्तां प्रतिसारयेत् ।
 वचामतिविषां पाठां रास्नां कटुकरोहिणीम् ॥
 निःकाथ्य पिचुमन्दश्च कवलं तत्र योजयेत् ।
 इङ्गुदीकिणिहीदन्तीसरलासुरदारुभिः ॥
 पञ्चाङ्गीङ्गारयेत्पिष्टैर्वर्त्तिं गन्धोत्तरां शुभाम् ।
 ततो धूमं पिवेज्जन्तुर्विरक्तः कफनाशनम् ॥
 क्षारसिद्धेषु सुद्वेषु यूषश्चाप्यशने हितः ।
 तुण्डिकैर्यध्रुषे कूर्मैः सङ्घाते तालुगुप्पटे ॥
 एष एव विधिः कार्थ्यो विशेषः शस्त्रकर्मणि ।
 तालुपाके तु कर्त्तव्यं विधानं पित्तनाशनम् ॥
 स्नेहखेदौ तालुशोफे विधिश्चानिलनाशनः ।

कौर्त्तितं तालुजानान्तु कण्ठ्यानां कर्म वक्ष्यते ॥

साध्यानां रोहिणीनान्तु हितं शोणितमोक्षणम् ।
 क्खर्दनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥
 वातिकौन्तु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।

सुखोष्णान्स्नेहगण्डूषान्धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
 पतङ्गशर्कराक्षौद्रैःपैत्तिकीं प्रतिसारयेत् ।
 द्राक्षापरूषककाथी हितौ च कवलग्रहे ॥
 आगारधूमकटुकैः स्त्रैष्णिकीं प्रतिसारयेत् ।
 श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं मसैन्धवम् ॥
 नखकर्मणि योक्तव्यं तथा कवलधारणे ।
 पित्तवत्साधयेद्द्वयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ॥
 विस्त्राव्य कण्टशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ।
 एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ॥
 उपजिह्विकवच्चापि साधयेदधिजिह्विकाम् ।
 एकवृन्दन्तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥
 शिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च शस्त्रेण साधयेत् ।
 अमर्शस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद्गलविद्रविम् ॥
 वातात्सर्वसरं चूर्णैर्ह्रस्वणैः प्रतिसारयेत् ।
 तैलं वातहरैः सिद्धं हितं कवलनखयोः ॥
 ततोऽस्त्रै स्त्रैहिकं धूममिमं दद्याद्विचक्षणः ।
 शालराजादनैरण्डसारैर्जुदिमधूकजाः ॥
 मज्जानो गुग्गुलुध्याममांसीकालानुसारिवाः ।
 श्रीसर्जरसशैलेयमधूच्छिष्टानि वाहरेत् ॥
 तत्सर्वं सुकृतं चूर्णं स्नेहेनालोढ्य युक्तिनः ।
 टुण्डूकवृन्तं सक्षौद्रं मतिमांस्तेन लेपयेत् ॥
 एष सर्वसरे धूमः प्रशस्तः स्त्रैहिको मतः ।
 कफघ्नो मारुतघ्नश्च सुखरोगविनाशनः ॥

पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
 सर्वः पित्तहरः कार्यो विधिर्मधुरशीतलः ॥
 प्रतिसारणगण्डूशूयधूमसंशोधनानि च ।
 कफात्मके सर्वसरे विधिं कुर्यात्कफापहम् ॥
 पित्तेदतिविषां पाठां मुस्तश्च सुरदारु च ।
 रोहिणीं कटुकाख्याञ्च कुटजस्य फलानि च ॥
 गवां मूत्रेण मनुजो भागैर्धरणसम्भितैः ।
 एष सर्वान्कफकृतान् रोगान्योगोऽपकर्षति ॥
 क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वल्हकाञ्जिकैः ।
 विदध्यात्कवलान्वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥
 रोगाणां सुखजातानां साध्यानां कर्म कीर्त्तितम् ।
 असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र कीर्त्तिताः ॥
 ओष्ठप्रकोपा वर्ज्याः स्पर्मासरक्तविदोषजाः
 दन्तमूलेषु वर्ज्यौ तु त्रिलिङ्गगतिशैषिरौ ॥
 दन्तेषु च न सिध्यन्ति श्यावदालनभञ्जनाः ॥
 जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येस्वर्बुदं तथा ।
 स्वरघ्नो बलयो हृन्दो वलासश्च विदारिका ॥
 गलौघो मांसतानश्च शतघ्नी रोहिणी गले ।
 असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च ।
 तेषां चापि क्रियां वैद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥

गुग्गुलुं वा मूत्रेण वर्षाभूकषायानुपानं वा तुल्यगुडं शृङ्ग-
वेरं वा वर्षाभूकषायं मूलकल्कं वा सशृङ्गवेरं पयोऽनुपान-
महरहर्मासम् । व्योषवर्षाभूकषायसिद्धेन वा सर्पिषा
मुद्गोलुब्धान् चयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलं चव्यचित्रकमधूर-
वर्षाभूसिद्धं वा क्षीरं पिवेत् । महौषधसुरङ्गीमूलसिद्धं वा ।
त्रिकटुकैरण्डमूलश्यामामूलसिद्धं वा । वर्षाभू शृङ्गवेर-
सहादेवदारुसिद्धं वा । तथा लावूविभीतकफलकल्कं वा
तण्डुलाम्बुना ।

क्षारपिप्पलीमरिचशृङ्गवेरानुसिद्धेन च मुद्गयूषेणाल-
वेणनाल्पस्नेहेन भोजयेद्यवान्नं गोधूमान्नं वा वृक्षकार्कन-
क्तमालनिम्बवर्षाभूक्तायैश्च परिषेकः सर्पपसौवर्चलसैन्धवशा-
र्ङ्गष्टाभिश्च प्रदेहः कार्यः । यथादोषश्च विरेचनास्थाप-
नानि तीक्ष्णान्यजस्त्रसुपसेधितस्नेहस्नेदीयताहांश्च सिराभि-
श्चाभीक्ष्णं शोणितमवसेचयेदन्यत्रोपद्रवशीफादिति ।

भवति चात्र ।

पिष्टान्नमस्तं लवणानि मद्यं लृढं दिवास्वप्नमजाङ्गलञ्च ।

स्त्रियो घृतं तैलपयोगुरूणि शोफं जिघांसुः परिपर्जयेत् ॥

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता ।

धीमता यदनुष्ठेयं तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥

तच्चादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितमव्रणम् ॥
 अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम् ।
 अवेक्ष्यर्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्यञ्च योजयेत् ॥
 कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः ।
 निम्बञ्च तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा ॥
 मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
 क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥
 चूर्णेन तेजीवत्याञ्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् ।
 एकैकं घर्त्रयेदन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥
 दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
 तद्दीर्गव्योपदेहीतु श्लेष्माणं चापकर्षति ।
 वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च ॥
 न खादिङ्गलताज्जीउजिह्वारोगंसमुद्भवम् ।
 अथास्यपाके श्वासे च कासद्विकावमीषु च ॥
 दुर्बली जीर्णभक्त्यञ्च व्यूर्च्छार्त्तो मदपीडितः ।
 शिरोरुगतर्त्तस्तृषितः आन्तः पाककृत्मान्वितः ॥
 अर्हिती कर्णशूलौ च दन्तरोगी च मानवः ।
 जिह्वानिलैखनं रीप्यं सौपर्णं वार्द्धमेव च ॥
 तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम् ।
 मुखवैरस्यदीर्गव्यशोफजाड्यहरं सुखम् ॥
 दन्तकरं दाढ्यरुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् ।
 क्षीरहृत्कषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥

त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः शोफानां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

षड्विधोऽवयवसमुत्थः शोकोऽभिहितो लक्षणतः प्रती-
कारतश्च सर्वसरस्तु पञ्चविधः । तद्यथा । वातपित्तश्लेष्मस-
न्निपातविषनिमित्तः । तत्रापि तर्पितस्याध्वगमनादतिमा-
त्रमभ्यवहरतो वा पिष्टान्नहरितकशाकलवणानि क्षीणस्य
वातिमात्रमन्तमुपसेवमानस्य मृत्पक्षलोष्टकटशर्करानूपौदक-
मांससेवनादजीर्णिनो वा ग्राम्यधर्मसेवनाद्विह्वलहारसेवना-
द्वस्यश्चोद्वरथपदातिसञ्ज्ञोभणादोषा धातुप्रदूय्य श्वयधुजा-
पादयन्त्यखिले शरीरे ।

तत्र वातश्चयथुरणः शुष्को वा मृदुरनवस्थितस्तोदाद-
यश्चात्रवेदनाविशेषाः ॥

पित्तश्चयथुः पीतो रत्नी वा शीघ्रानुसार्योऽप्रचोषादय-
श्चात्रवेदनाविशेषाः ॥

श्लेष्मश्चयथुः पाण्डुः शुक्लो वा स्निग्धः कठिनः शीतो
मन्दानुसारो कण्ठादयश्चात्र वेदनाविशेषाः ॥

सन्निपातश्चयथुः सर्ववर्णवेदनः ॥

विषनिमित्तस्तु गरीपयोगाद्दुष्टतोयसेवनात्प्रकोथोदका-
वगाहनात्सविषसत्वदिग्धचूर्णेनावचूर्णनाद्वा सविषमूत्रपुरीष-
श्लेष्मसृष्टानां तृणकाष्ठादीनां संस्पर्शनात् स तु मृदुः क्षिप्रो-
त्थानोऽवलम्बो चलो वा दाहपाकप्रायश्च भवति ॥

भवन्ति चात्र ॥

दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्वन्त्यामाशयस्थिताः ।

पक्वाशयस्था मध्ये च वर्चःस्थानगतास्त्वधः ॥

कृत्स्नं देहमनुप्राप्ताः कुर्युः सर्वसरं तथा ।

श्वयथुर्मध्यदेशे यः स कष्टः सर्वगश्च यः ॥

अर्द्धाङ्गोरिष्टभूतश्च यस्त्रीर्द्धं परिसर्पति ।

श्वासः पिपासा दीर्बल्यं ज्वरश्छर्दिररोचकः ॥

ह्रिकातीसारकासश्च शूलनं सङ्घपयन्ति हि ।

सामान्यतो विशेषाच्च तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥

शोफिनः सर्व एव परिहरेयुरक्लृप्तलवणं दधिगुडवसापय-
कैलघृतपिष्टमयगुरुणि ।

तत्र वातश्वयथौ त्रैवृतमैरण्डतैलं वा मासमूर्द्धमासं वा
पाययेत् । न्यग्रोधादिककषायसिद्धं सर्पिः पित्तश्वयथौ ।
आरग्वधादिसिद्धं श्लेष्मश्वयथौ । सन्निपातश्वयथौ स्रुही-
चौरपात्रं द्वादशभिरक्लृप्तातैः प्रतिसंस्तुष्टं दन्तीप्रतिवापं
सर्पिः पाचयित्वा पाययेत् । विषनिमित्ते कल्पेषु प्रती-
कारः ।

अथातः सामान्यचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तिल्वकघृतचतुर्थानि यान्युक्तान्युदरेषु तु ततोऽन्यत-
ममुपयुज्यमानं श्वयथुमपहन्ति । मूत्रवर्त्तिक्रियां वा सेव-
येत् । नवायसं वाहरहर्षधुना । विडङ्गातिविषाकुटज-
फलभद्रदारुनागरमरिचचूर्णं वा धरणमुष्णाम्बुना । त्रिक-
टुचारायश्चूर्णानि वा विफलाकषायेण मूत्रं वा तुल्यचौरं
हरितकीं वा तुल्यगुडामुपयुञ्जीत । देवदारुशुण्ठी वा

भिक्षोदककषायेण तथैवामलकस्य वा ।
 प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्खस्थः श्रोतोदकेन वा ॥
 निलीकां मुखशोषञ्च पिङ्गकां व्यङ्गमेव च ।
 रक्तपित्तकृतान् रोगान्सद्य एव विनाशयेत् ॥
 मुखं लघु निरीक्षितं दृढं पश्यति चक्षुषा ।
 मतं श्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥
 दाहकण्डूमलघ्नञ्च दृष्टिक्लेदरुजापहम् ।
 अक्षोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ॥
 न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् ।
 भुक्तवान् शिरसा स्नातः आन्तर्द्वर्दनवाहनैः ॥
 रात्रौ जागरितश्चापि नाङ्ग्याञ्चरित एव च ।
 कर्पूरजातिककोललवङ्गकटकाङ्गथैः ॥
 सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
 मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥
 हनुदन्तस्त्रमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम् ।
 प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम् ॥
 पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
 रक्तपित्तक्षतक्षीणदृष्ट्याजूर्च्छापरीतिनाम् ॥
 रुक्षदुर्बलमर्त्यानां न हितं चास्य शोषिणाम् ।
 शिरोगतांस्तथा रोगान्शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥
 केशानां मार्दवं दैर्घ्यं बज्जलं क्षिगघृक्षणात्मा ।
 करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम् ॥
 सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणम् ।

मधुकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च ॥
 क्षुद्रकं पञ्चनामानं समभागानि संहरेत् ।
 तेषां कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ।
 सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्द्धि तैलं प्रदापयेत् ।
 केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा ॥
 हनुमन्वाशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ।
 अभ्यङ्गी माह्वकरः कफवातनिरोधनः ॥
 धातूनां पुष्टिजननी मृजावर्णबलप्रदः ।
 सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसाधकः ॥
 क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः ।
 जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥
 तथा धातुविघ्नद्विहिं स्नेहसिक्तस्य जायते ।
 सिरामुखैरोमकूपैर्धमनौभिश्च तर्पयन् ॥
 शरीरबलमाधत्ते युक्तस्नेहोऽवगाहने ।
 तत्र प्रकृतिसात्त्वार्त्तुदेशदोषविकारवित् ॥
 तैलं घृतं वा मतिमान्युज्यादभ्यङ्गसेकयोः ।
 केवलं सामदोषेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥
 तरुणज्वर्य्यजीर्णौ च नाभ्यक्तयौ कथञ्चन ।
 तथाविरिक्तौ वान्तश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥
 पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा ।
 शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयोगदाः ॥
 सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत् ।
 शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ॥

तत्त्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात्ममन्ततः ।
 शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥
 दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ।
 श्रमकृमपिप्राक्षीष्णशीतादीनां सांहेषुता ॥
 आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ।
 न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम् ॥
 नच व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरथो भयात् ।
 नचैनं सहस्राक्रम्य जरा समधिरोहति ॥
 स्थिरौभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च ।
 व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पङ्ग्यामुद्धर्ति तस्य च ॥
 व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ।
 वयोरुपगुणैर्हीनमपि कुर्यात्सुदर्शनम् ॥
 व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
 विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥
 व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ।
 स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥
 सर्वेभृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः ।
 वलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥
 हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्तुं प्रपद्यते ।
 व्यायामं कुर्वतो जन्तीस्तुलार्द्धस्य लक्षणम् ॥
 वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ।
 समीक्ष्य कुर्याद्व्यायाममनथा रोगमाप्नुयात् ॥
 त्रयस्तृणारुचिच्छर्दिरक्तपित्तभ्रमकृताः ।

कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥
 रक्तपित्ती कृशः शोषो श्वासकासचतातुरः ।
 भुक्तवान्स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमात्तश्च विवर्जयेत् ॥
 उद्वर्त्तनं दातहरं कफभेदोविलापनम् ।
 स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥
 शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् ।
 उद्धर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥
 उत्सादनाद्भवेत्क्षीणां विशेषात्कान्तिमद्वयः ।
 प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥
 उद्वर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् ।
 ऊर्ष्वाः सङ्गनयत्याशु फेनकः स्त्रैर्यलाघवे ॥
 कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ।
 तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥
 उद्वर्षणनिवटिकया कण्डूकोठविनाशनम् ।
 निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूहृषापहम् ॥
 हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।
 तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥
 रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् ।
 उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥
 शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।
 श्लेष्ममारुतकोपितु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥
 काममुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् ।
 अतिशीताम्बुशीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥

अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् ।
 तच्चातिसारज्वरितर्कणशूलानिहार्त्तिषु ॥
 आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
 सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोदलवर्द्धनम् ॥
 स्नेहदौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् ।
 स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् ॥
 रक्षोघ्नमथ चौजस्थं सौभाग्यकरमुत्तमम् ।
 सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 मुखालेपाद्दृढं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् ;
 अव्यङ्गपिण्डकं कान्तं भवत्यखुजसन्निभम् ॥
 पद्मलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् ।
 नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चाभलतारकम् ॥
 यशस्थं स्वर्गमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् ।
 देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥
 आहारः प्रीणनः सद्योबलकृद्देहधारकः ।
 आयुस्तेजःसमुत्साहस्तत्त्वोजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
 पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
 चक्षुःप्रसादनं हृद्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमसुप्तिनुत ।
 पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥
 पादरोगहरं हृद्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ।
 सुखप्रचारमौजस्थं सदापादतधारणम् ॥
 अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृतम् ।

यादाभ्यामनुपानङ्गां सदा चक्रमणं नृणाम् ॥
 पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् ।
 हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥
 वाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ।
 पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥
 वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम् ।
 वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं कृत्वधारणम् ॥
 शुनः सरोस्पथ्यालविषाणिभ्यो भयापहम् ।
 अमस्त्वलनदोषघ्नं स्थविरेच प्रशस्यते ॥
 सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्द्धनम् ।
 अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥
 आस्था वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यकरी सुखा ।
 अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्यविनाशनः ।
 अत्यध्वा विपरीतोऽस्माञ्जरादौर्व्वल्यकृच्च सः ॥
 यत्तु चक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् ।
 तदायुर्व्वलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥
 अमानिलहरं वृथ्यं पुष्टिनिद्राष्टतिप्रदम् ।
 सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥
 बालव्यजनमौजस्यं मच्चिकादीनपोहति ।
 शोषदाह्रमस्त्रेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥
 प्रीतिनिद्राकरं वृथ्यं कफवातश्रमापहम् ।
 संब्राह्मणं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ॥
 प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यं स्तम्भकहाहपक्तिनुत् ।

स्वेदमूर्च्छापिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा ॥

सुखं वातं प्रसवेति ग्रीष्मे शरदि मानवः ।

निवातं ह्यायुषे सेच्यमारोग्याय च सर्वदा ॥

आतपः पित्तदृष्ट्याग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत् ।

दाहवैवर्ण्यकारौ च ह्याया चैतानपोहति ॥

अग्निर्वातकफस्तृणशैतवेपथुनाशनः ।

आमाभिव्यन्दजरणी रक्तपित्तप्रदूषणः ॥

पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्विताम् ।

करोति धातुसाम्यञ्च निद्रा काले निषेविता ॥

तच्चादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुकुवाकृता
लघूष्णीषच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुर-
पूर्वाभिभाषिणा बन्धुभृतेन भूतानान्तु गुरुद्वद्धानुमतेन सुस-
हायेनानन्यमनसाखलूपचरितव्यं तदपि न रात्रौ न केशा-
स्थिकण्टकाश्लुषभस्त्रोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानवलिभमिषु
न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्चभ्राणामुपरिष्ठात् ।

न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यानृतानिवेदत् । न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितबुद्धनौचाचारानु-
पासीत ।

वृक्षपर्वतप्रपातविषमवल्लीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्यधिरोह-
णानिपरिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्लवश्वभ्रकूपावतर-
णानि । भिन्नशून्यागा श्मशानविजनारण्यवासाग्निसम्भ्रम-
व्यालभुजङ्गकीटसेवायामाघातकलहशस्त्रसन्निपाताग्निसम्भ्रम-
व्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निकर्षांश्च ।

नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्गनादम्यत्यन्तरेणाभियायात् । न श्वसनयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणाञ्च छायांनाक्रमेत । नास्त्रं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मैचिदाचक्षीत नचोक्तापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं मुखेनोपधमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात् ।

न वेगान्धारयेत् । न वह्निर्वेगान् ग्रामनगरदेवतायतनस्नानचतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निकृष्टानुत्सृजेन्न प्रकाशं न वाय्वग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ।

न भूमिं विलिखेत् । नासम्भृतमुखः सदसि जृम्भोद्गारश्चासन्नवधूनुत्सृजेत् । न पर्य्यस्तिकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्यात् ।

न बालकर्णनासाश्रोतोदशनविवराण्यभिकुण्णीयात् । न वीजयेत्केशमुखनखवस्त्रगात्राणि । न गात्रनखवक्त्रवादिच्च कुर्यात् । न काष्ठलोष्टदण्डीनभिहन्त्याङ्घ्रिन्यादा ।

न प्रतिवातातपं सेवेत न भुक्तमात्रोऽग्निमुपासीत नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्ठासनमध्यासीत । न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेद्भुक्षीत वा । न प्रततमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्करसूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्नजागरणशयनासनस्थानचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्यायामादीनुचितानर्थतिसेवेत ।

उचितादप्यहितात्क्रमशो विरमेत् हितमनुचितरूप्यादे-
वेत क्रमशी न चैकान्ततः पारहीनात् ।

नावाक्शिराः शयीत न भिन्नपात्रे नाङ्गुलिगुटे नादः
पिवेत् काले हितमिति शिष्यमधुरप्रायसाहारं वैद्यमात्र-
वेचितमन्नीयात् । द्वाजगणरसिवाजपिक्वमनुहृष्टपतिकर्मा-
जनानि परिहरेत् । शिवाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्ध-
शब्दस्वानसाम्यद्यान्विङ्गुणान्यपि वा समुपदेष्टानि तान्नि-
महिष्कादादीपहतानि । नाप्रजालितपाणिपार्श्वः शयनी न
मृतीधारपीडितो न सञ्चर्योर्पापाश्रितो नातीतशयनं नी-
मतिमात्रदेति ननुहीतोद्धृतहेङ् ।

नीहके पञ्चेदात्मानं न यत्नः प्रविशेज्जलम् ।

न यत्नं दधि भुञ्जीत न वाप्यघृतशर्करम् ॥

नामुद्गधूतं नाक्षौद्रं नीप्यैर्नामलकैर्विना ।

अन्यथा कुष्ठशीर्षादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिरेवा-
प्रतिभूलाहितसमाक्कानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत । कृ-
च्छ्रोप्राजही वनकमतीतवासांसि न चात्यैर्धृतानि धार-
येत् । प्राङ्मुखं नाङ्घ्र्योच्छिद्यः स्थयेत् ।

भवजि चात्र ।

सुखमात्रं समासेन सहत्तस्यैतदीरितम् ।

आरोग्यमायुरर्थो वा नासङ्गिः प्राप्यते नृभिः ॥

यस्मिन्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् ॥

तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥

वर्षासु न पिवेत्तोयं पिवेच्छरदि मात्रया ।

वर्षासु चतुरो मासाश्चात्रावदुदकं पिबेत् ॥
 उष्णे हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् ।
 हेमन्ते च वसन्ते च सौध्वरिष्टौ पिबेन्नरः ॥
 शृतशीतं पिबेद्ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् ।
 यूषं वर्धति तस्यान्ते प्रपिवेच्छीतलं जलम् ॥
 स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः ॥
 स्नेहं सैश्वर्यचूर्णेन पिप्पलीभिस्तु संयुतम् ॥
 पिबेदज्जिविहृद्भयं न च वेगान्विधारयेत् ।
 अग्निदीप्तिकरं दृष्ट्वा रोगाणां शमनं प्रति ॥
 प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् स्नेहादिमाचरेत् ।
 कफे प्रच्छेदनं पित्ते विरेकी वस्तिरौरणे ॥
 शस्यते त्रिष्वपि सदा व्यायामी दोषनाशनः ।
 भुक्तं विरुद्धनम्यन्नं व्यायामान्न प्रलुप्यति ॥
 उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्नात्तु तज्जनाः ।
 नेच्छेद्भोगभयात्प्राज्ञः पीडां वा कायमानसीम् ॥
 अतिस्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
 शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥
 अतिव्यवायान्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ।
 आयुषन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णवलान्विताः ॥
 स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ।
 त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीचात्प्रमदां नरः ॥
 सर्व्वेष्टृतुषु घर्मेषु पक्षात्पक्षाद्भुजोद्बुधः ।
 रजस्वलाभकामाश्च मलिनामप्रियां तथा ॥

वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपौडिताम् ।
 ह्रीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्ट्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥
 सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि ।
 सन्ध्यापर्वस्वगन्धाञ्च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥
 गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्यन्दिनेषु च ।
 लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्धे एव च ॥
 क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः ।
 वातविण्मूत्रवेगौ च पिपासुरतिदुर्बलः ॥
 तिर्यग्ग्रीवावयोनौ च प्राप्तशुक्रविधारणम् ।
 दुष्टयोनीं विसर्गन्तु बलदाननि वर्जयेत् ॥
 रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्द्धावर्णनेव च ।
 स्थितावुत्तानप्रथमे विशेषेनैव गर्हितम् ॥
 क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् ।
 रजस्वलां प्राप्तवतीं नरस्यानियतात्मनः ॥
 दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्म्मश्च ततो भवेत् ।
 लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामग्र पर्वसु ॥
 वृद्धाञ्च सन्ध्योश्चापि गच्छते जीवितक्षयः ।
 गर्भिण्यां गर्भपीडा स्याद्याधितायां बलक्षयः ॥
 ह्रीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्ट्यां कामं बन्ध्याजसंवृतं ।
 देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥
 क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने दूषितोऽबलः ।
 स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥
 अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः ।

व्याधितस्य राज्ञा स्त्रीणां मृत्युर्मूर्च्छा च जायते ।
 प्रत्यूषस्यर्जुनाच्चे च दातपित्ते प्रवृण्यतः ॥
 तिर्थेऽप्योजावयोनी च दुष्टयोनी तथैव च ।
 उपदंशस्तदा वायोः क्षीपः क्षुब्धस्य च क्षयः ॥
 उच्चारिते स्मृतिते च रेतसश्च विधारणे ।
 उत्ताने च भवेच्छीघ्रं दृक्काष्ठार्थान्मु सन्धवः ॥
 सर्वं परिहरेत्तस्मादेतस्मिन्निदये हितम् ।
 शुक्रं क्षीपद्वितं जोडयन् सन्धार्थं कथञ्चन ॥
 वयोऽनपुण्येऽपि तं तुल्यधीषां गुणान्विताम् ।
 अभिजातोऽलिकामान्मु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥
 सेवेत प्रसदां युक्त्या वाजीकरणद्वन्द्वितः ।
 भयानः सन्धर्कराः क्षीरं खलितं रस एव च ॥
 भोजनं सन्धर्जनं खली व्यवायान्ते हितानि तु ।

पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।

अथातो मिश्रकविकिञ्चितं व्याख्यास्यामः ॥
 पाल्दामयास्तु विस्त्राव्या इत्युक्तं प्राग्निबोध तान् ॥
 परिपोटस्तथेत्यात उन्मन्यो दुःखवर्द्धनः ।
 पञ्चमः परिदेही च कर्णप्राव्या गदाः स्मृताः ॥
 सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्ट सहसाभिप्रवर्द्धिते ।
 कर्णशोफो भवेत्प्राव्यां सरुजः परिपोटवान् ॥

कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः ।
 गुर्वाभरणसंयोगात्ताडेनाह्वर्षणादपि ॥
 शोफः पाल्यां भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्धितः ।
 रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः सगदो मतः ॥
 बलाद्वर्द्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति ।
 गृहीत्वा सकफं कुर्याच्छोफं तद्वर्णवेदनम् ॥
 उन्मथ्यक्तः सकण्डूको विकारः कफवातजः ।
 वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्धितः ॥
 शोफो भवति पाकश्च त्वक्स्थोऽसौ दुःखवर्द्धनः ।
 कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्षपाभा विकारिणीः ॥
 स्त्राविणीः पिङ्काः पाल्यां कण्डूदाहरुगन्धिताः ।
 कफासृक्कृमिसम्भूतः सविसर्पान्वितस्ततः ॥
 लिङ्गात्सशङ्कुलीं पालीं परिलेहीति स स्मृतः ।
 पाल्यामया ह्यमी घोरा नरस्याप्रतिकारिणः ॥
 मिथ्याहारविहारस्य पालिं हिंस्यरुपेक्षिताः ।
 तस्मादाशु भिषक्तेषु स्नेहादिक्रममाचरेत् ॥
 तथाभ्यङ्गपरीषेकप्रदेहासृग्विमोक्षणम् ।
 सामान्यतो विशेषाच्च वक्ष्याम्यभ्यञ्जनं प्रति ॥
 खरमञ्जरियश्चाङ्गसेन्धवामरदारुभिः ।
 सुपिष्टैः साश्वगन्धैश्च मूलकावल्लुङ्गैः फलैः ॥
 सर्पिलैलवसामज्जमधूच्छिष्टानि पाचयेत् ।
 सक्षीराण्यथ तेः पालिं यदिह्यात्परिपोटके ॥
 मञ्जिष्ठातिलयठ्ठाङ्गसारिवोत्पलपद्मकैः ।

सरोध्रैः सकदम्बैश्च बलाजम्बाम्रपल्लवैः ॥
 सिद्धं धान्याग्निसंयुक्तं तैलमुत्पातनाशनम् ।
 तालपत्र्यश्वगन्धार्कवाकूचीफलसैन्धवैः ।
 तैलं कुलीरगोधाभ्यां वसया सह पाचितम् ॥
 सरलालाङ्गुलीभ्याञ्च हितमुन्मथ्यनाशनम् ।
 तथाश्मन्तकजम्बाम्रपत्रकाथेन सेचनम् ॥
 प्रपौण्डरीकमधुकमज्जिष्ठारजनीद्वयैः ।
 चूर्णैरुदत्तनैः पालीं तैलाक्तामवचूर्णयेत् ॥
 लाक्षाविडङ्गकल्केन तैलं पक्तावचारयेत् ।
 खिन्नां गोमयपिण्डेन प्रदिह्यात्परिलेहिके ॥
 पिष्टैर्विडङ्गैरथ वा त्रिविध्यामार्कसंयुतैः ।
 करञ्जेङ्गुदिवीजैर्वा कुटजारग्वधायुतैः ॥
 सर्वैर्वा सार्धं तैलं सिद्धं मरिचसंयुतम् ॥
 सनिम्बपत्रैरभ्यङ्गे मधूच्छिष्टान्वितं हितम् ।
 पालीषु व्याधियुक्तासु तन्वीषु कठिनासु च ॥
 पुष्ट्यर्थं मार्दवार्थञ्च कुर्यादभ्यञ्जनं हितम् ।
 लोपाकानूपमज्ज्ञानं वसां तैलं नवं घृतम् ॥
 पचेद्दृशगुणं क्षीरमावाप्य मधुरं गणम् ।
 अपामार्गाश्वगन्धे च तथा लाक्षारसं शुभम् ॥
 तत्सिद्धं परिपूतञ्च खनुगुप्तं निधापयेत् ।
 तेनाभ्यञ्ज्यात् सदा पालिं सुखिन्नामतिमर्दिताम् ॥
 एतेन पाण्ड्यो वर्द्धन्ते निरुजो निरुपद्रवाः ।
 मृद्यः पुष्टाः समाः स्निग्धा जायन्ते भूषणक्षमाः ॥

नीलौदलं भृङ्गरजोर्जुनत्वक्पिण्डीतकं कृष्णमयोरजश्च ।

बीजोद्भवं साहचरञ्च पुष्पं पथ्याक्षधात्रीसहितं विचूर्ण्य ॥

एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय पङ्केन तुल्यं नलिनौभवेन ।

संयोज्य पत्रं कलशे निधाय लोहे घटे सद्गनि सापिधाने ॥

अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रं रसेन भृङ्गत्रिफलाभवेन ।

आसन्नपाके च परीक्षणार्थं पत्रं बलाकाभवमाक्षिपेच्च ॥

भवेद्यदा तद्भ्रमराङ्गनीलं तदा विपक्वं विनिधाय पात्रम् ।

कृष्णायसे मासमवस्थितं तदभ्यङ्गयोगात्पलितानि हन्यात् ॥

सैरीयजम्ब्वर्जुनकाश्मरीजं पुष्पं तिलान्मार्कवचूतबीजे ।

पुनर्नवाकर्दमकण्टकायूँ कासीसपिण्डीतकबीजसारम् ॥

फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनञ्च यथ्याङ्ग्यं नीरजसारिवे च ।

पिष्ट्वाय सर्वं सहमोदयन्त्या साराभसा बीजकसम्भवेन ॥

साराभसः सप्तभिरेव पञ्चात्प्रस्थैः समालोड्य दशाहगुप्तम् ।

लोहे सुपात्रे विनिधाय तैलमक्षोद्भवं तच्च पचेत्त्रयव्रात् ॥

पक्वञ्च लोहेऽभिनवे निधाय नखं विदध्यात्परिशुद्धकायः ।

अभ्यङ्गयोगैश्च नियुज्यमानं भुञ्जीत माषान्कृशरामथो वा ॥

मासीपरिष्ठाह्वनकुञ्चितायाः केशा भवन्ति भ्रमराञ्जनाभाः ।

केशास्तथान्ये खलतौ भवेयुर्जरा न चैनं सहसाम्भुपैति ॥

बलं परं सम्भवतीन्द्रिणाणां भवेच्च वक्त्रं बलिभिर्व्विसुक्तम् ।

नाकामिनेऽनर्थिनि नाकताय नैवारये तैलमिदं प्रदेयम् ॥

लाचारोभ्रं द्वे हरिर्द्वे शिलाले कुष्ठं नागं गैरिकावर्णकाश्च ।

मञ्जिष्ठीया स्यात्सुराष्ट्रीद्भवा च पत्तङ्गी वै रोचनां चाञ्जनञ्च ॥

हेमाङ्गत्वक्पाण्डुपत्रं वटस्य कालीयं स्यात् पद्मकं पद्ममध्यम् ।

रक्तं श्वेतं चन्दनं पारदञ्च काकोल्यादिः क्षीरपिष्टञ्च वर्गः ॥
 लेदोऽमृज्जासिक्थकङ्गोवृतञ्च दुग्धं काथः क्षीरिणाञ्च द्रुमाणाम् ।
 एतत्सर्वं पक्वमैकधृतस्तु वक्त्राभ्यङ्गे सर्पिरक्तं प्रधानम् ॥
 हन्याद्दङ्गं नीलिकाञ्चातिवृषां वक्त्रेजाताः स्फोटिकाश्चापि काश्चित्
 पद्माकारं निर्व्यलीकञ्च वक्त्रं कुर्यादेतत्पीनगण्डं मनोज्ञम् ।
 राज्ञामेतद्योषितां चापि नित्यं कुर्यादैद्यस्तत्समानां नृणाञ्च ।
 कुष्ठप्लवं वै सर्पिरेतत्प्रधानं येषां पादे सन्ति वैपादिकाश्च ॥
 हरोतकीचूर्णमरिष्टजलं चूतत्वचं दाडिमपुष्पवृन्तम् ।
 पदञ्च दद्यान्मदयन्तिकाया लेपाङ्गरागो नरदेवयोभ्यः ॥

षड्विंशतितमोऽध्यायः ।

अथातः क्षीरबलीयं वाजीकरणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।
 सर्वेष्वृतुष्वहरहर्ष्यवायी न निवारितः ॥
 स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वान्मभ्यमिच्छताम् ।
 योषित्ससङ्गात्स्त्रीणानां ह्यौषानामल्परेतसाम् ॥
 विलासिनामर्धवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नृणाञ्च बहुभार्याणां योगा वाजीकरा हिताः ॥
 सेवमानो यदौचित्याद्वाजीवात्यर्थवेगवान् ।
 नारीस्तर्पयते तेन वाजीकरणमुच्यते ॥
 भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।
 वाचः श्रोत्रानुगामिन्यस्त्वचः स्पर्शसुखास्तथा ॥

यामिनी सेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।
 गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिराःस्रजः ॥
 मनसश्चाप्रतिघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
 तैस्तैर्भावैरह्यैस्तु रिरंसीर्मनसि चते ।
 द्वैद्यस्त्रीसम्प्रयोगाच्च क्लैव्यं तन्मानसं स्रुतम् ॥
 कटुकान्क्षोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 सौम्यधातुचयो दृष्टः क्लैव्यं तदपरं स्रुतम् ॥
 अतिव्यवायशीलो यो नच वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥
 महता मेढ्ररोगेण मर्मच्छेदेन वा पुनः ।
 क्लैव्यमेतच्चतुर्थं स्यान्नृणां पुंस्त्वोपघातजम् ॥
 जन्मप्रभृति यः क्लौवः क्लैव्यं तत्सहजं स्रुतम् ।
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ॥
 प्रष्टं क्लैव्यं मतं तत्तु स्थिरशुक्रनिमित्तजम् ।
 असाध्यं सहजं क्लैव्यं मर्मच्छेदाच्च यद्भवित् ॥
 साध्यानामितरेषान्तु कार्यो हेतुविपर्ययः ।
 विधिर्वाजीकरो यस्तु तं प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
 तिलमाषविदारीणां शालीनां चूर्णमेव वा ।
 पौण्ड्रकेक्षुरसेनार्द्रं मर्दितं सैन्धवान्वितम् ॥ ।
 वराहमेदसा युक्तां घृतेनोत्कारिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पुरुषो गच्छेत्तु प्रमदाश्रतम् ॥
 वस्त्राण्डसिद्धे पयसि भावितानशक्तितिलान् ।
 शिशुमारवसापक्वाः शङ्कुव्यस्तैस्तिलैः कृताः ॥

यः खादेत्स पुमान्गच्छेत् स्त्रीणां शतमपूर्ववत् ।
 पिप्पलीलवणोपेतं वस्ताण्डं क्षीरसर्पिषा ॥
 साधितं रक्षयेद्यस्तु स गच्छेत्प्रमदाशतम् ।
 पिप्पलीमाषशालीनां श्ववगोधूमयोस्तथा ॥
 चूर्णभागैस्समैस्तेषु घृते पूपालिकां पचेत् ।
 तां भक्षयित्वा पीत्वा तु शर्करामधुरं पयः ॥
 नरश्चटकवद्गच्छेद्दश वाराभिरन्तरम् ।
 चूर्णं विदार्याः सुकृतं स्त्ररसेनैव भावितम् ॥
 सर्पिर्भक्षयुतं लीढ्वा दश स्त्रीरधिगच्छति ॥
 एवमामलकं चूर्णं स्त्ररसेनैव भावितम् ।
 शर्करामधुसर्पिर्भिर्युक्तं लीढ्वा पयः पिवेत् ॥
 एतेनाशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
 पिप्पलीलवणोपेते वस्ताण्डे घृतसाधिते ॥
 शिशुमारस्य वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ।
 कुलीरकूर्मनक्राणामण्डान्येवं तु भक्षयेत् ॥
 मंहिषर्षभवस्तानां पिवेच्छुक्राणि वा नरः ।
 अश्वत्थफलमूलत्वक्कुङ्गासिद्धं पयो नरः ॥
 पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
 विदारिमूलकक्लान्तु घृतेन पयसा नरः ॥
 उडुम्बरसमं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ।
 माषाणां पलमेकान्तु संयुक्तं क्षौद्रसर्पिषा ॥
 अवलिह्य पयः पीत्वा तेन वाजीभवेन्नरः ।
 क्षीरपक्वांस्तु गोधूमानात्मगुप्ताफलैः सह ॥

शीतान्घृतयुतान्खादेत्ततः पञ्चात्पयः पिवेत् ।

नक्रमृषिकमण्डूकचटकाण्डकृतं घृतम् ॥

पादाभ्यङ्गेन कुरुते बलं भूमिन्तु न स्थेति ।

यावत्स्थिति नो भूमिं तावद्भक्षेन्निरन्तरम् ॥

स्वयंगुप्तेक्षुरकयोः फलचूर्णं सशर्करम् ।

धारोष्णेन नरः पीत्वा पयसा न क्षयं व्रजेत् ।

उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।

यतावर्थ्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना ॥

स्वयंगुप्ताफलैर्युक्तं माषसूपं पिवेन्नरः ।

गुप्ताफलं गोक्षुरकाच्च बीजं तथोच्चटां गोपयसा विपाच्य ।

खजाहतं शर्करया च युक्तं पीत्वा नरो हृष्यति सर्वरात्रम् ॥

माषान् विदारीमपि सोच्चटाच्च क्षीरे गवां क्षौद्रघृतीपपन्नाम् ।

पीत्वा नरः शर्करया सुयुक्तां कुलिङ्गवद्भुव्यति सर्वरात्रम् ॥

गृष्टीनां वृद्धवल्गानां माषपर्णैश्चतां गवाम् ।

यत्क्षीरं तत्प्रशंसन्ति बलकामेषु जन्तुषु ।

क्षीरमांसगणः सर्वः काकोल्यादिश्च पूजितः ।

वाजीकरणहेतोर्हि तस्मात्तत्तु प्रयोजयेत् ॥

एते वाजीकरा योगाः प्रीत्यपत्यबलप्रदाः ।

सेव्या विशुद्धोपचितदेहैः कालाद्यपेक्षया ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथातः सर्वापघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥

पूर्वं वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।

न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ॥

शरीरस्थोपघाता ये दोषजा मानसास्तथा ।

उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् ॥

शीतोदकं पयः चौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः ।

त्रिशः समस्तमथ वा प्राक्पीतं स्थापयेदयः ॥

तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततो येनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिवेदेवमहरहर्मासं तदेव मधुयुक्तं भस्मातककाथेन वा मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा मध्वामलकरसाभ्यां वा गुडूचीकाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णे मुक्ता मलकयूषेणालवणेनाल्पक्लेहेन घृतवन्तमोदनमश्रीयात् । एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति क्लमोनुपघ्नति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासे मासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्सेद्य विगतकषायं स्विन्नमवतार्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भी मधूदकीत्तरं प्राद्वपि भस्मराशावन्तर्गहे चतुरो मासान्नि-
दध्यात् वर्षाभिगमे चीद्वत्थोपसंस्नातशरीरः सहस्रसम्पा-

ताभिहुतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथा बलमुपयुञ्जीत । जीर्णे
मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदजमश्रीयान्
पांशुशय्यायां शयीत तस्य नासादूर्द्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः ह्रस्वो-
निक्रामन्ति तान्णुतैलेनान्धस्य वंशविदलेनापहरेत् ।
द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये दूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्त-
नखरोमाण्यवशीर्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते ।
अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि
दर्शनानि तस्य भवन्ति रजस्तमसी चाप्येव सत्वसन्धि-
तिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादौ गजबलोऽन्धवः कुन-
र्युवाद्यौ वर्ज्यतान्यायुदवाप्नोति । तस्याणुतैलेनान्धस्य
अजकर्णकषायसुखादनार्थं सीसौरं कूपोदकं स्नानार्थं चन्दन-
मुपलेपनार्थं भस्मातकविधानवदाहारः परिहारश्च । का-
श्वर्याणां निष्कृलीकृतानामिष एव कल्पः पांशु शय्या-
भोजनवर्जम् । अत्र हि पयसा श्रुतेन भोक्तव्यम् । चाङ्गि-
षश्च पूर्वेण समानाः शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेऽस्तिषा-
मुपयोगः ।

यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलाद्धूपलं पलं वा पयना-
लोढ्य पिवेत् । जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवं
द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं
द्विसप्तशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबला-
नागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबला-
मुदकेन नागबलाचूर्णं मधुना विदारीचूर्णं वा क्षीरेण
शतावरीमध्येन पूर्वैणान्यत्समानमाग्निषश्च समाः । एतास्वी-

षधयो बलकामानां शीणितच्छर्दयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते ।

बाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधुयुक्तां पयसालोद्य पिवेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत्क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्णं शृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरेककालं वा जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः ।

चक्षुःकामः प्राणकामो वा वीजकसाराग्निमन्थमूलं निःकाश्य माषप्रस्थं साधयेत् तस्मिन्सिध्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्विन्नमवतार्य सहस्रसम्प्राताभिर्जतं कृत्वा शीतोभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथा बलं लवणं परिहरन्मक्षयेत् जीर्णे मुद्गामलकयूषिणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पयसा वा मासत्रयमेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्यवद्भवत्यनल्पबलो बलवांस्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति ।

भवति चात्र ।

पयसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः ।

भक्षयेत्पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्यते ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

मेधायुःकामः श्वेतावल्गुजफलान्यातपपरिशुष्काद्यादाय
सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोद्य क्षेप्तुम्भे सप्त-
रात्रं धान्यराशौ निदध्यात् सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य
यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदनुदिते सूर्ये उष्णोदकं चानुपिवेत् ।
भक्ष्यातकविधानवच्चागारप्रवेशो जीर्णोषधश्चापराक्ते हिमा-
भिरङ्गिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा
शर्करामधुरेणोदनमश्नीयादेवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाका
बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी सृति मानरोगो वर्षशतयु-
र्भवति ॥ कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोमू-
त्रेणालोद्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाय-
येत् पराक्ते चालवणेनामलकयूषेण सर्पिषन्तमोदनमश्नी-
यात् । एवं मासमुपयुज्य सृतिमानरोगो वर्षशतयुर्भवति ।
एष एवोपयोगश्चित्तमूलानां रजन्याश्चित्तकमूले विशेषो द्विप-
लिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंस्मृतभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य
मण्डूकपर्णीखरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथा-
बलं पयसा लोद्य पिवेत्पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णयां
यवानां पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान्-
पयोऽनुपानं जीर्णं पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुप-
युञ्जानो ब्रह्मवर्चसी श्रुतिनिगादी भवति वर्षशतमायुरवा-

प्रेति त्रिरात्रोपोषितश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रा-
दूर्द्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत । विल्वमात्रं पिण्डं
वा पयसालोद्य पिवेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशता-
युर्भवति ।

हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंष्टभक्तोब्राह्मीस्वर-
समादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत
जीर्णौधश्चापराक्ते यवागूमलवणां पिवेत् क्षीरसात्थो वा
पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी
भवति । द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमोषितमुत्पा-
दयति । नष्टश्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य
द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुप-
युज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रवि-
शति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्ष-
शतायुर्भवति ।

ब्राह्मीस्वरसप्रस्यद्वये घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं
द्वे द्वे पले वचान्नितृतयोर्द्वादशहरीतक्यामलकविभीतकानि
स्रक्ष्णपिष्टान्यावाप्यैकघ्यं साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् ।
ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णं पयः-
सर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनोर्द्ध्वमधस्तिर्यक्क्रमयो निः-
क्रामन्ति । अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करकर्णः स्थिरवयाः
श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वराप-
स्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशो-
धनमादिशन्ति ।

हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्ड-
मामलकमात्रमभिज्ञतं पयसालोद्य पिवेत् जीर्णं पयः-
सर्पिरोदन इत्याहार एवन्द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य
श्रोत्रं विप्र्रियते द्विरभ्यासात्सृतिमान् भवति त्रिरभ्या-
साच्छतमादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्वं तरति
किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले
इतरस्या वचाया निःकाय्य पिवेत् पयसा समानं भोजनं
समाः पूर्वेणाशिषश्च ।

वचाशतपाकंवा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति
गलगण्डापचीक्षीपदस्त्ररभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुःकामीयं वक्ष्यामः ।

मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् ।

विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु ज्ञतं वारान्सहस्रशः ॥

श्रीसूक्तेन नरः काल्ये ससुवर्णं दिने दिने ।

सर्पिर्मधुयुतं लिङ्गादलक्ष्मीनाशनं परम् ॥

त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलकाथं दिने दिने ।

प्राञ्जीयात्पयसा साङ्गं स्नात्वा हुत्वा समाहितः ॥

दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् ।

ज्जत्वा विशानां कायन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् ॥

अमोघं शतसाहस्रं द्रुक्तं युक्तरथं स्मृतम् ।

सुवर्णपद्मबीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः ॥

गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् ।

नीलोत्पलदलकाथो गव्येन पयसा शृतः ॥

ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः ।
 गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् ॥
 पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् ।
 वचाघृतसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् ॥
 मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् ।
 वासामूलतुलाक्वाथे तैलमावाप्य साधितम् ॥
 हुत्वा सहस्रमश्रीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते ।
 यावकांस्तावकान्भवेदभिभूययवांस्तथा ॥
 पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिञ्जाचरणवद्भवेत् ।
 मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् ॥
 प्राश्नारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् ।
 शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने ॥
 सक्षीद्रं ससुवर्णञ्च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे ।
 गोचन्दनामोदनिकामधुकं माक्षिकं मधु ॥
 सुवर्णमिति संयोगः प्रेयः सौभाग्यमिच्छता ।
 पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते ।
 सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिवेत् ॥
 पयश्चानुपिवेत्सिद्धं तेषामेव समुद्भवे ।
 अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च ॥
 यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने ।
 शब्दिता तत्र सर्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् ॥
 पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युश्चौषधयः श्रियम् ।
 कुर्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् ॥

सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् ।
तद्विद्याचार्यसेवा च बुद्धिभेधाकरो गणः ॥
आयुष्यं भोजनं जीर्णं वेगानाञ्चाविधारणम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम् ॥

एकोनचिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्वभावव्याधिप्रतिषेधनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ।
ब्रह्मादयोऽसृजन्पूर्वममृतं सोमसंज्ञितम् ।
जरामृत्युविनाशाय विधानं तस्य वक्ष्यते ॥
एक एव खलु भगवान्सोमः स्थाननामाकृतिवैर्य-
विशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते । तद्यथा—

अशुमान्मुक्ष्वांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः ।
दूर्वासोमः कनीयांश्च खेताक्षः कनकप्रभः ॥
प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरींश्शवानपि ।
स्वयम्भो महासोमो यश्चापि गरुडाह्वतः ॥
गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा ।
अग्निष्टोमो रैवतश्च यद्योक्त इति संज्ञितः ॥
गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते ।
एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः शुभैः ॥
सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने ।

सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥

अतोऽन्यतमं सोममुपयुञ्जुः सर्वोपकरणपरिचारको-
पेतः प्रशस्तदेशे त्रिवृतमागारं कारयित्वा हृतदोषः प्रति-
संष्टभक्तः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमा-
दायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुतं चान्तरागारे कृतम-
ङ्गलः सोमकन्दं सुवर्णसूच्याविदार्थं पयोऽगृह्णीयात्कौवर्णे
पालेऽञ्जलिमाचं ततः सक्तदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्तत उप-
सृश्य शेषमप्सवसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य
वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत् ।

रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।

आसीत तिष्ठेत्क्रामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥

सायं वा भुक्तवान् श्रुतशान्तिः कुशशय्यायां कृष्णाजि-
नोत्तरायां सुहृद्भिरुपास्यमानः शयीत दक्षितोवा शीतोदक-
मात्रां पिबेत् ततः प्रातरुत्थायोपश्रुतशान्तिः कृतमङ्गलो
गां सृष्ट्वा तथैवासीत । तस्य जीर्णे सोमे हृदि रूपपद्यते
ततः शोणिताक्तं कृमिव्यामिश्रं हृदितवतः सायं श्रुतशीतं
क्षीरं वितरेत् ततस्तृतीयेऽहनि कृमिव्यामिश्रमतिसार्थ्यते स
तेनानिष्टप्रतिग्रहभुक्तप्रभृतिभिर्विशेषैर्मुक्तः शुद्धतनुर्भवति ततः
सायं स्नातस्त्वं पूर्ववदेव क्षीरं वितरेत् । क्षीमवस्त्रास्तृ-
तायां चैनं शय्यायां शाययेत् ततश्चतुर्थेऽहनि तस्य श्वयथु-
रुत्पद्यते । ततः सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो निक्रामन्ति तदहस्य
शय्यायां पांशुभिरवकीर्त्यमाणः शयीत । ततः सायं पूर्व-
वदेव क्षीरं वितरेत् । एवं पञ्चमषष्ठयोर्द्विसयोर्वर्त्तते

केवलमुभयकालमस्मै क्षीरं वितरेत्ततः सप्तमेऽहनिनिर्माण-
स्त्वगस्थिभूतः केवलं सोमपरिग्रहादेवोच्छसिति । तदहञ्च
क्षीरेण सुखोष्णेन परिषिच्य तिलमधुकचन्दनानुलितदेहं
पयःपाययेत् । ततोऽष्टमेऽहनि प्रातरेव क्षीरपरिषिक्तं चन्दन-
प्रदिग्धगन्धं पयःपायित्वा पांशुशय्यां समुत्सृज्य शीमा-
कृतायां शाययेत्ततो मासंमाप्याय्यते त्वक्कावदलति । दन्त-
मखरोमाणि चास्य पतन्ति । तस्य नवमदिदसान्द्रव्यगु-
तैलाभ्याङ्गः सोमवल्ककषायपरिपेकः । ततो दशमेऽहन्ये-
तदेव वितरेत् ततोऽस्य त्वक्स्थिरतामुपैति । एवमेका-
दशद्वादशयोर्वर्त्तते । तत्र त्रयोदशात्प्रभृति मोनवल्ककषाय-
परिपेकः । एवमाषोडशावर्त्तते ततःसप्तदशाष्टादशयोर्दि-
वसयोर्दशना जायन्ते शिखरिणः स्निग्धवज्रवैदूर्यस्फटिक-
निकाशाः समाः स्थिराः सहिष्णवः । तदा प्रभृति चानवैः
शालितण्डुलैः क्षीरयवागूमुपसेवेत् यावत्पञ्चविंशतिरिति ।
ततोऽस्मै दद्याच्छाल्यादनं सुदूभयकालं पयसा ततोऽस्य
नखा जायन्ते विद्रुमेन्द्रगोपकऋणादित्यप्रकाशाः स्थिराः
स्निग्धा लक्षणसम्पन्नाः केशाश्च जायन्ते त्वक् नैलात्पला-
तसौपुष्यवैदुर्यप्रकाशा । ऊर्ध्वञ्च मासात्केशान्वापयेद्वापयित्वा
क्षीरचन्दनकृष्णतिलकल्कैः शिरः प्रदिह्यात् पयसा वा
स्नापयेत् ।

ततोऽस्थानन्तरं सप्तरात्रात्केशा जायन्ते भ्रमराञ्जन-
निभाः कुञ्चिताः स्निग्धास्ततस्त्रिरात्रात्प्रथमपरिसरान्निःक्रम्य
मूढुर्त्तं स्थित्वा पुनरेवान्तःप्रविशेत् । ततोऽस्य बलातैल-

मन्थङ्गार्थेऽवचार्यम् । यवपिष्टमुदत्तनार्थे । सुखीष्णञ्च पयः -
 परिधिकार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे । सोशीरं कूपोदकं
 स्नानार्थे चन्दनमनुलेपार्थे । आमलकरसविमिश्राद्यास्य
 दुषसूपविकल्पाः । क्षीरमधुकसिद्धञ्च कृष्णतिलमवचार-
 णार्थे । एवं दशरात्रं ततोऽन्यदशरात्रं द्वितीये परिसरे
 वर्त्तत । ततस्तृतीये परिसरे स्थिरीकुर्वन्नात्मानमन्यदश-
 रात्रमासीत । किञ्चिदातपपवनान् वा सेवेत पुनश्चान्तः-
 प्रविशेत् । नचात्मानमादर्शेषु वा निरीक्षेत् रूपशालित्वात्
 ततोऽन्यदशरात्रं क्रोधादीन् परिहरेदेवं सर्वेषामुपयोगः ।
 विशेषतस्तु वल्लीप्रतानक्षुपादयः सोमा भक्षयितव्याः ।
 तेषान्तु प्रमाणमर्द्धचतुर्थसुष्टयः ।

अंशवन्तं सौवर्णं पात्रेऽभिषुण्णयात् । चन्द्रमसं राजते
 चोपयुज्याष्टगुणमैश्वर्यमवाप्येशानन्देवमनुप्रविशति । शेषांस्तु
 ताम्रमये मृन्मये वा रोहिते वा चर्मणि वितते शूद्रवर्जं
 त्रिभिर्वर्णैः सोमा उपयोक्तव्याः । ततश्चतुर्थे मासे पौर्ण-
 मास्यां शुची देशे ब्राह्मणानर्चयित्वा कृतमङ्गलो निःक्रम्य
 यथोक्तं व्रजेदिति ।

शोषधीनां पतिं सोममुपयुज्य विचक्षणः ।

दशवर्षसहस्राणि नवान्धारयते तनुम् ॥

नाग्निर्न तोयं न विषं न शस्त्रं नास्त्रमेव च ।

तस्यालमायुःक्षपणे समर्थाश्च भवन्ति हि ॥

भद्राणां षष्टिवर्षाणां प्रसूतानामनेकधा ।

कुञ्जराणां सहस्रस्य बलं समधिगच्छति ॥

क्षीरोदं शक्रसदनमुत्तरांश्च कुरुनपि ।
 यत्रेच्छति स गन्तुं वा तत्राप्रतिहता मतिः ॥
 कन्दर्प इव रूपेण कान्त्या चन्द्र इवापरः ।
 प्रह्लादयति भूतानां मनांसि स महाद्युतिः ॥
 साङ्गोपाङ्गांश्च निखिलान्वेदान्विन्दति तत्त्वतः ।
 चरत्यमोघसङ्कल्पो देववच्चाखिलं जगत् ॥
 सर्वेषामेव सोमानां पत्राणि दशपञ्च च ।
 तानि शुक्ले च कृष्णे च जायन्ते निपतन्ति च ॥
 एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
 शुक्लस्य पौर्णमास्यान्तु भवेत्पञ्चदशच्छदः ॥
 शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
 कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥
 अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवान्जतप्रभः ।
 कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवाक्लशुनच्छदः ॥
 चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
 गरुडाहृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ॥
 सर्पनिर्म्मोकसदृशौ तौ वृक्षग्रावलम्बिनौ ।
 तथान्यैर्मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
 सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्च दशच्छदाः ।
 क्षीरकन्दलतावन्तं पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥
 हिमवत्यवुदे सङ्घे महेन्द्रमलये तथा ।
 औपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
 पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ऋदे तथा ।

उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
 पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ॥
 हठवत्स्रवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
 तस्त्रीहेशेषु वायस्ति सुञ्जवानंशुमानपि ॥
 काश्मीरेषु सरोदिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥
 गायव्यस्त्वैष्टुभः पांक्तो जागतः शाङ्करस्तथा ॥
 अत्र सन्त्यपरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ।
 न तान्पश्यन्त्यधर्म्मिष्ठाः कृतव्राक्षापि मानवाः ॥
 भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा !

त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो निवृत्तसन्तापीयं रसायनं व्याख्यास्यामः ॥
 यथानिवृत्तसन्तापा मोदन्ते दिवि देवताः ।
 तथौषधीरिमाः प्राप्य मोदन्ते भुवि मानवाः ॥

अथ सप्त पुरुषा रसायनं नोपयुञ्जीरन् । तद्यथा ।
 अनात्मवानलसो दरिद्रः प्रमादी व्यसनी पापकृद्भेषजाप-
 मानी चेति । सप्तभिरेव कारणैर्न सन्पद्यते । अज्ञाना-
 दनारम्भादस्थिरचित्तत्वाद्द्वारिद्र्यादनायत्तत्वादधर्मादौषधा-
 लाभाच्चेति ।

अथौषधीर्व्याख्यास्यामः । श्वेतकापोती कृष्णकापोती

गोनसी वाराही कन्या कृत्वातिच्छत्रा करेणुरजा चक्रका
आदित्यपर्णिनी ब्रह्मसुवर्चला आवणी महाआवणी गोलोमी
चाजलोमी महावेगवती चेत्यष्टादश सोमसमवीर्या मही-
षधयो व्याख्याताः । तासां सोमवक्रियाशीः सुतयः शास्त्रेऽ-
भिहितास्तासामागारेऽभिहुतानां याः क्षीरवत्यस्तासां
क्षीरकुडवं सकृदेवोपयुञ्जीत ।

यास्वक्षीरा मूलवत्यस्तासां प्रदेशिनीप्रमाणानि क्षीरि-
काण्डानि प्रमाणमुपयोगे । श्वेतकापोतो समूलपत्रा भक्षदि-
तव्या गोनस्यजगरीक्षणाकापोतीनां सनखमुष्टिं खण्डयः
कल्पयित्वा क्षीरेण विपाच्य परिस्त्रावितमभिहुतञ्च सकृ-
देवोपयुञ्जीत । चक्रकायाः पशुः सकृदेव । ब्रह्मसुवर्चला
सप्तरात्रमुपयोक्तव्या ।

भक्ष्यकल्पेन शेषाणां पञ्च पलानि क्षीराङ्ककथितानि
प्रस्थेऽवशिष्टेऽवतार्य परिस्त्राव्य सकृदेवोपयुञ्जीत । सोम-
वदाहारविहारौ व्याख्यातौ केवलन्तु नवनीतमभ्यङ्गार्धे
शेषं सोमवदानिर्गमादिति ।

भवन्ति चात्र ।

युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनम् ।

कुर्युरेताः क्रमेणैव द्विसाहस्रायुषं नरम् ॥

अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यस्रकन्दनाम्बरः ।

चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यमुददुर्गमे ॥

व्रजन्ति पक्षिणो येन जललम्बाश्च तीक्ष्णदाः ।

गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धगतिः परा ॥

अथ वक्ष्यामि विज्ञानमौषधीनां पृथक् पृथक् ।
 मण्डलैः कपिलैश्चिचैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ॥
 पञ्चारत्निप्रमाणा वा विज्ञेयाजगरौ बुधैः ।
 निष्पत्ता कनकाभासा मूले द्यङ्गुलसम्भिता ॥
 सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ।
 द्विपर्णिनीं मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् ॥
 द्यारत्निमात्रां जानीयाद्गोनसीं गीनसाकृतिम् ।
 सक्षीरां रोमशां मृद्वीं रसेनेक्षुरक्षोपमाम् ॥
 एवं रूपरसाच्चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ।
 कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ॥
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ।
 छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे ॥
 जरामृत्युनिवारिणी श्वेतकापोतिसंस्थिते ।
 कान्तर्वाद्दशभिः पत्रैश्च द्यूराङ्गरुहोपमैः ॥
 कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्था नाम महौषधी ।
 करेणुः सुबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी ॥
 हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ॥
 अजास्तनाभकन्दातु सक्षीरा क्षुपरूपिणी ।
 अजा महौषी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ॥
 श्वेतां विचित्रकुसुमां कान्तादन्या समां क्षुपाम् ।
 चक्रकामाषधीं विद्याज्जरामृत्युनिवारिणीम् ॥
 मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्तांशुककोमलैः ।
 आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी ॥

कनकाभा जलान्तेषु सर्वतः परिसर्पति ।
 सक्षीरा पद्मिनीप्रस्था देवी ब्रह्मसुवर्चला ॥
 अरन्निमात्रक्षुपका पत्रैर्हृद्गुलसन्धितैः ।
 पुष्पैर्नीलोत्पलाकारैः फलैश्चाञ्जनरुन्धिमैः ।
 आवण्णी महती ज्ञेया कनकाभा पद्मस्त्रिनीः ।
 आवण्णी पाण्डुराभासा महाश्रावणिलक्षणा ।
 गौलीमी चाजलीमी च रौनशे कन्दसम्भवे ।
 हंसपादीव विच्छिन्नैः पत्रैर्दूतसमुद्भवैः ॥
 अथवा शङ्खपुष्पी च सप्तम्या सर्वरूपतः ।
 वेगेन महताविष्टा सर्पगिर्विजगन्निधा ।
 एषा वेगवती नाम जायते ह्रस्वदक्षये ।
 सप्तादी सर्वरूपिण्यो दाह्यीषथ्यः प्रकीर्त्तिताः ।
 तासामुद्धरणं कार्यं मन्त्रेणानेन सर्वदा ।
 महेन्द्ररामकृष्णानां ब्राह्मणानां गवामपि ।
 तपसा तेजसा वापि प्रशान्त्यर्थं शिवाय वै ।
 मन्त्रेणानेन मतिमान् सर्वानप्यग्निमन्त्रदेत् ॥
 अश्रद्धधानैरुत्तमैः क्षतज्ञैः पापकर्म्मभिः ।
 नैवासादयितुं शक्याः सोमाः सोमसन्नाहृताः ॥
 पीतावशेषममृतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः ।
 निहितं सोमवीर्यासु सोमे चार्थौषधीपतौ ॥
 देवसुन्दे ऋदवरे तथा सिन्धौ मदानदे ।
 दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुवर्चला ॥
 आदित्यपर्दिनी ज्ञेया तथैवहि हिमक्षये ।

दृश्यतेऽजगरौ नित्यं गोनसी चाम्बुदागमे ॥
 काश्मीरेषु सरो दिथं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ।
 करेणुस्तत्र कन्या च ह्यत्रातिच्छत्रके तथा ॥
 गोलोमी चाजलोमीच महती आवणी तथा ॥
 वसन्ते कृष्णसर्पाख्या गोनसी च प्रदृश्यते ।
 कौशिकीं सरितं तीर्त्वा सञ्जयन्त्यास्तु पूर्वतः ॥
 क्षितिप्रदेशो वल्मीकैराचितो योजनत्रयम् ।
 विज्ञेया तत्र कापोती श्वेता वल्मीकमूर्द्धसु ॥
 मलये नलसेतौ च वेगवत्यौषधी ध्रुवा ।
 कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याञ्च भक्षयेत्तामुपोषितः ।
 सोमवच्चात्र वर्त्तत फलं तावच्च कौर्त्तिकम् ॥
 सर्वा विचेयास्त्वौषध्यः सोमेचाप्यर्बुदे गिरौ ।
 सशृङ्गैर्देवचरितैरम्बुदानीकभेदिभिः ॥
 व्याप्तस्तीर्थैश्च विख्यातैः सिद्धुर्षिसुरसेवितैः ।
 गुहाभिर्भीमरूपाभिः सिंहोन्नादितकुक्षिभिः ॥
 गजालोडिततोयाभिरापगाभिः समन्ततः ।
 विविधैर्धातुभिश्चितैः सर्वत्रैवीपशोभितः ॥

नदीषु शैलेषु सरस्तु चापि पुण्येस्वरण्येषु तथाश्रमेषु ।
 सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः सर्वत्र भूमिर्हि वसूनि धत्ते ।

एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहौषधीगिकं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहसागेऽयं पुरुषः प्राणश्च स्नेहभूयिष्ठाः स्नेहसाध्याश्च भवन्ति । स्नेहोहि पानानुवासनमस्तिष्कशिरोवस्त्युत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणगात्राभ्यङ्गभोजनेषूपयोज्यः ।

तत्र द्वियोनिश्चतुर्विकल्पोऽभिहितः स्नेहः स्नेहगुणाश्च । तत्र जङ्गनेभ्यो गव्यं घृतं प्रधानम् । स्यावरेभ्यस्तिलतैलं प्रधानमिति ।

अत ऊर्ध्वं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च स्यावरस्नेहानुपदेक्ष्यामः ।

तत्र तिलकैरण्डकोशाम्रदन्तीद्रवन्तीसप्तलाशङ्खिनीपलाशविषाणिकागवाक्षीकम्पिलकशम्पाकनीलिनीस्नेहा विरेचयन्ति । जीमूतककुटजकृतवेधनेष्वाकुधामार्गवमदनस्नेहा वामयन्ति । विडङ्गखरमञ्जरीमधुशिग्रुसूर्यवल्लीपौलुसिद्धार्थकज्योतिष्मतीस्नेहाः शिरोविरेचयन्ति ।

करञ्जपूतिककृतमालमातुलुङ्गेङ्गुदौकिराततित्तकस्नेहा दुष्टव्रणेषूपयुज्यन्ते । तुवरककपित्थकम्पिलकभल्लातकपटोलस्नेहा महाव्याधिषु । त्रपुसैर्ज्वरककर्कारकतुम्बीकुआण्डस्नेहा । मूत्रसङ्गेषु । कपोतवङ्गावल्गुजहरीतकीस्नेहाः शर्कराश्लरौषु । कुसुम्भसर्षपातसीपिचुमर्दातिमुक्तकभाण्डौकटुतुम्बीकटभीस्नेहाः प्रमेहेषु । तालनालिकेरपनसनीचपियालविल्वमधूकस्नेह्मातकाम्रातकफलस्नेहाः पित्तसंसृष्टे

वायी । विभीतकभस्मातकपिण्डीतकस्नेहाः कृष्णीकरणे-
अवणकङ्कुटुण्डकस्नेहाः पाण्डुकरणे । शिंशपागुरुसार-
स्नेहा दद्रुकुष्ठकिटिमेघु ।

सर्व एव स्नेहा वातमुपपन्नन्ति । तैलगुणाश्च समासेन
व्याख्याताः ।

अत ऊर्ध्वं कषायस्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ।

तत्र केचिदाहुस्त्वक्पत्रमूलादीनां भागस्तच्चतुर्गुणजल-
मावाप्यचतुर्भागावशेषं निःकात्थापहरेदित्येष कषायपाक-
कल्पः । स्नेहप्रसृतेषु षट्सु चतुर्गुणं द्रवमावाप्य चतुरश्रा-
क्षसमान् भेषजपिण्डानित्येष स्नेहपाककल्पः । एतत्तु
न सम्यक्स्मादागमासिद्धत्वात् ।

पलकुड्वादीनामतो मानन्तु व्याख्यास्यामः ।

तत्र द्वादश ध्यान्यमाषा मध्यमाः सुवर्णमाषकः । ते
षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा वा एकीनविंशति-
र्द्वरणम् । तान्यूर्ध्वतृतीयानि कर्षः । ततश्चोर्ध्वं चतुर्गुण-
मभिवर्द्धयन्तः पलकुड्वप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते तुला
पलशतं तानि विंशतिर्भारः शुष्काणामिदं मानमार्द्रद्रवा-
णाञ्च द्विगुणमिति ।

तत्रान्यतमपरिमाणसंमितानां यथायोगं त्वक्पत्र-
मूलादीनामातपपरिशोषितानां क्वेद्यानि खण्डशङ्खे-
दयित्वा भेद्यान्यणुशेभेदयित्वावकुव्याष्टगुणेन षोडशगुणेन
वाध्रसाभिषिच्य स्थाव्यां चतुर्भागावशिष्टं काथयित्वा-
पहरेदित्येष कषायपाककल्पः स्नेहाच्चतुर्गुणो द्रवः

स्नेहचतुर्थांशो भेषजकल्कस्तदैकव्यं संसृज्य विपचेदित्येष
स्नेहपाककल्पः ।

अथ वा तत्रोदकद्रोणे लक्ष्मणमूलादीनां तुलामावाप्य
चतुर्भागावशिष्टं निःकाथ्यापहरेदित्येष कषायपाककल्पः ।
स्नेहकुडवेभेषजपलं पिष्टं कल्कं चतुर्गुणं द्रवमावाप्य विप-
चेदित्येष स्नेहपाककल्पः ।

भवतश्चात्र ।

स्नेहभेषजतोयानां प्रमाणं यत्र नेरितम् ।

तत्रायं विधिरास्थेयो निर्दिष्टे तत्तदेव तु ॥

अनुक्तद्रवकार्ये तु सर्वत्र सलिलं मतम् ।

कल्ककाथावनिर्द्देशे गणात्तस्मात्प्रयोजयेत् ।

अतज्जङ्घं स्नेहपाकक्रममुपदेक्ष्यामः ।

स तु त्रिविधस्तद्यथा मृदुर्मध्यमः खर इति । तत्र स्ने-
हौषधिविवेकमात्रं यत्र भेषजं स मृदुरिति । मधूर्च्छष्टमिव
विशदमविलेपि भेषजं यत्र स मध्यमः । कृष्णमवसन्नमीषद्विशदं
चिकणं च यत्र भेषजं स खर इति । अतज्जङ्घं दग्धस्नेहो
भवति । तं पुनः साधु साधयेत् । तत्रपानाभ्यवहारयोर्मृदुः ।
नस्याभ्यङ्गयोर्मध्यमः । वस्तिकर्णपूरणयोस्तु खर इति ।

भवतश्चात्र ।

शब्दस्योपशमे प्राप्ते फेणस्योपरमे तथा ।

गन्धवर्णरसादीनां सम्पत्तौ सिद्धिमादिशेत् ॥

घृतस्यैवं विपक्वस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ।

फेणोऽतिमात्रं तैलस्य शेषं घृतवदादिशेत् ॥

अत ऊर्ध्वं स्नेहपानक्रममुपदेक्ष्यामः । अथ लघुकोष्ठा-
यातुरायकृतमङ्गलखस्त्रिवाचनायोदयगिरिशिखरसंस्थिते प्रत-
प्तकनकनिकरपीतलोहिते सवितरि यथाबलं तैलस्य घृतस्य
वा मात्रां पातुं प्रयच्छेत् । पीतमात्रे चीर्णादकेनोपसृज्य
सोपानत्को यथासुखं विहरेत् ।

रुक्षक्षतविषाक्तानां वातपित्तविकारिणाम् ।
हीनश्लेष्मासृतीनाञ्च सर्पिः पानं प्रशस्यते ॥
क्षामिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ।
पिवेयुस्त्रैलशाब्दमात्रं तैलं दाढ्यार्थिनश्चये ॥
व्यायामकर्षिताः शूलस्करेतोरक्तामहारुजः ।
महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ॥
क्रूराशयाः क्लेशसह्य वातार्त्ता दीप्तवक्त्रयः ।
मज्जानमाप्नुयुः सर्वे सर्पिर्वा स्त्रौषधान्वितम् ॥
केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ।
देयं बहुकफे चापि व्योषच्चारसमायुतम् ॥
दोषाणामल्पभूयस्त्वं संसर्गं समवेक्ष्य च ।
शुद्ध्यान्निषष्टिधा भिन्नैः समासव्यासतो रसैः ॥
स्नेहसात्त्यः क्लेशसहः काले नात्युष्णशीतले ।
अच्छमेव पिवेत्स्नेहमच्छपाजं हि पूजितम् ॥
शीतकाले दिवास्नेहमुष्णकाले पिवेन्निशि ।
वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ॥
वातपित्ताधिकस्योष्णे दण्डमूर्च्छीन्मादकारकः ।
शीते वातकफार्त्तस्य गौरवारचिशूलकृत् ॥

स्नेहपीतस्य चेत्तृष्णा पिवेदुष्णोदकं नरः ।
 एवं चातुपशाम्यन्त्यां स्नेहमुष्णान्मुना वमेत्
 दिष्ट्याच्छीतैः शिरः शीतं तोयं चाप्यवगाहयेत् ॥
 या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागगतेऽहनि ।
 सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता ॥
 या मात्रा परिजीर्येत तथार्द्धदिवसे गते ।
 सा वृद्धा वृंहणी चैव मध्यदोषे च पूजिता ।
 या मात्रा परिजीर्येत चतुर्भागवशेषिते ।
 स्नेहनोया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता
 या मात्रा परिजीर्येत्तु तथा परिणतेऽहनि
 ज्ञानिभूच्छीमदान्हित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत्
 अहोरात्रादसन्दुष्टा या मात्रा परिजीर्यति ।
 सा तु कुष्ठविषोन्मादयहापस्मारनाशिनौ ॥
 यथाग्निं प्रथमां मात्रां पाययेत् विचक्षणः ।
 पीतोद्यतिवज्जस्नेहो जनयेत्प्राणसंशयम् ॥
 मिथ्याचाराद्वहुत्वाद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ।
 विष्टभ्यचापि जीर्येत्तं वारिणोष्णेन वामयेत् ॥
 जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिवेत्
 तेनोद्गारी भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ॥
 स्युः पच्यमाने तृडदाहभ्रमसादारतिक्लमाः ।
 परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ॥
 यवागूं पाययेच्चोष्णां कामं क्लिन्नाल्पतण्डुलाम् ।
 देयौ यूषरसौ वापि सुगन्धौ स्नेहवर्जितौ ॥

कृती वात्यल्पसर्पिष्की यवागूर्वा विधीयते ।
 पिवेत्पुहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥
 सप्त रात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ।
 सुकुमारं कृशं वृद्धं शिशुं स्नेहद्विषं तथा ॥
 तृणार्त्तमुष्णकाले च सह भक्तेन पाययेत् ।
 पिप्पल्यो लवणं स्नेहास्रत्वारी दधिमस्तकः ॥
 पीतमैकधमेतद्धि सद्यःस्नेहनमुच्यते ।
 मृष्टमांसरसे स्निग्धा यवागूः सूपकल्पिता ॥
 सक्षुद्रा पीयमाना तु सद्यःस्नेहनमुच्यते ।
 सर्पिष्मती पयःसिद्धा यवागूः स्वल्पतण्डुला ॥
 सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनमुच्यते ।
 शर्कराचूर्णसंसृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ॥
 दुग्धा क्षीरं पिवेद्रूक्षः सद्यःस्नेहनमुच्यते ।
 यवकोलकुलत्यानां काथो भागत्रयान्वितः ॥
 पयोदधिसुराक्षीरघृतभागैः समन्वितः ।
 सिद्धमेतैर्घृतं पीतं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् ॥
 राज्ञे राजसमेभ्यो वा देयमेतद्धृतोत्तमम् ।
 बलहीनेषु वृद्धेषु मृद्वग्निस्त्रीमहात्मसु ॥
 अल्पदोषेषु योज्याः स्युर्य्य योगाः सम्यगीरिताः ॥
 विवर्जयेत्स्नेहपानमजीर्णं चोदरी ज्वरी ॥
 दुर्बलोऽरोचको स्थूलो मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः ।
 च्छर्द्यर्दितः पिपासार्त्तः आन्तः पानक्तमान्वितः ॥
 दत्तवस्त्रिर्विरिक्तश्च वान्तो यश्चापि मानवः ।

अकाले दुर्दिने चैव नच स्नेहं पिवेन्नरः ॥
 अकाले च प्रमूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ।
 स्नेहपानाङ्गवन्त्येषां नृणां नानाविधा गदाः ॥
 गदा वा कृच्छतां यान्ति न सिध्यन्त्यथ वा पुनः ।
 गर्भाशये सशेषाः स्यूरक्तक्लेदमलास्ततः ॥
 स्नेहं जह्यान्निषेवेत पाचनं रुक्षमेव च ।
 दश रात्रात्ततः स्नेहं यथावदवचारयेत् ॥
 पुरीषं ग्रथितं रुक्षं कृच्छ्रादन्नं विपच्यते ।
 उरोविदहते वायुः कोष्ठ्यादुपरि धावति ॥
 दुर्बलं दुर्बलस्यैव रुक्षो भवति मानवः
 ग्लानिः सदनमङ्गानामधस्तात्स्नेहदर्शनम् ॥
 सम्यक् स्निग्धस्य लिङ्गानि स्नेहवेषस्तथैव च ।
 भक्तवेषो मुखस्त्रावो गुददाहः प्रवाहिका ॥
 पुरीषातिप्रवृत्तिश्च भृशस्निग्धस्य लक्षणम् ।
 रुक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रुक्षणम् ॥
 श्यामाककोरदूषान्नतक्रपिण्याकशक्नुभिः ॥

दीप्तान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।
 दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपयोगी पुरुषो भवेत् ॥
 स्नेहो हितो दुर्बलवर्द्धिदेहसन्मुच्यते व्याधिनिपीडितस्य ।
 बलान्वितोभोजनदोषजातैः प्रमर्दितुं तौ सहसा न साध्यौ ।

हात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातः स्नेहावचारणीयं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

चतुर्विधः स्वेदस्तद्यथा । तापस्वेद उष्णस्वेद उपनाह-
स्वेदोद्वस्वेद इति । अत्र सर्वस्वेदविकल्पावरोधः ।

तत्र तापस्वेदः । पाणिकांस्यकन्दुकपालवालुकावस्त्रैः
प्रयुज्यते शयानस्यचाङ्गतापो बहुशः खादिराङ्गारैरिति ।

उष्णस्वेदस्तु कपालपाषाणेष्टकालोहपिण्डानग्निवर्णान-
द्गिरासिञ्चेदन्मृद्वथैर्वातैराद्र्लक्तकपरिवेष्टितमङ्गप्रदेशं स्वेद-
येत् । मांसरसपयोदधिधान्यान्मवातहरपत्रभङ्गकाथपूर्णां
वा कुम्भीमनुतप्तां प्रावृत्त्योष्माणं गृह्णीयात् । पार्श्वच्छिद्रेण
वा कुम्भेनाधोमुखेन तस्य मुखमभिन्धाय तस्मिन् छिद्रे
हस्तिशुण्डाकारां नाडीं प्रणिधाय तं स्वेदयेत् ।

सुखोपविष्टं स्वथ्यक्तं गुरुप्रावरणावृतम् ।

हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥

सुखा सर्वाङ्गगा ह्येषा न च क्लिश्नाति मानवम् ।

व्यामार्द्धमात्रा त्रिवर्का हस्तिहस्तसमाकृतिः ॥

स्वेदनार्थं हिता नाडी कैलिञ्ची हस्तिशुण्डिका ।

पुरुषायाममात्राञ्च भूमिसुत्कीर्य खादिरैः ॥

काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्यान्मवारिभिः ।

पत्रभङ्गैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्ततः ॥

पूर्ववत्स्वेदयेद्दग्ध्वा भस्मापोह्यापि वा शिलाम् ।

पूर्ववत् कुटीं वा चतुर्वारां कृत्वा तस्यासुपविष्ट-

स्यान्तश्चतुर्द्वारेऽङ्गारानुपसन्वाय तं स्वेदयेत् । धान्वादि
वा सम्यगुपस्वेद्यास्तीर्यकिलिञ्चेऽन्यस्मिन्वा नत्प्रतिरूपकं
शयानं प्रावृत्य स्वेदयेदेवं पांशुगोशक्तुष्वुसपलालोष्पभिः
स्वेदयेत् ।

उपनाहस्वेदस्तु वातहरमूलकत्कैरस्त्रपिष्टैर्लवणप्रगाढैः
सुस्निग्धैः सुरैः शैः प्रदिह्य स्वेदयेत् । एवं काकोल्यादिभिः
सुरसादिभिस्तिलातसीः पक्वैः कृशरापायसोष्कारिकाभिः
र्वेश्वरैः शाल्वैर्वा तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् ।

द्रवस्वेदस्तु वातहरद्रव्यकायपूर्णैः कोष्ण कटाहैः द्रोष्ठा
वा विगाह्य स्वेदयेत् । एवं पयोमांसरजसूतैश्च धान्वादि
वृतवसासूत्रैश्च वगाहेत सुखोष्णैः कषायैः परित्रिष्टेदिहति

तत्र तापोष्णस्वेदौ विशेषतः श्लेष्मणौ । उपनाहस्वेदं
वातघ्नः । अन्यतरस्मिन्पित्तसंसृष्टे द्रवस्वेद इति शक्येदेः ।
निते वायौ निवातातपगुरुप्रावरणनियुद्धाध्वव्यायामभावश्च
रणमर्षैः स्वेदमुत्पादयेदिति ।

भवन्ति चात्र ।

चतुर्विधो योऽभिहितो द्विधा स्वेदः प्रमुच्यते ।

सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावयवे तथा ॥

येषां नष्टं विधातव्यं वस्तिश्चैव हि देहिनाम् ।

शीघ्रनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्यास्तु ते मताः ॥

पश्चात्स्वेद्या हते शल्ये मूढगर्भानुपदवाः ।

सम्यक् प्रजाता काले या पश्चात्स्वेद्या विजानता ॥

स्वेद्यं पूर्वं च पश्चाच्च भगन्दर्यर्शसस्तथा ।

अश्रम्याचातुरो जन्तुः शेषान् शास्त्रे प्रचक्ष्महे ॥

नानभ्यक्ते नापि चासिग्धदेहे खेदो योज्यः खेदविद्भिः कथञ्चित् ॥
 दृष्टं लोके काष्ठमसिग्धमाशु गच्छेद्भङ्गं खेदयोगैर्गृहीतम् ॥
 अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां श्रोतसां निर्मलत्वम् ।
 कुर्यात्खेदो हन्ति निद्रां सतन्द्रां मन्थीं क्षब्धां श्लेष्टयेदाशु युक्तः ॥
 स्नेहक्तिन्ना धातुसंज्ञा च दोषाः स्वस्थानस्था ये च मार्गेषु लीनाः ।
 सम्यक्खेदैर्योजितैस्ते द्रवत्वं प्राप्ताः कोष्ठं यान्ति देहादशेषात् ॥
 खेदाद्धावो व्याधिहानिर्लघुत्वं शीतार्थित्वं मार्दवं चातुरस्य ।
 सम्यक् खिन्नं लक्षणं प्राहुरेतन्मिथ्या खिन्नं व्यत्ययेनैतदेव ॥
 खिन्नेऽत्यर्थं सन्धिपीडा विदाहः स्फोटोत्पत्तिः पित्तरक्तप्रकोपः ।
 मूर्च्छाभ्रान्तिर्द्वाहदृष्टे क्लमश्च कुर्यात्तूर्णं तत्र शीतं विधानम् ॥
 पाण्डुरर्ध्वेही पित्तरक्तीक्षयात्तः क्षामोऽजीर्णो चोदरात्तो विषात्तः ।
 तच्छ्रयार्त्तो गर्भिणी पीतमद्योनैते खेद्या यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥
 खेदादेषां यान्तिदेहा विनाशश्चासाध्यत्वं यान्ति चैषां विकाराः ।

एतेषां खेदसाध्या ये व्याधयस्तेषु बुद्धिमान् ।

मृदून्खेदान् प्रयुञ्जीत तथा हृन्मृक्कदृष्टिषु ॥

सर्वान् खेदान्निवाते च जीर्णान्नस्यावचारयेत् ।

स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ॥

खिद्यमानस्य च सुहृद्दयं शीतलैः स्पृशेत् ।

सम्यक् खिन्नं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ॥

स्वभ्यक्तं प्रावृताङ्गञ्च निवातशरणस्थितम् ।

भोजयेदनभिव्यन्दि सर्वं वाचारमादिशेत् ।

त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनसाध्योपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

दोषाः क्षीणा वृंहयितव्याः कुपिताः प्रशमयितव्या वृद्धा निर्हृत्तव्याः समाः परिपाल्या इति सिद्धान्तः । प्राधान्येन वमनविरेचने वर्त्तते निर्हरणे दोषाणाम् । तस्मात्तयोर्विधानमुच्यमानमुपधारय ।

तथातुरं सिग्धं स्निग्धमभिष्यन्दिभिराहारैरनवबद्धदोषमवलोक्य श्लेष्मणं पाययितास्मैति सम्भोजयेत् तीक्ष्णाग्निं बलवन्तं बहुदोषं महाव्याधिपरीतं वमनसाध्यञ्च ।

भवति चात्र ।

पेशलैर्विविधैरन्नेर्होषानुक्लेश्य देहिनः ।

सिग्धस्निग्धाय वमनं दत्तं सम्यक्प्रवर्त्तते ॥

अथापेरद्युः पूर्वाह्ने साधारणे काले वमनद्रव्यकषायकल्कचूर्णसंस्नेहानामन्यतमस्य मात्रां पाययित्वा वामयेत् । यथायोगं कोष्ठविशेषमवेक्ष्यासात्प्रग्वीभत्सदुर्गन्धदुर्दर्शनानि च वमनानि विदध्यात् । अतो द्विपरीतानि विरेचनानि ।

तत्र सुकुमारं कृशं बालं वृद्धं भीरुं वा वमनसाध्येषु विकारेषु क्षीरदधितक्रयवागूनामन्यतममाकण्ठं पाययेत् । पीतौषधञ्च पाणिभिरग्नितप्तैः प्रताप्यमानं सुहृत्तं सुपेक्षितम् ।

तस्य च स्वेदप्रादुर्भावेण शिथिलतामापन्नं स्वेभ्यः स्थानेभ्यः प्रचलितं कुक्षिमनुसृतं जानीयात्ततः प्रवृत्तहृत्तासं

ज्ञात्वा जानुनात्रासनोपविष्टमात्रैर्ललाटे पृष्ठे पार्श्वयोः
कण्ठे च पाणिभिः सुपरिगृहीतमङ्गुलीगन्धर्वहस्तोत्पलनाला-
नामन्यतमेन कण्ठमभिसृशन्तं वामयेत्तावद्यावत्सम्य-
ग्वान्तलिङ्गानीति ।

भवतश्चात्र ।

कफप्रसेकं हृदयाविशुद्धिं कण्डूच्च दुःखहर्तलिङ्गमाहुः ।
पित्तातियोगञ्च विसंज्ञताञ्च हृत्कण्ठपीडामपि चातिवान्ते ॥
पित्ते कफस्थानुसुखं प्रवृत्ते शुद्धेषु हृत्कण्ठशिरःसु चापि ।
लघौ च देहे कफसंस्त्रवे च स्थितेसुवान्तं पुरुषं व्यवस्थेत् ।

सम्यग्वान्तं चैनमभिसमीक्ष्य स्नेहनविरेचनशमनानां
धूमानामन्यतमं सामर्थ्यतः पाययित्वाचारिकमादिशेत् ।

भवन्तिचात्र ।

ततोऽपराङ्गे शुचिशुद्धदेहसुष्णाभिरग्निः परिषिक्तगात्रम् ।
कुलत्थमुद्गाढकिजाङ्गलानां यूपैरसैर्वाप्युपभोजयेत्तु ॥
कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौर्गन्ध्यविषोपसर्गाः ।
कफप्रसेकग्रहणीप्रदोषा न सन्ति जन्तोर्विमंतः कदाचित् ।
क्षिप्त्वे तरौ पुष्पफलप्ररोहा यथा विनाशं सहसा ब्रजन्ति ॥
तथाहृते स्नेहणि शोधनेन तज्जा विकाराः प्रशमं प्रयान्ति ।
न वामयेत्तैर्मिरिकोर्द्ध्वातगुल्मीदरप्लीहकृमिश्रमार्त्तान् ॥
स्थूलक्षतक्षीणक्षशातिवृद्धमूत्रातुराग्नेवलवातरोगान् ।
स्वरोपघाताध्ययनप्रसक्तदुःखहर्दिदुःकोष्ठदृढार्त्तबालान् ॥
ऊर्द्धाक्षपित्तिक्षुधितातिरूक्षगर्भिण्युदावर्त्तिं निरूहितांश्च ।
अवस्यवमनाद्रोगाः कञ्चुतां यान्ति देहिनाम् ।

असाध्यतां वा गच्छन्ति नैते वाय्वास्तुतः स्मृताः ।

एतेऽप्यजीर्णव्यथिता वाय्वा ये च विशातुराः ।

अतीव चोत्प्लवकफास्ते च सुर्मधुकाम्बुना ॥

वाय्वास्तु विषशोषस्तन्यदोषविषममन्दान्युन्मादापस्मार-
श्लोपदार्बुदविदारिकामेदोमेहगरज्वरारुच्यपचामातौसारह-
द्रोगचित्तविभ्रमविसर्पविद्रव्यजीर्णमुखप्रसेकहृत्तासश्वासका-
सपीनसपूतीनासकण्ठौष्ठवक्त्रपाककर्णश्रावाधिजिह्वोपजिह्वि-
कागलगुण्डिकाधः शोणितपित्तनः कफस्थानजेषु विकारे-
ष्वन्येषु कफव्याधिपरीतेष्विति ।

विरेचनमपि स्निग्धस्निग्धाय वान्ताय च देयम् । अथा-
तुरं श्लोविरेचनं पाथयितास्मैति लडु भोजयेत् फलाग्न-
सुष्णोदकं चैनमनुपाययेत् । अथापरेऽहनि विगतश्लेष्माण-
मातुरोपक्रमणीयादवेक्ष्यातुरमथास्मै औषधमात्रान्मातुं
प्रयच्छेत् ।

तत्र मृदुः क्रूरो मध्य इति त्रिविधः कोटो भवति ।
तत्र बहुपित्तोमृदुः स दुग्धेनापि विरिच्यते बहुवातक्षेपा
क्रूरः स दुर्विरेच्यः । समदोषो मध्यमः स साधारण इति ।
तत्र मृदौ मात्रा मृद्वौ तीक्ष्णा क्रूरे मध्ये मध्या कर्त्तव्येति ।
पीतौषधश्च तन्मनाः शय्याभ्यासे विरिच्यते ।

विरेचनं पीतवांस्तु न वेगान्धारयेद्बुधः ।

निवातशायी शीतास्तु न स्पृशेन्न प्रवाहयेत् ॥

यथा च वमने प्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण
गच्छन्ति । एवं विरेचने मृतपुरीषपित्तौषधकफा इति ।

भवन्ति चात्र ।

स्यादुर्विरिक्तो कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसादः ।
 हृत्कुल्यशुद्धिः परिदाहकण्डूविण्मूत्रसङ्गाश्च न सद्विरिक्ते ॥
 मूर्च्छागुदभ्रं शकफातिक्लेशाः शूलोक्तमद्यातिविरिक्तलिङ्गम् ।
 गतेषु दोषेषु कफान्वितेषु नाभ्या लघुत्वे मनसश्च तुष्टौ ॥
 गतेऽनिले चाप्यनुलोमभावं सम्यग्विरिक्तं मतुजं व्यवस्येत् ॥
 मन्दाग्निमक्षीणमसद्विरिक्तं न पाययेताहनि तत्र पेयाम् ।
 क्षीणं दृढात्तं सुविरेचितञ्च तन्वीमशीतां लघु पाययेत् ॥
 बुद्धेः प्रसादं बलमिन्द्रियाणां धातुस्थिरत्वं बलमग्निदीप्तिम् ।
 चिराच्च पाकं वयसः करोति विरेचनं सम्यगुपास्यमानम् ॥
 यथौदकानामुदकेऽपनीते चरस्थिराणां भवति प्रणाशः ।
 पित्ते हृते त्वेवमुपद्रवाणां पित्तात्मकानां भवति प्रणाशः ॥
 मन्दान्यतिसूहितवालवृद्धस्थूलाः क्षतक्षीणभयोपतप्ताः ।
 श्रान्तस्तृडान्तोऽपरिजीर्णभक्तो गर्भिण्यधोगच्छति यस्य चासृक् ॥
 नवप्रतिश्यामदात्ययी च नवज्वरौ या च नवप्रसूता ।
 शल्यादिताश्चाप्यविरेचनीयाः सूहादिभिर्येत्वनुपप्लुताश्च ॥
 अत्यर्थपित्ताभिपरीतदेहान्विरेचयेत्तानपि मन्दवीर्यैः ।
 विरेचनेर्यान्ति नरा विनाशमज्ञप्रयुक्तैरविरेचनीयाः ॥
 विरेच्यास्तु ज्वरगरारुच्यर्शोऽर्बुदोदरयन्थिविद्रधिपाण्डुरोगा
 पक्षारहृद्रोगवातरक्तभगन्दरच्छर्दिद्योनिरोगविसर्पगुल्फपक्षाग्रच
 रुग्विवन्धविस्त्रचिकालसकमुत्राघातकुष्ठविस्फोटकप्रमेहानाह
 श्लीहशोफवृद्धिशूलक्षतक्षाराग्निदग्धदुष्टव्रणाक्षिपाककाचतिमिरा
 भिव्यन्दशिरःकर्णाक्षिनासास्यगुदमेढ्रदाहोर्द्ध्वरक्तपित्तकमिकी

ष्ठिनः पित्तस्थानजेषु विकारेष्वन्येषु च पैक्तिकव्याधिपरीता इति ।

सरलसौक्ष्म्यतैक्ष्ण्यैश्चाविकाशितैर्विरेचनम् ।

वमनन्तु हरेद्दोषप्रकृत्यागतमन्यथा ॥

यात्यधीदोषमादाय पच्यमानं विरेचनम् ।

गुणोत्कर्षाद्भ्रजत्युद्धमपक्वं वमनं पुनः ॥

मृदुकोष्ठस्य दीप्ताग्नेरतितोदणं विरेचनम् ।

न सम्यग्निर्हरेद्दोषानतिवेगप्रधावितान् ॥

पीतं यद्दोषधं प्रातर्भुक्तपाकसमे क्षणे ।

पक्तिं गच्छति दोषांश्च निर्हरेत्तत्प्रशस्यते ॥

दुर्बलस्य चलान्दोषानल्पा नल्पान् पुनः पुनः ।

हरेत् प्रभूतानल्पांस्तु शमयेत्प्रच्युतानपि ॥

हरेद्दोषांश्चलान्पक्वान्बलिनो दुर्बलस्य च ।

चलाह्युपेक्षितादोषाः क्लेशयेयुश्चिरं नरम् ॥

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठञ्च सचारलवणैर्धृतैः ।

सन्धुचिताग्निं स्निग्धञ्च स्निग्धञ्चैव विरेचयेत् ॥

स्निग्धस्निग्धस्य भैषज्यैर्दोषस्तत्क्लेशितो बलात् ।

विलीयते न मार्गेषु स्निग्धे भाण्ड इवोदकम् ॥

नचातिस्रो हपीतस्तु पिबेत्स्रो हविरेचनम् ।

दोषाः प्रचलिताः स्थानाद्भूयः स्निध्यन्ति वर्त्मसु ॥

विषाभिघातपिङ्गकाशोफपाण्डुविसर्पिणः ।

नातिसिग्धा विशोद्धाः स्युस्तथा कुष्ठप्रमेहिणः ॥

विरुध्य स्रोहसात्यन्तु भूयः संसृज्या शोधयेत् ॥

तेन दोषा हृतास्तस्य भवन्ति बलवर्द्धनाः ॥

प्रागपीतं नरं शीघ्रं पाययेत्तौषधं मृदु ।
 ततो विज्ञातकोष्ठस्य कार्यं संशोधनं पुनः ॥
 सुखं दृष्टफलं हृद्यमल्पमात्रं महागुणम् ।
 व्यापत्स्वल्पात्ययं चापि पिवेन्नृपतिरौषधम् ॥
 स्नेहस्त्रिदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं पिवेत् ।
 दारुशुष्कमिवानामि देहस्तस्य विशीर्यते ॥
 स्नेहस्त्रिदप्रचलिता रसैः स्निग्धैरुदीरिताः ।
 दोषाः कोष्ठगता जन्तोः सुखा हर्तुं विशोधनैः ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो वमनविरेचनव्यापचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्चदशधा व्याप-
 द्यते तत्र वमनस्याधोगतिरूर्ध्वं विरेचनस्येति पृथक् । सामा-
 न्यमुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिकदोषाप-
 हृतत्वं वातशूलमयोगितियोगौ जीवादानमाधानं परिक-
 र्तिका परिस्त्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्ध इति ।

तत्र बुभुक्षापीडितस्यातितीक्ष्णग्रेष्मदुकोष्ठस्यचावतिष्ठ-
 मानं दुर्बलस्य वा गुणसामान्यभावाद्दमनमधोगच्छति ।
 तत्रेक्षितानवाग्निर्दोषोत्कर्षश्च तमाशु सूत्रयित्वा भूयस्ती-
 क्ष्णतरैर्वाभयेत् । अपरिशुद्धामाशयस्योत्कृष्टश्लेष्मणः सशेषा-

नस्य वाऽह्वयमतिभृप्रतविरेचनं पीतमूर्द्धं गच्छति तत्रा
शुद्धामाशयमुल्लङ्घ्यन्ते आणमाशु वामदित्वा भूयस्तोक्ष्णतरेवि-
रेचयेत् । आमान्वये त्वामवत्संविधानम् । अह्वयेऽतिप्रभृते
च ह्वयं प्रमाणं युक्तञ्च । अत ऊर्द्धं कुत्तिष्ठत्यौषधेन तृतीयं
पाययेत् । ततस्त्वेन मधुघृतफाणितमुक्तेलेहैर्विरेचयेत् ।

दोषविग्रथितमल्पमौषधमवस्थितमूर्द्धं भागिकनर्धाभागिकं
वा न संस्रयति दोषान् । तत्र तृणापार्श्वशूलं हृदिर्मूर्च्छा-
पर्वभेदो हृत्कासारत्युद्वाराविशुद्धिश्च भवति । तमुष्णाभिर-
ङ्गिराशु वामयेत् । सावशेषौषधमतिप्रधावितदोषमतिबल-
मसम्यग्विरिक्तमप्येवं वामयेत् । क्रूरकोष्ठस्यातितोक्ष्णाग्नेर-
ल्पमौषधमल्पगुणं वा भक्तवत्पाकमुपैति तत्र समुदीर्णा दोषा
यथा कालमनिर्द्ध्यमाणा व्याधिं बलविभ्रमञ्चापादयन्ति ।
तमनल्पममन्दमौषधञ्च पाययेत् । अस्निग्धस्निग्धेनाल्पगुणं
वा भेषजमुपयुक्तमल्पान्दोषान् हन्ति ।

तत्र वमने दोषशेषः गौरवमुत्क्षेपं हृदयाविशुद्धिं
व्याधिवृद्धिं करोति तत्र यथायोगं पाययित्वा वामयेद्दृढतरम् ।
विरेचने गुदपरिकर्तनमाभ्रानं शिरोगौरवमनिस्सरणं वा
वायोर्वाधिवृद्धिं करोति । तमुपपाद्य भूयःस्नेहस्वेदाभ्यां
विरेचयेद्दृढतरम् । दृढं बहुप्रचलितदोषं वा तृतीये दिवसेऽ-
ल्पगुणं चेति ।

अस्निग्धस्निग्धेन रुचमौषधमुपयुक्तमब्रह्मचारिणा वा
वायुं कोपयति । तत्र वायुः प्रकुपितः पार्श्वपृष्ठश्रोणिमन्या-
मर्म्मशूलं मूर्च्छां भ्रमं संज्ञानाशञ्च करोति । तमभ्यज्य

धान्यस्वेदेन स्वेदयित्वा यष्टीमधुकाविपक्वेन तैलेनानुवासयेत् ।
 स्नेहस्वेदाभ्यामविभावितशरीरेणाल्पमौषधमल्पगुणं वा पीत-
 मूर्द्धमधोवा नाभ्येति दोषांश्चीत्क्षिश्य तैः सह बलक्षय-
 मापादयति । तत्राधानं हृदयग्रहसृष्ट्या मूर्च्छा दाहश्च
 भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वामयेन्नदनफललवणा-
 म्बुभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरैः कषायैश्च । दुर्बान्तस्य तु समुत्-
 क्षिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्वययुकुष्ठपिडकाज्वराङ्ग-
 मर्दननिस्त्रोदनानि कुर्वन्ति । ततस्तानवशिष्टाऋहौषधेनाप-
 हरेत् । अस्निग्धस्निग्धस्य मृदुविरिक्तस्याधोनाभेःस्तब्धपूर्ण-
 दरता शूलं वातपुरीषमङ्गः कण्डूमण्डलप्रादुर्भावी भवति
 तमास्याप्य पुनःसंस्नेह्य विरेचयेत्तीक्ष्णेन । नातिवप्रत्तमाने
 तिष्ठति वा दुष्टसंशोधने तत्सन्तेजनार्थनुष्णोदकं पाययेत्
 पाणितापैश्च पाश्चोदरमुपस्वेदयेत् । ततःप्रवर्त्तन्ते दोषाः ।
 अनुप्रवृत्ते चाल्पदोषे जीर्णौषधं बहुदोषमहःशेषं बलञ्चावेक्ष्य
 भूयोमात्रां विदध्यात् । अप्रवृत्तदोषं दशरात्रादूर्द्धमुपसंस्कृत-
 न्देहं स्नेहस्वेदाभ्यां भूयः शोधयेत् । दुर्विरेचमास्याप्य पुनः
 संस्नेह्य विरेचयेत् ।

क्रीमयलोभैर्वेगाघातशीलाः प्रायशः स्त्रियो राजसमी-
 पस्या वणिजः श्रोत्रियाश्च भवन्ति । तस्मादेते दुर्विरेच्या
 बहुवातत्वादत एव तानतिस्निग्धान् स्नेदोपपन्नान् शोधयेत् ।
 स्निग्धस्निग्धस्यातिमात्रमतिमृदुकीष्टस्य वा तीक्ष्णाधिकदत्त-
 मौषधमतियोगं कुर्यात् ।

तत्र वमनातियोगे पित्तातिप्रवृत्तिर्बलविस्मसौ वात-

कोपश्च बलवान् भवति तं घृतेनाभ्यज्यावगाह्य शीतास्वप्नु
शर्करामधुमिश्रैर्लेहैरुपचरेद्यथास्वम् । विरेचनातियोगे कफ-
स्यातिप्रवृत्तिरुत्तरकालञ्च सरक्तस्य तत्रापि बलविसंमो
वातकोपश्च बलवान् भवति तमतिशीताम्बुभिः परिषिच्याव-
गाह्य वा शीतैस्तण्डुलाम्बुभिर्मधुमिश्रैश्छर्दयेत् । पिच्छा-
वसिं चास्मै दद्यात् क्षीरसर्पिषाचैनमनुवासयेत् प्रियङ्गुादि
चास्मै तण्डुलाम्बुना पातुं प्रयच्छेत् । क्षीररसयोश्चान्यतरेण
भोजयेत् ।

तस्मिन्नेव वमनातियोगे प्रवृद्धे शोणितं श्लैवति छर्द-
यति वा तत्र जिह्वा निःसरणमक्षोव्याहृतिर्हनुसंहननं दृष्ट्वा
हिक्काज्वरो वैसंश्रयमित्युवद्रवा भवन्ति तमजासृक्कान्दनो-
शीराञ्जनलाजचूर्णैः सशर्करोदकैर्मन्यं पाययेत् । फलरसैर्वा
सघृतक्षौद्रशर्करैः शुङ्गाभिर्वा वटादीनां पेयां सिद्धां सक्षौद्रां
वर्चोग्राहिभिर्वा पयसा जाङ्गलरसेन वा भोजयेत् । अति-
सुतशोणितविधानेनोपचरेत् ।

जिह्वामतिसर्पितान्त्रिकटुकलवणचूर्णप्रघृष्टां तिलद्राक्षा-
प्रलिप्तां वा पीडयेत् प्रविष्टायामग्नौ न्ये तस्य पुरस्तात्स्वा-
दयेयुः । व्यावृत्ते चाक्षिणी घृताभ्यक्ते पीडयेत् । हनुसंह-
नने वातश्लेष्महरं नस्यं स्वेदांश्च विदध्यात् । दृष्ट्वादिषु
च यथास्वं प्रतिकुर्वीत । विसंज्ञे वेणुवीणागीतस्वनं श्रावयेत् ।

विरेचनातियोगे च सचन्द्रकं सलिलमधःस्रवति
ततो मांसधावनप्रकाशमुत्तरकालं जीवशोणितञ्च ततो गुद-
निःसरणं वेपथुर्वमनातियोगोपद्रवाश्चास्य भवन्ति तमपि

निःसृतशोणितविधानेनीपचरेत् । निःसर्पितगुदस्य गुदम-
भ्यज्य परिस्त्रेद्यान्तःपीडयेत् क्षुद्ररोगचिकित्सितं वा वीचेत् ।
वेपथौ वातव्याधिविधानं कुर्वीत । जिक्कानिस्मरणादिषूक्तः
प्रतीकारः । अतिप्रवृत्ते वा जीवशोणिते काश्मरीफलवद-
रीदूर्वोशीरैः शृतेन पयसा घृतमण्डाञ्जनयुक्तेन सुशीतेना-
स्थापयेत् । न्यग्रोधादिकषायचीरेक्षुरसघृतशोणितसंसृष्टै-
र्दैनं वस्तिभिरुपाचरेत् । शोणितशोवने रक्तपित्तरक्ताती-
सारक्रियाश्चास्य विदध्यात् । न्यग्रोधादिश्चास्य विदध्यात्पा-
नभोजनेषु ।

जीवशोणितरक्तपित्तयोश्च जिज्ञासार्थं तस्मिन् पित्तुष्णोत्
वाक्षिपेत् । यद्युष्णोदकप्रक्षालितमपि वस्त्रं रञ्जयति
तज्जीवशोणितमवगन्तव्यं सभक्तं च शुने दद्यात् शक्तुसंमिश्रं
वा स यद्युपभुञ्जीत तज्जीवशोणितमवगन्तव्यम् ।

सशेषान्नेन बहुदोषेण रूक्षेणानिलप्रायकोष्ठेनानुष्णम-
सिन्धुं वा पीतमौषधमाध्नापयति तत्रानिलमूत्रपुरीषसङ्गः
समुन्नद्धोदरतापार्श्वभङ्गी गुदवस्तिनिस्तोदनं भक्तारुचिश्च
भवति तच्चाधानमभित्याचक्षते तमुपस्त्रेद्यानाहवर्त्तिदीपनवस्ति-
क्रियाभिरुपचरेत् ।

क्षामेणातिमृदुकोष्ठेन मन्दाग्निना रूक्षेण वातित्तीक्ष्णो-
ष्णातिलवणमतिरूक्षं वा पीतमौषधं पित्तानिलौ प्रदूष्य
परिकर्त्तिकामापादयति तत्र गुदनाभिमेद्रवस्तिशिरःसु परि-
कर्त्तनमनिलसङ्गी वायुविष्टम्भो भक्तारुचिश्च भवति तत्र
पिच्छावस्तिर्यष्टीमधुककृष्णतिलकल्कमधुघृतयुक्तः । शीता-

मृपपरिषिक्तञ्चैनं पयसाभुक्तवन्तं घृतमण्डेन यष्टीमधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत् ।

क्रूरकोऽस्यातिप्रभूतदोषस्य मृद्वौषधमवचारितं ससु-
क्ष्मिष्य दोषान्न निःशेषानपहरति ततस्ते दोषाः परिस्त्राव-
मापादयन्ति तत्र रं.र्वल्योदरविष्टभ्रातृचिगात्रसदनानि
भवन्ति सवेदनौ चा य पित्तस्त्रेष्माणौ परिस्त्रवतस्तं परिस्त्राव-
मित्याचक्षते तमजकर्णधवतिनिशपलाशकषायैर्मधुरसंयुक्तैरा-
स्थापयेत् । उपशान्तदोषं सिग्धञ्च भूयः संशीधयेत् ।
अतिरूचेऽतिस्निग्धे वा भेषजमवचारितमप्राप्तं वा वातवर्द्ध-
उदौरेयेत् । वेगाघातेन वा प्रवाहिका भवति तत्र सवानं
सदाहं सशूलं सशेतं सपिच्छिलं कृष्णं रक्तं वा मृशं प्रवाह-
माणः कफमुपविशति तं परिस्त्रावविधानेनोपचरेत् ।

यस्तुर्द्धमधोवा भेषजवेगं प्रवृत्तमज्ञत्वाद्विनिहन्ति तस्यो-
पसरणं हृदि कुर्वन्ति दोषाः । तत्र प्रधानमर्मसन्तापाहे-
दनाभिरत्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् किटकिटायते उद्गताक्षौ
जिह्वां खादति प्रताम्यत्यचेताश्च भवति तं परिवर्जयन्ति
मूर्खाः । तमभ्यज्य धान्यस्त्रेदेन स्त्रेदयेद्यष्टिमधुकसिद्धेन
च तैलेनानुवासयेत् । शिरोविरेचनं चास्त्रौ तीक्ष्णं विद-
ध्यात् । ततो यष्टिमधुकमिश्रेण तण्डुलाम्बुना च्छेदयेद्यथा
दोषोच्छ्रायेण चैनं वस्तिभिरुपाचरेत् ।

यस्तुर्द्धमधोवा प्रवृत्तदोषः शीतागारमुदकमनिलमन्य-
द्वासेवेत । तस्य दोषाः श्रोतःस्त्रवलीयमानाः घनीभावमा-
पन्ना वातमूत्रशक्ताहमापाद्य विवर्धन्ते तस्याटोपो दाहो

ज्वरो वेदनाश्च तीव्रा भवन्ति तन्नाशु वामयित्वा प्राप्तकालां क्रियां कुर्वीत । अधोभागेत्पधोभागहरद्रव्यसन्धवान्ममूत्र-संसृष्टं विरेचनं पाययेत् । आस्थापनमनुवासनञ्च यथा-दोषं विदध्यात् । यथादोषमाहारक्रमञ्चोभयतोभागेतृप-द्रवविशेषान्यथास्वं प्रतिकुर्वीत ।

यातुविरेचने गुदपरिकर्त्तिका तद्वमने कण्ठक्षणं यदधः परिश्रवणं सज्जर्द्धभागे श्लेष्मप्रसेको यात्वधः प्रवा-हिका साठर्द्धशुष्कोद्गारा इति ।

भवति चात्र ।

चास्त्वेता व्यापदः प्रोक्ता दश पञ्च च तत्त्वतः ।

एता विरेकातिथोगदुर्व्योगायोगजाः स्मृताः ॥

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातीनेत्रवस्तिप्रमाणप्रविभागचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिकर्म प्रधानतममाहुरा-चार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वादस्तेरिह वस्तिर्नानाविध-द्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसङ्ग्रहणानि करोति । क्षीणशुक्रं वाजी करोति कृशं वृंहयति स्थूलं कर्षयति चक्षुः प्रीणयति बलीपलितमुपहन्ति वयःस्थापयति । शरीरोप-चयं वर्णबलमारोग्यमायुषः परिवृद्धिञ्च करोति वस्तिः सम्य-

गुणसितः । तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्यायशिरोरोगा-
धिमन्यादिताक्षेपकपक्षाघातैकाङ्गमर्वाङ्गरोगाभ्यानोदग्गर्करा-
शूलवृद्ध्युपदंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशीणितवातमूत्रपुरीषो-
दावर्त्तशक्रार्त्तवस्तन्यनाशहृद्गुमन्याग्रहाशीऽश्मरीन्मृद्वगर्भप्र-
भृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते । भवति चात्र ।

वस्तिर्वाते च पित्ते च कफे रक्ते च शस्यते ।

संसर्गं सन्निपाते च वस्तिरेव हितः सदा ।

तत्र सांवत्सरिकाष्टद्विरष्टवर्षाणां षड्दशङ्गुलप्रमाणानि
कनिष्ठिकानामिकामध्यमाङ्गुलिपरिणाहान्यग्रेऽष्टङ्गुलं नहा-
ङ्गुलार्द्धद्वितीयाङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकानि कान्येवद्विप्रदन्ता-
ङ्गुलतुल्यप्रवेशानि सुङ्गमाषकलायमात्रस्त्रोतांसि विदध्यान्ने-
त्राणि तेषु त्वास्थापनद्रव्यप्रमाणमातुरहस्तसम्मितेन प्रसृतेन
सम्मितौ प्रसृतौ द्वौ चत्वारोऽष्टौ विधेयाः ।

भवति चात्र ।

वर्षोत्तरेषु नेत्राणां वस्तिमानस्य चैव हि ।

वयोबलशरीराणि समीक्ष्य वर्द्धयेद्विधिम् ॥

पञ्चविंशतेरर्द्धं द्वादशाङ्गुलं मूलेऽङ्गुलीदरपरीणाहमये
कनिष्ठिकोदरपरीणाहमये त्र्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं गृध्रपत्र-
नाङ्गुलतुल्यप्रवेशं कोलास्थिमात्रं छिद्रं क्लिन्नकलायमात्रं
छिद्रमित्येके । सर्वाणि मूले वस्तिनिबन्धनार्थं द्विकर्णि-
कानि । आस्थापनद्रव्यप्रमाणं तु विहिता द्वादशप्रसृताः ।
सप्ततेस्तुर्द्धं नेत्रप्रमाणमेतदेवद्रव्यप्रमाणन्तु द्विरष्टवर्षवत् ।

तत्र नेत्राणि सुवर्णरजतताम्राद्यौरीतिदन्तशृङ्गमणितरु-

सारमयानि स्रक्क्षानि दृढानि गोपुच्छाकृतीनृजूनि गुटि-
कामुखानि । वस्त्यश्चावृद्धानां मृदवो नातिबहला दृढाः
प्रमाणवन्तो गोमहिषवराहाजोरभ्राणाम् ।

नेत्रालाभे हिता नाडी नलवंशास्थिसम्भवा ।
वस्त्यलाभे हितं चर्मं सूक्ष्मं वा तान्तवं घनम् ॥
वस्तिं निरुपदिग्धन्तु शुद्धं सुपरिमार्जितम् ।
मृद्वनुद्धतहीनञ्च मुहुः स्नेहविमर्दितम् ॥
नेत्रमूले प्रतिष्ठाप्य न्युजन्तु विवृताननम् ॥
बद्धा लोहेन तप्तेन चर्मस्रोतसि निर्द्वहेत् ।
परिवर्त्य ततो वस्तिं बद्धा गुप्तं निधापयेत् ॥
आस्थापनञ्च तैलञ्च यथावत्तेन दापयेत् ।
मृदुर्वस्तिः प्रयोक्तव्यो दिशे ाह्वालवृद्धयोः ॥
तयोस्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु वस्तिर्हिंस्यादलायुषी ।

तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्रैहिकश्च । आस्थापनं
निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पोमाधुतैलिकः । तस्य
पर्यायशब्दो यापनोयुक्तश्चः सिद्धवस्तिरिति । स दोषनि-
र्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरुहः वयःस्थापनादायुःस्थाप-
नाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरुहक्रमचिकि-
त्सिते वक्ष्यामः ।

तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः
पादावकष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत
इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावकष्टोऽपरि-
हाय्यो मात्रावस्तिरिति ।

निरुहः शोधनो लेखी मूहनो वृंहणो मतः ।
 निरुहशोधितास्मार्गान्सम्यक् से होऽनुगच्छति ॥
 अपेतसर्वदोषासु नाङ्गीष्विव वहज्जलम् ।
 सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः ॥
 तस्माद्विशुद्धदेहस्य मूहवस्तिर्विधीयते ॥

तत्रोन्मादभयशोकपिपासारोचकाजीर्णार्शः पाण्डुरोगभ्र-
 ममदमूर्च्छाच्छर्दिकुष्ठमेहोदरस्थौल्यश्वासकामकण्ठशोषशो-
 फोपसृष्टक्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणीदुर्वलान्म्यसहा बालवृद्धौ
 च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्याः ।

उदरी च प्रमेही च कुष्ठौ स्थूलश्च मानवः ।
 अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्याः कथञ्चन ॥
 असाध्यता विकाराणां स्थादेषामनुवासनात् ।
 असाध्यत्वेऽपि भूयिष्ठं गात्राणां सदनं भवेत् ॥
 पक्वाशये तथा श्रोण्यां नाभ्यधस्ताच्च सर्वतः ।
 सम्यक्प्रणिहितो वस्तिः स्थानिष्वेतेषु तिष्ठति ॥
 पक्वाशयादस्तिवीर्यं स्वैर्देहमुपसर्पति ।
 वृक्षमूले निषिक्तानामपां वीर्यमिव द्रुमम् ॥
 सचापि सहसा वस्तिः केवलः समलोऽपि वा ।
 प्रत्येति त्वनिलैर्वीर्यमपानाद्यैर्विनौयते ॥
 वीर्येण वस्तिरादत्ते दोषानापादमस्तकात् ।
 पक्वाशयस्थोऽम्बरगो भूमेरर्को रसानिव ॥
 सकटीपृष्ठकोष्ठस्थान्वीर्येणालोद्य सच्चयान् ।
 उत्खातमूलान् हरति दोषाणां साधुयोजितः ॥

दोषत्रयस्य यस्माच्च प्रकीर्णे वायुरीश्वरः ।

तस्मात्तस्यातिवृद्धस्य शरीरमभिनिघ्नतः ॥

वायोर्विषहते वेगं नान्या वस्तेर्ह्यते क्रिया ।

पवनाविद्धतोयस्य वेलावेगमिवोदधेः ॥

शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।

कुरुते परिवृद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥

अतज्जुं व्यापदोवक्ष्यामः ॥

तत्रनेत्रं चलितं विवर्तितं पार्श्ववपीडितमत्युत्थितमव-
सन्नं तिर्यक्क्षिप्तमिति षट्प्रणिधानदोषाः । अतिस्थूलं
कर्कशमवनतमणु भिन्नं सन्निकृष्टविप्रकृष्टकर्णिकं सूक्ष्माति-
च्छिद्रमतिदीर्घमति झस्वमित्येकादश नेत्रदोषाः । बहल-
ताल्पतासच्छिद्रता प्रस्तीर्णता दुर्बद्धतेति पञ्च वस्तिदोषाः ।
अतिपीडितता शिथिलपीडितता भूयोभूयोऽवपीडनं काला-
तिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः । आमता हीनताति-
मात्रताऽतिशीततात्युष्णतातितौक्ष्ण्यतातिमृदुतातिसिग्धताति-
रूक्षतातिसान्द्रतातिद्रवतेत्येकादश द्रव्यदोषाः । अवाक्
शीर्षोच्छीर्षन्युजोत्तानसङ्कुचितदेहस्थितता दक्षिणपार्श्वशा-
यिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषाः । एवमेताश्चतुष्टया-
रिंशद्यापदो वैद्यनिमित्ताः । आतुरनिमित्ताः पञ्चदश आतु-
रोपद्रवचिकित्सिते वक्ष्यन्ते ।

सृंहस्वष्टाभिः कारणैः प्रतिहतो न प्रत्यागच्छति
विभिर्दोषैरशनाभिभूतो मलव्यामिश्रो दूरानुप्रविष्टोऽस्त्रिन्न-
स्यानुष्णोऽल्पोऽभुक्तवतोऽव्याशनस्य चेति वैद्यातुरनिमित्ता

भवन्ति । अयोगस्तूभयोराधानं परिकर्त्तिका परिस्तावः
प्रवाहिका हृद्योपसरणमङ्गप्रग्रहोऽतियोगो जीवादानमिति
नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्ति ।

भवति चात्र ।

षट्सप्ततिः समासेन व्यापदः परिकीर्त्तिताः ।
तासां वक्ष्यामि विज्ञानं सिद्धिञ्च तदनन्तरम् ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो नेत्रवस्तिव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
अथ नेत्रे विचलिते तथा चैव विवर्त्तिते ।
गुदे क्षतं रुजा वा स्यात्तत्र सद्यःक्षतक्रियाः ॥
अत्युत्क्षिप्तेऽवसन्ने च नेत्रे पाथौ भवेद्रुजा ।
विधिरत्रापि पित्तघ्नः कार्यः सुहृच्च सेचनम् ॥
तिर्थक्प्रणिहिते नेत्रे तथा पार्श्वपौडिते ।
मुखस्यावरणाद्वस्तिर्न सम्यक्प्रतिपद्यते ॥
क्षु नेत्रं विधेयं स्यात्तत्र सम्यग्विजानता ।
अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥
गुदे भवेत्क्षतं रुक् साधनं पूर्ववत् स्मृतम् ।
आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्थक्यः ॥
अवसेको भवेद्वस्तेस्तस्माद्दोषान्विवर्जयेत् ।

प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥
 क्षरत्यत्रापि पित्तघ्नो विधिर्वस्तिश्च पिच्छिलः ।
 ह्रस्वेत्वणुस्रोतसि च क्लेशो वस्तिश्च पूर्ववत् ॥
 प्रत्यागच्छंस्ततः कुर्याद्रोगान्वस्तिविघातजान् ।
 दीर्घं महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ॥
 प्रस्तीर्णं बहले चापि वस्ती दुर्बद्धदोषवत् ।
 वस्तावल्पेऽल्पता वापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः ॥
 दुर्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत् ।
 अतिप्रपीडितो वस्तिः प्रयात्यामाश्रयं ततः ॥
 वातेरितो नासिकाभ्यां सुखतो वा प्रपद्यते ।
 तत्र त्वणं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥
 शिरःकायविरेको च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ।
 शनैः प्रपीडितो वस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ॥
 न च सम्पादयत्यर्थांस्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ।
 भूयोभूयोऽवपीडेन वायुरन्तः प्रपीड्यते ।
 तेनाधानं रुजस्रोत्या यथास्वं तत्र वस्तयः ॥
 कालातिक्रमणात् क्लेशो व्याधिश्चाभिप्रवर्द्धते ।
 तत्र व्याधिबलघ्नन्तु भूयो वस्तिं निधापयेत् ॥
 गुदोपदेहशोफौ तु स्नेहोऽपक्वः करोति हि ।
 तत्र संशोधनो वस्तिर्हितं चापि विरेचनम् ॥
 ह्रीनमात्राबुभौ वस्ती नातिकार्य्यकरो मतौ ॥
 अतिमात्रौ तथानादृक्कमातीसारकारकौ ।
 मूर्च्छादाहमतीसारं पित्तं चात्युष्णतीक्ष्णकौ ॥

मृदुशीताबुभौ दत्तविवन्धाभानकारकौ ।
 तत्र हीनादिषु हितः प्रत्यनीकः क्रियाविधिः ॥
 तत्र सान्दे तनुं वस्तिं तनौ सान्द्रञ्च दापयेत् ।
 स्निग्धोऽतिजाड्यकृद्रक्षः स्तम्भाभानकृदुच्यते ॥
 वस्तिं रूक्षमतिस्निग्धे स्निग्धं रूक्षे च दापयेत् ।
 अतिपीडितवद्दोषान्विधिं चाप्यवशीर्षके ।
 उच्छीर्षके समुन्नाहं वस्तिः कुर्याच्च मेहनम् ।
 तत्रोत्तरो हितो वस्तिः सुखिन्नस्य सुखावहः ॥
 न्युजस्य वस्तिर्नाप्नोति पक्वाधानं विमार्गगः ॥
 हृद्गदं बाधते चात्र वायुः कोष्ठनथापि च ।
 उत्तानस्यावृते मार्गे वस्तिर्नान्तः प्रपद्यते ॥
 नेत्रसम्बेजनभ्रान्तो वायुश्चान्तः प्रकुप्यति ।
 देहे सङ्कुचिते दत्तः सक्थ्योरप्युभयोस्तथा ॥
 न सम्यगनिलाविष्टो वस्तिः प्रत्येति देहिनः ।
 स्थितस्य वस्तिर्दत्तस्तु क्षिप्रमायात्यवाङ्मुखः ॥
 नचाशयं तर्पयति तस्मान्नार्थकरो हि सः ।
 नाप्नोति वस्तिर्दत्तस्तु कृत्स्नं पक्वाशयं पुनः ॥
 दक्षिणाश्रितपार्श्वस्य वामपार्श्वानुगो हितः ।
 न्युजादीनां प्रदानञ्च वस्तेर्नैव प्रशस्यते ॥
 यश्चादनिलकोपोऽत्र यथास्वं तत्र कारयेत् ।
 व्यापदः स्नेहवस्तेस्तु वक्ष्यन्तेऽत्र चिकित्सिते ॥
 अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्साः ।
 अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः ॥

विष्टभाङ्गान्गूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते ।
 तत्र तीक्ष्णो ह्रितो वस्तिस्तीक्ष्णं चापि विरेचनम् ॥
 सशेषान्ने तदाभुक्ते बहुदोषे च योजितः ।
 अत्याशितस्यातिबहुवस्तिर्षण्दीर्घ एव च ॥
 अनुष्णलवणस्नेही ह्यतिमात्रोऽथवा पुनः ।
 तथा बहुपुरीषं च क्षिप्रमाभ्यापयेन्नरम् ॥
 हृत्पट्टोपार्श्वपृष्ठेषु शूलं तत्रातिदारुणम् ।
 तत्र तीक्ष्णतरोवस्तिर्हितं चाप्यनुवासनम् ॥
 अतितीक्ष्णोष्णलवणो रूक्षो वस्तिः प्रयोजितः ।
 सपित्तं कोपयेद्वायुं कुर्याच्च परिकर्त्तिकाम् ॥
 नाभिवस्तिगुदं तत्रच्छिनत्तीवाति देहिनः ।
 पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र स्नेहश्च मधुरैः शृतः ॥
 अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्त्रावाय कल्पते ।
 दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥
 परिस्रवेत्ततः पित्तं दाहं सञ्जनयेद्गुदे ।
 पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र वस्तिः क्षीरघृतस्य च ॥
 प्रवाहिका भवेत्तीक्ष्णान्निरुद्धात्सानुवासनात् ।
 सदाहशूलं कृच्छ्रेण वा सक्तत्रोपवेश्यते ॥
 पिच्छावस्तिर्हितस्तत्र पयसा चञ्च भोजनम् ।
 सर्पिर्मधुरकैः सिद्धं तैलं चाप्यनुवासनम् ॥
 अतितीक्ष्णान्निरुद्धो वा सवाते चानुवासनः ॥
 हृदयस्योपसरणं कुरुते चाङ्गपीडनम् ॥
 दीपैस्तत्र रजस्तास्ता मदो मूर्च्छाङ्गगौरवम्

सर्वदोषहरं वस्तिं शोधनं तत्र दापयेत् ॥
 रुक्षस्य बहुवातस्य तथा दुःशयितस्य च ।
 वस्तिरङ्गग्रहं कुर्याद्रूक्षो मृद्वल्पभेषजः ॥
 तत्राङ्गसादः प्रस्तम्भो जृम्भोद्वेष्टनवेपकाः ।
 पर्वभेदश्च तत्रेष्टाः स्वेदोऽभ्यञ्जनवस्तयः ॥
 अत्युष्णलोक्ष्णोऽतिबहुर्दृत्तोऽतिस्नेदितस्य च ।
 अल्पदोषस्य वा वस्तिरतियोगाय कल्पते ॥
 विरेचनातियोगेन समानं तच्चिकित्सितम् ।
 पिच्छावस्तिप्रयोगश्च तत्र शीतः सुखावहः ॥
 अतियोगात्परं यत्र जीवादानं विरिक्तवत् ।
 देयस्तत्र हितश्चापि पिच्छावस्तिः समोक्षितः ॥
 नवैता व्यापदो यास्तु निरूहं प्रत्युदाहृताः ।
 स्नेहवस्तिष्वपि हिता विज्ञेया कुशलैरिह ॥
 इत्युक्त्वा व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्साः ।
 भिषजा च तथा कार्यं यथैता न भवन्ति हि ॥
 पक्षाद्विरेकी वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् ।
 सद्योनिरूढोऽनुवायः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥

सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातोऽनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥

विरेचनास्तप्तरात्रे गते जातवलाय च ।

कृतान्नायानुवासाय सम्यग्देयोऽनुवासनः ॥
 यथावयोनिरूहाणं या मात्राः परिकीर्त्तिताः ।
 पादावक्त्रास्ताः कार्याः स्नेहवस्तिषु देहिनाम् ॥
 उत्सृष्टानिलविष्मूत्रे नरे वास्तिं विधापयेत् ।
 एतैर्हि विहतः स्नेहेनैवान्तः प्रतिपद्यते ॥
 स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ॥
 स्नेहवोर्यं तथा दत्ते देहं चानुविसर्पति ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमम् ॥

पानान्वासनस्थेषु यानि हन्युर्गदान्बहन् ।
 शठीपुष्करकृष्णाङ्गामदनामरदारुभिः ॥
 शताह्वाकुष्ठयष्ट्याह्वचाविल्वज्जताशनैः ॥
 सुपिटैर्दिगुणं क्षीरं तैलं तोयचतुर्गणम् ।
 पक्ता वस्तौ विधातव्यं मूढवातानुलोमनम् ॥
 अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहं विषमज्वरम् ।
 कटूरुपृष्ठकोष्ठस्थान्वातरोगांश्च नाशयेत् ॥
 वचापुष्करकुष्ठैलामदनामरसिन्धुजैः ।
 काकोलीहययष्ट्याह्वमेदायुग्मनराधिपैः ॥
 पाठाजीवकजीवन्तीभार्गीचन्दनकट्फलैः ।
 सरलागुरुविल्वाम्बुवाजिगन्धाम्निहृद्भिः ॥
 विडङ्गारग्वधश्यामात्रिवृन्मागधिकर्द्धिभिः ।
 पिटैस्तैलं पचेत्क्षीरं पञ्चमूलरसान्वितम् ॥
 गुल्मानाहाम्निषङ्गार्शीग्रहणीमूत्रसङ्गिना ।
 अन्वासनविधौ युक्तं शस्यतेऽनिलरोगिणाम् ॥

चित्रकातिविषापाठादन्तीविल्ववचामिषैः ।
 सरलांशुमतीराक्षानौलिनीचतुरङ्गलैः ॥
 चव्याजनोदकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रमैः ।
 जीवकर्षभवर्षाभूवस्तगन्धशताङ्गयैः ॥
 रेण्वयगन्धामञ्जिष्ठाशटीपुष्करतस्कैः ।
 सक्षीरं विषचेत्तैलं नारुतामदनाशनम् ॥
 गृध्रसीखञ्जकुञ्जाद्यमूत्रोदावर्त्तरीगिणाम् ।
 शस्यतेऽल्पबलाग्नीनां वस्तावाशु नियोजितम् ॥
 भूतिकैरण्डवर्षाभूरास्त्रावृषकरोहिषैः ।
 दध्मूलसह्याभार्गोत्रिङ्गय्यासरदारभिः ।
 बलानागबलासूर्वावाजिगन्धान्ताङ्गयैः ।
 सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥
 यवमाघातसीकोलकुलत्थैः कथितैः शृतम् ।
 जीवनीयप्रतीवापं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥
 जङ्घोरत्रिकपार्श्वीसबाहुमन्याशिरःस्थितान् ।
 हन्याद्वातविकारांस्तु वस्तियोगैर्निषेवितम् ॥
 जीवन्त्यतिबलानेदाकाकोलीहयजीवकैः ।
 क्षुधभातिविषाकृष्णाकाकनासावचामरैः ॥
 राक्षामदनयध्याह्वसरलाभीरुचन्दनैः ।
 खद्यङ्गमाशटीशृङ्गीकलसीमारिवाह्वयैः ॥
 पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।
 तच्चानुवासने देयं शुक्राग्निबलवर्द्धनम् ॥
 वृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

नखे पाने च संयुक्तमूर्द्धजत्रुगदापहम् ॥
 मधुकोशीरकाश्रुर्थकटुकोत्पलचन्दनैः ।
 श्यामापद्मकजीमूतशक्राह्वातिविषाम्बुभिः ॥
 तैलपादं पचेत्सर्पिः पयसाष्टगुणेन च ।
 न्यग्रोधादिगणकाथयुक्तं वस्तिषु योजितम् ॥
 दाहासृग्दरवीसर्पवातशोणितविद्रधीन् ।
 पित्तरक्तज्वराद्यांश्च हन्यात्पित्तगदान्गदान् ॥
 मृणालोत्पलशालूकसारिवाहयकेशरैः ।
 चन्दनद्वयभूनिम्बपद्मबीजकसेरुकैः ॥
 पटोलकटुकारक्तागुन्द्रापर्पटवासकैः ।
 पिष्टैस्तैलमिदं पक्वं तृणमूलरसेन च ॥
 क्षीरद्विगुणसंयुक्तं वस्तिकर्माणि योजितम् ।
 नखेऽभ्यञ्जनपाने वा हन्यात्पित्तगदान्बहून् ॥
 त्रिफलातिविषामूर्ध्वातिवृश्चिकवासकैः ।
 निम्बारम्बधषड्ग्रन्थासप्तपर्णनिशाद्वयैः ॥
 गुडूचीन्द्रसुराक्षणाकुष्ठसर्षपनागरैः ॥
 तैलमेभिः समैः पक्वं सुरसादिरसासुतम् ।
 पानाभ्यञ्जनगण्डूषनस्यवस्तिषु योजितम् ॥
 स्थूलतालस्यकण्डादीन् जयेत्कफकृतान्गदान् ।
 पाठाजमोदाशार्ङ्गष्टापिप्पलीद्वयनागरैः ॥
 सरलागुरुकालीयभार्गीचव्यामरद्रुमैः ।
 मरिचैलाभयाकडीशटीग्रन्थिककटफलैः ॥
 तैलमेरुतैलं वा पक्कमेभिः समायुतम् ।

वल्लीकण्टकमूलाभ्यां काथेन द्विगुणेन च ॥
 हन्यादन्वासनैर्दत्तं सर्वान्कफकृतान् गदान् ।
 विडङ्गीदीचसिन्धूत्यशटीपुष्करचित्तकैः ॥
 कट्फलतिविषाभागीवचाकुष्ठसुराङ्गयैः ।
 मेदामदनयश्चाङ्गश्यामानिचुलनागरैः ।
 शताह्वानीलिनौरास्त्राकदलीवृषरेणुभिः ।
 विल्वजमोदकृष्णाह्वादन्तीचव्यनराधिपैः ॥
 तैलमेरण्डतैलं वा मुष्ककादिरसाशुतम् ।
 ह्रीहोदावर्त्तवातासृग्गुञ्जानाहकफामयान् ।
 प्रमेहशर्कराशींसि इत्यादाश्चतुवासनात् ।
 अशुद्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ॥
 अहोरात्रस्य कालेषु सर्व्वेध्वेवानुवासयेत् ।
 रुक्षस्य बहुवातस्य ह्री त्रीनप्यनुवासनम् ॥
 दत्त्वा स्निग्धतनुं ज्ञात्वा ततः पञ्चान्निरुहयेत् ।
 अस्निग्धमपि वा तेन केवलेनातिपीडितम् ॥
 स्नेहप्रगाढैर्मतिमान्निरुहैः समुपाचरेत् ।
 अथ सन्ध्याग्रिरुद्धं वातादिष्वनुवासयेत् ॥
 विल्वयष्ट्याह्वमदनफलतैलेर्यथाक्रमम् ।
 रात्रौ वस्तिं न दद्यात्तु दोषोत्कीर्णो हि रात्रिजः ॥
 स्नेहो वीर्य्ययुतः कुर्यादाधानं गौरवं ज्वरम् ।
 अङ्गि स्थानस्थिते दोषे वङ्गौ वान्नरसान्विते ।
 स्फुटस्रोतोमुखे देहे स्नेहौजः परिसर्पति ॥
 पित्तेऽधिके कफे क्षीणे रुचे वातरुगर्हिते ।

नरे रात्रौ च दातव्यं काले चोष्णेऽनुवासनम् ॥
 उष्णे पित्ताधिके वाग्निं दिवा दाहादयो गदाः ।
 सम्भवन्ति यतस्तस्मात् प्रदोषे योजयेद्विषक् ॥
 शीते वसन्ते च दिवा ग्रीष्मे प्राविङ्घनमाख्ये ।
 स्नेहो दिनान्ते पानोक्तान्दोषान्परिजिहीर्षता ॥
 अहोरात्रेषु कालेषु सर्वेष्वेवानिलाधिकम् ।
 तीव्रायां रुजि जीर्णान्नं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 नवाभुक्तवतः स्नेहः प्रणिधेयः कथञ्चन ।
 शुद्धत्वाच्छून्यकोष्ठस्य स्नेहः ऊर्द्धमद्योत्पतेत् ॥
 सदानुवासयेच्चापि भोजयित्वा र्द्रपाणिनम् ।
 ज्वरं विदग्धभुक्तस्य कुर्यात्स्नेहः प्रयोजितः ॥
 नचातिल्लिग्धमशनं भोजयित्वानुवासयेत् ।
 मदंमुच्छ्वां च जनयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः ॥
 रुचं भुक्तवतो ह्यन्नं बलं वर्णं च हापयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 यूपक्षीररसेस्तस्माद्यथाव्याधिमवेक्ष्य वा ।
 यद्योचितात्पादहीनं भोजयित्वानुवासयेत् ॥
 अथानुवाक्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्त्रेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतचङ्क्रमनं ततः ॥
 विसर्ज्य च शक्तन्मूत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ।
 प्रणिधानविधानन्तु निरूहे च प्रवक्ष्यते ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्छतं भवेत् ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैस्तथा वीर्यं विसर्पति ॥

ताडयेत्तल्योरेनं त्रींस्त्रीन्वारान् ग्रनैः ग्रनैः ।
 स्त्रिजोश्चैनं ततः शय्यां त्रीन्वारानुत्क्षिपेत्ततः ॥
 एवं प्रणिहिते वस्ती मन्दायासीऽथ मन्दवाक् ।
 स्वास्तीर्णं शयने काममासीताचारिके रतः ॥
 स तु सैन्यवचूर्सेन शताङ्गेन च योजितः ।
 देयः सुखीष्णश्च तथा निरेति सहसा सुखम् ॥
 यस्यानुवासनो दत्तः सकृदन्वचमाव्रजेत् ।
 अत्यौष्ण्यदतितैक्ष्ण्यद्वा वायुना वा प्रपौडितः ॥
 सवातोऽधिकमात्रो वा गुरुत्वाद्वा समेषजः ।
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो नहि स्त्रिह्यत्यतिष्ठति ॥
 विष्टभ्यानिलविष्मूत्रः स्नेहहीनोऽनुवासनः ।
 दाहकृमप्रवाहार्त्तिकरश्चात्यनुवासनः ॥
 सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
 ओषचोषौ विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥
 जीर्णान्नमथ सायाङ्गे स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥
 प्रातरुष्णोदकं देयं धान्यनागरसाधितम् ।
 तेनास्य दीप्यते वज्जिर्भक्ताकाङ्क्षा च जायते ॥
 स्नेहवस्तिक्रमेष्वेव विधिमाहुर्मनीषिणः ।
 अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवैव वा ॥
 विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरुहणम् ।
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवज्ज्वली ॥
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ।

जनयेद्वलवर्णौ च तृतीयस्तु प्रयोजितः ॥
 रसं चतुर्थो रक्तस्तु पञ्चमः स्नेहयेत्तथा ।
 षष्ठस्तु स्नेहयेन्मांसं मेदः सप्तम एव च ॥
 अष्टमो नवमश्चास्त्रि मज्जानं च यथाक्रमम् ।
 एवं श्लुक्रगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
 अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निसेवते ।
 यथोक्तेन विधानेन परिहारक्रमेण तु ॥
 स कुञ्जरबलोऽश्वस्य जवैस्तुल्योऽमरप्रभः ।
 वीतपाप्मा श्रुतिधरः सहस्रायुर्नरो भवेत् ॥
 स्नेहवस्तिं निरुहंवा नैकमेवातिशीलयेत् ।
 स्नेहादग्निबधोत्क्लेशौ निरुह्यात्पवनाद्भयम् ॥
 तस्मान्निरुद्धोऽनुवाख्यो निरुद्धश्चानुवासितः ।
 नैव पित्तकफोत्क्लेशौ स्यातां न पवनाद्भयम् ॥
 रुचाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्द्वैद्यस्ततोऽन्येषामन्यावाधभयात्त्र हात् ॥
 सूहोऽल्पमात्रो रुचाणां सर्वकालमनत्ययः ।
 तथा निरुहः सिग्धानां स्वल्पमात्रः प्रशस्यते ॥
 अतएद्धं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
 बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
 अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
 कुर्वन्त्युपद्रवान्स्नेहः सचापि न निवर्त्तते ॥
 तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
 जृम्भा वातरजस्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥

पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
 दाहस्तृष्णा ज्वरः रुदी नेत्रमूलाङ्गपौतता ॥
 श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
 गौरवं कृदिरेच्छासः क्षुब्धः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
 तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
 यथासं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ।
 अत्याशितेऽन्नाभिभवात्प्रेहो नैति यदा तदा ।
 गुरुरामाशयः शूलं वायोवाप्रतिसच्चरः ।
 हृत्पीडामुखवैरस्यं खासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः
 तत्रापतर्पणस्थान्ते दीपनो विधिरित्यति ॥
 अशुद्धस्य मलोन्निभः प्रेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गसदनाभानौ खासः शूलञ्च जायते ॥
 पक्वाशयगुरुत्वं च तत्र दद्याद्विरुहणम् ।
 अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धं चाप्यनुवासनम् ॥
 शुद्धस्य दूरानुसृते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
 गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादवत् ॥
 स्नेहगन्धिं सुखं तत्र कासश्वासादरोचकः ।
 अतिपीडितवत्तत्र विधिरास्थापनं तथा ॥
 अस्तिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयोजितः ।
 शीतोऽदुश्च नाभ्येति ततोमन्दं प्रवाहयेत् ।
 विवन्धगौरवाभानशूलाः पक्वाशयं प्रति ॥
 तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ।
 अल्पं भुक्तवतोऽल्पोहि स्नेहो मन्दगुणस्तथा ॥

दत्तो नैति क्षमोक्ते शौ भृशं वा रतिमावहेत् ।
 तत्रावास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ॥
 अन्वासनञ्च सूहेन शोधनीयेन शस्यते ।
 अहोरात्रादपि सूहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ॥
 कुर्यादस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्वल्पगुणो भवेत् ।
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात्सूहवस्तिरनिःसृतः ॥
 सर्वोऽप्यो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ।
 अनायान्तं त्वहोरात्रात्सूहं संशोधनैर्जयेत् ॥
 सूहवस्त्वावनायाते नान्यः सूहो विधीयते ।
 इत्युक्त्वा व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्साः ॥

वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।

चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलसम्मितम् ॥
 मालतीपुष्पवृन्ताग्रं क्षिद्रं सर्षपनिर्गमम् ।
 मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥
 स्नेहप्रमाणं परमं कुक्ष्याच्च प्रकीर्तितः ।
 पञ्चविंशदधोमात्रां विदध्याद्बुद्धिकल्पिताम् ॥
 निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ।
 मूत्रस्रोतःपरीणाहं सुप्तवाहिदशाङ्गुलम् ॥
 तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ॥
 द्वाङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानान्वेकमङ्गुलम् ।
 विधेयं चाङ्गुलं तासां विधिवदक्ष्यते यथा ॥
 स्नेहस्य प्रसृतञ्चात्र स्वाङ्गुलीभूलसंमितम् ।
 देयं प्रमाणं परममर्वाङ्गुलविकल्पितम् ॥

औरभः शौकरो वापि वस्तिराजश्च पूजितः ।

तदलाभे प्रयुञ्जीत गलचर्मं तु पक्षिणाम् ॥
 अस्यालाभे दृतेः पादो मृदुचर्मं ततोपि वा ।
 अथातुरमुपस्निग्धं सुस्त्रिं प्रयिताशयम् ॥
 यवागूं सघृतक्षीरां पीतवन्तं यथाबलम् ।
 निषण्णमाजानुसमे पीठे स्थानाश्रये समे ॥
 स्वभ्यक्तवस्तिमृद्भानं तैलेनोष्णेन मानवम् ।
 ततः समं स्थापयित्वा नालमस्य प्रहर्षितम् ॥
 पूर्वं शलाकयान्विध्य ततो नेचननन्तरम् ।
 शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं विदध्यादङ्गुलानि षट् ।
 ततोऽदपीडयेदस्तिं शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ।
 ततः प्रत्यागतस्तेहमपराह्णे विचक्षणः ॥
 भोजयेत्पयसामाचां शूषेणाय रसेन वा ।
 अनेन विधिना दद्यादस्तींस्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥
 ऊर्ध्वजान्त्रै स्त्रियै दद्यादुत्तानाद्यै विचक्षणः ।
 कल्पेतरस्यै कन्यायै दद्यात्सुमृदु पीडितम् ॥
 त्रिकर्णिकेन नेत्रेण दद्याद्योनिमुखं प्रति ।
 गर्भाशयविशुद्ध्यर्थं स्त्रेहेन द्विगुणेन तु ।
 अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥
 भूयोवस्तिं निदध्यात्तु संयुक्तं शोधनैर्गणैः ।
 गुदे वस्तिं निदध्याद्वा शोधनद्रव्यसंभृताम् ॥
 प्रवेशयेद्वा मतिमान्वस्तिद्वारमथैषणीम् ।
 पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्बलेनोत्तरमुष्टिना ॥

आरग्वधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्याः स्वरसेषु च ।

कुर्याद्गोमूत्रपिष्टेषु वर्त्तीर्वापि ससैन्धवाः ॥

मुद्गैलासर्षपसमाः प्रविभज्य वयांसितु ।

वस्त्रेरागमनार्थाय ता निदध्याच्छलाकया ॥

आगारधूमवृहतीपिप्पलीफलसैन्धवैः ।

कृता वा शुक्तगोमूत्रसुरापिष्टैः मनागरैः ॥

अनुवासनसिद्धिञ्च वीक्ष्य कर्म प्रयोजयेत् ।

शर्करामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना ॥

दह्यमाने तदा वस्त्रौ दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ।

क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन च ॥

शुक्रं दुष्टं शोणितं चाङ्गनानां पुष्पोद्भूतं तस्य नाशञ्च कष्टम् ।

मूत्राघातान्मूत्रदोषान् प्रहृद्भान्योनिव्याधिं संस्थितिं चांपरायाः ।

शुक्रोत्सेकं शर्करामश्मरीञ्च शूलं वस्त्रौ वङ्गणे मेहने च ।

घोरानन्यान्वस्तिजाञ्चापि रोगान्द्विधा मेहानुत्तरो हन्ति वस्तिः ।

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।

वस्त्रोत्तरसंज्ञस्य समानं स्त्री हवस्तिना ॥

अष्टात्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो निरुद्धोपक्रमचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

अथानुवासितमाख्यापयेत्स्वभ्यक्तस्त्रिन्नशरीरमुत्सृष्टवहि-

वैगमप्रवाते शुचौ वैश्वानि मध्याह्ने प्रततायां शय्यायामधः-
सुपरिग्रहायां श्रीणिप्रदेशव्यूढायामनुपधानायां वामपार्श्वश-
यिनमाकुञ्चित दक्षिणसक्थिमितरप्रसारितसक्थिं सुमनसं
जीर्णान्नं वाग्यतं सुनिषस्वदेहं विदित्वा ततो वामपादस्यो-
परि नेत्रं कृत्वेतरपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां कर्णिकासुपरिनिष्पीड्य
सव्यपाणिकनिष्ठिकानामिकाभ्यां वस्त्रेर्मुखाद्धं सङ्कोच्य मध्य-
मप्रदेशिन्यङ्गुष्ठैरर्द्धेन विहतास्रं कृत्वा वस्तावीषधं प्रक्षिप्य
दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां चानुसिक्तमनायतमबुद्बुदमस-
ङ्गुचितमवातमौषधासन्नमुपसंगृह्य पुनरितरेण गृहीत्वा
दक्षिणेनावसिञ्चेत्ततः सूत्रेणैवोषधान्ते द्विस्तिर्वाविध्यवध्री-
यात् । अथ दक्षिणेनोत्तानेन पाणिना वस्त्रिं गृहीत्वा वा
महस्तमध्यमाङ्गुलिप्रदेशिनीभ्यां नेत्रमुपसंगृह्याङ्गुष्ठेन नेत्र-
द्वारं विधाय घृताभ्यक्ताग्रनेत्रं घृताक्तगुदाय प्रयच्छेदनुष्ट-
वंशं सममुन्मुखमाकर्णिकं नेत्रं प्रणिधत्स्वेति ब्रूयात् ।

वस्त्रिं सव्ये करे कृत्वा दक्षिणेनावपीडयेत् ।

एकेनैवावपीडेन न द्रुतं न विलम्बितम् ॥

ततोनेत्रमपनीय त्रिंशन्मात्राः पीडनकालादुपेक्ष्योत्तिष्ठे-
त्यातुरं ब्रूयात् । आतुरसुपवेशयेदुत्कटुकं वस्त्रागमना-
र्थम् । निरुद्धप्रत्यागमनकालस्तु सुदृढो भवति ।

अनेन विधिना वस्त्रिं दद्याद्वस्त्रिविशारदः ।

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथार्थतः ॥

सम्यग्निरुद्धलिङ्गे तु प्राप्ते वस्त्रिं निवारयेत् ।

अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥

विशेषात्सुकुमाराणां हीनएव क्रमो हितः ।
 यस्य स्याद्वस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः ॥
 दुर्निरुद्धः स विज्ञेयो मूत्रार्त्यरुचिजाड्यवान् ।
 यान्येव प्राक्प्रयुक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते ॥
 तान्येवातिनिरुद्धेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता ।
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ॥
 लाघवं चोपजायेत सुनिरुद्धं तमादिशेत् ।
 सुनिरुद्धं ततो जन्तुं स्नानवन्तं तु भोजयेत् ॥
 पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं चौरयूषरसैः क्रमात् ।
 सर्वं वा जाङ्गलरसैर्भोजयेदविकारिभिः ॥
 त्रिभागहीनमर्द्धं वा हीनमात्रमथापि वा ।
 यथाग्निदोषं मात्रेयं भोजनस्य विधीयते ॥
 अनन्तरं ततो युज्याद्यथास्वं स्नेहवस्तिना ।
 विविक्तता मनसुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥
 आस्थापनस्नेहवस्तीः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ।
 तदहस्तस्य पवनाद्भयं बलवदिष्यते ॥
 रसौदनस्तेन शस्तस्तदहश्चानुवासनम् ।
 पश्चादग्निबलं मत्वा पवनस्य च चेष्टितम् ॥
 अत्रोपस्तम्भिते कोष्ठे स्नेहवस्तिर्विधीयते ।
 अनायान्तं मुहूर्त्तान्तु निरुहं शोधनैर्हरेत् ॥
 तीक्ष्णैर्निरुहैर्मतिमान्चारमूत्राग्निसंयुतैः ।
 विगुणानिलविष्टब्धं चिरं तिष्ठन्निरुहणम् ॥
 शूलारतिज्वरानाहं मरणं वा प्रवर्त्तयेत् ।

नतु भुक्तवते देयमास्थापनमिति स्थितिः ॥
 विसूचिकां वा जनयेच्छर्दिं वापि सुदारुणम् ।
 कीपयेत्सर्वदोषान्वा तस्माद्दद्यादभोजिते ॥
 जीर्णाः स्यान्शये दोषाः पुंसः प्रव्यतिमागताः ।
 निःशेषाः सुखमायान्ति भोजनेनाप्रपीडिताः ।
 न वास्थापनवित्तिसमन्वमग्निः प्रधावति ।
 तस्मादास्थापनं देयं निराहाराय जानता ॥
 अवस्थिकं क्रमच्चापि भत्वा कार्यं निरुहणम् ।
 नलोऽपल्लष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥
 क्षीराण्यन्तानि मूत्राणि स्नेहाः काथा रसाञ्जनाः ।
 लवणानि फलक्षौद्रं शताङ्गा सर्पपं वचा ॥
 एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
 रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ॥
 कटुका शर्करा मुक्तमुशीरं चन्दनं शठी ।
 मञ्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाञ्जनम् ॥
 वित्तमथं यमानि च फलिनी शक्रजा यवाः ।
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभी ॥
 तथा मेदा महामेदा चट्विर्द्विर्द्विर्धूलिका ।
 निरुहेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते ॥
 स्वस्थेकाथस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पञ्चमः ।
 क्रुद्धेऽनिले चतुर्थस्तु षष्ठः पित्ते कफेऽष्टमः ॥
 सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः ।
 क्षौद्रं मूलं फलं क्षीरमन्तं मांसरसं तथा ॥

दृष्ट्या प्रकल्पयेद्भौमान् निरुहे कल्पनात्वियम् । -
 कल्कस्नेहकषायाणामविवेकाद्भिषग्वरैः ॥
 वस्तिस्तु कल्पितः सम्यक्तस्यादानं यथार्थकृत् ॥
 दत्त्वादी सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ॥
 पात्रे तलेन मथ्नीयादनुस्नेहं शनैः शनैः ।
 सम्यक्सुमयिते दद्यात्फलकल्कमतः परम् ॥
 ततो यथोचितान्कल्कान्भागैः स्त्रैः श्लक्ष्णपेषितान् ।
 गन्धीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मथ्नीयात्तं खजेन च ॥
 यथा च साधु मन्येत न सान्द्रो न तनुः समः ।
 कषायप्रसृतान्पञ्च सुपूतांस्तत्र दापयेत् ।
 रसक्षीरान्ममूत्राणां दोषावस्थामवेक्ष्य तु ॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशप्रसृतान्वक्ष्यामः ।

दत्त्वादी सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतिद्वयम् ॥
 एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
 संमूर्च्छिते कषायान्तु चतुःप्रसृतिसन्धितम् ॥
 वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्धितम् ।
 एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥
 ज्येष्ठायाः खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम् ।
 अपक्वासे भिषक्कुर्यात्तद्वत्प्रसृतिहापनम् ॥
 यथावथो निरुहाणां कल्पनेयमुदाहृता ।
 सैन्धवादिद्रव्यान्तानां सिद्धिकामैर्भिषग्वरैः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यान्ते वस्तयोऽत्र विभागशः ।

यथादोषं प्रयुक्तां ये हन्युर्नानाविधान्गदान् ॥
 शम्पाकोरुबुवर्षाभूवाजिगन्धानिशाच्छदैः ।
 पञ्चमूलीबलारास्त्रागुडूचीसुरदारुभिः ॥
 कथितैः पालिकैरेभिर्मदनाष्टकसंयुतैः ।
 कल्कैर्मागधिकाभोदहबुषामिसिमैन्धवैः ॥
 वत्साक्लवप्रियङ्गुयायश्वाह्वयरसाक्षनैः ।
 दद्यादास्थापनं कोष्णं चौद्राद्यैरभिसंस्कृतम् ॥
 पृष्ठोरुत्रिकशूलाश्रविष्मूत्रानिलसङ्गिनाम् ।
 ग्रहणीमारुताशोघ्नं रक्तमांसबलप्रदम् ॥
 गुडूचीत्रिफलारास्त्रादशमूलबलापलैः ।
 कथितैः स्रक्पिष्टैस्तु प्रियङ्गुञ्जनसैन्धवैः ॥
 शतपुष्पावचारुणायवानीकुष्ठविल्वजैः ।
 सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्द्धपलान्वितैः ॥
 चौद्रतैलघृतचौरशुक्तकाञ्चिकमस्तुभिः ।
 समालोष्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापनं परम् ॥
 तेजोवर्णबलीत्साहवीर्याग्निप्राणवर्द्धनम् ।
 सर्व्वमारुतरोगघ्नं वयः स्थापनमुत्तमम् ॥
 कुशादिपञ्चमूलान्द्वित्रिफलोत्पलवासकैः ।
 शारिवीशौरमञ्जिष्ठारासूरेणुपरूषकैः ॥
 पालिकैः कथितैः सम्यग्द्रव्यैरेभिश्च पेषितैः ।
 शृङ्गाटकात्मगुप्तेभकेसरागुरुचन्दनैः ॥
 विदारौमिसिमञ्जिष्ठाश्यामेन्द्रयवसिन्धुजैः ।
 फलपद्यकयष्टाद्यैः चौद्रचौरघृताप्लुतैः ॥

दत्तमास्थापनं शीतमन्लहीनैः स्थापद्रवैः ।
 दाहासृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वराञ्जयेत् ॥
 रोध्रचन्दनमज्जिष्ठाराम्बानन्तावलङ्घिभिः ।
 सारिवावृषकाश्वत्थमेदामधुकपझकैः ॥
 स्थिरादित्थणमूलैश्च कायैः कर्षत्रयोनितैः ।
 पिष्टैर्जीवककाकोलीयुगद्धिर्मधुकोत्पलैः ॥
 प्रपीण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूषकैः ।
 अभीरूमिसिसिन्धूत्यवत्सकोशीरपझकैः ॥
 कसेरुशर्करायुतैः सर्पिर्मधुपयःप्लुतैः ।
 द्रवैस्तीक्ष्णान्त्वज्यैश्च दत्तो वस्तिः सुशीतलः ॥
 गुल्मासृग्दरदृत्पाण्डुरोगान्सविषमज्वरान् ।
 असृक्पित्तातिसारी च हन्यात्पित्तकृतानगदान्
 भद्रानिम्बकुलत्थार्ककोशातक्यमृतामरैः ।
 सारिवावृहतीपाठामूर्व्वारम्बधवत्सकैः ॥
 काथः कल्कासु कर्तव्यो बलामदनसर्षपैः ।
 सैन्धवामरकुष्ठैलापिप्लवी विल्वनागरैः ॥
 कटुतैलमधुचारमूचतैलाम्बुसंयुतैः ।
 कार्यमास्थापनं त्वर्णं कामलापाण्डुमेहिनाम् ॥
 मेदस्विनामनग्नीनां वाफ्रोगाशनद्विषाम् ।
 गलगण्डगरग्लानिश्चीपदोदररोगिणाम् ॥
 दशमूलीनिशाबिल्वपटोलत्रिफलामरैः ।
 कथितैः कल्कापिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥
 पाठाभागधिकेन्द्राह्वैः स्त्रैलचारमधुप्लुतैः ।

कुट्यादास्थापनं सम्यग्मूत्राश्लफलयोजितम् ॥
 कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसंज्ञिनाम् ।
 आमाटोपापचौश्लेष्मगुल्मक्रिमिविकारिणाम् ॥
 वृषाश्मभेदवर्षाभृधान्यगन्धर्व्वहस्तकैः ।
 दशमूलबलामूर्व्यायवकोलनिशाच्छदैः ॥
 कुलत्थविल्वभूनिम्वैः कथितैः पलसन्धितैः ।
 कल्कैर्मदनयध्याह्वषट्पन्थामरसर्षपैः ॥
 पिप्पलीमूलसिन्धूत्ययमानौमिसिवत्सकैः ।
 चौद्रेक्षुचौरगोमूत्र सर्पिस्तैलरसप्लुतैः ॥
 त्वर्णमास्थापनं कार्यं संसृष्टबहुरोगिणाम् ।
 गृध्रसीशर्कराष्ठौलातृणौगुल्मगदापहम् ॥
 रास्त्वारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
 त्रायमाणामृतारक्तापचमूलविभीतकैः ॥
 सबलैः घालिकैः काथः कल्कस्तु मदनान्वितैः ।
 यक्ष्माङ्गमिसिसिन्धूत्यफलिनोद्वयवाङ्गयैः ॥
 रसाञ्जनरसचौद्रद्राक्षासौवीरसंयुतैः ।
 युक्तो वस्तिः सुखोष्णोऽयं मांसशुक्रबलीजसाम् ॥
 आयुषोऽग्नेश्च संस्कर्त्ता हन्ति चाशु गदानिमान् ।
 गुल्मासृग्दरवीसर्पमूत्रकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥
 विषमज्वरमर्शांसि ग्रहणीं वातकुण्डलीम् ।
 जानुजङ्घाशिरोवस्तिग्रहीदावर्त्तमारुतान् ॥
 वातासृक्शर्कराष्ठौलाकुक्षिप्लूतोदरारुचौः ।
 रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाधानहृद्गृहान् ॥

वातघ्नौषधनिःकाथाः सैन्धवचिह्नतायुताः ।
 सान्नाः सुखोष्णा योज्याः स्युर्वस्तयः कुपितेऽनिले ॥
 न्ययोधादिगणकाथाः काकोल्यादिसमायुताः ।
 विधेया वस्तयः पित्ते ससर्पिष्काः शशर्कराः ॥
 आरग्वधादिनिःकाथाः पिप्पल्यादिसमायुताः ।
 सचौद्रमूत्रा देयाः स्युर्वस्तयः कुपिते कफे ॥
 शर्करेक्षुरसक्षीरघृतयुक्ताः सुशीतलाः ।
 क्षीरवृक्षकषायाब्धा वस्तयः शोणिते हिताः ॥
 शोधनद्रव्यनिःकाथास्तत्कल्कसुहसैन्धवैः ।
 युक्ताः खंजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः ॥
 त्रिफलाकाथगोमूत्रचौद्रचारसमायुताः ।
 ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥
 वृंहणद्रव्यनिःकाथाः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।
 सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥
 चटकाण्डोच्चटाकाथाः सक्षीरघृतशर्कराः ।
 आत्मगुप्ताफलावापाः स्मृता वाजीकरा नृणाम् ॥
 विदार्यैरावतौशिलुशात्मलीधन्वनाङ्गुराः ।
 क्षीरसिद्धाः चौद्रयुताः सास्त्राः पिच्छिलसंघ्निताः ॥
 वाराहमाहिषीरभ्रैवडालैण्यकौकुटम् ।
 सद्यस्कमसृगण्डं वा देयं पिच्छिलवस्तिषु ॥
 प्रियङ्गादिगणकाथा अम्बुषाद्येन संयुताः ।
 सचौद्राः सघृताश्चैव ग्राहिणी वस्तयः स्मृताः ॥
 एतेष्वेव च योगेषु स्नेहाः सिद्धाः पृथक्पृथक् ।

समस्तेष्वथ वा सम्यग्निधेयाः सूत्रवस्तयः ॥
 बन्धानां शतपाकेन शोधितानां यथाक्रमम् ।
 बलातैलेन देयाः स्युर्वस्तयस्त्वैवतेन च ॥
 नरस्थोत्तमसत्त्वस्य तीक्ष्णं वस्तिं निधापयेत् ।
 मध्यमं मध्यसत्त्वस्य विपरीतस्य वै मृदुम् ॥
 एवं कालं बलं दोषं विकारञ्च विकारवित् ।
 वस्तिद्रव्यबलं चैव वीक्ष्य वस्तीन् प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं पुनः ।
 पश्चात्संशमनीयञ्च दद्याद्वस्तिं विचक्षणः ॥
 एरण्डबीजं मधुकं पिप्पलीसैन्धवं वचा ।
 ह्रुषाफलकल्कञ्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥
 शताङ्गा मधुकं बीजं कौटजं फलमेव च ।
 सकाञ्चिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥
 प्रियङ्गुमधुकं सुस्ता तथैव च रसाक्षनम् ।
 सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः परः ॥
 नृपाणां तत्समानानां तथा सुमहतामपि
 नारीणां सुकुमाराणां शिशुस्थविरयोरपि ॥
 दोषनिर्हरणार्थाय बलवर्णोदयाय च ।
 समासेनोपदेक्ष्यामि विधानं माधुतैलिकम् ॥
 यानस्त्रीभोज्यपानेषु नियमश्चात्र नीच्यते ।
 फलञ्च विपुलं दृष्टं व्यापदाञ्चाप्यसम्भवः ॥
 योज्यस्त्वतः सुखेनैव निरुहक्रममिच्छता ।
 यदेच्छति तदेवैष प्रयोक्तव्यो विपश्चिता ॥

मधुतैलेः समे स्यातां काथचैरण्डमूलजः ।
 पलाङ्गं शतपुष्पायास्ततोऽङ्गं सैन्धवस्य च ॥
 फलेनैकेन संयुक्तः खजेन च विलोडितः ।
 देयः सुखोष्णो भिषजा माधुतैलिकसंज्ञितः ॥
 वचामधुकतैलञ्च काथः सरससैन्धवः ।
 पिप्पलीफलसंयुक्तो वस्तिर्युक्तरथः स्मृतः ॥
 सुरदारु वरा रासूा शतपुष्पा वचा मधु ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥
 पञ्चमूलीकषायञ्च तैलं मागधिका मधु ।
 वस्तिरेष विधातव्यः सशताङ्गः ससैन्धवः ॥
 यवकीलकुलत्यानां काथो मागधिका मधु ।
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥
 सुस्तापाठामृतातिक्तावलारासूापुनर्नवाः ।
 मञ्जिष्ठारग्वधोशीरत्रायमाणाल्यगोक्षुरान् ॥
 पालिकान्पञ्चमूलाल्पसहितान्मदनाष्टकम् ।
 जलाङ्गके पचेत्काथं पादशेषं पुनः पचेत् ॥
 क्षीरप्रस्थेन संयुक्तं क्षीरशेषं परिसृतम् ।
 पादेन जाङ्गलरसस्तथा मधुघृतं समम् ॥
 शताह्वाफलनीयष्टीवत्सकैः सरसाञ्जनैः ।
 कार्ष्णिकैः सैन्धवयुतैः कल्कैर्वस्तिः प्रयोजितः ॥
 वातासृग्मोहशीफार्शोगुल्ममूत्रविवन्धनुत् ।
 विसर्पज्वरविद्भङ्गरक्तपित्तविनाशनः ॥
 बल्यः सञ्जीवनो वृश्चश्चक्षुष्यः शूलनाशनः ।

स्थापनानामयं राजा वस्त्रिर्मुस्तादिको मतः ॥
 अवेक्ष्य भेषजं बुद्ध्या विकारश्च विकारवित् ।
 वीजनानेन मतिमान्कुर्याद्वस्त्रिशतान्यपि ॥
 अजीर्णं न प्रयुञ्जीत दिवास्त्रिं च वर्जयेत् ।
 आहाराचारिकं शेषमन्यद्युक्तं समाचरेत् ॥
 यस्मान्मधु च तैलञ्च प्राधान्येन प्रदीयते ।
 माधुतैलिक इत्येवं भिषग्भिर्वस्त्रिरुच्यते ॥
 रथेष्वपि च युक्तेषु हस्त्यश्वे चापि कल्पिते ।
 यस्मान्न प्रतिसिद्धोऽयमतो युक्तरथः स्रुतः ॥
 वलोपचयवर्णानां यस्माद्धाधिगतस्य च ।
 भवत्येतेन सिद्धिस्तु सिद्धवस्त्रिरतोमतः ॥
 सुखिनामल्पदोषाणां नित्यं सिग्धाश्च ये नराः ।
 मृदुकोष्ठाश्च ये तेषां विधेया माधुतैलिकाः ॥
 मृदुत्वात्पादहीनत्वादक्षत्स्त्रविधिसेवनात् ।
 एकवस्त्रिप्रदानाच्च सिद्धवस्त्रिष्वयन्त्रणा

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥
 स्रुहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य सुतामृजः ।
 निरुदस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥

सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति ।
 अल्पीमहद्भिर्बहुभिश्चादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥
 सचाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते ।
 काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः ॥
 हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः ।
 त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धादृकमादृकम् ॥
 तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥
 प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला ।
 द्वे चैवार्द्धादृके देये तिस्रश्चाप्यादृके गते ॥
 विलेपीमुचिताह्नताच्चतुर्थांशकृतां ततः ।
 दद्याद्युक्तेन विधिना क्लिन्नसिक्त्यामपिच्छिसाम् ॥
 असिग्धलवणां स्वच्छमुद्गयूषयुतान्ततः ।
 अंशद्वयप्रमाणेन दद्यात्सुसिग्धमोदनम् ॥
 ततः सघृतमण्डेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ॥
 त्रीनंशान्वितरेद्भीक्तुमातुरायौदगं शृदुम् ।
 ततो यथोचितं भक्तम्भोक्तमसौ विचक्षणः ॥
 खावर्णे हरिणादीनां रसैर्दद्यात्सुसंस्कृतैः ।
 हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥
 एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हितः ।
 कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान्हीनविशोधितान् ॥
 पेयाभिव्यन्दयेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।
 वेदनालाभनियमशोकवैचित्र्यहेतुभिः ॥
 नरानुपोषितांश्चापि विरिक्तवदुपाचरेत् ।

आढकाद्धाढकप्रस्थसङ्ख्या श्लेषा विरेचने ॥
 एको विरेकः श्लेषान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन ।
 नलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥
 तत्रानुक्रममेकान्तु बलस्थः सकृदाचरेत् ।
 द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्व्वलस्तथा ॥
 केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु ।
 संसर्गेण विवृद्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्भजेत् ॥
 प्राक्स्वादुतिक्तौ स्निग्धाश्ललवणान्कटुकं ततः ।
 स्वाद्वल्ललवणान्भृगुः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥
 स्निग्धरूक्षान्सांश्चैव व्यत्यासात्स्वस्थवत्ततः ।
 केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥
 स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् ।
 कृतः सिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ॥
 स ना परिहरेन्मांसं यावद्वा बलवान्भवेत् ।
 एकैकस्मिन्परिहरेदस्ती वस्ती व्यह्वं व्यह्वम् ॥
 तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् ।
 तैलपूर्णममृद्भाण्डसधर्माणो व्रणातुराः ॥
 स्निग्धशुद्धाक्षिरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये ।
 क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥
 आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति ।
 मैथुनोपगमाद्द्वोरान्धाधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥
 आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च ।
 गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासी च दारुणौ ॥

शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्तते ।
 लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान्वाधीन्कफात्मकान् ॥
 ग्रीहीदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् ।
 मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथारुचिम् ॥
 तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति ।
 उच्चैःसम्भाषणाद्वायुः शिरस्थापादयेद्रुजम् ॥
 आन्त्र्यं जाड्यमजिघ्रत्वं वाधिर्यं मूकतां तथा ॥
 हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदारुणम् ।
 नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥
 लभते दन्तचालंच तांस्तान्वाद्यानुपद्रवान् ।
 यानयानान्तु लभते च्छर्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥
 तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् ।
 चिरासनात्तथा स्नानच्छोण्यां भवति वेदना ॥
 अतिचक्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रजः ।
 सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥
 शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये ।
 ततोऽङ्गमर्दं विष्टम्भशूलाश्चानप्रवेपकाः ॥
 वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् ।
 विरुद्धाध्यशनान्सृत्युं व्याधिं वा घोरमुच्छति ॥
 असात्म्यभोजनं हन्याद्वलवर्णमसंशयम् ।
 अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते ये प्रमादतः ॥
 रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि ।
 व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥

प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥

विरिक्तवान्तेर्हरिणैर्लावकाः शयश्च सेव्यः समदूरतित्तिरिः ।

सषष्टिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव मुक्ता लघु यश्च कीर्तितम् ॥

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।

अथातो धूमनस्त्वद्वलयग्रहचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

धूमः पञ्चविधो भवति । तद्यथा । प्रायोगिकः स्नेहो वैरेचनः कासघ्नो वामनीयश्चेति ।

तत्रैलादिना लुप्तगणवर्ज्येण श्लक्ष्णपिष्टेन वादशाङ्गुलं शरकाण्डं क्षौमेणाष्टाङ्गुलं वेष्टयित्वा लेपयेद्देष्टा वृत्तिः प्रायोगिके । स्नेहफलसारमधूच्छिष्टसर्ज्जरसगुग्गुलुप्रभृतिभिः स्नेहमिश्रैः स्नेहेन । शिरोविरेचनद्रव्यैर्वैरेचने । बृहत्ते-
कण्टकारिकात्रिकटुककासमर्द्धहिंम्विङ्गुदीतद्वन्मनःशिलादिक्क-
रुहाककटशृङ्गोप्रभृतिभिः कासहरैश्च कासघ्ने । स्नायुचर्क-
खुरशृङ्गकर्कटकास्थिशुक्लमत्स्यवल्लूरक्तमिण्णभृतिभिर्वामनी-
यैश्च वामनीये ।

तत्र वस्तिनेचद्रव्यैर्धूमनेऽद्रव्याणि व्याख्यातानि भवन्ति । धूमनेचन्तु कनिष्ठिकापरिणाहमये वान्तायमात्रं स्रोतः मूलेऽङ्गुष्ठपरिणाहं धूमवर्त्तिप्रवेशस्रोतोऽङ्गुलान्यष्टचत्वारिंश-
त्प्रायोगिके । वात्रिंशत्स्नेहेन । चतुर्विंशतिवैरेचने । षोड-

शङ्कुलं कासघ्ने वामनीयेव । एतेऽपि कोलास्त्रिमात्रच्छिद्रे
भवतः । व्रणनेत्रमशङ्कुलं व्रणधूपनार्थं कलायपरिमण्डलं
कुलत्यवाहिस्रोत इति ।

अथ सुखीपविष्टःसुमनाच्छज्वधोदृष्टिरतन्द्रितः स्नेहाक्तां
प्रदीप्तायां वृत्तिं नेत्रस्रोतसि प्रणिधाय धूमं पिवेत् ।

मुखेन तं पिवेत्पूर्वं नासिकाभ्यां ततः पिवेत् ।

मुखपीतं मुखेनैव वमेत्योतञ्च नासया ॥

मुखेन धूममादाय नासिकाभ्यां न निर्हरेत् ।

तेन हि प्रतिलोमेन दृष्टिस्तत्र विहन्यते ॥

विशेषतस्तु प्रायोगिकं घ्राणेनाददोत स्नेहनं मुख-
नासाभ्यां नासिकया वैरेचनं मुखेनैवेतरौ तत्र प्रायोगिके
वृत्तिं व्यपगतशरकाण्डां निवातातपशुष्कामङ्गारेष्ववदीप्य
नेत्रमूलस्रोतसि प्रयुज्य धूममाहरेतिब्रूयात् । एवं स्नेहनं
वैरेचनिकञ्च कुर्यादिति । इतरयोर्व्यपेतधूमोङ्गारस्थिरे
समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वृत्तिं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण
पिधाय तस्मिन् छिद्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत । प्रशान्ते
धूमे वृत्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पाचयेदादोष-
विशुद्धेरेष धूमपानोपायविधिः ।

तत्र शोकश्रमभयामर्षौष्ण्यविषरक्तपित्तमदमूर्च्छादाह-
पिपासा पाण्डुरोगतालुशोषच्छर्दिशिरोऽभिघातोङ्गाराप-
तर्पिततिमिरप्रभे ह्रीदराधानोर्ध्ववातार्त्ता बालवृद्धदुर्बलवि-
रिक्तास्थापितजागरितगर्भिणीरुचक्षीणक्षतोरस्कमधुघृतदधि-
द्रव्यमत्स्यमद्यवागूपीतात्यक्फास्य न धूममासेवेरन् ॥

अकालपीतः कुरुते भ्रममूर्च्छाशिरोरुजः ।

घ्राणश्रोत्राक्षिजिह्वानामुपघातश्च दारुणम् ॥

आद्यास्तु तयो धूमा द्वादशसु कालेषूपदेयाः । तद्यथा ।
क्षुतदन्तप्रचालननस्यस्नानभोजनदिवाश्वप्नमैथुनच्छर्दिमूत्रो-
च्चाररुषित शस्त्रकर्मान्तेष्विति । तत्र मूत्रोच्चारचवथुरुषितमैथु-
नान्तेषु स्नैहिकः स्नानच्छर्दनदिवास्नान्तेषु वैरेचनः ।

दन्तप्रचालननस्यस्नानभोजनशस्त्रकर्मान्तेषु प्रायोगिक
इति । तत्र स्नेहनो वातं शमयति स्नेहं दुपलेपाश्च वैरेचनः
स्नेमाणमुत्क्लेश्यः प्रकर्षति रौक्ष्यात्तैच्छ्यादीणां दैशद्याश्च । प्रायो-
गिकः स्नेमाणमुत्क्लेशयतुत्क्लिष्टं चाप्रकर्षति साधारणत्वात्-
पूर्वाभ्यामिति ।

भवति चात्र ।

नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।

दृढकेशद्विजश्मश्रुसुगन्धिविशदाननः ॥

कासश्वासारोचकास्योपलेपस्वरभेदमुखास्त्राववमथुतन्त्रा-
निद्राहनुमन्यास्तम्भपीनसशिरोरोगकर्णाक्षिशूलवातकफनिमि-
त्ताश्चास्य मुखरोगा न भवन्ति ।

तस्य योगातिद्योगौ विज्ञातव्यौ तत्र योगो रोगप्रशमनो-
ऽतियोगो रोगाप्रशमनस्तालुगलशोषपरिदाहपिपासामूर्च्छा-
भ्रममदकर्णाक्षिदृष्टिनासारोगदौर्बल्यानीत्ययोगो जनयति ।

प्रायोगिकं चींस्त्रीनुच्छासानाददीत । मुखनासिकाभ्याञ्च
पर्यायांस्त्रींश्चतुरोवेति । स्नैहिकं यावदशुप्रवृत्तिः । वैरच-
निकमादोषदर्शनात् । तिलतण्डुलववागूपीतेन पातव्यौ

वामनीयः । आसान्तरेषु कासघ्न इति । व्रणधूमं शराव-
सम्पुटोपनीतेन नेत्रेण व्रणमानयेत् धूमनाद्देदनोपशमो व्रण-
वैशद्यमास्त्रावोपशमश्च भवति ।

विधिरेह समासेन धूमस्याभिहितो मया ।

नस्यस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं निरवशेषतः ॥

श्रीषधमौषधसिद्धौ वा स्नेहो वा नाशिकाभ्यां दीयत
इति नस्यं तद्विविधं शिरोविरेचनं स्नेहनञ्च तद्विधमपि
पञ्चधा तद्यथा नस्यं शिरोविरेचनं प्रतिमर्शोऽवपीडः प्रध-
मनञ्च । तेषु नस्यं प्रधानं शिरोविरेचनञ्च नस्यविकल्पः प्रति-
मर्शः शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनञ्च । ततो नस्य-
शब्दः पञ्चधा निपातितः । तत्र यः स्नेहनार्थं शून्यशिरसां
ग्रीवास्कन्धोरसां बलजननार्थं दृष्टिप्रसादजननार्थं वास्नेहो
विधीयते तस्मिन्वैशेषिको नस्यशब्दः । तत्तु नस्यं देवं वाता-
भिभूते शिरसि दन्तकेशश्शुश्रुप्रपातदारुण कर्णशूलकर्णच्छेद-
तिमिरस्त्रोपघातनासारोगास्यशोषापवाहुकाकालजबलीपलि-
तप्रादुर्भावदारुणप्रबोधेषु वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च
वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति ।

शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसाजरीचकशि-
रोरोगैरवशूलपीनसाङ्घातवभेदककृमिप्रतिश्यायापसारगन्धाज्ञा-
नेष्वन्येषु चोर्द्ध्वज्वगतेषु कफरोगेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यै-
स्तस्मिन्नेन वा स्नेहेनेति ॥

तत्रैतद्विविधममुक्तवतोऽनकाले पूर्वाह्ने श्लेष्मरोगिणां
मध्याह्ने पित्तरोगिणामपराह्ने वातरोगिणाम् ।

अथ पुरुषाय शिरोविरेचनीयाय दन्तकाष्ठधूमपानाभ्यां
विशुद्धवक्त्रस्रोतसे पाणितापपरिस्त्रिन्नमृदितगलकपोलललाट-
प्रदेशाय वातातपरजोहीनवेश्मन्युत्तानशायिने प्रसारितकर-
चरणाय किञ्चित् प्रविलम्बितशिरसे वस्त्राच्छादितनेत्राय
वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासाग्राय विशुद्धस्रोतमि-
दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णानुतप्तं रज्जतसुवर्णताम्रमृत्पादशुक्ती-
नामन्यतमस्यं शुक्त्यापिचुना वा सुखोष्णं स्नेहमद्रुतमासि-
द्धेदव्यवच्छिन्नधारं यथा नेत्रे न प्राप्नोति ।

स्नेहोऽवसिच्यमाने तु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ।

न कुप्येन्न प्रभाषेच्च न क्षणं यान्न हसेत्तथा ॥

एतैर्हि विहतः स्नेहो न सम्यक्प्रतिपद्यते ।

ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ॥

तस्य प्रमाणमष्टौ विन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्वयनिःसृताः
प्रथममात्रा द्वितीया शुक्तिस्तृतीया पाणिशुक्तिरित्येतास्त्रिस्त्रौ
मात्रा यथाबलं प्रयोज्याः । स्नेहनस्य नचोपगिलेत्क्रयं-
चिदपि ।

शृङ्गाटकमभिप्लाव्य निरेति वदनाद्यथा ।

कफोत्क्षेपशमयाच्चैव निष्ठीवेदविधारयन् ॥

दत्ते च पुनरपि संस्नेद्य गलकपोलादीन्धूममासेवेत
भोजयेच्चैनमभिव्यन्दि ततोऽस्याचारिकमादिशेत् । रजोधूम-
स्नेहातपमद्यद्रवपानशिरःस्नानांतियानक्रोधादीनि च परि-
हरेत् ।

तस्य योगातिथोगानां विज्ञानं भवति ।

लाघवं शिरसो योगे सुखस्रग्भ्रप्रबोधनम् ।
 विकारोपशमः शुद्धिरिन्द्रियाणां मनःसुखम् ॥
 कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।
 लक्षणं मृद्गातिस्निग्धे रुचं तत्रावचारयेत् ॥
 अयोगे चैव वैगुण्यमिन्द्रियाणाञ्च रुचता ।
 रोगाशान्तिश्च तत्रेष्टं भूयो नस्यं प्रयोजयेत् ॥
 चत्वारो विन्दवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलम् ।
 शिरोविरेकस्नेहस्य प्रमाणमभिनिर्दिशेत् ॥
 नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।
 शुद्धहीनातिसंज्ञानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः ॥
 लाघवं शिरसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिनिर्जयः ।
 चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥
 कण्डूपदेहौ गुरुता स्रोतसाङ्गफसंस्त्रवः ।
 मूर्ध्नि हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् ॥
 मस्तुलुङ्गागमो वातवृद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ।
 शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढविरेचिते ॥
 हीनातिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।
 सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्यं निषेचयेत् ॥
 एकान्तरं द्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।
 एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥
 भारुतेनाभिभूतस्य वात्यन्तं यस्य देहिनः ।
 द्विकालश्चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता ॥
 अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिव्यन्दसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो

दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपौद्यावपिथ्य चेतो-
विकारकृमि विषाभिपन्नानां चूर्णं प्रधमेत् । शर्करेक्षुरस-
क्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विद-
ध्यात् ।

कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम् ।

शूताः स्नेहाः शिरःशुद्धौ कल्कसेभ्यो यथाहितः ॥

नस्येन परिहर्त्तव्यो भुक्तवानपतर्पितोऽत्यर्यतरुणप्रति-
ष्ठाद्यौगर्भिणी पीतस्नेहोदकमद्यद्रवोऽजीर्णो दत्तवस्तिः
क्रुद्धो गरार्त्तस्तृषितः शोकाभिभूतः आन्तो बालो वृद्धो
वेगावरोधितः शिरःस्नातुकामश्चेति । अनार्त्तवे चार्त्रे नस्य-
धूमौ परिहरेत् । तत्र हीनातिमात्रातिशीतोष्णसहसाप्र-
दानातिप्रविलम्बितशिरस उच्छिंघतो विचलतोऽभ्यवहरतो
वा प्रतिसिद्धप्रदानाच्च व्यापदा भवन्ति दृष्टोद्गारादयो
दोषनिमित्ताः क्षयजाश्च ।

भवतश्चात्र ।

नस्ये शिरोविरेके च व्यापदो द्विविधाः स्मृताः ।

दोषोक्लेशात्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् ॥

दोषोक्लेशनिमित्तांस्तु जयेच्छमनशोधनैः ।

अथ क्षयनिमित्तांस्तु यथास्वं वृंहणं हितम् ॥

प्रतिमर्शश्चतुर्दशसु कालेषुपादेयः । तद्यथा । तत्प्यो-
त्थितेन प्रक्षालितदन्तेन मृहान्निर्गच्छता व्यायामव्यवायाध्व-
परिश्रान्तेन मूत्रोच्चारकवलाञ्जनान्ते भुक्तवता कर्दितवता-
दिवास्वप्रोत्थितेन सायञ्चेति ।

तत्र तत्प्रोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितनासा-
स्त्रोतीगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादञ्च करोति । प्रचासित-
दन्तेनासेवितो दन्तानां दृढतांवदनसौगन्ध्यं चापादयति ।
गृहान्निर्गच्छतासेवितो नासास्त्रोतसः क्लिन्नतया रजोधूमो
वा नाबाधते व्यायाममैथुनाच्च परिश्रान्तेनासेवितः श्रममुप-
हन्ति । मूत्रोच्चारान्ते वा सेवितो दृष्टेर्गुरुत्वमपनयति ।
कवलाञ्जनान्ते सेवितो दृष्टिं प्रसादयति । अभुक्तवता
सेवितः स्त्रोतसां विष्णुङ्घ्रिं लघुतां चापादयति । वान्तेना-
सेवितः स्त्रोतोविलग्नं श्लेष्माणमपोह्य भक्तकाङ्क्षामापादयति ।
दिवास्त्रप्रोत्थितेनासेवितो निद्राशेषं गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्तै-
काग्र्यं जनयति । सायं चासेवितः सुखनिद्राप्रबोधं चेति ।

ईषदुच्छिंघतः सुहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते ।

नखे निषिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥

नखेन रोगाः शाम्यन्ति नराणामूर्द्ध्वजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्थं सुगन्धि च ॥

हनुदन्तशिरोघ्नीवात्रिकबाह्वरसां बलम् ।

बलीयलितखालित्यव्यङ्गानां चाप्यसम्भवः ॥

तैलं कफे सवाते स्यात्केवलं पवने वसाम् ।

दद्यात्सर्पिः सदा पित्ते मज्जानं च समारुते ॥

चतुर्विधस्य सुहस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

श्लेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि कवलग्रहणे विधिम् ।

चतुर्द्धा कवलः सुहो प्रसादी शोधिरोपणी ॥

सिग्धोष्णेः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः ।

पित्ते कटुकलवणैरुक्षीणैः शोधनः कफे ॥

कषायतिक्तमधुरैः कटूष्णैरोषणी द्रणे ।

चतुर्विधस्य चैवास्य विशिष्टोऽयं प्रकीर्तितः ॥

तत्र त्रिकटुकवचासर्पपहरीतकीवल्लमाक्षीद्य तैलशक्त-
सुरामूत्रचारमधुनामन्ददेन सलवणमभिप्रतप्तनुपस्त्रिद्व-
न्दितगलकपोलललाटप्रदेशो धारयेत् ।

सुखं सञ्चार्यते दातु मात्रा सा कवले स्मृता ।

असञ्चार्या तु या मात्रा गण्डूषः स प्रकीर्तितः ॥

तावच्च धारयित्वाऽनन्तरमसौक्ष्ण्यदेहेन दावदोषपरि-
पूर्णकपोलत्वं नासास्त्रोतनयनपरिप्लावश्च भवति तदा विमो-
क्तव्यः पुनश्चान्यो गृहीतव्य इति ।

एवं स्नेहपयःक्षौद्ररसमूत्रान्कसम्भृताः ।

कषायोष्णोदकाभ्याञ्च कवला दोषतो हिताः ॥

व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ।

इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥

हीने जाड्यकफोत्क्लेशावरसञ्ज्ञानमेव च ।

अतियोगान्मुखे पाकः शीघ्रदृष्टारुचिक्लमाः ॥

शोधनीयविशेषेण भवन्त्येवं न संशयः ।

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षौरमेव च ॥

सक्षौद्रो दग्धवक्त्रस्य गण्डूषो दाहनाशनः ।

कवलस्य विधिर्ह्येष समासेन प्रकीर्तितः ॥

विभज्य भेषजं बुद्ध्या कुर्वीत प्रतिसारणम् ।

कल्को रसिक्रिया क्षौद्रं चूर्णं चेति चतुर्विधम् ॥

अङ्गुल्यग्रप्रणीतन्तु यथास्वं सुखरोगिणाम् ।

तस्मिन्योगमयोगञ्च कवलीक्तं विभावयेत् ॥

तानेव शमयेद्याधीन्कवलो यानपोहति ।

दोषघ्नमनभिष्यन्दि भोजयेच्च तथा नरम् ॥

इति श्री सौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे चतुर्थं चिकित्सितस्थानं

समाप्तम् ।

—

कल्पस्थानम् ।



॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥
 धन्वन्तरिः काशिपतिस्तपोधर्मभृतांवरः ।
 सुश्रुतप्रभृतीन् शिष्यान् शशासाहतशासनः ॥
 रिपवी विक्रमाक्रान्ता ये च स्वे कृत्यतां गताः ।
 सिन्धुक्षवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् ॥
 विषैर्निहन्त्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः ।
 स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया ॥
 विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसूत्ररः ।
 तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः ॥
 यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम् ।
 न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् ॥
 कुलीनं धार्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम् ।
 अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् ॥
 क्रोधपारुष्यमात्सर्यमदालस्यविवर्जितम् ।

वेपथुर्जायते तस्य तस्तश्चान्योऽन्यमौचते ।
 क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नत्यपि ॥
 आलभेतासक्तहीनः करेण च शिरोरुहान् ।
 निर्यियासुरपद्वारैर्वीचते च पुनः पुनः ॥
 वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः ।
 केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥
 असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ।
 तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥
 अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।
 उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥
 स्रक्तु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
 पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ॥
 विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु ।
 लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् ॥
 नृपभक्ताद्वलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये ।
 तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥
 हुतभुक्तेन चान्नेन भृशं चटचटायते ।
 मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ॥
 भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥
 दुष्टान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
 कोकिलः स्वरवैकृत्यं क्रौञ्चस्तु मदसृच्छति ॥
 हृष्टेनमयूरउडिग्नः क्रोशतः शुकसारिके ।

जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् ॥
 मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् ।
 पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्जितम् ॥
 पूर्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् ।
 महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ॥
 प्रशस्तदिग्दे शकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि ।
 सजालकं गवाक्षाव्यमात्मवर्गनिषेवितम् ॥
 विकचसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्चनम् ।
 परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
 तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् ।
 शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
 संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
 स्राता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः ॥
 तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्मिणः ।
 आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनी यतः ॥
 तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
 माहानसिकबोद्धारः सौपीदनिकपौपिकाः ।
 भवेयुर्वैद्यवशगा येचाप्यन्य तु केचन ।
 इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टमुखवैकृतैः ॥
 विद्याद्विषस्य दातारमेभिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ।
 न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च ॥
 अपार्थवहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ।
 स्फोटयत्यङ्गलीभूमिमकस्माद्विलिखेद्वसेत् ॥

वैप्रयुर्जायते तस्य तस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते ।
 क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिन्नत्यपि ॥
 आलभेतासक्तहीनः करेण च शिरोरुहान् ।
 निर्यियासुरपदारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ॥
 वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः ।
 केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥
 असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ।
 तस्मात् परीक्षणं कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥
 अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।
 उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥
 स्नाने वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च ।
 पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम् ॥
 विषजुष्टेषु चान्येषु न स्यधूमाञ्जनादिषु ।
 लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम् ॥
 नृपभक्ताद्वलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये ।
 तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः ॥
 हुतभुक्तेन चान्नेन भृशं चटचटायते ।
 मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः ॥
 भिन्नार्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोषशाम्यति ।
 चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु ॥
 दुष्टान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः ।
 कोकिलः स्वरवैलत्यं क्रौञ्चसु मदसृच्छति ॥
 हृष्येन्मयूरउद्दिग्धः क्रोशतः शुकसारिके ।

हंसः क्षेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति ॥
 पृषतो विस्मजत्यशु विष्टां मुञ्चति मर्कटः ।
 सन्निकृष्टांस्ततः कुर्याद्रात्रस्तान् मृगपक्षिणः ॥
 वेश्मनोऽथ विभूषार्थं रक्षार्थञ्चात्मनः सदा ।
 उपक्षिप्तस्य चान्नस्य वाष्पे णीर्द्धं प्रसर्प्यता ॥
 हृत्पीडा भ्रान्तनेत्रत्वं शिरोदुःखञ्च जायते ।
 तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ॥
 कुर्याच्छिरीषरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनम् ।
 हृदि चन्दनलेपस्तु तथासुखमवाप्नुयात् ॥
 पाणिप्राप्तं पाणिदाहं नखशातं करोति च ।
 अत्र प्रलेपः श्यामिन्द्रगोपासीमोत्पलानि च ॥
 स चेत् प्रमादान्मोहाद्वा तदन्नमुपसेवते ।
 अष्टौलावत्ततो जिह्वा भवत्यरसवेदिनी ॥
 तुद्यते दह्यते चापि श्लेष्मा चास्यात् प्रसिच्यते ।
 तत्र वाष्पे रितं कर्म यच्च स्यादान्तकार्ठिकम् ॥
 मूर्च्छां कर्हि मतीसारमाधानं दाहवेपथू ।
 इन्द्रियाणाञ्च वैकृत्यं कुर्यादामाशयं गतम् ॥
 तत्राशु मदनालावुविम्बीकोशातकीफलैः ।
 कर्द्दनं दध्युदश्विङ्गामथ वा तण्डुलाम्बुना ॥
 दाहं मूर्च्छामतीसारं नृणामिन्द्रियवैकृतम् ।
 आटोपपाण्डुतां कार्ष्ण्यं कुर्यात्पक्काशयं गतम् ॥
 विरेचनं ससर्पिष्कं तत्रोक्तं नीलिनीफलम् ।
 दध्ना दूषी विषारिश्च पेयो वा मधुसंयुतः ॥

द्रवद्रव्येषु सर्वेषु क्षीरमद्योदकादिषु ।
 भवन्ति विविधा राज्यः फेणुबुद्बुदजम्ब च ।
 छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः ॥
 भवन्ति यमलाश्लिद्रास्तन्वगोवा विक्लतास्तथा ।
 शाकसूपान्नमांसानि क्लिन्नानि विरसानि च ॥
 सद्यः पर्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ।
 गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्वे भक्ष्याः फलानि च ॥
 पक्वान्याशु विशीर्यन्ते पाकमामानि यान्ति च ;
 विशीर्यते कूर्चकस्तु दन्तकाष्ठगते विषे ॥
 जिह्वादन्तौष्ठमांसानां श्वयथुश्चोपजायते ।
 अथास्य धातकौपुष्पपथ्याजम्बू फलास्थिभिः ॥
 सक्षौद्रैः प्रच्छिते शोफे कर्तव्यं प्रतिसारणम् ।
 अथ वाङ्मोठमूलानि त्वचः सप्तच्छदस्य वा ॥
 शिरीषमाषका वापि सक्षौद्राः प्रतिसारणम् ।
 जिह्वानिलेखकवली दन्तकाष्ठवदादिशेत् ।
 पिच्छिलो बहुलोऽभ्यङ्गो विवर्णो वा विषान्वितः ॥
 स्फोटजम्बरुजास्त्रावत्वक्पाकः स्वेदनं ज्वरः ।
 द्ररणं चापि मांसानामभ्यङ्गे विषसंयुते ॥
 तत्र शीताम्बुसिक्तस्य कर्तव्यमनुलेपनम् ।
 चन्दनं तगरं कुष्ठमुशीरं वेणुपत्रिका ॥
 सोमवल्लप्रमृता श्वेता पद्मं कालीयकं त्वचम् ।
 कपित्थरसमूत्राभ्यां पानमेतच्च युज्यते ॥
 उत्सादने परीषेके कषाये चानुलेपने ।

शय्यावस्ततनुलेषु ज्ञेयमभ्यङ्गलक्षणैः ॥
 केशशतः शिरोदुःखं खेभ्यश्च रुधिरागमः ।
 ग्रन्थिजन्मोत्तमाङ्गेषु विषजुष्टे तु लेपने ॥
 प्रलेपो बहुशस्तत्र भाविताः कृष्णमृत्तिकाः ।
 ऋष्यपित्तघृतश्यामापालिन्दीतण्डुलीयकैः ॥
 गोमयस्वरसोवापि हितो वा मालतीरसः ।
 रसो मूषिकपर्ण्यावा धूमोवागारसम्भवः ॥
 शिरोऽभ्यङ्गः शिरस्स्नानं स्नानमुष्णीषमेव च ।
 स्रजश्च विषसंसृष्टाः साधयेदनुलेपवत् ॥
 मुखलेपे मुखं श्यावं युक्तमभ्यङ्गलक्षणैः ।
 पद्मिनीकण्टकप्रस्थैः कण्टकैश्चोपचीयते ॥
 तत्र क्षौद्रघृतं पानं प्रलेपश्चन्दनं घृतं ।
 पयस्या मधुकं फल्ग्वी बन्धुजीवपुनर्नवा ॥
 अस्वास्थ्यं कुक्षरादीनां लालास्त्रावोऽचिरकृता ।
 स्फिकपायुमेट्रमुष्केषु युक्तेषु स्फोटसम्भवः ॥
 तत्राभ्यङ्गवदेवेष्टा यादृवाहनयोः क्रिया ।
 शोणितागमनं खेभ्यः शिरोरुक् कफसंस्त्रवः ॥
 नस्यधूमगते लिङ्गमिन्द्रियाणान्तु वैकृतम् ।
 तत्र दुग्धैर्गन्धादीनां सर्पिः सातिविषैः शृतम् ॥
 पाने नस्ये च सखेतं हितं समदयन्तिकं ।
 गन्धहानिर्विवर्णत्वं पुष्पाणां स्नानता भवेत् ॥
 जिघ्रतश्च शिरोदुःखं वारिपूर्णं च लोचने ।
 तत्र वार्ष्णे रितं कर्षं मुखालेपे च यत्स्मृतम् ॥

कर्णतैलगते श्रोत्रवैगुण्यं शोफवेदने ।
 कर्णस्त्रावश्च तत्राशु कर्त्तव्यं प्रतिपूरणम् ॥
 स्वरसो बहुपुत्रायाः सष्टतः चौद्रसंयुतः ।
 सोमवल्करसश्चापि सुशीतो हित इथ्यते ॥
 अशूपदेहो दाहश्च वेदना दृष्टिविभ्रमः ।
 अञ्जने विषसंसृष्टे भवेदान्ध्यमद्यापि वा ॥
 तत्र सद्योष्टतं पेयं तर्पणञ्च समागधम् ।
 अञ्जनं मेषशृङ्गस्य निर्यासो वरुणस्य च ॥
 मुष्ककस्याजकर्णस्य फेणो गोपित्तसंयुतः ।
 कपित्थमेषशृङ्गोश्च पुष्पं भल्लातकस्य वा ॥
 एकैकं कारयेत् पुष्पं वन्धूकाङ्गोठयोरपि ।
 शोफः स्त्रावस्तथास्त्रापः पादयोः स्फोटजन्म च ॥
 भवन्ति विषजुष्टाभ्यां पादुकाभ्यामसंशयम् ।
 उपानत्यादुपीठानि पादुकावत् प्रसाधयेत् ॥
 भूषणानि हतार्चींषि न विभान्ति यथा पुरा ।
 स्थानि स्थानानि हन्युश्च दाहपाकावदारणैः ॥
 पादुकाभूषणे युक्तमभ्यङ्गविधिमाचरेत् ।
 विषोपसर्गो वाष्पादिर्भूषणान्तोयईरितः ॥
 समीक्ष्योपद्रवांस्तस्य विदधीत चिकित्सितम् ।
 महासुगन्धिमगदं यं प्रवक्ष्यामि तं भिषक् ॥
 पानालेपननस्येषु विदधीताञ्जनेषु च ।
 विरेचनानि तीक्ष्णानि कुर्यात् प्रच्छेदनानि च ॥
 सिराश्च व्यधयेत् क्षिप्रं प्राप्तं विस्त्रावणं वदि ।

मूषिकाजरुहा वापि हस्ते बद्धा तु भूपतेः ।
 करोति निर्व्विषं सव्वमन्नं विषसमायुतम् ।
 हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित्रमध्यगः ॥
 पिवेद्भूतमजेयाख्यममृताख्यञ्च बुद्धिमान् ।
 सर्पिर्दधिपयः क्षौद्रं पिवेद्वा शीतलं जलम् ॥
 मयूरान्नकुलान् गोधाः पृषतान् हरिणानपि ।
 सततं भक्षयेच्चापि रसांस्तेषां पिवेदपि ॥
 गोधानकुलमांसेषु हरिणस्य च बुद्धिमान् ।
 दद्यात् सुपिष्टां पालिन्दीं मधुकं शर्करान्तथा ॥
 शर्करातिविषे देये मायूरे समहौषधे ।
 पार्षते चापि देयाः स्युः पिप्पल्यः समहौषधाः ॥
 सक्षौद्रः सष्टतश्चैव शिम्बीयूषो हितः सदा ।
 विषघ्नानि च सेवेत भक्ष्यभोज्यानि बुद्धिमान् ॥
 पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसांश्चुभिः ।
 कर्दयेद्भुजहृदयो भक्षितं यदिवा विषम् ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः स्थावरविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्थावरञ्जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारएवच ।

निर्यासो धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥

तत्र क्लृप्तकाश्चमारगुञ्जासुगन्धगरेककरघाटविद्युच्छिखा
विजयानीत्यष्टौ मूलविषाणि ॥

विषपत्रिकालम्बावरदारुककरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पत्र-
विषाणि ॥

कुमुदतीव्रेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुखद्योतकचर्मरौ
भगन्धासर्पघातिनन्दनसारपाकानीति द्वादश फलविषाणि ॥

वेतकादम्बवल्लिजकरम्भमहाकरम्भाणि पञ्च पुष्पविषाणि ॥
अन्वपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटकरम्भनन्दनवराटकानि
सप्तत्वक्सारनिर्यासविषाणि ॥

कुमुदघ्नोक्षुहीजालक्षीर्याणि त्रीणि क्षीरविषाणि ॥

फेणाश्मभस्स हरितालञ्च द्वे धातुविषे ॥

कालकूटवत्सनाभसर्पपपालककर्द्दमकवैराटकमुस्तकशृङ्गीविष
प्रपुण्डरीकमूलकहालाहलमहाविषकर्कोटकानीति त्रयोदश
कन्द विषाणि । इत्येवं पञ्च पञ्चाशत् स्थावरविषाणि भवन्ति ॥

चत्वारि वत्सनाभानि मुस्तके द्वे प्रकीर्त्तिते ।

षट्चैव सर्पपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥

उद्वेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।

जृम्भाङ्गोद्वेष्टनश्वासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥

मुष्कशीफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।

भवेत्पुष्पविषैश्छर्द्दिराधानं मोह एव च ॥

त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।

आस्यदौर्गन्धपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्त्रवाः ॥

सुश्रुतः ।

फेणागमः क्षीरविषे विज्ञेदो जिह्मजिह्वता ।
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छां दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालघातीनि विषाखेतानि निर्द्दिशेत् ।
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
स्पर्शज्ञानं कालकूटे वपेथुः स्तम्भ एव च ।
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविष्मूत्रनेत्रता ॥
सर्पपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
ग्रीवादीर्वल्यवाक्सङ्गो पालकेऽनुमताविह ॥
प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विज्ञेदो नेत्रपीतता ।
वैराटके नाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वपेथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
शृङ्गोविषेणाङ्गसाददाहोदरविष्टद्वयः ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्षोर्ध्वद्विस्तथोदरे ।
वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्द्दिक्काशोफप्रमूढताः ॥
चिरेणोच्छसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ॥
कर्कटेनोत्पतत्यूर्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि ।
कन्दजान्यग्रवीर्याणि प्रयुक्तानि तयोदश ॥
सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।
रुक्षमुष्णं तथातीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च ॥
विकाशि विशदच्चैव लघुपाकि च तत् स्मृतम् ।
तद्रौच्यात्कोपयेद्वायुमौष्णगात् पित्तं सशोणितम् ॥
मानसं मोहयेत्तैक्ष्णगादङ्गबन्धान्छिनत्यपि ।

सुश्रुतः ।

फेणागमः क्षीरविषे विज्ञेदो जिह्मजिह्वता ।
हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छां दाहश्च तालुनि ॥
प्रायेण कालघातीनि विषाखेतानि निर्द्दिशेत् ।
कन्दजानि तु तीक्ष्णानि तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥
स्पर्शज्ञानं कालकूटे वपेथुः स्तम्भ एव च ।
ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविण्मूत्रनेत्रता ॥
सर्पपे वातवैगुण्यमानाहो ग्रन्थिजन्म च ।
ग्रीवादौर्व्वल्यवाक्सङ्गौ पालकेऽनुमताविह ॥
प्रसेकः कर्द्दमाख्ये तु विज्ञेदो नेत्रपीतता ।
वैराटके नाङ्गदुःखं शिरोरोगश्च जायते ॥
गात्रस्तम्भो वेपथुश्च जायते मुस्तकेन तु ।
शृङ्गीविषेणाङ्गसाददाहीदरविवृद्धयः ॥
पुण्डरीकेण रक्तत्वमक्षोर्ध्वद्विस्तथोदरे ।
वैवर्ण्यं मूलकैश्छर्द्दिर्हिक्काग्रोफप्रमूढताः ॥
चिरेणोच्छसिति श्यावो नरो हालाहलेन वै ।
महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोज्जमौ भृशम् ॥
कर्कटेनोत्पतत्यूर्ध्वं हसन्दन्तान्दशत्यपि ।
कन्दजान्युग्रवीर्याणि प्रयुक्तानि तयोदश ॥
सर्वाणि कुशलैर्ज्ञेयान्येतानि दशभिर्गुणैः ।
रुचमुष्णं तथातीक्ष्णं सूक्ष्ममाशुव्यवायि च ॥
विकाशि विशदच्चैव लघुपाकि च तत् स्मृतम् ।
तद्रौक्ष्यात्कोपयेद्वायुमौष्णयात् पित्तं सशोणितम् ॥
मानसं मोहयेत्तैक्ष्णयादङ्गबन्धान्छिनत्यपि ।

दुषितं देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
 यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम् ॥
 स्थावरस्योपयुक्तस्य वेगे तु प्रथमे नृणाम् ।
 श्यावा जिह्वा भवेत् स्तब्धा मूर्च्छा श्वासश्च जायते ॥
 द्वितीये वेपथुः स्निग्धो दाहः कण्डुरुजस्तथा ।
 विषमामाशयप्राप्तं कुरुते हृदि वेदनाम् ॥
 तालुशोषं तृतीये तु शूलं चामाशये भृशम् ।
 दुर्बलं हरिते शूने जायेते चास्य लोचने ॥
 पक्वाशयगते तोदोहिक्का कासोऽन्तकूजनम् ।
 चतुर्थे जायते वेग शिरसश्चातिगौरवम् ॥
 कफप्रसेको वैवर्ण्यं पर्व्वभेदश्च पञ्चमे ।
 सर्व्वदोषप्रकोपश्च पक्वाधाने च वेदना ॥
 षष्ठे प्रज्ञाप्रणाशश्च भृशं वाप्यतिसार्य्यते ।
 स्तब्धपृष्ठकटीभङ्गः सन्निरोधश्च सप्तमे ॥
 प्रथमे विषवेगे तु वान्तं श्वेताम्बुसेवितम् ।
 अगदं मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत् समायुतम् ॥
 द्वितीये पूर्व्ववहान्तं पाययेत्तु विरेचनम् ।
 तृतीयेऽगदपानन्तु हितं नस्यं तथाञ्जनम् ॥
 चतुर्थे स्नेहसंमिश्रं पाययेत्तागदं भिषक् ।
 पञ्चमे क्षौद्रमधुकक्काथयुक्तं प्रदापयेत् ॥
 षष्ठेऽतीसारवत्सिद्धिरवपौडश्च सप्तमे ।
 मूर्च्छिं काकपदं कृत्वा सासृग्वा पिशितं क्षिपेत्
 वेगान्तरे त्वन्यतमे कृते कर्मणि शीतलाम् ।

यवागूं सष्टतक्षौद्रामिमां दद्याद्विचक्षणः ॥
 कोषाताक्योऽग्निकः पाठासूर्यवस्त्रासृताभयाः ।
 शिरीषः किण्विही शेलुर्गिर्याङ्गारजनीद्वयम् ॥
 पुनर्नवे हरेणुश्च त्रिकटुः सारिवे बला ।
 एषां यवागूर्निःकाये कृता हन्ति विषद्वयम् ॥
 मधुकं तगरं कुष्ठं भद्रदारु हरेणवः ।
 पुन्नागैलैलवालनि नागपुष्पोत्पलं सिता ॥
 विडङ्गं चन्दनं पत्रं प्रियङ्गुध्यामकं तथा ।
 हरिद्रे हे वृहत्थौ च सारिवे च स्थिरा सहा ॥
 कल्कैरेषां घृतं सिद्धमजेयमिति विश्रुतम् ।
 विषाणि हन्ति सर्वाणि शीघ्रमेवाजितं क्वचित् ॥
 दूषीविषाक्तं सुखिन्नमूर्धञ्चाधश्च शोधितम् ।
 पाययेतागदं नित्यमिमं दूषीविषापहम् ॥
 पिप्पल्योध्यामकं मांसो सावरः परिपेलवम् ।
 सुवर्चिका ससूक्ष्मैला तोयं कनकगैरिकम् ॥
 क्षौद्रयुक्तोऽगदो ह्येष दूषीविषमपोहति ।
 एष नाम्ना विषारिस्तु न चान्यत्रापि वार्यते ॥
 ज्वरे दाहे च हिक्कायामानाहे शुक्रसञ्चये ॥
 शोफेऽतिसारे मूर्च्छायां हृद्रोगे जठरेऽपि वा ॥
 उन्मादे वेपथौ चैव ये चान्ये स्युरपद्रवाः ।
 यथास्वं तेषु कुर्वीत विषघ्नैरौषधैः क्रियाम् ।
 साध्यमात्मवतः सद्यो याप्यं सम्बत्सरोत्थितम् ॥
 दूषीविषमसाध्यन्तु क्षीणस्याहितसेविनः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

जङ्गमस्य विषस्योक्तान्यधिष्ठानानि षोडश ।

समासेन मया ग्रानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते ॥

तत्र दृष्टिनिश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुख-
सन्दंशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकश्वानौति ।

तत्र दृष्टिनिश्वासविषासु दिव्याः सर्पाः । भौमासु दंष्ट्रा
विषाः । मार्जारश्चवानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाश-
म्बूकप्रचलाक गृहगोधिकाचतुष्पादकौट्यस्तथान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः ।

चिपिटपिच्चटककषायवासिकसर्पवासिक तोटकवच्चैः
कौटकौण्डिल्यकाः शकृन्मूत्रविषाः ।

मूषिकाः शुक्रविषाः । लूताश्च लालामूत्रपुरीषमुखसन्दंश
नख शुक्रार्त्तवविषाः ।

दृष्टिकविश्वभरराजीवमत्स्योच्चिटिङ्गाः समुद्रवृश्चिकाश्चाल
विषाः ।

चित्तरिशरःसरावकुर्दिशतदारुकारिमेदकशारिकामुखामुख
सन्दंशविशर्द्धितमत्रपुरीषविषाः । मक्षिकाकणभजलायुका
मुख सन्दंशविषाः ।

विषहतास्थिसर्पकण्टकवरटीमत्स्यास्थिचेत्यस्थिविप्राणि ।
शकुली मत्स्यरक्तराजीवरकौमत्स्याश्च पित्तविषाः ।

सूक्ष्मतुण्डोच्चिटिङ्गवरटीशतपदीशूकवलभिकाशृङ्गीभ्रमराः
शूकतुण्डविषाः ।

कौटसर्पदेहा गतासवः शवविषाः शेषास्त्वनुक्ता मुख-
सन्दंशविषेष्वेव गणयितव्याः ।

भवन्ति चात्र ।

राज्ञोऽरिदेशे रिपवस्तृणाम्बुमार्गान्नधूमश्चसनान् विषेण ।
संदूषयन्त्येभिरतिप्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिशोधयेच्च ॥
दुष्टं जलं पिच्छिलमुग्रगन्धि फेणान्वितं राजिभिरावृतञ्च ।
मण्डूकमत्स्यं म्रियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ॥
मज्जन्ति ये चात्र नराश्चनागास्तेच्छर्द्दिमोहज्वरदाहशोफान् ।
गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् दुष्टं जलं शोधयितुंयतेत ॥
धवाश्चकर्णासनपारिभद्राः सपाटलाः सिद्धकमोक्षकौ च ।
दग्धाः सराजद्रुमसोमवत्कास्तद्गन्धशीतं वितरेत्तरःसु ॥
भस्माञ्जलिञ्चापि घटे निधाय विशोधयेद्दीप्तितमेवमग्धः ।
क्षितिप्रदेशं विषदूषितन्तु शिलास्थलीं तीर्थमधेरिणंवा ॥
सृशन्ति गात्रेण तु येन येन गोवाजिनागोष्ट्रखरा नरा वा ।
तच्छूनतां याल्यथ दह्यते च विशीर्यते रोमनखास्तथैव ॥
तत्राप्यनन्तां सहसर्व्वगन्धैः पिष्ट्वा सुराभिर्व्विनियोज्य मार्गम् ।
सिञ्चेत् पयोभिस्तु मृदन्वितैस्त' विडङ्गपाठाकटभीजलैर्वा ॥
दृणेषु भक्तेषु च दूषितेषु सीदन्ति मूर्च्छन्ति वमन्ति चान्ये ।
विङ्गेदमृच्छन्त्यथ वा म्रियन्ते तेषां चिकित्सा प्रणयेद्यथोक्ताम् ॥
विषापहैर्वाप्यगदैर्ब्विलिप्य वाद्यानि चित्राण्यपि वादयेत ।
तारः सुतारः ससुरेन्द्रगोपः सर्व्वैश्च तुल्यः कुरुविन्दभागः ॥
पित्तेन युक्तैः कपिलान्वयेन वाद्यप्रलेपो विहितः प्रशस्तः ।

वायस्य शब्देन हि यान्ति नाशं विषाणि घोराण्यपि यानि सन्ति ॥

धूमेऽनिले वा विषसम्प्रयुक्ते खगाः श्रमात्ताः प्रपतन्ति भूमौ ।

कासप्रतिश्यायशिरोरुजैश्च भवन्ति तीव्रा नयनामयाश्च ॥

लाक्षाहरिद्रातिविषाभयाद्दहरेणुकैलादलवल्ककुष्ठम् ।

प्रियङ्गु काञ्चाप्यनले निधाय धूमानिलौ चापि विशोधयेत ॥

प्रजामिमामात्मयोनेर्ब्रह्मणः सृजतः किल ।

अकरोदसुरीविघ्नं कैटभोनाम दर्पितः ॥

ततः क्रुद्धस्य वै वक्ताद्ब्रह्मणस्तेजसोनिधेः ।

क्रोधो विग्रहवान् भूत्वा निपपाताऽथ दारुणः ॥

स तं ददाह गर्जन्तमन्तकाभं महाबलम् ।

ततोऽसुरं घातयित्वा तत्तेजोऽवर्द्धताङ्गुतम् ॥

ततो विषादो देवानामभवत्तं निरीक्ष्य वै ।

विषादजननत्वाच्च विषमित्यभिधीयते ॥

ततः सृष्ट्वा प्रजाः शेषं तदा तं क्रोधमौखरः ।

विन्यस्तवान् स भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥

यथाव्यक्तं रसं तोयमन्तरीक्षान्महीगतम् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु रसन्तं तं नियच्छति ॥

एवंमेव विषं यद्यद् व्यं व्याप्यावतिष्ठते ।

स्वभावादेव तं तस्य रसं समनुवर्त्तते ॥

विषे यस्माद्गुणाः सर्व्वे तीक्ष्णाः प्रायेण सन्ति हि ।

विषं सर्व्वमतो ज्ञेयं सर्व्वदोषप्रकोपणम् ॥

तं तु वृत्तिं प्रकुपिता जहतिस्त्रां विषाहिताः ।

नोपयाति विषं पाकमतः प्राणान् रुणद्धि च ॥

श्लेष्मणावृतमार्गत्वादुच्छ्वासोऽस्य निरुध्यते ।
 विसंज्ञः सति जीवेऽपि तस्मात्तिष्ठति मानवः ॥
 शुक्रवत् सर्व्वसर्पाणां विषं सर्व्वशरीरगम् ।
 क्रुद्धानामेति चाङ्गिभ्यः शुक्रं निर्म्मम्यनादिव ॥
 तेषां वडिशवद् द्रास्तासु सज्जति चागतम् ।
 अनुवृत्ता विषं वस्मान्न मुञ्चन्ति च भोगिनः ॥
 यस्मादत्यर्थमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च पठितं विषम् ।
 अतः सर्व्वविषेषूक्तः परिषेकस्तु शीतलः ॥
 मन्दंकीटेषु नात्यक्तं बहुवातकफं विषम् ।
 अतः कीटविषे चापि खेदो न प्रतिषिध्यते ॥
 कीटैर्दृष्टानुग्रविषैः सपेवत् समुपाचरेत् ।
 स्वभावादेव तिष्ठेत्तु प्रहारादंसयोर्व्विषम् ॥
 व्याप्य सावयवं देहं दिग्धविद्धाहिदृष्टयोः ॥
 लौल्यादिषान्वितं मांसं यः खादेन्मृतमात्रयोः ।
 यथाविषं स रोगेण क्लिश्यते म्रियते ऽपि वा ॥
 अतश्चाप्यनयोर्मांसमभक्ष्यं मृतमात्रयोः ।
 मुहूर्त्तार्त्तदुपादेयं प्रहारादंसवर्जितम् ॥
 सवातं गृहधूमाभं पुरीषं योऽतिसार्थ्यते ।
 आभातोऽत्यर्थमुष्णास्त्रो विवर्णः सादपीडितः ॥
 उद्वमत्यथ फेणञ्च विषपीतं तमादिशेत् ।
 नचास्य हृदयं वक्लिर्व्विषदुष्टं दहत्यपि ॥
 तद्धि स्थानं चेतनायाः स्वभावाद्दृष्टाप्य तिष्ठति ।
 अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्लीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।

याम्ये सपित्रे परिवर्जनीया ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः ॥
 दर्व्वीकराणां विषमाशुघाति सर्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ।
 अजीर्णपित्तातपपीडितेषु बालप्रमेहेष्वथ गर्भिणीषु ॥
 वृद्धातुरक्षीणबुभुक्षितेषु रूक्षेषु भीरुष्वथ दुर्द्दिनेषु ।
 शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति राज्यो लताभिश्च न सम्भवन्ति ॥
 शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।
 जिह्वा सिता यस्य च केशशातो नासावभङ्गश्च सकण्ठभङ्गः ॥
 कृष्णः सरक्तः श्वयथुश्च दंशे हन्वोः स्थिरत्वश्च स वर्जनीयः ।
 वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्ताद्रक्तं स्रवेदूर्द्धमधश्च यस्य ॥
 दंष्ट्रानिपाताः सकलाश्च यस्य तच्चापि वैद्यः परिवर्जयेत्तु ॥
 उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा हीनस्वरं वाप्यथ वा विवर्णम् ।
 सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च जह्याच्च तं कर्म न तत्र कुर्यात् ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः सर्पदष्टविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

धन्वन्तरिं महाप्राज्ञं सर्वशास्त्रविशारदम् ।

पादयोरुपसंगृह्य सुश्रुतः परिपृच्छति ॥

सर्पसङ्ख्यां विभागश्च दष्टलक्षणमेव च ।

ज्ञानश्च विषवेगानां भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राप्नवौद्भिषजांवरः ।

असङ्ख्या वासुकिमुखा विख्यातास्तक्षकादयः ॥

महीधराश्च नागेन्द्रा हुताग्निसमतेजसः ।

येचाप्यजस्रं गर्जन्ति वर्षन्ति च तपन्ति च ॥
 ससागरा गिरिद्वीपा यैरियं धार्यते मही ।
 क्रुद्धा निःश्वासदृष्टिभ्यां ये हन्यु रखिलं जगत् ॥
 नमस्ते भ्योऽस्ति नो तेषां कार्यं किञ्चिच्चिकित्सया ।
 ये तु दंष्ट्राविषा भीमा ये दशन्ति च मानुषान् ॥
 तेषां सङ्ख्यां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा ॥
 दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च ।
 निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥
 दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पद्मगाः ।
 तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट्च पद्मगाः ॥
 द्वाविंशतिर्भण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश ।
 निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्तयस्तथा ॥
 वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रा मण्डलिराजिलाः ।
 पदाभिमृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा यासार्थिनोऽपि वा ॥
 ते दशन्ति महाक्रोधास्तद्वि त्रिविधमुच्यते ।
 सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्व्विषम् ॥
 सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ।
 पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥
 निमग्नान्यत्परक्तानि यान्युद्धृत्य करोति हि ।
 चक्षुमालकयुक्तानि वैकृत्यकरणानि च ॥
 सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् ।
 राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः प्रीताः सितास्तथा ॥

विज्ञेयं रदितं त्वक्षु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् ।
 अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः ॥
 पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः ।
 सर्पसृष्टस्य भोरोर्हिभयेन कुपितोऽनिलः ॥
 कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् ।
 व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु ॥
 तथातिवृद्धवालाभिदष्टमल्पविषं स्मृतम् ।
 सुपर्णदेवब्रह्मर्षि यक्षसिद्धनिषे विते ॥
 विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् ।
 रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥
 ज्ञेया दर्वीकिराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।
 मण्डलैर्विविधैश्चिन्नाः पृथगो मन्दगामिनः ॥
 ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः ।
 स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रियैर्गूर्हन्तु राजिभिः ॥
 चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः ।
 सुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पद्मगाः ॥
 सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥
 चर्त्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पद्मगा भृशकोपनाः ॥
 सूर्यचन्द्राकृतिच्छत्रलक्ष्य तेषां तथाम्बुजम् ।
 कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा ॥
 धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पद्मगाः स्मृताः ॥
 महिषहीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः ।
 भिन्नवर्णाश्च ज्ञेयैर्केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥

कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु ।

पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः ॥

अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् ।

ज्ञेयौ दोषेश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥

रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि ।

शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवादर्व्वीकराः स्मृताः ॥

दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा ।

राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥

नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहताः कृशाः ।

वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविधाः स्मृताः ॥

तत्र दर्व्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः खेतकपोतो
महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवे-
धुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदः पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पोदधि-
मुखः पुण्डरीको भ्रुकुटोमुखो विष्किरः पुष्पाभिकौर्णो गिरिसर्प
ऋजुसर्पः खेतोदरो महाशिरा अलगर्ही आशीविष इति ॥

मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः खेतमण्डलो रक्तमण्डल-
श्चित्तमण्डलः घृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः
पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिंहिरः
पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्प पाण्डुः षडगोऽग्निको वभ्रुः कषायः कलुषः
पारावतो हस्ताभरणश्चित्तक एणीपद इति ॥

राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्विन्दु-
राजिः कर्दमकस्तृणशोषकः सर्पपकः खेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको
गोधूमकः किक्सिद इति ॥

निर्विषास्तु । गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षा-
हिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिका पुष्पकोऽहिपताको
ऽन्वाहिकोगौ राहिको वृक्षेशय इति ।

वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्ब्बीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः ।
तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र कृष्ण-
सर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः । राजिलेन
गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः । कृष्णसर्पेण राजि-
मत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति । तेषामाद्यस्य
पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके ॥

त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः
पोटगलः पुष्पाभिकौर्णो दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त तेषामाद्या-
स्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेतां सर्पाणाम-
शीतिरिति ॥

तत्र महानेत्रजिह्वास्थशिरसः पुमांसः सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्थ-
शिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणमन्दविषा अक्रोधा नपुंसका इति ।

तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यतएव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः ॥
किं कारणं विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यमाशु-
कारि मुहूर्त्तमप्युपेक्षितमातुरमतिपातयति । नचावकाशो-
ऽस्ति वाक् समूहमनुसर्तुम् ।

प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्वत्रैविध्यं भवति ।
तस्मान्नैविध्यमेव वक्ष्यामः । एतद्व्यातुरहितमसम्बोहकरञ्च ।
अपि चात्रैव सर्वसर्पव्यञ्जनावरोधः ॥

तत्र दर्ब्बीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंश-

क्षणात्वं रौक्ष्यं शिरसौ गौरवं सन्धिवेदनाकटीपृष्ठग्रीवादौ बल्यं
जम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासः
श्वासौ हिक्का वायोरुर्ध्वगमनं शूलोद्दिष्टनं दृष्ट्या लालास्रावः
फेणागमनं स्त्रोतोऽवरोधस्तस्ताश्च वातवेदना भवन्ति ॥

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परि-
धूपनं दाहसृष्ट्या मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्ध्वमधश्च
मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोप-
स्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति ।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षस्त-
ब्धत्वं गान्नाणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्द्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः
कण्डूः कण्ठे श्वयथुघुर्घुरकउच्छ्वासनिरोधस्तमः प्रवेशस्तास्ताश्च
कफ वेदना भवन्ति ।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिराद्योत्तिष्ठन्ति
ललाटे । नपुंसकाभिदष्टस्तिर्यक्प्रेक्ष्यौ भवति । गर्भिण्या
पाण्डुमुखोष्मातश्च । सूतिकया शूलार्त्ता रुधिरं मेहत्पुपजि-
ह्विका चास्य भवति । ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति । वृद्धेन मन्दा
वेगाश्च । बालेनाशु मृदवश्च निर्व्विषेणाविषलिङ्गम् । अन्धा-
हिकेनान्धत्वमित्येके । ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न
विषात् । तत्र सद्यः प्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राग्निहत
इव भूमौ स्वस्ताङ्गः स्वपिति ॥

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति ॥

तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्
प्रदुष्टं क्षणतामुपैति तेन कार्पाणं पिपीलिकापरिसर्पणमिव

चाङ्गे भवति द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो
ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरो
गौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणश्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधाना-
न्दोषान् दूषयति । तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविक्षेपा भवन्ति ।
पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निश्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो
हिक्का दाहश्च भवति । षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीच्चा-
त्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पौडा मूर्च्छाच
भवति । सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानच्चात्यर्थं कोपयति कफश्च
सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीवृष्ट-
भङ्गश्च सर्व्वं चेष्टाविघातो लालास्त्रेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छासनि-
रोधश्च भवति ॥

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्तत्र
प्रदुष्टं शीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभाषता चाङ्गानां
भवति । द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ
दंशे श्वयथुश्च भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्र-
हणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वर-
मापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति । षष्ठ-
सप्तमयोः पूर्व्ववत् ॥

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं
पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति ।
द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च
भवति । तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं दन्तक्लेदः
स्वेदो घ्राणचिस्त्रावश्च भवति । चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य

मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति ॥ पञ्चमे वाक्सङ्गं शीत-
ज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववदिति

भवन्ति चात्र ॥ धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्प्रारिकी-
त्तिताः ।

तास्त्रैकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम् ॥
येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि ।
समीरणेनोद्धमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम् ॥
शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः ।
लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि ॥
तृतीये च शिरोदुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते ।
चतुर्थे वेपते मूढः खादन् दन्तान् जहात्यसून् ॥
केचिद्दे गत्रयं प्राहुरन्तश्चैतेषु तद्विदः ।
ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम् ॥
द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति
केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि ।
मार्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः सर्पदष्ट चिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः ।

सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः ।

दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टाश्चतुरङ्गुले ॥

प्लोतचर्मन्तवल्कानां मृदुनान्यतमेन च ।

न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम् ॥

दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते ।
 आचूषणच्छेददाहाः सर्वत्रैव तु पूजिताः ॥
 प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत् ।
 स दष्टव्योऽथ वा सपर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणम् ॥
 अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत् ।
 स पित्तविषबाह्व्याद्दंशो दाहाद्विसर्पति ॥
 अरिष्टमपि मन्त्रैश्च वध्नीयान्मन्त्रकोविदः ।
 सा तु रज्जादिभिर्वद्धा विषप्रतिकरी मता ॥
 देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः ।
 भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम् ॥
 विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः ।
 यथा निवार्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः ॥
 मन्त्राणां ग्रहणं कार्यं स्त्रीर्मांसमधुवर्जिना ।
 जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना ॥
 गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः ।
 पूजयेन्मन्त्रसिद्धयर्थं जपहोमैश्च यत्नतः ॥
 मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः ।
 यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः ॥
 समन्ततः सिरादंशाद्विध्वेलु कुशलो भिषक् ।
 शाखायै वा ललाटे वा वेध्यास्ता विस्तृते विधे ॥
 रक्ते निर्झ्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्झ्रियते विषम् ।
 तस्माद्विस्त्रावयेद्रक्तं साहस्य परमा क्रिया ॥
 सप्तन्तादगदैर्दंशं प्रच्छेदित्वा प्रलेपयेत् ।

चन्दनोशीरयुक्तेन वारिणा परिषेचयेत् ॥
 पाययेतागदांस्तांस्तान् क्षीरक्षौद्रघृतादिभिः ।
 तदलाभे हिता वा स्यात् कृष्णा वल्मीकमृत्तिका ॥
 कोविदारशिरीषार्ककटभीर्वापि भक्षयेत् ।
 न पिवेत्तैलकौलतृथमद्यसौवौरकाणि च ॥
 द्रवमन्यत्तु यत्किञ्चित् पीत्वा पीत्वा तदुडमेत् ।
 प्रायोहि वमनेनैव सुखं निर्द्ध्यते विषम् ॥
 फणिनां विषवेगे तु प्रथमे शोणितं हरेत् ।
 द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेतागदं भिषक् ॥
 नस्यकर्माञ्जने युञ्ज्यात्तृतीये विषनाशने ।
 वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागूमथ दापयेत् ॥
श्रीयोगचारं कल्पादौ भिषक् पञ्चमषष्ठयोः ।

दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागूञ्चापि कीर्त्तिताम् ॥
 सप्तमे त्ववपीडेन सिरस्तीक्ष्णेन शोधयेत् ।
 तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण मूर्द्ध्नि च ॥
 कुर्यात् काकपदं चर्मं साष्टम्वा पिशितं क्षिपेत् ।
 पूर्वे मण्डलिनां वेगे दर्वीकरवदाचरेत् ॥
 अगदं मधुसर्पिर्भ्यां द्वितीये पाययेत्तत्र ।
 वामयित्वा यवागूञ्च पूर्वोक्तामथ दापयेत् ॥
 तृतीये शोधितं तीक्ष्णं र्यवागूं पाययेद्विताम् ।
 चतुर्थे पञ्चमे वापि दर्वीकरवदाचरेत् ॥
 काकोल्यादिर्हितः षष्ठे पयश्च मधुरो गणः ।
 हितोऽवपीडे त्वगदः सप्तमे विषनाशनः ॥

अथ राजिमतां वेगे प्रथमे शोणितं हरेत् ।

अगदं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं पाययेत् च ॥
 वान्तं द्वितीये त्वगदं पाययेद्विषनाशनम् ।
 तृतीयादिषु त्रिष्वेव विधिर्दर्व्वीकरो हितः ॥
 षष्ठे ऽस्त्रनं तीक्ष्णतममवपीडश्च सप्तमे ।
 गर्भिणीबालवृद्धानां सिराव्यधविवर्जितम् ॥
 विषार्त्तानां यथोद्दिष्टं विधानं शस्यते मृदु ।
 रक्तावसेकाञ्जनानि नरतुल्यान्यजाविके ॥
 गवश्वयीश्च द्विगुणं त्रिगुणं महिषोद्ग्रयोः ।
 चतुर्गुणन्तु नागानां केवलं सर्वपक्षिणाम् ॥
 परिषेकान् प्रदेशांश्च सुशीतानवचारयेत् ।
 माषकं त्वच्चनस्येष्टं द्विगुणं नस्यतो हितम् ॥
 पाने चतुर्गुणं पथ्यं वमनेऽष्टगुणं पुनः ।
 देशप्रकृतिसात्मार्त्तुविषवेगबलाबलम् ॥
 प्रधान्यं निपुणो बुद्ध्या ततः कर्म समाचरेत् ।
 वेगानुपूर्व्वमित्येतत् क्षम्योक्तं विषनाशनम् ॥
 कर्मावस्थाविशेषेण विषयोरुभयोः शृणु ।
 विवर्णे कठिने शूने सरुजेऽङ्गे विषाद्विंते ॥
 तुर्णं विस्त्रावणं कार्य्यमुक्तेन विधिना ततः ।
 क्षुधार्त्तमनिलप्रायं तद्विषार्त्तं समाहितः ॥
 पाययेद्दधितक्रं वा सर्पिः क्षौद्रं तथा रसम् ।
 तृड्दाहधर्मसंमोहे पैत्तं पैत्ते विषातुरम् ॥
 शीतैः संवाहनस्नानप्रदेहैः समुपाचरेत् ।

शीते शीतप्रसेकात्तं श्लैष्मिकं कफकृद्विषम् ॥
 वामयेद्वमनैस्तीक्ष्णैस्तथा मूर्च्छामदान्वितम् ।
 कोष्ठदाहरुजाभानमूत्रसङ्गरुगन्वितम् ॥
 विरेचयेच्छकृदायुसङ्गपित्तातुरं नरम् ।
 शूनाक्षिकूटं निद्रात्तं विवर्णाविललोचनम् ॥
 विवर्णञ्चापि पश्यन्तमञ्जनैः समुपाचरेत् ।
 शिरोरुग्गौरवालस्यहनुस्तम्भगलग्रहे ॥
 शिरोविरेचयेत् क्षिप्रं मन्यास्तम्भे च दारुणे ।
 नटसंज्ञं विवृत्ताक्षं भग्नग्रीवं विरेचनैः ॥
 चूर्णैः प्रधमनेस्तीक्ष्णैर्विषात्तं समुपाचरेत् ।
 ताडयेच्च सिराः क्षिप्रं तस्य शाखाललाटजाः ॥
 तालप्रसिच्यमानासु मूर्ध्नि शस्त्रेण शस्त्रवित् ।
 कुर्यात् काकपदाकारं व्रणमेवं स्रवन्ति ताः ॥
 सरक्तं चर्म मांसं वा निक्षिपेच्चास्य मूर्ध्नि च ।
 चर्ममुक्षकपायं वा चूर्णं वा कुशलो भिषक् ॥
 वादयेच्चागदैर्लिप्ता दुन्दुभीस्तस्य पार्श्वयोः ।
 लब्धसंज्ञं पुनश्चैनमूर्ध्निश्चावद्य शोधयेत् ॥
 निःशेषं निर्हरेच्चैव विषं परमदुर्जयम् ।
 अल्पमप्यवशिष्टं हि भूयो वेगाय कल्पते ॥
 कुर्याद्वा सादवैवर्ण्यं ज्वरकासशिरोरुजः ।
 शोफशोषप्रतिश्यायतिमिरारुचिपीनसान् ॥
 तेषु चापि यथादोषं प्रतिकर्म प्रयोजयेत् ।
 विषात्तीप्रद्रवांश्चापि यथास्व समुपाचरेत् ॥

अथारिष्टां विमुच्याशु प्रच्छयित्वाङ्कितं तथा ।

दिह्यात्तत्र विषंस्कन्धं भूयो वेगाय कल्पते ॥

एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरौषधीभिश्च यत्नतः ।

विषे हृतगुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥

तदा पवनमुदृत्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ।

तैलमत्स्यकुलत्यास्तवर्जैर्मरुतनाशनैः ॥

पित्तज्वरहरैः पित्तं कषायैः स्नेहवस्त्रिभिः ।

कफमारग्वधाद्येन सच्चौद्रेण गणेन तु ॥

स्नेहघ्नैरगदैश्चापि तित्ते रुक्षैश्च भोजनैः ।

वृक्षप्रपातविषमपतितं मृतमम्भसि ॥

उदृत्तञ्च मृतं सद्यश्चिकित्सेन्नष्टसंज्ञवत् ॥

गाढं बद्धेऽरिष्टया प्रच्छितेऽपि तीक्ष्णैर्लेपैस्तद्विधैर्वा विशेषैः ।

शूने गाले क्लिन्नमत्यर्थपूतिं ज्ञेयं मांसं तद्विषत्पूतिकष्टम् ॥

सद्योविद्धं निस्त्रवेत् कृष्णरक्तं पाकं यायाद्दृढ्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।

कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूतिं शीर्णं मांसं यात्यजस्रं क्षताच्च ॥

दृष्ट्वा मूर्च्छां भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च यस्य स्युस्तं दिग्धविद्धं व्यवसेत्

पूर्वोद्दिष्टं लक्षणं सर्वमेतज्जुष्टं यस्यालं विषेण व्रणाः स्युः ॥

लतादृष्टा दिग्धविद्धा विषैर्वा जुष्टा ये स्युर्ये व्रणाः पूतिमांसाः ।

तेषां युक्त्या पूतिमांसान्यपोह्य वार्योकोभिः शोणितं चापहृत्य ॥

हृत्वा दोषान् क्षिप्रमूर्द्धन्वधश्च सम्यक् सिञ्चेत् क्षीरिणां त्वकषायैः

अन्तर्वस्त्रं दापयेच्च प्रदेहान् शीतैर्द्रव्यैराज्ययुक्तैर्विषघ्नैः ॥

भिन्नेऽस्या वै दुष्टजातेन कार्यः पूर्वो मार्गः पैत्तिके यो विषे च ।

त्रिविधश्ले मधुकं हरिद्रे रक्ता नरेन्द्रो लवणश्च वर्गः ॥

कटुत्रिकं चैव विचूर्णितानि शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ।
 एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः पानाञ्जनाभ्यञ्जननस्ययोगैः ॥
 अवार्थवीर्य्यो विषवेगहन्ता महागदो नाम महाप्रभावः ।
 विडङ्ग पाठातिफलाजमोदाहिङ्गूनि वक्रं त्रिकटूनि चैव ।
 सर्व्वंश्च वर्गो लवणश्च सूक्ष्मः सचित्रकः चौद्रयुतो निधेयः ।
 शृङ्गे गवां शृङ्गमयेन चैव प्रच्छादितः पक्षमुपेक्षितश्च ॥
 एषोऽगदः स्थावरजङ्गमानां जेता विषाणामजितोहि नान्ना ।
 प्रपीण्डरीकं सुरदारुमुस्ता कालानुसार्था कटुरोहिणी च ।
 स्थौणेयकं ध्यामकपद्मकानि पुन्नागतालीशमुवर्द्धका च ।
 कुटन्नटैलासितसिन्धुवाराः शैलेयकुष्ठे तगरं प्रियङ्गु ॥
 रोध्रं जलं काञ्चनगैरिकश्च समागधञ्चन्दनसैन्धवश्च ।
 सूक्ष्माणि चूर्णानि समानि कृत्वा शृङ्गे निदध्यान्मधुसंयुतानि ॥
 एषोऽगदस्तार्क्ष्यं इति प्रदिष्टो विषं निहन्त्यादपि तत्रकस्य ।
 मांसीहरेणुत्रिफलामुरङ्गीरक्तालतायष्टिकपद्मकानि ॥
 विडङ्गतालीशसुगन्धिकैलात्वक्कुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ।
 भार्गीपटोलं किण्विही सपाठा मृगादनौ कर्कटिका पुरश्च ॥
 पालिन्द्यशोको क्रमुकं सुरस्याः प्रसूनमारुक्करजश्च पुष्पम् ।
 चूर्णान्यथैषां निहितानि शृङ्गे न्यसेच्च पित्तानि समाक्षिकानि ॥
 वराहगोधाशिखिशल्लकानां मार्जारजं पार्षतनाकुले च ।
 यस्यागदोऽयं सुकृतो गृहे स्यान्नाम्नर्षभो नाम नरर्षभस्य ॥
 न तत्र सर्पाः कुत एव कीटाः त्यजन्ति वीर्याणि विषाणि चैव ।
 एतेन भेर्यः पटहाश्च दिग्धा नानद्यमाना विषमाशु हन्तुः ॥
 दिग्धाः पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो विषाभिभूता ह्यविषा भवन्ति ।

लाक्षाहरेणुर्नलदं प्रियङ्गुं शिग्रुद्वयं यष्टिकपृथ्विकाश्च ॥
 चूर्णीकृतोऽयं रजनौविमिश्रो वर्गो निधियो मधुसर्पिषाक्तः ।
 शृङ्गे गवां पूर्व्ववदापिधानस्ततः प्रयोज्योऽञ्जननस्यपानैः ॥
 सञ्जोवनो नाम गतासुकल्पमेघोऽगदो जीवयतीह मर्त्यम् ।
 श्लेष्मातकी कटफलमातुलुङ्गः श्वेता गिरिह्वा किण्विही सिता च ॥
 सतण्डुलीयोऽगद एष मृत्त्यो विषेषु दर्व्वीकरराजिलानाम् ।
 द्राक्षासुगन्धानगवृत्तिका च पिष्टा समङ्गा समभागयुक्ता ॥
 देयो द्विभागः सुरसा च्छदस्य कपित्थविल्वादपि दाडिमाच्च ॥
 तथार्द्धभागोऽसितसिन्धुवारादङ्गोष्ठमूलादपि गैरिकाच्च ।
 एषोऽगदः क्षौद्रयुतो निहन्ति विशेषतो मण्डलिनां विषाणि ॥
 वंशत्वगाद्रांमलकं कपित्थं कटुत्रिकं हैमवती सङ्कुष्ठा ।
 करञ्जवीजं तगरं शिरीषपुष्पञ्च गोपित्तयुतं निहन्ति ॥
 विषाणि लूतोन्दुरूपन्नगानां कौटञ्च लेपाञ्जननस्ययोगैः ।
 पुरोषमूत्रानिलगर्भसङ्गान्निहन्ति वर्त्यञ्जननाभिलेपैः ॥
 काचार्य्यकोथान् पटलांश्च घोरान् पुष्पञ्च हन्त्यञ्जननस्ययोगैः ।
 समूलपुष्पाङ्गुरवल्कवीजात् काथः शिरीषाक्षिकटुप्रगाढः ॥
 सलावणः क्षौद्रयुतोऽथ पीतो विशेषतः कौटविषं निहन्ति ॥

कुष्ठं त्रिकटुकं दार्वीमधूकलवणद्वयम् ।

मालतीनागपुष्पञ्च सर्वाणि मधुराणि च ॥

कपित्थरसपिष्टोऽयं शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।

विषं हन्त्यगदः सर्व्वं मृषिकाणां विशेषतः ॥

सोमराजीफलं पुष्पं कटुभीसिन्धुवारकः ।

चोरकी वरुणः कुष्ठं सर्पगन्धा ससप्तला ॥

पुनर्नवा शिरीषस्य पुष्पमारग्वधार्कजम् ।
 श्यामाख्येष्टा विडङ्गानि तथास्त्राश्रन्तकानि च ॥
 भूमौ करवकश्चैव गण एकसरः स्मृतः ॥
 एकशोहिस्त्रिशो वापि प्रयोक्तव्यो विषापहः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अथातो मूषिककल्पं व्याख्यास्यामः ॥

पूर्वमुक्ताः शुक्रविषा मूषिका ये समासतः ।

नामलक्षणभैषज्यै रष्टादश निबोध तान् ॥

लालनः पुच्छकः कृष्णो हंसिर श्वकिरस्तथा ।

कुक्कुन्दरोऽलसश्चैव कषायदशनोऽपि च ॥

कुलिङ्गश्चाजितश्चैव चपलः कपिलस्तथा ।

कोकिलोऽरुणसंज्ञश्च महाकृष्णस्तथोन्दुरः ॥

श्वेतेन महता सार्धं कपिलेनाखुना तथा ।

मूषिकश्च कपोताभस्तथैवाष्टादश स्मृताः ॥

शुक्रं पतति यत्त्रैषां शुक्रघृष्टैः स्पृशन्ति वा ।

नखदन्तादिभिस्तस्मिन् गात्रे रक्तं प्रदुष्यति ॥

जायन्ते ग्रन्थयः शोफाः कर्णिका मण्डलानि च ।

पिडकीपचयश्चोग्रा विसर्पाः किटिभानि च ॥

पर्वभेदोरुजस्तीव्रा ज्वरोमूर्च्छा च दारुणा ।

दीर्घल्यमरुचिः खासी वमथुर्लोमहर्षणम् ॥

दष्टरूपं समासोक्तमेतच्च व्यासतः शृणु ।

लालास्रावो लालनेन हिक्काच्छर्द्दिश्च जायते ॥

तण्डुलीयककल्कान्तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ।

पुत्रकेणाङ्गसादश्च पाण्डुवर्णश्च जायते ॥

चीयते ग्रन्थिभिश्चाङ्गमाखुशावकसन्निभः ।

शिरौषेङ्गदकल्कान्तु लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥

कण्ठेनासृक् च्छर्द्दयति दुर्द्दिनेषु विशेषतः ।

शिरौषफलकुष्ठान्तु पिवेत् किंशुकभस्मना ॥

हंसिरेणान्नविषो जृम्भा लोमाच्चहर्षणम् ।

पिवेदारग्वधादिन्तु सवान्तस्तत्र मानवः ॥

चिकिरेण शिरोदुःखं शोफो हिक्का वमौ तथा ।

जालिनीमदन्वाङ्गोठकषायैर्वामयेत्तु तम् ॥

कुच्छुन्दवेन तट् कर्द्दिज्वरो दौर्बल्य मेव च ।

ग्रीवास्तम्भः पृष्ठ शोफोगन्धाज्ञानं विसूचिका ॥

चव्यं हरीतकी शुण्ठी विडङ्गं पिप्पली मधु ।

श्वेतकवीजं चारश्च ब्रह्मत्याश्वात्रदापयेत् ॥

ग्रीवास्तम्भोऽलसेनोर्ध्ववायुर्दंशे रुजा ज्वरः ।

महागदं ससर्पिष्कं लिह्यात्तत्र समाक्षिकम् ॥

निद्रा कषायदन्तेन हच्छोषः कार्श्यमेव च ।

चौद्रोपेताः शिरौषस्य लिह्यात् सारफलत्वचः ।

कुलिङ्गेन रुजः शोफो राज्यश्च दंशमण्डले ॥

सहे ससिन्धुवारे च लिह्यात्तत्र समाक्षिके ।

अजितेन वमौ मूर्च्छा हृद्ग्रहः कण्ठनेत्रता ॥

तत्र स्रुहीक्षीरपिष्टां पालिन्दीं मधुना लिहेत् ।
 चपलेन भवेच्छर्दिर्मूर्च्छा च सह तृणया ॥
 सभद्रकाष्ठां सजटां क्षौद्रेण त्रिफलां लिहेत् ।
 कपिलेन व्रणे कोथो ज्वरो ग्रन्थुद्वमस्तथा ॥
 लिह्यान्मधुयुताश्वेतां श्वेतां चापि पुनर्नवाम् ।
 ग्रन्थयः कोकिलेनोग्रा ज्वरो दाहश्च दारुणः ॥
 वर्षाभूनीलिनीकाथसिद्धं तत्र घृतं पिबेत् ।
 अरुणेनानिलः क्रुद्धो वातजान् कुरुते गदान् ॥
 महाक्षणेन पित्तञ्च श्वेतेन कफ एव च ।
 महता कपिलेनामृक् कपोतेन चतुष्टयम् ॥
 भवन्ति चैषां दंशेषु ग्रन्थिमण्डलकर्णिकाः ।
 पिडकोपचयाक्षोग्राः शोफश्च भृशदारुणः ॥
 दधिक्षीरघृतप्रस्थास्त्रयः प्रत्येकशो मताः ॥
 करञ्जारगवधव्योषहृत्त्यंशुमतीस्थिराः ।
 निःकाथ्य चैषां काथस्य चतुर्थांशः पुनर्भवेत् ॥
 त्रिवृत्तिलामृतावक्रसर्वगन्धा समृत्तिका ।
 कपित्थदाडिमत्वक् च सुपिष्टानि तु दापयेत् ॥
 तत्सर्व्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ।
 पञ्चानामरुणादीनां विषमेतद्व्यपोहति ॥
 काकादनीकाकमाचीस्वरसेष्वथ वा कृतम् ।
 सिराश्च स्नावयेत् प्राज्ञः कुर्यात् संशोधनानि च ॥
 सर्व्वेषाञ्च विधिः कार्य्यो मूषिकाणां विषेष्वयम् ।
 दग्धा विस्त्रावयेद्दंशं प्रच्छितञ्च प्रलेपयेत् ॥

शिरीषरजनीकुष्ठकुङ्कुमैरमृतायुतैः ।
 कृद्दं जालिनीकाथैः शुकाख्याङ्गोठयोरपि ॥
 शुकाख्याकोषवत्योश्च मूलं मदन एव च ।
 देवदालीफलञ्च व दध्ना पीत्वा विषं वमेत् ।
 फलं वचा देवदाली कुष्ठं गोमूत्रपेषितम् ।
 पूर्वकल्पे न योज्याः स्युः सर्वोन्दुरुविषच्छिदि ॥
 विरेचने त्रिवृद्धन्ती त्रिफला वल्क इष्यते ।
 शिरोविरेचने सारः शिरीषफलमेव च ॥
 कटुत्रिकाद्यश्च हितो गोमयस्वरसोऽञ्जने ।
 कपित्थगोमयरसः सक्षौद्रो लेह इष्यते ॥
 रसाञ्जनहरिद्रेन्द्रयवकटौषु वा कृतम् ।
 कल्कं सातिविषं प्रातर्लिङ्घ्याच्च क्षौद्रसंयुतम् ॥
 तण्डुलीयकमूलेषु सर्पिः सिद्धं पिवेन्नरः ।
 आस्फोतमूलसिद्धं वा पञ्चकापित्यमेव वा ॥
 मूषिकाणां विषं प्रायः कुप्यत्यभ्रेषु निर्हृतम् ।
 तत्राप्येषु विधिः कार्यो यश्च दूषीविषापहः ॥
 स्थिराणां रुजतां वापि ब्रणानां कर्णिका भिषक् ।
 पाटयित्वा यथादोषं ब्रणवच्चापि शोधयेत् ॥
 शृगालश्चतरक्षुचव्याघ्रादीनां यदानिलः ।
 श्लेष्मप्रदुष्टो मुष्णाति संज्ञां संज्ञावहाश्रितः ।
 तदा प्रसस्तलाङ्गलहनुस्कन्धोऽतिलालवान् ।
 अत्यर्षवधिरोऽन्धश्च सोऽन्धोन्यमभिधावति ॥
 तेनोन्मत्तेन द्रष्टव्यं दंष्ट्रिणा सविषेण तु ।

सुप्तता जायते दंशे कृष्णञ्चातिस्रवत्यसृक् ॥
 दिग्धविद्धस्य लिङ्गे न प्रायशश्चीपलक्षितः ।
 येन चापि भवेद्दृष्टस्तस्य चेष्टा कृतं नरः ॥
 बहुशः प्रतिकुर्वीणः क्रियाहीनो विनश्यति ।
 दंष्ट्रिणा येन दष्टश्च तद्रूपं यदि पश्यति ॥
 अप्सु वा यदि वादर्शे रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ।
 तस्यत्यकस्माद्यो ऽभोक्ष्यं श्रुत्वाद्दृष्ट्वापि वा जलम् ॥
 जलत्रासन्तु विद्यात्तं रिष्टं तमपि कीर्तितम् ।
 अदष्टोवा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति ॥
 प्रसुप्तोऽथोत्थितोवापि स्वस्थस्तस्ती न सिध्यति ।
 विस्त्राव्य दंशं तैर्दंष्ट्रे सर्पिषा परिदाहितम् ॥
 प्रदिह्यादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ।
 अर्कक्षीरयुतञ्चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥
 श्वेतां पुनर्नवाञ्चास्य दद्याद्धतूरकायुताम् ।
 पललं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥
 निहन्ति विषमालकं मेघवृन्दमिवानिलः ।
 मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्षं धुत्तरकार्द्विकम् ॥
 तण्डुलोदकमादाय पेषयेत्तण्डुलैः सह ।
 उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ॥
 खादेदौषधकाले तदलर्कविषदूषितः ।
 करोत्यन्यान् विकारांस्तु तस्मिन् जीर्यति चोषधे ॥
 विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्जिते ।
 ततः शान्तविकारस्तु ज्ञात्वा चैवापरेऽहनि ॥

शालिषष्टिकयोर्मत्तं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत् ।
 दिनत्रये पञ्चमे वा विधिरेषोऽर्द्धमात्रया ॥
 कर्तव्यो भिषजावश्यमलर्कविषनाशनः ।
 कुप्येत् स्वयं विषं यस्य न स जीवति मानवः ॥
 तस्मात् प्रकोपयेदाशु स्वयं यावन्न कुप्यति ।
 वीजरत्नौषधीगर्भैः कुम्भैः शीताम्बुपूरितैः ॥
 स्नापयेत्तं नदीतीरे समन्त्रैर्वा चतुष्पथे ।
 वलिं निवेद्य तत्रापि पिण्याकपललं दधि ॥
 माल्यानि च विचित्राणि मांसं पक्वामकं तथा ।
 अलकाधिपते यच्च सारमेयगणाधिप ॥
 अलर्कजुष्टमेतन्मे निर्व्विषं कुरु माचिरात् ।
 दद्यात् संशोधनं तीक्ष्णमेवं स्नातस्य देहिनः ॥
 अशुद्धस्य सुरुदेऽपि ब्रणे कुप्यति तद्विषम् ।
 खादयोऽभिहिता व्याला वातपित्तप्रकोपणाः ॥
 अतः करोति दष्टस्तु तेषां चेष्टां कृतं नरः ।
 बहुशः प्रतिकुर्व्वीणो नचिरास्मियते च सः ॥
 नखदन्तक्षतं व्यालैर्य्यक्तं तद्विमर्द्दयेत् ।
 सिञ्चेत्तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपजाः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथातो दुन्दुभिस्वनियमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 धवाश्वकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्द्दपाटलिपारिभद्रकाम्नीडु
 ग्वरकरहृष्टकार्जुनककुभसर्ज्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्गोठामलकप्र-

ग्रह कुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरविल्वमहावृक्षारुक्कार-
लुमधुक मधुशिग्रुशाकगोजीमूर्वातिल्वकेक्षुरकगोपघण्डारि-
भेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्ताव्य
विपचेद्दद्याच्चत्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकमञ्जिष्ठा-
करञ्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवाविडङ्गगृहधूमान-
न्तासोमसरलावाक्षीक गुहाकोशाम्रश्चेतसर्षपवरुणलवणप्ल-
क्षनिचुलकवर्द्धमानवज्जुलपुत्र श्रेणी सप्तपर्णदण्डकैलवालुक-
नागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठहरिद्रावचाचूर्णानि लोहा-
नाञ्च समभागानि ततः क्षारवदागतपाकमवतार्य लोह-
कुम्भे निदध्यात् ॥

अनेन दुग्धं लिम्पेत् पताकातोरणानि च ॥
अवणाद्दर्शनात् स्पर्शात् विषात् सम्प्रतिसुच्यते ।
एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरीषु च ॥
अग्नेःसु वातगुल्मेषु कासशूलोदरेषु च ।
अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तदोषे च दारुणे ॥
शोफे सर्व्वसरे चापि देयः श्वासं च दारुणे ।
एष सर्व्वविषाक्तानां सर्व्वथैवोपयुज्यते ॥
तथा तक्षकमुख्यानामयं दर्पाङ्गशोऽगदः ।
विडङ्गविफलादन्तीभद्रदारुहरेणवः ॥
तालीशपत्रमञ्जिष्ठा केशरोत्पलपद्मकम् ।
दाडिमं मालतीपुष्पं रजन्यौ सारिवे स्थिरे ॥
प्रियङ्गुस्तगरं कुष्ठं वृहत्थौ चैलवालुकम् ।
सचन्दनगवाक्षीभिरेतैः सिद्धं विषापहम् ॥

सर्पिः कल्याणकं ह्येतद्गृहापस्मारनाशनम् ।
 पाण्ड्वामयगरश्वासमन्दाग्निज्वरकासनत् ॥
 शोषिणां स्वल्पशुक्राणां बन्ध्यानाञ्च प्रशस्यते ।
 अपामार्गस्य वीजानि शिरीषस्य तथैव च ॥
 श्वेते द्वे काकमाचीं च गवां मूत्रेण पेषयेत् ।
 सर्पिरेतैस्तु संसिद्धं विषसंशमनं परम् ॥
 असृतं नाम विख्यातमपि सञ्जीवयेन्नतम् ।
 चन्दनागुरुणी कुष्ठं तगरं तिलपर्णिकम् ॥
 प्रपौण्डरीकं नलदं सरलं देवदारु च ।
 भद्रश्रियं यवफलां भार्गीं नीलीं सुगन्धिकाम् ॥
 कालीयकं पद्मकञ्च मधुकं नागरं जैटाम् ।
 पुन्नागैलैलवालूनि गैरिकं ध्यामकं बलाम् ॥
 तोयं सर्ज्जरसं मांसीं सितपुष्पां हरेणुकाम् ।
 तालीशपत्रं चुद्रैलां प्रियङ्गुं सकुटन्नटाम् ॥
 शैलपुष्पं सशैलेयं पत्रं कालानुसारिवाम् ।
 कटुत्रिकं शीतशिवं काश्मर्थं कटुरोहिणीम् ॥
 सोमराजीमतिविषां पृथिव्यामिन्द्रवारुणीम् ।
 उशीरं वरुणं मुस्तं नखं कुस्तुम्बुरुं तथा ॥
 श्वेते हरिद्रे स्थौणेयं लाक्षाञ्च लवणानि च ।
 कुमुदीत्यलपद्मानि पुष्पञ्चापि तथार्कजम् ॥
 चम्पकाशीकसुमनस्तिलकप्रसवानि च ।
 पाटलीशास्त्रलीशेलुशिरीषाणां तथैव च ॥
 सुरस्यास्तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च ।

धवाश्वकर्णयोश्चापि पुष्पाणि तिनिशस्य च ॥
 गुग्गुलुं कुङ्कुमं विस्वींसर्पाक्षीं गन्धनाकुलीम् ।
 एतत् सन्धृत्य सन्भारं सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 गोपित्तमधुसर्पिर्भिर्युक्तं शृङ्गे निधापयेत् ।
 भग्नस्क्रन्धं विवृत्ताक्षं मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥
 अनेनागदमुख्येन मनुष्यं पुनराहरेत् ।
 एषोऽग्निकल्पं दुर्वारं क्रुद्धस्यामिततेजसः ॥
 विषं नागपतेर्हन्त्यात् प्रसभं वासुकेरपि ।
 महासुगन्धिनामायं पञ्चाशीत्यङ्गयोजितः ।
 राजा गदानां सर्वेषां राज्ञो हस्ते भवेत् सदा ।
 तेनानुलिससु नृपो भवेत् सर्वजनप्रियः ॥
 भ्राजिष्णुताञ्च लभते शक्रमध्यगतोऽपि सन् ।
 उष्णवर्ज्यीं विधिः कार्य्यीं विषात्तानां विजानता ॥
 मुक्त्वा कीटविषं तद्धि शीतेनाभिप्रवर्द्धते ।
 अन्नपानविधावुक्तमुपधाय्य शुभाशुभम् ॥
 शुभं देयं विषार्त्तभ्यो विरुद्धेभ्यश्च वारयेत् ।
 फाणितं शिशुसौवीरमजीर्णाध्यशनं तथा ॥
 वर्ज्येच्च समासेन नवधान्यादिकं गणम् ।
 दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं क्रोधमातपम् ॥
 सुरातिलकुलयाञ्च वर्ज्येष्टि विषातुरः ।

प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थधातुमन्नाभिकाङ्क्षं सममूत्रजिह्वम् ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियचित्तचेष्टं वैद्योऽवगच्छेदविषं मनुष्यम् ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातः कौटकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

सर्पाणां शुकविण्मूत्रश्वपूत्यण्डसम्भवाः ।

वायुगन्धेषु प्रकृतयः कौटास्तु विविधाः स्मृताः ॥

सर्वदोषप्रकृतिभिर्युक्तास्तेपरिणामतः ।

कौटत्वेऽपि सुघोरास्तुः सर्व एव चतुर्विधाः ॥

कुम्भीनसस्तुण्डिकेरी शृङ्गी शतकुलीरकः ।

उच्चिटिङ्गोऽग्निनामा च चिच्चिटिङ्गो मयूरिका ॥

आवर्त्तकस्तथोरभ्रसारिकामुखवैदली ।

शरावकुर्दोऽभौराजौ परुषश्चित्तशीर्षकः ॥

शतबाहुश्च यश्चापि रक्तराजिः प्रकौर्त्तितः ।

अष्टादशेति वायव्याः कौटाः पवनकोपनाः ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगा वातनिमित्तजाः ।

कौण्डिल्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः ॥

विनासिका ब्रह्मणिका विन्दली भ्रमरस्तथा ।

वाह्यकौ पिच्चिटः कुम्भी वर्त्तकौटोऽरिमेदकः ॥

पद्मकौटो दुन्दुभिको मकरः शतपादकः ।

पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्दभी ॥

क्षीतः क्षमिसरारी च यश्चाप्युल्लेशकः स्मृतः ।

एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च ॥

तैर्भवन्तीह दृष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः ।

विश्वम्भरः पञ्चशुक्लः पञ्चकृष्णोऽथ कोकिलः ॥

सैरेयकः प्रचलको बलभः क्षिप्रमस्तथा ।

सूचीमुखः कृष्णगोधा यश्च काषायवासिकः ॥
 कीटगर्द्भकश्चैव तथा त्रोटक एव च ।
 त्रयोदशैते सौम्याः स्युः कीटाः श्लेष्मप्रकोपणाः ॥
 तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः क्रफनिमित्तजाः ।
 तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा ।
 कोष्ठागारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः ॥
 तुङ्गनाभः सर्पपिकोऽवलगुली शम्बुकस्तथा ।
 अग्निकीटश्च घोराः स्युर्द्वादश प्राणनाशनाः ॥
 तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत्
 तास्ताश्च वेदनास्तीव्रारोगा वै सान्निपातिकाः ॥
 क्षाराग्निदग्धवद्दंशो रक्तपीतसितारुणः ।
 ज्वराङ्गमर्द्दरोमाञ्चवेदनाभिः समन्वितः ॥
 कृद्ध्यतीसारवृणा च दाहो मोहविजृम्भिका ॥
 वेपथुश्वासहिकाश्च दाहः शीतश्च दारुणम् ॥
 पिडकोपचयः शोफो ग्रन्थयो मण्डलानि च ।
 दद्रवः कर्णिकाश्चैव विसर्पाः किटिभानि च ॥
 तैर्भवन्तीह दष्टानां यथास्वच्चाप्युपद्रवाः ।
 येऽन्ये तेषां विशेषास्तु तर्ह्ये तेषां समादिशेत् ॥
 दूषीविषप्रकोपाच्च तथैव विषलेपनात् ।
 लिङ्गं तीक्ष्णविषेष्वेतच्छृणु मन्दविषेष्वतः ॥
 प्रसेकोऽरोचकश्छर्द्दिः शिरीगौरवशीतता ।
 पिडकाकोठकण्डूनां जन्म दोषविभागतः ॥
 योगैर्नानाविधैरेषां चूर्णानि गरमादिशेत् ।

दूषीविषप्रकाराणां तथैवाप्यनुलेपनात् ॥

एकजातीनतस्तद्ध्वं कौटान् वक्ष्यामि भेदतः ।

सामान्यतो दष्टलिङ्गैः साध्यासाध्यक्रमेण च ॥

त्रिकण्ठकः कुण्ठी चापि हस्तिकचोऽपराजितः ।

चत्वार एते कण्ठा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः ॥

तैर्दष्टस्य श्वयथुरङ्गमर्दी गुरुता गात्राणां दंशः कृष्णश्च भवति ॥

प्रतिसूर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ।

तथा निरूपमश्चापि पञ्च गौधेरकाः स्मृताः ॥

तैर्भवन्तीह दष्टानां वेगज्ञानानि सर्पवत् ।

रुजश्च विविधाकारा ग्रन्थयश्च सुदारुणाः ॥

गलगोली श्वेतकृष्णा रक्तराजी रक्तमण्डला सर्व्वश्वेता सर्षपिके
त्येवं षट् ताभिर्दष्टे सर्षपिकावर्ज्जं दाहशोफक्लेदा भवन्ति ।

सर्षपिकया हृदयपीडातिसारश्च ॥

शतपद्यस्तु परुषा कृष्णा चित्रा कपिलिका पीतिका रक्ता
श्वेता अग्निप्रभा इत्यष्टौ ताभिर्दष्टे शोफोवेदनादाहश्च हृदये ।
श्वेताग्नि प्रभाभ्यामेतदेव दाहो मूर्च्छा चातिमात्रं श्वेतपिड-
कोत्पत्तिश्च ।

मण्डूकाः कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो
भृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ तैर्दष्टस्य दंशकण्डू भवति पीतफेणा-
गमश्च वक्त्रात् । भृकुटी कोटिकाभ्यामेतदेव दाहश्चर्द्दिर्मू-
र्च्छा चातिमात्रम् ।

विश्वम्भराभिर्दष्टे दंशः सर्षपाकाराभिः पिडकाभिश्चीयते
शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति ॥

अहिण्डुकाभिर्दष्टेतोददाहकण्डुश्वयथवो मोहश्च । कण्डूमका
भिर्दष्टे पीताङ्गश्चर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिहन्यते । शूकवृन्ता
दिभिर्दष्टे कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकञ्चात्र लक्ष्यते ॥

पिपीलिकाः स्थूलशीर्षा सम्बाहिका ब्राह्मणिकाङ्गलिका
कपिलिका चित्रवर्णेति षट् ताभिर्दष्टे दंशे श्वयथुरग्निसर्श-
वदाहशोफौ भवतः ॥

मक्षिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधूलिका का
षायी स्थालिकेत्येवं षट् ताभिर्दष्टस्य दाहशोफौ भवतः
स्थालिका काषायीभ्यामेतदेव पिडकाश्च सोपद्रवा भवन्ति ॥

मशकाः सामुद्रः परिमण्डलो हस्तिमशकः कृष्णः पार्व्वतीय
इति पञ्च तैर्दष्टस्य तीव्रकण्डूदंशशोफश्च पार्व्वतीयस्तु कौटैः
प्राणहरैस्तुल्यलक्षणः ॥ नखावकृष्टेऽत्यर्थं पिडकाः सदाहपाका
भवन्ति ॥ जलौकसां दष्टलक्षणमुक्तं चिकित्सितञ्च ॥

भवन्ति चात्र । गोधेरकः स्थालिका च ये च श्वेताग्निसंप्रभे ।

भृकुटीकोटिकश्चैव न सिध्यन्त्येकजातिषु ॥

श्वम्भूतपुरीषैस्तु सविषैरवमर्षणात् ।

स्युः कण्डूदाहकोठारुःपिडकातोदवेदनाः ॥

प्रक्षेदवांस्तथास्त्रावो भृशं सम्पाचयेत्त्वचम् ।

दिग्धविद्धक्रियास्तत्र यथावदवचारयेत् ॥

नावसन्नं नचोत्सन्नमतिसंरम्भवेदनम् ।

दंशादौ विपरीतार्त्तिं कौटदष्टं सुबाधकम् ॥

कौटैर्दष्टानुग्रविषैः सर्पवत् समुपाचरेत् ।

त्रिविधानान्तु सर्पाणां त्रैविध्येन क्रिया हिता ॥

खेदमालेपनं सेकं चोष्णमन्नावचारयेत् ।
 अन्यत्र मूर्च्छिताहंशात् पाककोथप्रपीडितात् ॥
 विषघ्नञ्च विधिं सर्व्वं कुर्यात्संशोधनानि च ॥
 शिरीषकटुकं कुष्ठं वचा रजनिसेनैवैः ।
 क्षीरमज्जवसासर्पिः शुण्ठीपिप्पलिदारुषु ॥
 उत्कारिका स्थिरादीनां सुकृता खेदने हिता ।
 न खेदयेत्तथा दंशं धूमं वक्ष्यामि त्वत्त्विक ॥
 अगदानेकजातीषु प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ।
 कुष्ठं वक्रं वचा विष्वमूलं पाठा सुवर्चिका ॥
 गृहधूमं हरिद्रे द्वे त्रिकण्टकविषे हिताः ।
 अगारधूमरजनीवक्रं कुष्ठं पलाशजम् ॥
 गलगोलिकदष्टानामगदो विषनाशनः ।
 कुङ्कुमं तगरं शिग्रु पद्मकं रजनीद्वयम् ॥
 अगदो जलपिष्टोऽयं शतपद्विषनाशनः ।
 मेघशृङ्गी वचा पाठा निचुलो रोहिणी जलम् ॥
 सर्व्वमण्डूकदष्टानामगदो विषनाशनः ।
 वचाश्वगन्धातिबलाबलासातिगुहागुहाः ॥
 विश्वश्वराभिदष्टानामगदो विषनाशनः ।
 शिरीषं तगरं कुष्ठं हरिद्रेऽंशुमती सह ॥
 अहिण्डुकाभिर्दष्टानामगदो विषनाशनः ॥
 कण्डूमाभिर्दष्टानां रात्रौ शीताः क्रिया हिताः ।
 दिवा ते नैव सिध्यन्ति सूर्य्यरश्मिबलाद्दिताः ॥
 वक्रं कुष्ठमपामार्गः शूकहन्तविषेऽगदः ।

भृङ्गस्वरसपिष्टा वा कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥

पिपीलिकाभिर्दृष्टानां मल्लिकामशकैस्तथा ।

गोमत्रेण युतो लेपः कृष्णवल्मीकमृत्तिका ॥

प्रतिसूर्यकदृष्टानां सर्पदष्टवदाचरेत् ।

त्रिविधा वृश्चिकाः प्रोक्ता मन्दमध्यमहाविषाः ॥

गोशक्तकोथजा मन्दा मध्याः काष्ठेष्टिकोद्भवाः ।

सर्पकोथोद्भवास्तीक्ष्णा ये चान्ये विषसम्भवाः ॥

• मन्दाद्वादश मध्यास्तु त्रयः पञ्चदशोत्तमाः ।

दशविंशतिरित्येते सङ्ख्याया परिकीर्त्तिताः ॥

कृष्णः श्यावः कर्बुरः पाण्डुवर्णो गोमूत्राभः कर्कशो मेचकश्च ।

श्वेतोरक्तो रोमशः शाङ्गलाभो रक्तश्चैते मन्दवीर्या मतास्तु ॥

एभिर्दृष्टे वेदना वेपथुश्च गात्रस्तम्भः कृष्णरक्तागमश्च ।

शाखादृष्टे वेदना चोर्ध्वमेति दाहस्वेदौ दंशशोफो ज्वरश्च ॥

रक्तः पीतः कापिलेनोदरेण सर्वे धम्ना पर्व्वभिश्च त्रिभिः स्युः ।

एते मूत्रोच्चारपूत्यण्डजाता मध्या ज्ञेयास्त्रिप्रकारोरगाणाम् ॥

यस्यैतेषामन्वयाद्यः प्रसूतो दीघोत्पत्तिं तत्स्वरूपाञ्च कुर्यात् ।

जिह्वाशोफो भोजनस्यावरोधो मूर्च्छा चोग्रा मध्यवीर्याभिर्दृष्टे ॥

श्वेतश्चित्रः श्यामलो लोहिताभो रक्तः श्वेतो रक्तनीलोदरीच ।

पीतो रक्तो नीलपीतोऽपरस्तु रक्तो नीलो नीलशुक्रस्तथा च ॥

रक्तो वभ्रुः पूर्व्ववच्चैकपर्व्वो यश्चापर्व्वो पर्व्वणी द्वे च यस्य ।

नानारूपा वर्णतश्चापि घोरा ज्ञेयाश्चैते वृश्चिकाः प्राणचौराः ॥

जन्मैतेषां सर्पकोथात्प्रदिष्टं देहेभ्योवा घातितानां विषेण ।

एभिर्दृष्टे सर्पवेगप्रवृत्तिः स्फोटोत्पत्तिर्भ्रान्तिदाहौ ज्वरश्च ।

खेभ्यः कृष्णं शोणितञ्चापि तीव्रं तस्मात् प्राणैस्त्रय्यते शीघ्रमेव ॥

उग्रमध्यविषैर्दंष्ट्रं चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् ।

दंष्ट्रं मन्दविषाणान्तु चक्रतैलेन सेचयेत् ॥

विदार्यादिसुसिद्धेन सुखीष्णेनाथ वा पुनः ।

कुर्व्याच्चोत्कारिकास्त्रे दं विषघ्नै रूपनाहनैः ॥

आदंष्ट्रं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिसारयेत् ।

रजनीसैन्धवव्योषशिरोषफलपुष्पजैः ॥

मातुलुङ्गान्मगोमुत्रपिष्टञ्च सुरसाग्रजम् ।

लेपे स्वेदे सुखीष्णञ्च गोमयं हितमिष्यते ॥

पाने क्षौद्रयुतं सर्पिः क्षीरं वा बहुशर्करम् ।

गुडोदकं वा सुहिमं चातुर्जातकवासितम् ॥

पानमस्त्रै प्रदातव्यं क्षीरं वा सगुडं हिमम् ।

शिखिकुकुटवर्हाणि सैन्धवं तैलसर्पिषी ॥

धूपो हन्ति प्रयुक्तोऽयं शीघ्रं वृश्चिकजं विषम् ।

कुसुम्भपुष्पं रजनी निशा वा कोद्रवं तणम् ॥

एभिर्घृताक्तैर्धूपस्तु पायुदेशे प्रयोजितः ।

नाशयेदाशु कौटोत्थं वृश्चिकस्य च यद्विषम् ॥

लूताविषं घोरतमं दुर्विज्ञेयतमन्तु तत् ।

दुश्चिकित्स्यतमं वापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥

सविषं निर्विषञ्चेतदित्येवं परिशङ्किते ।

विषघ्नमेव कर्त्तव्यमविरोधि यदौषधम् ॥

अगदानां हि संयोगो विषजुष्टस्य युज्यते ।

निर्विषे मानवे युक्तोऽगदः सम्प्रव्यतेऽसुखम् ॥

तस्मात् सर्व्वः प्रयत्नेन ज्ञातव्यो विषनिश्चयः ।

अज्ञात्वा विषसद्भावं भिषग्व्यापादयेन्नरम् ॥

प्रोद्भिद्यमानस्तु यथाङ्कुरेण न व्यक्तजातिः प्रविभाति वृक्षः ।

तद्वद्दुरालक्ष्यतमं हि तासां विषं शरीरे प्रविकीर्णमात्रम् ॥

ईषञ्च कण्डूप्रचलं सकोठमव्यक्त वर्णं प्रथमेऽहनि स्यात् ।

अन्तेषु शूनं परिनिम्नमध्यं प्रव्यक्तरूपञ्च दिने द्वितीये ॥

त्रय्येण तद्दर्शयतीह दंशं विषं चतुर्थेऽहनि कोपमेति ।

अतोऽधिकेऽङ्गि प्रकरोति जन्तोर्व्विषप्रकोपप्रभवान् विकारान् ॥

षष्ठे दिने विप्रसृतञ्च सर्व्वान् मर्म्मप्रदेशान् भृशमावृणोति ।

तत् सप्तमेऽत्यर्थपरितगात्रं व्यापादयेन्मर्त्यमतिप्रवृद्धम् ॥

यास्तीक्ष्णचण्डोग्रविषा हि लूतास्ताः सप्तरात्रेण विनाशयन्ति ।

अतोऽधिकेनापि निहन्त्युरन्या यासां विषं मध्यमवीर्य्यमुक्तम् ॥

यासां कनौयो विषवीर्य्यमुक्तं ताः पक्षमात्रेण विनाशयन्ति ।

तस्मात् प्रयत्नं भिषगत्र कुर्यादादंशपाताद्विषघातियोगैः ॥

विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।

सप्तप्रकारं विमृजन्ति लतास्तदुग्रमध्यावरवीर्य्ययुक्तम् ॥

सकण्डुकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।

शोफञ्च कण्डञ्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखाग्रदंशे ॥

दंशन्तु मूत्रेण सक्लृणमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम् ।

दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलम् ॥

रजःपुरीषेन्द्रियजं हि विद्धि स्फोटं विषक्वामलपीलुणम् ॥

एतावदेतत् समुदाहृतन्तु वक्ष्यामि लताप्रभवं पुराणम् ॥

सामान्यतो दष्टमसाध्यसाध्यं चिकित्सितञ्चापि यथा ॥

विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिद्विषिसत्तमम् ।
 वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥
 कृपितस्य मुनेस्तस्य ललाटाक्षेदविन्दवः ।
 अपतन्दर्शनादेवमधस्तात्तीक्ष्णवर्चसः ।
 लनेदृणे महर्षीणां धेन्वर्थं सम्भृतेऽपि च ।
 ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महाविषाः ।
 अपकाराय वर्तन्ते नृपसाधनवाहने ।
 यस्मात्सूनं दृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः ॥
 तस्मात्सूतेति भाष्यन्ते सङ्ख्याया ताश्च षोडश ।
 कृच्छ्रसाध्यास्तथाऽसाध्या लूतास्तु द्विविधाः स्मृताः ।
 तासामष्टौ कृच्छ्रसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव तु ॥
 त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पीतिका तथा ॥
 आलमूत्रविषा रक्ता कसना चाष्टमी स्मृता ।
 ताभिर्दृष्टे शिरोदुःखं कण्डूर्दंशे च वेदना ॥
 भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिकवातिकाः ।
 सौवर्णिका लाजवर्णा जालिन्ध्री णीपदी तथा ॥
 कृष्णाग्निवर्णा काकाण्डा मालागुणाष्टमी स्मृता ।
 ताभिर्दृष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ॥
 ज्वरोदाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदोषजाः ।
 पिडका विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ॥
 शोफा महान्तो मृदवी रक्ताः श्यावाश्चलास्तथा ।
 सामान्यं सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम् ॥
 विशेषलक्षणं तासां वक्ष्यामि सचिकित्सितम् ।

त्रिमण्डलाया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्यते ॥
 बाधिर्यं कलुषा दृष्टिस्तथा दाहश्च नेत्रयोः ।
 तत्रार्कमूलं रजनी नाकुली पृश्निपर्णिका ॥
 नसकर्म्मणि शस्यन्ते पानाभ्यङ्गाञ्जनेषु च ।
 श्वेतायाः पिडका दंशे श्वेता कण्डुमती भवेत् ॥
 दाहमूर्च्छाज्वरवती विसर्पक्तेदरकरी ।
 तत्र चन्दनरास्त्रेला हरेणुनलवञ्जुलाः ॥
 कुष्ठं लामज्जकं वक्रं नलदं चागदो हितः ।
 अदंशेपिडका ताम्रा कपिलायाः स्थिरा भवेत् ।
 शिरसो गौरवं दाहस्तिमिरं भ्रमएव च ॥
 तत्र पद्मककुष्ठै लाकरञ्जककुभत्वचः ।
 स्थिरार्कपर्णपामार्गदूर्वा ब्राह्मी विषापहाः ॥
 आदंशे पीतिकायास्तु पिडका जायते स्थिरा ।
 तथाच्छर्दिर्ज्वरः शूलं रक्ते स्याताञ्च लीचने ॥
 तत्रेष्टाः कुटजोशीरतुङ्गपद्मकवञ्जुलाः ।
 शिरीषकिण्हीशेलुकदम्बककुभत्वचः ॥
 रक्तमण्डनिभे दंशे पिडकाः सर्षपा इव ।
 जायन्ते तालुशोषश्च दाहश्चालविषान्विते ॥
 तत्र प्रियङ्गुङ्गीविरं कुष्ठं लामज्जवञ्जुलाः ।
 अगदः शतपुष्पा च सपिप्पलवटाङ्गुराः ॥
 पूतिमूत्रविषादंशो विसर्पी कृष्णशेणितः ।
 कासश्वासवमीमूर्च्छाज्वरदाहसमन्वितः ॥
 मनःशिलालमधुकुष्ठचन्दनपद्मकैः ।

मधुमिश्रैः सलामज्जैरगदस्तत्र कीर्तितः ॥
 दंशश्च पाण्डुपिण्डको दाहक्लेदसमन्वितः ।
 रक्ताया रक्तपर्यन्तो विज्ञेयो रक्तसंयुतः ॥
 कार्यस्तत्रागदस्तोयचन्दनोशीरपद्मकैः ।
 तथैवार्जुनशेलुभ्यां त्वग्भिराम्रातकस्य च ॥
 पिच्छिलं कसनादंशाद्गुधिरं शीतलं स्रवेत् ।
 कासश्चासौच तत्रोक्तं रक्तलूताचिकित्सितम् ॥
 पुरीषगन्धिरत्पासृक् कृष्णाया दंशएव तु ।
 ज्वरमूर्च्छावमोदाहकासश्वाससमन्वितः ॥
 तत्रैलावक्रसर्पाक्षौगन्धनाकुलिचन्दनैः ।
 महासुगन्धिसहितैः प्रत्याख्यायागदः स्मृतः ॥
 दंशे दाहोऽग्निवर्णायाः स्त्रावोऽत्यर्थं ज्वरस्तथा ।
 चोषकण्डूरोमहृषो दाहश्च स्फोटजन्म च ॥
 कृष्णाप्रशमनं चात्र प्रत्याख्याय प्रयोजयेत् ।
 सारिवोशीरयष्ट्याह्वचन्दनोत्पलपद्मकम् ॥
 सर्वासामेव युञ्जीत विषे श्लेष्मातकत्वचम् ।
 भिषक् सर्वप्रकारेषु तथा च क्षीरपिप्पलम् ॥
 कृच्छ्रसाध्यविषा ह्यष्टौ प्रोक्ता द्वे च यदृच्छया ।
 अवार्थविषवीर्याणां लक्षणानि निबोध मे ॥
 धातः सौवर्णिकादंशः सफेणो मत्स्यगन्धकः ।
 श्वासकासौ ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा चात्र सुदारुणा ॥
 आदंशे लाजवर्णाया ध्यामं पूति स्रवेदसृक् ।
 दाहोमूर्च्छातिसारश्च शिरोदुःखञ्च जायते ।

घोरदंशस्तु जालिन्या राजिमानवदीर्यते ॥
 स्तम्भःश्वासस्तमोवृद्धिस्तालुशोषश्च जायते ।
 एणौपाद्यास्तथा दंशो भवेत् कृष्णतिलाकृतिः ॥
 तृष्णामूर्च्छाज्वरच्छर्द्दिकासश्वाससमन्वितः ।
 दंशः काकण्डकादष्टे पाण्डुरक्तोऽतिवेदनः ।
 रक्तो मालागुणादंशो धूमगन्धोऽतिवेदनः ।
 विदीर्यते च बहुधा दाहमूर्च्छाज्वरान्वितः ॥
 असाध्यानां भिषक्प्राज्ञः प्रयुञ्जीत चिकित्सितम् ।
 दीपोच्छ्रायविशेषेण च्छेदकर्मविवर्जितम् ।
 साध्याभिराभिलूताभिर्दष्टमात्रस्य देहिनः ॥
 वृद्धिपत्रेण मतिमान् सम्यगादंशमुद्धरेत् ।
 जम्ब्वोष्ठे नाग्नितप्तेन दहेदाकरवारणात् ॥
 अमर्मणि विधानञ्चो वर्जितस्य ज्वरादिभिः ।
 दंशस्योत्कर्तनं कुर्यादल्पश्वयथुकस्य च ॥
 मधुसैन्धवसंयुक्तै रगदैर्लेपयेत्ततः ।
 प्रियङ्गुरजनीकुष्ठसमङ्गामधुकैस्तथा ।
 सारिवा मधुकं द्राक्षा पथस्यां क्षीरमोरटम् ॥
 विदारौगोक्षुरक्षौद्रमधुकं पाययेत् वा ।
 क्षीरिणां त्वक्कषायेण सुशीतेन च सेचयेत् ॥
 उपद्रवान् यथादोषं विषघ्नैश्च प्रसाधयेत् ॥

नस्याञ्जनाम्यञ्जनपानधूमं तथावपौडं कवलग्रहञ्च ।
 संशोधनञ्चोभयतः प्रयुञ्ज्याद्रक्तं हरेच्चापि जलायुकाभिः ॥
 कौटदुष्टव्रणान् सर्वानहिदष्टव्रणानि च ।

आदंशपाकंयत्नेन चिकित्सेत् सर्पदष्टवत् ॥
 विनिवृत्ते ततः शोफे कर्णिकापातनं हितम् ॥
 निम्बपत्रं त्रिवृद्धन्ती कुसुम्भं रजनी मधु ।
 गुग्गुलुः सैन्धवं किण्वं वर्चः पारावतस्य च ॥
 विषवृद्धिकरञ्चान्नं हित्वा सम्भोजनं हितम् ॥
 विषेभ्यः खलु सर्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम् ।
 प्रच्छयित्वा मधुयुतैः शोधनीयैरुपाचरेत् ॥
 सप्तषष्टस्य कौटानां शतस्यैतद्विभागशः ।
 दष्टलक्षणमाख्यातं चिकित्साचाप्यनन्तरम् ॥
 सविंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ।
 इहोद्दिष्टाननिर्दिष्टान् सर्वान् वक्ष्याम्यथोत्तरे ॥
 सनातनत्वाद्देदानामक्षरत्वान्तथैव च ॥
 तथा दृष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ।
 वाक्समूहार्थविस्तारात् पूजितत्वाच्च देहिभिः ॥
 चिकित्सितात्पुण्यतमं न किञ्चिदपि सुश्रुमः ।
 ऋषे रिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनिर्भिषग्गुरोः ॥
 धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतम् ।
 उक्ताहारसमाचारइह प्रेत्य च मोदते ॥
 इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे पञ्चमं कल्पस्थानं समाप्तम् ॥

॥ उत्तरतन्त्रम् ॥

नमोऽध्वन्तरये ॥

अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
अध्यायानां श्रुते विंशे यदुक्तमसद्वन्मया ।
वक्ष्यामि वज्रधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥
इदानीन्तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ।
निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥
शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिताः ।
ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमारा बाधहेतवः ॥
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ।
उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥
त्रिषष्टीरससंसर्गाः सुख्यवृत्तन्तयैव च ।
युक्ताया युक्तयश्चैव दोषभेदास्तथैव च ॥
यत्रोक्ता विविधा अर्था रोगसाधनहेतवः ।
महतस्तस्य तन्त्रस्य दुर्गाधस्याम्बुधेरिव ॥
आदावेवोक्तमाङ्गस्थान् रोगानभिदधास्यहम् ।
सङ्ख्याया लक्षणैश्चापि साध्यासाध्यक्रमेण च ॥
विद्याद्गुणलबाङ्गल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसन्धितम् ।
द्यङ्गुलं सर्वतः सार्धं भिषग्नयनबुहुदम् ॥
सुवृत्तं गोक्षनाकारं सर्वभूतगुणोद्भवम् ।
पलं भुवोऽग्नितो रक्तं वातात्कृष्णं सितं जलात् ॥

A

आकाशादशुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्धिदे ।
 दृष्टिश्चात्र तथावक्ष्ये यथाब्रूयाद्विशारदः ॥
 नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते ।
 कृष्णात् सप्तमभिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥
 मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने ।
 यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
 पञ्चवर्त्म श्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि तु ।
 अनुपूर्वन्तु ते मध्याश्वत्वारो ऽन्यायथोत्तरम् ॥
 पञ्चवर्त्मगतः सन्धिवर्त्मशुक्लगतोऽपरः ।
 शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥
 ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गः स्मृतः ।
 द्वे वर्त्मपटले विद्याञ्चत्वार्यन्यानि चाक्षिणि ॥
 जायन्ते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ।
 तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत् प्रशिताश्रितम् ॥
 भेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्वस्थि चापरम् ।
 पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥
 शिराणां कण्डराणाञ्च भेदसः कालकस्य च ।
 गुणाः कालत्परः श्लेष्मा बन्धनेऽक्षयोः शिरायुतः ॥
 शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमागतैः ।
 जायन्ते नेत्रभागेषु रोगाः परमदारुणाः ॥
 तत्राविलं ससंरम्भमशुपूर्वोपदेष्टवत् ।
 गुरुषाचोषरागाद्यैर्जुष्टश्चाथक्लक्षणैः ॥
 सशूलं वर्त्मकोषेषु शूकपूर्णाभमेव च ।

विहन्यमानं रूपे वा क्रियास्वप्ति यथा पुरा ॥

दृष्ट्वैव धीमान् बुध्येत दोषेणाधिष्ठितञ्च तत् ।

तत्र सम्भवमासाद्य यथादोषं भिषग्जितम् ॥

विदधान्नेतजा रोगा बलवन्तः स्थिरन्यथा ।

सङ्क्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ॥

वातादीनां प्रतीघातः प्रोक्तोविस्तरतः पुनः ।

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च ॥

प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च ।

शुक्तारनालान्मकुलत्थमाषनिषेवणाद्देगर्वनिग्रहाच्च ॥

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्देर्विघाताद्वसनातियोगात् ।

वाष्पग्रहात्मूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥

घातादृश तथापित्तात् कफाच्चैव तयोदय ।

रक्तात् षोडश विज्ञेया सर्वजाः पञ्चविंशतिः ॥

तथा वाह्यौ पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः ।

हताधिमन्यो निमिषो दृष्टिर्गन्भीरिका च या ॥

यच्च वातहतं वर्त्म न ते सिध्यन्ति वातजाः ।

याप्यो ऽथ तन्मयः काचः साध्याः स्युः सान्द्रमारुताः ॥

शुष्काक्षिपाकाधीमन्यस्यन्दमारुतपर्ययाः ।

असाध्यो ह्रस्वजात्यो यो जलस्त्रावश्च पैत्तिकः ॥

परिस्त्रायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ तन्मयः ।

अभिष्यन्दोऽधिमन्योऽन्नाधुषितं शुक्तिकाह्वया ॥

दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः ।

असाध्यः कफजस्त्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः ॥

अभिष्यन्दोऽधिमन्यश्च बलासग्रथितश्च यत् ।
 दृष्टिःश्लेष्मविदग्धा च पोथक्यौ लगणश्च यः ॥
 क्रिमिग्रन्थिपरिरक्तिवर्त्मशुक्लार्न्मपिष्टकाः ।
 श्लेष्मोपनाहः साध्यस्तु कथिताः श्लेष्मजेषु तु ॥
 रक्तस्त्रावोऽजकाजातं शोणितार्शोऽवलम्बितम् ।
 शुक्रं न साध्यं काचश्च याप्यस्तज्जः प्रकीर्तितः ॥
 मन्यस्यन्दौ क्लिष्टवर्त्महर्षोत्पातौ तथैव च ।
 सिराजायञ्जनाख्याश्च सिराजालश्च यत् स्मृतम् ॥
 पर्वण्यथाव्रणं शुक्रं शोणितार्न्मार्ज्जुनश्च यः ॥
 एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि ॥

पूयस्त्रावो नाकुलान्धमक्षिपाकात्ययोऽलजी ।

असाध्याः सर्वजायाप्याः काचः कोपश्च पक्ष्मणः ॥
 वर्त्मावबन्धो यो व्याधिः सिरासु पिडका च या ।
 प्रस्तार्थ्यर्माधिमांसार्मस्त्राव्वर्मात्सङ्गिनी च या ॥
 पूयालसश्चाव्वुदश्च श्यावकर्मवर्त्मनी ।
 तथाशो वर्त्मशुक्रार्शःशर्करावर्त्म यच्च वै ॥
 सशोफश्चाप्यशोफश्च पाको बहलवर्त्म च ।
 अक्लिन्नवर्त्म कुम्भीका विसवर्त्म च सिध्यति ॥
 सनिमित्तोऽनिमित्तश्च द्वावसाध्यौतु वाह्यजौ ।
 षट्सप्ततिविकाराणामेषा संग्रहकीर्त्तना ॥

नव सन्ध्याश्रयास्तेषु वर्त्मजास्त्रेकविंशतिः ।

शुक्रभागे दशैकश्च चत्वारः कृष्णभागजाः ॥
 सर्वाश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।

वाह्यजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ॥
भूय एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥
पूयालसः सोपनाहः स्वावाः पर्व्वणिकालजी ।
कृमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव ॥

पाकः शोफः सन्धिजः संखवेद्यः सान्द्रं पूयं पूतिपूयालसः सः॥
ग्रन्थिर्नाल्यो दृष्टिसन्धावपाकः कण्डूप्रायो नीरुजस्तूपनाहः॥
गतासन्धीनशुभार्गेणदोषाः कुर्युः स्वावान् रुग्विहीनान्खलिङ्गान्
तान्वै स्वावान् नेत्रनाडीमथैके तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा॥
पाकः सन्धौ संखवेद्यश्च पूयं पूयास्वावो नैकरूपः प्रदिष्टः ।
श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः खवेच्च त्वेष्मास्वावो नीरुजः स प्रदिष्टः॥
रक्तास्वावः शोणितोत्थः सरक्तं कोष्णं नाल्यं संखवेन्नातिसान्द्रम् ।
पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं पित्तस्वावं स खवेत् सन्धिमध्यात् ।
ताम्रा तन्वी दाहशूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्व्वणी वृत्तशोफा ।
जातासन्धौकृष्णशुक्लेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्व्व लिङ्गैः॥
क्रिमिग्रन्थिर्वर्म नः पक्ष्मणश्च कण्डूं कुर्युः कृमयः सन्धिजाताः ।
नानारूपा वर्म शुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽन्तर्नयनं दूषयन्ति ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

अथातोवर्म गतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्म व्यपाश्रयाः ।

सिरा व्याध्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः ॥
 विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्रयान् ।
 विकाराञ्जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ॥
 उत्सङ्गिन्यय कुम्भीका पोथक्यो वर्त्मशर्करा ।
 तथाशौवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका ॥
 बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः ।
 क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यौ श्याववर्त्म तथैव च ॥
 प्रक्लिन्नमपरिक्लिन्नं वर्त्म वातहतन्तु यत् ।
 अर्जुदं निमिषश्चापि शोणितार्शश्च यत्स्मृतम् ॥
 लगणो विषनामा च पक्व कोपस्तथैव च ।
 एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः ॥

नामभिस्ते समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्महे ।

पिडकाभ्यन्तरमुखा वाह्याधोवर्त्मसंश्रया ।
 विज्ञेयोत्सङ्गिनी नाम तद्रूपपिडकान्विता ।
 कुम्भीकबीजप्रतिमाः पिडकाः पक्ववर्त्मनोः ॥
 आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः ॥
 कण्डूखावान्विता गुर्थैररक्तसर्षपसन्निभाः ॥
 पिडकाश्च रुजावत्यः पोथक्य इति संज्ञिताः ।
 पिडकाभिः समूह्यभिर्घनाभिरभिसंवृता ॥
 पिडका या खरा स्थूला सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ।
 सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्थास्तदशौ वर्त्म कीर्त्तयते ॥
 दीर्घोऽङ्गुरः खरः सार्धो दारुणो वर्त्मसम्भवः ।
 व्याधिरेष समाख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ॥

दाहतोदवती ताम्बा पिडका वर्त्मसम्भवा ।
 षट्ही मन्दरजा सूक्ष्मा ज्ञेया सा ऽञ्जननामिका ॥
 वर्त्मोपचीयते यस्य पिडकाभिः समन्ततः ।
 सवर्णाभिः समाभिश्च विद्याद्वहलवर्त्म तत् ॥
 कण्डू मताल्पतोदेन वर्त्मशोफेन यो नरः ।
 न समं क्वादयेदक्षि भवेद्वन्धः स वर्त्मनः ॥
 षट्कल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मं सममेव च ।
 अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्मं तदादिशेत् ॥
 क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं विदहेच्छोणितं यदा ।
 तदाक्लिन्नत्वमापन्नमुच्यते वर्त्मकर्ममम् ॥
 यद्वर्त्मं वाह्यतोऽन्तश्च श्यावं शून्यं सवेदनम् ।
 दाहकण्डूपरिक्लेदि श्याववर्मेति तन्मतम् ॥
 अरुजं वाह्यतः शून्यमन्तः क्लिन्नं खवत्यपि ।
 कण्डूनिस्तोदभूविष्ठं क्लिन्नवर्त्मं तदुच्यते ॥
 यस्य धौतानि धौतानि सखन्ध्यन्ते पुनः पुनः ।
 वर्त्मन्यपरिपक्वानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मं तत् ॥
 विंशुक्तसन्धिनिश्चेष्टं वर्त्मं यन्न निमील्यते ॥
 एतद्वातहतं विद्यात् सरुजं यदिवारुजम् ।
 वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् ॥
 विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम् ।
 निमेषणीः सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः ।
 चालयेदतिवर्त्मनि निमेषः स गदो मतः ॥
 छिन्नाच्छिन्ना विवर्द्धन्ते वर्त्मस्था षट्दवोऽङ्गुराः ।

दाहकण्डू रजोपेतास्तेऽर्थः शोणितसम्भवाः ॥
 अपाकः कटिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्मभवोऽरुजः ॥
 सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु सः ॥
 शुनं यद्वर्त्म बद्धभिः सूक्ष्मैश्चिद्रैः समन्वितम् ।
 विसमन्तर्जल इव विसंवर्मेति तन्मतम् ॥
 पद्माशयगता दोषास्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च ।
 निर्वर्त्तयन्ति पद्माणि तैर्जुष्टश्चाक्षि दूयते ॥
 उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पद्मभिश्चोपजायते ।
 वातातपानलद्वेषी पद्मकोपः स उच्यते ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथातः शुक्लगतारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रक्षारिशुक्लक्षतजाधिसांसस्त्राश्वमेसंज्ञाः खलु पञ्चरोगाः ।
 स्युः शुक्तिकाचार्जुनपिष्टकौ च जालंसिराणां पिडकाश्चयाः स्युः ॥
 रोगा ब्रजासग्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे ।
 प्रक्षारिग्रथितमिहार्मशुक्लभागे विस्तीर्णं तनु रूधिरप्रभंसनीलम्
 शुक्लाख्यं ऋदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण ॥
 यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहिता र्माः
 विस्तीर्णं ऋदु बहलं यकृत्प्रकाशं
 श्वावं वा तदधिकमांसजार्म विद्यात् ।
 शुक्ले यत्पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्
 स्नाय्वर्मेत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ॥

स्यावाः स्युः पिशितनिभास्तु विन्द्वो ये
 शुक्तिर्वी सितनयने स शुक्तिसंज्ञः ।
 एको यः शशरुधिरोपमः सुविन्दुः
 शुक्लस्थो भवति तमज्जुनं वदन्ति ॥
 उत्सन्नः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो
 विन्दुर्यः सम्भवति पिष्टकःसुवृत्तः ।
 जालाभः कठिनसिरो महान् स रक्तः
 सन्तानः स्रुत इह जालसंज्ञितस्तु ॥
 शुक्लस्थाः सितपिडकाः सिरावृता
 यास्ता विद्यादसितसमीपजाः सिराजाः ।
 कांस्याभो भवति सिरावृतः सिते यो
 विन्दुर्वी स तु निरुजो बलासकारणः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः कृष्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 यत्स्रवणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव ।
 चत्वार एतेऽभिहिताः विकारा कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात् ॥
 निमग्नरूपं हि भवेत्तु कृष्णे सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
 स्वावं स्ववेदुष्णमतीव रुक् च तत्स्रवणं शुक्रमुदाहरन्ति ॥
 दृष्टेः समीपे न भवेत्तु यच्च नचावगाढं न च संखवेद्धि ।
 अवेदनावन्न च युग्मशुक्रं तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥
 सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्थन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम् ।

विहायसीवाभ्रदलानुकारि तद्व्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥
 गम्भीरजातं बहलञ्च शुक्रं चिरोत्थितञ्चापि वदन्ति कृच्छम् ॥
 विच्छिन्नमध्यं पिशितावृतं वा चलं सिरासक्तमदृष्टकञ्च ।
 द्वित्वगतं लोहितमन्ततश्च चिरोत्थितञ्चापि विवर्जनीयम् ॥
 उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे यस्मिन्भवेन्मुङ्गनिभञ्च शुक्रम् ।
 तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचिदन्यञ्च यत्तत्तिरिपक्षतुल्यम् ॥
 संच्छाद्यते श्वेतनिभेन सर्वदोषेण यस्यासितमण्डलन्तु ।
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोपसमुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥
 अजापुरीषप्रतिमो रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलाश्च ।
 विदार्थ्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तच्चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टास्तावन्त एवेह तथाधिमन्याः ।
 शोफान्वितोऽशोफयुतश्च पाकावित्येवमेते दश सम्यदिष्टाः ॥
 हताधिमन्योऽनिलपर्ययश्च शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।
 दृष्टिस्तथान्नाध्युषिता सिराणामुत्पातहर्षावपि सर्वभागाः ॥
 प्रायेण सर्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिध्यन्दनिमित्तमूलाः ।
 तस्मादभिध्यन्दमुदीर्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान् ॥
 निस्तोदनं सन्मनरोमहर्षसङ्घर्षपारुष्यशिरोऽभितापाः ।
 विगुक्कभावाः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वास्पसमुश्रयश्च ।
 उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

उष्णाभिनन्दा गुरुताक्षिणोफः कण्डूपदेहौ सिततातिशैत्यम् ।
 स्त्रावो सुज्जः पिच्छिल एवचापि कफाभिपन्ने नयने भवन्ति ॥
 ताम्बाश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः समन्तादतिलोहिताश्च ।
 पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ॥

दृष्ट्वैरेतैरभिस्थन्दैर्नराणामक्रियावताम् ।
 तावन्तस्त्वधिमन्याः स्युर्नयने तीव्रवेदनाः ॥
 उत्प्राञ्च्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
 शिरसोऽर्द्धन्तु तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः ॥
 नेत्रमुत्प्राञ्च्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत् ।
 सङ्घर्षतोदनिर्भेदमांससंरब्धमाविलम् ॥
 कुञ्चनास्फोटनाभ्रानवेपथुव्यथनैर्युतम् ।
 शिरसोऽर्द्धञ्च येन स्यादधिमन्यः स मारुतात् ॥
 रक्तराजिचितं स्त्रावि वङ्किनेवावदह्यते ।
 यद्यत्पिण्डोपमं दाहि क्षारेणाक्तमिव क्षतम् ॥
 प्रपक्कोच्छूनवर्णान्तं सखेदं पीतदर्शनम् ।
 मूर्च्छाशिरोदाहयुतं पित्तेनाक्ष्यधिमन्यितम् ॥
 शोफवन्नातिसंरब्धं स्त्रावकण्डूसमन्वितम् ।
 शैत्यगौरवपैच्छिल्यदूषिकाहर्षणान्वितम् ॥
 रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् ।
 नासाभ्रानशिरोदुःखयुतं श्लेष्माधिमन्यितम् ॥
 बन्धुजीवप्रतीकाशं तास्यति स्पर्शनाक्षमम् ।
 रक्तास्त्रावं सनिस्तोदं पश्यत्यग्निनिभा दिशः ॥
 रक्तमग्नारिष्टवच्च क्षणाभागश्च लज्यते ।

यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाधिमम्यितम् ॥

हन्याद्वटिं सप्तरात्रात्कफोत्थोऽधीमन्योऽहृत्सम्भवः पञ्चरात्रात् ।

षड्रात्राद्वा मारुतोत्थो निहन्त्यान्ध्रित्याचारात्पैत्तिकः सद्य एव ॥

कण्डू पदेहाश्रुयुतः पक्वोडुम्बरसन्निभः ।

दाहसंहर्षताम्रत्वशोफनिस्तोदगौरवैः ॥

जुष्टो मुक्तः खवेद्वास्वसुष्णशीताम्बु पिच्छिलम् ।

संरम्भी पच्येत यच्च नेत्रपाकः सशोफजः ॥

शोफहीनानि लिङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे ।

अन्तःसिराणां खसनः स्थितो दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥

हताधिमम्यं जनोत्तमसाध्यं विदुर्बुधाः ।

पञ्चद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्रानिलः सञ्चरति प्रदुष्टः ।

पर्यायशब्दापि रुजः करोति तं वातपर्यायमुदाहरन्ति ॥

यत्कूर्णितं दारुणरुक्षवर्त्म विलोकने वाविलदर्शनं यत् ।

सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि ॥

यस्यावटूकर्णशिरोहनुस्थो मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा ।

कुर्थादुजोऽतिभ्रुवि लोचने वा तमन्यतोवातमुदाहरन्ति ॥

अन्तेन भुक्तेन विदाहिना वा सञ्छाद्यते सर्व्वत एव नेत्रम् ।

शोफान्वितं लोहितकं सनीलैरेतादृगन्ताध्युषितं वदन्ति ॥

अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवन्ति ताम्बाः ।

मुक्तव्ज् रज्यन्ति च ताः सप्तान्ताद्याधिः सिरोत्प्रात इति प्रदिष्टः ॥

महान्सिरोत्प्रात उपेक्षितस्तु जायेत रोगस्तु सिराग्रहर्षः ।

तान्नाच्छमस्व खवति प्रगाढं तथा न शक्नोत्यभिवीक्षितुञ्च ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्टिगतारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मसूरदलमात्रान्तु पद्मभूतप्रसादजाम् ।

खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥

आट्टतां पटलेनाज्जोर्वाह्येन विवराकृतिम् ।

शीतसाब्ज्यां वृणां दृष्टिमाज्जर्नयनचिन्तकाः ॥

रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे ।

पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥

सिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् ।

प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥

अथक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति ।

दृष्टिर्भृशं विच्छलति द्वितीयं पटलं गते ॥

मक्षिकान् मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।

मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥

परिभ्रवांश्च विविधान् वर्षसम्भ्रं तमांसि वा ।

दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥

समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ।

यत्नवानपि चात्यर्थं सूक्ष्मीमाशं न पश्यति ॥

जर्द्धं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।

महान्यपि च रूपाणिच्छादितानीव वाससा ॥

कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ।

यथादोषश्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥

अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते ।
 पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न पश्यति ॥
 समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति ।
 दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥
 द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्वज्रधा चानवस्थिते ।
 तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलज्गतः ॥
 रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते ।
 तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥
 चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः ।
 निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥
 स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः ।
 तत्र वातेन चारूणि भ्रमन्तीव स पश्यति ॥
 आविलान्यरूणाभानि व्याविष्टानि च मानवः ।
 पित्ते नादित्यखद्योतशक्रचापतडिद्गुणान् ॥
 शिखिवर्हविचित्राणि नीलकृष्णानि पश्यति ।
 गौरचामरगौराणि श्वेताभप्रतिमानि च ॥
 पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थं व्यञ्जे चैवाभ्रसंश्रवम् ।
 सलिलझावितानीव परिजाद्यानि मानवः ॥
 तथा रक्तेन रक्तानि तमांसि विविधानि च ।
 कफेन पश्येद्रूपाणि स्निग्धानि च सितानि च ॥
 हरितश्चावकृष्णानि धूमधून्माणि चेक्षते ॥
 सन्निपातेन चित्राणि विस्तृतानीव पश्यति ।
 वज्रधा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः ॥

ह्रीनाधिकाङ्गान्यथवा ज्योतींश्चपि च पश्यति ॥

पित्तं कुर्वात्परिन्त्यायि भूर्च्छितं रक्ततेजसा ।

पीता दिशस्तथोद्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥

विकीर्यमाणान् खद्योतैर्दृक्षांस्तेजोभिरेव च ।

वक्ष्यामि षड्विधैरागैर्लिङ्गनाशमतः परम् ॥

रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात् परिन्त्याय्यथवापि नीलः ।

कफात् सितः शोणितजस्तु रक्तः समस्तदोषोऽयं विचित्ररूपः ॥

रक्तजं मण्डलं दृष्टौ स्थूलकाचारुणप्रभम् ।

परिन्त्यायिनि रोगे स्यान्न्त्याय्यानीलञ्च मण्डलम् ॥

दोषक्षयात् कदाचित्स्यात्स्वयं तत्र च दर्शनम् ॥

अरुणं मण्डलं वाताच्चञ्चलं परुषन्तथा ।

पित्तान्मण्डलमानीलं कांस्याभं पीतमेव वा ॥

श्लेष्मणा बहलं स्निग्धं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् ।

चलत्पद्मपलाशस्यं शुक्लविन्दुरिवान्मसः ॥

सृद्यमाने च नयने मण्डलं तद्विसर्पति ।

प्रवालपद्मपत्राभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥

दृष्टिरागो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्विदोषजे ।

यथास्वदोषलिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥

षड् लिङ्गनाशाः षड्विधे च रागा दृष्ट्याश्रयाः षड् च षडेव चस्युः ।

तथा नरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेन चान्यस्त्वथ धूमदर्शी ॥

यो ह्रस्वजात्यो नकुलान्वता च गन्धरीरसंज्ञा च तथैव दृष्टिः ॥

पित्तेन दुष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य नरस्य दृष्टिः ।

पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः ॥

प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे दिवा न पश्येन्निशि वीक्षते च ।
 तथा नरः श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते तु ॥
 त्रिषु स्थितोऽल्पः पटलेषु दोषो नक्तान्धमापादयति प्रसह्य ।
 दिवा स सूर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षेत रूपाणि कफाल्पभावात् ॥
 शोकज्वरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य नरस्य दृष्टिः ।
 सधूमकान्पश्यति सर्वं भावांस्तं धूमदर्शीति वदन्ति रोगम् ॥
 स ह्रस्वजात्यो दिवशेषु कृच्छ्राङ्गस्त्वानि रूपाणि च यो न पश्येत् ।
 रात्रौ स शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्लभावादपि तानि पश्यत् ॥
 विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
 चित्वाणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो नकुलान्धसंज्ञः ॥
 दृष्टिर्विरूपा श्वसनोपहृष्टा सङ्कुच्यते ऽभ्यन्तरतश्च याति ॥
 रुजावगाढा च तमक्षिरोगं गम्भीरिकेति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
 बाह्यौ पुनर्द्वाविह सम्प्रदिष्टौ निमित्ततच्चाप्यनिमित्ततश्च ॥
 निमित्ततस्तत्र शिरोऽभितापाज्ज्ञेयस्त्वभिध्यन्दनिदर्शनैश्च ।
 सुरर्षिगन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भासुराणाम् ॥
 हन्येत दृष्टिर्मनुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
 तत्राक्षि विसृष्टमिवावभाति वैदूर्यवर्णा विमला च दृष्टिः ।
 विदीर्यते सीदति हीयते वा वृणामभीघातहता तु दृष्टिः ।
 इत्येते नयनगता महाविकाराः सङ्घाताः, पृथग्विषदश्च सप्ततिश्च
 एतेषां पृथग्विहविस्तरेण सर्वं वक्ष्ये ऽहं तदनुचिकित्सितञ्चतावत्

अष्टमोऽध्यायः ॥

अथातश्चिकित्सितप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

षट्सप्ततिर्व्यभिहिता व्याधयो नामलक्षणैः ॥

चिकित्सितमिदं तेषां समासाद्यासतः शृणु ॥

छेद्यास्तेषु दशैकञ्च नव लेख्याः प्रकीर्त्तिताः ।

भेद्याः पञ्च विकाराः स्युर्व्याध्याः पञ्चदशैव तु ॥

द्वादशाः शस्त्रकृत्याश्च याप्याः सप्त भवन्ति हि ।

रोगा वर्ज्जयितव्याश्च दश पञ्च च जानता ॥

असाध्यौ वा भवेतान्तु याप्यौ वागन्तुसंज्ञितौ ॥

अर्थोऽन्वितं भवति वर्त्म तु यत्तथार्थः

शुष्कं तथा र्ज्जुदमयो पिडकाः सिराजाः ।

जालं सिराजमपि यञ्चविधं तथा र्ज्जु

छेद्या भवन्ति सहपर्वणिकामयेन ॥

उत्सङ्गिनी बहलकर्दमवर्त्मनी च

श्यावञ्च यञ्च पठितन्त्रिह बद्धवर्त्म ।

क्लिष्टञ्च पोथकियुतं खलु यञ्च वर्त्म

कुम्भीकिनी च सहशर्करया च लेख्याः ॥

क्षेप्त्रोपनाहलगणौ च विसञ्च भेद्या

ग्रन्थिश्च यः कृमिकृतोऽञ्जननामिका च ॥

आदौ सिरा निगदिताश्च ययोः प्रयोमे

याकौ च यौ नयनयोः पवनोऽन्यतश्च ।

पूयालसानिलविपर्ययमन्यसंज्ञाः

स्थिन्दास्तु यान्युपशमं हिंसिराव्यधेन ॥
 शुष्काक्षिपाककफपित्तविदग्धदृष्टि
 प्वन्नाख्यशुक्रसहिताज्जुनपिष्टकेषु ।
 अक्षिन्ववर्त्म ऊतभुग्ध्वजदर्शिभुक्ति
 प्रक्षिन्ववर्त्म सु तथैव वलाससंज्ञे ।
 आगन्तुनामययुगेन च दूषितायां
 दृष्टौ न शस्त्रपतनं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
 सम्पश्यतः षडपि ये ऽभिहितास्तु काचा
 स्ते पक्ष्मकोपसहितास्तु भवन्ति याप्याः ॥
 चत्वार एव पवनप्रभवास्त्रसाध्या
 द्वौ पित्तजौ कफनिमित्तज एकएव ।
 अष्टार्धका रुधिरजाश्च गदास्त्रिदोषा
 स्तावन्त एव गदितावपि वाह्यजौ द्वौ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथातो वाताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 पुराणसर्पिषा स्निग्धौ स्थिन्दाधीमत्यपीडितौ ।
 स्वेदयित्वा यथान्यायं सिरामोक्षेण योजयेत् ॥
 सम्पादयेद्वस्तिभिश्च सम्यक्स्नेहविरेचितौ ।
 तर्प्यग्नौः पुटपाकैश्च धूमैराच्योतनैस्तथा ॥
 नस्थस्नेहपरीषेकैः शिरोवस्तिभिरेव च ।
 वातघ्नानुपजलजर्मांसान्त्वक्कायसेचनैः ॥

स्नेहैश्चतुर्भिरुष्णैश्च तत्पीताम्बरधारणैः ।
 पयोभिर्वेसवारैश्च साल्लणैः प्रायसैस्तथा ॥
 भिषक् सम्पादयेदेतानुपनाहैश्च पूजितैः ।
 तथा चोपरि भुक्तस्य सर्पिःपानं प्रशस्यते ॥
 त्रिफलाक्वाथसंसिद्धं केवलं जीर्णमेव वा ।
 सिद्धं वातहृरै, क्षीरं प्रथमेन गण्येन वा ॥
 स्नेहास्त्रैलादिना सिद्धा वातघ्नैस्तर्प्यणे हिताः ।
 स्नेहिकः पुटपाकश्च घूमो नस्यञ्च तद्विधम् ॥
 नस्यादिषु स्थिराक्षीरमधुरैस्तैलमिष्यते ।
 एरण्डपल्लवे मूले त्वचि वाजं पयः शृतम् ॥
 कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ।
 सैन्धवोदीच्ययज्याह्वपिप्पलीभिः शृतं पयः ॥
 हितमर्द्धोदकं सेके तथाश्चोतनमेव च ।
 ह्नीवेरचक्रमञ्जिष्ठोडुम्बरत्वक्षु साधितम् ॥
 साम्नाञ्ज्वागं पयोवापि शूलाश्चोतनमुत्तमम् ।
 मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारु च पेयेत् ॥
 आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदञ्जनम् ।
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णां नागरञ्च यथोत्तरम् ॥
 द्विगुणं पिष्टमङ्गिस्तु गुटिकाञ्जनमिष्यते ।
 स्नेहाञ्जनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥
 रोगो यश्चान्यतो वातो यश्च मारुतपर्य्ययः ।
 अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥
 पूर्वभक्तं हितं सर्पिःक्षीरं वाप्यथ भोजने ।

वृक्षादन्यां कपित्थेच पञ्चमूले महत्यपि ॥
 सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ।
 सिद्धं वा हितमवाङ्गः पत्तूरार्त्तगलाग्निकैः ॥
 सक्षीरं मेषशृङ्गा वा सर्पिर्वीरतरेणवा ।
 सैन्धवं दारु शुण्ठी च मातुलुङ्गरसे घृतम् ॥
 स्तन्योदकाभ्यां कर्त्तव्यं शुष्कपाके तदञ्जनम् ।
 पूजितं सर्पिषश्चात्र पानमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥
 घृतेन जीवनीयेन नस्यं तैलेन चाणुना ।
 परिषेके हितश्चात्र पयः शीतं ससैन्धवम् ॥
 रजनीदारुसिद्धं वा सैन्धवेन समायुतम् ।
 सर्पिर्युतं स्त्रन्यष्टमञ्जनञ्च महौषधम् ॥
 वसा वानूपजलजा सैन्धवेन समायुता ।
 नागरोन्मिश्रिता किञ्चिच्छुष्कपाके तदञ्जनम् ॥
 पवनप्रभवा रोगा ये केचिद्दृष्टिनाशनाः ।
 बीजेनानेन मेधावी तेषु कर्म प्रयोजयेत् ॥

दशमोऽध्यायः ॥

अथातः पित्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 पित्तस्थन्दे पैत्तिके चाधिमन्ये रक्तास्त्रावः खंसनश्चापिकार्यम् ।
 अक्ष्णोः सेकालेपनस्याञ्जनानि पैत्ते च स्याद्यद्विसर्प्ये विधानम् ॥
 शुन्द्रां शालिं शैवलं शैलभेदं दार्वीमेलामुत्पलं रोध्रमश्वम् ।
 पद्मात्पलं शर्करा दर्भमिक्षुं तालं रोध्रं वेतसं पद्मकञ्च ॥

द्राक्षां क्षौद्रं चन्दनं यष्टिकाहं योषित्क्षीरं रात्र्यनन्ते च पिष्ट्वा ।
 सर्पिःसिद्धं तर्पणं सेकनस्ये शक्ते क्षीरं सिद्धमेतेषु वाजम् ॥
 योज्यो वर्गोऽथ स एषोऽन्यथा वा सम्यङ्गस्योऽष्टाङ्गसङ्ख्यापि नित्यम् ।
 क्रियाः सर्वाः पित्तहर्त्र्यः प्रशस्तास्त्यहाञ्चोर्द्धं क्षीरसर्पिश्च नस्यम् ।
 पालाशं स्याच्छोणितं चाञ्जनार्थं शल्लूक्या वा शर्कराक्षौद्रयुक्तम् ।
 रसक्रियां शर्कराक्षौद्रयुक्तां पालिन्ध्यां वा मधुकेवापि कुर्यात् ॥
 मुस्ता फेनः सागरस्योत्पलञ्च कृमिघ्नैलाधात्रिवीजाद्रसश्च ।
 तालीशैलागैरिकोशीरशङ्खैरेवं युञ्ज्यादञ्जनं सून्यपिष्टैः ॥
 चूर्णं कुर्यादञ्जनार्थं रसो वा स्तन्योपेतो धातकीस्थन्दनाभ्याम् ।
 योषित्स्तन्यं शातकुम्भं विष्टुष्टं क्षौद्रोपेतं कैशुकञ्चापि पुष्पम् ॥
 रोध्रं द्राक्षां शर्करासुत्पलञ्च नार्याः क्षीरे यष्टिकाहं वचाञ्च ।
 पिष्ट्वा क्षीरे वर्णकस्य त्वचं वा तोयोन्मिश्रं चन्दनोडकरे च ॥
 कार्यः फेनः सागरस्याञ्जनार्थं नारीस्तन्ये माक्षिके चापि दृष्टः ।
 योषित्स्तन्ये स्यापितं यष्टिकाहं रोध्रं द्राक्षां शर्करासुत्पलञ्च ॥
 क्षौमावद्धं पथ्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्दृष्टं यष्टिकाहं सरोध्रम् ।
 तोयोन्मिश्राः काश्मरीधात्रिपथ्यास्तद्वचाङ्गः कट्फलञ्चास्त्रुनैव ॥
 एषोऽन्ताख्येऽनुक्रमश्चापि शुक्तौ कार्यः सर्वः स्यात्स्मिरामोक्षवर्ज्यः
 सर्पिःपेवं त्रैफलं तैलकं वा पेयं वा स्यात्केवलं यत्पुराणम् ॥
 दोषेऽधस्ताच्छुक्तिकायामपास्ते शीतैर्द्रव्यैरञ्जनं कार्यमाशु ।
 वटूय यत् स्फाटिकं वैट्टुमञ्च मौक्तं शाङ्ख्यं राजतं शातकुम्भम् ॥
 चूर्णं सूक्ष्मं शर्कराक्षौद्रयुक्तं शुक्तिं हन्यादञ्जनं चैतदाशु ।
 युञ्ज्यात्सर्पिर्धृमदर्शी नरस्तु शेषं कुर्याद्रक्तचित्ते विधानम् ॥
 यच्चैवान्यत्पित्तहृत्त्रापि सर्वं यद्दीर्घं पैत्तिके वै विधानम् ॥

एकादशोऽध्यायः ॥

अथातः श्लेष्माभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

स्यन्दाधिमयौ कफजौ प्रवृद्धौ जयेत्स्मिराणामथ मोक्षणेन ।

स्वेदावपीडाञ्जनधूमसेकप्रलेपयोगैः कवडग्रहैश्च ।

रुचैस्तथाश्च्योतनसंविधानैस्तथैव रुचैः पुटपाकयोगैः ।

क्ष्माक्ष्मप्रहाञ्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिलवृतं प्रशस्तम् ॥

तदन्नपानञ्च समाचरेद्वि यलच्छेषाणो नैव करोति वृद्धिम् ।

कुटन्तटास्तोतफण्डिज्भविल्लपत्तूरपिल्लर्ककपित्थभङ्गैः ॥

स्वेदं विदध्यादयवानुलेपं वर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठ कुष्ठैः ।

सिन्धूल्यङ्गिहृत्विफलामधूकप्रपौण्डरीकाञ्जनतुल्यतान्वैः ॥

पिष्टैर्जलेनाञ्जनवर्त्तयः स्युः पथ्याहरिद्रामधुकाञ्जनैर्वा ।

त्रीखूपणानि त्रिफला हरिद्रा विडङ्गसारश्चसमानि च स्युः ॥

वर्हिष्ठकुष्ठामरकाष्ठशङ्खपाठानलव्योषमनःशिलाश्च ।

पिष्ट्वास्त्रुना वा कुसुमानि जातीकरञ्जशोभाञ्जनजानियुञ्ज्यात् ॥

फलस्रक्कीर्त्यादय वापि शिग्रोः पुष्पञ्च तुल्यं वृहतीद्वयस्य ।

रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनः शिलाले लशूनञ्च तुल्यम् ॥

पिष्ट्वाञ्जनार्थं कफजेषु धीमान्वर्त्तौर्विदध्यान्मयनामयेषु ।

रोगे बलाशग्रथितेऽञ्जनञ्चैः कर्त्तव्यमेतत्सुविशुद्धकाये ॥

बीलान्यवान्गव्यप्रयोऽनुपीतान्शलाकिनः शूष्कतनुन्विदह्य ।

तथार्ज्ज्वास्तोतकपित्थ विल्लनिर्गुण्डिजातीकुसुमानि चैव ॥

तत्क्षारवत्सैन्धवतुल्यरोचनं पक्वं विदध्यादय लोहनाडा ।

एतद्वलासग्रथितेऽञ्जनं स्यादेषोऽनुकल्पस्तु फण्डिज्भकादौ ॥

महौषधं मागधिकाञ्च मुस्तां ससैन्धवं यन्मरिचञ्च शुक्लम् ।
 तन्मातुलुङ्गस्वरसेनपिष्टं नेत्राञ्जनं पिष्टकमागृह्णत्यात् ॥
 फलं वृहत्या मगधोद्भवानामादाय कल्कं फलपाककाले ।
 खोतोजयुक्तं खलु सप्तरात्रात्तदुद्धृतं स्यात्तु तथैव पथ्यम् ॥
 वार्ताकुशिविन्द्रसुरापटोलकिराततिक्तामलकीफलेषु ।
 कासीससामुद्ररसाञ्जनानि जात्यास्तथा कोरकमेवचापि ॥
 प्रक्लिन्नवर्त्मन्युपदिश्यते तु योगाञ्जनं तन्मधुनावधृष्टम् ।
 नादेयमग्रं मरिचञ्च शुक्लं नेपालजाता च समप्रमाणा ॥
 समातुलुङ्गद्रव एष योगः कण्डूं निहन्त्यात्मकृदञ्जनेन ।
 समृद्धवेरं सुरदारु मुस्तां सिन्धुप्रसूतं मुकुलानि जात्याः ॥
 सुरासुपिष्टन्विदमञ्जनं हि कङ्काञ्ज शोफे च हितं वदन्ति ।
 स्यन्दाधिमन्यक्रममाचरेच्च सर्वेषु चैतेषु सदाऽप्रमत्तः ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

अथातोरक्ताभिष्यन्दप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 मय्यं स्थन्दं सिरोत्पातं सिराहर्षञ्च रक्तजम् ।
 एकैकेन विधानेन चिकित्सेच्चतुरो गदान् ॥
 व्याध्यार्त्तांश्चतुरोऽप्येतान् स्निग्धान्कौम्भे न सर्पिषा ।
 रसैरुदारैरथवा सिरामोक्षेण योजयेत् ॥
 विरिक्तानां प्रकामञ्च शिरांस्त्रेषां विशोधयेत् ।
 वैरेचनिकसिद्धेन सितायुक्तेन सर्पिषा ॥
 ततः प्रदेहाः परिषेचनानि नस्यानि धुमाच्च यथास्वमेव ।

आश्च्योतनाभ्यञ्जनतर्पणानि स्निग्धाश्च कार्याः पुटपाकयोगाः ॥

नीलोत्पलोशीरकटङ्कटेरी कालीययष्ठीमधुसुस्तरोध्रैः ।

सपद्मकैङ्करैर्घृतप्रदिग्धैरक्ष्णोः प्रलेपं परितः प्रकुर्व्यात् ॥

रुजायां चाप्यतिभृशं स्वेदाच्च सद्वो हिताः ।

अक्ष्णोः समन्ततः कार्यं पातनञ्च जलौकसाम् ॥

घृतस्य महती मात्रा पीता चार्त्तिं नियच्छति ।

पित्ताभिस्यन्दशमनो विधिश्चाप्युपपादितः ॥

कसेरुमधुकाभ्यां वा चूर्णमम्बरसंघृतम् ।

न्यस्तमग्नान्तरिक्षासु हितमाश्च्योतनम्भवेत् ॥

पाटल्यर्जुनश्रीपर्णीधातकीधात्रिविधतः ।

पुष्पाण्यथ वृहत्थोश्च विम्बा लोटाञ्च तुल्यशः ॥

समञ्चिष्ठानि मधुना पिष्टानीक्षुरसेन वा ।

रक्ताभिस्यन्दशान्त्यर्थमेतदञ्जनमिष्यते ॥

चन्दनं कुसुदं पत्रं शिलाजतु सकुङ्कुमम् ।

अयस्ताम्ररजस्तुत्रं निम्बनिर्यासमञ्जनम् ॥

तपु कांस्थमजं चापि पिष्ट्वा पुष्परसेन तु ।

विपुला याः कृता वर्त्तयः पूजिताश्चाञ्जने सदा ॥

स्यादञ्जनं घृतं क्षौद्रं सिरोत्प्रातस्य भेषजम् ।

तद्वत्सैन्धवकासीसस्तज्यवृष्टञ्च पूजितम् ॥

मधुना शङ्खनैपालीतुल्यहार्यैः ससैन्धवाः

रसः शिरीषपुष्पाञ्च सुराभरिचमाक्षिकैः ॥

युक्तन्तु मधुना वापि गैरिकं हितमञ्जनम् ।

सिराहर्षेञ्जनं कुर्व्यात्फाणितं मधुसंयुतम् ॥

मधुना तार्क्ष्जं वापि कासीसं वा ससैन्धवम् ।
 वेत्तास्तन्यसंयुक्तं फाणितन्तु ससैन्धवम् ॥
 पैत्तं विधिमशेषेण कुर्यादर्जुनशान्तये ।
 द्रक्ष्यद्वीद्रसिताक्षान्यदावर्जिमधुकसैन्धवैः ॥
 सेकाञ्जनं चाल हितमस्त्रैराश्रोतनं तथा ।
 सितामधुककटुङ्गमस्तु क्षौद्रास्त्रसैन्धवैः ॥
 बीजपूरककोलाश्लदाडिमाश्लैश्च युक्तितः ।
 एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 स्फटिकं विद्रुमं शङ्खो मधुकं मधुचैव हि ॥
 शङ्खक्षौद्रसितायुक्तः सासुद्रः फेन एव च ॥
 द्वाविमौ विहितौ योगावच्छन्नेर्जुननाशनौ ।
 सैन्धवक्षौद्रकतकाः सक्षौद्रं वा रसाञ्जनम् ।
 कासीसं मधुना वापि योज्यमत्राञ्जने सदा ।
 लोहचूर्णानि सर्वाणि धातवो लवणानि च ॥
 रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि गण्डाप्यवसादनः ।
 कुङ्कुटाण्डकपालानि लघुनं कटुकतयम् ॥
 करञ्जबीजमेताश्च लेखाञ्जनमिदं स्मृतम् ।
 पुटपाकावसानेन रक्तविस्त्रावणादिना ॥
 सम्पादितस्यविधिना कृत्स्नेन स्यन्दधातिना ।
 अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक् ॥
 उत्तानमवगाढं वा कर्कशं वापि सव्रणम् ।
 शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि ॥
 शुक्रस्य घर्षणं कार्यमथवा सैन्धवेन तु ।

कुर्यान्ताम्ररजःशङ्खशिलामरिचसैन्धवैः ॥
 अन्त्यार्द्रद्विगुणितैरेभिरञ्जनं शुक्रनाशनम् ।
 कुर्यादञ्जनयोगौ वा सम्यक्क्षोकाङ्घ्रिकाविमौ ॥
 शङ्खकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ।
 क्षौद्रदन्तार्णवमलगिरीषकुसुमैरपि ॥
 क्षाराञ्जनं वा वितरेद्वलाशग्रथितापहम् ।
 सुज्ञान्वा निस्तुषान्भृष्टान् शङ्खक्षौद्रसितायुतान् ॥
 मधूकसारं मधुना योजयेच्चाञ्जने सदा ।
 विभीतकास्थिमज्जा वा सक्षौद्रः शुक्रनाशनः ॥
 शङ्खशुक्तिमधुद्राक्षामधूककतकानि च ।
 द्वित्वगते सशूले वा वातघ्नं तर्पणं हितम् ॥
 वंशजारुष्करौ तालं नारिकेलञ्च दाहयेत् ।
 विस्त्राव्य क्षारवज्रूर्णं भावेत्करभास्थिजम् ॥
 बद्धशोऽञ्जनमेततत्स्याच्छुक्रवैवर्ण्यनाशनम् ।
 अजकां पार्श्वतो बिद्धां सूच्या विस्त्राव्य चोदकम् ॥
 व्रणं गोमांसचूर्णेन पूरयेत्सर्पिषा सह ।
 बद्धशोऽवलिखेच्चापि वर्त्मास्योपगतं यदि ॥
 सशोफश्चाप्यशोफञ्च द्वौ पाकौ यौ प्रकीर्तितौ ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तत्र विद्धा सिरां भिषक् ॥
 श्लेकाश्चोतननस्यानि पुटपाकांश्च कारयेत् ।
 सर्वतश्चापि शुद्धस्य कर्त्तव्यमिदमञ्जनम् ॥
 ताम्रपात्रस्थितं मांसं सर्पिः सैन्धवसंयुतम् ।
 मैरेयं वापि दध्यधं दध्युत्तरकमेव च ॥

घृतं कांस्यमलोपेतं स्नान्यं वापि ससैन्धवम् ।
 मधूकसारमधुना तुल्यांशैरिकेण वा ॥
 सर्पिःसैन्धवताम्राणि योषित्स्नान्ययुतानि च ।
 दाडिमारेवताश्मन्तकोलान्धैश्च ससैन्धवम् ॥
 रसक्रियां वा वितरेत्स्यक्पाकजिघांसया ।
 मासं सैन्धवसंयुक्तं स्थितं सर्पिषि नागरम् ॥
 आश्वोतनाञ्जनं योज्यमवलाक्षीरसंयुतम् ।

जात्याः पुष्पं सैन्धवं शृङ्गवेरं कृष्णावीजं कीटशलोश्च सारम् ।
 एतत्पिष्टं नेत्रपाकेऽञ्जनार्थं क्षौद्रोपेतं निर्विशङ्कं प्रयोज्यम् ॥
 पूयालसे शोणितमोक्षणाच्च हितं तथैवाप्युपनाहनञ्च ।
 कृत्स्नो विधिश्चेक्षणपाकवातो यथाविधानं भिषजा प्रयोज्यः ॥
 कासीससिन्धुप्रभवार्द्रकैस्तु हितं भवेदञ्जनमेव चात्र ।
 क्षौद्रान्वितैरेभिरथोपयुञ्ज्यादन्यत्तु ताम्बायसचूर्णयुक्तैः ॥
 स्नेहादिना सम्यगपास्य दोषांस्तृप्तं विधायाथ यथास्वमेव ।
 प्रक्लिन्नवर्मानमुपक्रमेत सेकाञ्जनाश्वोतननस्यधूमैः ॥
 मुस्ताहरिद्रामधुकं पियङ्गुसिद्धार्थरोध्रोत्पलसाविराभिः ।
 क्षुषाभिराश्वोतनमेव कार्य्यमवाञ्जनञ्चाञ्जनमाक्षिकं स्यात् ॥
 पत्रं फलञ्चामलकस्य पक्वा क्रियां विदध्यादथवाञ्जनार्थे ।
 वंशस्य मूलेन रसक्रियां वा वर्त्तिकृतां ताम्रकपालपक्वाम् ॥
 रसक्रियां वा त्रिफलाविपक्वां पलाशपुष्पैः खरमञ्जरेर्वा ।
 पिष्ट्वाच्छगल्याः पयसा मलं वा कांसस्य दग्ध्वासह तान्तवेन ॥
 प्रत्यञ्जने तन्मारिचैरुपेतं चूर्णेन ताम्रस्य सहोपयोज्यम् ।
 समुद्रफेभलवणोत्तमञ्च शङ्खोऽथ मुद्गो मरिचञ्च शुक्लम् ॥

चूर्णाञ्जनं योज्यमद्यापि कण्डू मल्लिन्दवर्त्मन्युपहन्ति शीघ्रम् ।
 प्रल्लिन्दवर्त्मन्यपि चैत एव योगाः प्रयोज्याश्च समीक्ष्य दोषान् ।
 सकज्जलं ताम्रघटे च घृष्टं सर्पिर्दुतं तुल्यकमञ्जनं च ॥

त्वयोदशोऽध्यायः ॥

अथातो लेख्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 नव येऽभिहिता लेख्याः सामान्यस्तेष्वयं विधिः ।
 स्निग्धवान्तविरिक्तस्य निवातातपसद्भानि ॥
 सुखोदकप्रतप्तेन वाससा सुसमाहितः ।
 स्वेदयेद्वर्त्मनिर्भुज्य वामाङ्गुष्ठाङ्गुलिस्थितम् ॥
 अङ्गुल्यङ्गुष्ठकाभ्यान्तु निर्भुग्मं वर्त्म यत्नतः ।
 श्रोतान्तरीकृतं नैव चलति स्वसतेऽपि वा ॥
 ततः प्रसृज्य श्रोतेन वर्त्म शस्त्रपदाङ्कितम् ।
 लिखेच्छस्त्रेण पत्रैर्वी ततो रक्ते स्थिते पुनः ॥
 स्विन्नं मनोन्नाकासीसव्योषाञ्जनकसैन्धवैः ।
 शृङ्गापिष्टैः समाक्षीकैः प्रतिसार्योष्णवारिणा ॥
 प्रक्षाल्य हविषा सिक्तं व्रणवत्समुपचरेत् ।
 स्वेदावपीडप्रभृतींस्त्यहादूर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
 व्यासतस्ते समुद्दिष्टं विधानं लेख्यकर्माणि ।
 असृगास्त्रावरहितं कण्डू शोफविवर्जितम् ॥
 समं नखनिभं वर्त्म लिखितं सम्यगिष्यते ।
 रक्तमक्षि खवेत्स्वन्नं क्षताच्छस्त्रकृताद्भुवम् ॥
 रागशोफपरिस्त्रावास्तिमिरं व्याध्यनिर्जयः ।

वर्त्म स्थावङ्गुक् स्तब्धं कण्डूहर्षोपदेहवत् ॥
 नेत्रपाकमुदीर्यं वा कुर्वीताप्रतिकारिणः ।
 एतदुर्लिखितं ज्ञेयं स्नेहयित्वा पुनर्लिखेत् ॥
 व्यावर्त्तते यदा वर्त्म पक्वमचापि विमुञ्चति ।
 स्यात्स्वरुक् स्थावभूयिष्ठं तदतिस्त्रावितं विदुः ॥
 स्नेहस्नेदादिरिष्टः स्यात्क्रमस्तत्त्वानिलापहः ।
 वर्त्मावबन्धं क्लिष्टञ्च बहलं यच्च कीर्त्तितम् ॥
 पोथकी चाप्यवलिखेत्प्रच्छयित्वाग्रतः शनैः
 समं लिखेत्तु मेधावी स्थावकहृदमवर्त्तनी ॥
 कुम्भीकिनीं शर्कराञ्च तथैवोत्पङ्गिनीमपि ।
 कर्त्तयित्वा तु शस्त्रेण लिखेत्पश्चादतन्द्रितः ॥
 भवेयुर्वर्त्मसु च याः पिडकाः कठिना भृशम् ।
 ह्रस्वास्तान्वाञ्च ताः पक्वा भिन्द्याङ्गिन्वा लिखेदपि ॥
 तरुणीञ्चाल्पसंरम्भाः पिडका वाह्यवर्त्मजाः ।
 विदित्वैताः प्रशमयेत्स्नेहालेपनशोधनैः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथातो भेद्यरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्नेहयित्वा विसर्गयिष्ये छिद्राण्यस्य निराश्रयम् ।
 पक्वं भित्त्वा तु शस्त्रेण सैन्धवेनावचूर्णयेत् ॥
 कासीसमागधीपुष्पनैपाल्येलाद्युतेन तु ।
 ततः क्षौद्रघृतं दत्वा सम्यग्बन्धमुपाचरेत् ॥
 रोचनाक्षारतुल्यानि पिप्पल्यः क्षौद्रमेव च ।

प्रतिसारणमेकैकं भिन्ने लगण इष्यते ॥
 महत्यपिच युञ्जीत क्षाराग्निविधिकोविदः ।
 खिन्नां भिन्नां विनिष्पीड्य भिषगञ्जननामिकाम् ॥
 शिलैलानर्तासन्धूतैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।
 रसाञ्जनमधुभ्यांवा भिन्नां वा शस्त्रकर्म्मवित् ॥
 प्रतिसार्याञ्जनैर्युञ्ज्यादुष्णैर्दीपशिखोद्भवैः ।
 सम्यक्खिन्ने कृमिग्रन्थौ भिन्ने स्यात्प्रतिसारणम् ॥
 त्रिफलातुल्यकासीससैन्धवस्तु रसक्रियाम् ।
 भित्तोपनाहं कफजं पिप्पलीमधुसैन्धवैः ॥
 लेखयेन्मण्डलाग्रेण समन्तात्प्रच्छयेदपि ।
 संस्नेह्य पत्रभङ्गैश्च स्नेदयित्वा यथासुखम् ॥
 अपाकाद्विधिमोक्षेन पञ्च भेद्यानुपारेत् ।
 सर्वेष्वेतेषु विहितं विधानं स्नेहपूर्वकम् ।
 सम्पक्वे प्रयतो भूत्वा कुर्वीत व्रणारोपणम् ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अथातश्चेद्वारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्निग्धं भुक्तवतो ह्यन्नमुपविष्टस्य यत्नतः ।
 सरोषयेत्तु नयनं भिषक्चूर्णैस्तु लावणैः ॥
 ततः संरोषितं दूषणं सुखिन्नं परिषद्वितम् ।
 अर्न्मं यत्न वलीजातं तत्रैतल्लगयेद्विषक् ॥
 अपाङ्गं प्रेक्षमाणस्य वडिशेन समाहितः ।
 मुचुण्ड्यागृह्य मेधावी सूचीसूत्रेण वा पुनः ।

नचोत्थापयता क्षिप्रं कार्यमभ्युन्नतं तु तत् ।
 शस्त्रपातभयाच्चास्य वर्त्मनी ग्राहयेद्दृढम् ॥
 ततः प्रशिक्षिलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ।
 उल्लिखन्मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् ॥
 विमुक्तं सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाच्च मण्डलात् ॥
 नीत्वा कनीनकोपान्तं क्खिन्द्यान्नातिकनीनकम् ।
 चतुर्भागस्थिते मांसे नाक्षिव्यापत्तिमर्हति ॥
 कनीनकवधादस्त्रं नाडी चाप्युपजायते ।
 ह्रीनच्छेदात्मुनर्द्विं शीघ्रमेवाधिगच्छति ॥
 अर्धं यज्जालवद्यापि तदप्युन्मार्ज्यं लम्बितम् ।
 क्खिन्द्याद्वक्त्रेण शस्त्रेण वर्त्मशुक्लान्तमाश्रितम् ॥
 प्रतिसारणमच्छोस्तु ततः कार्यमनन्तरम् ।
 यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ॥
 स्वेदयित्वा ततः पश्चाद्वभ्रीयात्कुशलो भिषक् ।
 देशर्तुबलकालज्ञः स्त्रेहं दत्त्वा यथाहितम् ॥
 व्रणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्यादतःपरम् ।
 त्र्यहान्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् ॥
 करञ्जबीजामलकमधुकैः साधितं पयः ।
 हितमाश्च्योतनं शूले द्विरङ्गः चौद्रसंयुतम् ॥
 मधुकोत्पलकिञ्जल्कदूर्वाकल्कैश्च मूर्ध्नि ।
 प्रलेपः सद्यतः शीतः क्षीरपिष्टः प्रशस्यते ॥
 लेख्याञ्जनैरपहरेदर्द्धशेषं भवेद्यदि ।
 अर्धं चाल्यन्दधिनिभन्नीलं रक्तमथापि वा ॥

धूसरन्तनु यच्चापि शुक्रवत्तदुपाचरेत् ।
 चर्माभस्महलं यत्तु स्नायुमांसघनावृतम् ॥
 क्केद्यमेव तदर्धं स्यात्कृष्णमण्डलगच्च यत् ।
 विशुद्धवर्णमक्लिष्टं क्रियास्वच्छिगतक्लमम् ॥
 छिन्नेऽर्न्नाणि भवेत्सम्यग्यथास्मनुपद्रवम् ।
 सिराजाले सिरा यास्तु कठिनास्ताश्च बुद्धिमान् ॥
 उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिशेनावलम्बिताः ।
 सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति भेषजैः ॥
 अर्धवन्मण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते ।
 रोगयोश्चैतयोः कार्यमर्न्मोक्तं प्रतिसारणम् ॥
 विधिश्चापि यथादोषं लेखनद्रव्यसम्भृतः ।
 सन्धौ संस्वेद्य शस्त्रेण पर्वणीकां विचक्षणः ॥
 उत्तरे च द्विभागे च वडिशेनावलम्बिताम् ।
 छिन्द्यात्ततोऽर्द्धमग्रे स्यादशुनाडी ह्यतोऽन्यथा ॥
 प्रतिसारणमत्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते ।
 लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम् ॥
 शङ्खं समुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च समुद्रजाम् ।
 स्फाटिकं कुरुविन्दञ्च प्रवालाश्मन्तकन्तथा ॥
 वेदूर्ध्वोपलवं सुक्तामयस्ताम्ररजांसि च ।
 समभागानि समिष्य सार्द्धं त्रोटोज्जनेन तु ॥
 चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने भेषज्यङ्गजे ।
 संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्सततं बुधः ॥
 अर्न्नाणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै ।

अर्शस्तथा यच्च नास्मा शुष्कार्शोऽर्शुदमेव च ॥
 अभ्यन्तरं वर्त्म शया विधानं तेषु वक्ष्यते ।
 वर्त्मोपस्वेद्य निर्भुज्य सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः ॥
 मण्डलाग्रेण तीक्ष्णेन मूले छिन्द्याद्विषग्वरः ।
 ततः सैन्धवकासीसकृष्णाभिः प्रतिसारयेत् ॥
 स्थिते च रुधिरं वर्त्म दहेत्सस्यकुशलाकया ।
 क्षारेणावलिखेच्चापि व्याधिशेषो भवेद्यदि ॥
 तीक्ष्णैरुभयतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत् ।
 वितरेच्च यथादोषमभिष्यन्दक्रियाविधिम् ॥
 शस्त्रकर्म्मण्युपरते मासञ्च स्यात्सुयन्वितः ॥

षोडशोऽध्यायः ॥

अथातः पक्ष्मकोपप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

याप्यस्तु यो वर्त्म भवोविकारः पक्ष्मप्रकोपोऽभिहितः पुरस्तात् ।
 तत्रोपविष्टस्य नरस्य चर्म्म वर्त्मोपरिष्ठादनुतिर्यगेव ॥
 भ्रुवोरधस्तात्परिसुच्य भागौ पक्ष्माश्रितं चैकमतोऽवकुन्तेत् ।
 कनीनकापाङ्गसमं समन्ताद्यवाकृतिं स्निग्धतनोर्नरस्य ॥
 उत्कृत्य शस्त्रेण यवप्रमाणं बालेन सीय्येद्विषमप्रमत्तः ।
 दद्यात् च सर्पिर्मधुनावशेषं कुर्याद्विधानं विदितं ब्रह्मे दत् ॥
 ललाटदेशे च निवद्धपट्टं प्राक्स्यूतमवाप्यपरञ्च बद्ध्वा ।
 स्थैर्यं गते चाप्यथ शस्त्रमार्गे बालान्विसुञ्चेत् कुशलोऽभिवीक्ष्य ॥
 एवं नचेच्छास्यति तस्य वर्त्म निर्भुज्य दोषोपहृतां बलिञ्च ।

ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्तां क्षारेण वा सम्यगवेक्ष्य धीरः ॥
 छित्त्वा समं वायुपपक्ष्ममालां सम्यग्गृहीत्वा वडिशैस्त्रिभिश्च ।
 पथ्याफलेन प्रतिसारयेत्तु पिष्टेन वा तौवरकेण सम्यक् ॥
 चत्वार एते विधयो विहन्तुं पक्ष्मोपरोधं पृथगेव शक्ताः ।
 विरेचनाश्चोतनस्य धूमले पाञ्च नस्त्रे हरसक्रियाश्च ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥

अथातो दृष्टिगत रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 त्रयः साध्यास्त्रयोऽसाध्या याप्याः षट्च भवन्ति हि ।
 तत्रैकस्य प्रतीकारः कीर्तितो धूमदर्शिनः ॥
 दृष्टौ पित्तविदग्धायां विदग्भायां कफेन च ।
 पित्तक्षेष्महरं कुर्याद्विधिं शस्त्रक्षतादृते ॥
 नस्यसेकाञ्जनलेपपुटपाकैः सतर्पणैः ।
 आद्ये तु तैफलं पेयं सर्पिंस्त्रैष्टुतमुत्तरे ॥
 तैल्लेकं चोभयोः पथ्यं केवलं जीर्णमेव वा ।
 गैरिकं सैन्धवं कृष्णां गोदन्तस्य मसीन्तया ॥
 गोमांसं मरिचं वीजं शिरीषस्य मनःशिला ।
 वृन्तं कपित्थान्मधुना स्वयङ्मुक्ताफलानि च ॥
 चत्वार एते योगाः स्युर्दुभयोरञ्जने हिताः ।
 कुञ्जकाशोकशालाम्बपियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥
 पुष्पैर्हरेणुकृष्णाङ्गापथ्यामलकसंयुतैः ।
 सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वैशुनाड्यामवस्थितैः ॥
 अञ्जयेद्दुहावपि भिषक् पित्तक्षेष्मविभावितौ ।

आम्बजम्बूद्धवं पुष्पं तद्रमेन हरेणुकाम् ॥
 पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमधवाञ्जनम् ।
 नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकद्रसैः ॥
 गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ॥
 गोशकद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये ।
 शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रसभावितम् ॥
 कूर्मपित्तेन मतिमान्भावयेद्द्रौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥
 काश्मरीपुष्पमधुकदार्वीरोध्ररसाञ्जनैः ।
 सक्षौद्रमञ्जनन्तद्वद्धितं नेत्रामये सदा ॥
 स्रोतोऽं सैन्धवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि पेषयेत् ।
 अजमूत्रेण ता वर्त्तयः क्षणदान्धाञ्जने हिताः ॥
 कालानुसारिवां कृष्णं नागरं मधुकं तथा ।
 तालीशपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रसे ॥
 कृतास्ता वर्त्तयः पिष्टाञ्क्षायाश्शुष्काः सुखावहाः ।
 मनःशिलाभयाव्योषवलाकालानुसारिवाः ॥
 सफेना वर्त्तयः पिष्टाञ्क्षागक्षीरसमन्विताः ।
 गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्वात्रीरसे पचेत् ॥
 क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्त्रै फलेऽपि वा ।
 गोमूत्राज्यार्णवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् ॥
 सैन्धवोपहितं युञ्ज्यान्निहितं वेणुगह्वरे ।
 मेदोयकृद्दृतञ्चाजं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥

रसमासलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् ।

कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥

हरेणुमगधाजास्थिमज्जै लायकृदन्वितम् ।

शकृद्रूसेनाञ्जनं वा लेशोपहतदृष्टये ॥

विपाच्य गोघायकृदूर्ध्वपाटितं सुपूरितं मागंधिकाभिरग्निना ।

निषेवितं तत्क्षुद्राञ्जनेन निञ्जन्ति नक्तान्धमसंशयं खलु ॥

तथा यक्षच्छ्वागभवं ऊताशने विपाच्य सम्यग्मगधासमन्वितम् ।

प्रयोजितं पूर्ववदाश्वसंशयं जयेत्क्षपान्धं सकृदञ्जनान्दृणाम् ॥

झीहा यक्षज्ञाप्युपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घृततैलसंयुतम् ।

ते सार्षपस्नेहसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्धमाश्वेव हतः प्रयोजिते ॥

नदीजशम्बीकटुकान्यथाञ्जनम्भनःशिला द्वेच निशे यकृद्रूसे ।

सचन्दनेयं गुटिकाथवाञ्जनं प्रशस्यते वैदिवसेष्वपश्यताम् ॥

भवन्ति याप्याः खलु ये षडालया हरेदहृक्तेषु सिराविमोक्षणैः ।

विरेचयेच्चापि पुराणसर्पिषा विरेचनाङ्गोपहितेन सर्वदा ॥

पयो विमिश्रम्यवनोद्भवे हितं वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलमेव तु ।

भवेद्भूतं त्वै फलमेव शोधनं विशेषतः शोणितपित्तरोगयोः ॥

त्रिवृद्विरेकः कफजे प्रशस्तः त्रिदोषजे तैलमुशन्ति तत्कृतम् ।

पुराणसर्पिस्तृप्तिमिरेषु सर्वतो हितं भवेदायसभाजनस्थितम् ॥

हितं च विद्यात्त्रिफलादृतं सदा कृतञ्च यन्मोर्षविषाणनामभिः ।

सदावलिच्छात्त्रिफलां सुचूर्णितां घृतप्रगाढान्तिमिरेऽथ पित्तजे ॥

समीरजे तैलयुताङ्गफाल्गवे मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ।

गवां शकृत्काथविप्रकमुत्तमं हितन्तु तैलं तिमिरेषु लावनम् ॥

हितं घृतं केवलमेव पौत्तिके ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विपाचितम् ।

तैलं स्थिरादौ मधुरेच यङ्गणे तथाणुतैलं पवनाहृगुत्थयोः ॥
 सहाश्वगन्धातिबलावरीशृतं हितञ्च नस्ये त्रिवृतं यदीरितम् ।
 जलोद्भवानूपजमांससंस्कृताहृतं विधेयं पयसो यदुत्थितम् ॥
 ससैन्धवः क्रव्यभुगेणमांसयोर्हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः ।
 वसाथ गृध्रोरगताम्बूडजा सदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने ॥
 प्रत्यञ्जनं स्त्रोतसि यत्समुत्थितं क्रमाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम् ।
 स्थितं दशहृत्यमेतदञ्जनं कृष्णोरगास्ये कुशसंप्रवेष्टिते ॥
 तन्मालतीक्षारकसैन्धवायुतं सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽथ रागिणि ।
 सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥
 हविर्हितं क्षीरभवन्तु पैत्तिके वदन्ति नस्ये मधुरौषधैः कृतम् ।
 तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥
 रसाञ्जनक्षौद्रसितामनःशिलाक्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ।
 समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥
 भिल्लोदगन्धोदकसेकसेवितं प्रत्यञ्जनञ्चात्र हितं तु तुल्यकम् ।
 समेष्वष्टङ्गाञ्जनभागसन्धितं जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥
 पलाशरोहीतमधूकजा रसाः क्षौद्रेण युक्ता मदिरागमिश्रिताः ।
 उशीरलोभ्रत्रिफलाप्रियङ्गुभिः पचेत्तु नस्यङ्गफरोगशान्तये ॥
 विडङ्गपाठाकिण्विहीङ्ग दीत्वचः प्रयोजयेद्भूमसुशीरं संयुतम् ।
 वनस्पतिक्वाथविपाचितं घृतं हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणे ॥
 समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः सजाङ्गलः स्यात्पुटपाकएव च ।
 मनःशिलातूपगणशङ्खमाक्षिकैः ससिन्धुकासीसरसाञ्जनैः क्रियाः ॥
 हितेच कासीसरसाञ्जने तथा वदन्ति पथ्ये गुडनागरैर्युते ।
 यदञ्जनं वा बज्जशो निषेचितं समूत्रवर्गे त्रिफलोदके शृते ॥

निशाचरास्थिस्थितमेतदञ्जनं क्षिपेच्च मासं सलिले स्थिरे पुनः ।
 मेषस्य पुष्पैर्माधुकेन संयुतं तदञ्जनं सर्वं कृते प्रयोजयेत् ॥
 क्रियाश्चसर्वाः क्षतजोङ्गवेहितः क्रमः परिन्हायिनि चापिपित्तहृत् ।
 क्रमो हितः स्यन्दहरः प्रयोजितः समीक्ष्य दोषेषु यथास्वमेव च ॥
 दोषोद्वेनेव च विभ्रुतिङ्गते द्रव्याणि नस्यादिषु योजयेद्बुधः ।
 पुनश्च कल्पोऽञ्जनविस्तरः शुभः प्रवक्ष्यतेऽन्यस्तमपीह योजयेत् ॥
 घृतं पुराणं त्रिफलां शतावरीं पटोलमुद्गामलकं यवानपि ।
 निषेवमाणस्य नरस्य यतो त्वभयं सुधोरात्तिमिरान्न विद्यते ॥
 शतावरीपायसएवकेवलस्तथाकृतो वामलकेषु पायसः ।
 प्रभूतसर्पिंस्त्रिफलोदकोत्तरो यवौदनो वा तिमिरं व्यपोहति ॥
 जीवन्तिशकं सुनिषस्रकञ्च सतण्डुलीयं वरवास्तुकञ्च ।
 चिह्नी तथा मूलकपोतिका च दृष्टेर्हितं शाकुनजाङ्गलञ्च ॥
 पटोलकर्कोटककारबेल्लवार्त्ताकुतर्कारिकरीरजानि ।
 शाकानि शिग्वार्त्तगलानि चैव हितानि दृष्टेर्घृतमाधितानि ॥
 विवर्जयेत्स्मिरामोक्षं तिमिरे रागमागते ।
 यन्त्रेणोत्पीडितो दोषो निहन्त्यादाशु दर्शनम् ॥
 अरागि तिमिरं साध्यमाद्यं पटलमाश्रितम् ।
 कृच्छं द्वितीये रागि स्यात्तृतीये याप्यमुच्यते ॥
 रागप्राप्तेष्वपि हितास्त्रिमिरेषु तथा क्रियाः ।
 यापनार्थं यथोद्दिष्टाः सेव्याश्चापि जलौकसः ॥
 श्लैष्मिके लिङ्गनाशे तु कर्म्यं वक्ष्यामि सिद्धये ।
 नचेदङ्गैर्न्दुधर्मास्त्वुविन्दुमुक्ताकृतिः स्थिरः ॥
 विषमो वा तनुर्माध्यं राजिमान्वा बद्धप्रभः ।

दृष्टिस्थो लक्ष्यते दोषः सरुजो वा सुलोहितः ॥
 स्निग्धस्निग्धस्य तस्याथ कालेनात्युष्णशीतले ।
 यन्निवृत्त्योपविष्टस्य स्वान्नासाम्प्रश्यतः समम् ॥
 मतिमान् शुक्लभागौ द्वौ कृष्णान्शुक्लाक्षपाङ्गतः ।
 उन्मील्य नयने सम्यक् सिराजालविवर्जिते ॥
 नाधो नोर्ध्वं च पार्श्वीभ्यां छिद्रे दैवकृते ततः ।
 शलाकया प्रयत्नेन विश्वस्तं यववक्त्रया ॥
 मध्यप्रदेशिन्यङ्गुष्ठस्थिरहस्तगृहीतया ।
 दक्षिणेन भिषक्स्वयं विध्येत्स्वयं चेतरेत् ॥
 धारिविन्दागमः सम्यग्भवेच्छब्दस्तथा व्यधे ।
 संसिच्य विद्धमात्रन्तु योषित्स्वयं कोविदः ।
 स्थिरे दोषे चले वापि स्वेदयेदक्षि वाक्ष्यतः ।
 सम्यक् शलाकां संस्थाप्य भङ्गैरनिलनाशनैः ॥
 शलाकाग्रेण तु ततो निर्लिखेद्दृष्टिमण्डलम् ।
 विध्यतो योऽन्यपार्श्वेऽप्यस्तं रुद्धा नासिकापुटम् ॥
 उच्छिष्टेन हर्त्तव्यो दृष्टिमण्डलजः कफः ।
 निरभ्रइव घर्मांशुर्थदा दृष्टिः प्रकाशते ॥
 तदासौ लिखिता सम्यग्ज्ञेया याचापि निर्व्यथा ।
 ततो दृष्टेषु रूपेषु शलाकामाहरेच्छनैः ॥
 घृतेनाभ्यज्य नयनं वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ।
 ततो गृहे निराबाधे शयीतोत्तानएव च ॥
 उद्गारकामक्षवृष्टीवनोज्जृम्भणानि च ।
 तत्कालं नाचरेद्दूर्ध्वं विधिश्च स्नेहपीतवत् ॥

त्रहात्त्रहाच्च धावेत कषायैरनिलापहैः ।
 वयोर्भयात्त्रहादूर्ध्वं स्वेदयेदक्षि पूर्ववत् ॥
 दशाहमेवं संयस्य हितं दृष्टिप्रसादनम् ।
 पश्चात्कर्म च सेवेत लघून्नुच्चपि मातया ॥
 सिराव्यधविधौ पूर्वं नरा येच विवर्जिताः ।
 न तेषां नीलिकां विध्येदन्यत्वाभिहिताद्विष्क् ॥
 पूर्यते शोणितेनाक्षि सिरावेधादिसर्पता ।
 तत्र स्त्रीस्तन्ययद्याह्वपक्वं सेके हितं घृतम् ॥
 अपाङ्गासन्नविद्धेतु शोफशूलाश्रुतताः ।
 तत्रोपनाहं भ्रूमध्ये कुर्याच्चोष्णाज्यसेचनम् ॥
 व्यधेनामन्नकृष्णेन भागः कृष्णश्च पीड्यते ।
 तत्राधः शोधनं सेकः सर्पिषा रक्तमोक्षणम् ॥
 अथाप्युपरि विद्धे तु कटा रुक्मं प्रवर्त्तते ।
 तत्र कोष्णेन हविषा परिषेकः प्रशस्यते ॥
 शूलाश्रुरागास्त्वत्यर्थमधोविद्धे भवन्ति हि ।
 विदधीत भिषग्धीमान् तत्र पूर्वचिकित्सितम् ॥
 रागाश्रुवेदनास्तस्मिन् हर्षाश्वातिविषद्विते ।
 स्नेहस्वेदौ हितौ तत्र हितं वायुतुवासनम् ॥
 दोषस्त्वथोपकृष्टोऽपि तरुणः पुनरूर्ध्वगः ।
 कुर्याच्छक्रारुणं तत्तु तीव्ररुग्णदृशनम् ॥
 मधुरैस्तत्रसिद्धेन घृतेनाक्ष्णः प्रसेचनम् ।
 शिरोवस्तिश्च तेनैव दद्यान्मांसैश्च भोजनम् ॥
 दोषस्तु सञ्जातबलो घनः सम्पूर्णमण्डलः ।

प्राप्य नखेच्छलाकाग्रं तन्वभ्रमिव मारुतम् ।
 मूर्ध्नाभिघातव्यायामव्यवायवमिमूर्च्छनैः ।
 दोषः प्रत्येति कोपाच्च विद्धोऽतितरुणश्च यः ॥
 शलाका कर्कशा शूलं खरा दोषपरिमुक्तिम् ।
 व्रणं विशालं स्थूलाग्रा तीक्ष्णा हिंस्यादनेकधा ॥
 जलास्त्रावन्तु विषमा क्रियासङ्गमथास्थिरा ।
 करोति वर्जिता दोषैस्तस्मादेभिर्हिता भवेत् ॥
 अष्टाङ्गुलायता मध्ये सूत्रेण परिवेष्टिता ।
 अङ्गुष्ठपर्वसमिता वक्त्रयोर्मुकुलाकृतिः ॥
 तान्वायसी शतकौम्भी शलाका स्यादनिन्दिता ।
 रागः शोफोऽर्बुदञ्चोषोबुद्बुदं शूकरान्विता ॥
 अधिमन्यादयश्चान्ये रोगाः स्युर्ध्वधयोषजाः ।
 अहिताचारतोवापि यथास्वं तानुपाचरेत् ॥
 रुजायामक्षिरागे वा योगान्भूयो निबोध मे
 गैरिकं सारिवा दूर्वा यवपिष्टं घृतं पयः ॥
 सुखालेपः प्रयोज्योऽयं वेदनारागशान्तये ।
 ऋदुभ्रष्टैस्तिलैर्वापि सिद्धार्थकसमायुतैः ॥
 मातुलुङ्गरसोपेतैः सुखालेपस्तदर्धकृत् ।
 पयस्यासारिवापत्नमञ्जष्ठिमधुकैरपि ॥
 अजाक्षीरान्वितैर्लेपः सुखोष्णः पथ्यउच्यते ।
 दारुपद्मकशुण्ठीभिरेवमेव कृतोऽपि वा ॥
 द्राक्षांमधुककुष्ठैर्वा तद्वत्सैन्धवसंयुतैः ।
 ससैन्धवैः शृतं क्षीरं रुजारागनिवर्हणम् ॥

शतावरी पृथक्पर्णोमुस्तामलकपद्मकैः ।
 साजक्षीरैः शृतं सर्पिर्द्वाहशूलनिवर्हणम् ॥
 वातघ्नसिद्धे पयसि सिद्धं सर्पिश्चतुर्गुणे ।
 काकोल्यादिप्रतीवापं तद्युज्ज्वात्सर्वकर्मसु ॥
 शास्त्रत्येवं नचेच्छूलं स्निग्धस्विन्नस्य मोक्षयेत् ।
 ततः सिरां दहेद्वापि मतिमान् कीर्त्तितं तथा ॥
 दृष्टेरतः प्रसादार्थमञ्जने शृणु मे शुभे ।
 मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि शिरीषधवयोरपि ॥
 सुमनायाश्च पुष्पाणि मुक्ता वैदूर्यमेव च ।
 अजाक्षीरेण सम्पिथ्य ताम्ने सप्ताहमावपेत् ॥
 प्रविधाय च तद्वर्त्तोर्योजयेच्चाञ्जने भिषक् ।
 खोतोजं विद्रुभं फेनं सागरस्य मनःशिलाम् ॥
 मरिचानि च तद्वर्त्तिः कारयेच्चापि पूर्ववत् ।
 दृष्टिस्थैर्यार्थमेतत्तु विदध्यादञ्जने हितम् ।
 भूयो वक्ष्यामि मुख्यानि विस्तरेणाञ्जनानि च ।
 कल्पे नानाप्रकाराणि तान्यपीह प्रयोजयेत् ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥

अथातः क्रियाकल्पं व्याख्यास्यामः ॥
 सर्वं शास्त्रार्थतत्त्वज्ञस्तपोदृष्टिरुदारधीः ।
 वैश्वामित्रं शशासाय शिष्यं कासिपतिर्मुनिः ॥
 तर्पणं पुटपाकश्च सेकश्चाश्चोतनाञ्जने ।
 तत्र तत्कोपदिष्टानि तेषां व्यासं निबोध मे ॥

संशुद्धदेहशिरसो जीर्णान्नस्य शुभे दिने ।
 पूर्वाङ्गे चापराङ्गे वा कार्यमक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥
 वातातपरजोहीने वैश्वन्युत्तानशायिनः ।
 आधारौ माषचूर्णेन क्लिन्नेन परिमण्डलौ ॥
 समौ दृढावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।
 पूरयेद्दृढमण्डस्य विलीनस्य सुखोदकैः ॥
 आपच्छाशान्ततः स्थाप्यं पञ्च तद्वाक्शतानि च ।
 स्वस्थे कफे षट्पित्तेऽष्टौ दश वाते तदुत्तमम् ।
 रोगस्थानविशेषेण केचित्कालं प्रचक्षते ।
 यथाक्रमोपदिष्टेषु त्रीत्येकं पञ्च सप्त च ॥
 दश दृष्ट्यामथाष्टौ च वाक्शतानि विभावयेत् ।
 ततश्चापाङ्गतः स्नेहं स्त्रावयित्वाक्षि शोधयेत् ॥
 खिन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्यैरितन्ततः ।
 यथास्त्रं धूमपानेन कफरुस्य विशोधयेत् ॥
 एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहञ्चेष्यते परम् ।
 तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येमानि लक्षयेत् ॥
 सुखस्वप्नावबोधत्वं वैशद्यं वर्णपाटवम् ।
 निर्वृतिर्व्याधिविध्वंसः क्रियालाघवमेव च ॥
 गुर्वाविलमतिस्निग्धमश्लुकरूपदेहवत् ।
 ज्ञेयं दोषसमुत्प्लिष्टं नेत्रमत्यर्थतर्पितम् ॥
 रूक्षमाविलमस्त्राद्यमसहं रूपदर्शने ।
 व्याधिवृद्धिश्च तज्ज्ञेयं हीनतर्पितमक्षि च ॥
 अनयोर्दोषबाहुल्यात्प्रयतेत चिकित्सिते ।

धूमनस्याञ्जनैः सेकैः रूक्षैः स्निग्धैश्च योगवित् ॥
 तास्यत्यतिविग्रुष्कश्च यद्रूक्षं चातिदारुणम् ।
 ग्रीर्णपक्षाविलं जिह्वां रोगक्लिष्टश्च यद्गुणम् ॥
 तदर्क्षि तर्प्य णादेव लभेतोर्जामसंशयम् ।
 दुर्दिनात्पुष्पाशीतेषु चिन्तायां सभ्रमेषु च ॥
 अशान्तोपद्रवे चाक्षिण तर्पणं न प्रशस्यते ।
 पुटपाकस्तथैतेषु नस्यं येषु च गर्हितम् ॥
 तर्प्य णार्हा न ये प्रोक्ताः स्नेहपानाक्षमाश्च ये ।
 ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ॥
 पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ।
 स्नेहनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥
 हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि च लेखनः ।
 दृष्टेर्बलार्थमितरः पित्ताहृन्व्रणवातनुत् ॥
 स्नेहमांसवसामज्जमेदःस्वादौषधैः कृतः ॥
 स्नेहनः पुटपाकस्तु धार्यो ह्ये वाक्शते तु सः ॥
 जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसम्भृतैः ।
 कृष्णलोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥
 समुद्रफेणकासीसस्त्रोतो जदधिमस्तुभिः ।
 लेखनो वाक्शतं तस्य परं धारणमुच्यते ॥
 स्तन्यजाङ्गलमध्राज्यतिक्तद्रव्यविप्राचितः ।
 लेखनास्त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
 वितरेत्तर्प्य णोक्तन्तु धुमं हित्वा तु रोपणम् ।
 स्नेहस्वेदौ द्वयोः कार्थ्यौ कार्थ्यौ नैव च रोपणे ॥

एकाहं वा द्वाहंवापि त्रहंवाप्यवचारणम् ।
 यन्त्रणां तु क्रियाकालाद्विगुणम् कालमिष्यते ॥
 तेजांस्यनिलमाकाशमादर्शम्भास्वराणि च ।
 नेत्रेण तर्पिते नेत्रे पुटपाककृते तथा ॥
 मिथ्योपचारादनयोर्थो व्याधिरुपजायते ।
 अञ्जनाद्योतनस्वेदैर्यथास्वन्तमुपाचरेत् ॥
 प्रसन्नवर्णं विशदं वातातपसहं लघु ।
 सुखस्वप्नावबोध्यक्षि पुटपाकगुणान्वितम् ॥
 अतियोगाद्रुजः शोफः पिडकास्तिमिरोद्गमः ।
 पाकोऽप्युर्ध्वं गच्छापि हीने दोषोद्गमस्तथा ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।
 द्वौ विलमातौ क्षणस्य पिण्डौ मांसस्य पेपितौ ॥
 द्रव्याणां विलमातन्तु द्रवाणां कुडवो मतः ।
 तदैकत्र समालोद्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥
 काश्मरीकुसुदैरण्डपद्मिनीकदलीभवैः ।
 शृङ्गावलिप्तमङ्गारैः खादिरैरवकूलयेत् ॥
 कतकाश्मन्तकैरण्डपाटलावृषवादरैः ।
 सक्षीरद्रुमकाष्ठैर्वा गोमयैर्वापि युक्तितः
 खिन्नमुद्धृत्य निःपीड्य रसमादाय तं नृणाम् ।
 तर्पणोक्तेन विधिना यथावदवचारयेत् ॥
 कनीनके निषेच्यः स्थान्नित्यमुत्तानशायिनः ।
 रक्ते पित्ते च तौ शीतौ कोष्णौ वातकफापहौ ॥
 अत्युष्णतीक्ष्णौ सततं दाहपाककरौ स्मृतौ ।

आहृतौ शीतलौ चाशुस्तम्भरुग्घर्षकारकौ ॥
 अतिमात्रौ कषादत्वसङ्कोचस्फुरणावहौ ॥
 हीनप्रमाणौ दोषाणामुत्क्लेशजननौ भृशम् ॥
 युक्तौ कृतौ दाहशोफरुग्घर्षस्त्रावनाशनौ ।
 कण्डूपदेहदूषीकारक्तराजिविनाशनौ ॥
 तस्मात्परिहरन्दोषान् विदध्यात्तौ सुखावहौ ।
 व्यापदश्च यथादोषं नस्यधूमाच्चनैर्जयेत् ॥
 आद्यन्तयोश्चाप्यनयोः स्वेदमुष्णाम्बुचैलिकः ।
 तथाहितोऽवसाने च धूमः श्लेष्मसमुच्छितौ ॥
 यथादोषोपयुक्तन्तु नातिप्रबलमोजसा ।
 रागमाश्चोतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तरम् ॥
 तौ विधैवोपयुज्येते रोगेषु पुटपाकवत् ।
 लेखने सप्त चाष्टौ वा विन्द्वः स्नेहिके दश ॥
 आश्चोतने प्रयोक्तव्या द्वादशैव तु रोपणे ।
 सेकस्य द्विगुणः कालः पुटपाकात्परौ मतः ॥
 अथ वा कार्यनिर्णत्तेरुपयोगो यथाक्रमम् ।
 पूर्वोपराक्ते मध्याह्ने रुजाकालेषु चोभयोः ॥
 योगायोगान् स्नेहसेके तर्पणोक्तान् प्रचक्षते ।
 रोगान् शिरसि सम्भूतान् हत्वातिप्रबलान् गुणान् ॥
 करोति शिरसो वस्तिरुक्ता ये मूर्ध्वतैलिकाः ।
 शुद्धदेहस्य सायाह्ने यथाव्याध्यशितस्य तु ॥
 ऋज्वासीनस्य बभ्रीयाद्वस्तिरुक्तां ततो दृढम् ।
 यथाव्याधिगृह्णतस्ते हपूर्यं संयम्य धारयेत् ॥

तर्पणोक्तं दशगुणं यथादोषं विधानवित् ।
 व्यक्तरूपेषु दोषेषु शुद्धकायस्य केवले ॥
 नेत्रेण स्थिते दोषे प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
 लेखनं रोपणञ्चापि प्रसादनमथापि वा ॥
 तत्र पञ्च रसान्व्यस्तानाद्यैकरसवर्जितान् ।
 पञ्चधा लेखनं युञ्ज्याद्यथादोषमतन्द्रितः ॥
 नेत्रवर्त्म शिराकोशस्रोतःशृङ्गाटकाश्रितम् ।
 मुखनासाक्षिभिर्दोषमोजसा स्त्रावयेत्तु तत् ॥
 कषायतिक्तकञ्चापि सस्त्रे हं रोपणं मतम् ।
 तत्स्त्रे हशैत्याद्वर्ण्यं स्याद्विष्टे च बलवर्द्धनम् ॥
 मधुरं स्त्रे हसम्पन्नमञ्जनन्तु प्रसादनम् ।
 दृष्टिदोषप्रसादार्थं स्त्रे हनार्थञ्च तद्वितम् ॥
 यथादोषं प्रयोज्यानि तानि दोषविशारदैः ।
 अञ्जनानि यथोक्तानि प्राक्कसायाक्करात्रिषु ॥
 गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि तु ।
 यथापूर्वं बलं तेषां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
 हरेणुमात्रा वर्त्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः ।
 प्रसादनस्य चार्धद्विगुणा रोपणस्य च ॥
 रसाञ्जनस्य मात्रा तु पिष्टवर्त्तिमिता मता ।
 द्वित्विचतुःशलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्वशः ॥
 तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याङ्गाजनान्यपि ।
 सौवर्ण्यं राजतं शार्ङ्गन्ताम्बं वैदूर्यकांस्यजम् ॥
 आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ।

वक्त्रयोर्मूर्कुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥
 अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये सुकृता साधुनिग्रहा ।
 ओष्ठुस्त्वर्थश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥
 वामेनाक्षि विनिर्मुज्य हस्तोन सुसमाहितः ।
 शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनम् ॥
 आपाङ्गं वा यथायोग्यं कुर्याच्चापि गतागतम् ।
 वर्मोपलेपि वा यत्तदङ्गुल्यैव प्रयोजयेत् ॥
 अक्षि नात्यन्तयोरञ्ज्याद्वाधमानोऽपि वा भिषक् ।
 नवा निर्व्वान्तदोषेऽक्षि धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद्दृष्टेर्बलन्तथा ।
 गतदोषमपेताशु पश्यद्यत्सम्यगन्मसा ॥
 प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनन्ततः ।
 असोदावर्त्त रुदितमद्यक्रोधभयज्वरैः ॥
 वेगाघातशिरोदोषैश्चार्त्तानां नेष्यतेऽञ्जनम् ।
 रागरुक्तिभिरास्त्रावशूलसंरम्भसंभ्रमान् ॥—
 निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाते दृग्बलक्षयम् ।
 रजोधू महते रागस्त्रावाधीमन्यसम्भवम् ॥
 संरम्भशूलौ नस्यान्ते शिरोऽजि शिरोरुजम् ।
 शिरःस्नाप्तेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ॥
 दोषस्थैर्यादपार्थं स्यादोषोत्क्लेशङ्करोति च ।
 अजीर्ण्येवमेव स्यात्स्वोतीमार्गावरोधनात् ॥
 दोषवेगोदये दन्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
 तस्मात्परिहरन्दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥

लेखनस्य विशेषेण काल एष प्रकीर्तितः ।
 व्यापदश्च जयेदेताः सेकाश्चोतनलेपनैः ॥
 यथास्वं धूमकवलैर्नस्यैश्चापि समुत्थिताः ।
 विशदं लघु नास्त्वावि क्रियापटु मुनिर्म्मालम् ॥
 संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ।
 जिह्मं दारुणदुर्वर्णं स्वस्तं रूक्षमतीव च ॥
 नेत्रं विरेकातियोगे स्यन्दते चातिमात्रशः ।
 तत्र सन्तर्पणं कार्यं विधानं चानिलापहम् ॥
 अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ।
 धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावसेचनम् ॥
 स्नेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितम् ।
 ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्ते ऽक्षिनिर्दृष्टम् ॥
 किञ्चिद्भीनविकारं स्यात्तपेणाद्विद्यतादति ।
 तत्र दोषहरं रूक्षं भेषजं शस्यते ऋदु ॥
 साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणम् ।
 प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन्नुक्ते ऽतिभेषजम् ॥
 स्नेहजं रोपणं वापि क्षीनयुक्तमपार्थकम् ।
 कर्तव्यं मात्रया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥
 पुटपाकक्रियाद्यासु क्रियासु कैव कल्पना ।
 सहस्रशश्चाञ्जनेषु बीजेनोक्तेन पूजिताः ।
 दृष्टेर्बलविद्वद्भ्यं याप्यरोगक्षयाय च ॥
 राजार्हान्यञ्जनाग्रगणि निबोधैतान्यतः परम् ॥
 अष्टौ भागानञ्जनस्य नीलोत्पलसर्मत्विधः ।

औडुम्बरं शातकुम्भं राजतञ्च समासतः ॥
 एकादशैतान् भागांस्तु योजयेत्कुशलोभिषक् ॥
 मूषाक्षिप्तं तदाध्मातमावृतं जातवेदसि ॥
 खदिराश्लन्तकाङ्गारैर्गोशकङ्किरथापि वा ।
 गवां शकटद्वये मूत्रे दध्नि सर्पिंषि माक्षिके ॥
 तैलमद्यवसामज्जसर्वगन्धोदकेषु च ।
 द्राक्षारसेक्षुतिफलारसेषु सुहिमेषु च ॥
 सारिवादिकषाये च कषाये चोत्पलादिके ।
 निषेचयेत्प्रशक्चैनं ध्मातं ध्मातं पुनः पुनः ॥
 ततोऽन्तरीक्षे सप्ताहं श्रोतबद्धं स्थितं जले ।
 विशोष्य चूर्णयेन्मुक्तां स्फटिकं विद्रुमं तथा ॥
 कालानुसारिवां चैव शुचिरावाप्य योगतः ।
 एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥
 दन्तस्फटिकवैदूर्यशङ्खशैलासनोद्भवे ।
 शातकुम्भेऽथ शार्ङ्गे वा राजते वा सुसंस्कृते ॥
 सहस्रपाकवत्प्रज्वालां कृत्वा रात्रिः प्रयोजयेत् ।
 तेनाश्वितोक्षा नृपतिर्भवेत्सर्वजनप्रियः ॥
 अष्टम्यः सर्वभूतानां दृष्टिरोगविवर्जितः ।
 कुष्ठञ्चन्दनमेलाश्च पत्रं मधुकमञ्जनम् ॥
 मेषशृङ्गस्य पुष्पाणि चक्रां रत्नानि सप्त च ।
 उत्पलस्य वृहत्पत्रं पद्मस्यापि च केशरम् ॥
 नागपुष्पमुशीराणि पिप्पलीतुल्यमुत्तमम् ।
 कुकुटाण्डकपालानि दावीं पथ्यां सरोचनाम् ॥

मरिचान्यक्षमज्जानं तुल्याञ्च गृहगोधिकाम् ।
 कृत्वा सूक्ष्मं शुचिश्चूर्णं न्यसेदभ्यर्च्य पूर्व्ववत् ॥
 एतद्भट्टोदयं नाम सदैवार्हति भूमिपः ॥
 चक्रं समरिचञ्चैव मांसीं शैलेयमेव च ।
 तुल्यांशानि समानैस्तैः समग्रैश्च मनःशिला ।
 पत्रस्य भागाश्चत्वारो द्विगुणं सर्व्वतोऽञ्जनम् ॥
 तावच्च यथीमधुकं पूर्व्ववच्चैतदञ्जनम् ।
 मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोपणम् ॥
 लाक्षालसुनमञ्जिष्ठासैन्धवैलाः समाक्षिकाः ।
 रोध्रं सावरकं चूर्णमायसं ताम्रमेव च ॥
 कालानुसारिवाञ्चैव कुकुटाण्डदलानि च ।

तुल्यानि पयसा पिष्ट्वा गुटिकां कारयेद्बुधः ॥
 कण्डूतिमिरशुक्लार्मरक्तराज्युपशान्तये ।
 कांस्यापमार्ज्जनमसीमधुकं सैन्धवं नतम् ॥
 एरण्डमूलञ्च समं वृहत्पत्रद्वयान्वितम् ।
 आजेन पयसा पिष्ट्वा ताम्रपात्रं प्रलेपयेत् ॥
 सप्तकृत्वस्तु ता वर्त्तयिष्यायाशुष्का रुजापहाः ।
 पथ्यातुल्यकयश्चाह्वैस्तुल्यैर्भ्रारिचषोडश ॥
 पथ्या सर्व्वविकारेषु वर्त्तीं शीताम्बुपेषिता ।
 रसक्रिया विधानेन यथोक्तविधिकोविदः ॥
 पिण्डाञ्जनानि कुर्व्वीत यथायोगमतन्द्रितः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नयनाभिघातप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

अभ्याहते तु नयने वज्रघा नराणाम् ।

संरम्भरागतमुलामु रुजामु धीमान् ।

नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्य

मुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूमभयशोकरुजाभिघातै

रभ्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत ॥

सद्योहते नयन एष विधिस्तदूर्ध्वं

स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्य्यः ।

अभ्याहतं नयनमीषदथास्य वास्य

संस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥

साध्यं क्षतं पटलमेकमुभे तु कृच्छ्रे

त्वीणि क्षतानि पटलानि विवर्जयेत्तु ।

स्यात्पिञ्चितञ्च नयनं ह्यतिचावसन्नं

स्वस्तं च्युतञ्च हतदृक्च भवेत्तु याप्यम् ॥

विस्तीर्णदृष्टितनुरागमसत्प्रदर्शि

साध्यं यथास्थितमनाविलदर्शनञ्च ।

प्राणोपरोधवमनक्षवकण्टरोधै

रुन्मस्यमाशु नयनं यदतिप्रविष्टम् ॥

नेत्रे विलम्बनि विधिर्विहितः पुरस्ता
 दुच्छिन्नं शिरसि वार्यवसेचनञ्च ।
 षट्सप्ततिर्नयनजा य इमे प्रदिष्टा
 रोगा भवन्त्यमहतां महाताञ्च तेभ्यः ॥
 स्तन्यप्रकोपकफमारुतपित्तरक्तौ
 र्ज्वालाक्षिवर्त्मभव एव कुकूणकोऽन्यः ।
 ऋद्नाति नेत्रमतिकण्डुमथाक्षिकूट
 नासाललाटमपि तेन शिशुः स नित्यम् ॥
 सूर्यप्रभां न सहते स्ववति प्रवृद्धं
 तस्याहरेद्गुधिरमागुविनिर्लिखेच्च ।
 क्षौद्रायुतैश्च कटुभिः प्रतिसारयेत्तु
 मातुः शिशोरभिहितञ्च विधिं विदध्यात् ॥
 तं वामयेत्तु मधुसैन्धवसम्ययुक्तैः
 पीतम्पयः खलु फलैः खरमञ्जरीणाम् ॥
 स्थात्पिप्पलीलवणमाक्षिकसंयुतैर्वर्षा
 नैनं वमन्तमपि वामयितुं यतेत ।
 दत्त्वा वचामशनदुग्धभुजे प्रयोज्य
 मूर्द्धं ततः फलयुतं वमनं विधिज्ञैः ॥
 जम्बाम्बुधातृणुदलैः परिधावनार्थं
 कार्यं कषायमवसेचनमेव चापि ।
 आश्वपोतने च हितमत एतं गुडूची
 सिद्धं तथाङ्गरपिच त्रिफलाविपक्वम् ॥
 नेपालजामरिचशङ्करसाञ्जनानि

सिन्धुप्रसृतगुडमाक्षिकसंयुतानि ।
 स्यादञ्जनं मधुरसामधुताम्रकैर्वा
 कृष्णायसं वृतपयोमधु वापि दग्धम् ॥
 व्योषं पलाण्डु मधुकं लवणोत्तमञ्च
 लाक्षाञ्च गैरिकयुतां गुटिकाञ्जनं वा ।
 निम्बच्छदं मधुकदार्वि सताम्रलोध्र
 मिच्छन्ति चात्र भिषजोऽञ्जनमर्थतुल्यम् ॥
 खोतोजशङ्खदधिसैन्धवमर्द्धपक्षं
 शुक्लं शिशोर्नुदति भावितमञ्जनेन ।
 स्यन्दे कफादभिहितं क्रममाचरेच्च
 बालस्य रोगकुशलोऽक्षिगदं जिघांसुः ॥

समुद्र इव गम्भीरं नैव शक्यं चिकित्सितम् ।
 वक्तुं निरवशेषेण ह्योकानामयुतैरपि ॥
 सहस्रैरपिच प्रोक्तमर्थमल्पमतिर्नरः ।
 तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्णात्यपण्डितः ॥
 तदिदं वज्रगूढार्थं चिकित्सावीजभीरितम् ।
 कुशलेनाभिपन्नं तद्वज्रधाभिप्ररोहति ॥
 तस्मान्मतिमता नित्यं नानाशास्त्रार्थदर्शना ।
 सर्वमूह्यमगाधार्थं शास्त्रमागमबुद्धिना ॥

विंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

कर्णशूलं प्रणादञ्च वाधिष्यं क्षेड एवच ।

कर्णस्त्रावः कर्णकण्डूः कर्णगूथस्तथैव च ॥
 कृमिकर्णप्रतीनाहौ विद्रुधिर्द्विविधस्तथा ।
 कर्णपाकः पूर्तिकर्णस्तथैवार्शश्चतुर्विधम् ॥
 तथाज्जुदं सप्तविधं शोफश्चापि चतुर्विधः ।
 एते कर्णगतारोगा अष्टाविंशतिरीरिताः ॥
 समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः
 समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः ।
 करोति दोषैश्च यथास्वमावृतः
 स कर्णशूलः कथितो दुराचरः ॥
 यदा तु नाडीषु विमार्गमागतः
 स एव शब्दाभिवह्नासु तिष्ठति ।
 शृणोति शब्दान्विविधांस्तदा नरः
 प्रणादमेनं कथयन्ति चामयम् ॥
 स एव शब्दाभिवह्ना यदा शिराः
 कफानुयातो व्यनुसृत्य तिष्ठति ।
 तदा नरस्याप्रतिकारसेविनो
 भवेत्तु वाधिर्यमसंशयं खलु ॥
 अमात्क्षयाद्रुक्षकषायभोजनात्
 समीरणः शब्दपथे व्यवस्थितः ।
 विरिक्तशीर्षस्य च शीतसेविनः
 करोति हि ह्रस्वोऽमतीव कर्णयोः ॥
 शिरोऽभिघातादथ वा निमज्जतो
 जले प्रपाकादथवापि विद्रुधेः ।

खवेत्तु, पूयं श्रवणोऽनिलावृतः
 सकर्णसंस्त्राव इति प्रकीर्त्तितः ॥
 कफेन कण्डूः प्रचितेन कर्णयो
 र्भृशं भवेत्स्वोतसि कर्णसंज्ञिते ।
 विशोषिते श्लेष्माणि पित्ततेजसा
 वृणां भवत्स्वोतसि कर्णगूथकः ॥
 स कर्णगूथो द्रवतां यदागतो
 विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते ।
 तदा सकर्णप्रतिनादसंज्ञितो
 भवेद्विकारः शिरसोऽभितापनः ॥
 यदा तु मूर्च्छन्त्यथवापि जन्तवः
 हजन्त्यपत्यान्यथवापि भक्षिकाः ।
 तदञ्जनत्वाच्छ्रवणो निरुच्यते
 भिषग्भिराद्यैः कृमिकर्णकस्तु सः ॥
 क्षताभिघातप्रभवस्तु विद्रुधि
 र्भवेत्तथा दोषकृतोऽपरः पुनः ।
 स रक्तपीतारुणमस्त्रमास्त्रवे
 त्प्रतोदधूमायनदाहचोषवान् ॥
 भवेत्प्रपाकः खलु पित्तकोपतो
 विकोथविक्षीदकरश्च कर्णयोः ।
 स्थिते कफे स्वोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने भृशसम्प्रतापनात् ॥
 श्वेदनो वाप्यथवा सवेदनो

घनं स्ववेत्पूति स पूतिकर्णकः ।
 प्रदिष्टलिङ्गान्यर्शांसि तत्त्वत
 स्यैव शोफार्बुदलिङ्गमीरितम् ॥
 मया पुरस्तात्प्रसमीक्ष्य योजये
 दिहैव तानि प्रयतो भिषग्वरः ॥

एकविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातः कर्णगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 सामान्यं कर्णरोगेषु घृतपानं रसायनम् ।
 अथायामोऽशिरःस्नानं ब्रह्मचर्यमकत्यनम् ॥
 कर्णशूले प्रणादेच वाधिर्यस्वेडयोरपि ।
 चतुर्णामपि रोगाणां सामान्यं भेषजं विदुः ॥
 स्निग्धं वातहरैः स्वेदैर्नरं स्नेहविरेचितम् ।
 नाडीस्वेदैरुपचरेत्पिण्डस्वेदैस्तथैव च ॥
 विल्वैरगुडार्कवर्षाभूदधित्योन्मत्तशिग्रुभिः ।
 वस्तगन्धाश्वगन्धाभ्यां तर्कारीयववेणुभिः ॥
 आरनालैः शृतैरेभिर्नाडीस्वेदः प्रयोजितः ।
 कफवातमसुत्यानं कर्णशूलं निरस्यति ॥
 मीनकुङ्कुटलावानां मांसजैः पयसापि वा ।
 पिण्डैः स्वेदञ्च कुर्वीत कर्णशूलनिवारणम् ॥
 अश्वत्थपत्रस्वल्पं वा विधाय बद्धपत्रकम् ।
 तैलाक्तमस्तुसम्पूर्णं निदध्याच्छवणोपरि ॥

यत्तैलं च्यवते तस्मात् खल्लादङ्गारसाधितात् ।
 तत्प्राप्तं श्वघ्नश्रोतः सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 क्षौमगुग्गुल्वगुरुभिः सष्टतैर्द्वूपयेच्च तम् ।
 भक्तोपरि हितं सर्पिर्वस्तिकर्म्म च पूजितम् ॥
 निरन्त्रो निशि तत्सर्पिः पीत्वोपरि पयः पिबेत् ।
 मूर्ध्नि वस्तिषु नस्ये च मस्तिस्के परिषेचने ॥
 शतपाकं बलातैलं प्रशस्तञ्चापि भोजने ।
 कण्टकारीमजाक्षीरे पक्त्वा क्षीरेण तेन च ॥
 विपचेत्काकुटवसां कर्णयोस्तत्प्रपूरणम् ।
 तण्डुलीयकमूलानि फलमङ्कोठजन्तथा ॥
 अहिंस्त्राकेन्द्रकामूलं सरलं देवदारुच ।
 लसुनं शृङ्गवेरस्य तथा वंशावलेखनम् ॥
 कल्कैरेषां तथाम्लैश्च पचेत्स्नेहं चतुर्विधम् ।
 वेदनायाः प्रशान्त्यर्थं हितं तत्कर्णपूरणम् ॥
 लसुनार्द्रकशिग्रूणां मुरुङ्गा मूलकस्य च ।
 कदल्याः स्वरसः श्रेष्ठः कदुष्णाः कर्णपूरणे ॥
 शृङ्गवेररसः क्षौद्रं सैन्धवं तैलमेव च ।
 कदुष्णां कर्णयोर्द्वेयमेतद्वा वेदनापहम् ॥
 वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक् ।
 सर्पिः पचेत्तेन कर्णं पूरयेत्कर्णशूलिनः ॥
 महतः पञ्चमूलस्य काण्डमष्टादशाङ्गुलम् ।
 क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ॥
 यत्तैलं च्यवते तेभ्यो हृतेभ्यो भाजनोपरि ।

ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ॥
 कुर्यादेवं भद्रकाष्ठे कुष्ठे काष्ठे च सारले ।
 मतिमान्दीपिकातैलं कर्णशूलनिवर्हणम् ॥
 अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाक्तान् लवणान्वितान् ।
 सन्निदध्यात्सुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ॥
 पुटपाकक्रमस्विन्नान्पीडयेदारसागमात् ।
 सुखोष्णं तद्रसं कर्णे दापयेच्छूलशान्तये ॥
 कपित्थमातुलुङ्गान्मृङ्गेवररसैः शुभैः ।
 सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं तच्छूलविनिवृत्तये ॥
 कर्णं कोष्णेन चुक्रेण पूरयेत्कर्णशूलिनः ।
 समुद्रफेणचूर्णेन रुक्त्या वाय्वबचूर्णदेत् ॥
 अष्टानामिह मूत्राणां मूत्रेणान्यतमेनवा ।
 कोष्णेन पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ॥
 मूत्रेष्वम्लेषु वातघ्ने गण्डे च कथिते भिषक् ।
 पचेच्चतुर्विधं स्नेहं पूरणं तच्च कर्णयोः ॥
 एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नेः पित्तसंयुते ।
 काकोल्यादौ दशक्षीरं तिक्तं चात्र हितं हविः ॥
 क्षीरवृक्षप्रबालेषु मधुके चन्दने तथा ।
 कल्ककाथे परं पक्वं शर्करामधुकैः सरैः ॥
 इङ्गदीसर्षपस्नेहौ सकफे पूरणे हितौ ।
 तित्तीषधानां यूषाश्च स्वेदाश्च कफनाशनाः ॥
 सुरसादौ कृतं तैलं पञ्चमूले महत्पि ।
 मातुलुङ्गरसः शुक्तं लघुनार्द्रकयोरसः ॥

एकैकः परणे पथ्यसौलं तेष्वथवा कृतम् ।
 तीक्ष्णा मूर्ध्नि विरेकाश्च कवलाश्चात्र पूजिताः ॥
 कर्णशूलविधिः कृत्स्नः पित्तघ्नः शोणितारुते ।
 शूलप्रणादवाधिर्यस्त्वेडानान्तु प्रकीर्तितम् ॥
 सामान्यतो विशेषेण वाधिर्ये पूरणं शृणु ।
 गवां मूत्रेण विल्लानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ॥
 सजलञ्च सदुग्धञ्च वाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 सितामधुकविस्त्रीभिः सिद्धं वाजे पयस्यथ ॥
 सिद्धं वा विल्लनिःकाथे शीतीभूतं तदुद्धृतम् ।
 पुनः पचेद्दशक्षीरं सितामधुकचन्दनैः ॥
 विल्लास्यु गांडं तप्तैलं वाधिर्ये कर्णपूरणम् ।
 वक्ष्यते यः प्रतिश्याये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ॥
 वातव्याधिषु यश्चोक्तो विधिः स च हितोभवेत् ।
 कर्णश्चावे पूतिकर्णे तथैव कृमिकर्णके ॥
 समानं कर्म कुर्वीत योगान्वै श्रेषिकानपि ।
 शिरोविरेचनञ्चैव धूपनं पूरणन्तथा ॥
 प्रमार्जनं धावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ।
 राजवृक्षादितोयेन सुरसादिगणेन वा ॥
 कर्णप्रक्षालनं कार्यं चूर्णैरेपाञ्च पूरणम् ।
 चूर्णं पञ्चकषायोत्थं कपित्थरसयोजितं ॥
 कर्णश्चावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ।
 सर्ज्जं त्वक्चूर्णं संयुक्तः कार्पासीफलजो रसः ॥
 योजितो मधुना वापि कर्णश्चावे प्रशस्यते ।

लाक्षासर्ज रसौ वापि चूर्णितौ कर्णपूरणम् ॥
 सशैबलमहाष्टक्षजम्बाम्प्रसवायुतम् ।
 कुलीरक्षौद्रमण्डूकीसिद्धं तैलञ्च पूजितम् ॥
 तिन्दुकान्यभयारोग्रं समङ्गामलकं मधु ।
 पूरणञ्चात्र पथ्यं स्यात्कपित्थरसयोजितम् ॥
 रतमाम्बकपित्थानां मधूकधवशालजम् ।
 पूरणार्थं प्रशंसन्ति तैलं वा तैर्विपाचितम् ॥
 प्रियङ्गुमधुकास्वष्ठाधातकीशीतपर्णिभिः ।
 मञ्जिष्ठालोभ्रलाक्षाभिः कपित्थस्य रसेन वा ॥
 पचेत्तैलं तदास्त्रावमवगृह्णाति पूरणात् ।
 घृष्टं रसाञ्जनं नार्थ्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ॥
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ।
 निर्गुण्डीस्वरसे तैलं सिन्धुधूमरजोगुडः ॥
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ।
 कृमिकर्णकनाशार्थं कृमिघ्नं योजयेद्विधिम् ॥
 वार्त्ताकुधूमश्च हितः सार्पपक्षेह एव च ।
 कृमिघ्नं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ॥
 गुग्गुलुः कर्णदौर्गन्धे धूपनं श्रेष्ठमुच्यते ।
 कर्दनं धूमपानञ्च कवडस्य च धारणम् ॥
 कर्णक्षेडेहितं तैलं सार्पपञ्चैव पूरणम् । ।
 विद्रवधौ वापि कुर्वीत विद्रध्युक्तं चिकित्सितम् ॥
 प्रक्षोद्य धीमांसैलेन स्वेदेन प्रविलाप्य च ।
 शोधयेत्कर्णविट्कन्तु भिषक् सम्यक्कुलाकया ॥

नाडीस्वेदोऽथ वमनं धूमो मूर्ध्वचिरेचनम् ।
 विधिञ्च कफहृत्सर्पः कर्णकण्डूमपोहति ॥
 अथ कर्णप्रतीनाह्ने स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
 ततो विरिक्तशिरसः क्रियां प्राप्तां समाचरेत् ॥
 कर्णपाकस्य भैषज्यं कुर्वात्पित्तविसर्पवत् ।
 कर्णच्छिद्रे वर्त्तमानं कीटं क्लेदमलादिवा ॥
 गृह्णेणापहरेद्धीमानथवापि शलाकया ।
 शेषाणान्तु विकाराणां प्राक्चिकित्सितमीरितम्

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥

अथातो नासागतारोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अपीनसः पूतिनस्य नासापाकस्तथैव च ।
 तथा शोणितपित्तञ्च पूयशोणितमेव च ॥
 क्षवशुर्भ्रं शयुर्दीप्तो नासानाहःपरिखवः ।
 नाशाशोषेण सहिता दशैकाश्चेरिता गदाः ॥
 चत्वार्यर्शांसि चत्वारः शोफाः सप्तार्जुदानि च ।
 प्रतिश्चायाश्च ये पञ्च वक्ष्यन्ते सचिकित्सिताः ॥
 एकत्रिंशन्मितास्ते तु नासारोगाः प्रकीर्त्तिताः ।

आनह्यते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा ॥
 न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन ।
 तच्चानिलश्चेध्मभवं विकारं ब्रूयात्प्रतिश्चायसमानलिङ्गम् ॥
 दोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले संवासितो यस्य समीरणस्तु ।

निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यान्तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥
 घ्राणाश्रितं पित्तमरूषि कुप्याद्यस्त्रिन्विकारे बलवांश्च पाकः ।
 तं नासिकापाकमिति व्यवस्ये द्विल्लोदकोयावपि यत्र दृष्टौ ॥
 चतुर्विधं द्विप्रभवं द्विमार्गं वक्ष्यामि भूयः खलु रक्तपित्तम् ।
 दौर्घैर्विदग्धैरथवापि जन्तोर्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तु ॥
 नासा स्त्रवेत्पूयमसृग्विमिश्रं तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ।
 घ्राणाश्रिते मर्मणि सम्यदुष्टे यस्यानिलो नासिकया निरेति ॥
 कफानुयातो वज्रशः संशब्दस्तं रोगमाहुः क्षवथुं विधिज्ञाः ।
 तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतो वा भावान् कटूनर्कनिरीक्षणाद्वा ॥
 सूत्रादिभिर्वा तरुणास्थिमर्म्माण्युद्घाटिते यः क्षवथुर्निरेति ।
 प्रभ्रश्यते नासिकयैव यच्च सान्द्रोविदग्धो लवणः कफस्तु ॥
 प्राक्सञ्चितो मूर्ध्निच पित्ततप्तं प्रभ्रंशयुं व्याधिसुदाहरन्ति ।
 घ्राणे भृशं दाहसमन्विते तु विनिःसरेद्धूम इवेह वायुः ॥
 नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तोर्व्याधिसु तं दीप्तमुदाहरन्ति ।
 कफाहतो वायुरुदानसञ्ज्ञो यदा स्वमार्गे विगुणः स्थितः स्यात् ॥
 घ्राणं दृणोतीव तदा स रोगो नासाप्रतीनाह इति प्रदिष्टः ।
 अजस्रमच्छं सलिलप्रकाशं यस्याविवर्णं स्ववतीह नासा ॥
 रात्रौ विशेषेण हि तं विकारं नासापरिस्त्रावमिति व्यवस्येत् ।
 घ्राणाश्रिते श्लेष्मणि मारुतेन पित्तेन गाढं परिशोषिते च ॥
 समुच्छ्रसित्यूर्ध्वमधश्च छच्छाद्यस्तस्य नासापरिशोष उक्तः ।
 दौर्घैस्त्रिभिस्रैः पृथगेकशश्चब्रूयात्तथाशांसि तथैव शोफान् ॥
 शालाक्यसिद्धान्तमवेक्ष्य वापि सर्वात्मकं सप्तममर्बुदं तु ।
 रोगः प्रतिष्ठाय इह प्रदिष्टः स वक्ष्यते पञ्चविधः पुरस्तात् ॥

शोफाश्च शोफविज्ञाने नासाग्रोतोव्यवस्थिताः ।
निदानेऽर्शासि निर्दिष्टान्येवं तानि विभावयेत् ॥

तयोविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नासागतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

पूर्वोद्दिष्टे पूतनस्ये च जन्तोः स्नेहस्वेदौ कर्तव्यं असंनञ्च ।
युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघुस्यादुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥
हिङ्गव्योषं वत्सकाख्यं शिवाटी लाक्षा वीजं सौरभं कट्फलञ्च ।
उग्रा कुष्ठं तीक्ष्णगन्धाविडङ्गं श्रेष्ठं नित्यं चावपीडे करञ्जम् ॥
एतैर्द्रव्यैः सार्धपं मूत्रयुक्तं तैलं धीमान्नस्यहेतोः पचेच्च ।
नासापाके पित्तहृत्स्वविधानं कार्यं सर्व्वं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च ॥
हृत्वा रक्तं क्षीरद्वक्षत्वचश्च साज्याः श्लेष्मा योजनीयाश्च श्लेष्माः ।
वक्ष्यामूर्द्ध्वं रक्तपित्तोपशान्तिं नाडीवक्ष्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ॥
वान्ते सम्यक् चावपीडं वदन्ति तीक्ष्णं धूमं शोधनं चात्र नस्यम् ।
क्षेप्य नस्यं मूत्रवैरेचनीयैर्नाद्या चूर्णं क्षवथौ भ्रंशथौ च ॥
कुर्व्यात्स्वेदान्मूर्द्ध्विवातामयघ्नान् स्निग्धान्धूमान् यद्यदन्यद्वितं च ।
दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्व्यात्स्वर्णं स्वादु यच्छीतलञ्च ॥
नासानाहे स्नेहपानं प्रधानं स्निग्धा धूमा मूर्द्ध्ववस्तिश्च नित्यम् ।
वलातैलं सर्व्वथैवोपयोज्यं वातव्याधावन्यदुक्तञ्च यद्यत् ॥
नासास्त्रावे घ्राणतश्चूर्णमुक्तं नाद्या देयं योऽवपीडश्च तीक्ष्णः ।
तीक्ष्णं धूमं देवदार्वग्निकाभ्यां मांसं वाजं युक्तमत्रादिशन्ति ॥
नासाग्रोषे क्षीरसर्पिः प्रधानं सिद्धन्तैलं दाणुकल्पे च नस्ये ।

सर्पिःपानं भोजनं जाङ्गलैश्च स्नेहः स्वेदः स्त्रैहिकश्चापि धूमः॥
शेषान् रोगान् प्राणजान् सन्नियच्छेदुक्तं तेषां यद्यथासम्बिधानम् ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथातः प्रतिश्यायप्रतिषेधं व्याख्यास्यानः ॥

नारीप्रनङ्गः शिरसोऽभितापो धूमो रजः शीतमतिप्रतापः ।
सन्धारणं मूत्रपुरीषयोश्च सद्यः प्रतिश्यायनिदानमुक्तम् ॥
चयङ्गता मूर्ध्नि मारुतादयः पृथक्समस्ताश्च तथैव शोणितम् ।
प्रकोप्यमाना विविधैः प्रकोपणैर्नृणां प्रतिश्यायकरा भवन्ति हि ॥
शिरोगुरुत्वं क्ष्वधोः प्रवर्त्तनं तथाङ्गमदं परिहृष्टरोमता ।
उपद्रवाश्चाप्यपरे पृथग्विधा नृणां प्रतिश्यायपुरःसराः स्मृताः ॥

आनद्धा पिडिता नासा तनुस्त्रावप्रवर्त्तिनी ।
गलताल्लोष्ठशोषश्च निस्तोदः शङ्ख्योल्लथा ॥
स्वरोपघातश्च भवेत्प्रतिश्यायेऽनिलात्मके ।
उष्णः सपीतकः स्रावो घ्राणात् त्रवति पैत्तिके ॥
ऊशोऽतिपाण्डुः सन्तप्तो भवेत्तृष्णाभिपीडितः ।
स धूमं सहसा वङ्क्ति वमतीव च मानवः ॥
कफः कफकृते घ्राणाच्छुक्लः शीतः स्वेन्मुहुः ।
शुक्लावभासः शूनाक्षो भवेद्गुह्यशिरोमुखः ॥
शिरोगलौष्ठतालूनां कण्डूयनमतीव च ।
भूत्वा भूत्वा प्रतीश्यायो योऽकस्माद्विनिवर्त्तते ॥
सम्पक्वो वाप्यपक्वोवा स सर्वप्रभवः स्मृतः । ।

लिङ्गानि चैव सर्वेषां पीनसानां च सर्वजे ॥
 रक्तजे तुप्रतिश्याये रक्तास्त्रावः प्रवर्त्तते ।
 ताम्बाक्षश्च भवेज्जन्तुरोघातप्रपीडितः ॥
 दुर्गन्धोच्छ्वासवदनस्तथा गन्धान्न वेत्ति च ।
 मूर्च्छन्ति चात्र कृमयः श्वेताः कृष्णास्तथाणवः ॥
 कृमिमूर्द्धा विकारेण समानं चास्य लक्षणम् ।
 प्रक्षिद्यति पुनर्नासा पुनश्च परिशुष्यति ॥
 मुज्जरान्छते चापि मुज्ज्विं त्रियते तथा ।
 निश्वासोच्छ्वासदौर्गन्धं तथा गन्धान्न वेत्ति च ॥
 एवं दुष्टप्रतिश्यायं जानीयात्कृच्छसाधनम् ।
 सर्व एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ॥
 कालेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ।
 बाधिर्यमान्धमप्राणं घोरांश्च नयनामयान् ॥

कासाग्निसादशोफांश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥
 नवं प्रतिश्यायमपास्य सर्वं सुपाचरेत्स्पर्धिष एव पानैः ।
 स्वेदैर्विचितैर्विमनैश्च युक्तैः कालोपपन्नैरवपीडनैश्च ॥
 अपच्यमानस्य हि पाचनार्थं स्वेदो हितोऽन्मैरहिमञ्च भोज्यः ।
 निषेध्यमाणं पयसाद्द्रुक्ं वा सम्पाचयेदित्तुविकारयोगैः ॥
 यक्त्वं घनं चाप्यवलम्बमानं शिरोविरेकैरपकर्षयेत्तम् ।
 विरेचनास्यापनधूमपानैरवेक्ष्य दोषान् कबजग्रहैश्च ॥
 निवातशब्दासनचेष्टनानि मूर्ध्नी गुरुणाञ्च तथैव वासः ।
 तीक्ष्णा विरेकाः शिरसः सधूमा रक्तं पलान्नं विजया च खेद्या ॥
 शीताम्बुयोषिच्छिशिरावगाहचिन्तातिरुद्धाशनवेगरोधान् ।

शोकञ्च मद्यानि नवानि चैव विवर्जयेत्पीनसरो गजुष्टः ॥

कृद्यङ्गसादञ्जरगौरवार्त्तमरोचकारत्यतिसारयुक्तम् ।

विलङ्घनैः पाचनदीपनीयैरुपाचरेत्पीनसिनं यथावत् ॥

वज्रद्रवैर्वातकफोपहृष्टं प्रच्छर्दयेत्पीनसिनं वयःस्थम् ।

उपद्रवांश्चापि यथोपदेशं स्वैर्भेषजैर्भोजनसंविधानैः ।

जयेद्विदित्वा हृदुतां गतेषु प्राग्लक्षणेषूक्तमथादिशेच्च ।

वातिके तु प्रतिश्याये पिवेत्सर्पिर्यथाक्रमम् ।

पञ्चभिर्लवणैः सिद्धं प्रथमेन गण्डेन च ॥

नस्यादिषु विधिं कृत्स्नमवेक्षेतादितेरितम् ।

पित्तरक्तोत्थयोः पेयं सर्पिर्म्मधुरकैः शृतम् ॥

परिषेकान्प्रदेहांश्च कुर्यादपिच शीतलान् ।

श्रीसर्ज्जरसपत्तङ्गप्रियङ्गुमधुशर्कराः ॥

द्राक्षामधूलिकागोजीश्रीपर्णीमधुकैस्तथा ।

युज्यन्ते कवलाश्चात्र विरेको मधुरैरपि ॥

धवत्वक्त्रिफलाश्यामातिल्वकैर्मधुकेन च ।

श्रीपर्णीरजनीमिश्रैः क्षीरे दशगुणे पचेत् ॥

तैलं कालोपपन्नं तन्मस्यं स्यादनयोर्हितम् ।

कफजे सर्पिषा स्निग्धं तिलमाषविपक्वया ॥

यवाग्बा वामयेद्वान्तः कफघ्नं क्रममाचरेत् ।

उभे बले दृढत्यौच विडङ्गं सत्रिकण्टकम् ॥

श्वेतामूलं सहां भद्रां वर्षाभूश्चात्र संहरेत् ।

तैलमेभिर्विपक्वन्तु नस्थमस्योपकल्पयेत् ॥

सरलाकिणिहीदारानिकुम्भेङ्गुदिभिः कृताः ।

वर्तयन्मोपयोज्याःस्युर्धूमपाने यथाविधि ॥
 सर्षपीं'सि कटुतिक्तानि तीक्ष्णधूमाः कटूनि च ।
 भेषजान्युपयुक्तानि हन्युः सर्व्वप्रकोपजम् ॥
 रसाञ्जने सातिविषे मुस्तायां भद्रदारुणि ।
 तैलं विपक्वं नस्यार्थे विदध्याञ्चात्र बुद्धिमान् ॥
 मुस्तातेजोवतीपाठाकटफलं कटुका वचा ।
 सर्षपाः पिप्पलीमूलं पिप्पल्यः सैन्धवाग्निकौ ॥
 तुल्यं करञ्जबीजञ्च लवणं भद्रदारु च ।
 एतैः कृतं कषायन्तु कवले संप्रयोजयेत् ॥
 हितं मूर्ध्व विरेकेण तैलमेभिर्व्विपाचितम् ।
 क्षीर मूर्ध्वजले काथ्यं जाङ्गलैश्च पक्षिभिः ।
 पुष्पैर्व्विमिश्रं जलजैर्वातघ्नै रौषधैरपि ॥
 हिमे क्षीरावशिष्टेऽस्मिन् घृतमुत्पाद्य यत्नतः ॥
 सर्व्वगन्धासितानन्ता मधुकं चन्दनं तथा ।
 आवाप्य विपचेद्भूयो दशक्षीरन्तु तद्भृतम् ॥
 नस्यप्रयुक्तमुद्रिक्तान् प्रतिस्थायान् व्यपोहति ।
 यथास्वं दोषशमनैस्तैलं कुर्याच्च यत्नतः ॥
 समूत्रपित्तास्तूद्दिष्टाः क्रियाः क्रमिषु योजयेत् ।
 यापनार्थं कृमिघ्नानि भेषजानि च बुद्धिमान् ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

शिरः रुजति मर्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।

सन्निपातेन रक्तेन क्षेपेण क्रिमिभिस्तथा ॥

सूर्यावर्त्तान्तवाताद्धावभेदकशङ्कैः ।

एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते ॥

यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रानिश्चातिमात्रम् ।

बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः ससमीरणेन ॥

यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा ।

शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात् ॥

शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्ठमयो हिमश्च ।

शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात् ॥

शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति ।

रक्तात्मकः पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च ॥

वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षेपेण ।

क्षयप्रवृत्तः शिरसोऽभितापः कठो भवेदुग्ररजोऽतिमात्रम् ॥

संस्वेदनच्छर्द्दं धूमनस्यैरहृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति ॥

निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्प्रवक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः ॥

घ्राणाच्च गच्छेत्क्षलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः स घोरः ।

सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् ॥

विवृद्धते वांशुमता सहैव सूर्यापटत्तौ विनिवर्त्तते च ।

शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च ॥

तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम् ।

दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां सुरुजां सुतीव्राम् ॥

कुर्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्कदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ।

गण्डस्य पार्श्वेषु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् ॥
 अनन्तवातं तमुदाहरन्ति दोषत्रयोऽयं शिरसो विकारम् ।
 यस्योत्तमाङ्गाद्धर्मतीव जन्तोः सम्भेदतोदम्भमशूलजुष्टम् ॥
 पक्षाहशाह्वाद्यवाप्यकस्मान्तस्याद्धमेदं त्रितयाद्यवस्येत् ।
 शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्घवेगः कृतानुयातः कफपित्तरक्तैः ॥
 रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु ।
 सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं महर्षयो वेदविदः पुराणाः ॥
 व्याधिं वदन्युद्गतमृत्युकल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम् ॥

षड्विंशोऽध्यायः ॥

अथातः शिरोरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 वातव्याधिविधिः कार्यः शिरोरोगेऽनिलात्मके ।
 पयोऽनुपानं सेवेत घृतं तैलमथापि वा ॥
 सुद्धान् कुलत्पान्माषांश्च खादेच्च निशि केवलान् ॥
 कटूणांश्च ससर्पिष्कानुषां चानु पयः पिबेत् ।
 पिबेद्वा पयसा तैलं तत्कल्कं वापि मानवः ॥
 वातघ्नसिद्धैः क्षीरैश्च सुखोष्णैः सेकमादिशेत् ।
 तत्सिद्धैः पायसैर्वापि सुखोष्णैर्ह्यपयेच्छिरः ॥
 स्विन्नैर्वा मत्स्यपिशितैः कृशरैर्वा ससैन्धवैः ।
 चन्दनोत्पलकुष्ठैर्वा सुशुक्लैर्भगधायुतैः ॥
 स्निग्धस्य तैलं नस्यं स्यात्कुलीररससाधितम् ।
 वरुणादौ गणेषु क्षीरमर्द्धोदकं पचेत् ॥

क्षीरशेषञ्च तन्मथ्यं शीतं सारमुपाहरेत् ।
 ततो मधुरकैः सिद्धं नस्ये तत्पूजितं हविः ॥
 तस्मिन्विपक्वे क्षीरे च पेयं सर्पिः सशर्करम् ।
 धूमश्चास्य यथाकालं स्त्रैश्चिकं योजयेद्भिषक् ॥
 पानाभ्यञ्जननस्येषु वस्त्रिकर्माणि सेचने ।
 विदध्या तैष्टुतं धीमान् बलातैलमद्यापि वा ॥
 भोजयेच्च रसैः स्निग्धैः पयोभिर्वा सुसंस्कृतैः ।
 पित्तरक्तसमुत्थानौ शिरोरोगौ निवारयेत् ॥
 शिरोलेपैः ससर्पिष्कैः परीषेकैश्च शीतलैः ।
 क्षीरेक्षुरसधान्यान्तमस्तुक्षौद्रसिताजलैः ॥
 नलवञ्जुलकल्हारचन्दनोत्पलपद्मकैः ।
 शङ्कुशैवल्यध्याह्नमुस्तान्मोरुहसंयुतैः ॥
 शिरःप्रलेपः सष्टतैर्वैसर्प्यैश्च तथाविधैः ।
 मधुरैश्च सुखालेपैर्नस्यकर्मभिरेव च ॥
 आस्थापनैर्विरेकैश्च पथ्यैश्च स्नेहवस्त्रिभिः ।
 क्षीरसर्पिर्हितं नस्यं वसा वा जाङ्गला शुभा ॥
 उत्पलादिविपक्वेन क्षीरेणास्थापनं हितम् ।
 भोजनं जाङ्गलरसैः सर्पिषा चालुवासनम् ॥
 मधुरैः क्षीरसर्पिस्तु स्नेहने च सशर्करम् ।
 पित्तरक्तघ्नमुद्दिष्टं यच्चान्यदपि तद्वितम् ॥
 कफोत्थितं शिरोरोगं जयेत्कफनिवारणैः ।
 शिरोविरेकैर्वमनैस्तीक्ष्णैर्गण्डूषधारणैः ॥
 अच्छच्च पाययेत्सर्पिः स्वेदयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ।

शिरोमधुकसारेण स्निग्धञ्चापि विरेचयेत् ॥
 इङ्गदस्य त्वचा वापि मेषमृङ्गा च वा भिषक् ।
 आभ्यामेव कृता वर्त्तीधूँसपाने प्रयोजयेत् ॥
 घ्न्यं कट्फलचूर्णञ्च कवलाञ्च कफापहाः ।
 शरलाकुष्ठशार्ङ्गष्टादेवकाष्ठैः सरोहिषैः ॥
 क्षारपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैर्लेपयेच्छिरः ।
 यवषष्टिकयोश्चान्नं व्योषक्षारसमायुतम् ॥
 पटोलमुद्गकौलथैर्मात्रावङ्गोजयेद्रसैः ।
 शिरोरोगे त्विदोषोत्थे त्विदोषघ्नो विधिर्हितः ॥
 सर्पिःपानं विशेषेण पुराणं वा दिशन्ति हि ।
 क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो वृंहणो विधिः ॥
 पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नमधुरै शृतम् ।
 क्षयकासापहं चात्र सर्पिः पथ्यतमं विदुः ॥
 कृमिभिर्भक्ष्यमाणस्य वक्ष्यन्ते शिरसः क्रियाः ।
 नस्यं हि शोणितं दद्यात्तेन मूर्च्छन्ति जन्तवः ॥
 मत्ताः शोणितगन्धेन समायान्ति यतस्ततः ।
 तेषां निर्हरणं कार्यं ततो मूर्द्धा विरेचनैः ॥
 ह्रस्वशिशुकवीजैर्वा कांस्यनीलीसमायुतैः ।
 कृमिघ्नैरवपीडैश्च मूत्रपिष्टैरुपाचरेत् ॥
 पूतिमत्स्ययुतान् धूमान् कृमिघ्नाञ्चप्रयोजयेत् ।
 भोजनानि कृमिघ्नानि पानानि विविधानि च ॥
 सूर्यावर्त्ते विघातव्यं नस्यकर्मादिभेषजम् ।
 भोजनं जाङ्गलप्रायं क्षीरान्नविकृतैर्घृतम् ॥

तयार्द्धभेदके व्याधौ प्राप्तमन्यच्च यद्वेत् ।

शिरीषमूलकफलैरवपीडोऽनयोर्हितः ॥

वंशमूलककर्पूरैरवपीडं प्रयोजयेत् ।

अवपीडो हितश्चात्र वचाभागविकायुतः ॥

मधुकेलावपीडो वा मधुना सह संयुतः ।

मनःशीलावपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ॥

तेपामन्ते हितं नस्यं सर्पिर्म्मधुरसाम्बितम् ।

सारिवोत्पलकुष्ठानि मधुकं चान्द्रेषितम् ॥

सर्पिस्तैलयुतो लेपो द्वयोरपि सुखावहः ।

एष एव प्रयोक्तव्यः शिरोरोगे कलात्मके ॥

अनन्तवाते कर्त्तव्यः सूर्यावर्त्तेरितो विधिः ।

सिराश्वधश्च कर्त्तव्योऽनन्तवातप्रशान्तये ॥

आहारश्च विधातव्यो वातपित्तविनाशनः ।

मधुमस्तकसंयावष्टुतपूरैश्च भोजनैः ॥

क्षीरसर्पिः प्रशंसन्ति नस्ये पाने च शङ्खके ।

जाङ्गलानां रसैः स्निग्धैराहारश्चात्र शस्यते ॥

शतावरौ तिलान्क्षणाद्मधुकं नीलमुत्पलम् ।

दूर्वा पुनर्नवाञ्चैव लेपे साधवचारयेत् ॥

महासुगन्धामथ वा पालिन्दीञ्चान्द्रेषिताम् ।

शीतांश्चात्र परीषेकान् प्रदेहानत्र योजयेत् ॥

अवपीडश्च देयोऽत्र सूर्यावर्त्तनिवारणः ।

अभिक्षयकृतौ हित्वा शिरोरोगेषु बुद्धिमान् ॥

मधुतैलसमायुक्तैः शिरांस्थितिबिरेचयेत् ।

पञ्चात्सर्षपतैलेन ततो नस्यं प्रयोजयेत् ॥

नचेच्छान्तिं व्रजत्येवं स्निग्धस्निग्धांस्ततो भिषक् ॥

पञ्चादुपाचरेत्सम्यक् सिराणामथ मोक्षणैः ॥

षट्सप्ततिर्नेत्ररोगा दशाष्टादश कर्णजाः ।

एकत्रिंशद्वाणगताः शिरस्येकादशेह तु ॥

इति विस्तरतो दृष्टाः सलक्षणचिकित्सिताः ।

संहितायामभिहिताः सप्तषष्टिर्मुखामयाः ॥

एतावन्तो यथास्थूलमुत्तमाङ्गगता गदाः ।

अस्मिन् शास्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः ॥

इति सुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुत उत्तरतन्त्रे
शालाक्यतन्त्रं समाप्तम् ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथातो नवग्रहाकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

बालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चाप्यनन्तरम् ।

उत्पत्तिं कारणञ्चैव सुश्रुतैकमनाः शृणु ॥

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ॥

शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥

पूतना शीतनामा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमो नेगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥

धात्रीमातुः प्राक्प्रदिष्टापचारा

च्यौचभ्रष्टान्मङ्गलाचारहीनान् ।

तस्मान् हृष्टांस्तर्ज्जितान्क्रन्दितान्वा
 पूजाहेतोर्हिंस्युरेते कुमारान् ॥
 ऐश्वर्यस्यास्ते न शक्या विशन्तो
 देहं द्रष्टुं मानुषैर्विश्वरूपाः ।
 आप्तं वाक्यं तत्समीक्ष्याभिधास्ये
 लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥
 भूनाक्षः क्षतजसर्गान्धकः स्तनद्वि
 द्वकास्यो हतचलितैकपक्ष्मनेत्रः ।
 उद्विग्नः सुलुप्तितचक्षुरल्परोदी
 स्कन्दार्तो भवति च गाढमुष्टिवर्चाः ॥
 निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्ससंज्ञः
 संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव ।
 विरामूत्रे सृजति विनद्य जृम्भमानः
 फेणञ्च ग्रसृजति तत्सखाभिपन्नः ॥
 स्वस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धिः
 संस्त्राविव्रणपरिपीडितः समन्तात् ।
 स्फोटैश्च प्रतततनुः सदाहपाकै
 र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥
 रक्तास्यो हरितमलोऽतिपाण्डुदेहः
 श्यावो वा ज्वरमुखपाकवेदनार्तः ।
 रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं
 षट्पूनाति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः ॥
 स्वस्ताङ्गः स्वपिति सुखं दिवा न रात्रौ

विद्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धिः ।

• कर्दार्त्तो हृषिततनूरुहः कुमार
सृष्णालुर्भवति च पूतनागृहीतः ॥

यो हेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्का
कर्दोभिर्ज्वरसहिताभिरद्व्यमानः ।
दुर्ज्वर्यः सततसधःशयोऽन्धगन्धि
स्तं ब्रूयुर्भिवजोऽन्धपूतनार्त्तम् ॥

एद्विद्वनो भृशमतिवेपते प्रकृष्टात्
संलीनः स्वपिति च यस्य चान्द्रकूजः ।
विस्त्राङ्गो भृशमतिसार्यते च यस्तं
जानीयाद्भिषगिह शीतपूतनार्त्तम् ॥

क्लानाङ्गः सुरुचिरपाणिपादवक्त्रो
वङ्गाशीकलुषसिराष्टतोदरो यः ।
सोद्वेगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः
स ज्ञेयः शिशुरथ वक्ष्यमण्डिकार्त्तः ॥
यः फेणं वमति विनश्यते च मध्ये
सोद्वेगं विलपति चोर्द्ध्वमीक्षमाणः ।
ज्वर्येत प्रततमथो वसासगन्धि
र्निःसंज्ञो भवति हि नैगमेपजुष्टः ॥

प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेपी मुह्यते चाविशन्मुहः ।
तं बालं नचिराद्भन्ति ग्रहः सम्पूर्णलक्षणः ॥
विपरीतमतःसाध्यं विक्रिमेदचिरार्दितम् ।
गृहे पुराणहविश्राभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ॥

सर्पपान् प्रकिरेत्तेषां तैलैर्दीपञ्च कारयेत् ।
 सदासन्निहितञ्चापि जुहुयाद्व्यवाहनम् ॥
 सर्वगन्धौषधीवीजैर्गन्धमाल्यैरलङ्कृतम् ।
 अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति संस्मरन् ॥
 नमः स्कन्दाय देवाय ग्रहाधिपतये नमः ।
 शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥
 जिरुजो निर्विकारश्च शिशुर्नो जायतां ध्रुवम् ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दग्रहप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 स्कन्दग्रहोपहृष्टानां कुमारणाञ्च शस्यते ।
 वानघ्नद्रुमपत्राणां निःकायः परिषेचने ॥
 तेषां मूलेषु सिद्धञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 सर्वगन्धसुरामण्डनैर्यर्वावापमिष्यते ॥
 देवदारुणि रास्तायां मधुरेषु द्रुमेषु च ।
 सिद्धं सर्पिश्च सत्तीरं पाजमसौ प्रयोजयेत् ॥
 सर्पपाः सर्पनिर्म्मोको वचा काकादनी घृतम् ।
 उष्ट्राजाविगवाञ्चैव रोमाण्डुङ्गपनं शिशोः ॥
 सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विलस्य कण्टकान्
 ऋगादन्याश्च मूलानि ग्रथितान्येव धारयेत् ॥

रक्तानिमाल्यानि तथा पताका रक्ताश्च गन्धा विविधाश्च भक्ष्याः ।
 वण्टा च देवाय बलिर्निवेद्यः सकुक्कुटः स्कन्दगृहे हिताय ॥

स्नानं विरावं निशि चत्वरेषु कुर्यात्पुनः शालियवैर्न वैस्त् ।

अङ्घ्रिषु गायत्र्यभिभन्विताभिः प्रज्वालनं चाहुतिभिश्च वङ्गेः॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ।

अहन्यहनि कर्त्तव्या या भिषग्भिरतन्द्रितैः ॥

तपसां तेजसां चैव यशसां वपुषां तथा ।

निधनं योऽव्ययो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।

देवसेनारिपुहरः पातु त्वां भगवान् गुहः ॥

देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।

गङ्गोमालक्तिकानाञ्च स ते शर्म्म प्रदच्छतु ॥

रक्तमाल्याम्बरः श्रीमान् रक्तचन्दनभूषितः ।

रक्तदिव्यवपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चसूदनः ॥

एकोनविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्कन्दापस्मारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

विष्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो गणः ।

परिषेके प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥

सर्वं गन्धविपक्वान्तु तैलमभ्यञ्जने हितम् ।

क्षीरवृक्षकषाये च काकोल्यादौ गणे तथा ॥

विपक्तव्यं हृते वापि पानीयं पयसान्वितं ।

उन्मादनं वचाहिङ्गयुक्तं स्कन्दग्रहे हितम् ॥

गृध्रोन्मूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखा हृतम् ।

वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्मुहुःपनेऽपि च ॥
 अजन्तां कुक्कुटीं विष्णीं मर्कटीञ्चापि धारयेत् ।
 पक्षापक्वानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ॥
 भूतोदनो निवेद्यश्च स्कन्दापस्मारिणोऽवटे ।
 चतुःपये च कर्त्तव्यं स्नानमस्य यथात्मना ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य ददितः सखा ।
 विशाखसंज्ञश्च शिशोः शिवोऽस्तु विकृताननः ॥

—
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शकुनीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 शकुन्यभिपरीतस्य कार्य्यो वैद्येन जानता ।
 वेतसास्त्रकपित्यानां निःक्वाथः परिषेचने ॥
 कषायमधुरैस्तैलं कार्य्यमभ्यञ्जने शिशोः ।
 मधुकोशीरह्नीवेरसारिवोत्पलपद्मकैः ॥
 रोध्रप्रियङ्गुमञ्जिष्ठागैरिक्तैः प्रदिहेच्छिग्रुम् ।
 व्रणेषूक्तानि चूर्णानि पथ्यानि विविधानि च ॥
 स्कन्दग्रहे धूपनानि तानीहापि प्रदोजयेत् ।
 शतावरीमृगैर्ध्वानागदन्तीनिदिग्धिकाः ॥
 लक्ष्मणां सहदेवाञ्च वृहतीञ्चापि धारयेत् ।
 तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःशिला ॥
 बलिरेष करञ्जेषु निवेद्यो नियतात्मना ।
 निकुञ्जे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ॥

स्कन्दग्रहोपशमनं घृतं तच्चेह पूजितम् ।
 कुर्व्याच्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः ॥
 अन्तरीक्षचरा देवी सर्वालङ्कारभूषिता ।
 अधोमुखी तीक्ष्णतुण्डा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
 दुर्दृशना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वररा ।
 लम्बोदरी शङ्खकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥

एकविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रेवतीप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 अश्वगन्धजगृङ्गी च सारिवा सप्तुनर्न्वा ।
 सहे विदरी च तथा कषायाः सेचने हिताः ॥
 तैलमभ्यञ्जने कार्यं कुष्ठे सर्जरथेऽपि वा ॥
 धवाश्लक्षणेऽकुभधातकीतिन्दुकीषु च ।
 काकोल्यादिगणे चैव पानीयं सर्पि रिरिष्यते ॥
 कुतल्याः शङ्खचूर्णञ्च प्रदेहाः सर्वगन्धिकाः ।
 गृध्रोल्कपूरीषाणि यवा द्रवफलो वृतम् ॥
 सन्ध्ययोरुभयोः कार्यमेतदुद्धूपनं शिशोः ।
 वरुणारिष्टकमयं रुचकं सैन्दुकं तथा ॥
 सततं धारयेच्चापि कृतं वा पौलजीविकम् ।
 शुक्लाः सुमनसो लाजाः पथःशाल्योदनं तथा ॥
 बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना ।
 सङ्गमे च भिषक्स्नातुं कुर्व्याद्वात्रीकुमारयोः ॥

नानावस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।
 चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥
 लम्बा कराला विनता तथैव वज्रपुत्रिका ।
 रेवती सततं माता सा ते देवीं प्रसीदतु ॥

— — —

द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 कपोतवङ्काऽरलुको वरुणः पारिभद्रकः ।
 आस्फोता चैव योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
 वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिलाः ।
 कुष्ठं सर्जं रसश्चैव तैलार्थं वर्गं द्रव्यते ॥
 हितं घृतं तुग्माक्षीर्थां सिद्धं मधुरकेषु च ।
 कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
 देवदारुवचाहिङ्गकुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
 एलाहरेणवश्चापि योज्या उड्डूपने सदा ॥
 गन्धनाकुलिकुम्भीकामज्जानो वदरस्य च ।
 कर्कटास्थि घृतञ्चैव धूपनं सर्षपैः सह ॥
 काकादनीं चित्रफलां विष्णीं गुञ्जाञ्च धारयेत् ।
 मत्स्यौदनञ्च कुर्वीत कशरां पललं तथा ॥
 शरावसम्पुटे कृत्वा बलिं शून्यगृहे हरेत् ॥
 उच्छिष्टेनाभिषेकेण शिरसि स्नानमिष्यते ।
 पूज्या च पूतना देवी बलिभिः सोपचारकैः ।

मलिनाम्बरसंवीता मलिना रुक्षमूर्द्धजा ॥
 शून्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।
 दुर्दर्शना सुदुर्गन्धा कराला मेघकालिका ॥
 भिन्नागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥

तयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽन्धपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 तित्तकद्रुमपत्राणां कार्यः कायोऽवसेचने ।
 सुरासौवीरकं कुष्ठं हरितालं मनः शिला ॥
 तथा सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थमुपदिश्यते ॥
 पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ॥
 शालपर्णी वृहत्थी च घृतार्थमुपदिश्यते ।
 सर्व्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रेष्वक्ष्णोश्च शीतलैः ॥
 पुरीषं कौकुटं केशांश्चर्मं सर्प्यत्वचन्तथा ।
 जीर्णाश्च भिक्षुसङ्घाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥
 कुकुटीं मर्कटीं शिम्बीमनन्ताच्चापि धारयेत् ।
 मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुःपथे ॥
 निवेद्यमन्तश्च गृहे शिशोरक्षानिमित्ततः ।
 शिशोश्च स्नपनं कुर्यात्सर्व्वगन्धादिकैः शुभैः ॥
 कराला पिङ्गला मुरण्डा कषायाम्बरवासिनी ।
 देवी बालमिमं प्रीता संरक्षत्वन्धपूतना ॥

चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शीतपूतनाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 कपित्थं सुवह्नां विस्मीन्तया विल्लं प्रचीबलम् ।
 नन्दीं भल्लातकीञ्चापि परिषेके प्रयोजयेत् ।
 वस्तमूत्रं गवां मूत्रं सुस्तञ्च सुरदारु च ॥
 कुष्ठञ्च सर्वगन्धाञ्च तैलार्थमवचारयेत् ।
 रोहिणीसर्ज्जं खदिरपलाशककुभत्वचः ॥
 निःक्राथ्य तस्मिन्निःक्राथे सक्षीरं विपचेदुष्टतम् ॥
 गृध्रोल्कपुुरीषाणि वस्तगन्धामहेस्त्वचः ॥
 निम्बपत्राणि मधुकं धूपनार्थं प्रयोजयेत् ।
 धारयेदपि लम्बाञ्च गुञ्जां काकादनीं तथा ॥
 नद्यां मुङ्गशतैश्चान्नैस्तर्पयेच्छीतपूतनाम् ।
 देव्यै देयश्चोपहारो वारुणीरुधिरं तथा ।
 जलाशयान्ते बालस्य स्नपनं चोपदिश्यते ॥
 मुङ्गौदनाशना देवी सुराशोणितपायिनी ।
 जलाशयालया देवी पातु त्वां शीतपूतना ॥

पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो मुखमण्डिकाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 कपित्थविल्वतर्क्षारीवांशीगन्धर्बहस्तकाः ।
 कुबेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिषेचने ॥
 स्वरसैर्भङ्गवृक्षाणां तथाजहरिगन्धयोः ।

तैलं वसाञ्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जने शिशोः ॥
 मधुलिकायां पयसि लुगाक्षीर्यार्द्राणे तथा ।
 मधुरे पद्ममूले च कनीयसि घृतं पचेत् ॥
 वचासर्ज्जरसः कुष्ठं सर्पिश्चोद्धूपने हितम् ।
 धारयेदपि जिह्वाश्च चाषचीरल्लिम्प्य जाः ॥
 वर्णकं चूर्णकं माल्यमञ्जनं पारदं तथा ।
 मनःशिलाश्चोपहरेद्गोष्ठमथ्ये बलिं तथा ॥
 पायसं सपुरोडासं बल्यर्थमुपहारयेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिश्च तत्रैव स्नपनं हितम् ॥
 अलङ्कृता रूपवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमण्डिका ॥

षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो नैगमेषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 विल्लाग्निमन्यपूतीकाः कार्थ्याः स्युः परिषेचने ।
 सुरासौवीरधान्याम्बुः परिषेकश्च शस्यते ॥
 प्रियङ्गुसरलानन्ताशतपुष्पाकुटन्तैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रैर्दधिमस्वस्नकाञ्जिकैः ॥
 पद्ममूलहयकाये क्षीरे मधुरकेषु च ।
 पचेद्भृतञ्च मेधावीखर्ज्जूरीमस्तकेऽपि च ॥
 वचां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां वापि धारयेत् ।
 उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥

सिद्धार्थकवचाहिङ्गकुष्ठञ्चैवाक्षतैः सह ।
 भस्मातकाजमोदाश्च हितमुद्धूपनं शिशोः ॥
 मर्कटोलूकगटप्राणां पुरीषाणि नवग्रहे ।
 धूपः सुप्ते जने कार्थ्यौ बालस्य हितमिच्छता ॥
 तिलतण्डूलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ।
 कुमारपितृमेषाय वृक्षमूले निवेदयेत् ॥
 अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्नपनं चोपदिश्यते ।
 बलिं न्यग्रोधवृक्षेषु तिथौ षष्ठ्यां निवेदयेत् ॥
 अजाननश्चलाक्षिभूः कामरूपी महायशः ॥
 बालं पालयिता देवो नैगमेषोऽभिरक्षतु ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथातोऽग्रहोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 नव स्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां य इमे ग्रहाः ।
 श्रीमन्तो दिव्यवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥
 एते गुह्यस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमाग्निशूलिभिः ।
 सृष्टाः शरवनस्थस्य रक्षितस्यात्मतेजसा ॥
 स्त्रीविग्रहा ग्रहा ये तु नानारूपा मयेरिताः ।
 गङ्गोमाकृत्तिकानाञ्च ते भागा राजसा मताः ॥
 नैगमेषस्तु पार्वत्या सृष्टो मेषाननो ग्रहः ।
 कुमारधारी देवस्य गुह्यस्यात्मसमः सखा ॥
 स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः सोऽग्निनाग्निसमद्युतिः ।
 स च स्कन्दसखा नाम विशाख इति चोच्यते ॥

स्कन्दः हृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।
 विभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः ॥
 बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।
 मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते ॥
 कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपण्डिताः ।
 गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥
 ततो भगवति स्कन्दे सुरसेनापतौ कृते ।
 उपतस्थुर्ग्रहाः सर्वे दीप्तशक्तिधरं गुहम् ॥
 ऊचुः प्राञ्जलयश्चैनं वृत्तिं नः संविधत्स्व वै ।
 तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥
 ततो ग्रहास्तानुवाच भगवान् भगनेतद्धत् ।
 तिर्यग्योनिं मानुषञ्च दैवञ्च त्रितयं जगत् ॥
 परस्पररोपकारेण वर्त्तते धार्यतेऽपि च ।
 देवा मनुष्यान् प्रीणन्ति तैर्यग्योनींस्तथैव च ॥
 वर्त्तमानैर्यथा कालं शीतवर्षोष्णमारुतैः ।
 इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतार्दभिः ॥
 नराः सम्यक् प्रयुक्तैश्च प्रीणन्ति त्रिदिवेश्वरान् ।
 भागधेयं विभक्तञ्च शेषं किञ्चिन्न विद्यते ॥
 तद्युष्माकं शुभा वृत्तिर्बालेष्वेव भविष्यति ।
 कुलेषु येषु नेज्यन्ते देवाः पितर एव च ॥
 ब्राह्मणाः साधवश्चैव गुरवोऽतिथयस्तथा ।
 निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपभोजिषु ॥
 उच्छन्नबलिभिर्क्षेत्रेषु भिन्नकांस्थोपभोजिषु ।

गृहेषु तेषु ये बालास्तान् गृह्णीध्वमशङ्किताः ॥
 तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ।
 एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् गृह्णन्ति चाप्यतः ॥
 ग्रहोपहृष्टा बालास्तु दुश्चिकित्स्यतमा मताः ।
 वैकल्यं मरणं चाशु भ्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् ॥
 स्कन्दग्रहोऽत्यग्रतमः सर्वेष्वेव यतः स्मृतः ।
 अन्योवा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥

अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो योनिव्यापत्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवते ।
 रूक्षदुर्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥
 स दुष्टो योनिमासाद्य योनिरोगाय कल्पते ।
 तयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणैः तु
 विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे ।
 मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ॥
 जायन्ते बीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः शृणु ।
 उदावर्त्ता तथा बन्धा विस्तृता च परिस्तृता ।
 वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरक्षरा ।
 वामिनी स्त्रिंशती चापि पुच्छघ्नीपित्तला च या ॥
 अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिकी चरणाद्वयम् ।
 श्लैष्मिका सकफा ज्ञेया षण्डी च फलिनी तथा ॥
 महती सूचिवक्त्रा च सर्वजेति त्रिदोषजा ।

सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति ॥

बन्ध्यां नष्टार्त्तं वा विद्याद्विभुतां नित्यवेदनाम् ।

परिभृतायां भवति ग्राम्यधर्मे रजा भृशम् ॥

वातला कर्कशा स्त्वया शूलनिस्तोदपीडिता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ।

सदाहं प्रकीरत्यस्त्रं यस्याः सा लोहितक्षरा ।

सवातमुद्गिरेद्वीजं वाभिनी रजमायुतम् ॥

प्रस्रंसिनी स्पन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूश्च या ।

स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्तघ्नी रक्तसंस्त्रवात् ॥

अत्यथं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।

चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥

अत्यानन्दा न सन्तोषं ग्राम्यधर्मेण गच्छति ।

कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्माहग्भ्यान्तु जायते ॥

मैथुनाचरणात्पूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।

बहुशश्चातिचरणादन्या वीजं न विन्दति ॥

श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ॥

अनार्त्तवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।

अतिकायगृहीतायास्तृणयाः फलिनी भवेत् ॥

विट्तातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसंघृता ।

सर्वलिङ्गसमुत्थाना सर्वदोषप्रकोपजा ॥

चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गोच्छ्रितिर्भवेत् ।

पञ्चासाध्या भवन्तीमा योनयः सर्वदोषजाः ॥

प्रतिदोषन्तु साध्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
 दद्यादुत्तरवस्तींश्च विशेषेण यथोदितान् ॥
 कर्कशां शीतलां स्रव्यामपस्पर्शाञ्च मैथुने ।
 कुम्भीस्त्रेदैरुपचरेत्स्नानूपौदकसंयुतैः ॥
 मधुरौषधसंयुक्तान् वेद्यवारांश्च योनिषु ।
 निक्षिपेद्द्वारयेच्चापि पिचुन्तैलमतन्द्रितः ॥
 धावनानि च पथ्यानि कुर्वीतापूरणानि च ।
 ओषधोषान्वितासूक्तं कुर्व्याच्छीतं विधिं भिषक् ।
 दुर्गन्धां पिच्छिलां चापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ॥
 पूरयेद्राजहृत्तादिकषायैश्चापि धावनम् ॥
 योन्यान्तु पूयस्त्राविन्यां शोधनद्रव्यसंभृतैः ।
 सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैरापूरणं हितम् ॥
 वृहतीफलकल्कस्य द्विहरिद्रायुतस्य च ।
 कण्डू मतीमपस्पर्शां पूरयेद्भूपयेत्तथा ॥
 वर्त्तिं प्रदद्यात्कर्णिन्यां शोधनद्रव्यसंभृताम् ।
 प्रस्त्रंसिनीं वृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्तां प्रवेशयेत् ॥
 पिधाय वेश्वारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
 प्रतिदोषं विदध्याच्च सुरारिष्टासवान्भिषक् ॥
 प्रातःप्रातर्निषेवेत रसोनादुद्धृतं रसम् ।
 क्षीरमांसरसप्रायमाहारं विदधीत च ॥
 शुक्रार्त्तवादयो दोषाः स्वनरोगाश्च कीर्त्तिताः ।
 क्लौव्योत्थानानि मूढस्य गर्भस्य विधिरेव च ॥
 गर्भिणीप्रतिरोगेषु चिकित्सा चाप्युदाहृता ।

तां सर्वथा प्रशुञ्जीत योनिव्यापत्सु बुद्धिमान् ॥

अपप्रजातारोगांच चिकित्से दुत्तराङ्घ्रिषक् ।

इति सुश्रुताचार्यविरचित आयुर्वेदशास्त्रे सुश्रुतउत्तर-
तन्त्रे कौमारभृत्यं समाप्तम् ॥

एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो ज्वरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

येनाद्यतमपां मध्यादुद्धृतं पूर्वं जन्मनि ।

यतोऽमरत्वं सम्प्राप्तास्त्रिदशास्त्रिदिवे श्वरात् ॥

शिष्यास्तं देवमासीनं पप्रच्छुः सुश्रुतादयः ।

व्रणस्योपद्रवाः प्रोक्ताः व्रणिनामप्यतः परम् ॥

समासाद्यासतश्चैव ब्रूहि नो भिषजांवर ।

उपद्रवेण जुष्टस्तु व्रणः कृच्छ्रेण सिध्यति ॥

उपद्रवास्तु व्रणिनः कृच्छ्रसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ।

प्रक्षीणबलमांसस्य दोषधातुपरिचयात् ॥

तस्मादुपद्रवान्कृत्स्नान् ब्रूहि नः सचिकित्सितान् ।

सर्वं कायचिकित्सासु ये दृष्टाः परमर्षिभिः ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा प्राब्रवीद्भिषजांवरः ।

ज्वरमादौ प्रवक्ष्यामि सरोगानीकराट् स्मृतः ॥

रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ।

तैस्तैर्नामभिरित्येषां सत्वानां परिकीर्त्त्यते ॥

जन्मादौ निधने चैव प्रायो विशति देहिनः ।

अतः सर्वविकाराणामयं राजा प्रकीर्त्तितः ॥

ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् ।
 कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि ॥
 पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते ।
 तस्मान्ते देवभागेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् ॥
 शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तैर्युग्योना ज्वरार्दिताः ।
 स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ॥
 विकारा युगपद्यस्मिन्ज्वरः स परिकीर्तितः ।
 दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च ॥
 अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः ।
 दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः ॥
 व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि ।
 दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयसुष्मणा ॥
 संहिता समागत्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् ।
 स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य ऊताशनम् ॥
 निरस्य वह्निरुष्माणं पक्तिस्थानाञ्च केवलम् ।
 शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् ॥
 जनयन्त्यथ वृद्धिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु ।
 मिथ्यातिशुक्तरपि च स्नेहाद्यैः कर्मभिर्नृणाम् ॥
 विविधादभिघाताञ्च रोगोत्थानात्प्रपाकतः ।
 अमात् क्षयादजीर्णाञ्च विषात् सात्मर्त्तु पथ्यंयात् ॥
 ओषधीषुष्यगन्धाञ्च शोकान्नक्षतपीडनात् ।
 अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिश्चक्षुष्या ॥
 स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।

स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्तते ॥
 तैर्ज्वैर्गवद्भिर्बुद्ध्या समुद्भान्तैर्विमार्गगैः ।
 विक्षिप्यमानोऽन्तरग्निर्भवत्याशु वह्निश्चरः ॥
 रुणद्धि चाप्यपान्धातुं यस्मान्तस्माज्ज्वरातुरः ।
 भवत्यत्युष्णगात्रश्च नच स्विद्यति सर्व्वशः ॥
 अमोऽरतिर्विर्वर्णत्वं वैरस्यं नयनश्लवः ।
 इच्छादोषौ मुञ्जश्चापि शीतवातातपादिषु ॥
 जृम्भाङ्गमर्दौ गुरुता रोमहर्षोऽर्वाचस्तमः ।
 अग्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे ॥
 सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
 पित्तान्नयनयोर्द्वाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ॥
 सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे ।
 द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संहृष्टं द्वन्द्वजं विदुः ॥
 वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठमुखशोषणम् ।
 निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च ॥
 शिरोहृङ्गावरुग्वक्त्रवैरस्यं बहुविट्कता ।
 जृम्भाभ्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे ॥
 वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः ।
 कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते ॥
 प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा ।
 पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ॥
 गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता ।
 खोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता ॥

नात्युष्णगात्रताच्छर्दिरङ्गसादोऽविपाकता ।
 प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽल्पोश्च शुक्लता ॥
 निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गतारुचिः ।
 तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा ॥
 पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता ।
 रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः ।
 निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ ।
 प्रलापः स्रोतसाम्पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः ॥
 स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात्सृतिः ।
 सर्वजं सर्वलिङ्गानि विशेषञ्चात्र मे शृणु ॥
 नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः ।
 खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः ॥
 सास्त्रनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः ।
 श्वसन् निपतितः शीते प्रलापोपद्रवायुतः ॥
 तमभिन्याममित्याहुर्हृतौजसमथापरे ।
 सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः ॥
 निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हृतौजसम् ।
 संन्यस्तगात्रं संन्यासं विद्यात्सर्व्वात्मके ज्वरे ॥
 ओजो विस्त्रंसते यस्य पित्तानि जलमुच्छ्रयात् ॥
 स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः ।
 अपि जाग्रत्स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् ॥
 हंहृष्टरोमा स्त्र ताङ्गो मन्दमन्तापवेदनः ।
 ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात्कुशलो भिषक् ॥

सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा ।
 पुनर्वोरतरो भूत्वा प्रथमं याति हन्ति वा ॥
 द्विदोषोऽष्टायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः ।
 जृम्भाधानमदोत्कम्पपर्व्वभेदपरिचयाः ॥
 तट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके ।
 शूलकासकफोत्क्ष्णेशशीतवेपथुपीनसाः ॥
 गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे ।
 शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेदमोहमदम्भमाः ॥
 कासाङ्गसाद हृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके ।

क्षामाणां ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥
 दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः ।
 सततान्येद्युपतप्राप्यचातुर्यान्सप्रलेपकान् ॥
 कफस्थानविभागेन यथासङ्गं करोति हि ।
 अहोरात्रादहोरात्रात्स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ॥
 ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्याज्ज्वरं वृणाम् ।
 तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः ॥
 दुश्चिकित्सितमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् ।
 कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ॥
 विषर्थ्याख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छसाधनान् ।
 परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कौञ्चिदीरितः ॥
 आगन्तुश्चातुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।

वाताधिकत्वात्प्रवदन्ति तज्चास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च ।
 औपात्यके मद्यनसुद्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति ॥

प्रलेपकं वातवृक्षशकच्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः ॥

मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु ॥

त्वक्स्थौ श्लेष्मातिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ॥

तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च ।

करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ॥

तस्मिन्प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः ।

द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ॥

दाहपूर्वस्थयोः कष्टः कृच्छसाध्यतमः स्मृतः ।

प्रसक्तश्चाभिघातोत्यश्चेतनाप्रभवस्तु यः ॥

रात्राङ्कोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा ।

प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बद्ध्वा ज्वरः ॥

सचापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति ।

ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥

वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते ।

धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ॥

अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः ।

दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोऽस्मृष्टस्य वा पुनः ॥

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ।

सन्ततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः ॥

मेदोगतस्तृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः पुनः ।

कुर्व्याच्चातुर्यकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥

केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् ।

सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा ॥

सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्सन्ततः स निगद्यते ।
 अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते ॥
 अन्येद्युष्कस्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते ।
 तृतीयकस्तृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः ॥
 वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्येत सागर ।
 वातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्वन्ति वै ज्वरान् ॥
 यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः ।
 वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्निधीयते ॥
 दोषवेगोदये तद्वदुदीर्येत ज्वरोऽस्य वा ।
 वेगहानौ प्रशम्येत यद्यान्तः सागरे तथा ॥
 विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः सम्प्रवर्त्तते ।
 यथादोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् ॥
 श्यावास्थता विषकृते दाहातीसारहृद्गृहाः ।
 अभक्ताश्च पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः ॥
 ओषधीगन्धजमूर्च्छा शिरोश्चक्षुश्चक्षुस्तथा ।
 कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्ताश्च ॥
 हृदये वेदना चाशु गात्रञ्च परिशुष्यति ।
 भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः ॥
 अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते ।
 भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनम् ॥
 अमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः ।
 पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम् ॥
 रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुस्तथा ।

ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः ॥
 दोषाणां सतु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते ।
 गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया ॥
 आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोज्ज्वलेन च ।
 हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुपद्रुतम् ।
 गम्भीरं तीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
 हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाहिकः ॥
 ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः ।
 इति ज्वराः समाख्याताः कर्मोदानीं प्रवक्ष्यते ॥
 ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥
 विधिर्म्ह्यारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम् ।
 खट्वु प्रच्छर्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते ॥
 सर्वं हि दोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।
 अस्त्रेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना ॥
 रूपप्राग्रूपयोर्विद्यान्वानात्वं वङ्गिधूमवत् ।
 प्रव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्प्यणम् ॥
 आमाशयस्थे दोषे तु सोत्कृष्टे वमनं परम् ।
 आनङ्गस्तिमितैर्दोषैर्व्यावन्तं कालमातुरः ॥
 कुर्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत् ।
 न लङ्घयेन्मारुतजं क्षयजे मानसे तथा ॥
 अलङ्घ्याश्चपि ये पूर्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः
 अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषप्राचनम् ॥

ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ।
 सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम् ॥
 प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात्मुलङ्घितम् ।
 बलक्षयस्तृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमल्लभाः ॥
 उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् ।

दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम् ॥

कफवातज्वरान्तेभ्यो हितसु श्नाम्बु तट्छिदम् ।
 तद्धि मार्हवृद्धोपस्त्रोतसां शीतमन्यथा ॥
 सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते ।
 पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम् ॥
 गाङ्गेयनागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः ।
 दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरान्तानां ज्वरापहा ॥
 अन्नकाले हिता पेया यथास्वम्पाचनैः कृता ।
 बज्जदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ॥
 लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते ।
 तदा तं सुखवैरस्यदृष्टारोचकनाशनैः ॥
 कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत् ।
 पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे ॥
 सत्त्वौट्टं पैत्तिके सुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम् ।
 पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम् ॥
 इन्द्रजेषु तु संखटं दद्यादथ विवर्जयेत् ।
 पीताम्बुर्लङ्घितोभुक्तो जीर्णी क्षीणः पिपासितः ॥
 श्वदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च ।

पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम् ॥
 दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वलक्षणम् ।
 हृदयोद्देशनं तन्त्रा लाजास्तुतिररोचकः ॥
 दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बद्धमूत्रता ।
 गुरुदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शक्तोऽरतिः ॥
 स्वापः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वक्त्रिमाह्वयम् ।
 मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ॥
 लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्ज्वरमासं विचक्षणः ।
 सप्तरात्रात्परं केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम् ॥
 दशरात्रात्परं केचिद्वातव्यमिति निश्चिताः ।
 पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकाजतमुत्थिते ॥
 अचिरज्वरितस्यापि देयं स्यादौषपाकतः ।
 भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ॥
 शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम् ।
 च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा ॥
 अतिप्रवर्त्तमानञ्च साधयेदतिसारवत् ।
 यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः ॥
 अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् ।
 पक्वोच्छनिर्हृतोदोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् ॥
 विषमम् वा ज्वरं कुर्याद्वलव्यापदमेव च ।
 तस्यान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमनादिभिः ॥
 प्राक्कर्म्म वमनं चास्य कार्यं मास्यापनं तथा ।
 विरेचनं तथा कुर्याच्चिरसञ्च विरेचनम् ॥

क्रमेण बलिने देयं वमनं स्त्रैश्चिके ज्वरे ।
 पित्तप्राये विरेकस्तु कार्यः प्रशियिलाशये ॥
 मरुजेऽनिलजे कार्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् ।
 कटीष्टग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरदुवासनम् ॥
 शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् ।
 कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम् ॥
 दुर्बलस्य समाधातमुदरं मरुजं दिहेत् ।
 दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्कुसैन्धवैः ॥
 अर्न्नापिष्टैः सुखोष्णैश्च पवनेर्द्वर्द्धमागते ।
 रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् ॥
 पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् ।
 पाययेत् यवागं वा मारुताद्यनुलोमनीम् ॥
 शुद्धस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति ।
 मशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ॥
 कृशञ्चैवाल्पदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् ।
 उपवासैर्बलं तस्यन्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते ॥
 क्लिन्नां यवागं मन्दाग्निदृष्टान्तं पाययेन्नरम् ।
 तट्कृदिदाहघ्नार्त्तं मद्यपं लाजतर्पणम् ॥
 सक्षौद्रमन्मसा पञ्चः क्षीणैः यूषरसौदनम् ।
 उपवामश्चमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे ॥
 दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् ।
 मुद्गयूरीदनञ्चापि हितं कफमसुत्थिते ॥
 स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ।

दाडिमामलमुद्गानां यूपश्चानिलपैत्तिके ।
 ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवार्तिके ॥
 पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके ।
 दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्त्रं तृणयार्दितम् ॥
 सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत् च ।
 कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा ॥
 मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत्
 यूषैरन्तैरनन्तैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः ॥
 मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् ।
 सव्योषं वितरेत्तक्रङ्गफारोचकपीडिते ॥
 कशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः ।
 विवद्वः श्लेष्मदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी ॥
 पिपासार्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् ।
 तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् ॥
 सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावद्भोजनं हितम् ।
 वेगापयेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् ॥
 ज्वरितो हितमन्नीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् ।
 अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथवा ॥
 गुब्बेभिद्यन्त्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन ।
 नतु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा ॥
 सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् ।
 ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् ॥
 मुद्गान्मसूरांश्चणकान्कुलत्थान्समकुष्ठकान् ।

आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥
 लावान्कर्पिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् ।
 कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव षडगमात्रिकान् ॥
 मांसार्थं मांससात्व्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
 सारसकौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा ॥
 गुरूणात्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।
 ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः ॥
 तदैतेऽपि हि शस्यन्ते माताकालोपपादिताः ।
 परिषेकावगाहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च ॥
 स्नानाभ्यङ्गदिवास्त्रं प्रशीतव्यायामयोपितः
 न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्नो बलवान् भवेत् ॥
 त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः ।
 प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः ॥
 तस्मान्कार्थ्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना ।
 यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥
 ज्वरे प्रमोहो भवति स्तल्पैरप्यवचेष्टितैः ।
 निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् ॥
 अरोचके गात्रसादे वैषण्येऽङ्गमलादिषु ।
 शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः ॥
 न जातु तर्पयेत्प्राज्ञः सहसा ज्वरकश्चितम् ।
 तेन मन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः ॥
 चिकि मेषे ज्वरान् सर्वान्निमित्तानां विपर्ययैः ।
 अमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिसुपाचरेत् ॥

स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः ।

तत्र रुंशमनं कुर्याद्यथादोषं विधानवित् ॥

अतःसंशमनीयानि कषायाणि निबोध मे ।

सर्वज्वरेषु देयानि यानि वैद्येन जानता ॥

पिप्पलीसारिवाद्राक्षाशतपुष्पाहरेणुभिः ।

कृतः कषायः सगुडो हन्याच्छसनजं ज्वरम् ॥

ऋतशीतकषायं वा गुडूच्याः पेयमेव तु ।

बलादर्भश्चदंष्ट्राणां कषायं पादशेषितम् ॥

शर्करावृतसंयुक्तं पिवेद्वातज्वरापहम् ।

शतपुष्पावचाकुष्ठं देवदारुहरेणुकाः ॥

कुस्तुम्बुरुणि नलदं सुस्तं चैवाशु साधयेत् ।

क्षौद्रेण सितया चापि युक्तः काथोऽनिलात्मके ॥

द्राक्षागुडूचीकाश्मर्यत्नायमाणाः ससारिवाः ॥

निःकाथ्य सगुडं काथं पिवेद्वातकृते ज्वरे ।

गुडूच्याः स्वरसो ग्राह्यः शतावर्याश्च तत्समः ।

निहन्यात्सगुडः पीतः सद्योऽनिलकृतं ज्वरम् ॥

हृताभ्यङ्गस्वेदलेपानवस्थासु च योजयेत् ।

श्रीपर्णिचन्दनोशीरपरूषकमधूकजः ॥

शर्करामधुरो हन्ति कषायः पैत्तिकं ज्वरम् ।

पीतं पित्तज्वरं हन्यात्सारिवाद्यं सशर्करम् ॥

सयष्टीमधुकं हन्यात्तथैवोत्पलपूर्वकम् ।

ऋतशीतकषायं वा सोत्पलं शर्करायुतम् ॥

गुडूचीपद्मरोध्राणां सारिवोत्पलयोस्तथा ।

शर्करामधुरः काथः शीतः पित्तज्वरापहः ॥
 द्राक्षाग्बधयोश्चापि काश्मर्यं स्याथ वा पुनः ।
 स्वादुतिक्तकषायाणां कषायैः शर्करायुतैः ॥
 सुशीतैः शमयेत्तृष्णां प्रवृद्धां दाहमेव च ।
 शीतं मधुयुतं तोयमाकण्ठाहा पिपासितम् ॥
 वामयेत्पाययित्वा तु तेन तृष्णा प्रशाम्यति ।
 क्षीरैः क्षीरिकाषायैश्च सुशीतैश्चन्दनायुतैः ॥
 अन्तर्दाहे विधातव्यमेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
 निदध्यादग्ने चालोद्य निशापर्युषितं ततः ॥
 क्षौद्रेण युक्तं पिवतो ज्वरदाहौ प्रशाम्यतः ।
 पद्मकं मधुकं द्राक्षा पुण्डरीकमथोत्पलम् ॥
 यवान्मृष्टानुशीराणि समङ्गां काश्मरीफलम् ।
 जिह्वातालुगलक्लोमशेषे मूर्द्ध्नि च दापयेत् ॥
 केशरं मातुलङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
 शर्करादाडिमाभ्यां वा द्राक्षाखर्जूरयोस्तथा ॥
 वैरस्ये धारयेत्कल्कं गरुडूषञ्च यथा हितम् ।

सप्तच्छदं गुडूचीञ्च निम्बस्फूर्जं कमेव च ॥

काथयित्वा पिवेत्काथं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ।
 कटुत्विकं नागपुष्पं हरिद्रा कटुरोहिणी ॥
 कौटजञ्च फलं हन्यात्मे व्यमानं कफज्वरम् ।
 हरिद्रां चित्तकं निम्बसुशीरातिविषे वचाम् ॥
 कुष्ठमिन्द्रयवान्मूर्ख्वां पटोलं चापि साधितम् ।
 पिवेन्मरिचसंयुक्तं सक्षौद्रं कफजे ज्वरे ॥

सारिवातिविषाकुष्ठपुराख्यैः सदुरातभैः ।
 सुस्नेन च कृतः काथः पीतो हन्यात्कफज्वरम् ॥
 सुस्तं वृक्षकवीजानि त्रिफलाकटुरोहिणी ।
 परूषकानि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥
 राजवृक्षादिवर्गस्य कषायं मधुसंयुतम् ।
 कफवातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम् ॥
 नागरं धान्यकं भार्गीमभयां सुरदारु च ।
 वचां पर्पटकं सुस्तम्भूतीकमथ कटुफलम् ॥
 निःकाथ्य कफवातोत्थे क्षौद्रहिङ्गुसमन्वितम् ।
 पातव्यं श्वासकासघ्नं श्लेष्मोत्थेके गलग्रहे ॥
 हिक्कासु कण्ठश्वयथौ शूले हृदयपार्श्वजे ।
 एलापटोलत्रिफलायष्ट्याङ्गानां वृषस्य च ॥
 काथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरम् ।
 कटुकाविजयाद्राक्षसुस्तपर्पटकैः कृतः ॥
 कषायो नाशयेत्पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरम् ।
 भार्गीवचापर्पटकधान्यहिङ्गवभयाघनैः ॥
 काश्मर्यनागरैः काथः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तजे ।
 सशर्करामक्षमात्रां तु कटुकासुष्णवारिणा ॥
 पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ।
 किराततित्तममृतं द्राक्षाभामलकं शटीम् ॥
 निःकाथ्य वातपित्तोत्थे तं काथं मगुडं पिवेत् ।
 रात्रौ वृषोत्थस्त्रिफलाराजवृक्षफलैः सह ॥
 कषायः साधितः पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ।

सर्वदोषसमुत्थे तु संवृष्टानवचारयेत् ॥
 यथा दोषोच्छ्रयं चापि ज्वरान् सर्वातुपाचरेत् ।
 वृद्धीकविलवर्षाभूः पयश्चोदकमेव च ॥
 पचेत्क्षीरावशिष्टं तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ।
 उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिंशपासारसंयुतम् ॥
 तत्क्षीरं शेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ।
 नलवेतसयोर्म्मूले मूर्वायां देवदारुणि ॥
 कषायं विधिवत्कृत्वा पेयमेतज्ज्वरापहम् ।
 तैफले वा ससर्पिष्कः काथः पेयस्त्रिदोषजे ॥
 अनन्तां बालकं सुस्तां नागरं कटुरोहिणीम् ।
 सुखाम्बुना प्रागुदयात्प्राययेताक्षसम्भितम् ॥
 एषसर्वज्वरान् हन्ति दीपयत्याशुचानलम् ।
 द्रव्याणि दीपनीयानि तथा वैरेचनानि च ॥
 एकशो वा द्विशो वापि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ।
 सर्पिर्म्मध्वभयातैललेहोऽयं सर्वजं ज्वरम् ॥
 शान्तिं नयेत्तृवृक्षापि मक्षौद्रा प्रबलं ज्वरम् ।
 ज्वरे तु विषमे कार्यमूर्द्धं चाधश्च शोधनम् ॥
 घृतं क्षीरोदरोक्तं वा निहन्याद्विषमज्वरम् ॥
 गुडप्रगाढां त्रिफलां पिवेद्वा विषमार्हितः ॥
 गुडूचीनिम्बधात्रीणां कषायं वा समाक्षिकम् ॥
 प्रातः प्रातः ससर्पिष्कं रसोनमुपयोजयेत् ।
 त्रिचतुर्भिः पचेत्काथं पञ्चभिर्वा समन्वितैः ॥
 मधुकस्य पटोलस्य रोहिण्या सुस्तकस्य च ॥

हरीतक्याश्च सर्वोऽयं त्रिविधो योग इष्यते ।
 सर्पिःक्षीरसिताक्षौद्रमागधीर्वा यथाबलम् ॥
 दशमूलीकषायेण मागधीर्वा प्रयोजयेत् ।
 पिप्पलीवर्द्धमानं वा पिवेत् क्षीररसाशनः ॥
 तान्नचूडस्य मांसेन पिवेद्वा मद्यसुत्तमम् ।
 कोलाग्निमन्यत्रिफलाक्वाथे दध्ना घृतं पचेत् ॥
 तिलकावापमेतद्धि विषमज्वरनाशनम् ।
 पिप्पल्यतिविषाद्राक्षासारिवाविल्वचन्दनैः ॥
 कटुकेन्द्रयवोक्षीरसिंहीतामलकीघनैः ।
 त्रायमाणास्थिराधात्रीविश्वभेषजचित्कैः ॥
 पक्वमेतैर्घृतं पीतं विजित्य विषमाग्निताम् ।
 जीर्णज्वरशिरःशूलगुल्मोदरहलीमकम् ॥
 क्षयकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।
 गुडूचीत्रिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥
 कथितैर्विधिवत्पक्वमेतैः कल्कीकृतैः समैः ।
 द्राक्षामागधिकान्मोदनागरोत्पलचन्दनैः ॥
 पीतं सर्पिः क्षयश्वासकासाजीर्णज्वरान् जयेत् ।
 कलशीवृहतीद्राक्षात्रायन्तीनिम्बगोक्षुरैः ॥
 बलापर्प्यट्कान्मोदशालपर्णीयवासकैः ।
 पक्वसुक्कथितैः सर्पिः कल्कैरेभिः समन्वितैः ॥
 शटीतामलकीभार्गीमेदाकतकपौष्करैः ।
 क्षीरद्विगुणसंयुक्तं जीर्णज्वरमपोहति ॥
 शिरः पार्श्वरुजाकासक्षयप्रशमनं परम् ।

पटोलीपर्ण टारिष्टगुडूचीतिफलावृषैः ॥
 कटुकास्त्रुदभूनिस्त्रयासयध्याह्वचन्दनैः ।
 दाक्षीशक्रयवोशीरत्रायमाणाकणोत्पलैः ॥
 धात्रीभङ्गरजोभीरुकाकमाचीरसैर्द्वैतम् ।
 सिद्धमाश्वपचीकुष्ठज्वरशुक्रार्जुनव्रणान् ॥
 हन्यान्नयनवदनकर्णजान् घ्राणजान् गदान् ।
 त्रिदङ्गतिफलासुप्तमञ्जिष्ठादाडिमोत्पलैः ।
 प्रियंग्वेलैलवालूकचन्दनामरदारुभिः ॥
 बर्हिष्ठकुष्ठरजनीपर्णिनीसारिवाह्वयैः ।
 हरेणुकाटवृहन्तीवचातालीशकेसरैः ॥
 द्विचीरं विपचेत्सर्पिर्म्ह्मालतीकुसुमैः सह ।
 विषमज्वरकश्वासगुल्मोन्मादगरापहम् ॥
 एतत्कल्याणकं नाम सर्पिर्मर्माङ्गल्यमुत्तमम् ।
 अलक्ष्मीग्रहरक्षोग्निमान्द्यापस्मारपापनुत् ॥
 शस्यते नष्टशुक्राणां बन्ध्यानां गर्भदं परम् ।
 मेध्यञ्चक्षुष्यमायुष्यं रेतोमार्गरुजापहम् ॥
 एतैरेव यथाद्रव्यैः सर्वगन्धैश्च साधितम् ।
 कपिलाया घृतप्रस्थं सुवर्णमणिसंयुतम् ॥
 तत्क्षीरेण सहैकध्वं प्रसाध्य कुसुमैरिमैः ।
 सुमनश्चम्पकाशोकशिरीषकुसुमैर्द्वैतम् ॥
 तथानलदपद्मानां केशरैर्दाडिमस्य च ।
 तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे साधकस्यातुरस्य च ॥
 कृतं मनुष्यदेवाय ब्राह्मणैरभिमन्त्रितम् ।

दत्तं सर्वज्वरान् हन्ति महाकल्याणकं वृतम् ॥
 दर्शनस्पर्शनाभ्यान्तु सर्वरोगहरं शिवम् ।
 अधृष्यः सर्वभूतानां बलीपलितवर्जितः ॥
 अस्याभ्यासाद्भुतस्येह जीवेद्वर्षशतत्रयम् ।
 गन्धं दधि च मूत्रञ्च क्षीरं सर्पिः शकट्रसः ॥
 समभागानि पाद्यानि कल्काञ्चैतान्समावपेत् ।
 त्रिफलां चित्रकं सुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचाम् ॥
 विडङ्गं त्व्यूषणञ्च व्यं सुरदारु तथैव च ।
 पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्वरनाशनम् ॥
 पञ्चगव्यस्य ते गर्भात्पाच्यमन्यदृषेण च ।
 बलयाथ परं पाच्यं गुडूच्या तद्वदेव तु ॥
 जीर्णज्वरे च शोफे च पाण्डुरोगे च पूजितम् ।
 एतेनैव तु कल्पेन वृतं पञ्चाविकं पचेत् ॥
 पञ्चाजम्बजमहिषं चतुर्द्वयमथापि वा ।
 त्रिफलोक्षीरसम्पाककटुकातिविषान्वितैः ॥
 शतावरीसप्तपर्णगुडूक्षीरजनीद्वयैः ।
 चित्रकत्रिवृतामूर्खपटोलारिष्टबालकैः ॥
 किराततिक्तकवचाविशालापङ्ककोत्पलैः ।
 सारिवाह्वययज्याह्वचविकारक्तचन्दनैः ॥
 दुरालभापर्पटकवायमाणाटरूपकैः ।
 रास्नाकुङ्कुममञ्जिष्ठाभागधीनागरैस्तथा ॥
 धात्रीफलरसैः सम्यग्द्विगुणैः साधितं हविः ।
 परिसर्पज्वरश्वासगुल्मकुष्ठनिवारणम् ॥

पाण्डुघ्नीहृग्निमान्द्येभ्य एतदेवं परं हितम् ।
 पटोलकटुकादार्जीनिस्ववासफलतिकम् ॥
 दुरालभापर्पटकतायमाणाः फलोन्मिताः ।
 प्रस्थमामलकानाञ्च काथयेत्सलिलार्मये ॥
 तेन पादावशेषेण दृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
 रक्तपित्तकफस्वेदहोदपूयाङ्गशोषणम् ॥
 कामलाज्वरवीसर्पगण्डमालाहरं परम् ।
 शृतम्पयः शर्करा च पिप्पल्यो मधुसर्पिषी ॥
 पञ्चसारमिदं पेयं मथितं विषमज्वरे ।
 क्षतक्षीणे क्षये श्वासे हृद्रोगे चैतदिष्यते ॥
 लाक्षाविश्वनिशामूर्वामञ्जिष्ठास्वर्जिकामयैः ।
 षड्गुणेन च तक्त्रेण सिद्धं तैलं ज्वरान्तकृत् ॥
 क्षीरिवृक्षासनारिष्टं जम्बूसप्तच्छदार्जुनैः ।
 शिरीषखदिरास्कोतामृतवल्गारूषकैः ॥
 कटुकापर्पटोशीरवचातेजोवतीषनैः ।
 साधितं तैलमभ्यङ्गादाशु जीर्णज्वरापहम् ॥
 निर्विषैर्भुजगैर्नागैर्विनीतैः क्षततस्कारैः ।
 त्रासयेदागमे चैनं तदहर्भोजयेन्न च ॥
 अत्यभिष्यन्दिगुरुभिर्वामयेद्वा पुनःपुनः ।
 मद्यं तीक्ष्णं पाययेत दृतं वा ज्वरनाशनम् ॥
 पुराणं वा दृतं कामसुदारं वा विरेचनम् ।
 निरूहयेद्वा मतिमान्सुखिन् तदहर्नरम् ॥
 अजाव्योश्मरोमाणि वचाकुष्ठं पलङ्कषा ।

निम्बपत्रमधुयुतं धूपनन्तस्य दापयेत् ॥
 वैडालं वा शकृद्योज्यं वेपमानस्य धूपनम् ।
 पिप्पलीसैन्धवं तैलं नैपालीचेक्षणाञ्जनम् ॥
 उपरोक्तानि सर्पिर्षि यान्युक्तानि पुरा मया ।
 कल्पोक्तं चाजितं सर्पिः सेव्यमानं ज्वरं जयेत् ॥
 भूतविद्यासमुद्दिष्टैर्बन्धावेशनताडनैः ।
 जयेद्भूताभिषङ्गोत्थं विज्ञानाद्यैश्च मानसम् ॥
 अमक्षयेच भूञ्जीत घृताभ्यक्तो रसौदनम् ।
 अभिशापाभिचारोत्थौ ज्वरौ होमादिना जयेत् ॥
 दानस्वस्थयनातिथ्यैरुत्पातग्रहपीडजौ ।
 अभिघातज्वरे कुर्यात् क्रियासुष्णविवर्जिताम् ॥
 कषायमधुरां स्निग्धां यथा दोषमथापि वा ।
 ओषधीगन्धविषजौ विषपित्तप्रसाधनैः ।
 जयेत् कषायं च हितं सर्वगन्धकृतं तथा ॥
 निम्बदारुकषायं वा हितं सौमनसं तथा ।
 यवान्नविकृतिः सर्पिर्मद्यञ्च विषमे हितम् ॥
 सम्पूजयेद्भिजान् गाञ्च देवमीशानमम्बिकाम् ॥
 कफवातोत्थयोश्चापि ज्वरयोः शीतपीडितम् ॥
 दिह्यादुष्णेन वर्गेण परस्वोष्णो विधिर्हितः ॥
 सिञ्चेत्कोष्णैरारनालशुक्तगोमूत्रमस्तुभिः ॥
 दिह्यात्पलाशैरथ वा सुरसार्जकशिगुजैः ।
 क्षारतैलेन चाभ्यङ्गः सशुक्तेन विधीयत ॥
 ग्रानमारग्वधादेश्च कथितं स्य विशेषतः ॥

अवगाहः सुखोष्णश्च वातघ्नकाथसंयुतः ॥

जित्वा शीतं क्रमैरेभिः सुखोष्णजलसेचितम् ।

प्रवेश्योर्णिककार्पासकौशेयाम्बरसंवृतम् ॥

शाययेद्ग्लानदेहञ्च कालागुरुविभूषितम् ।

स्तनाद्या रूपसम्पन्नाः कुशला नवयौवनाः ॥

भजेयुः प्रमदा गात्रैः शीतदैत्यापहारिभिः ।

शरच्छशाङ्गवदना नीलोत्पलदलेक्षणाः ।

स्फुरितभ्रूलताभङ्गललाटतटकम्पनाः ।

प्रलम्बिविलसत्काञ्च्यो विस्मीफलनिभाधराः ॥

कृशोदर्योऽतिविस्तीर्णजघनोद्वहनालसाः ।

कुङ्कुमागुरुदिग्धाङ्गो घनतुङ्गपयोधराः ॥

सुगन्धिधूपितलक्ष्णस्त्रस्तांशुकविभूषणाः ।

गाढमालिङ्गयेयुस्तं नरं वनलता इव ॥

प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ।

तासामङ्गवरह्येननिवारितहिमञ्जरम् ॥

भोजयेद्वितमन्त्रञ्च तथासुखमवाप्नुयात् ।

दाहाभिभूते तु विधिं कुर्याद्दाहविनाशनम् ॥

मधुफाणितयुक्तेन निरूपत्वाम्भसापि वा ।

दाहज्वरार्त्तं मतिमान् वामयेत् क्षिप्रमेव च ॥

शतधीतष्टताभ्यक्तं दिक्ष्वाद्या यवशक्तुभिः ।

कोलामलकसंयुतैः शूकधान्यान्त्रसंयुतैः ॥

अन्त्रपिष्टैः सुशीतैश्च फेणिलापल्लवैस्तथा ।

अन्त्रपिष्टैस्तु शीतैर्वा प्रलाशतरुजैर्दिहेत् ॥

वदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य च ।
 लिप्तेऽङ्गे दाहदण्डमूर्च्छां सर्वथैव प्रशस्यति ॥
 यवार्द्धकुडवं पिष्ट्वा मञ्जिष्ठाद्ध्वं पलं तथा ।
 अन्तप्रस्थशतोन्मिश्रं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
 एतत्प्रह्लादनं तैलं ज्वरदाहविनाशनम् ।
 न्यग्रोधादिर्गणो यस्तु काकोल्यादिश्च यो गणः ॥
 उत्पलादिर्गणो यस्तु पिष्टैर्व्या तैः प्रलेपयेत् ।
 तत्कषायाद्भुसंसिद्धाः स्नेहाश्चाभ्यञ्जने हिताः ॥
 तेषां शीतकषाये वा दाहार्त्तमवगाहयेत् ।
 दाहवेगे त्वतिक्रान्ते तस्मादुद्धृत्य मानवम् ॥
 परिषिच्याम्बुभिः शीतैः प्रलिम्पेच्चन्दनादिभिः ।
 सानन्दा दीनमनसमाश्लिषेयुर्वराङ्गनाः ॥
 पेलवक्षौमसंवीताश्चन्दनार्द्रपयोधराः ।
 विभ्रन्त्योऽज्जस्त्रजश्चित्रा मणिहारविभूषिताः ।
 भजेयुस्ताः स्ननैः शीतैः स्पृशन्त्योऽम्बु रुहैः सुखैः ।
 प्रह्लादं चास्य विज्ञाय ताः स्त्रीरपनयेत्पुनः ॥
 हितंच भोजयेदन्नं तत्राप्नोति सुखं महत् ।
 पित्तज्वरोक्तं शमनं विरेकोऽन्यद्वितंच यत् ॥
 निर्हरेत्पित्तमेवादी ज्वरेषु समवायिषु ।
 दुर्निवारतरं तद्वि ज्वरार्त्तेषु विशेषतः ॥
 कृदिमूर्च्छापिपासादीनविरोधाज्ज्वरस्य तु ।
 उपद्रवान् जयेच्चापि प्रत्यनीकेन हेतुना ॥
 विशेषमपरं चात्र शृणूपद्रवनाशनम् ।

मधुकं रजनीमुस्तं दाडिमञ्चाम्बवेतसम् ॥
 अञ्जनं तित्तिडीकञ्च नलदं पत्रसुत्पलम् ।
 त्वचं व्याघ्रनखं चैव मातुलुङ्गरसो मधु ॥
 दिह्यादेभिर्ज्वरार्त्तस्य मधुशुक्तयुतैः शिरः ।
 शिरोऽभितापसंमोहवमिहिकाप्रवेपथून् ॥
 प्रदेहो नाशयत्येष ज्वरितानासुपद्रवान् ।
 मधूकमथ क्षीवेरसुत्पलानि मधूलिकाम् ॥
 लीढा चूर्णानि मधुना सर्पिषा च जयेद्भूमिम् ।
 कफप्रसेकास्त्वक्पित्तहिकाश्वासांश्च दारुणान् ॥
 लिहन् ज्वरार्त्तस्त्रिफलां पिप्पलीं च समाक्षिकाम् ।
 काशे श्वासे च मधुना सर्पिषा स सुखी भवेत् ।
 विदारीदाडिमं लोभ्रं दाधित्यं वीजपूरकम् ॥
 एभिः प्रदिह्यान्मूर्ध्नि तड्ढाहार्त्तस्य देहिनः ।
 दाडिमस्य सितायाश्च द्राक्षाभलकयोस्तथा ॥
 वैरस्ये धारयेत्कल्कं गण्डूषञ्च यथाहितम् ।
 क्षीरेक्षुरसमाध्वीकसर्पिस्तैलोष्णवारिभिः ॥
 शुन्ये मूर्ध्नि हितं नस्यं जीवनीयमृतं वृतम् ।
 चूर्णितत्रिफलाश्यामातृवृत्तिप्यलिसंयुतः ॥
 सक्षौद्रः शर्करायुक्तो विरेकस्तु प्रशस्यते ।
 पक्वो पित्तज्वरे रक्ते चोर्ध्वगे वेपथौ तथा ॥
 कफवातोत्पयोरेवं स्नेहाभ्यङ्गैर्विशोधयेत् ।
 हृतदोषो भ्रमार्त्तस्तुः लिह्यात् क्षौद्रसिताभया ॥
 वातघ्नमधुरैर्योज्या निरूहा वातजे ज्वरे ।

विभज्य दोषं प्राणञ्च यथास्वं वानुवासनम् ॥
 उत्पलादिकषायाद्याश्चन्दनोशीरसंयुताः ।
 शर्करामधुराः शीताः पित्तज्वरहरा मताः ॥
 आम्लादीनां त्वचं शङ्खं चन्दनामलकोत्पलैः ।
 गैरिकाञ्जनमस्त्रिष्ठाष्टणालान्यथ पद्मकम् ॥
 क्षणपिष्टन्तु पयसा शर्करामधुसंयुतम् ।
 सुपूतं शीतलं वस्त्रिं दूयमानाय दापयेत् ॥
 ज्वरदाहापहं तेषु सिद्धञ्चैवानुवासनम् ।
 आरग्वधगणकायाः पिप्पल्यादिसमायुताः ॥
 सक्षौद्रा एव देयाः स्युः कफज्वरविनाशनाः ।
 कफघ्नैरेव संसिद्धा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥
 संसर्गे सन्निपाते च संखृष्टा वस्तयो हिताः ।
 संखृष्टैरेव संखृष्टा द्रव्यैश्चाप्यनुवासनाः ॥
 वातरोगापहाः सर्वे स्नेहा ये सम्यगीरिताः ।
 विना तैलं त एव स्युर्ब्योज्या मारुतजे ज्वरे ॥
 निखिलेनोपयोज्याश्च त एवाभ्यञ्जनादिषु ।
 पैत्तिके मधुरैस्त्रिक्तैः सिद्धं सर्पिः प्रयुज्यते ॥
 क्षौष्मिके कटुतिक्तैश्च संखृष्टानीतरेषु च ।
 हृतावशेषं पित्तन्तु त्वक्स्थं जनयति ज्वरम् ॥
 पिवेदिक्षुरसं तत्र शीतंवा शर्करोदकम् ।
 शालिषष्ठिकयोरन्मन्नीयात्क्षीरसंयुतम् ॥
 कफवातोत्थयोरेव स्नेदाभ्यङ्गौ प्रयोजयेत् ।
 घृतं द्वादशरात्रात्तु देयं सर्वज्वरेषु च ॥

तेनान्तरेणाशयं स्वङ्गता दोषा भवन्ति हि ।
 धातुन् प्रक्षोभयन् दोषो मोक्षकालेऽवलीयते ॥
 तेन व्याकुलचित्तस्तु म्रियमाण इवेहते ।
 लघुत्वं शिरसः स्वेदो मुखमापाण्डुपाकि च ॥
 क्षवयुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ।
 शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निमादकः ॥
 रोगराट् रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ।
 व्यापित्वात् सर्वसंस्पर्शात्कृच्छत्वादन्तसम्भवात् ॥
 अन्तको ह्येष भूतानां ज्वर इत्युपदिश्यते ।

चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽतीसारप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 गुर्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्यूलातिशीतलैः ।
 विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसाद्यैश्चापि भोजनैः ॥
 स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषाद्भयात् ।
 शोकाद्दुष्टास्त्रुमद्यातिपानात्क्ष्मात्पित्तुं पथ्ययात् ॥
 जलाभिरमणैर्वैर्गविघातैः कृमिदोषतः ।
 वृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते ॥

संशस्यापां धातुरन्तः कृशानुं वर्ज्जैर्मिश्रोमारुतेन प्रनुन्नः ।
 दृढोऽतीवाधः सरत्येव यस्माद्याधिं घोरं तं त्वतीसारमाहुः ॥
 एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः शोकेनान्यः षष्ठ्यामेन चोक्तः ।
 केचित्प्राहुर्नैकरूपप्रकारं नैवेत्येवं काशिराजवोचत्स्व ॥

दोषावस्थास्तस्य नैकप्रकाराः काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ।
 हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोदगात्रावसादानिलसन्निरोधाः ॥
 विट्सङ्ग आधानमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि ॥
 शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्तकूजी स्वस्तापानः सन्नकव्यू रजङ्गः ।
 वर्ज्योऽसुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन ॥
 दुर्गन्धुष्णं वेगवन्मांसतोयप्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णम् ।
 पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्तः ॥
 तन्त्रा निद्रा गौरवोत्कृष्टशलादीवेगाशङ्की हृष्टविट्कोऽपि भूयः ।
 शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं भक्तद्वेषी निस्वनं हृष्टरोमा ॥
 तन्त्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्ज्यः कुर्यान्नैकवर्णं तृषार्तः ।
 सर्वोद्भूतः सर्वलिङ्गोपपत्तिः कृच्छ्रायं बालवृद्धेष्वसाध्यः ॥
 तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य वाघ्नो वेगः पक्तिमाविध्य जन्तोः ।
 कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाधस्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥
 वर्ज्योमिश्रं निःपुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोष्ठात् ।
 शोकोत्यन्त्रो दुश्चिकित्सोऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ।
 आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्यदुष्टाः सभक्तम् ॥
 नात्रावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

संहृष्टमेभिर्दौर्घैस्तु न्यस्तमपस्ववसीदति ।

पुरीषं भृशदुर्गन्धं विच्छिन्नं चामसंज्ञितम् ॥

एतान्येव तु लिङ्गानि विपरीतानि यस्य तु ।

लाघवञ्च मनुष्यस्य तस्य पक्वं विनिर्दिशेत् ॥

सर्पिर्मर्दोर्वसवारास्तु तैलमाजं क्षीरं क्षौद्ररूपं स्ववेद्यत ।

सञ्ज्ञिष्ठाभं मस्तुलुङ्गोपमं वा विस्त्रं शीतं प्रेतगन्धञ्चनाभम् ॥

राजीमद्वा चन्द्रकैः सन्ततं वा पूयप्रख्यं कर्हं माभं तथोष्णम् ।

हन्यादेतद्यत्प्रतीपं भवेच्च क्षीणं हन्युश्चोपसर्गाः प्रभूताः ॥

असम्भृतगुदं क्षीणं दुराध्मातमुपद्रुतम् ।

गुदे पक्वे गतोष्माणमतीसारकिणं त्यजेत् ॥

शरीरिणामतीसारः संभूतो येन केनचित् ।

दोषाणामेव लिङ्गानि कदाचिन्नाति वर्त्तते ॥

स्नेहाजीर्णानिमित्तस्तु बद्धशूलप्रवाहिकः ।

विस्त्रुचिकानिमित्तस्तु चान्योऽजीर्णानिमित्तजः ॥

विषार्शःकुमिसम्भूतो यथास्वन्दोषलक्षणः ।

आमपक्वक्रमं हित्वा नातिसारे क्रिया यतः ॥

अतः सर्वातिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः ।

तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्वरूपेषु देहिनाम् ॥

ततः पाचनसयुक्तं यवाग्वादिक्रमो हितः ।

अथ वा वामयित्वा तु शूलाध्माननिपीडितम् ॥

~~पिप्पलीसैन्धवाम्भोभिर्लङ्घनाद्यैरुपाचरेत् ।~~

कार्थ्यं च वमनस्थान्ते प्रायशो लघुभोजनम् ॥

खड्गयूषयवागूषु पिप्पल्याद्येव योजयेत् ।

अनेन विधिना चामं यस्य वै नोपशास्यति ॥

हरिद्रादिं वचादिं वा पिवेत्प्रातः स मानवः ।

आमातिसारिणां कार्थ्यं नादौ सङ्गृह्यं वृणाम् ॥

तेषां दोषा विवद्धाः प्राग्जनयन्त्यामयानिमान् ।

क्षीहपाण्ड्यामयानाहमेहकुष्ठोदरज्वरान् ॥

शोफगुल्मग्रहण्यर्शःशूलालसकटृदुग्धान् ।

सशूलं वज्रशः कृच्छ्राद्विवन्धं योऽतिसार्यते ॥
 दोषान्सन्निचितान् वाथ पथ्याभिः संप्रवर्त्तयेत् ।
 योऽतिद्रवं प्रभूतञ्च पुरीषमतिसार्यते ॥
 तस्यादौ वमनं कुर्यात्प्रश्चात्तृणपाचनम् ।
 स्तोकं स्तोकं विवद्धं वा सशूलं योऽतिसार्यते ॥
 अभयापिप्पलीकल्कैः सुखोष्णैस्तं विरेचयेत् ।
 आमे च लङ्घनं शस्तमादौ पाचनमेव वा ॥
 योगाश्चात्र प्रवक्ष्यन्ते त्वामातीसारनाशनाः ।
 देवदारुवचासुस्तानागरातिविषाभयाः ॥
 कलिङ्गातिविषाहिङ्गुसौवर्जलवचाभयाः ।
 अभयाधान्यकं सुस्तं बालकं विल्लमेव च ॥
 सुस्तं पर्यटकं शुण्ठीवचासातिविषाभयाः ।
 अभयातिविषाहिङ्गुवचासौवर्जलं तथा ॥
 चित्तकं पिप्पलीमूलं वचाकटुरोहिणी ।
 पाठावत्सकवीजानि हरीतक्योमहौषधम् ॥
 मूर्क्खा निर्हृन्नी पाठा त्युषणं गजपिप्पली ।
 सिद्धार्थका भद्रदारु शताह्वा कटुरोहिणी ॥
 एला सावरकं कुष्ठं हरिद्रे कौटजा यवाः ।
 मेघन्तङ्गीत्वगेले च कृमिघ्नं वृक्षकाणि च ॥
 वृक्षादनी वीरतरुवृक्ष्यौ द्वे सहे तथा ।
 एरण्डत्वक्च तैन्दुकी दाडिमी कौटजी शमी ॥
 पाठा तेजोवती सुस्तं पिप्पलीकौटजं फलम् ।
 पटोल दीप्यको विल्लं हरिद्रे देवदारु च ॥

विडङ्गमभया पाठा शृङ्गवेरं वनं वचा ।
 वचा वत्सकवीजानि सैन्धवं कटुरोहिणी ॥
 हिङ्गुवत्सकवीजानि वचाविल्वशलाटु च ।
 नागरातिविषा सुस्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलम् ॥
 महीपधं प्रतिविषा सुस्तं चेत्यामपाचनाः ।
 प्रयोज्या विंशतिर्योगाः श्लोकार्द्धं विहितास्त्रिमे ॥
 धान्यान्तोषणांश्च मद्यानां पिवेदन्यतमेन वा ।
 निःक्वाथान्वा पिवेदेषां सुखोष्णान् सांख्यसाधितान् ॥
 निखिलेनोपदिष्टोऽयं विधिरामोपशान्तये ।
 हरीतकीमतिविषां हिङ्गु सौवर्चलं वचाम् ॥
 पिवेत्सुखांश्च ना जन्तुरामातीसारपीडितः ।
 पटोलं दीप्यकं विल्वं वचापिप्पलिनागरम् ॥
 सुस्तं कुष्ठं विडङ्गञ्च पिवेद्वापि सुखांश्च ना ।
 शृङ्गवेरं गुडूचीञ्च पिवेदुष्णेन वारिणा ॥
 लवणान्यथ पिप्पल्यो विडङ्गानि हरीतकी ।
 चित्रकं शिंशपा पाठा शार्ङ्गश्च लवणानि च ॥
 हिङ्गुवत्सकवीजानि लवणानि च भागशः ।
 हस्तिदन्यथ पिप्पल्यः कल्कावक्षसमौ स्मृतौ ॥
 वचागुडूचीकाण्डानि योगोऽयं परमो मतः ।
 एते सुखांश्च ना योगा देयाः पञ्च सतां मताः ।
 पयस्युक्ताथ सुस्तानां विंशतिर्योगान्मसि ॥
 क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यामं शूलमेव च ।
 निवृत्तेष्वामशूलेषु यस्य न प्रशुणोऽनिलः ॥

स्तोकं स्तोकं रुजामञ्च सशूलं योऽतिसार्थ्यते ।
 सत्तारलवणैर्युक्तं मन्दाग्निः प्रपिवेदृतम् ।
 क्षीरनागरचाङ्गेरीकोलदध्यन्तसाधितम् ।
 सर्पिरच्छं पिवेद्वापि शूजातीसारशान्तये ।
 दध्ना तैलघृतं पक्वं सव्योषजातिचित्तकैः ॥
 सविल्लपिप्पलीमूलदाडिमैर्व्वा रुगन्वितैः ।
 निखिलो विधिरुक्तोऽयं वातश्लेष्मोपशान्तये ॥
 तीक्ष्णोष्णवर्ज्यमेनन्तु विदध्यात्पित्तजे भिषक् ।
 यथोक्तमुपवासान्ते यवागूश्च प्रशस्यते ॥
 बलयोरंगुमत्याञ्च स्वदंष्ट्राट्टहतीषु च ।
 शतावर्थाञ्च संप्रिद्धाः सुशीता मधुसंयुताः ॥
 मुक्तादिषु च यूषाः स्युर्दीपनैः सुसंस्कृताः ।
 मृदुभिर्दीपनैस्तैर्द्रव्यैः स्यादामपाचनम् ॥
 हरिद्रातिविषापाठावत्सवीजरसाञ्जनम् ।
 रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे बीजानि कुटजस्य च ।
 पाठा गुडूची भूनिम्बस्तथैव कटुरोहिणी ॥
 एतैः श्लोकाङ्गैर्निर्दिष्टैः काथाः स्युः पित्तपाचनाः ॥
 सुस्तं कुटजबीजानि भूनिम्बं सरसाञ्जनम् ॥
 दाड्ढीदुरालभा विल्वं बालकं रक्तचन्दनम् ।
 चन्दनं बालकं सुस्तं भूनिम्बं सदुरालभम् ॥
 मृणालं चन्दनं रोध्रं नागरं नीलमुत्पलम् ।
 पाठासुस्तं हरिद्रे द्वे पिप्पली कौटजं फलम् ॥
 फलत्वचं वल्लकस्य शृङ्गवेरघृते वचा ।

षडेतेऽभिहिता योगाः पित्तातीसारनाशनाः ॥
 विल्वशक्रयवाम्भोदवालकातिविघाकृतः ।
 कषायो हन्यतीसारं सामं पित्तसमुद्भवम् ॥
 मधुकोत्पलविल्वाम्बुह्वीवेरोशीरनागरैः ।
 कृतः काथो मधुयुतः पित्तातीसारनाशनः ॥
 यदा पक्वोऽप्यतीसारः सरत्येव मुज्जर्मुज्जः ।
 अहण्या मार्दवाज्जन्तोस्तत्र संस्तम्भनं हितम् ॥
 सभङ्गा धातकीपुष्पं मञ्जिष्ठा लोध्रमुस्तकम् ॥
 शाल्मलीवेष्टकं रोध्रं वृक्षदाडिमयोस्वचौ ॥
 आम्नास्थिमध्यं लोध्रञ्च विल्वमध्यं प्रियङ्गवः
 मधुकं शृङ्गवेरञ्च दीर्घवृन्तत्वगेव च ॥
 चत्वार एते योगाः स्युः पक्वातीसारनाशनाः ।
 चङ्गा च उपयोज्यास्तौ सक्षौद्रास्तण्डुलास्तुना ॥
 मौस्तं कपायमेकं वा पेयं मधुसमायुतम् ।
 लोध्रान्त्वष्टाप्रियङ्गवादीन् गणान्त्रय प्रयोजयेत् ॥
 पद्मां सप्तङ्गां मधुकं विल्वजम्बूशलाटु वा ।
 पित्रेस्तण्डुलतोयेन सक्षौद्रमगदङ्गरम् ॥
 कच्छुरामूलकल्कं वा उदुम्बरफलोपमम् ।
 पयस्याचम्बुं पद्मां सितामुस्ताजकेशरम् ।
 पक्वातिसारं योगोऽयं जयेत्पीतः सशोणितम् ॥
 निरामरूपं शूलान्तं लङ्गनाद्यैश्च कर्षितम् ।
 नरं रुक्षमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्भृतम् ॥
 बलाटुहृत्प्रंशुमती कच्छुरामूलसाधितम् ।

मधूक्षितं समधुकं पिवेच्छूलैरभिद्रुतः ॥
 दाह्वीविल्लकणा द्राक्षाकटुकेन्द्रयवैर्धृतम् ।
 साधितं हन्यतीसारं वातपित्तकफामकम्
 पयोधृतञ्च मधु च पिवेच्छूलैरभिद्रुतः ।
 सिताजमोदकट्वङ्गमधुकैरवचूर्णितम् ॥
 अवेदनं सुसम्पक्वं दीप्ताग्नेः सुचिरोत्थितम् ।
 नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥
 त्वक्पिण्डं दीर्घवृन्तस्य पद्मकेसरसंयुतम् ।
 काश्मरीपद्मपल्लैश्चावेष्ट्य सूत्रेण तं दृढम् ॥
 मृदावलिप्तं सुकृतमङ्गारेष्ववकूलयेत् ।
 स्विन्नमुद्धृत्य निःपीड्य रसमादाय तं ततः ॥
 शीतं मधुयुतं कृत्वा पाययेत्तोदरामये ।
 जीवन्तीमेषण्डादिष्वेवं द्रव्येषु साधयेत् ।
 तित्तिरिं लुञ्चितं सम्यक् निःकृष्टान्नन्तु पूरयेत् ॥
 न्यग्रोधादित्वचां कल्कैः पूर्ववच्चावकल्पयेत् ।
 रसमादाय तस्याथ सुस्विन्नस्य समाक्षिकम् ॥
 शर्करोपहितं शीतं पाययेच्चोदरामये ॥
 लोध्रचन्दनयज्याहृदाह्वीपाठासितोत्पलान् ।
 तरुण्डुलोदकसन्मिष्टान् दीर्घवृन्तत्वगन्वितान् ॥
 पूर्ववत्कूलितात्तस्माद्रसमादाय शीतलम् ।
 मध्वाक्तम्पाययेच्चैतत्कफपित्तोदरामये ॥
 एवं प्ररोहैः कुर्वीत वटादीनां विधानवित् ।
 पुटपाकान् यथायोगं जाङ्गलोपहितान् शुभान् ॥

बज्जल्लोष्मसरक्तञ्च मन्दवातं विरोधितम् ।
 कौटजं फाणितञ्चापि हन्यतीसारमोजसा ॥
 अश्वष्टादि मधुयुतं पिप्पल्यादिसमन्वितम् ।
 पृष्णिपणीबलाविल्वालकोत्पलधान्यकैः ॥
 सनागरैः पिवेत्पेयां साधितामुदरामयी ।
 अरलुत्वक्प्रियङ्गुञ्च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् ॥
 आवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्द्रवाम् ।
 एषा सर्वानतीसारान् हन्ति पक्वानसंशयम् ॥
 रसाञ्जनं सातिविषं त्वग्बीजं कौटजं तथा ।
 धातकी नागरञ्चैव पाययेत्तण्डुलाश्विना ॥
 मशूलरक्तजं घ्नन्ति योगा मधुसमन्विताः ।
 मधुकं विल्वपेक्षञ्च शर्करा मधुसंयुताः ॥
 अतीसारं निहन्यञ्च शालिषट्क्रयोः कणाः ।
 तद्वल्लीढं मधुयुतं बदरीमूलमेव तु ॥
 बदर्थज्जुनजस्वाम्बुश्लकीवेतसत्वचः ।
 शर्कराः क्षौद्रसंयुक्ताः पीता घ्नन्त्युदरामयम् ॥
 एतैरेव यवागूश्च मण्डान् यूषांश्च कारयेत् ।
 पाणीयाजि च तृष्णामु द्रव्येष्वेतेषु बुद्धिमान् ॥
 कृतं शास्त्रालिखन्तेषु कषायं हिमसंज्ञकम् ।
 निशापर्युषितं पेयं सक्षौद्रं मधुवान्वितम् ॥
 विबद्धवातविट्मूलपरीतः सप्रवाहिकः ।
 सरक्तपित्तञ्च पयः पिवेत्तृष्णासमन्वितः ॥
 यथाशृतं तथाक्षीरमतीसारेषु पूजितम् ।

चिरोत्थितेषु तत्प्रेयमपान्नागैस्त्रिभिः शृतम् ॥
 दोषशेषं हरेत्तद्वि तस्मात्प्रथमतमं स्मृतम् ।
 हितः स्नेहविरेको वा वस्तयः पिच्छिलाश्च ये ॥
 पिच्छिलास्वरसे सिद्धं हितं च शृतमुच्यते ।
 शकृता यस्तु संश्लेषमति सार्थ्येत शोणितम् ॥
 प्राक्पश्चाद्वा पुरीषस्य सरक्त्तपरिकर्त्तिकः ।
 क्षीरिशुक्लानृतं सर्पिः पिवेत्क्षौद्रशर्करम् ॥
 दाक्षीण्यकृपिष्ण्वीशुण्ठीलाक्षाशक्रयवैर्दृतम् ।
 संयुक्तं भद्ररोहिण्या पक्कं पेयादिमिश्रितम् ॥
 त्रिदोषमप्यतीसारं पीतं हन्ति सुदारुणम् ।
 गौरवे वमनं पथ्यं यस्य स्यात्प्रबलः कफः ॥
 ज्वरे दाहे सविद्धन्धे मारुताद्रक्तपित्तवत् ।
 सम्पक्के बद्धदोषे च विबन्धे मूत्रशोधनैः ।
 कार्यमास्थापनं क्षिप्रं तथाचैवानुवासनम् ॥
 प्रवाहेण गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे ।
 मधुरान्नानृतं तैलं सर्पिर्वाप्यदुवासनम् ॥
 गुदपाकस्तु पित्तेन यस्य स्यादहिताग्निः ।
 तत्र पित्तहराः सेकास्तत्सिद्धाश्चानुवासानाः ॥
 दधिमण्डसुराविलसिद्धं तैलं समारुते ।
 भोजने च हितं क्षीरं कक्षूरामूलसाधितम् ॥
 अल्पाल्पं बद्धशोरक्तं सरग्य उपवेश्यते ।
 यदा वायुर्विबद्धश्च पिच्छावस्तिस्तदा हितः ॥
 श्रावेण गुददौर्बल्यं दीर्घकालातिसोरिणाम् ॥

भवेत्तस्माद्धितं तेषां गुदे तैलावचारणम् ॥
 कपित्थशाल्मलीफल्लीवनकार्पासिदाडिमाः ।
 पूथिकाकच्छुराशेलुः शण्डुचूः सदाधिका ॥
 शालपर्णी वृषिपर्णी वृहती कण्टकारिका ।
 बलाश्वदंष्ट्राविल्वानि पाठानागरधान्यकम् ॥
 एष आचारसंयोगो हितः सर्वातिसारिणाम् ।
 तिलकल्को हितश्चात्र मौद्गोमुद्गरसस्तथा ॥
 पित्तातिसारी यो मर्त्तः पित्तलानि निषेवते ।
 पित्तं प्रदुष्टं तस्याग्नौ रक्तातीसारमावहेत् ॥
 ज्वरं शूलं तृषं दाहं गुदपाकञ्च दारुणम् ।
 यो रक्तं शक्नोति पूवं पश्चाद्वा प्रतिसार्यते ॥
 स पल्लवैर्वटादीनां ससर्पिः साधितं पयः ।
 पिवेत्स शर्कराक्षौद्रमथ वायुभिर्मथ तत् ॥
 नवनीतमथो लिङ्ग्यात्तक्रं चानुपिवेत्ततः ।
 पियालशाल्मलीञ्जशङ्खकीतिनिशत्वचः ॥
 क्षीरे विष्टदिताः पीताः सक्षौद्रा रक्तनाशनाः ।
 मधुकं शर्करां लोभ्रं पयस्यामथ सारिवाम् ॥
 पिवेच्छागेन पयसा सक्षौद्रां रक्तनाशनीम् ।
 मञ्जिष्ठां सारिवां लोभ्रं पद्मकं कुमुदोत्पलम् ॥
 पिवेत्पद्माञ्च दुग्धेन छागेनासृक्प्रशान्तये ।
 शर्करोत्पललोभ्राणि समङ्गा मधुकान्तिलाः ॥
 तिलामोचरसो लोभ्रं तथैव मधुकोत्पलम् ।
 कच्छुरा तिलकल्कञ्च योगश्चत्वार एव तु ॥

आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ।
 द्रवे सरक्ते खवति बालबिल्वं सफाणितम् ॥
 सक्षौद्रतैलं प्रागेव लिच्छादाग्नौ द्रितं हि तत् ।
 कोशकारं घृते ऋष्टं लाजचूर्णं सिता मधु ॥
 सग्नूलं रक्तपित्तोत्थं लीढं हन्युदरामयम् ।
 बिल्वमध्यं समधुकं शर्कराक्षौद्रसंयुतम् ॥
 तण्डुलाभ्युतो योगः पित्तरक्तोत्थितं जेत् ।
 गुदपाके च य उक्तास्तेऽत्रापि विधयः स्मृताः ॥
 रुजायां वाप्रशाम्यन्त्यां पिच्छावस्तिर्हितो भवेत् ।
 रक्तविड्दोषबद्धं दीप्ताग्निर्व्योऽतिमार्यते ।
 विडङ्गतिफलाकृष्णाकषायैस्तं विरेचयेत् ।
 अथवैरगुडसिद्धेन पयसा केवलेन वा ॥
 यवागूर्ध्वितरेक्षस्य वातघ्नैर्दोषनै कृताः ।
 दीप्ताग्निर्निःपुरीषो यः सार्यते फेणिलं शक्यते ॥
 स पिवेत्फाणितं शुण्ठीदधितैलपयोदृतम् ।
 खिन्नानि गुडतैलाभ्यां भक्ष्येद्ददराणि च ॥
 सुखिन्नान् पिष्टवद्वापि समं बिल्वशलाटूभिः ।
 दध्नीपटुज्य कुल्लाषान् खेतामनुपिवेत्सुराम् ॥
 शशमांसं सरुधिरं समङ्गां सघृतं दधि ।
 खादेद्विपाच्य सेवेत षडन्नं शक्यतः क्षये ॥
 संस्कृतो यमके माषयवकोलरसः शुभः ।
 भोजनार्थञ्च दातव्यो दधिदाडिमसाधितः ॥
 विडं बिल्वशलाटूनि नागरं चान्नपेषितम् ।

दध्नाः सरस्य यमके भृष्टो वर्ज्यः क्षये हितः ॥

सगूलं क्षीणवर्च्चा यो दीप्ताग्निरतिमार्थ्यते ।

स पिवेद्दीपनैर्युक्तं सर्पिस्सुड्ग्राहकैः सह ॥

वायुः प्रवृद्धो निचितं बलासं नुदत्यधस्तादहिताशनस्य ।

प्रवाहमाणस्य सुज्जर्मलाक्तं प्रवाहिकां तां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥

प्रवाहिका वातकृता सगूला पित्तात्मदाक्षा सकफा कफाञ्च ।

सशोणिता शोणितसम्भवास्तुक्ताः रुहेरूक्षप्रभवा मतास्तु ॥

तासामतीसारवदादिशेञ्चलिङ्गं क्रमंचामविपकताञ्च ।

न शान्तिमायाति विलङ्घनैर्या योगैरुदीर्क्षा यदि पाचनैर्वा ॥

ताः क्षीरमेवाशु शृतं निहन्ति तैलं तिलाः पिच्छिलवस्तयश्च ।

आर्द्रैः कुशैः संपरिवेष्टितानि वृन्तान्यथार्द्राणि हि शाल्मलीनाम्

पक्वानि सम्यक्पुटपाकयोगेनापोथ्य तेभ्यो रसमाददीत ॥

क्षीरं शृतं तैलहविर्विमिश्रं कल्केन यष्टीमधुवस्य वापि ।

वस्तिं विदेध्याङ्गिषगप्रमत्तः प्रवाहिकामूत्रपुरीषसङ्गे ॥

द्विपञ्चमूलीकथितेन गूले प्रवाहमाणस्य समाक्षिकेण ।

क्षीरेण चास्यापनमग्रमुक्तं तैलेन युञ्ज्यादनुवासनञ्च ॥

वातघ्नवर्गे लवणेषु चैव तैलञ्च सिद्धं हितमन्नपाने ।

लोभ्रं विडं विल्वशलाटु चैव लिच्छाञ्च तैलेन कटुत्रिकालम् ॥

दध्ना ससारेण समाक्षिकेण भुञ्जीत निःसारंकपीडितस्तु ।

सुतप्तकुप्यकथितेन वापि क्षीरेण शीतेन मधुशुतेन ॥

गूलार्दितो व्योषविदारिगन्धासिद्धेन दुग्धेन हिताय भोज्यः ।

वातघ्नसंग्राहकदीपनीयैः कृतान् रसांश्चाप्युपभोजयेच्च ॥

खादेच्च मस्थान् रसमाशुयाच्च वातघ्नसिद्धं सष्टतं सतैलम् ।

एणाथ जानान्तु वटप्रवालैः सिद्धानि सार्द्धं पिशितानि खादेत् ॥

मेध्यस्य सिद्धन्त्वथ वापि रक्तं वस्तस्य दध्ना घृततैलरुक्तम् ।

खादेत्प्रयुक्तैः शिखिलावजैश्च भुञ्जीत यूषैर्दधिभिश्च सुख्यैः ॥

माषान् सुसिद्धान् घृतमण्डयुक्तान् खादेच्च दध्नामरिचोपदंशान् ॥

महारुजे मूत्रकृच्छ्रे भिषग्वस्तिं प्रदापयेत् ।

पयोमधुघृतोन्मिश्रं मधुकोत्पलसाधितम् ॥

स वस्तिः शमयेत्तस्य रक्तं दाहमथो ज्वरम् ।

मधुरौषधसिद्धञ्च हितं तस्यानुवासनम् ॥

रात्रावहनि वा नित्यं रुजाक्तो यो भवेन्नरः ।

यथायथाः स तैल स्याद्वातशान्तिस्तथा तथा ।

प्रशान्ते मारुते वापि शान्तिं याति प्रवाहिका ।

तस्मात्प्रवाहिकारोगे मारुतं शमयेद्विषक् ॥

पाठाजमोदा-कुटजस्य बीजं शुण्ठीसमा मागधिकाञ्च पिष्टाः ।

सुखाखुपीताः शमयन्ति रोगं मेध्याण्डसिद्धं सघृतं पयो वा ॥

शुण्ठी घृतं सक्षवकं सतैलं विपाच्य लीढामयमाशु हन्यात् ।

गजाशनाकुम्भिकदाडिमानां रसैः कृते तैलघृते सदग्नि ॥

विह्वान्विता पथ्यैतमायवागूर्धारोष्णदुग्धस्य तथा च पानम् ।

लघूनि पथ्यान्यथ दीपनानि स्निग्धानि भोज्यान्पुदरामयेषु ॥

हिताय नित्यं वितरेद्वि भोज्यं योगांश्च तांस्तान् भिषगप्रमत्तः ।

दृष्ट्वापनयनी लघू दीपनी वस्तिशोधनी ।

ज्वरे चैवातिसारे च यवागूः सर्वदा हिता ॥

रौक्ष्णाज्जाते क्रिया स्निग्धा रूक्षा स्नेहनिमित्तजे ।

भयजे सान्त्वनापूर्वा शोकजे शोकनाशिनी ॥

विषाणः कृमिसम्भूते हिता चोभयशर्मदा ।
 छर्दिमूर्च्छाटडाद्यांश्च साधयेदविरोधतः ॥
 समवाये तु दोषाणां पूर्वं पित्तमुपाचरेत् ।
 ज्वरे चैवासारे च सर्वत्रान्यत्र मारुतम् ॥
 यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
 दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः ॥
 कर्मजा व्याधयः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये कर्मजास्तेष्वहेतुकाः ॥
 नश्यन्ति त्वक्रियाभिस्ते क्रियाभिः कर्मसङ्गये ।
 शस्यन्ति दोषसम्भूता दोषसंक्षयहेतुभिः ॥
 तेषामल्पनिदाना ये प्रतिकष्टा भवन्ति च ।
 सृष्टवो बहुदोषा वा कर्मदोषोद्भवास्तु ते ॥
 कर्मदोषक्षयकृतातेषां सिद्धिर्विधीयते ।

दुष्यति ग्रहणी जन्तोरग्निसादनहेतुभिः ॥

अतिसारे निवृत्तेऽपि मन्दाग्नेरहिताग्निः ।
 भूयः संन्दूषितो वङ्किर्ग्रहणीमभिटूषयेत् ॥
 तस्मात्कार्थ्यः परीहारस्वतीसारे विरिक्तवत् ।
 यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा ॥
 षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता ।
 पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ॥
 ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीञ्चितः ।
 तस्मात्संदूषिते वङ्गौ ग्रहणी सम्प्रदुष्यति ॥
 एकशः सर्वशश्चैव दोषैरत्यर्थमूङ्क्षितैः ।

सा दुष्टा बज्जशोभुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
 पक्वं वा स्रजं पूति मुज्जर्बद्धं मुज्जर्द्रवम् ।
 ग्रहणीरोगमाज्जस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥
 तस्योत्पत्तौ विदाहान्नेसदनालस्यट्टक्लमाः ।
 बलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णक्षेडान्त्रकूजनम् ॥
 अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ।
 पर्वरुग्लौल्यट्टक्कर्दिन्वरारोचकदाहवान् ॥
 उद्भिरेच्छुक्ततिक्ताग्नलोहधूमामगन्धिकम् ।
 प्रसेकमुखवैरस्यतमकारुचिपीडितः ॥
 वाताच्छूलाधिकैः पायुहृत्पाश्चोदरमस्तकैः ॥
 पित्तात्मदाहैर्गुरुभिः कफात्तिभ्यस्त्रिलक्षणैः ।
 दोषवर्णनखैस्तद्विह्वलमूत्रनयनाननैः ॥
 हृत्पाण्डूदरगुल्मार्शः शीघ्राशङ्की च मानवः ।
 यथादोषोक्त्यन्तस्य विशुद्धस्य यथाक्रमम् ॥
 पेयादिं वितरेत्सम्यग्दीपनीयोपसम्भृतम् ।
 ततः पाचनसङ्गाहिदीपनीयगणत्वयम् ॥
 पिवेत्प्रातःसुरारिष्टस्नेहमूत्रसुखास्त्रुभिः ।
 तक्रोण वाय तक्रं वा केवलं हितमुच्यते ॥
 कृमिगुल्मोदरार्शोग्नीः क्रियाश्चावावचारयेत् ॥
 चूर्णं हिंवादिकं चात्र घृतं वा शीघ्रनाशनम् ।
 कल्केन मगधादेश्च चाङ्गेरीस्वरसेन वा ॥
 चतुर्गुणेन दध्ना च घृतं सिद्धं हितं भवेत् ।

सर्वथा दीपनं सर्वं ग्रहणीरोगिणां हितम् ॥
ज्वरादीनविरोधाच्च साधयेत्स्वैश्चिकित्सितैः ।

एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः शोषप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्म्ह्यहाबलः ॥
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।
क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते पुनः ॥
राज्यश्वन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।
तस्मात्तं राजयन्त्येति केचिदाज्जर्मनीषिणः ॥
सर्व्यस्यैर्जायते दोषैरिति केचिद्वदन्ति हि ।
एकादशानामेकस्मिन् सान्निध्यात्तन्वयुक्तितः ॥
क्रियाणां चाविभागेन प्रागेवोत्पादनेन च ।
एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ।
क्षयाद्देगप्रतीघाताद्यायामाद्विषमाशनात् ॥
जायते कुपितैर्ह्यैषैर्व्याप्तदेहस्य देहिनः ।
कफप्रधानैर्दोषैर्हि रुद्धेषु रसवर्त्मसु ॥
अतिव्यवायिनोवापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति मानवः ॥
भक्तद्देवो ज्वरः श्वासः कासः शोणितदर्शनम् ।

स्वरभेदश्च जायन्ते षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥
 स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
 ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
 शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।
 कासः कण्ठस्य चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥
 एकादशभिरेतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
 कासातीसारपार्श्वान्तिं स्वरभेदारुचिज्वरैः ॥
 त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासाह्वगमयैः ।
 जह्याच्छोषार्द्धितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥
 व्यवायशोकस्थविर्व्यव्यायामाध्वोपवासतः ।
 ब्रह्मोरःक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥
 व्यवायशोषः शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
 माण्डुदेहो यथा पूर्वं क्षीयन्ते चास्य घातवः ॥
 प्रधानशीलः स्वस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
 विना शुक्रक्षयस्तैर्विकारैरभिलक्षितः ॥
 जराशोषी कृशो मन्दस्वल्पबुद्धिबलेन्द्रियः ।
 श्वसनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
 ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं तथैवारतिपीडितः ।
 सम्प्रक्षुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलक्षविः ॥
 अध्वप्रशोषी स्वस्ताङ्गः संभट्टषट्षच्छविः ।
 प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥
 व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
 उरक्षतस्तैर्लिङ्गैः संयुक्तश्च क्षतादिना ॥

रक्तक्षयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणान् ।
 व्रणितस्य भवेच्छोषः सचासाध्यतमस्त्वतः ॥
 व्यायामभाराध्ययनैरभिघातातिमैथुनैः ।
 कर्मणा चाप्युरस्येन वक्षो यस्य विदारितम् ॥
 तस्योरसि क्षते रक्तं पूयः ज्ञेष्ठा च गच्छति ।
 कासमान्श्चर्दयेच्च पीतरक्तासितारणम् ॥
 सन्तप्तवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात्परिताम्यति ।
 दुर्गन्धवदनोच्छ्वासो भिन्नवर्णस्वरो नरः ॥
 केषाञ्चिदेव शोषो हि कारणैर्भेदमागतः ।
 न तत्र दोषलिङ्गानां समस्तानां निपातनम् ॥
 क्षयाएव हि ते ज्ञेयाः प्रत्येकं धातुसंक्षयात् ।
 चिकित्सितं तु तेषां हि प्रागुक्ते धातुसंक्षये ॥
 श्वासाङ्गसादकफसंस्त्रवतालुशोष
 च्छर्द्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
 शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
 शुक्लोक्ष्णो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
 स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ
 गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
 तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्ये
 च्छुष्कांस्तरून्पवनधूमदवार्दितांश्च ॥
 महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
 शूनमुष्कोदरं चेव यद्विज्ञेयं परिवर्ज्येत् ॥

उपाचरेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नवम् ।

स्थिरादिवर्गसिद्धेन घृतेनाजाविकेन च ॥
 स्निग्धस्य मृदुकर्तव्यमूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।
 आस्थापनं तथाकार्यं शिरसश्च विरेचनम् ॥
 यवगोधूमशालीश्च रसैर्भुञ्जीत शोधितः ।
 हृदेऽग्नौ हृदयेऽपि निवृत्तोपद्रवं नरम् ॥
 व्यवायशोषिणं प्रायो भजन्ते वातजा गदाः ॥
 वृंहणीयो विधिसस्त्रैः हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥

काकामुलूकान्कुलान् विडालान् गण्डूपदान् व्यालविलेशयाखून् ।
 गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः ससैन्धवान्सर्पपतैलभटान् ॥
 देयानि मांसानि च जाङ्गलानि मुद्गाढकीसूपरसाश्च हृद्याः ॥
 खरोद्गनागाश्चतराश्चजानि देयानि मांसानि सुकल्पितानि ।
 मांसोपदंशाश्च पिवेदरिष्टान्माध्वीकयुक्ता मदिराश्चसेव्याः ॥
 अर्काष्टाक्षारजलोषितेभ्यः कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ।
 स्वादेत् पिवेत्सर्पिरजाविकं वा कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ॥
 सर्पिर्मधुभ्यां त्रिकटु प्रलिह्याञ्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्तः ।
 मांसादमांसेषु घृतञ्च सिद्धं शोषापहं क्षौद्रकणासमेतम् ॥
 द्राक्षासितामागधिकावलेहः सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती ।
 घृतेन चाजेन समाक्षिकेन तुरङ्गगन्धातिलमाषचूर्णम् ॥
 सिताश्वगन्धामगधोद्भवानां चूर्णं घृतं क्षौद्रयुतं प्रलिह्यात् ।
 क्षीरं पिवेद्वाप्यथ वाजिगन्धाविपक्रमेवं लभते च पुष्टिम् ॥
 तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताब्धं प्रातः पिवेद्वाथ पयोऽनुपानम् ।
 उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ॥
 कृत्स्ने वृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं सर्पिःपिवेत्क्षौद्रयुतं हिताशी ।

यक्ष्माणमेतत्प्रबलञ्च कासं श्वासञ्च हन्यादपि पाण्डुताञ्च ॥
 शकट्रसा गोऽश्वगजाथ्यजानां कायामिताश्चापि तथैव भागैः ।
 मूर्ध्वाहिरिद्राखदिरद्रुमाणां क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ॥
 भागान् दशैतान् विपचेद्विधिक्षो दत्त्वा त्रिवर्गं मधुरञ्च कृत्स्नम् ।
 कटुतिक्तञ्चैव सभद्रदारु घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ॥
 द्वे पञ्चमूल्यौ वरणं करञ्जं भस्मातकं विल्वपुनर्नवे च ।
 यवान्कुलत्थान्वदराणि भार्गीं पाठां ऊताशं समहीकदम्बम् ॥
 कृत्वा कषायं विपचेद्वि तस्य षड्विहं पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ।
 व्योषं महादक्षपयोऽभयाञ्च चव्यं सुराख्यं लवणोत्तमञ्च ।
 एतद्वि शोषं जठराणि चैव हन्यात्प्रमेहांश्च सहानिलेन ॥
 गोश्वाथ्यजेमैणखरोष्ट्रजाजैः शकट्रसक्षीररसक्षतोथैः ।
 द्राक्षाश्वगन्धामगधासिताभिः सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥
 एलाजमोदामलकाभयाक्षगायत्रारिशासनशालसारान् ॥
 विडङ्गभस्मातकचित्तकोग्राकटुतिकाम्भोदसुराद्रजांश्च ।
 पक्त्वा जले तेन पचेद्विसर्पिस्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ॥
 त्रिंशत्प्रलान्यत्र सितोपलाया दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि षट्च ।
 प्रस्ये घृतस्य द्विगुणञ्च दद्यात्क्षौद्रं ततो मय्यहतं विदध्यात् ॥
 पलं पलं प्रातरतः प्रलिह्यात्पश्चात्पिवेत्क्षीरमतन्द्रितञ्च ।
 एतद्वि मेध्यं परमं पवित्रं चक्षुष्यमायुष्यमथो यशस्यम् ॥
 यक्ष्माणमाशु व्यपहन्ति चैतत्पाण्डुङ्गामयञ्चैव भगन्दरञ्च ।
 श्वासञ्च हन्ति स्वरभेदकाचहृत्क्षीहगुल्मग्रहणीगदांश्च ॥
 न चात्र किञ्चित्परिवर्ज्यं नीयं रसायनञ्चैतदुपास्यमानम् ।
 बीहोदरोक्तं विहितं च सर्पिस्त्रीण्येव चान्यानि हितानि चात्र ॥

उपद्रवांश्च खरवैकृतादीन् जयेद्यथास्त्रं प्रसमीक्ष्य शास्त्रम् ।
 अजाशकृन्मूत्रपयोधृतासृङ्मांसालयानि प्रतिसेवमानः ॥
 स्नानादिनानाविधिना जह्याति मासादशेषं नियमेन शोषम् ।
 रसोनयोगं विधिवत्क्षयार्त्तः क्षीरेण वा नागबलाप्रयोगम् ॥
 सेवेत वा मागधिकाविधानं तथोपयोगं जतुनोऽश्मजस्य ।
 शोकं स्त्रियं क्रोधमसूयनञ्च त्यजेदुदारग्विषयान्भजेत ॥
 वैद्यान् द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च वाचश्च पुण्याः शृणुयाद्विजेभ्यः ।

द्विचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो गुल्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 यथोक्तैः कोपनैर्दीर्घाः कुपिताः कोष्ठमागताः ।
 जनयन्ति नृणां गुल्मं स पञ्चविध उच्यते ॥
 हृद्बन्धोरन्तरे ग्रन्थिः सञ्चारी यदि वाचलः ।
 चयापचयवान्वृत्तः स गुल्म इति कीर्तितः ॥
 पञ्च गुल्माश्चया नृणां पार्श्वे हृन्नाभिवस्तयः ।
 कुपितानिलमूलत्वाद्गूढमूलोदयादपि ॥
 गुल्मवद्वा विशालत्वाद्गुल्म इत्यभिधीयते ।
 स यस्मादात्मनि चयं गच्छत्यप्स्विक् बहुदुः ।
 अन्तःसरति यस्माच्च न पाकमुपयात्यतः ।
 स व्यस्रैर्जायते दोषैः समस्रैरपि वोच्छ्रितैः ॥
 पुरुषाणां तथा स्त्रीणां ज्ञेयो रक्तेन चापरः ।
 सदनं मन्दता वक्त्रोराटोपोऽन्तर्विकूजनम् ॥

विण्मूदानिलसङ्गश्च सौचित्यासङ्गता तथा ।

द्वेषोऽन्ने वायुरूर्द्ध्वं च पूर्वरूपेषु गुल्मिणाम् ॥

हृत्कुक्षिशूलं मुखकण्ठघोषो वायोर्निरोधो विषमाग्निता च ।

ते ते विकाराः पवनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽनिलसम्भवे तु ॥

स्वेदज्वराहारविदाहदाहास्तृष्णाङ्गरागः कटुवक्रता च ।

पित्तस्य लिङ्गान्यग्निलानि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति गुल्मे ।

सौमित्यभन्नेऽरुचिरङ्गसादृक्कर्दिः प्रमेको मधुरास्यता च ।

कफस्य लिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति गुल्मे कफसम्भवे तु ॥

सर्वात्मकः सर्वविकारयुक्तः सोऽसाध्य उक्तः क्षतजश्च वक्ष्ये ।

नवप्रसूताऽहितभोजना या याचामर्गमं विस्त्रजेद्वती वा ॥

वायुर्हि तस्याः परिगृह्य रक्तं करोति गुल्मं मरुजं सदाहम् ।

पैतस्य लिङ्गेन समानलिङ्गं विशेषणं चाप्यपरं निबोध ॥

न स्यन्दते नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।

तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्यमहग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञाः ॥

वातगुल्मादितं स्निग्धं युक्तं स्नेहविरेचनैः ।

उपाचरेद्यथाकालं निरूहैः सानुवासनैः ॥

पित्तगुल्मादितं स्निग्धं काकोल्यादिदृतेन तु ।

विरिक्तं मधुरैर्यौगैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥

क्षेष्मगुल्मादितं स्निग्धं पिप्पल्यादिदृतेन तु ।

तीक्ष्णैर्विरिक्तं तद्रूपैर्निरूहैः समुपाचरेत् ॥

सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्हितः ।

पित्तवद्रुतगुल्मिन्या नाय्याः कार्यः क्रियाविधिः ॥

विशेषमपरं चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।

पलाशभस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पिप्पल्यादिष्टतेन तु ।
 उष्णैर्वा भेदयेद्भिन्ने विधिरासृग्दरो हितः ॥
 आनूपौदकमज्जानो वसा तैलं घृतं दधि ।
 विपक्रमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
 जाङ्गलैकशफानान्तु वसा सर्पिश्च पैत्तिके ।
 तैलं जाङ्गलमज्जान एवं गुल्मे कफोत्थिते ॥
 धात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्भृतम् ।
 शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ।
 चित्रकव्योषसिन्धूत्यष्ट्युष्णीकाचव्यदाडिमौ ।
 दीप्यकप्रम्यिकाजाजीह्वुषाधान्यकैः समैः ॥
 दधारनालवदरमूलकस्वरसैर्घृतम् ।
 तत्पिप्पल्यातगुल्माग्निदौर्वल्याटोपशूलनुत् ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिमदीप्यकैः ।
 पुष्करव्योषधान्यान्तवेतसक्षारचित्रकैः ॥
 शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
 शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥
 विडदाडिमसिन्धूत्युद्धतभुग्व्योषजीरकैः ।
 हिङ्गुसौवर्चलक्षारगृहक्षान्तान्तवेतसैः ॥
 बीजपूररसोपेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्क्षीहशूलजित् ॥
 रसोनस्वरसे सर्पिः पञ्चमूलरसान्वितम् ।
 सुरारनालदध्यन्तमूलकस्वरसैः सह ॥

व्योषदाडिमट्क्षाम्भयवानीचव्यसैन्धवैः ॥
 हिंश्वन्मवेतसाजाजीदीप्यकैश्च समांशिकैः ।
 सिङ्घुङ्कुल्लग्रहण्यर्शः श्वासोन्मादक्षयञ्चरान् ॥
 कासापस्मारमन्दाग्निहीहशूलानिलाञ्जयेत् ।
 दधिसौवीरकं सर्पिः काथौ मुद्गकुलत्थजौ ॥
 पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।
 सौवर्चलं खर्जिकाञ्च देवदार्वथ सैन्धवम् ॥
 वातगुल्मापहं सर्पिरेतद्दीपनमेव च ।
 तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पचेद्दृढम् ॥
 न्यग्रोधादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
 रक्तपित्तोत्थितं घ्नन्ति घृतान्येतान्यसंशयम् ॥
 आरग्वधादौ विपचेद्दीपनीययुतं घृतम् ।
 क्षारवर्गे पचेच्चान्यत्पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ॥
 घ्नन्ति गुल्मं कफोद्भूतं घृतान्येतान्यसंशयम् ।
 यथादोषोऽयञ्चापि चिकित्सेत्सान्निपातिकम् ॥
 चूर्णं हिंश्वादिकं वापि घृतं वा श्लेहनाशनम् ।
 पिवेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्त्रैलोक्यमेव वा ॥
 तिलेक्षुरकपालाशसार्धपं यवनालजम् ।
 भस्म मूलकजञ्चापि गोजाबिखरहस्तिनाम् ॥
 मूत्रेण महिषीणाञ्च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
 कुष्ठसैन्धवयज्याह्वनगरक्रमिघातिभिः ॥
 साजमौदैश्च दशभिः सामुद्राञ्च पलैर्युतम् ।
 अयः पात्रेऽग्निनाल्पेन पक्त्वा लेह्यमथोद्धरेत् ॥

तस्य मांसां पिवेद्भ्रा सुरया सर्पिषापि वा ।
 धान्यान्ले नोष्णतोयेन कौलत्येन रसेन वा ॥
 गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्त्यसंशयम् ।
 स्वर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ॥
 तैलेन शमयेत्पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ।
 पीतं सुखाम्बुना वापि स्वर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ॥
 वृष्वीरमुखवृक्षश्च वर्षाभूटहृतीद्वयम् ।
 चित्तकश्च जलद्रोणे पक्वापादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्तकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निधापयेत् ।
 मधुनः प्रस्थमावाप्य पथ्याचूर्णाङ्गं संयुतम् ॥
 तुषोषितं दशाहन्तु जीर्णभक्तः पिवेन्नरः ।
 अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 पाठानिकुम्भरजनीतिकटुतिफलाग्निकम् ।
 लवणं वृक्षबीजश्च तुल्यं स्यादनवं गुडम् ॥
 पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
 गुटिकास्तद्वनीभूतं कृत्वा खादेदभुक्तवान् ॥
 गुल्मक्षीहाग्निसादांस्ता नाशयेयुरशेषतः ।
 हृद्रोगं ग्रहणीदोषं पाण्डुरोगश्च दारुणम् ॥
 सशूले सोन्धतस्यन्दे दाहपाकरुगण्डते ।
 गुल्मे रक्तं जलौकोभिः सिरामोक्षेण वा हरेत् ॥
 सुखोष्णा जाङ्गलरसाः सुस्निग्धा व्यक्तसैन्धवाः ।
 कटुतिक्तसमायुक्ता हिताः पाने च गुल्मिनाम् ॥
 पेया वातहरैः सिद्धाः कौलत्याः संस्कृता रसाः ।

खलाः सपञ्चमूलाश्च गुल्मिनां भोजने हिताः ॥
 बद्धवच्चूर्णानिलानान्तु सार्द्रं कं क्षीरमिष्यते ।
 कुम्भीपिण्डे षट्कास्त्रे दान्कारयेत्कुशलोभिषक् ॥
 गुल्मिनः सर्वएवोक्ता दुर्विरेच्यतमा भृशम् ।
 अतश्चैतांस्तु सुखिन्दान्स्वसनेनोपपादयेत् ॥
 विलेपनाभ्यञ्जनानि तथा संदहनानि च ।
 उपनाहाश्च कर्त्तव्याः सुखोष्णाः शाल्वणादयः ॥
 उदरोक्तानि सर्पिर्वापि चूर्णवर्त्तिक्रियास्तथा ।
 लवणानि च योन्यानि यान्युक्तान्युदरामये ॥
 वातवच्चूर्णनिरोधे तु सासुद्रार्द्रकसर्षपैः ।
 कृत्वा पाथौ विधातव्या वर्त्तयो मरिचोत्तराः ॥
 दन्तीचित्तकमूलेषु तथा वातहरेषु च ।
 कुर्यादरिष्टान् सर्वांश्च स्मृतस्थाने यथेरितान् ॥
 खादेद्वायङ्कुरान् भट्टान् पूतीकटुपटुक्षजान् ।
 ऊर्ध्ववातमनुष्यञ्च गुल्मिनं न निरूहयेत् ॥
 पिवेत्तृट्न्नागरं वा सगुडां वा हरीतकीम् ।
 गुग्गुलुं त्वष्टतां दन्तीं द्रवन्तीं सैन्धवं वचाम् ॥
 मूत्रमद्य पयोद्राक्षारसैर्व्विज्य बलाबलम् ॥
 एवं पीलूनि पिष्टानि पिवेत्सलवणानि तु ।
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकसैन्धवैः ॥
 युक्ता हन्ति सुरा गुल्मं शीघ्रं काले प्रयोजिता ।
 बद्धविण्मासतो गुल्मी भुञ्जीत ययसा यवान् ॥
 कुल्माषान्वा बद्धस्त्रेहान् भक्षेद्भक्षवणोत्तरान् ।

अथास्योपद्रवः शूलः कथञ्चिदुपजायते ॥

शूलं निखानितमिव सुखं येन तु वेत्त्यसौ ।

तत्र विण्मूत्रसंरोधः कञ्चोच्छ्वासः स्थिराङ्गता ॥

लृणा दाहो भ्रमोऽन्तस्य विदग्धपरिवृद्धता ।

रोमचर्षोऽरुचिश्छर्दिर्भुक्तवृद्धिर्जडाङ्गता ॥

वाय्वादिभिर्यथासङ्घातं मिश्रैर्वा वीक्ष्य योजयेत् ।

पथ्यातिलवणं क्षारं हिङ्गुतुम्बु रूपौष्करम् ॥

यवान्यथ हरिद्रा च विडङ्गान्यन्तवेतसम् ।

विदारी त्रिफला भीरुशृङ्गाटी गुडशर्करा ॥

काश्रमरीफलपथ्याह्वपक्षकहिमानि च ।

षड्ग्रन्थातिविषादारूपथ्यामरिचवृक्षकान् ॥

कृष्णामूलकचयश्च नगरक्षारचित्तकान् ।

लृणाभक्तकाष्ठिकक्षीरतोयैः श्लोकसमापनात् ॥

यथाक्रमं विमिश्रांश्च द्वन्द्वे सर्वान्श्च सर्वजे ।

तथैव सेकावगाहप्रदेहाभ्यङ्गभोजनम् ॥

शिशिरोदकपूर्याणां भाजनानाञ्च धारणम् ।

वमनोन्मर्दनस्वेदलङ्घनक्षपणक्रियाः ॥

स्नेहादिश्च क्रमः सर्वो विशेषेणोपदिश्यते ।

वल्लूरं मूलकं मत्स्यान् शुष्कशकानि वैदलम् ।

न स्वादेदालुकङ्कली मधुराणि फलानि च ॥

विना गुल्मेन यश्चूलं गुल्मस्थानेषु जायते ।

निदानं तस्य वक्ष्यामि रूपञ्च सचिकित्सितम् ॥

वातमूत्रपुरीषाणां विग्रहादतिभोजनात् ।

अजीर्णाध्यशनायासविरुद्धानोपसेवनात् ॥
 पानीयपानात्क्षुत्काले विरुढानाञ्च सेवनात् ।
 पिष्टान्नशुष्कमांसानामुपयोगात्तथैव च ॥
 एवं विधानां द्रव्याणामन्येषां चोपसेवनात् ।
 वायुः प्रकुपितः कोष्ठे शूलं सञ्जनयेद्भृशम् ॥
 निरुच्छासो भवेत्तेन वेदनापीडितो नरः ।
 शङ्कुस्फोटनवत्तस्य यस्यात्तीव्राश्च वेदनाः ॥
 शूलामक्तस्य लक्ष्यन्ते तस्माच्छूलमिहोच्यते ।
 निराहारस्य यस्यैव तीव्रं शूलमुदीर्यते ॥
 प्रस्रव्यगात्रो भवति कृच्छ्रेणोच्छ्वसितीव च ।
 वातमूलपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम् ।
 तृष्णा दाहो मदो मूर्च्छा तीव्रं शूलं तथैव च ॥
 शीताभिकामो भवति शीतेनैव प्रशम्यति ।
 एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलमप्यतिसमुद्भवम् ॥
 शूलेनोत्पीड्यमानस्य हृल्लास उपजायते ।
 अतीव पूर्णकोष्ठत्वं तथैव गुरुगात्रता ॥
 एतत्क्षेपसमुद्भूतं शूलस्योक्तं निदर्शनम् ।
 सर्वाणि दृष्ट्वा रूपाणि निर्दिशेत्सान्निपातिकम् ॥
 सन्निपातसमुत्थानमसाध्यं तं विनिर्दिशेत् ।
 शूलानां लक्षणं प्रोक्तं चिकित्सां च निबोध मे ॥
 आशुकारी हि पवनस्तस्मात्तत् त्वरया जयेत् ।
 तस्य शूलाभिपन्नस्य स्वेद एव सुखावहः ॥

पायसैः कृशरापिण्डैः स्निग्धैर्वापिशितैर्हितः ।
 तटच्छाकेन वा स्निग्धमुष्णं भुञ्जीत भोजनम् ॥
 चिरविल्लाङ्कुरान् वापि तैलभृष्टांस्तु भक्षयेत् ।
 वैहङ्गांश्च रसान् स्निग्धान् जाङ्गलान् शूलपीडितः ॥
 यथालाभं निषेवेत मांसानि विलशायिनाम् ।
 सुरासौवीरकं शुक्तं मस्तूदश्चित्तया दधि ॥
 सकाललवणं पेयं शूले वातसमुद्भवे ।
 कुलत्थयूषो युक्तान्तो लावकीयूषसंस्कृतः ॥
 ससैन्धवः समरिचो वातशूलविनाशनः ।
 विडङ्गं शिग्रुकम्पिल्लपथ्याश्चामान्स्वेतसान् ।
 सुरसामश्वकर्षञ्च सौवर्चलद्युतान्पिवेत् ॥
 मद्येन वातजं शूलं क्षिप्रमेव प्रशाम्यति ।
 पृथ्वीकाजाजिचविकायवानीव्योषचित्तकाः
 पिप्पल्यः पिप्पलीमूलं सैन्धवं चेति चूर्सां देत् ।
 तानि चूर्सानि पयसा पिवेत्काम्बलिकेन वा ॥
 मध्वासवेन चुक्रेण सुरासौवीरकेण वा ।
 अथ वै तानि चूर्सानि मातुलुङ्गरसेन वा ॥
 तथा वदरयूषेण भावितानि पुनः पुनः ।
 तानि हिंगुप्रगाढानि सह शर्करया पिवेत् ॥
 सह दाडिमसारेण वर्त्तिः कार्थ्या भिषग्जिता ।
 सा वर्त्तिर्वातिकं शूलं क्षिप्रमेव व्यपोहति ॥
 गुडतैलेन वा लीढा पीता मद्येन वा पुनः ।
 बुभुक्षाप्रभवे शूले लघु सन्तर्पणं हितम् ॥

उष्णैः क्षीरैर्यवागूभिः स्निग्धैर्मांसरसैस्तथा ॥
 वातशूले समुत्पन्ने रूक्षं स्निग्धेन योजयेत् ॥
 सुसंस्कृताः प्रदेयाः स्युर्धृतपूरा विशेषतः ।
 वारुणीञ्च पिवेज्जन्तुस्तथा सम्पद्यते सुखी ॥
 एतद्वातसमुत्पन्नस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितम् ।

अथ पित्तसमुत्पन्नस्य क्रियां वक्ष्याम्यतः परम् ।

स मुखं छर्दयित्वा तु पीत्वा शीतोदकं नरः ॥
 शीतलानि च सेवेत सर्वाण्युष्णानि वर्जयेत् ।
 मणिराजतताम्राणि भाजनानि च सर्वशः ॥
 वारिपूर्णानि तान्यस्य शूलस्योपरि निक्षिपेत् ।
 गुडशालियवाः क्षीरं सर्पिः पानं विरेचनम् ॥
 जाङ्गलानि च मांसानि भेषजं पित्तशूलिनाम् ।
 रसान्सेवेत पित्तघ्नान् पित्तलानि विवर्जयेत् ॥
 पालाशं धान्वनं वापि पिवेद्यूषं सशर्करम् ।
 परूषकाणि सृङ्गीकाखर्जूरौदकजान्यपि ॥
 तत्पिवेच्छर्करायुक्तं पित्तशूलनिवारणम् ॥
 अशने भुक्तमात्रे तु प्रकोपः शैथिल्यस्य च ॥
 वमनं कारयेत्तत्र पिप्पलीवारिणा भिषक् ।
 रूक्षः स्वेदः प्रयोज्यः स्यादन्याच्चोष्णाः क्रिया हिताः ॥
 पिप्पलीमृङ्गवेरञ्च श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ।
 पाठां वचां त्रिकटुकं तथाच कटुकरोहिणीम् ॥
 चित्तकस्य च निर्यूहं पिवेद्यूषं समार्जकम् ।
 एरण्डफलमूलानि मूलं गोक्षुरकस्य च ॥

शालपर्णीं* पृष्णिपर्णीं* वृहतीं कण्टकारिकाम् ।
 दद्याच्छृगालविन्नाञ्च सहदेवां तथैव च ॥
 महासहं क्षुद्रसहं मूलञ्चेक्षुरकस्य च ।
 एतत्सन्भृत्य सन्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥
 चतुर्भागावशेषन्तु यवक्षारयुतं पिबेत् ॥
 वातिकं पैत्तिकं वापि श्लैष्मिकं सान्निपातिकम् ।
 प्रमद्य नाशयेच्छूलं क्षिन्नाभ्रमिव मारुतः ॥
 पिप्पल्यः स्वर्ज्जिकाक्षारो यवाश्चित्तक एव च ।
 सेव्यञ्चैव समानीय भस्म कुर्याद्विचक्षणः ॥
 तदुष्णवारिणा पातं श्लेष्मशूले भिषग्जितम् ।
 रुणद्धि मारुतं श्लेष्मा कुक्षिपार्श्वव्यवस्थितः ॥
 स संरुद्धः करोत्याशु ध्यानं गुडगुडायनम् ।
 सूचीभिरिव निस्तोदः कच्छोच्छ्वासो तदा नरः ॥
 नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीडितः ।
 पार्श्वशूलः स विज्ञेयः कफानिलसमुद्भवः ॥
 तत्र पुष्करमूलानि हिंसुर्सेवर्च्चलं विडम् ।
 सैन्धवं तुम्बुरुपथ्याचूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ॥
 पार्श्वहृद्वस्तिशूलेषु यवक्वाथेन संयुतम् ।
 सर्पिः* ब्रीहोदरोक्तं वा घृतं वा हिंसुसंयुतम् ॥
 बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ।
 एरण्डतैलमथ वा मदमस्तु पयोरसैः ॥
 भोजश्रेष्ठापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ।
 प्रकुप्यति यदा कुक्षौ वङ्गिमाकस्य मारुतः ॥

तदास्य भोजनं भुक्तं सोपस्तम्भं न पच्यते ।
 उच्छ्वसित्यामशक्तता शूलेनाहन्यते मुहुः ॥
 नैवासने न शयने तिष्ठन्न लभते सुखम् ।
 कुक्षिशूल इतिख्यातो वातादामसमुद्भवः ॥
 वमनं कारयेत्तत्र लङ्घयेद्वा यथाबलम् ।
 संसर्गपाचनं कुर्यादस्त्रैर्दीपनसंयुतैः ॥
 नागरं दीप्यकं चय्यं हिगुंसौवर्चलं विडम् ।
 मातुलुङ्गाश्च बीजानि तथा श्यामोरूकयोः ॥
 वृहत्याः कण्टकार्याश्च काथं शूलहरं पिबेत् ।
 वचा सौवर्चलं हिगुं कुष्ठं सातिविषाभया ॥
 कुटजस्यच बीजानि सद्यःशूलहराणि तु ।
 विरेचनं प्रयुञ्जीत ज्ञात्वा दोषबलाबलम् ॥
 स्नेहवस्तीन्द्रिरूहांश्च कुर्याद्दोषनिवर्हणम् ।
 उपनाहाः स्नेहसेका धान्याम्लपरिसेचनम् ।
 कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः ॥
 हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासरोधकं परम् ।
 स हृच्छूल इतिख्यातो रसमारुतसम्भवः ॥
 तत्रापि कर्माभिहितं यदुक्तं हृद्विकारिणाम् ।
 संरोधात्कुपितो वायुर्वस्तिमावृत्य तिष्ठति ॥
 वस्तिवंचणनाभीषु ततः शूलोऽस्य जायते ।
 विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स मारुतात् ॥
 नाभ्यां वंचणपाश्वेव कुक्षौ मेढ्रान्त्वमर्दकः ।
 मूत्रमावृत्य गृह्णाति मूत्रशूलः समारुतात् ॥

वायुः प्रकुपितो यस्य रुक्षाहारस्य देहिनः ।
 मलं कण्ड्वि कोष्ठस्य मन्दीकृत्य तु पावकम् ॥
 शूलं सञ्जनयन्तीव्रं श्रोतांस्यावृत्यतस्य हि ।
 दक्षिणं यदि वा वामं कुक्षिमादाय जायते ॥
 सर्वत्र वर्द्धि ते क्षिप्रं शूलं तत्र सघोषवत् ।
 पिषामा वर्द्धि ते तीव्रा भ्रमो मूर्च्छा च जायते ॥
 उच्चारितो मूत्रितश्च न शान्तिमधिगच्छति ।
 विदशूलमेतज्जानीयाद्भिषक्परमदारुणम् ॥
 क्षिप्रं दोषहरं कार्यं भिषजा साधु जानता ।
 स्वेदनं वमनञ्चैव निरूहाः स्नेहवस्तयः ॥
 पूर्वोद्दिष्टान् पाययेत् योगान् कोष्ठविशोधनान् ।
 उदावर्तहराश्चास्य क्रियाः सर्वाः सुखावहाः ॥
 अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके ऋदुतां गते ।
 स्थिरीभूतं तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति ॥
 अविपाकगतं ह्यन्नं शूलं तीव्रं करोत्यति ।
 मूर्च्छाध्वानं विदाहञ्च हृदुत्क्लेशो विलम्बिकाम् ॥
 विरिच्यते छर्दयति कम्पतेऽथ विसृजति ।
 क्षारासूयानि गुटिकाः शस्यन्ते शूलनाशनाः ॥
 गुल्मावस्थाः क्रियाः कार्य्या यथावत्सर्वशूलिनाम् ।

त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो हृद्रोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

वेगाघातोष्णरुक्षान्नैरतिमात्रोपसेवितैः ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णैरसात्क्यैश्चापि भोजनैः ॥

दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयं गताः ।

कुर्वन्ति हृदये बाधां हृद्रोगं तं प्रचक्षते ॥

चतुर्विधः स दोषैश्च पञ्चमः क्रिमिभिस्तथा ।

पृथग्विद्मः प्रवक्ष्यामि चिकित्सितमनन्तरम् ॥

आयस्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा ।

निर्मल्यते दीर्यते च स्फोद्यते पाय्यतेऽपि च ॥

लृणोषादाहचोषा स्युः पैत्तिके हृदयक्षमः ।

धूमायनञ्च मूर्च्छा च स्वेदः शोषो मुखस्य च ॥

गौरवं कफसंस्त्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम् ।

माधुर्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि ॥

उत्क्लेशः णीवनं तोदः शूलो हृक्लासकस्तमः ।

अरुचिः श्वावनेद्रत्वं शोषञ्च कृमिजेभवेत् ॥

भ्रमक्षमौ सादशोषौ ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः ।

कृमिजे कृमिजातीनां क्षैष्मिकीणाञ्च ये मताः ॥

वातोपहृष्टे हृदये वामयेत्स्निग्धमातुरम् ।

द्विपञ्चमूलकायेन सस्नेहलवणेन तु ॥

पिप्पल्येलावचाहिङ्गुयवभक्ष्यानि सैन्धवम् ॥

सौवर्चलमथो शुण्ठीमजमोदाञ्च चूर्णितम् ।

फलधान्यान्लकौलत्थदधिमद्यासवादिभिः ॥

पाययेत विशुद्धञ्च स्नेहेनान्यतमेन वा ।

भोजयेज्जीर्णशाल्यन्नं जाङ्गलैः सहतैररैः ॥

वातघ्नसिद्धं तैलञ्च दद्याद्वस्तिं प्रमाणतः ।

श्रीपर्णीमधुकक्षौद्रसितोत्पलजलैर्वमेत् ।

पित्तोपसृष्टे हृदये सेवेत मधुरैः शृतम् ॥

घृतं कषायाञ्चोद्दिष्टान् पित्तञ्चरविनाशनान् ।

तप्तस्य च रमेर्मुखैर्जाङ्गलैः सहतैर्भिषक् ॥

सक्षौद्रं वितरेद्वस्तिं तैलं मधुकसाधितम् ।

वचानिम्बकषायाभ्यां वान्तं हृदि कफात्मके ।

चूर्णन्तु पाययेतोक्तं वातजे भोजयेच्च तम् ।

फलार्दिमथमुस्तादिं त्रिफलां वा पिवेन्नरः ॥

श्यामाट्टट्कल्कयुतं घृतं वापि विरेचनम् ।

बलातैलैर्विदध्याच्च वस्तिं वस्तिविशारदः ।

क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत्प्रशितौदनम् ॥

दध्ना वा पललोपेतं त्यहं पञ्चादिरेचयेत् ।

सुगन्धिभिः सलवणैर्योगैः साजाजिशर्करैः ॥

विडङ्गगाढैर्धान्यान्नं पाययेताप्यनन्तरम् ।

हृदयस्याः पतन्येवमघस्तात्क्रिमयो वृणाम् ॥

यवान्नं वितरेच्चास्य सविडङ्गमतः परम् ।

— — —

चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पाण्डुरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

व्यवायमन्तं लवणानि मद्यं मृदं दिवास्वप्नमतीव तीक्ष्णम् ।
निषेवमाणस्य विदूष्य रक्तं कुर्वन्ति दोषास्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्डुमयोऽष्टाङ्गं विधः प्रदिष्टः पृथक् समस्तैर्युगपच्च दोषैः ।
सर्वेषु चैवैष्विह पाण्डुभावो यतोऽर्धकोऽतः खलुपाण्डुरोगः ॥
त्वक्स्फोटनं शीवनगात्रसादौ मृद्वक्ष्णं प्रेक्षणकूटशोथाः ।
विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःमराणि ॥
सकामलापालकिपाण्डुरोगः कुम्भाह्वयो लाघरकोऽलसाख्यः ।
विभाष्यते लक्षणमस्य कृत्स्नं त्रिविधं वक्ष्याम्यनुपूर्वशस्तत् ॥
कृष्णेक्ष्णं कृष्णसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ॥
वातेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
पीतेक्ष्णं पीतसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।
पित्तेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
शुक्लेक्ष्णं शुक्लसिरावनद्धं तद्वर्णविण्मूत्रनखाननञ्च ।
कफेन पाण्डुं मनुजं व्यवस्येद्युक्तं तथान्यैस्तदुपद्रवैश्च ॥
सर्वात्मके सर्वमिदं व्यवस्येद्वक्ष्यामिलिङ्गान्यथ कामलायाः ।
यो ह्यामयान्ते सहसान्नमन्तमद्यादपथ्यानि च तस्य पित्तम् ॥
करोति पाण्डुं वदनं विशेषात्तन्द्राबलत्वं प्रथमोदितांश्च ॥
भेदस्तु तस्याः खलु कुम्भाह्वं शोफो महांस्तत्र च पर्वभेदः ।
ज्वराङ्गमर्द्धमसादतन्द्राक्षयान्वितो लाघरकोऽलसाख्यः ॥
तं वातपित्ताभिपरीतलिङ्गं हलीमकं नाम वदन्ति तज्ज्ञाः ।

उपद्रवास्तेष्वरुचिः पिपासा कृदिर्ज्वरो मूर्ध्वरुजाग्निसादः ॥
 शोफस्तथा कण्ठगतोऽबलत्वं मूर्च्छा क्लमो हृद्यवपीडनञ्च ।
 साध्यन्तु पाण्डुरामयिनं समीक्ष्य स्निग्धं घृतेनोर्द्धमधश्च शुद्धम् ॥
 सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढैर्हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
 पिवेद्भृतं वा रजनीविपक्वं यत्त्रैफलं तैलकमेव वापि ॥
 विरेचनद्रव्यकृतं पिवेद्धि योगांश्च विरेचनिकान् घृतेन ।
 मूत्रे निकुम्भार्द्धफलं विपाच्य पिवेदभीक्ष्णं कुडवार्द्धमात्रम् ।
 खादेद्गुडं वाप्यभयाविमिश्रमारग्वधादिक्वथितं पिवेद्वा ॥
 अयोरजोव्योषविडङ्गचूर्णं लिह्याद्धरिद्रां त्रिफलान्वितां वा ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विदधीत वापि शास्त्रप्रदर्शाभिहितान्श्रयोगान् ॥
 हरेच्च दोषान् बल्लशोऽल्पमात्रान् श्वयेद्धि दोषेष्वतिनिर्हृतेषु ।
 धात्रीफलानां रसमिक्षुजञ्च मय्यं पिवेत् क्षौद्रयुतं हिताशी ॥
 उभे वृहत्यौरजनीं शुकाख्यां शुकादनीं चापि सकाकमाचीम् ।
 आदारिविम्बीं सकदम्बपुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत्कषाये ॥
 तत्पाण्डुतां हन्यु पयुज्यमानं क्षीरेण वा मागधिकां यथाग्निः ।
 हितञ्च यष्टीमधुकं कषाय चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
 गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादलानां दत्वायसञ्चूर्णमनल्पकालम् ।
 प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं लिह्यात्तथा काञ्चनगैरिकोत्थम् ॥
 आजं शकृद्वा कुडवप्रमाणं विडं हरिद्रालवणोत्तमञ्च ।
 पृथक्पलांशानि समग्रमेतच्चूर्णं हिताशी मधुनावलिह्यात् ॥
 मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्याव्योषांशकः सर्वसमानताप्यः ।
 मूत्रासुतोऽयं मधुनावलेहः पाण्डुरामयं हन्यचिरेण घोरम् ।
 विभीतकायोमलनागराणां चूर्णं तिलानाञ्च गुडञ्च मुख्यः ।

तक्रानुपानो वटकः प्रयुक्तः क्षिणोति घोरानपि पाण्डुरोगान् ॥
 सौवर्चलं हिङ्गुकिराततित्तकलायमात्राणि सुखाम्बुना वा ।
 मूर्वाहरिद्रामलकञ्च लिङ्घ्यात्स्थितं गवां सप्त दिनानि मूत्रे ।
 मूलं बलाचित्रकयोः पिवेद्वा पाण्डुमयार्त्तोऽक्षसमं हिताशी ॥
 सुखाम्बुना वा लवणेन तुल्यं शिग्रोः फलं क्षीरभुजोपयोज्यम् ।
 न्यग्रोधवर्गस्य पिवेत् कषायं शीतं सिताक्षौद्रयुतं हिताशी ॥
 शालादित्रं चाप्यथसारचूर्णं धात्रीफलं वा मधुनावलिङ्घ्यात् ॥
 विडङ्गमुस्ततिफलाजमोदपरूषकथोषविनिर्द्दहन्यः ।
 चूर्णीकृता वा गुडशर्करे च तथैव सर्पिर्मधुनी शुभे च ॥
 सम्भारमेतद्विपचेन्निधाय सारोदके सारवतो गणस्य ।
 नातश्च लेह्यं मतिमान्विदिवा निधापयेन्मोक्षकृजे समुद्गे ॥
 हन्येष लेहः खलु पाण्डुरोगं सशोथमुग्रामपि कामलाञ्च ।
 सशर्करा कामलिनां दिभण्डी हिता गवाक्षी सगुडा च शुण्ठी ।
 कालेयकेचापि दृतं विपक्वं हितं च तत्स्राट्रजनीविमिश्रम् ।
 धातुं नदीजं जतुशैलजं वा कुम्भाह्वये मूत्रयुतं पिवेद्वा ॥
 सुतस्थितं सैन्धवसम्ययुक्तं मामं पिवेद्वापि हि लोहकिट्टम् ।
 दग्ध्वाक्षकाष्ठैर्मलमायसंवा गोमूत्रनिर्व्वापितमष्टवारान् ॥
 विचूर्ण्य लीढं मधुनाचिरेण कुम्भाह्वयं पाण्डुगदं निहन्यात् ।
 सिन्धूङ्गवं वाग्निममं च कृत्वा सिक्वा च मूत्रे सकृदेव तप्तम् ॥
 लौहञ्च किट्टं बज्रश्च तप्त्वा निर्व्वाप्य मूत्रे बज्रश्चतथैव ।
 एकीकृतं गोजलपिष्टमेतदैकध्यमावाप्य पचेदुखायाम् ॥
 यथा न दह्येत तथा विशुष्कं चूर्णीकृतं प्रेयमुदश्विता तत् ।
 तक्रौदनाशी विजयेत रोगं पाण्डुं तथा दीपयतेऽनलञ्च ॥

द्राक्षागुडुच्यामलकीरमैश्च सिद्धं घृतं लाघरके हितञ्च ।
 गौडानरिष्ठान्मधुशर्कराश्च मूत्रासवान् क्षारकृतांस्तथैव ।
 स्निग्धान् रसानामलकैरपेतान् कोलान्वितान् वापिहि जाङ्गलानाम्
 सेवेत शेफाभिहितांश्च योगान् पाण्डुमयी शालियवांश्च नित्यम् ॥
 श्वासातिसाराश्चिकासमूर्च्छां तट्छर्द्दिं शूलज्वरशोफदाहान् ।
 तथा विपाकस्वरभेदमादान् जयेद्यथास्वप्नसमीक्ष्य शास्त्रम् ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीनमध्यं श्लानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदेऽथ शेफस्यथ मुष्कयोश्च शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
 विवर्जयेत्पाण्डु किनं यथोर्थं तथातीसारज्वरपीडितञ्च ।



पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो रक्तपित्तप्रघेधं व्याख्यास्यामः ॥
 क्रोधशोकभयायासविरुद्धान्नातपानलान् ।
 कङ्कल्लवणक्षारतीक्ष्णोष्णातिविदाहिनः ॥
 नित्यमभ्यसतो दुष्टो रसः पित्तञ्च कोपयेत् ।
 विदग्धं स्वगुणैः पित्तं विदहत्याशु शोणितम् ।
 ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्च्छं चाधो द्विधापिवा ।
 आमाशयाद्भजेदूर्ध्वं मधः पक्वाशयाद्भजेत् ।
 विदग्धयोर्द्वयोश्चापि द्विधाभागं प्रवर्त्तते ।
 केचित्सयकृतः शीघ्रः प्रवदन्त्यहजोगतिम् ॥
 ऊर्ध्वं साध्यमधोयाप्यमसाध्यं युगपद्भतम् ।
 सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ॥

लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन्भविष्यति ।

वाह्याह्वलक्षणेस्तस्य सङ्ख्यादोषोच्छ्रितीर्विदुः ॥

दौर्बल्यश्वासकासज्वरवमद्युमदाः पाण्डुतादाहमूर्च्छा
भुक्ते चान्ने विदाहस्त्वष्टिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीडा ।

तृष्णा कण्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
द्वेषो भुक्तेऽविपाको विरतिरपि रते रक्तपित्तोपसर्गाः ॥

मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत्कई मान्मोर्निभं वा
भेदः पूयास्त्रकल्पं यत्कदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।

यत्कृष्णं यच्च नीलं भृशमतिकृष्णं यत्ततोक्ता विकाराः
तद्वर्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥

नादौ संग्राह्यमुद्रितं यदह्वग्वलिनो यतः ।

तत्पाण्डुग्रहणीकुष्ठजीह्वगुल्मज्वरावहम् ॥

अधः प्रवृत्तं वमनैरूर्ध्वमार्गं विरेचनैः ।

जयेदन्यतरच्चापि क्षीणस्य शमनैरह्वक् ॥

अतिप्रवृत्तदोषस्य पूर्वं लोहितपित्तिनः ।

अक्षीणबलमांसाग्नेः कर्तव्यमपतर्पणम् ॥

लङ्घितस्य ततः पेयां विदध्यात्स्वल्पतण्डुलाम् ।

तर्पणं पाचनं लेहान् सप्लींषि विविधानि च ॥

द्राक्षामधुककाशमर्थ्यसितायुक्तं विरेचनम् ।

यष्टीमधुकयुक्तं च सक्षौद्रं वमनं हितम् ॥

पयांसि शीतानि रसाश्च जाङ्गलाः सतीन्यूषाश्च सशालिषटिकाः ।

पटोलशेलूसुनिषस्युथिकावटातिमुक्ताङ्कुरसिन्दुवारजम् ॥

हितञ्च शाकं घृतसंस्कृतं सदा तथैव धात्रीफलदाडिमाम्बितम् ।

रसाश्च पारावतशङ्खकूर्मजास्तथा यवाग्वोऽभिहिता घृतोत्तराः॥
 सन्तानिकाश्चोत्पलवर्गसाधिते क्षीरे प्रशस्ता मधुशर्करोत्तमाः ।
 हिमाः प्रेदहा मधुशर्कराश्च ये घृतानि पथ्यानिच रक्तपित्तिनाम्॥
 मधूकशोभाञ्जनकोविदारजैः प्रियङ्गुकायाः कुसुमैश्च चूर्णितैः ।
 भिषग्विदध्याञ्चतुरः समाक्षिकान् हिताय लेहानसृजः प्रशान्तये॥
 लिह्याच्च दूर्वावटजांश्च पल्लवान्मधुद्वितीयान् मितकर्णिकस्य च ।
 हितञ्च खर्जूरफलं समाक्षिकं फलानिचान्यान्यपि तद्गुणान्यथ॥

रक्तातिसारप्रोक्तांश्च योगानत्रापि योजयेत् ।

शुक्लेक्षुकाण्डमापोथ्य नवे कुम्भे हिमाम्भसा ॥

योजयित्वा क्षिपेद्रात्रावाकाशे सोत्पलन्तु तत् ।

प्रातः श्रुतं क्षौद्रयुतं पिवेच्छोणितपित्तवान् ॥

पिवेच्छीतषायं वा जम्ब्वाम्नाज्जुनसम्भवम् ।

उडुम्बरफलं पिष्ट्वा पिवेत्तद्रसमेव वा ॥

तपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।

पिवेदक्षसमं कल्कं यष्टीमधुकमेव वा ॥

चन्दनं मधुकं रोध्रमेवमेवं समं पिवेत् ।

करञ्जबीजमेवं वा सिताक्षौद्रयुतं पिवेत् ॥

मज्जानमिदङ्गस्यैवं पिवेन्मधुकसंयुतम् ।

सुखोष्णं लवणं बीजं कारञ्जन्दधिमस्तुना ॥

पिवेद्वापि त्र्यहं मर्त्यारक्तपित्ताभिपीडितः ।

रक्तपित्तहराः शस्ताः षडेते योगसत्तमाः ॥

पथ्याश्चैवावपीडेषु घ्राणतः प्रस्रुतेऽसृजि ।

अतिनिखुतरक्तोवा क्षौद्रयुतं पिवेदसृक्॥

यद्वद्वा भक्षयेदाजमामं पित्तसमायुतम् ।

पलाशवृक्षस्वरसे विपक्वं सर्पिः पिवेत्क्षौद्रयुतं सुशीतम् ॥

वनस्पतीनां स्वरसैः कृतं वा सशर्करं क्षीरघृतं पिवेद्वा ।

द्राक्षासुशीराण्यथ पद्मकं सिता पृथक्पलांशान्युदकेसमावपेत् ।

स्थितं निशान्तद्रुधिरामयं जयेत्पीतं पयो वास्वसमंहिताग्निः ॥

तुरङ्गवर्चःस्वर सं समाक्षिपेत्पिवेत्क्षिताक्षौद्रयुतं वृषस्य वा ।

लिहेत्तथा वास्तुकबीजचूर्णं क्षौद्रान्वितं तण्डुलसाह्वयं वा ॥

लिह्याच्च लाजाञ्जनचूर्णमेकमेवं सिताक्षौद्रयुतां तुगाख्याम् ।

द्राक्षां सितां तित्तकरोहिणीञ्च हिमाम्बुना वा मधुकेन युक्ताम् ।

पथ्यामहिंस्त्रां रजनीं घृतञ्च लिह्यात्तथा शोणितपित्तरोगी ॥

वासाकषायोत्पलवृक्षप्रियङ्गुनेत्राञ्जनाम्बोरुहकेशराणि ।

पीत्वा सिताक्षौद्रयुतानि जह्यात्पित्ताहजो वेगसुदीर्घमाशु ॥

गार्यात्रिजम्बर्ज्जुनकोविदारशिरीषरोध्राशनशात्मलीनाम् ।

पुष्पाणि शिग्रोश्च विचूर्ण्य लेहो मध्वन्वितः शोणितपित्तरोगे ॥

सक्षौद्रमिन्दीवरभस्म वारि करञ्जबीजं मधुसर्पिषीच ।

जम्बर्ज्जुनाम्रकथितञ्च तोयं घ्नन्ति त्वयः पित्तमहक्च योगाः ।

मूलानि पुष्पाणिच मातुलुङ्गाः पिष्ट्वा पिवेत्तण्डुलधावनेन ॥

घ्राणप्रवृत्ते जलमाशु देयं सशर्करं नासिकया पयोवा ।

द्राक्षारसं क्षीरघृतं पिवेद्वा सशर्करञ्च क्षुरसं हिमंवा ॥

शीतोपचारं मधुरञ्च कुर्व्याद्विशेषतः शोणितपित्तरोगे ।

द्राक्षाघृतक्षौद्रसितायुतेन विदारिगन्धादिविप्राचितेन ॥

क्षीरेणचास्थापनमग्रसुक्तं हितं घृतञ्चाप्यनुवासनार्थम् ॥

प्रियङ्गुरोध्राञ्जनगैरिकोत्पलैः सुवर्णकालीयकशङ्खचन्दनैः ।

सिताश्वगन्धाम्बुदयष्टिकाह्वयैर्हृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ॥
 निरूक्ष्य चैनं पयसा समाक्षिकैर्दृष्टुतैः शीतजलाम्बुसेचितम् ।
 क्षीरौदनं भुक्तमथानुवासयेद्दृतेन यष्टीमधुसाधितेन च ॥
 अधोवहं शोणितमाशु नाशयेत्तथातिसारं रुधिरस्य दुस्तरम् ।
 विरेकयोगेत्वतिचैव शस्यते वास्यश्च रक्ते विजिते बलान्वितः ॥
 एवं विधा उत्तरवस्तयश्च मूत्राशयस्य रुधिरे विधेयाः ।
 प्रवृत्तरक्तेषु च पायुजेषु कुर्ष्याद्विधानं खलु रक्तपैतम् ॥
 विधिश्चाहृद्गदरेऽप्येष स्त्रीणां कार्थ्यो विजानता ।
 शस्त्रकर्म्मणि रक्तं वा यस्यातीव प्रवर्त्तते ॥
 तत्राणामपि दोषाणां शोणितस्य च सर्वशः ।
 लिङ्गान्यालोक्य कर्त्तव्यं चिन्तितमनन्तरम् ॥

षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातो मूर्च्छाप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 क्षीणस्य वृद्धदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ॥
 विषातादभिषाताद्वा हीनसत्वस्य वा पुनः ।
 करणायतनेषूग्रा वाह्येष्वभ्यन्तरेषु च ॥
 निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ।
 हृत्पीडाजृम्भनं ग्लानिः संज्ञानाशो बलस्य च ॥
 सर्वासां पूर्वरूपाणि यथास्वमुपलक्षयेत् ।
 संज्ञावहासु नाडीषु पिहितास्त्रिनिहादिभिः ।
 तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखव्यपोहकृत् ॥

मुखदुःखव्यपोहाच्च नरः पतति काष्ठवत् ।
 मोहो मूर्खेति तां प्राज्जः पडिधा मा प्रकीर्त्तिता ॥
 वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विषेण च ।
 पदस्वपि तासु पिच्छं हि प्रभुत्वेनावतिष्ठते ॥
 पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धश्च तन्मयः ।
 तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥
 द्रव्यस्वभाव इत्येके दृष्ट्वा यदभिसुह्यति ।

गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ॥

तएव तस्माज्जायन्ते ताभ्याम्भोहा यथेरिताः ।

स्तम्भाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्वासश्च मूर्च्छितः ॥

मद्येन विलपन् श्येते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥

वेपथुस्वप्नदृष्ट्याः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्च्छिते ।

वेदितव्यन्तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणैः ॥

सेकावगाहौ मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा व्यजनानिलाश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥

सिताप्रियालेक्षुरसस्तु तानि द्राक्षा मधूकस्वरसान्वितानि ।

खर्जूरकाश्मर्यरसैः शृतानि पानानि सर्पिणींषि सजीवनानि ॥

सिद्धानि वर्गे मधुरे पयांसि सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।

तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पथ्याश्च सदा सतीनाः ॥

भुजङ्गपुष्पं मरिचान्युशीरं कालस्य मथ्यञ्च पिवेत्सर्मान् ।

सतीनतोयेन विसं दृग्णालं क्षौद्रेण कृष्णां सितया च पथ्याम् ॥

कुर्थाञ्च नासावदनावरोधं क्षीरं पिवेद्वाप्यधमानुषीणाम् ।

मूर्च्छाप्रसक्तां तु शिरोविरेकैर्जयेदभीक्ष्णं वमनैश्च तीक्ष्णैः ॥
 हरीतकीकाथघृतं पिवेद्वा धात्री फलानां स्वरसैः कृतं वा ।
 द्राक्षासितादाडिमलाजवन्ति शीतानि नीलोत्पलपद्मवन्ति ॥
 पिवेत्कषायाणि च गन्धवन्ति पित्तज्वरं यानि शमं नयन्ति ।
 प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकात्संमूर्च्छीतो नैव विबुध्यते यः ॥
 संन्यस्तसंज्ञो ऋशदुश्चिकित्स्यो ज्ञेयस्तदा बुद्धिमता मनुष्यः ।
 यथामलोष्टं सलिले निसिक्तं समुद्धरेदाश्वबिलीनमेव ॥
 तद्वच्चिकित्सेत्स्वरयः । भिषक्तमवेदनं मृत्युवशप्रयातम् ।
 तीक्ष्णाञ्जनाभ्यञ्जनधूमयोगैस्तथा नखाभ्यन्तरतोत्पतैः ॥
 वादित्वागीतानुनयैरपूर्वैर्विषट्ठनैर्गुप्तफलावघर्षणैः ॥
 आभिः क्रियाभिश्च न लब्धसंज्ञः सानाहलालाश्वसनश्च वर्ज्यः ।
 प्रभूतसंज्ञं वमनानुलोम्यैस्तीक्ष्णैर्विशुद्धं लघुपथ्यभुक्तम् ॥
 फलत्रिकैश्चित्कनागराद्यैस्तथाश्लज्जाताज्जतुनः प्रयोगैः ।
 संशर्करैर्मांसमुपक्रमेत विशेषतो जीर्णघृतं स पायः ॥
 यथास्वञ्च ज्वरघ्नानि कषायाण्युपयोजयेत् ।
 सर्वमूर्च्छाप्ररीतानां विषजानां विषापहम् ॥

—

सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः पानात्ययप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥
 मद्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्मं विशदमेव च ।
 रुक्षमाशुकरश्चैव व्यवायि च विकाशि च ॥
 औष्ण्याच्छीतोपचारं तत्तैर्लप्याद्वन्ति मनोगतिम् ।

विशत्यवयवान् सौक्ष्माद्वै शब्दात्कफशुक्रनुत् ॥
 मारुतं कोपयेद्रौक्ष्यादाशुत्वादाशुकर्माकृत् ।
 हर्षदञ्च व्यवायित्वाद्विकाशित्वाद्विसर्पति ॥
 तदम्लं रसतः प्रोक्तं लघुरोचनदीपनम् ।
 केचिल्लवणवज्ज्यास्तु रसानन्नादिशन्ति हि ॥
 स्निग्धैस्तदन्वैर्मांसैश्च भक्ष्यैश्च सह सेवितम् ।
 भवेदायुः प्रकर्षाय बलायोपचयाय च ।
 कास्यता मनसस्तुष्टिर्द्वैर्द्युं तेजोऽतिविक्रमः ॥
 विधिवत्सेव्यमानेतु मद्ये सन्निहिता गुणाः ।
 तदेवानन्ममज्ञेन सेव्यमानममात्रया ॥
 कायाग्निनाह्यग्निसमं समेत्य कुरुते मदम् ।
 मदेन करणानान्तु भावान्यत्वे कृते सति ॥
 निगूढमपि भावं स्वप्नकाशीकुरुतेऽवशः ।
 त्यवस्थश्च मदो ज्ञेयः पूर्णो मध्योऽय पश्चिमः ॥
 पूर्णं वीर्यरतिप्रीतिहर्षभाष्यादिवर्द्धनम् ।
 प्रलापो मध्यमे हर्षो युक्तायुक्तक्रियास्तथा ॥

विसंज्ञः पश्चिमे शेते नष्टकर्मक्रियागुणः

क्षौद्रिकानल्पपित्तांश्च स्निग्धान्मात्रोपसेविनः ॥

पानं न बाधतेऽत्यथं विपरीतांस्तु बाधते ।

निर्भक्तमेकान्ततएव मद्यं निषेव्यमाणं मनुजेन नित्यम् ।

उत्पादयेत्कृष्टतमान्विकारानापादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥

क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेनशोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।

व्यायामभाराध्वपरिहतेन वेगावरोधाभिहतेन चापि ॥

अत्यन्तभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।

उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति मद्यं विविधान्विकारान् ॥

पानाभ्ययं परमदम्भानाजीर्णमथापि वा ।

पानविभ्रममुग्रञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

स्तम्भाङ्गमर्दहृदयग्रहतोदकम्पाः

पानात्ययेऽनिलकृते शिरसो रुजश्च ।

स्वेदप्रलापमुखशोषणदाहमूर्च्छाः

पित्तात्मके वदनलोचनपीतता च ॥

क्षेष्मात्मके वमथुशीतकफप्रसेकाः

सर्वात्मके भवतिसर्वविकारमस्यत् ।

उष्मा शरीरगुरुता विरसाननत्वं

क्षेष्माधिकत्वमरुचिर्मलमूतसङ्गः ॥

लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा

स्तृष्णारुजा शिरसि सन्निधौ चापि भेदः ।

आध्मानमुद्गिरणमन्तरसो विदाहोऽ

जीर्णस्य पानजनितस्य वदन्ति लिङ्गम् ॥

ज्ञेयानि तत्र भिषजा सुविनिश्चितानि

पित्तप्रकोपजनितानि च कारणानि ।

हृन्नाततोदवमथुज्वरकण्ठघूम

मूर्च्छाकफस्त्रवणमूर्ध्वरुज विदाहः ॥

द्वेषः सुरान्ध्रविकृतेषु च तेषु तेषु

तं पानविभ्रममुग्रन्त्यखिलेन धीराः ।

हीनोत्तरौष्ठमतिशीतममन्ददाहं

तैलप्रभास्यमतिपानहतं विजह्यात् ॥
 जिह्वौष्ठदन्तमसितं त्वयवापि नीलं
 पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ।
 हिक्काज्वरौ वमथुवेपथुपार्श्वशूलाः
 कासभ्रामावपि च पानहतं भजन्ते ॥
 तेषां निवारणमिदं हि मयोच्यमानं
 व्यक्ताभिधानमखिलेन विधिं निबोध ।
 मद्यन्तु चुक्रमरिचार्द्रकदीप्यकुष्ठ
 सौवर्चलायुतमलं पवनस्य शान्त्यै ॥
 पृथ्वीकदीप्यक्रमहौपधहिङ्गुभिर्च्चा
 सौवर्चलेन च युतं वितरेत्सुखाय ।
 आम्रातकाम्रफलदाडिममातुलुङ्गैः ॥
 कुथ्याच्छुभान्यपि च पाडवपानकानि ॥
 सेवेत वा फलरसोपहितान्नसादी
 नानूपवर्गप्रिशतान्यपि गन्धवन्ति ।
 पित्तात्मके मधुरवर्गकषायमिश्रं
 मद्यं हितं समधुशर्करमिष्टगन्धम् ॥
 पीत्वा च मद्यमपि चेक्षुरसप्रगाढम्
 निःशेषतः क्षणमवास्थितसुल्लिखेच्च ।
 लावैण्यतित्तिरिरसांश्च पिवेदनम्ला
 न्नौद्धान्सुखाय सष्टतान्ससितांश्च यूपान् ॥
 पानात्पथे कफकृते कफसुल्लिखेच्च
 मद्येन विम्बिविदुलोदकसंयुतेन ।

सेवेत तित्तकटुकांश्च रसानुदारान्
 यूषांश्च तित्तकटुकोपहितान् हिताय ॥
 पथ्यं यवान्न विकृतान्यपि जाङ्गलानि
 श्लेष्मघ्नमन्यदपि यच्च निरत्ययं स्यात् ।
 कुर्याच्च सर्व्वमथ सर्व्वभवे विधानं
 द्वन्द्वोद्भवे द्वयमवेक्ष्य यथा प्रधानम् ॥
 सामान्यमन्यदपि रत्नसमग्रमग्रं
 वक्ष्यामि यच्च मनसो मदकृत्स्नं खञ्च ।
 त्वङ्नागपुष्पमगधैलमधूकधान्यैः
 श्लक्ष्णैरजाजिमरिचैश्च कृतं समांशैः ॥
 पानं कपित्थ रसवारिपरूषकाढ्यं
 पानात्ययेषु विधिवत्क्षुतमम्बरान्ते ।
 ह्रीवेरपद्मपरिप्लवसंप्रयुक्तैः
 पुष्पैः प्रलिप्य करवीरजलोद्भवैश्च ॥
 पिष्टैः सपद्मकयुतैरपि सारिवाद्यैः
 सेकं जलैश्च वितरेदमलैः सुशीतैः ।
 त्वक् पत्रचोक्षुमरिचैलभुजङ्गपुष्प
 श्लेष्मातकप्रसवकल्कगुडैरुपेतम् ॥
 द्राक्षायुतं हृतमलं मदिरामयान्तै
 स्तत्पानकं शुचि सुगन्धिनरैर्निषेध्यम्
 पिष्ट्वा पिवेच्च मधुकं कटुरोहिणीञ्च
 द्राक्षाञ्च मूलमसकृत् तपुसीभवं यत् ॥
 कर्पासमूलमथ नागबलाञ्च तुल्यां

पीत्वा सुखी भवति साधु सुवर्चलाञ्च ।
 काश्मर्यदारुविडदाडिमपिप्पलीषु
 द्राक्षांश्चितासुकृतमम्बुनि पानकं यत् ॥
 तद्वीजपूरकरसायुतामाशु पीतं
 शान्तिं परां मदगदेष्वचिरात्करोति ।
 द्राक्षांसितामधुकजीरकधान्यकृष्णा
 स्खेवं कृतं दृष्टतया च पिवेत्तथापि ॥
 सौवर्चलायुतमुदाररसं फलान्तरं
 भार्गोऽष्टतेन च जलेन हितावसेकः ।

इक्ष्वाकुधामार्गवटक्षकानि काकह्वयोडुम्बरिकाश्च दुग्धे ।
 विपाच्य तस्याञ्जलिना बभेद्वि मद्यं पिवेदङ्गि गते त्वजीर्णे ॥

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पविडैरुपेतं
 खेवेत हिङ्गुमरिचैलयुतं फलान्तरम् ।
 उष्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्वथ वा विडत्वक्
 चव्यैलहिङ्गुमगधाफलमूलशुण्ठीः ॥
 हृद्यैः खडैरपि च भोजनमत्र शस्तं
 द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत् ।
 तत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराद्य
 माम्नातकोलरसपानकमेव वापि ॥
 खर्जूरवेतककरीरपरूषकेषु
 द्राक्षाद्वृत्सुच कृतं ससितं द्रितं वा ।
 श्रीपर्णियुक्तमथ वा तु पिवेदिमानि
 यथाह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥

क्षीरिप्रबालविसर्जीरकनागपुष्प
 पत्रैलवालुशितशारिवपद्मकानि ।
 आम्नातभव्यकरमर्द्धकपित्तकोल
 वृक्षान्मवेतफलजीरकदाडिमानि ॥
 सेवेत वा मरिचजीरकनागपुष्प
 त्वक्पत्रविश्वचविकैलयुतान्रसांश्च ।
 सूक्ष्माम्बरश्रुतहिमांश्च सुगन्धिगन्धान् ।
 पानोद्भवान्नुदति सप्तगदानशेषान् ॥
 पञ्चेन्द्रियार्थविषया ऋदुपानयोगा
 हृद्याः सुखाश्च मनसः सततन्नियोज्याः ।
 पानात्ययेषु विकटोरुनितम्बवत्यः
 पीनोन्नतस्तनभरा नतमध्यदेशाः ॥
 प्रौढाः स्त्रियोऽभिनवयौवनपीनगात्यः
 सेव्याश्च पञ्चविषयातिशयस्वभावाः ।

पिवेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सितामधूकतिसुगन्धियुक्तम् ।
 संचूर्ण्य संयोज्य च नागपुष्पैरजाजिष्ठणामरिचैश्च तुल्यैः ॥
 वर्षाभुयश्चाहमधूकलाक्षात्वक्कुर्वुदाराङ्कुरजीरकाणि ।
 द्राक्षाश्च कृष्णामथ केशरश्च क्षीरे समालोड्य पिवेत्सुखोष्णम् ॥
 भवेच्च मद्येन तु येन पातितः प्रकामपीतेन सुरासवादिना ।
 तदेव तस्मै विधिवत्प्रदापयेद्विपर्यये अंशमसौ च गच्छति ॥
 यथानरेन्द्रोपहतस्य कस्यचिद्भवेत्प्रसादस्ततएव नान्यतः ।

विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।

तस्य पानात्ययोद्दिष्टा विकाराः सम्भवन्ति हि ॥

मद्यस्याग्नेयवायव्यौ गुणावस्त्वहानि च ।
 ओतांसि शोषयेयातां तेन तृष्णा प्रजायते ॥
 पाटलोत्थलकन्देषु सुद्वपण्यां च साधितम् ॥
 पिवेन्मृगधिकामिश्रं तत्राम्भोहिमशीतलम् ।
 सर्पिस्तैलवसामज्जदधि भृङ्गरसैर्युतम् ॥
 काथेन विलयवयोः सर्वगन्धैश्च प्रेषितैः ॥
 पक्कमभ्यञ्जने श्रेष्ठं श्लेके काथः सुशीतलः ॥
 रसवन्ति च भोज्यानि यथास्वमवचारयेत् ।
 पानकानि सुशीतानि हृद्यानि सुरभीनि च ॥
 त्वचं प्राप्तस्तु पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ।
 दाहं प्रकुरुते घोरं पित्तवत्तत्र भेषजम् ॥
 शीतं विधानमत ऊर्द्धमहं प्रवक्ष्ये
 दाहप्रशान्तिकरमृद्धिमतां नराणाम् ।
 तत्रादितो मलयजेन हितः प्रदेश
 चन्द्रांशुहारतुहिनोदकशीतलेन ।
 शीताम्बुशीतलतरैश्च शयानमेवं
 हारैर्हृणालबलयैरबलां स्पृशेद्युः ॥
 भिन्नोत्पलोज्ज्वलहिमे शयने शयीत
 पत्रेषु वा सजलविन्दुषु पद्मिनीनाम् ।
 आसादयन्पवनमाहृतमिष्टगन्ध
 कङ्कारपद्मदलशैवलसञ्चयेभ्यः ॥
 शीतैर्वनान्तपवनैः परिरुध्यमानः
 प्रीतश्चरेद्भवनकाननदीर्घिकासु ।

दाहाभिभूतमथ वा परिषेचयेत्तु
 शीतैरुशीरजलचन्दनवारिभिस्तम् ॥
 विश्रावितां हृतमलां नववारिपूर्णां
 पद्मोत्पलोज्वलजलामधिवासिताञ्च ।
 वापीम्भजेत हरिचन्दनभूषिताङ्गः
 कान्ताकरस्पर्शकर्कशरोमकूपः ॥
 तत्रैनमम्बुरुहपत्रसमैः स्पृशन्त्यः
 शीतैःकरोरुवदनैः कठिनैः स्तनैश्च ।
 तोयावगाहकुशला मधुरस्वभावाः
 संहर्षयेयु रजला मधुरैः प्रलापैः ॥
 धारागृहे प्रगलितोदकदुर्दिनाभे
 क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ ।
 गन्धोदकैः सकुसुमैरुपसिक्तभूमौ
 पत्राम्बुचन्दनरसैरुपलिप्तकुण्डे ॥
 मांसीतमालघनकुङ्कुमपद्मपत्र
 जात्युत्पलप्रियककेशरपुण्डरीके ।
 पुन्नागनागकरवीरकृतोपकारे
 तस्मिन्गृहे कमलरेण्वरुणे शयीत ॥
 यत्नाहृतानिलविकम्पितपुष्पदान्नि
 हेनन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ।
 शीतान्मसां सकदलीहरितद्रुमाणां
 उद्भिन्ननीलनलिनाम्बुरुहाकराणाम् ॥
 चन्द्रोदयस्य च कथाः शृणुयान्मनोऽज्ञा

ग्लानं सुदीनमनसं मनसोऽनुकूलाः ।

पीनस्तनोरुजघना घनसारदिग्धाः

ता एवमार्द्रवसनाः सह संविशेयुः ॥

स्निग्धाबलाः शिथिलमेखलहारयध्यः ॥

हृषयेयुः पुनर्नार्यः स्वगुणैरहसि स्थिताः ।

ताः शैत्याच्छमयेयुश्च पित्तपानात्ययं स्त्रियः ।

रक्तपित्ततृपादाहेष्वयमेव विधिः स्मृतः ॥

सामान्यतो विशेषन्तु शृणु दाहेष्वशेषतः ।

कृतस्त्रदेहानुगं रक्तमुद्रिक्तं दहति ह्यति ॥

संचूयते दह्यते च ताम्बाभस्ताम्बलोचनः

लोहगन्धाङ्गवदनो वङ्गिनेवावकीर्यते ॥

तं विलङ्घ्य विधानेन संस्पृष्टाहारमाचरेत् ।

अप्रशस्यति दाहे च रसैस्तृप्तस्य जाङ्गलैः ॥

शाखाश्रया यथान्यायं रोहिणीर्व्यधयेत्सिराः ।

पित्तज्वरसमः पित्तात्म चाप्यस्य विधिर्हितः ॥

तृष्णानिरोधादभ्यातौ क्षीणे तेजः समुत्थितम् ।

स बाह्याभ्यन्तरं देहं दहेद्वै मन्दचेतसः ॥

संशुष्कगलताल्लोष्ठोजिह्वां निःश्लेष्म वेपते ।

तत्रोपशमयेत्तेजस्त्वभ्यातुश्च विवर्द्धयेत् ॥

पाययेत्काममन्त्रश्च शर्कराढ्यं पयोऽपिवा ।

शीतमिक्षुरसं मय्यं वितरेच्चेरितं विधिम् ॥

अहजा पूर्णकोष्ठस्य दाहोऽन्यः स्यात्सुदुस्तरः ।

विधिः सद्योवर्णीयोक्तस्तस्य लक्षणमेव च ॥

धातुक्षयोक्तो यो दाहस्तेन मूर्च्छा तृषान्वितः ।
 क्षामस्वरः क्रियाहीनः स सीदेद्भृशपीडितः ॥
 रक्तपित्तविधिसस्य हितः स्निग्धोऽनिलापहः ।
 क्षतजेनाश्रतश्चान्यः शोचतोवायनेकधा ॥
 तेनान्तर्दह्यतेऽत्यर्थं तृष्णामूर्च्छाप्रलापवान् ।
 तमिष्टविषयोपेतं सुहृद्भिरपि संवृतम् ॥
 क्षीरमांसरसाहारं विधिनोक्तेन साधयेत् ।
 मर्माभिघातजोऽप्यस्ति सोऽसाध्यः सप्तमो मतः ॥
 सर्वएव च वर्ज्याः स्युः शीतगात्रेषु देहिषु ।
 एवं विधो भवेद्यस्तु मदिरामयपीडितः ॥
 प्रशान्तोपद्रवश्चापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ।
 सजीरकाण्डार्द्रकमृङ्गवेरसौवर्चलान्यर्घ्वजलक्षुतानि ।
 मद्यानि हृद्यान्यथ गन्धवन्ति पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥
 जलक्षुतश्चन्दनभूषिताङ्गः खग्वी सभक्तां पिशितोपदंशम् ।
 पिबेत्सुरां नैव लभेत रोगान् मनोमतिघ्नञ्च मदं न याति ॥

अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

सततं यः पिबेद्दारि न तृप्तिमधिगच्छति ।

पुनःकाङ्क्षति तोयञ्च तं तृष्णार्दितमादिशेत् ॥

सङ्क्षोभशोकश्रममद्यपानाद्रुक्षान्द्रुष्कोष्णकटूपयोगात् ।

धातुक्षयाल्लङ्घनसूर्यतापात् पित्तञ्च वातञ्च भृशं प्रवृद्धौ ।

खोतांसि संदूषयतः समेतौ यान्यखुवाहीनि शरीरिणां हि ।
 खोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु जायेत तृष्णा प्रवृत्ता ततस्तु ।
 तिष्ठः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च ।
 स्यात्सप्तमी भक्तनिमित्तजा तु लिङ्गानि तासां शृगुः चौघधानि ॥
 ताल्लोष्ठकण्ठास्यविशोपदाहाः सन्तापमोहभ्रमविप्रलापाः ।
 पूर्वार्णि रूपाणि भवन्ति तासामुत्पत्तिकालेषु विशेषतोहि ।
 शुष्कास्यता मारुतसम्भवायां तोदसायां शङ्खशिरोगलेषु ।
 खोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिरङ्गिश्च विट्द्विमेति ।
 मूर्च्छाप्रलापारुचिवक्त्रशोषाः पीतेक्षणात्वं प्रततश्च दाहः ॥
 शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूमनञ्च ।
 वास्यावरोधात्कफसंहतेऽग्नौ तृष्णावलासेन भवेत्तु तत्र ॥
 निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तृष्णादितः शुष्यति चातिमात्रम् ।
 शीतज्वरच्छर्दिरोचकश्च कफात्मिकायां त्वचि पाकएव ॥
 एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यान्तयादितः काङ्क्षति नाति चान्धः ।
 क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु ॥
 तथाभिभूतस्य निशादिनानि गच्छन्ति दुःखं पिवतोऽपितोदम् ।
 रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तथाभिभूतस्तु निशादिनेषु ॥
 प्रेपीयते ऽन्धः समुखन्न याति तां रुन्निपातादिति केचिदाहुः ।
 रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग्व्यवस्येत् ॥
 त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ता ।
 क्षिप्रं तथान्नं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति ॥
 क्षीणं विचित्रं वधिरं तृषार्त्तं विवर्जयेन्निर्गतजिह्वभाश्रु ।
 तृष्णाभिरुद्धावुदरे च पूर्ये तं वामयेन्मागधिकोदकेन ॥

विलेपनं चात्र हितं वदन्ति स्याद्वाडिमाम्नातकमातुलुङ्गैः ।
 तृष्णा प्रयोगैरिह सा निवार्या शीतैश्च सम्यग्रसवीर्यजातैः ॥
 गण्डूषमन्त्रैर्विरसे च वक्त्रे कुर्व्याच्छुभैरामलकस्य चूर्णैः ।
 सुवर्णरूप्यादिभिरग्नितामैर्लोष्ट्रैः कृतं वा सिकतोपलैर्वा ॥
 जलं सुखोष्णं शमयेत्तु तृष्णां सशर्करं क्षौद्रयुतं हिमं वा ।
 पञ्चाङ्गिकाः पञ्चगणा यत्कृत्वास्तेष्वम्बुसिद्धं प्रथमे गणेशे ॥
 पिवेत्सुखोष्णं मनुजोऽल्पशस्तु तृष्णो विमुच्येत हि वातजायाः ।
 पित्तप्लवर्गेण कृतः कषायः सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतः ॥
 पीतस्तृष्णं पित्तकृतान्निहन्ति क्षीरं शृतं वाय्यथ जीवनीयैः ।
 विखाढकीकण्टकपञ्चमूलीदर्भेषु सिद्धं कफजान्निहन्ति ॥
 हितं भवेच्छर्दनमेवचात्र तप्तेन निम्बप्रसवोदकेन ।
 सर्वांसु तृष्णास्वथवापि पैत्तं कुर्व्याद्विधिक्षेपेन विना न शान्तिः ॥
 पर्यागतोडुम्बरजो रसस्तु सशर्करस्तत्कथितोदकं वा ।
 वर्गस्य सिद्धस्य च सारिवादेः पातय्यमन्त्रः शिशिरं तृष्णार्त्तैः ।
 कशेरुशृङ्गाटकपद्ममोचविशेषु सिद्धं क्षतजान्निहन्ति ॥
 नीलोत्पलोशीरकुचन्दनानि दत्वा प्रवाते निशि वासयेत्तु ।
 तदुत्तमं तोयमुदारगन्धि सितायुतं क्षौद्रयुतन्तथैव ।
 द्राक्षाप्रगाढञ्च हिताय वैद्यः तृष्णादितेभ्यो वितरेन्नरेभ्यः ॥
 ससारिवादौ तृष्णपञ्चमूले तथोत्पलादौ मधुरे गणेशे च ।
 कुर्व्यात्कषायञ्च यथैव युक्तं मधूकपुष्पादिषु वापरेषु ॥
 राजादनक्षीरिक्पीतनेषु षट्पानकान्यत्र हितानि च स्युः ।
 सतुण्डिकेरीण्यथवा पिवेत्तु पिष्टानि कार्पाससमुद्भवानि ॥
 क्षतोद्भवां रुग्निनिवारणेन जयेद्दसानामसृजञ्च पानैः ।

क्षयोत्थितां क्षीरघृतं निहन्यान्मांसोदकं वा मधुकोदकं वा ॥
 आमोद्भवां विल्ववचायुतानां जपेत्कषायैरथ दीपनानाम् ।
 आम्लातभल्लातबलायुतानि पिवेत्कषायाग्न्यथ दीपनानि ॥
 गुर्वेन्द्रजातां वमनैर्जयेच्च क्षयादृते सर्वकृताश्च तृष्णाः ।
 अमोद्भवां मांसरसो निहन्ति गुडोदकं वाप्यथवापि मय्यः ॥
 भक्तोपरोधान्तृषितो यवागूसुष्णां पिवेन्मय्यमथो हिमं च ।
 या स्नेहपीतस्य भवेच्च तृष्णा ततोष्णमन्मः प्रपिवेन्मनुष्यः ॥
 मद्योद्भवामर्द्धजलं निहन्ति मद्यं तृषां यापिहि मद्यपस्य ।
 उणोद्भवां हन्ति ज नं सुगीतं सशर्करञ्चेत्तुरमं तथान्मः ।
 स्वैः स्वैः कषायैर्वमनानि तासां तथा ज्वरोक्तानिच पाचनानि ।
 लेपावगाहौ परिपेचनानि कुर्यान्तथा शीतगृहाणि चापि ॥
 संशोधनं क्षीररसौ घृतानि सर्वासु लेहान्मधुरान् हिमांश्च ॥

एकोनपञ्चाशन्तमोऽध्यायः ॥

अथातश्छर्दिप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथामात्र्यैश्च भोजनैः ॥
 अस्मात् क्षयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः ।
 नार्थ्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्रुतः ॥
 वीभत्स्यैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लेशितो वक्त्रात् ।
 छादयन्माननं वेगैरर्हयन्द्गभञ्जनैः ॥
 निश्च्यते छर्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ।

दोषानुदीरयन् वृद्धानुदानो ध्यानसङ्गतः ॥

ऊर्ध्वभागच्छति भृशं विरुद्धाहारसेविनाम् ।

हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तनुः ॥

द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्वलक्षणम् ।

प्रच्छिद्येतुफेनिलमल्पमल्पं शूलार्द्धितोऽभ्यर्द्धितपार्श्वष्टः ॥

शान्तः सघोषं वज्रशः कषायं जीर्णोऽधिकं सानिलजा वमिस्तु ।

योऽन्तः भृशं वा कटुतिक्तवक्त्रः पीतं सरक्तं हरितं वमेद्वा ॥

सदाहचोषज्वरवक्त्रशोषमूर्च्छान्विता पित्तनिमित्तजा सा ।

यो हृष्टरोमा मधुरं प्रभूतं शुक्लं हिमं सान्द्रकफानुविद्धम् ॥

अभक्तवृणौवरसादयुक्तो वमेद्वमी सा कफकोपजा स्यात् ।

सर्वाणि रूपाणि भवन्ति यस्यां सा सर्वदोषप्रभवा मता तु ॥

वीभत्सजा दौर्दृदजामजा च या सात्त्वतो वा कृमिजा च या हि ।

सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत्तु दोषोच्छयेणैव यथोक्तमादौ ॥

आमाशयोत्तकेशभवाच्च सर्वास्तस्माद्धितं लङ्घनमेव तासु ।

शूलहृल्लासवज्रला कृमिजा च विशेषतः ॥

कृमिहृद्रोगतुल्येन लक्षणेन च लज्जिता ।

क्षीणस्योपद्रवैर्युक्तां साहस्रपूयां सचन्द्रिकासु ॥

छर्दिं प्रसक्तां कुशलो नारभेत चिकित्सितुम् ।

वमीषु वज्रदोषासु च्छर्दनं हितमुच्यते ॥

विरेचनं वा कुर्वीत यथादाषोऽकृतं भिषक् ।

संसर्गाश्चानुपूर्व्येण यथास्वभेषजाय तान्

लघूनि परिशुष्काणि सात्त्वान्यन्नानि वाचरेत् ।

यथास्वञ्च कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत् ॥

हन्यात्क्षीरघृतं पीतं कृदिं पवनसन्धवाम् ।
 मुद्गामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥
 यवागूं मधुभिन्नां वा पञ्चमूलीकृतां पिबेत् ।
 पिबेद्वाव्यक्तसिन्धूत्यफलान्त्तं वैष्णवं रसम् ॥
 सुखोष्णतवणं वात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।
 पित्तोपशमनीयानि पानानि शिशिराणि च ॥
 कषायाण्युपयुक्तानि घ्नन्ति पित्तकृतां वमीम् ।
 शोधनं मधुरैश्चात्र द्राक्षारससमायुतैः ॥
 बलवत्यां प्रशंसन्ति सर्पिं स्तौत्वकमेव च ।
 आरग्वधादिभिर्यूपं दशाङ्गयोगमेव च ॥
 पाययेताथ सक्षौद्रं कफजायां चिकित्सकः ।
 कृतङ्गुडूच्या विधिवत्कषायं हिंससंक्षितम् ॥
 तिसृष्वपि भवेत्प्रथ्यं माक्षिकेण समन्वितम् ।
 वीभत्सजां हृद्यतमैर्द्वौ वृदां काङ्क्षितैः फलैः ॥
 लङ्घनैर्वमनैश्चामां सात्त्व्यैश्चासात्त्व्यकोपजाम् ।
 कृमिहृद्गोगवच्चापि कृमिजां साधयेद्वमीम् ॥
 वितरेच्च यथादोषं शस्तं विधिमनन्तरम् ।
 दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीमाक्षिकान्विताम् ॥
 मुर्द्धमुर्द्धनरौ लीढा कृदिभ्यः प्रतिसुच्यते ।
 समाक्षिका मधुरसा पीता वा तण्डुलाम्बुना ॥
 तर्पणं वा मधुयुतं तिसृणामपि भेषजम् ।
 स्वयङ्गुप्तां सयज्याह्वां तण्डुलाम्बुमधुद्रवाम् ॥
 पिबेद्यवागूमथवा सिद्धां पत्रैः करञ्जजैः ।

युक्तान्नलवणाः पिष्टाः कुस्तुबुध्योऽथवा हिताः ॥
 तण्डुलांश्च युतं खादेत्कपित्थं तूष्णणेन वा ।
 सिताचन्दनमध्वाक्तं लिह्याद्वा मक्षिकाशकृत् ॥
 पिवेत्पयोऽग्नितप्तञ्च निर्व्वाप्य गृहगोपिकाम् ।
 सर्पिःक्षौद्रयुतान् वापि लाजशक्तून्पिवेत्तथा ॥
 सर्पिःक्षौद्रसितोपेतां मागधीं वा लिहेत्तथा ।
 धात्रीरसे चन्दनं वा शृतं मुद्गदलांश्च वा ॥
 कोलामलकमज्जानं लिह्याद्वा त्रिसुगन्धिकम् ।
 सक्षौद्रां शालिलाजानां यवागूं वा पिवेन्नरः ॥
 घ्रेयाण्युपहरेष्वापि मनोघ्राणमुखानि च ॥
 जाङ्गलानिच मांसानि स्वादुवत्पानकानि च ।
 भोजनानि विचित्राणि कुर्यात्सर्व्वस्वतन्द्रितः ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोहिक्काप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
 विदाहिगुरुविष्टम्भिरुक्षाभिष्यन्दिभोजनैः ॥
 शीतपानासनस्थानरजोधूमानिलानलैः ।
 व्यागमकर्म्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः ॥
 आमदोषाभिघातस्त्रीक्षयरोगप्रपीडनैः ।
 विषमाशनाध्यशनैस्तथा संशमनैरपि ॥

हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां रुमुपजायते ।

मुज्जर्मुज्जर्वायुरदेति मत्स्यनो यकृत्स्निहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् ।

सघोषवानाशु हिनस्यसून् यतस्ततस्तु हिक्केति भिषग्भिरुच्यते॥

अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा ।

कफेनानुगतो वायुः पञ्च हिक्काः करोति हि ॥

मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः ।

पूर्वरूपाणि हिक्कानामाटोपो जठरस्य च ॥

मानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः ।

हिक्कयत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक् ॥

चिरेण यमलैर्बैगैर्या हिक्का संप्रवर्तते ।

कम्पयन्ती शिरोग्रीवं यमलान्तां विनिर्दिशेत् ॥

विकृष्टकालैर्या वेगैर्म्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जलमूलात्प्रधाविता ॥

नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी ।

शुष्कौष्ठकण्ठजिह्वास्थश्वासपाश्वरुजाकरी ॥

अनेकोपद्रव्ययुता गम्भीरा नाम सा स्मृता ।

मर्म्माण्यापीडयन्तीव सततं या प्रवर्तते ॥

देहमायाम्य वेगेन घोषयत्यतितृष्यतः ।

महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वमात्रप्रकम्पिनी ॥

आयस्यते हिक्कतोऽङ्गानि यस्य दृष्टिश्चोर्ध्वं ताम्यते यस्य गाढम् ।

क्षीणोऽन्वद्विट्कासते यस्य हिक्की तौ द्वावन्त्यौ वर्ज्येद्विक्कमानौ ॥

प्राणायामोद्वेजनवासनानि सूचीतोदैः संभ्रमश्चात्र शस्तः ।

यश्चाह्वं वा मात्तिकेणावपीडः पिप्पल्यो वा वशर्कराचूर्णयुक्ताः ॥

सर्पिः कोष्णं क्षीरमिक्षोरसो वा नातिक्षीणे खंसनं कर्द्वनञ्च ।

नारीपयःपिष्टमशुक्लचन्दनं घृतं मुखोष्णं च ससैन्धवं तथा ॥

चूर्णीकृतं सैन्धवमम्भंसा तथा निहन्ति हिक्काश्च हितञ्च नस्यतः ।
 युञ्ज्याद्धूपं शालनिर्व्यासजातं नैपालं वा गोविषाणोद्भवम् ॥
 सर्पिःस्निग्धैः चर्मबालैः कृतं वा हिक्कास्थाने स्वेदनं वापि कार्यम् ।
 क्षौद्रोपेतं गैरिकं काञ्चनाहं लिच्छाङ्गस्य ग्राम्यसत्त्वास्थिजं वा ॥
 तद्विच्छाविन्नेषगोशल्यकानां रोमाण्यन्तर्द्धूमदग्धानि चात्र ।
 मध्वाज्याक्तं वर्हिपत्रप्रसूतमेवं भस्मौडुस्वरं तैलकं वा ॥
 स्वर्जिचारं बीजपुराद्रसेन क्षौद्रोपेतं हन्ति लीढाश्च हिक्काम् ।
 सर्पिःस्निग्धान्निहिकां यवाग्वः कोष्णग्रासाः पायसो वा सुखोष्णः ॥
 शुण्ठीतोये साधितङ्घीरमाजन्तद्वितीयं शर्करासंयुतं वा ।
 अत्रष्टमे वा सेव्यमानं निहन्याद्वात्वा हिक्काभाशु मूत्रं त्वजाथ्योः ॥
 सपूतिकीटं लघुनोग्रगन्धाहिं ग्वजमाचूर्ण्य सुभाषितन्तत् ॥
 क्षौद्रं सितां वारणकेशरश्च पिवेद्रसेनेक्षु मधूकजेन ।
 पिवेत्पलं वा लवणोत्तमस्य द्वाभ्यां पलाभ्यां हविषः समग्रम् ॥
 हरीतकीं कोष्णजलानुपानां पिवेद्भूतं क्षारमधुप्रपन्नम् ।
 रसङ्कपित्यान्मधुपिप्पलीभ्यां पित्तुप्रमाणं प्रपिवेत्सुखाय ॥
 कृष्णां सितां चामलकञ्च लीढं समृद्धवेरं मधुनाथवापि ।
 कोलास्थिमज्जाञ्जनलाजचूर्णं हिक्कां निहन्यान्मधुनाच लीढम् ॥
 पाटलायाः फलं पुष्पं गैरिकं कटुरोहिणी ।
 खर्जूरमध्यं मागध्यः काशीशं दधिनामच ॥
 चत्वारोऽयूषयोगाः स्युः प्रतिपादप्रदर्शिताः ।
 मधुद्वितीयाः कर्त्तव्यास्ते हिक्कासु विजानता ॥
 कपोतपारावतलावशल्यकश्च दंष्ट्रगोधाष्टदंष्ट्रजान् रसान् ।
 पिवेत् फलान्म्लानहिमान् ससैन्धवान् ।

स्निग्धांस्तथैवर्ष्यं मृगद्विजोद्भवान् ॥

विरेचनं पथ्यतमं ससैन्धवं घृतं सुखोष्णञ्च शितोपलायुतम् ।

सदागतावूङ्गगतेऽनुवासनं वदन्ति केचिच्च हिताय हिक्किनाम् ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः श्वासप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥

यैरेव कारणैर्हिक्का बद्धभिः सम्प्रवर्तते ।

तैरेव कारणैः श्वासो घोरो भवति देहिनाम् ॥

विहाय प्रकृतिं वायुः प्राणोऽथ कफमंयुतः ।

श्वासयत्यूर्ध्वं गो भूत्वा तं श्वासं परिचक्षते ॥

क्षुद्रकस्तमकज्जिह्वो महानूर्ध्वं च पञ्चधा ।

भित्तते स महाव्याधिः श्वासएकोविशेषतः ॥

प्राग्रूपं तस्य हृत्पीडा भक्तद्वेषोऽरतिः परा ।

आनाहः पार्श्वयोः शूलं वैरस्यं वदनस्य च ॥

किञ्चिदारभमाणस्य यस्य श्वासः प्रवर्तते ।

निपस्यत्यैति शान्तिञ्च स क्षुद्र इतिसंज्ञितः ॥

हृत्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्गुरिकान्वितः ।

विशेषाद्गुर्हिने ताम्येच्छ्वासः स्यात्तमको मतः ॥

घोषेण महताविष्टः सकासः सकफो नरः ।

यः श्वसित्यबलोऽन्नद्विद् सुप्तस्तमकपीडितः ॥

स शाम्यति कफे हीने स्वपतञ्च विवर्द्धते ।

मूर्च्छाज्वराभिभूतस्य ज्ञेयः प्रतमकस्तु सः ॥

आघातो दह्यमानेन वस्तिना सृजं नरः ।

सर्वप्राणेन विच्छिन्नं श्वस्याच्छिन्नन्तमादिशेत् ॥
 निःसंज्ञः पार्श्वप्रूलार्त्तः शुष्ककण्ठोऽतिघोषवान् ।
 संरब्धनेत्रस्त्रायस्य यः श्वस्यात्स महान्स्मृतः ॥
 मर्मस्त्रायस्यमानेषु श्वसन्मूढो मुञ्च्यते यः ।
 ऊर्ध्वप्रेक्षी हतरवस्तमूर्ध्वश्वासमादिशेत् ॥
 क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्रउच्यते ।
 तयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च ॥
 स्नेहवस्तिं विना केचिदूर्ध्वञ्चाधश्च शोधनम् ।
 ऋदुप्राणवतां श्रेष्ठं श्वासिनामादिशन्ति हि ॥
 कासे श्वासे च हिक्कायां हृद्रोगे चापि पूजितम् ।
 दृतं पुराणं संसिद्धमभयाविडरामदैः ॥
 सौवर्चलाभयाविल्लैः संस्कृतं वा नवं दृतम् ।
 पिप्पल्यादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥
 सपञ्चलवर्णं सर्पिः श्वासकासौ व्यपोहति ।
 हिंसाविडङ्गपूतीकतिफलाव्योषचित्तकैः ॥
 द्विक्षीरं साधितं सर्पिश्चतुर्गुणजलान्वितम् ।
 कोलमात्रैः पिवेत्तद्वि श्वासकासौ व्यपोहति ॥
 अर्शांस्त्रोचकं गुल्मं शकङ्गदं क्षयं तथा ।
 कृत्स्ने वृषकषाये वा पचेत्सर्पिश्चतुर्गुणे ॥
 तन्मूलकुसुमावापंशीतं क्षौद्रेण योजयेत् ।
 शृङ्गीमधुरिकाभार्गीशुण्ठीतार्क्षसिताम्बुदैः ॥
 सहरिद्रैः सयज्याह्वैः समैरावाप्य योगतः ।
 दृतप्रस्थं पचेद्भीमान् शीततोये चतुर्गुणे ॥

श्वासङ्कासन्तथा हिक्कां सर्पिरेतन्नियच्छति ।
 सुवहाकालिकाभार्गीश्रुकाख्यानैचुलम्फलम् ॥
 काकादनीं शृङ्गवेरं वर्षाभूँ वृद्धतीद्वयम् ।
 कोलमात्रैर्धृतप्रस्थं पचेदेभिर्जलाद्ध्वकम् ॥
 कटूणां पीतमेतद्धि श्वासामयविनाशनम् ।
 सौवर्जल्यवक्षारकटुकाव्योषचित्तकैः ॥
 वचाभयाविडङ्गैश्च साधितं श्वासशान्तये ।
 गोपवल्गुदके सिद्धं स्यादन्यद्दिगुणे धृतम् ॥
 तालीशतामलक्युग्राजीवन्तीकुष्ठसैन्धवैः ।
 विल्लपुष्करपूतीकसौवर्चलकणाग्निभिः ॥
 पथ्यातेजोवतीयुक्तैः सर्पिर्जलचतुर्गुणम् ।
 हिङ्गुपादयुतं सिद्धं सर्वं श्वासहरम्यरम् ॥
 पञ्चैतानि हवींस्याज्जर्भिषजः श्वासकासयोः ॥
 वासाधृतं षट्पलञ्च धृतं चात्र हितं भवेत् ॥
 तैलं दशगुणे सिद्धं भृङ्गराजरसे शुभे ।
 सेव्यमानं यथान्यायं श्वासकासौ व्यपोहति ॥
 फलान्ना विष्किररसाः स्निग्धाः प्रव्यक्तसैन्धवाः ।
 एणादीनां शिरोभिर्वा कौलत्वा वा सुसंस्कृताः ॥
 हन्युः श्वासञ्च कासञ्च संस्कृतानि पयांसि च ।
 तिनिशस्य च बीजानि कर्कटाख्या सुवर्चिका ॥
 दुरालभाथ पिप्पल्यः कटुकाख्या हरीतकी ।
 श्वाविन्मयूररोमाणि कोला मागधिका कणाः ॥
 भार्गीत्वक्शृङ्गवेरञ्च शर्कराशङ्खकाङ्गजम् ।

त्रिकण्टकस्य वीजानि चूर्णितानि तु केवलम् ॥
 पञ्चस्रोकाद्विं कास्त्रेते लेह्या ये सम्यगीरिताः ।
 सर्पिर्मधुभ्यां ते लेह्याः काशश्वासार्दितैर्नरैः ॥
 सप्तकदस्य पुष्पाणि पिप्पलीच्चापि मधुना ।
 पिवेत्स्र्चूर्णं मधुना घानाच्चाप्यथ भक्षयेत् ॥
 अर्काङ्कुरैर्भावितानां यवानां साध्वनेकशः ।
 तर्पणं वा पिवेदेषां सक्षौद्रं श्वासपीडितः ॥
 शिरीषकदलीकुन्दपुष्पमागधिकायुतम् ।
 तण्डुलास्त्रयुतं पीत्वा जयेच्छ्वासानशेषतः ॥
 कोलमजांतालमूलस्र्चूर्णचर्ममसीमपि ।
 लिह्यात्क्षौद्रेण भार्गीं वा सर्पिर्मधुसमायुताम् ॥
 निम्बैः कदम्बबीजं वा सक्षौद्रं तण्डुलास्त्रुना ।
 द्राक्षां हरीतकीं कृष्णां कर्कटाख्यां दुरालभाम् ॥
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गन्हन्ति श्वासान् सुदारुणान् ।
 हरिद्रां मरिचं द्राक्षां गुडं रास्नां कणां शटीम् ॥
 लिह्यात्तैलेन तुल्यानि श्वासान्तो हितभोजनः ।
 गवां पुरीषस्वरसं मधुमागधिकायुतम् ॥
 लेहः श्वासेषु कासेषु वाजिनां वा शकृद्रसः ।
 पाण्डुरोगेषु शोथेषु ये योगाः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥
 श्वासकासापहास्तेऽपि कासघ्ना येच कीर्त्तिताः ।
 भार्गीत्वक्त्तूप्रणं तैलं हरिद्रां कटुरोहिणीम् ॥
 पिप्पलीं मरिचं चण्डाङ्गोशकृद्रसमेव च ।
 तलकोटस्य बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम् ॥

सेव्यमाना निहन्त्येषा श्वासानां शुभुस्तुरान् ।
 पुराणसर्पिः पिप्पल्यः कौलथा जाङ्गला रसाः ॥
 सुरासौवीरकं हिङ्गु मातुलुङ्गरसो मधु ।
 द्राक्षामलकविल्वानि शस्तानि श्वासहिकिनाम् ॥
 श्वासहिकापरिगतं स्निग्धैः स्वेदैरुपाचरेत् ।
 युक्तैर्लवणतैलाभ्यां तैरस्य ग्रथितः कफः ॥
 स्वस्थो विलनयं याति मारुतश्चास्य शस्यति ।
 स्निग्धं ज्ञात्वा ततश्चैव भोजयित्वा रसौदनम् ॥
 वातश्चेष्ठाविबन्धो वा भिषग्धूमं प्रयोजयेत् ।
 मनःशिलादेवदारुहरिद्राच्छदनामिधैः ॥
 लाक्षोरुवूकमूलैश्च कृत्वा वृत्तीर्विधानतः ।
 सर्पिर्नवमधूच्छिष्टशालनिर्यासजं तथा ॥
 शृङ्गवालखुरस्नायुत्वक्समस्तं गवामपि ।
 तुरष्कशल्लकीनाञ्च गुग्गुलोः पद्मकस्य च ॥
 एते सर्वे ससर्पिष्का धूमाः कार्या विजानता ।
 बलीयसि कफग्रस्ते वमनं सविरेचनम् ॥
 दुर्बले चैव रुद्धे च तर्पणं हितमुच्यते ।

जाङ्गलोरभ्रजैर्भासैरानूपैर्वा सुसंस्कृतैः ॥

निदिग्धिकाश्चामलकप्रमाणां हिङ्गवर्द्धयुक्तां मधुना सुयुक्ताम् ।
 लिङ्गन्तरः श्वासनिर्पीडितो हि श्वासं जयत्येव बलात्प्रहेण ॥
 यथाग्निरिष्टः खलु काष्ठसङ्घैर्वज्जं यथा वा सुरराजसुक्तम् ।
 रोगास्तथैते खलु दुर्निवाराः श्वासश्च कासश्च विलम्बिका च ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कासप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

उक्ता ये हेतवो नृणां रोगयोः श्वासद्विक्रयोः ।

कासस्यापि च विज्ञेयास्त एवोत्पत्तिहेतवः ॥

धूमोपधाताद्रजसस्तथैव व्यायामरुक्षान्निषेवणाच्च ।

विमार्गगत्वादपि भोजनस्य वेगावरोधात् क्षवयोस्तथैव ॥

प्राणोच्छुदानानुगतः प्रदुष्टः संभिन्नकांस्थस्वनतुल्यघोषः ।

निरेति वक्तात्सहसा सदोषः कासः सविद्वद्भिरुदाहृतस्तु ॥

स वातपित्तप्रभवः कफाच्च क्षतात्तथान्यः क्षयजोऽपरश्च ॥

पञ्चप्रकारः कथितो भिषग्भिर्विर्वर्द्धितो यक्षविकारकृत्यात् ॥

भविष्यतस्तस्य तु कण्ठकण्डूर्भोज्योपरोधो गलतालुलेपः ।

स्वशब्दवैषम्यमरोचकोऽग्निसादश्च लिङ्गानि भवन्त्यमूनि ॥

हृच्छङ्खमूर्ध्नीदरपार्श्वशूली क्षामाननः क्षीणबलस्वरौजाः ॥

प्रसक्तवेगश्च समीरणेन कासेत्तु शुष्कं स्वरभेदयुक्तः ।

उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्द्दि तस्मिन्मुखसृष्टार्तः ॥

पित्तेन पीतानि वमेत्कटूनि कासेत्स पाण्डुः परिदह्यमानः ॥

विलिप्यमानेन सुखेन सीदन्शिरोरुगार्तः कफपूर्णदेहः ।

अभक्तरुग्गौरवसादयुक्तः कासेद्भृशं सान्द्रकफः कफेन ॥

वक्षोऽतिमात्रं विहतश्च यस्य व्यायामभाराध्ययनाभिघातैः ।

विस्मिष्टवक्षाः स नरःसरक्तं शीवत्यभीक्ष्णं क्षतजःस उक्तः ॥

अतिव्यवायभाराध्ययुक्ताश्चगजविग्रहैः ॥

रुक्षस्योरः क्षतं वायुर्गृहीत्वा कासमावहेत् ॥

सपूर्व्वं कासते शुष्कं ततः शीवेत् सशोणितम् ।

कण्ठेन रुजतात्यर्थं विभिन्ने नैवचोरसा ॥
 सूचीभिरिव तीक्ष्णाभिस्तु द्यमानेन शूलिना ।
 दुःखस्पर्शेन शूलेन भेदपीडाभितापिना ॥
 पर्व्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैश्वर्य्यपीडितः ।
 पारावतद्वाकूजन् कामवेगात् क्षतोद्भवात् ॥
 विषमासात्प्रभोज्यातिव्यपायाद्देगनिग्रहात् ।
 घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ तयो मलाः ॥
 कुपिताः क्षयजं कासं कुर्युर्देहक्षयप्रदम् ॥

स गात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयञ्चोपनभेत कासी ।
 श्लथ्यन् विनिष्ठीवति दुर्ब्बलस्तु प्रचीणमांसो रुधिरं सपूयम् ॥
 तं सर्वलिङ्गं ऋग्दुश्चिकित्थं चिकित्सितज्ञाः क्षयजं वदन्ति ।
 वृद्धत्वमासाद्य भवत्यथोवै याप्यन्तमाज्जर्भिषजस्तु कासम् ॥
 शृङ्गीवचाकर्फलकतृणाब्दधान्याभयाभार्य्यमराहविश्वम् ।
 उष्णाम्बुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा बद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
 फलत्विकव्योषविडङ्गशृङ्गीरास्त्रावचापद्मकदेवकाष्ठैः ।
 लेहः समैः क्षौद्रसिताष्टताक्तः कासं निहन्त्यादचिरादुदीर्य्यम् ॥
 पथ्यां सितामामलकानि लाजां समागर्भीं चापि विचूर्य्य शुण्ठीं ।
 सर्पिर्मधुभ्यां विलिङ्गीत कासी ससैन्धवां वोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
 स्वादेद्गुडं नागरपिप्पलीभ्यां द्राक्षाञ्च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
 द्राक्षां सितां मागधिकाञ्च तुल्यां सशृङ्गवेरं मधुकन्तुगाञ्च ॥
 लिह्याद्दृतक्षौद्रयुतां समांशां शितोपलां वा मरिचांशुक्ताम् ।
 धात्रीकणाविश्वसितोपलाञ्च संचूर्य्य मण्डेन पिवेच्च दध्मः ।
 हरेणुकां मागधिकाञ्च तुल्यां दध्मा प्रिवेत् कासगदाभिभूतः ॥

उभे हरिद्रे मुरदारशुण्ठीं गायत्रिसारञ्च पिवेत्समांशम् ।
 वस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा दन्तीं द्रवन्तीञ्च सतिल्लकांशम् ॥
 भृष्टानि सर्पिष्यथ वादराणि खादेत्पलाशानि ससैन्धवानि ।
 कोलप्रमाणं प्रपिवेद्भि हिङ्गु सौवीरकेणान्तरसेन वापि ॥
 क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचाणि वापि भार्गवचाहिङ्गुकृताञ्च वर्त्तिं ।
 धूमे प्रशस्ता हृतसंप्रयुक्ता वेणुत्वगेलालवणैः कृता च ॥
 मुखेऽङ्गुदीत्वङ्मधुकाह्ममांसीमनः शिलालैङ्गगलाम्बुपिष्टैः ।
 विधाय वर्त्तीः सपयोनुपानं धूमं पिवेद्वातबलासकासी ॥
 पिवेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा तेनाग्नौ कासं शममभ्युपैति ।
 द्राक्षाम्बुमञ्जिष्ठपुराह्वयाभिः क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
 निदिग्धकानागरपिप्पलीभिः खादञ्च सुज्ञान्मधुना सुसिद्धान् ।
 उत्कारिकां सर्पिषि नागराब्द्यां पक्त्वा समूलैस्त्रुटिकोलपतैः ॥
 एभिर्निघेवेत कृताञ्च पेयां तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
 यत्क्षीरं सर्पिर्विहितं षडङ्गं तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
 विदारिगन्धादिहृतं हृतं वा रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
 विरेचनं स्त्रैहिकमत्र चोक्तमास्थापनं चाप्यनुवातनञ्च ॥
 धूमं पिवेत्स्त्रैहिकमप्रमत्तः पिवेत्सुखोष्णं हृतमेवचात्र ।
 हिता यवाग्वञ्च रसेषु सिद्धाः पयांसि लेहाः सष्टतास्तथैव ॥
 प्रच्छर्दनं कायशिरोविरेकास्तथैव धूमाः कबलयहाश्च ।
 उष्णाश्च लेहाः कटुकानि हन्युः कफं विशेषेण विशेषणं वा ॥
 कटुत्विकञ्चापि वदन्ति पथ्यं हृतं क्षमिन्नस्वरसे विपक्वम् ॥
 निर्गुण्डिप्रतस्वरसे च पक्वं सर्पिः कफोत्थं त्रिनिहन्ति कासम् ।
 पाठाविडव्योषविडङ्गसिन्धुत्विकण्टरास्त्राङ्गतभुग्बलाभिः ॥

शृङ्गीवचाम्बोधरदेवदारुदुरालभाभार्ग्वभयाशठीभिः ।
 सस्यग्विपक्वं द्विगुणेन सर्पिर्निदिग्धिकायाः स्वरसेन चैतत् ॥
 श्वासाग्निमादस्वरभेदभिन्नान्विहन्त्युदीर्णानपि पञ्चकासान् ।
 विदारिगन्धोत्पलसारिवादीन्निःकाथ्य वर्गान् मधुकञ्च कृतम् ॥
 घृतम्यचेदिक्षुरसांश्च दुग्धैः काकोलिवर्गश्च सशर्करं तत् ।
 प्रातः पिवेत्पित्तकृते च कासे रतिप्रसूते क्षयजे च कासे ॥
 खर्जूरभार्गीमगधापियालमधूलिकैलामलकैस्त्रिमांशैः ।
 चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढन्तीन्हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥
 रक्तां हरिद्राञ्जनवज्जिपाठामूर्व्योपकुल्या विलिहेत्समांशाः ।
 क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोक्त्ये पिवेद्भूतं चेक्षुरसे विपक्वम् ॥
 चूर्णं पिवेच्चांमलकस्य वापि क्षीरेण पक्वं सघृतं हिताशी ।
 चूर्णानि गोधूमयवोज्ज्वानि काकोलिवर्गश्च कृतः सुसूक्ष्मः ।
 कासेषु प्रेयस्त्रिषु कासवद्भिः क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥
 गुडोदकं वा कथितं पिवेद्भि क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशम् ।
 प्रस्थत्रयेणामलकीरसस्य शुद्धस्य दत्त्वार्द्धतुलां गुडस्य ॥
 चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिकचव्यजीरथोषेभकृष्णाहघुषाजमोदैः ।
 विडङ्गसिन्धुत्रिफलायमानीपाठाग्निधान्यैश्च पिचुप्रमाणैः ॥
 दत्त्वा त्रिवृच्चूर्णपलानि चाष्टावष्टौ च तैलस्य पचेद्यथावत् ।
 तन्मक्षयेदक्षफलप्रमाणं यथेष्टचेष्टं तिसुगन्धियुक्तम् ॥
 अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः सश्वासकासस्वरभेदशोषाः ।
 शाम्यन्तिचायं चिरमन्तरग्नेर्हतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीणाञ्च बन्ध्यामयनाशनः स्यात्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।
 द्विपञ्चमूलेभकृष्णाक्षगुप्ताभार्गीशटीपुष्करमूलविज्ञान् ॥

पाठादन्ताग्रम्यिकशङ्खपुष्पीरास्त्रान्ध्यामार्गवलायवासान् ।
 द्विपालिकान्नस्य यवादकञ्च हरीतकीनाञ्च शतं गुरुणाम् ॥
 द्रोणे जलस्याढकसंयुतेच काये कृते पूतचतुर्थभागे ।
 पचेत्तुलां शुद्धगुडस्य दत्वा पृथक्च तैलात् कुडवं दृताञ्च ॥
 चूर्णं च तावन्मगधोद्भवाया देयञ्च तस्मिन्मधुसिद्धशीते ।
 रसायनात् कल्कमतोविलिह्याद्दे चाभये नित्यमथाशु हन्यात् ॥
 तद्राजयक्ष्मग्रहणी प्रदोषशोफाग्निमान्द्यस्वरभेदकासान् ।
 पाण्डुमयश्वासशिरोविकारान् हृद्गोगहिकाविषमज्वरांश्च ॥
 मेधाबलोत्साहमतिप्रदञ्च चकार चैतद्भगवानगस्त्यः ।
 कुलीरशुक्तीचटकैणलावान्निकाथ्य वर्णैर्मधुरैस्तथान्यैः ॥
 पचेद्भृतं तत्तु निषेव्यमानं हन्यात् क्षतोत्थं क्षयजञ्च काशम् ।
 श तावरीनागवलावलाभिर्भृतं विधेयञ्च हिताय कासिनाम् ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अत्युच्चभाषणविषाध्ययनाभिधात

शीतादिभिः प्रकुपिताः पवनादयस्तु ।

ते शब्दवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठां

हन्युः स्वरं भवतिचापि हि षड्विधः सः ॥

वातेन कृष्णतयनाननमूत्रवज्ज्वं भिन्नं शनैर्ज्वदति गर्दभवत्स्वरञ्च ।

पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्भलेन च विदाहसमन्वितेन

कृष्णात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो

मन्दं शनैर्व्यदतिवापि दिवाविशेषात् ।

सर्वात्मके भवति सर्वविकारसंपदयुक्तताचवचसस्तमसाध्यमाहुः॥

धूयेत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च

वागेष वापि हतवाक् परिवर्जनीयः ।

अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्दतिदिग्धगलौष्ठतालु

क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः ।

मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति ॥

स्निग्धान्स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान्संयोजयेद्वमनरेचनवस्तिभिश्च
नस्यावपीडमुखधावनधूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कबलग्रहैश्च॥

यः श्वासकासविधिरादित एव चोक्त

स्तद्ध्याप्यशेषमवतारयितुं यतेत ।

वैशेषिकञ्च विधिमूर्द्धमतो वदामि

तद्वै स्वरातुरहितं निखिलं निबोध ॥

स्वरोपघातेऽनिलजे भुक्तोपरिष्ठृतं पिबेत् ।

कासमर्दकवार्त्ताकमार्कवस्वरसैर्युतम् ॥

पीतं घृतं हन्यनिलं सिद्धमार्त्तगले रसे ।

यवक्षाराजमोदाभ्यां चित्तकामलकेषु वा ॥

देवदार्वग्निकाभ्यां वा सिद्धमाजं समाक्षिकम् ।

सुखोदकानुपानो वा ससर्पिस्को गुडौदनः ॥

क्षीरानुपानं पित्ते तुपिवेत्सर्पिरतन्द्रितः ।

अश्लीयाञ्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसम् ॥

लिच्छ्यान्मधुरकाणां वा चूर्णं मधुघृताशुतम् ।

यतावरीचूर्णयोगं बलाचूर्णमथापि वा ॥

पिवेत्कटूनि सूत्रेण कफजे स्वरसङ्घये ।
 लिच्छाद्वा मधुतैलाभ्यां भुक्त्वा खादेत् कटूनि च
 स्वरपेषाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।
 सर्वजं क्षयजे चापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥
 शर्करामधुमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ।
 पिवेत्पयांसि यस्योच्चैर्दतोऽभिहतः स्वरः ॥

— — —

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातः कृमिरोगमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अजीर्णाध्यशनासात्त्यै र्वि रूद्धमलिनाशनैः ॥
 अव्यायामदिवास्वप्नगुर्वृत्तिस्निग्धशीतलैः ।
 माषपिष्टान्नविदलविसशालूकसेरुकैः ॥
 पर्णशकसुराशुक्तदधिचीरगुडेक्षुभिः ।
 पलालानूपपिशितपिण्याकण्टिकादिभिः ॥
 स्वादुस्तद्वपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
 कृमीन् बद्धविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ॥
 आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
 विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ।
 पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 अयवावियवाः किष्पाश्चिप्या गण्डू पदास्तथा ।
 चूर्णवो द्विसुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
 श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्ये ते गुदं प्रतिसरन्ति च ।

तेषामेवापरे पुच्छैः पृथक् भवन्ति हि ॥
 शूलान्निमान्दपाण्डुत्वविष्टम्बलसङ्ख्याः ।
 प्रसेकारुचिहृद्गोविद्धेदास्तु पुरीषजैः ॥
 रक्ता गण्डू पदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
 शूलाटोपशकृद्धेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
 दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
 पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
 रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
 रूढधान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
 मज्जादा नेत्रलेढारस्तालुश्चोत्रभुजस्तथा ।
 शिरोहृद्गोवमंथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
 केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्लिशास्तथा ।
 कुष्ठजाश्च परीसर्पा ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
 ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथक्स्तथा ।
 रक्ताधिष्ठानजान् प्रायोविकारान् जनयन्ति ते ॥
 मापपिष्टान्नलवणगुडशकैः पुरीषजाः ।
 मांसमाषगुडक्षीरदधिशुक्तैः कफोद्भवाः ॥
 विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैः शोणितोत्था भवन्ति हि ।
 ज्वरो विवर्णता शूलं हृद्गोः सदनं भ्रमः ॥
 भक्तद्वेषोऽतिसारश्च सञ्जातकामिलक्षणम् ।
 दृष्ट्यास्त्रयोदशाद्यास्तु कृमीणां परिकीर्त्तिताः ॥
 केशादाद्यास्त्रिदृष्ट्यास्ते द्वावाद्वौ परिवर्जयेत् ।
 एषामन्यतमं ज्ञात्वा जिघांसुः स्निग्धमातुरम् ॥

सुरसादिविपक्वेन सर्पिषा वान्तमादितः ।
 विरेचयेत्तीक्ष्णतरैर्व्यौगैरास्थापयेच्च तम् ॥
 यवकोलकुलत्थानां सुरसादेर्गणस्य च ।
 विडङ्गस्त्रेहयुक्तेन काथेन लवणेन च ॥
 प्रत्यागते निरुहेतु नरं स्नातं सुखाम्बुना ।
 युञ्ज्यात् कृमिघ्नैरशनैस्ततः शीघ्रं भिषग्बरः ॥
 स्नेहेनोक्तेन चैनन्तु योजयेत्स्नेहवस्तिना ।
 ततः शिरीषकिणिहीरसं क्षौद्रयुतं पिवेत् ।
 केवूकस्वरसं वापि पूर्ववत्तीक्ष्णभोजनः ॥
 पलाशवीजस्वरसं कल्कं वा तण्डुलाम्बुना ।
 पारिभद्रकपत्राणां क्षौद्रेण स्वरसं पिवेत् ॥
 पत्तूरस्वरसं वापि पिवेद्वा सुरसादिजम् ।
 लिङ्ग्यादश्वशृङ्गचूर्णं विडङ्गं वा समाक्षिकम् ॥
 पलैर्मूषिकपर्ण्या वा सुपिष्टैः पिष्टमिश्रितैः ।
 खादेत्पूपातिकान् पक्वान् धान्यान्लज्ज पिवेदनु ॥
 सुरसादिगणे तैलं पक्वं वा पानमिष्यते ।
 विडङ्गचूर्णपिष्टाभ्यां तस्मिन् भक्ष्यन्तु कारयेत् ॥
 तत्कषायप्रपीतानां तिलानां स्नेहमेव वा ॥
 श्वाविधः शृङ्गतश्चूर्णं सप्तकृत्वः सुभावितम् ।
 विडङ्गानां कषायेण त्वैफलेन तथैव च ॥
 क्षौद्रेण लिङ्गानुपिवेद्रसमामलकोद्भवम् ।
 अक्षाभयारसञ्चापि विधिरेषोऽयसामपि ॥
 पूतीकस्वरसं वापि पिवेद्वा मधुना सह ।

पिवेद्वा पिप्पलीमूलमजामूत्रेण संयुतम् ॥
 सप्तरात्रं पिवेद्दृष्टन्तपु वा दधिमस्तुना ।
 पुरीषजान् कफोत्थांश्च हन्यादेवं कृमीन् भिषक् ॥
 शिरोहृद्प्राणवक्त्राक्षिसंहतांश्च पृथग्विधान् ।
 विशेषेणाञ्जनैर्नस्यैरवपीडैश्च साधयेत् ॥
 शकृद्सन्तुरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति ।
 निःक्राथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रधमनन्तु तत् ॥
 अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्विपक्वम् ।
 सकांस्थनीलं तैलं च नस्थं स्यात्पुरसादिके ॥
 इन्द्रलुप्तविधिश्चापि विधेयो रोमभोजिषु ।
 दन्तादानां समुद्दिष्टं विधानं मुखरोगिकम् ॥
 रक्तजानां समुद्दिष्टं कुर्यात्कुष्ठचिकित्सिते ।
 मुरसादिन्तु सर्वेषु सर्वथैवोपयोजयेत् ॥
 प्रत्यक्ततिक्तकटुकं भोजनञ्च हितं भवेत् ।
 कुलत्थकायसंहृष्टं क्षीरपानञ्च पूजितम् ॥
 क्षीराणि मांसानि घृतानिचैव दधीनि शाकानि च पर्णवन्ति ।
 समासतोऽन्तान्धुरान् हिमांश्च कृमीन् जिघांसुः परिवर्जयेत्तु ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 अधश्चोर्ध्वश्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
 न वेगान् धारयेत्प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥

वातविण्मूत्रजृम्भाशुब्धवोद्गारवमीन्द्रियैः ।

व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥

क्षुत्तृष्णाश्वासानिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ॥

तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥

तयोदशविधस्यासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः ।

अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्येत च यथापरः ॥

आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्कान् ॥

कासप्रतिश्यायगलग्रहाश्च बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ॥

कुर्ष्यादपानाभिहतः स्वमार्गे हन्यात्पुरीषं सुखतः क्षिपेद्वा ॥

आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्धवातः ॥

पुरीषमास्यादपि वा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ।

मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ॥

मेद्रे गुदे वङ्गणमुष्कयोश्च नाभिप्रदेशेष्वथ वापि मूर्द्ध्नि ।

आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तैः ॥

मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात्पवनात्मकाः स्युः ।

ओताननप्राणविलोचनोत्था भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥

आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।

शिरोरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥

भवन्ति गाढं क्षय्योर्विघाताच्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।

कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः ॥

उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसृताः ।

छर्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं येनैव दोषेण विदग्धमन्त्रम् ॥

मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।

शुक्राश्मरी तत्त्ववर्णं भवेद्वा ते ते विकारा विवृते तु शुक्रे ॥
 तन्द्राङ्गमर्दावर्चिः अमश्च क्षुधोऽभिघातात्कृशता च दृष्टेः ।
 कण्ठास्यशोषः अवणावरोधस्तृष्णाभिघाताद्बृद्धये व्यथा च ॥
 आन्तस्य निश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ।
 जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्यं निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा ॥

दृष्ट्यादितं परिक्षिप्तं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
 शकृदमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
 सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
 वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
 सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।
 आस्थापनं मारुतजे स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते ॥
 पुरीषजे तु कर्तव्यो विधिरानाङ्घ्रिको भवेत् ।
 सौवर्चलाद्यां मदिरां मूत्रे त्वभिहते पिवेत् ॥
 एलामय्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिवेन्नरः ।
 धात्रीफलानां स्वरसं सजलं वा पिवेत्प्रहम् ॥
 रसमश्नपुुरीषस्य गर्दभस्याथ वा पिवेत् ।
 मांसोपदंशं मधु वा पिवेद्वा सीधु गौडिकम् ॥
 भद्रदारु घनं मूर्ब्बां हरिद्रां मधुकं तथा ।
 कोलप्रमाणानि पिवेदान्तरिक्षेण वारिणा ॥
 दुग्धशीस्वरसं वापि कषायं कुङ्कुमस्य च ।
 एर्वाक्षवीजं तोयेन पिवेद्वा लवणीकृतम् ॥
 पञ्चमूलीशृतं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा
 योगांश्च वितरेत्तत्र पूर्वोक्तानश्मरीभिदः ॥

मूत्रकृच्छ्रक्रमं वार्षि कुर्यान्निरवशेषतः ।
 भूयो वक्ष्यामि योगांश्च मूत्राघातोपशान्तये ॥
 स्नेहस्वेदैश्च दावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ।
 अश्वमोक्षोऽश्वजे कार्यः स्निग्धस्निन्नस्य देहिनः ॥
 तीक्ष्णाञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
 वर्त्ति प्रयोगैरथ वा क्षवशक्तिं प्रवत्तयेत् ॥
 तीक्ष्णौषधप्रथमनैरथवादित्यरश्मिभिः ।
 उद्गारजे क्रमोपेतं स्त्रैहिकं धूममाचरेत् ॥
 सुरां सौवर्जलवतीं वीजपूर्णरसान्विताम् ।
 छर्द्याघातं यथादोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ॥
 सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं वात दापयेत् ।
 वस्तिशुद्धिकरावापञ्चतुर्गुणजलम्पयः ॥
 आवारिनाशात्कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
 रमयेयुः प्रिया नार्थः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥
 क्षुब्धिघाते हितं स्निग्धसुष्णमल्पञ्च भोजनम् ।
 तृष्णाघाते पिवेन्मन्यं यवागूं वार्षि शीतलाम् ॥
 भोज्यो रसेन विभ्रान्तः श्मश्वत्सातुरो नरः ।
 निद्राघाते पिवेत् क्षीरं स्वप्याञ्चेष्टकथारतः ॥
 आध्मानोत्प्लेषु रोगेषु यथास्वं प्रयतेत हि ।
 यच्च यस्मिन्भवेत्प्राप्तं तच्च तस्मिन् प्रयोजयेत् ॥
 वायुः कोष्ठानुगो रुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
 भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
 वातमूत्रपुरीषाश्च कफमेदोवह्निनि वै ।

ओतांसुदावर्त्तयति पुरीषं चातिवर्त्तयेत् ॥
 ततोद्द्विस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
 वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
 श्वामकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
 तृष्णाहिकाशिरोरोगमनः अवग्राविभ्रमान् ॥
 लभते च बहूनन्यान्विकारान्वातकोपजान् ।
 तत्तैलजवर्णाभ्यक्तं स्निग्धं स्निग्धं निरुहयेत् ॥
 दोषतो भिन्नवर्च्चस्त्वं भुक्तं चाप्यनुवासयेत् ।
 न चेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सुदारुणः ॥
 अथैनं वज्रशः स्निग्धं युञ्ज्यात्स्नेहबिरेचनैः ।
 पाययेत् तृतीयेनयुवान्नीरस्त्रपानकैः ॥
 हिङ्गुकुष्ठवचास्त्रिजिह्विडङ्गं वा द्विरुत्तरम् ।
 योगावेतावुदावर्त्तं शूलश्चापि नियच्छतः ॥
 देवदार्वग्निकं कुष्ठं वचाम्पथ्यां पलङ्कपाम् ।
 पौष्कराणि च मूलानि तोयस्यार्द्धाढकं पचेत् ।
 पादावशिष्टं तत्पीतमुदावर्त्तं व्यपोहति ।
 मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ॥
 आरेवतफलं चाप्यु पक्त्वा तेन घृतं पचेत् ।
 तत्पीयमानं शमयेदुदावर्त्तमशेषतः ॥
 वचामतिविषां कुष्ठं यवक्षारं हरीतकीम् ।
 कृष्णां निर्दहनीश्चापि पिवेदुशोन वारिणा ।
 इच्छाकुमूर्खं मदनं विशल्यातिविषे वचाम् ।
 कुष्ठं क्षिप्वाग्निर्वापि पिवेत्तुल्यानि पूर्व्ववत् ॥

मूत्रेण देवदार्वग्नित्रिफलाट्टहतीः पिवेत् ।
 यवप्रस्थं फलैः सार्द्धं हृण्टकार्यं जलाढके ॥
 पक्काह्वं प्रस्थशेषन्तु पिबोद्धुसमन्वितम् ।
 मदनालावुबीजानि पिप्पलीं सनिदिग्धिकाम् ॥
 सञ्चूर्य प्रधमेन्द्राद्या विशत्येतद्यथा गुदम् ।
 चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लस्थामेक्षाकग्निकोद्धवम् ॥
 कृतवेधनमागध्यो लवणानाञ्च साधयेत् ।
 गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः ॥
 सद्यः शर्मकरावेतौ योगावसृतसम्भवौ ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोविस्त्रुचिकामप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धञ्च यदीरितम् ।
 विस्त्रुच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापि विलम्बिका ॥
 सूचीभिरिव गाढाणि तुदन् सन्तिष्ठतेऽनिलः ॥
 यस्याजीर्णेन सा वैद्यैरुच्यते तु विस्त्रुचिका ॥
 न ता परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मूढास्त्रामजितात्मानो लभन्तेऽशनलोनुपाः ॥
 मूर्च्छातिसारौ त्रमयुः पिपासा शूलं अमोहेऽनजृम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥
 कुक्षिरानक्षतेऽत्यर्थन्ताम्यत्यथ च कूजति ।
 निरुद्धो मारुतश्चापि कुक्ष्यावुपरिधावति ॥

वातवर्जोनिरोधश्च कुक्षौ यस्य भृशम्भवेत् ।

तस्यालसकमाचष्टे हिकोद्गारौ तु यस्य तु ॥

दुष्टन्तु भुक्तं कफमारुताभ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्च यस्य ।

विलम्बिकां तस्य विवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुराणाः ॥

यत्रस्थमामं विरुजेत्तमेव देशं विशेषेण विकारजातैः ।

दोषेण येनावततं खलिङ्गैस्तं लक्षयेदामसमुद्भवैश्च ॥

यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञश्चर्द्यर्दितोऽभ्यन्तरयातनेतः ।

क्षामस्वरः सर्व्व विमुक्तसन्धिर्य्यायान्नरोऽसौ पुनरागमाय ॥

साध्यासु पाष्णोर्दहनं प्रशस्तमग्निप्रतापो व्रमनश्च तीक्ष्णम् ।

पक्वे ततोऽन्वे तु विलङ्घनं स्यात्सं पाचनं चापि विरेचनं वा ॥

विशुद्धदेहस्य हि सद्य एव मूर्च्छातिसारादिरुपैति शान्तिम् ।

अस्थापनं चापि वदन्ति पथ्यं सर्वासु योगानपरान्निबोध ॥

पथ्यावचाहिङ्गकलिङ्गगृञ्जसौवर्चलैः सातिविषैश्च चूर्णम् ।

सुखाम्बुपीतं विनिहत्यजीर्णं शूलं विस्तृचीमरुचिञ्च सद्यः ॥

क्षारागदं वा लवणं विडं वा गुडप्रगाढानथ सर्षपान्वा ।

अम्बुनेन वा सैन्धवहिङ्गयुक्तौ सवीजपूर्णौ सद्यतौ त्विष्वर्गौ ॥

कटुतिकं वा लवणैरुपेतं पिवेत्सुहीक्षीरविमिश्रितं तु ।

कल्याणकं वा लवणं पिवेत्तु यदुक्तमादावनिलामयेषु ॥

उष्णाजमोदक्षवकाणि वापि तुल्यौ पिवेद्वा मगधानिकुम्भौ ।

दन्तीयुतं वा मगधोद्भवानां कल्कं पिवेत्कोषवतीरसेन ॥

उष्णाभिरङ्गिर्मगधोद्भवानां कल्कं पिवेन्नागरकल्कयुक्तम् ।

व्योषं करञ्जस्य फलं हरिद्रे मूलं समं वाप्यथ मातुलुङ्गाः ॥

कायाविशुष्का गुटिकाकृतास्ता हन्युर्विस्तृचीं नयनाञ्जनेन ।

सुवामितं माधुविरोचितं वा सुलङ्घितं वा मनुजं विदित्वा ॥
 पेयादिभिर्दीपनपाचनीयैः सम्यक्क्षुधार्त्तं समुपक्रमेत ।
 आमं शकटा निचितं क्रमेण भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ॥
 प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति ।
 तस्मिन्भवत्यामसमुद्भवे तु तृष्णाप्रतिश्यायशिरोविदाहाः ॥
 आमामये शूलमथो गुरुत्वं हृल्लासउद्गारविघातनञ्च ।
 सन्धः कटीष्टपुत्रीपमूत्रे शूलोऽथ मूर्च्छा च शकटमिष ॥
 खासश्च पक्षाशयजे भवन्ति लिङ्गानि चात्रालसकोद्भवानि ।
 आमोद्भवे वातमुपक्रमेत संसर्गभक्तक्रमदीपनीयैः ॥
 अथेतरं यो न शकटमेतन्नामं जयेत्स्वेदनपाचनैश्च ।
 विस्तृचिकायां परिकीर्त्तितानि द्रव्याणि वैरेचनिकानि यानि ।
 तान्येव वर्त्तीर्वितरेद्विचूर्ण्य मद्भिष्यजावीभगवां तु मूत्रैः ।
 खिन्नस्य पायौ विनिवेश्य ताञ्च चूर्णानिचैषां प्रथमेत्तु नाद्या ॥
 मूत्रेण संसाध्य यथाविधानं द्रव्याणि यान्यूर्द्धमधश्च यान्ति ।
 कायेन तेनाशु निरूहयेच्च सुतार्द्धयुक्तेन समाक्षिकेण ॥
 त्रिभिर्ह्युक्तं लवणप्रकुञ्चं दत्वा विरिक्तक्रममाचरेच्च ।
 एष्वेव तैलेन च साधितेन प्राप्तं यदि स्यादनुवासयेच्च ॥

— — —
 सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोऽरीचकप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

दोषैः शृङ्खलं सह च चित्तविपर्ययाच्च
 भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् ।

नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं
 भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति ॥
 हृच्छूलपीडनयुतं विरसाननत्वं
 वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु ।
 हृद्वाहचोपबद्धता सुखतिक्तता च ।
 मूर्च्छासद्वदति पित्तकृते तथैव ॥
 कण्डूगुरुत्वकफसंश्रवसादतन्द्राः
 श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु ।
 सर्वात्मके पवनपित्तकफा बह्वनि
 रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति ॥
 संरागशोकभयविभ्रुतचेतसस्तु
 चिन्ताकृतो भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च ।

वाते वचास्त्वमनं कृतवान्पिवेच्च
 स्नेहैः सुराभिरथ वोष्णजलेन चूर्णम् ॥
 कृष्णाविडङ्गयवभस्महरेणुभार्गी
 रास्त्रैलहिङ्गुलवणोत्तमनागराणाम् ।
 पित्ते गुडाम्बुमधुरैर्वमनं प्रशस्तं
 स्नेहः ससैन्धवसितामधुसर्पिरष्टः ॥
 निम्बाम्बुवामितवतः कफजेऽनुपानं
 राजद्रुमास्त्वमधुना तु सदीप्यकं स्यात् ।
 चूर्णं यदुक्तमथवानिलजे तदेव
 सर्वैश्च सर्वकृतमेवमुपक्रमेत ॥
 द्राक्षापटोलविडवेतकरीरनिम्ब

मूर्ध्नाभयाक्षवदरामलकेन्द्रवृक्षैः ।
 वीजैः करञ्जनपटुक्षभवैश्च पिष्टै
 लेहं पचेत्पुरभिमूत्रयुतं यथावत् ॥
 सुस्तां वचां त्रिकटुकं रजनीद्वयञ्च
 भार्गीञ्च कुष्ठमथ निर्दहनीञ्च पिष्ट्वा ।
 मूत्रेऽविजे द्विरदमूत्रयुते पचेद्वा
 पाठान्तुगामतिविषां रजनीञ्च मुख्याम् ॥
 मण्डू किमर्कमश्वताञ्च सलाङ्गलाख्यां
 मूत्रे पचेत्तु महिषस्य विधानविद्वा ।
 एतान्न सन्ति चतुरो लिह्यतस्तु लेहान्
 गुल्माश्चिश्चसनकण्ठहृदामयाञ्च ॥
 सात्त्वान् स्वदेशरचितान् विविधाञ्च भक्ष्यान्
 पानानि मूलफलषाड्वरागयोगान् ।
 अद्याद्रसाञ्च विविधान् विविधैः प्रकारै
 र्भुञ्जीत वापि लघुरुक्षमनःसुखानि ॥
 आस्थापनं विधिवदत्र विरेचनञ्च
 कुर्ष्यान्मृदूनि शिरसञ्च विरेचनानि ।
 तीक्ष्णूषणानि रजनीत्रिफलायुतानि
 चूर्णीकृतानि यवशूकविमिश्रितानि ॥
 क्षौद्रायुतानि वितरेन्मुखधावनार्थं
 मन्यानि तिक्तकटुकानि च भेषजानि ।
 सुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः
 काथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥

मूत्रासवैर्गुडकृतैश्च तथात्वग्निष्टैः
 क्षारासवैश्च मधुमाधवतुल्यगन्धैः ।
 स्यादेव एव कफवातहते विधेय
 शान्तिं गते ऊतभुजि प्रशमाय तस्य ॥
 इच्छाभिघातभयशोकहतेऽन्तरग्नौ
 भावान्भवाय वितरेत्खलु शक्यरूपान् ।
 अर्थेषु चाप्यपचितेषु पुनर्भवाय
 पौराणिकैः श्रुतिपथैरनुमानयेत्तम् ॥
 दैन्यं गते मनसि बोधनमत्र शस्तं
 यद्यत्प्रियं तदुपसेव्यमरोचके तु ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

अथातोमूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च ।
 मूत्रातीतः सजठरो मूत्रोत्सङ्गः क्षयस्तथा ॥
 मूत्रग्रन्थिर्मूत्रशुक्रमुष्णवातस्तथैव च ।
 मूत्रौकसादौ द्वौ चापि रोगा द्वादश कीर्त्तिताः ॥
 रौक्ष्याद्देगविघाताद्वा वायुर्वस्तौ सवेदनम् ॥
 मूत्रं सङ्गृह्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ।
 सृजेदल्पाल्पमथवा सृजस्त्वं शनैः शनैः ॥
 वातकुण्डलिकां तान्तु व्याधिं विद्यात्सुदारणम् ।
 शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः ॥

अष्टौनावहनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुत्तमम् ।
 विरूमूढानिलसङ्गश्च तत्वाधानश्च जायते ॥
 वेदना जायते वस्तौ वाताष्टीलेति तां विदुः ।
 वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुशलो नरः ॥
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तोर्वस्तिगतोऽनिलः ।
 मूत्रमङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ॥
 वातवस्तिः स विद्धे यो व्याधिः कृच्छ्रप्रसाधनः ।
 सन्धार्य वेगं मूत्रस्य यो भूयः खटुमिच्छति ॥
 तस्य नाभ्येति यदि वा कथञ्चित्सम्भवर्त्तते ।
 प्रवाहतो मन्दरुजमल्पमल्पं पुनः पुनः ॥
 मूत्रातीतन्तु तं विद्यान्मूत्रवेगविघातजम् ।
 मूत्रस्य विहते वेगे तदुदावर्त्तहेतुना ॥
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेद्दृष्टशम् ।
 नाभेरधस्तादाधानं जनयेत्तीव्रवेदनम् ॥
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधजम् ।
 वस्तौ वाय्वथवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ॥
 मूत्रं प्रवृत्तं सज्येत सरक्तं वा प्रवाहतः ।
 खवेच्छनैरल्पमल्पं सरुजं वाथ नीरुजम् ॥
 विगुणानिलजो व्याधिर्मूत्रसङ्गः स संज्ञितः ।
 रुक्षस्य क्लान्तदेहस्य वस्तिस्थो पित्तमारुतौ ॥
 सदाहवेदनं कृच्छ्रं कुर्व्यातां मूत्रसंक्षयम् ॥
 अभ्यन्तरे वस्तिमुखे वृत्तोऽल्पः स्थिर एवच ।
 वेदनावानमिष्यन्दी मूत्रमार्गनिरोधनः ॥

जायते सहसा यस्य ग्रन्थिरश्मरिलक्षणः ।
 स मूत्रग्रन्थिरित्येवमुच्यते वेदनादिभिः ॥
 प्रत्युपस्थितमूत्रस्तु, मैथुनं योऽभिनन्दति ।
 तस्य मूत्रयुतं रेतः सहसा सम्प्रवर्त्तते ॥
 पुरस्ताद्वापि मूत्रस्य पश्चाद्वापि कदाचन ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुकन्तदुच्यते ॥
 व्यायामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिनादृतम् ॥
 वस्तिमेद्वर्गुदञ्चैव प्रदहन् आवयेदधः ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कृच्छ्रात्प्रवर्त्तते जन्तोरुष्णावातं वदन्ति तम् ॥
 विशदं पीतकं मूत्रं सदाहं बहलन्तथा ।
 शुष्कं भवति यच्चापि रोचनाचूर्णसन्निभम् ॥
 मूत्रौकसादं तं विद्याद्रोगं पित्तकृतं बुधः ।
 शुष्कं भवति यच्चापि शङ्खचूर्णप्रपाण्डुरम् ॥
 पिच्छिलं संततं श्वेतं तथा कृच्छ्रं प्रवर्त्तते ।
 मूत्रौकसादं तं विद्यादामयं चापरं कफात् ॥
 कपायकल्कसर्पींषि भक्ष्यान् लेहान् पयांसि च ।
 चारमध्वासवस्वेदान् वस्तींश्चोत्तरसंज्ञितान् ॥
 विदध्यान्नातिमांस्तत्र विधिञ्चाश्मरिनाशनम् ।
 मूत्रोदावर्त्तयोगांश्च कात्स्न्येनात्र प्रयोजयेत् ॥
 कल्कमेवावबीजानामक्षमात्रं ससैन्धवम् ।
 धान्याञ्जयुक्तं पीत्वैव मूत्रकृच्छ्रात्प्रमुच्यते ॥
 सुरां सौवर्जलवतीं मूत्रकृच्छीं पिपेन्नरः ।

मधुमांसोपदंशं वा पिवेद्वाप्यथ गौडिकम् ॥
 पिवेत्कुङ्कुमकर्षं वा मधूदकसमायुतम् ।
 रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
 दाडिमाम्बुतां मुख्यामेलजीरकनागरैः ।
 पीत्वासुरां सुलवणां मूत्रकृच्छ्रात्प्रसुच्यते ॥
 पृथक्पर्ण्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
 अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत् क्षीरं चतुर्गुणम् ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिवेत् ।
 नरो मारुतपित्तोत्थं मूत्राघातनिवारणम् ॥
 निष्पीड्य वाससा सम्यग्वर्ज्यो रासभवाजिनाम् ।
 रसस्य कुडवन्तस्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥
 सुस्ताभयादेवदारुमूर्ज्याणां मधुकस्य च ।
 पिवेदक्षसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतम् ॥
 पिवेत्पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहम् ।
 निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेत् कुडवसंमितम् ॥
 मूत्रदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रपीड्यामलकानान्तु रसं कुडवसंमितम् ।
 पीत्वागदी भवेज्जन्तुन् मूत्रदोषरुजातुरः ॥
 धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मैलां वा पिवेन्नरः ।
 पिष्ट्वाथ वा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा ॥
 तालस्य तरुणं मूलन्त्रपुसस्वरसन्तथा ।
 श्लेतं कर्कटकञ्चैव प्रातस्तं पयसा पिवेत् ॥
 शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ।

मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं शुक्रदोषहरं परम् ॥
 बलाश्रयं द्राक्षौघास्थिको किलाक्षकतण्डुलान् ।
 शतपर्श्वकमूलञ्च देवदारुमर्चितकम् ॥
 अक्षवीजञ्च मुरया कल्कीकृत्य पिवेन्नरः ।
 मूत्रदोषविशुद्ध्यर्थं तथैवाभ्रमिशोधनम् ॥
 पाटलाक्षारमाहृत्य ममकृत्यः परिश्रुतम् ।
 पिवेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ॥
 नलेक्षुदर्भाभ्रभेदतपुसैर्वाक्षवीजकम् ।
 क्षीरे परिश्रुतं तत्र पिवेत्सर्पिः समायुतम् ॥
 पाटल्या यावद्भूकाञ्च पारिभद्रात्तिलादपि ।
 क्षारोदकेन मतिमान् त्वगेलोषणचूर्णकम् ॥
 पिवेद्भुजेन मिश्रं वा लिह्याल्लेहान् पृथक् पृथक् ।
 अतज्ज्वलं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ॥
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितन्तेषु विरेचनम् ।
 ततः संशुद्धदेहानां हिताद्योत्तरवस्तयः ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।
 मैथुनोपरमस्तस्य वृंहणञ्च विधिः स्मृतः ॥
 ताम्रचूडवसातैलं हितञ्चोत्तरवस्तिषु ।
 विधानं तस्य पूर्वं हि व्यासतः परिकीर्तितम् ॥
 क्षौद्रार्द्धं पात्रं दत्त्वा तु पात्रन्तु क्षीरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुक्ताफलञ्चैव तथैव क्षुरकस्य च ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥
 एतद्वैकथ्यमानीय खजेनाभिप्रमन्ययेत् ।

तस्य पाणितलं चूर्णं लीढ्वा क्षीरं ततः पिबेत् ॥
 एतत्सर्पिः प्रयुञ्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।
 मूत्रदोषान् जयेत्सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ॥
 जयेच्छोणितदोषांश्च बन्धा गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत्प्रयुञ्जाना योनिदोषात्प्रमुच्यते ॥
 बलाकोलास्थिमधुकं श्वदंष्ट्राय शतावरी ।
 ऋणालञ्च कशेरुश्च बीजानि क्षुरकस्य च ॥
 सहस्रवीर्यांशुमतीं पयस्या सह कालया ।
 ऋणालविन्नातिबला वृंहणीयो गणस्तथा ॥
 एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत् ।
 चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ॥
 द्रोणावशिष्टं तत्पूतं पचेत्तेन घृताढकम् ।
 तत्सिद्धं कलसे स्थाप्यं क्षौद्रप्रस्थेन संयुतम् ॥
 सर्पिरेतत्प्रयुञ्जानो मूत्रदोषात्प्रमुच्यते ॥

ऊनवर्षितमोऽध्यायः ॥

अथातो मूत्रदोषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 वातेन पित्तेन कफेन सर्वैस्तथाभिधातैः शकृदश्वरीभ्याम् ।
 तथापरः शर्करया सुकष्टो मूत्रोपघातः कथितोऽष्टमस्तु ॥
 अल्पमल्पं समुत्पीड्य सुष्कमेहनवस्तिभिः ।
 फलद्विरिव कृच्छ्रेण वाताघातेन मेहति ॥
 हरिद्रमुष्णं रक्तं वा सुष्कमेहनवस्तिभिः ।

अग्निना दह्यमानाभैः पित्ताघातेन मेघति ॥
 स्निग्धं शुक्लमनुष्णञ्च मुष्कमेहनवस्निग्धः ।
 संहृष्टरोमा गुरुभिः स्नेह्याघातेन मेघति ॥
 दाहशीतशर्जाविष्टो नानावर्णं मुज्जर्मुज्जः ॥
 तास्यमानः सुकृच्छ्रेण सन्निपातेन मेघति ।
 मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहतेषु च ॥
 ओतःसु मूत्राघातस्तु जायते भृशवेदनः ।
 वातवस्त्रेस्तु तुल्यानि तस्य लिङ्गानि लक्षयेत् ॥
 शकतस्तु प्रतीवाताहायुर्विगुणताङ्गतः ।
 आध्मानञ्च सशूलञ्च मूत्रसङ्गं करोति हि ॥
 अश्वरीहेतुकः पूर्वं मूत्राघात उदाहृतः ।
 अश्वरी शर्कराचैव तुल्ये सम्भवलक्षणौ ॥
 शर्करायां विशेषन्तु शृणु कीर्तयतो मम ।
 पच्यमानस्य पित्तेन भिद्यमानस्य वायुना ॥
 स्नेह्याणोऽवयवा भिन्नाः शर्करा इतिसंज्ञिताः ।
 हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुक्षौ वक्त्रिः सुदुर्बलः ॥
 ताभिर्भवति मूर्च्छा च मूत्राघातश्च दारुणः ।
 मूत्रवेगनिरस्तासु तासु शास्यति वेदना ॥
 यावदन्या पुनर्भेति गुडिका ओतसोमुखम् ।
 शर्करासम्भवस्यैतन्मूत्राघातस्य लक्षणम् ॥
 चिकित्सितमतस्तूष्णमष्टानामपि वक्ष्यते ।
 अश्वरीञ्च समाश्रित्य यदुक्तं प्रसमीक्ष्य तत् ॥
 यथादोषं प्रयुञ्जीत स्नेहादिकमपि क्रमम् ।

श्वदंष्ट्राश्मभिदौ कुम्भीं ह्युषां कण्टकारिकाम् ।
 बलां शतावरीं रास्नां वरुणं गिरिकर्णिकाम् ।
 तथाविदारिगन्धादिं संहृत्य त्रैवृतं पचेत् ॥
 तैलं वृतं वा तत्प्रेयं तेन वाप्यनुवासनम् ।
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च वातकृच्छ्रोपशान्तये ॥
 श्वदंष्ट्रास्वरसे तैलं सगुडक्षीरनागरम् ।
 पक्त्वा तत्पूज्यं वद्योज्यं तत्रानिलरुजापहम् ॥
 तृणोत्पलादिकाकोलीन्यग्रोधादिगणे कृतम् ।
 पीतं वृतं पित्तकृच्छ्रं नाशयेत् क्षिप्रमेव च ॥
 दद्यादुत्तरवस्तिञ्च पित्तकृच्छ्रोपशान्तये ।
 एभिरेव कृतः स्नेहस्त्रिविधेष्वेव वस्तिषु ॥
 हितं विरेचनं चेक्षुक्षीरद्राक्षारसैर्युतम् ।
 सुरसोषकसुस्तादिवरुणादौ च संस्कृतम् ॥
 तैलं तथा यवाग्वश्च कफकृच्छ्रे प्रशस्यते ।
 यथादोषोच्छ्रयं कुर्यादेतानेव च सर्वजे ॥
 फल्गुवृक्षीकदर्भाश्मसारचूर्णञ्च वारिणा ।
 सुरेक्षुरसदर्भास्वपीतं कृच्छ्ररुजापहम् ॥
 तथाभिघातजे कुर्यात् सद्योव्रणचिकित्सितम् ।
 मूत्रकृच्छ्रे सदा चास्य कार्या वातहरी क्रिया ॥
 स्वेदावगाहावभ्यङ्गा वस्तिचूर्णक्रियास्तथा ।
 सकृच्छौ द्वौ तथान्यौ यौ तयोः प्रोक्तः क्रियाविधिः ॥
 इति सौश्रुत आयुर्वेदशास्त्रे उत्तरतन्त्रे कायचिकित्सा समाप्ता ॥

पठितमोऽध्यायः ॥

अथातो ऽमानुषप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

निशाचरेभ्यो रक्ष्यस्तु नित्यमेव क्षतातुरः ।

इति यत्प्रागभिहितं विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥

गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सद्दिष्णुता ।

क्रिया वा ऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते ॥

अशुचिं भिन्नमर्थ्यादं क्षतं वा यदिवाऽक्षतम् ।

हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च ॥

असंख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये ।

व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाऽपि च ॥

देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्व्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः ।

रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेपोऽपि च देवगणग्रहाख्यः ॥

संतुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो

निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी ।

तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता

ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः ॥

संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता

जिह्वाक्षो विगतभयो विमर्गदृष्टिः ।

संतुष्टो भवति नचान्नपानजातै

र्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः ॥

हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी

स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः ।

वृत्थन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं
 गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥
 ताम्बाक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी
 गम्भीरो द्रुतमतिरल्पवाक्सहिष्णुः ।
 तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै
 यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः ॥
 प्रेतेश्यो विस्मजति संस्तरेषु पिण्डान्
 शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्तः ।
 मांसेषु स्तिलगुडपायसाभिकाम
 स्तङ्गक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः ॥
 भूमौ यः प्रसरति सर्पवत्कदाचित्
 रुक्मन्यो विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् ।
 निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेषु
 र्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः ॥
 मांसाहृग्विविधसुराविकारलिप्सु
 र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
 क्रोधात्तुर्विपुलबलो निशाविहारी
 शौचद्विद्धवति च रक्षसा गृहीतः ॥
 उद्धस्तः क्षयपरुषश्चिरप्रलापी
 दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
 बह्वाशी विजनाहिमाश्वरातिसेवी
 व्याचेष्टं भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥
 स्थूलाक्षस्वरितगतिः स्वप्नेनलेही

निद्रानुः पततिच कम्पतेच योऽति ।

यथाद्रिद्विरदनगादिविच्युतःमनु

मंस्टु न भवति वार्द्धकेन जुष्टः ॥

देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।

गन्धर्वः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षांश्च प्रतिपद्यथ ॥

कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।

रक्षांसि निशि यैश्चाश्वतुर्दश्यां विशन्ति च ॥

दर्पणादीन् यथाच्छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।

स्वमणिं भास्करार्च्चिष्य यथा देहश्च देहभृत् ॥

विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्चरौरिगम् ।

तपांसि तीव्राणि तथैव दानं व्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् ।

गुणास्तथाष्टवपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् ॥

न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा मनुष्यान् क्वचिदविशन्ति ।

ये वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः ॥

तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसङ्ख्याः ।

अहम्बसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति ॥

निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंस्तुताः ।

ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदञ्जनाः ॥

देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते भुचयश्च ये ।

देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते चदेववत् ॥

स्वामिशीलक्रियाचाराः क्रमएव सुरादिषु ।

नैर्ऋतेया इहितरस्तासां स प्रसवः स्मृतः ॥

सत्यत्वादपटुत्तेषु वृत्तिस्तेषां गणैः कृता ।

हिंसाविहारा ये केचिद्विष्यं भावमुपाश्रिताः ।
 भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवक्तृभिः ।
 ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् ॥
 विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
 तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन्वैद्यस्तु सुसमाहितः ॥
 जप्यैः सनियमैर्होमैरारभेत चिकित्सितुम् ।
 रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिषाम् ॥
 भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ।
 वस्त्राणि मद्यमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ॥
 यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ।
 हिनस्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ॥
 दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ।
 देवग्रहे देवगृहे ऊत्वाग्निं प्रापयेद्वलिम् ॥
 कुशस्त्वस्त्रिकपूपाज्यच्छतपायससम्भृतम् ।
 असुराय यथाकालं विदध्याञ्चत्वरदिषु ॥
 चतुःपथे राक्षसस्य भीमेषु गृह्णेषु वा ।
 शून्यागारे पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ॥
 पूर्वमाचरितैर्गन्धैर्भूतविद्यादिदर्शितैः ।
 न शक्या बलिभिर्जेतुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।
 अजर्तचर्मरोगाणि शल्यकोलूकयोस्तथा ॥
 हिङ्गुमूलञ्च वस्तस्य घूमस्य प्रयोजयेत् ।
 एतेन शास्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
 गजाह्वपिप्पलीमूलथोषामलकसर्षपान् ।

गोधानकुलमार्जारकृत्तपित्तप्रभावितान् ॥
 नस्याभ्यञ्जनसेकेषु विदध्याद्योगतत्त्वित् ।
 खराश्वाश्वतरौलूककरभग्नशृगालजम् ।
 पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेयेत् ।
 वस्त्रमूत्रेण तत्त्रिष्टं तैलं स्यात्पूर्ववद्वितम् ॥
 शिरीषबीजं लघुनं शुगठीं सिद्धार्थकं वचाम् ।
 मञ्जिष्ठां रजनीं कृष्णां वस्त्रमूत्रेण पेयेत् ॥
 वर्तीञ्छायाविशुष्कास्ताः सपित्ता नयनाञ्जनम् ।
 नक्तमालफलं व्योषं मूलं श्लोनाकविन्वयोः ॥
 हरिद्रेच कृता वर्त्तिः पूर्ववन्मयनाञ्जनम् ।
 ये ये ग्रहा न सिध्यन्ति सर्वेषां नयनाञ्जनम् ॥
 सैन्धवं कटुकं हिङ्गुवयस्याञ्च वचामपि ।
 वस्त्रमूत्रेण तत्त्रिष्टं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥
 पूराणसर्पिलंघुनं हिङ्गु सिद्धार्थकं वचाम् ।
 गोलोमीचाजलोमीच भूतकेशी जटा तथा ॥
 कुकुटीसर्पगन्धाश्च तथाकाण्विषाण्विके ।
 कष्यप्रोक्ता वयस्याञ्च शृङ्गी मोहनवाल्मीका ॥
 अर्कमूलं त्रिकटुकं लताश्रोतोञ्जनाञ्जनम् ।
 नैपाली हरितालञ्च रत्नोष्णा ये च कीर्त्तिताः ॥
 सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवाजिगवान्तथा ।
 खाविच्छल्यकगोधानामुद्रस्य नकुलस्य च ॥
 विटत्वग्रोमवसामूत्ररक्तपित्तनखादयः ।
 अस्त्रिस्तर्गे भिषक् स्यात्तैलानिच दृतानि च ॥

पानाभ्याञ्जननक्ष्येषु तानि योज्यानि जानता ।
 अवपीडेऽञ्जने चैव विदध्याद्गुटिकीकृताम् ॥
 विदधीत परीषेके कथितं चूर्णितं तथा ।
 उड्डूलने क्षणपिष्टं प्रदेहे चावचारयेत् ॥
 एष सर्वविकारांस्तु मानसानपराजितः ।
 हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपिच क्रमात् ॥
 नचायुक्तं प्रयुञ्जीत प्रयोगन्देवताग्रहे ।
 ऋते पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं नचाचरेत् ॥
 वैद्यातुरौ निहन्त्यस्ते ध्रुवं क्रुद्धा महीजसः ।
 हिताहितविधानञ्च नित्यमेव समाचरेत् ॥
 ततः प्राप्स्यति सिद्धिञ्च यश्च विपुलं भिषक् ।

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातोऽपस्मारप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

स्मृतिभूतार्थविज्ञानमपञ्च परिवर्जने ।
 अपस्मार इतिप्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकत् ॥
 मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणासभिसेवनात् ।
 विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः ॥
 वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम् ।
 रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥
 तथा कामभयोद्देगक्रोधशोकादिभिर्भ्रशम् ।
 चेतस्यभिहिते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥

संज्ञावहेषु श्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवं ।
 रजस्तमःपरीतेषु मृढो भ्रान्तेन चेतसा ॥
 विक्षिपन् हस्तपादौ च विजित्शत्रुर्विलोचनः ।
 दन्तान् वादन्वमन् फेनं विष्टताक्षः पतेत्क्षिती ॥
 अल्पकालान्तरस्यापि पुनः भंजां लभेत सः ।
 सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च इष्टश्चतुर्विधः ॥
 वातपित्तकफैर्नृणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः ।
 हृत्कम्पः शुन्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥
 निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ ।
 वेपमानो दशेदन्तान् श्वसन् फेनं वमन्त्रपि ॥
 यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति ।
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥
 तद्वत्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तो धुन्वन्द्वाग्नि विह्वलः ।
 यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सपित्तभव उच्यते ।
 शीतहृत्तासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥
 यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति ।
 ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥
 हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु सङ्ख्याया ।
 प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥
 सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे ।
 अनिमित्तागमाद्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥
 आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् ।

क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वान्तयैव च ॥
 आगमाद्वैश्वरूपाच्च सतु निर्वर्ण्य ते बुधैः ।
 वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥
 शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः ।
 स्थायिनः केचिदल्पेन कालेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥
 दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपान्विसर्गतः ।
 अपस्मारो महाव्याधिरस्त्राद्दोषजएव तु ॥
 तस्य कार्थो विधिः सर्वो यत्नमादेषु वक्ष्यते ।
 पुराणसर्पिषः पानमभ्यङ्गश्चैव पूजितः ॥

उपयोगो ग्रहोक्तानां योगानान्तु विशेषतः ।
 शिगुकडङ्गकिण्वं हि निम्बत्वग्रससाधितम् ॥
 चतुर्गुणे गवां मूत्रे तैलमभ्यञ्जने हितम् ।
 गोघानकुलनागानां षष्ठर्त्तगवामपि ॥
 पिप्पलेषु सिद्धन्तैलञ्च पानाभ्यङ्गेषु पूजितम् ।
 तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरश्चापि विशोधयेत् ॥
 पूजां रुद्रस्य कुर्वीत तद्गणानाञ्च नित्यशः ।
 कुलथयवकोलानि शण्वीजं पलङ्कषाम् ॥
 जटिलां पञ्चमूल्यौ द्वे पथ्याच्चोक्ताथ्यं यत्नतः ।
 वस्त्रमूत्रयुतं सर्पिः पिपेत्तद्वातिके हितम् ।
 काकोल्यादिप्रतीवापं सिद्धंवा प्रथमे गण्ये ॥
 पयोमधुसितायुक्तं घृतं यत्पैत्तिके हितम् ।
 कृष्णावचामुस्तकाद्यैर्युक्तमारग्वधादिके ॥
 पक्वन्तन्मूत्रवर्गेषु श्लेष्मापस्मारिणे हितम् ।

सुरद्रुमवचाकुष्ठसिद्धार्थव्योषहिष्ठुभिः ॥
 मञ्जिष्ठारजनीयुग्मसमङ्गात्रिफलाम्बुदैः ।
 करञ्जबीजशैरीषगिरिकर्णाज्जताशनैः ॥
 सिद्धं सिद्धार्थकं नाम सर्पिर्मूत्रचतुर्गुणम् ।
 कृमिकुष्ठगरखासबलासविपमञ्चरान् ॥
 सर्वं भूतग्रहोन्मादानपस्मारान्श्च नाशयेत् ।
 दशमूलेन्द्रवृक्षत्वङ्मूर्वाभार्गीफलत्रयैः ॥
 सम्पाकत्रेयसीसप्तपर्ण्यपामार्गपीलुभिः ।
 एतैः कल्पैश्च भूनिम्बपूतीकव्योषचित्कैः ॥
 त्ववित्पाठानिशायुग्मसारिवाहयघौष्करैः ।
 कटुकामदयन्त्युग्रानीलिनीकमिश्रतुभिः ॥
 सर्पिरेभिश्च गोक्षीरदधिमूत्रसकृद्भैः ।
 साधितं पञ्चगव्याख्यं सर्वपस्मारभूतनुत् ॥
 चातुर्थकश्चयश्चासानुन्मादांश्च नियच्छति ।
 वातिकं वस्तिभिश्चापि पैत्तिकान्तु विरेचनैः ॥
 कफजं वमनैर्द्धीमानपस्मारमपाचरेत् ।
 भार्गीशृते पचेत्क्षीरे शालितण्डुलपायसम् ॥
 त्यहं शुद्धाय तद्गोक्ष्यं वराहयोपकल्पयेत् ।
 ज्ञात्वा च मधुरीभूतं तं विशस्य तदुद्धरेत् ।
 तीन्भागान्तस्य चूर्णस्य क्रिस्वभागेन संस्वजेत् ॥
 मण्डोदकार्येदेयश्चभार्गीक्वाथः सुशीतलः ।
 शुद्धे कुम्भे निदध्याञ्च सन्भारं तं सरान्ततः ॥

जातगन्धां जातरसां पाययेदातुरं भिषक्
सिरां विधेदथप्राप्तां मङ्गल्यानि च धारयेत् ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथात उन्मादप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याविरुन्माद इति कीर्तितः ।
एकैकशः समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ॥
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥
विपाङ्गवति षष्ठश्च यथास्वन्तत्र भेषजम् ।
सचाप्रष्टद्धस्तरुणो मदसंज्ञां विभर्त्ति च ॥
मोहोद्देहौ स्वनः ओत्वे गात्राणामपकर्षणम् ।
अत्युत्साहोऽरुचिश्चान्ने स्वप्ने कलुषभोजनम् ॥
वायुनोन्मथनञ्चापि भ्रमश्च क्रमतस्तथा ।
यस्य स्यादचिरेणैवमुन्मादं सोऽधिगच्छति ॥

रुक्षच्छविः परुषवाक् धमनीततोवा
श्वासातुरः कृशतनुः स्फुरिताङ्गसन्धिः ।
आस्फोटयन्पठति गायति नृत्यशीलो
विक्रोशति भ्रमति चाप्यनिलप्रकोपात् ॥
तृट् स्वेददाहवज्जलो वज्जभुग्विनिद्र
ञ्छायाहिमानिलजलान्तविहारसेवी ।
तीक्ष्णो हिमास्त्रुनिचयेऽपि स वज्जिशङ्की

पिप्ताद्विवा नभसि पश्यति तारकाश्च ॥
 छर्द्यग्निसादसदनारुचिकासयुक्तो
 योपिद्विविक्तरतिरल्पमतिप्रचारः ।
 निद्रापरोऽल्पकथनोऽल्पभुगुष्णसेवी
 रात्रौ भृशं भवति चापि कफप्रकोपात् ॥
 सर्वात्मके त्रिभिरपि व्यतिमिश्रितानि
 रूपाणि वातकफपित्तकृतानि विद्यात् ।
 सम्पूर्णज्ञज्ञगमसाध्यमुदाहरन्ति
 सर्वात्मकं क्वचिदपि प्रवदन्ति साध्यम् ॥
 चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैररिभिस्तथान्यै
 र्विवांसितस्थधनवान्धवसंक्षयाद्वा ।
 गाढं क्षते मनसि च प्रियया रिरंसो
 र्जायेतचोत्कटतरो मनसो विकारः ॥
 चित्तं स जल्पति मनोऽनुगतं विसंज्ञो
 गायत्यथो हसति रोदिति चापि मूढः ।
 रक्तेक्षणो हतबलेन्द्रियभाः सुदीनः
 श्यावाननो विषकृतेन भवेद्विसंज्ञः ॥
 स्निग्धं स्विन्नन्तु मनुजमुन्मादार्त्तं विशोधयेत् ।
 तीक्ष्णैरुभयतोभागैः शिरसश्च विरेचनैः ।
 विविधैरवपीडैश्च सर्षपस्नेहसंयुतैः ॥
 योजयित्वा च तच्चूर्णं प्राणैर्नस्थन्तु योजयेत् ।
 सततं धूपयेच्चैनं श्वगोमांसैः सुपूतिभिः ॥
 सर्षपानाञ्च तैलेन नस्याभ्यङ्गौ हितौ सदा ।

दर्शयेदङ्गुतान्यस्य वदेन्नाशं प्रियस्य च ॥
 भीमाकारैर्नरैर्नागैर्दान्तैर्व्यालैश्च निर्विषैः ।
 भीषयेत्सततं पाशैः कशाभिर्वाथ ताडयेत् ॥
 यन्त्वयित्वा सुसुप्तं वा त्रासयेत्तं तृणाग्निना ।
 प्रतुदैर्दारयेच्चैनं मर्माघातं विवर्जयेत् ॥
 सापिधाने जरत्फूपे सततं वा निवासयेत् ।
 त्यहात्तहाद्यवागूश्च दद्यात्सक्तून् जलेनवा ॥
 केवलानम्बुयुक्तान् वा कुल्याणान् वा बद्धश्रुतः ।
 हृद्यं यद्दीपनीयञ्च तत्प्रथ्यं तस्य योजयेत् ॥
 विडङ्गत्रिफलामुस्तमञ्जिष्ठा दाडिमोत्पलैः ।
 श्यामैलावालुकैलाभिश्चन्दनामरदारुभिः ॥
 वर्हिष्ठरजनीकुष्ठपर्षिणीशारिवाह्वयैः ।
 हरेणुकाटवृहन्तीवचातालीशकेशरैः ।
 द्विक्षीरं साधितं सर्पिर्मालतीकुसुमैः सह ।
 गुल्मकासज्वरश्वासक्षयोन्मादनिवारणम् ॥
 एतदेवहि सम्पक्कं जीवनीयोपसम्भृतम् ।
 चतुर्गुणेन दुग्धेन महाकल्याणमुच्यते ॥
 अपस्मारं ग्रहं शोषं क्लैद्यं कार्श्यमवीजताम् ।
 घृतमेतन्निहन्त्याशु येचादौ गदिता गदाः ॥
 वर्हिष्ठकुष्ठमञ्जिष्ठाकटुकैलानिशाह्वयैः ।
 तेनेदं त्रिफलाहिङ्गुवाजिगन्धामरद्रुमैः ॥
 वचाजमोदाकाकोलीमेदामधुकपझकैः ।
 सशर्करा हितं सर्पिः पक्कं क्षीरचतुर्गुणम् ॥

बालानां ग्रहजुष्टानां पुंसां दुष्टाल्पमेधसाम् ।
 ख्यातं फलघृतं स्त्रीणां वन्ध्यानाञ्चागुगर्भदम् ॥
 ब्रह्मीमैन्द्रीं विडङ्गानि व्यापं हिङ्गुं सुरां जटाम् ॥
 विषघ्नीं लगुनं रास्नां विगल्यां सुरसां वचाम् ।
 ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तामभयान्तया ॥
 सौराष्ट्रीञ्च समांशानि गजमूत्रेण पेपयेत् ।
 छायाविशुष्कास्तदूर्तोर्योजयेद्विधिकोविदः ॥
 अवपीडेऽञ्जनेऽभ्यङ्गे नस्ये धूमे प्रलेपने ॥
 उरोऽपाङ्गललाटेपु सिराश्चास्य विमोक्षयेत् ॥
 अपस्मारक्रियाञ्चापि ग्रहोद्दिष्टाञ्च कारयेत् ।
 शान्त दोषं विशुद्धञ्च स्नेहवस्त्रिभिराचरेत् ॥
 शोकशूल्यं व्यपनयेदुन्मादे पञ्चमे भिषक् ।
 उन्मादेपु च सर्वेषु कुर्याच्चित्तप्रसादनम् ॥
 ऋदुपूर्वं मदेष्ट्येवं क्रियां विद्वान् प्रयोजयेत् ।
 विषज्जे ऋदुपूर्वाञ्च विषघ्नीं कारयेत्क्रियाम् ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातो रसभेदविकल्पमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥
 दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
 त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
 अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
 रसभेदत्रिषष्टिन्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

एकैकेनानुंगमनं भागशो यदुदीरितम् ।

दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।

पञ्चानुक्रमते योगान्स्त्वचतुर एव च ॥

त्रौञ्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।

तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्यथा । मधुरान्त्रः । मधुरलवणः । मधुरतिक्तः ।

मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥

अम्ललवणः । अम्लकटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः ।

एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन ।

लवणकटुकः । लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणेन ।

कटुतिक्तः । कटुकषायः । द्वौवेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥

तिक्तकषाय एकएवानुक्रान्तस्तिक्तेन । — — —

— स्ते पञ्चदशद्विकसंयोगाः व्याख्यातास्त्रिक वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

षड्भूतो लवणस्तस्मादर्द्धं न्वेकं रसः कटुः ॥

मधुराम्ललवणः । मधुराम्लकटुकः । मधुराम्लतिक्तः ।

मधुराम्लकषायः ।

मधुरलवणकटुकः । मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः ।

मधुरकटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्तकषायः ।

एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अम्ललवणकटुकः । अम्ललवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्ल

कटुकपायः । अमृतकटुतिक्तः । अमृततिक्तकपायः । एवमेषां
षष्ठा मादावमः प्रयुज्यते ॥ लवणकटुतिक्तः । लवणकटु-
कपायः । लवण तिक्तकपायः । एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः
प्रयुज्यते । कटुतिक्तः कपायः । एवमेकस्यादौ कटुकः
प्रयुज्यते ॥ एवमेते त्रिकसंयोग विंशतिर्व्याख्याताः ।

चतुस्कान्वक्ष्यामः ॥ चतुस्कारसंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽमृतं गच्छेच्च लवणस्त्वैकमेव तु ॥

मधुरान्नलवणकटुकः मधुरान्नलवणतिक्तः ।

मधुरान्नलवणकपायः । मधुरान्नकटुतिक्तः ।

मधुरान्नलकटुकपायः मधुरलवणतिक्तकटुकः ।

मधुरान्नतिक्तकपायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।

मधुरलवणकटुकपायः । मधुरलवणतिक्तकपायः ।

एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अन्नलवणकटुतिक्तः । अन्नलवणकटुकपायः ॥

अन्नलवणतिक्तकपायः । अन्नकटुतिक्तकपायः ।

एवमेषां चतुर्णामन्नः ॥

लवणकटुतिक्तकपायः । एवमेकस्यादौ लवणः ॥

एवमेते चतुस्कारसंयोगाः पञ्चदशकीर्त्तिताः

पञ्चकान्वक्ष्यामः ॥

पञ्चकान्पञ्च मधुरएकमन्नस्तु गच्छति ।

मधुरान्नलवणकटुतिक्तः मधुरान्नलवणकटुकपायः । मधुरान्न-
लवणतिक्तकपायः । मधुरान्नकटुतिक्तकपायः मधुरलवणकटु-
तिक्तकपायः ।

एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अम्ललवणकटुतिक्तकषायः । एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते ।

एवमेते षट् पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः । षट्कमेकं वक्ष्यामः ॥

एकस्तु षट्कसंयोगः मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायः एवमयमेक
षट्संयोगः ॥

एकैकैश्च षड्रसाभवन्ति ॥ मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय
इति ॥

भवतिचात्र ॥ एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।

दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातः स्वस्थवृत्तमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

समदोषःसमाग्निश्च समधातुमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः सुस्थ इत्यभिधीयते ॥

सूत्रस्थाने समुद्दिष्टः सुस्थो भवति यादृशः ।

तस्य यद्रक्षणं तद्वि चिकित्सायाः प्रयोजनम् ॥

तस्य यद्वृत्तमुक्तं हि रक्षणं हि समासतः ।

तस्मिन्नर्थाः समासोक्ता विस्तरस्तस्य वक्ष्यते ॥

यस्मिन्न्यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कृष्यन्ति देहिनाम् ।

तेषु तेषु प्रदातव्याः रसास्ते ते विजानता ॥

प्रक्षिन्नत्वाच्छरीराणां वर्षासु खलु देहिनाम् ।

मन्देऽग्नौ कोपमायान्ति संहर्षान्मारुतादयः ॥

तस्मात् क्लेदविशुद्धयं दीपसंहरणाय च ।
 कषायतिक्तकटुकैरैर्दुक्तमथोद्वम् ॥
 नातिस्निग्धं नातिरूक्षमुष्णं दीपनमेव च ।
 देयमन्नं नृपतये यज्जलं चोक्तमादितः ॥
 तप्तावरतमम्भोवा पिवेन्मधुममायुतम् ।
 अङ्गि मेषानिलाविष्टेऽत्यर्थशीताम्बुमङ्गले ॥
 तरुणत्वाद्विदाहश्च गच्छन्त्योपधयस्तदा ।
 मतिमांस्तन्निमित्तञ्च नैव व्यायाममाचरेत् ॥
 अत्यम्बुपानावस्थायग्रास्यधर्मातपांस्तथा ।
 भूवाष्पपरिहारार्थं शयीत च विहायसि ॥
 शीते साग्नौ निवाते च गुरुप्रावरणे गृहे ।
 यायान्नामवधूभिश्च प्रशस्तागुरुभूपितः ॥
 दिवास्वप्नमजीर्णञ्च वर्जयेत्तत्र यत्नतः ।
 सेव्याः शरदि यत्नेन कषायस्वादुतिक्ताः ॥
 क्षीरेक्षु विकृतिक्षौद्रशालिमुद्गादिजाङ्गलाः ।
 सलिलञ्च प्रसन्नत्वात् सर्वमेव तदा हितम् ॥
 सरःस्नातवनञ्चैव कमलोत्पलशालिषु ।
 प्रदोषे शशिनः पादादाश्चन्दनञ्चानुवासनम् ॥
 तिक्तस्य सर्पिषः पानैरसृक्स्त्रावैश्च युक्तितः ।
 वर्षासूपचितम्पित्तं हरेच्चापि विरेचनैः ॥
 नोपेयात्तीक्ष्णमम्लोष्णं क्षारं स्वप्नं दिवातपम् ।
 रात्रिजागरणञ्चैव मैथुनञ्चापि वर्जयेत् ॥
 स्वादुशीतजलं मद्यं शुचिस्नाटिकनिर्मलम् ।

शरच्चन्द्रांशुनिर्द्धारितमगस्त्योदयनिर्विषम् ॥
 प्रसन्नत्वाच्च सलिलं सर्वमेव तदा हितम् ।
 सचन्दनं वा कर्पूरं वासञ्चामलिनं लघु ॥
 भजेच्च शारदं माल्यं सीधोः पानञ्च युक्तितः ।
 पित्तप्रशमनं यच्च तच्च सर्वं समाचरेत् ॥
 हेमन्तः शीतलो रुचो मन्दस्त्वर्द्योऽनिलाकुलः ।
 ततस्तु शीतमासाद्य वायुस्तत्र प्रकुप्यति ॥
 कोष्ठस्यः शीतसंस्पर्शादन्तःप्रिण्डीकृतोऽनलः ।
 रसमुच्छोषयत्याशु तस्मात्स्निग्धं तदा हितम् ।
 हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम् ।
 ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते ॥
 तीक्ष्णान्यपि च पानानि पिवेदयुरुभूषितः ।
 तैलाभ्यक्तः सुखोष्णं च वारिकोष्ठेऽवगाहयेत् ॥
 साङ्गारयाने महति कौशेयास्तरणास्तृते ।
 शयीत शयने वापि वृतो गर्भगृहोदरे ।
 स्त्रीःस्निग्धागुरुधूपाब्धाः पीनोरुजघनस्तनीः ॥
 प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो वृषः ।
 मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेवच ॥
 अन्नपानं तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च ।
 तथेक्षुर्विकृतीः शालीन्सुगन्धाञ्च नवानपि ॥
 प्रसन्नान्प्रमांसानि क्रव्यादविलशायिनाम् ।
 औदकानां भवानाञ्च पादिनाञ्चोपजायते ॥
 मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्वलप्रदम् ।

कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे ॥
एष एव विधिः कार्यः शिशिरे समुदाहृतः ।
हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतगरीरिणाम् ॥
श्रीष्णग्राहसन्ते कुपितः कुरुते च गदान् बहन् ।
ततोऽस्त्वमधुरस्निग्धलवणानि गुरुणि च ॥
वर्जयेद्दमनादीनि कर्माण्यपि च कारयेत् ।
घटिकान्नं यवान् शीतान् मुद्गान् नीमारकोद्रवान् ।
लावादिरिष्किवरसैर्दद्याद्यूपैश्च युक्तितः ।
पटोलनिम्बवार्त्ताकुतितकैश्च हिमात्यये ॥
सेवेन्मध्वासवारिष्ठान् सीधुमाध्वीकमामवान् ।
व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम् ॥
सुखास्त्रुना च सर्वार्थान् सेवेत कुमुमागमे ।
तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायं कोष्णमद्रवम् ॥
यवमुद्गमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम् ।
व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्व्यातजो हितः ।
उत्सादनं तथास्नानं वनितः काननानि च ॥
सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपशितम् कफम् ।
शिरोविरेकवसननिरूहकवलादिभिः ॥
वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान् ।
व्यायाममुष्णमायासं मैथुनञ्चातिशयोपि च ॥
रसांश्चाग्निगुणोद्भिक्तान् निदाघे परिवर्जयेत् ।
सरांसि सरितोवापि वनानि रुचिराणि च ॥
चन्दनानि परार्थानि खजः सकमलोत्पलाः ॥

तालवृन्तानिलाङ्गारांस्तथा शीतगृहाणि च ।
 घर्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च ॥
 शर्कराखण्डदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च ।
 पानकानि च सेवेत मत्स्यांश्चापि सशर्करान् ॥
 भोजनं च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम् ।
 शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च ॥
 प्रत्यग्रकुडुमाकीर्णशयने हर्म्यं संस्थिते ।
 शयीत चन्दनार्द्राङ्गः सृष्ट्यमानोऽनिलैः सुखैः ॥
 तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्त्वयः ।
 पयोमांसरसाः कोष्णास्त्रैज्ञानि च घृतानि च ॥
 वृंहणश्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च ।
 निदाघोपचितञ्चैव प्रकुप्यन्तं समीरणम् ॥
 निहन्त्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः ।
 नदीजलं रुक्षमुष्णमुदमन्यं तथातपम् ॥
 व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्ययेत् ।
 यवषट्कगोधूमान्शालींश्चाप्यनवांस्तथा ॥
 हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छर्वा सदूत्तराम् ।
 सविषप्राणि विन्मूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः ॥
 समाश्रुतं तदातोयमान्तरीक्षं विषोपमम् ।
 वायुनाविषदुष्टेन प्रावृष्येणचद्रूषितम् ।
 तद्धि सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् ॥
 निरुहैर्वस्तिभिश्चान्यैस्तथान्यैर्मारुताग्रहैः ।
 कृपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम् ॥

ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः ।

घोरावृतुक्तान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन ॥

अत ऊर्ध्वं द्वादशाशनप्रविभागान्वक्ष्यामः ।

तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विका

लिकौषधयुक्तमात्राहीनदोषप्रशमनवृत्त्यर्थाः ।

वृणोष्णमददाहार्तान् रक्तपित्तविपातुरान् ॥

मूर्च्छार्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैरन्वैरुपाचरेत् ।

कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः ॥

प्रक्षिन्नदेहांश्च नरानुष्णैरन्वैरुपाचरेत् ।

वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहृतांस्तथा ॥

व्यायामिनश्चापि नरान् स्निग्धैरन्वैरुपाचरेत् ।

मेदसाभिपरीतांस्तु स्थूलान्मोहातुरानपि ॥

कफाभिपन्नदेहांश्च रूक्षैरन्वैरुपाचरेत् ।

शुष्कदेहान् पिपासार्तान् दुर्बलानपि च द्रवैः ॥

प्रक्षिन्नकायान् ग्रणिनः शुष्कैर्भोजितमेव च ।

एककालं भवेद्देयो दुर्बलाग्निविट्द्वये ॥

समाग्नेय तथाहारो देयः कालमयोभयम् ।

औषधद्वे पिण्ये देयस्तथौषधसमायुतः ॥

मन्दाग्नये रोगिण्ये च मात्राहीनः प्रशस्यते ।

यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः स्मृतः ॥

अतःपरन्तु स्वस्थानां वृत्त्यर्थं सर्वमेव च ।

द्वादशान्नप्रविचारानेतानेव प्रचक्षते ॥

अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः ॥

तत्र निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं
सा मुद्ग मुद्गमुद्गर्ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ॥

तत्र निर्भक्तं केवलमेवौषधमुपयुज्यते ।

वीर्यार्धिकं भवति भेषजमन्त्रहीनं

हन्यात्तथामयमसंशयमाशुचैव ।

तद्दालवृद्धसुवतीष्टदवोऽथ पीत्वा

ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च ॥

प्राग्भक्तं नाम यत्तु प्राग्भक्तस्योपयुज्यते ।

शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंस्या

दन्नावृतं नच मुद्गवदनान्निरेति ।

प्राग्भक्तसेवितमथो बलमादधाति

दद्याच्च वृद्धशिष्टुभीरुवराङ्गनाभ्यः ॥

अधोभक्तं नाम यद्भुक्तान्ते पीयते ॥

पीतं यदन्नमुपयुज्य तद्रूर्ध्वकाये

हन्याद्गदान् बद्धविधांश्च बलं दधाति ।

मध्येभक्तं नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते ॥

मध्येतु पीतमुपहन्यविसारिभावा

द्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः ।

अन्तराभक्तं नाम यदन्तरापीयते पूर्वपरयोर्भक्तयोः ॥

हृद्यं मनोबलकरन्त्वतिदीपनीयं

पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् ॥

सभक्तं नामौषधेषु यत्साध्यते भक्तम् ॥

पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं

तद्दे पिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च ।

सामुद्रं नाम यद्भक्तस्यादावन्ते च पीयते ॥

दोषे द्विधा प्रतिसृतेषु समुद्रमञ्ज

माद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु ॥

मुज्जुर्मुज्जुर्नाम सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुज्जुर्मुज्जरूपयुज्यते ॥

श्वामे मुज्जुर्मुजरतिप्रसृते च कामे

हिक्कावमीषु च वदन्त्युपयोज्यमेतत् ।

ग्रामान्तरं नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् ॥

ग्रामान्तरेषु कितरेद्वमनीयधूमान्

श्वामादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान् ॥

एवमेते दशौषधकालाः ॥

विस्फुटे विस्फुले विशदकरणे देहे च मूलघ्नौ

विशुद्धे चोद्गारे हृदि सुविमले वाते च मर्गति ।

तथान्नश्चाद्यां क्षुद्रपगमने कुक्षौ च शिथिले

प्रदेयस्त्राहारो भवति भिषजा कालः सतु मतः ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥

अथातस्तन्वयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

द्वालिंशत्तन्वयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा ॥ अधिकरणं योगः

पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्द्देश उपदेशोऽपदेशः प्रदेशोऽतिदेशो

ऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थोपत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तोऽनेकान्तः

पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणमतिक्रान्ता-

वेक्षणं संग्रहो व्याख्यानं स्वसंज्ञानिर्वचनं निदर्शनं नियोगो
विकल्पः समुच्चयः कल्पमिति ॥

अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते ।
वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च ॥ भवन्ति चातन्त्रोक्ताः ॥
असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥
व्यक्तानोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः ।
लेशोक्ता ये कचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥
यथासुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ॥
प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ।

यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा ॥

येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा ।

तैलं प्रिवेच्चास्यतवस्त्रिनिस्त्रिंस्त्रिभयावृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारुं हिताय नित्यङ्गलगण्डरोगी ॥

सिद्धं प्रिवेदिति प्रथमं वक्तव्यं तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेवं दूर
स्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः ॥

योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः । अपरिमिताश्च पदार्थाः ॥
यथा स्नेहस्नेहाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुप-
पत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यो
यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः ।

कतमस्य वेदस्यायमुत्पत्तिं विवक्षुरिति । ऋग्वेदादयस्तु
वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद विचारणे विद विन्दत्येत
योश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोगः पश्चात्प्रतिवृत्तिर्भवति । आयु-

वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः ॥

यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ॥

यथाहृत्पिण्डोऽङ्गिः प्रक्षिद्यते तथा मापदुग्धप्रभृतिभि-
र्ब्रूणः प्रक्षिद्यत इति ॥

समासकथनमुद्देशः । यथा । शल्यमिति ॥

विस्तरवचनं निर्द्देशः । तथा । शरीरमागन्तुचेति ॥

एवमित्युपदेशः । यथा तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवास्वप्नञ्च
वर्जयेत् अनेन कारणेनेत्युपदेशः यथोपदिश्यते मधुरेण
क्षेष्माभिवर्द्धत इति ।

प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ॥

यथादेवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्यय-
मेवोद्धरिष्यतीति ।

प्रकृतस्यानागतेन साधनमतिदेशः ॥

यथानेनास्य वायुरूर्ध्वमुपतिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति ॥

अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः ॥

यथाऽस्त्रेद्या विषापहृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति ।

येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्येत स वाक्यशेषः ॥

यथा शिरः पाणिपादपार्श्वं षष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुष-
ग्रहणमपि गम्यते पुरुष एवोक्त इति ।

यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः ।

यद्यौदनं भक्ष्यद्वत्युक्तेऽर्थापन्नं भवति नाथं पिपासुर्यवागूमिति ॥

यद्यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोभ्यं विपर्ययः ॥

यथा कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्साइत्युक्ते विपरीतं
गच्छते दृढादयः सुचिकित्साइति ।

प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ॥

यथाप्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः । यथा ।
महाभूतशरीरिसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति
वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्च
महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुष-
श्चिकित्सायामधिकृतः ॥

सर्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः ॥

यथा लृष्टद्विरेचययति मदनफलं वामयतीति ॥

क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकार्थः ॥

यथा केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्दीर्घं
केचिद्विपाकमिति ॥

आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः यथा कथं वातनिमित्ताश्चत्वारः
प्रमेहा असाध्या भवन्तीति ॥

तस्योत्तरं निर्णयः । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा
वसामेदोमज्जानुविद्धं मूलं प्रवृजति वात एवमसाध्या वातजाइति ।

यथाचोक्तम् ॥ कृत्स्नं शरीरं निःपीड्य मेदोमज्जवसायुतः ।

अधःप्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः ॥

परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं यथान्यो ब्रूयात्सत्तरसाइति ।

प्रकरणानुपूर्वव्याभिहितं विधानम् ॥

यथा सकृद्विमर्माण्येकादश प्रकरणानुपूर्वव्याभितानि ।

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् ॥

यथाह्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति ॥

यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् ॥

यथाचिकित्सितेषु ब्रूयात् ह्लोकस्थाने यदीरितमिति ।

उभयहेतुदर्शनं संशयः । यथा तज्जुदयाभिघातः प्राणहरः
पाणिपादच्छेदनमप्राणहरमिति ।

तद्वातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् ॥ यद्येह पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽतो
व्याख्यायते । अन्येष्वयुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रकृत्यारब्धचिन्ता ।
अन्यशास्त्रासामान्यास्वसंज्ञा । यथा मिथुनमिति मधुमपिपोर्ग्रहणम् ॥
लोके प्रथितमुदाहरणम् । यथोष्णभयाच्छीतमनुधावति ॥

निश्चितं वचनं निर्वचनम् । यथायुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेनवायुर्वि
न्दतीत्यायुर्वेदः ॥

दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम् ॥ यथाग्निर्व्यायूना
सहितः कोष्ठे दृष्टिङ्गच्छति तथा वातपित्तकफदुष्टो ग्रण इति ॥

इदमेव कर्तव्यमिति नियोगः । यथापथ्यमेव भोक्तव्यमिति ।

इदञ्चेदञ्चेतिसमुच्चयः । यथा मांसयग्मेऽणहरिणालावतित्ति
रिति शारङ्गाः प्रधानमिति ॥

इदञ्चेति विकल्पः यथारसौदनः सद्गता यवागूर्वा ॥

यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यम् ॥ यथाभिहितमन्नपानविधौ च
तुर्विधञ्चान्नमुपदिश्यते ।

भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेव चतुर्विधे वक्तव्येद्विविधमभिहितमतो
ह्यमिति ॥ अन्नपाने विशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं
भवति किञ्चान्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवर्द्धं त्वन्नसाधय्यात् । पेयेन

लेह्यं द्रवमाधर्म्यात् चतुर्विधव्याहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध
इति ॥

हातिं गद्युक्तयोः स्मृतास्तन्त्रमागमयेयम् ।
मया सम्यग्विनिर्दिताः गन्धन्यायार्थमंशुताः ॥
योक्तृता निधियद्वेत्ति ह्रीपीभताम्, बुद्धिमान् ।
सपूजार्थो भिषक् श्रेष्ठ इति धन्यन्तरस्मृतम् ।

पर्युपहितमोऽध्यायः ॥

अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

अष्टाङ्गायुर्वेदविदं दिव्योदासं महामतिम् ।
क्रिन्वशास्त्रार्थमन्तेकं सूक्ष्मागाधमिबोदधिम् ॥
दिग्दामित्वसुतः श्रीमान् मय्युतः पर्युष्टच्छति ।
द्विपट्टिदोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः ॥
कति तत्त्वैकगो ज्ञेया द्विगो वाप्ययवा त्रिगः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शंसयक्रिन्वद्वातपाः ॥
प्रीतास्मा नृपशार्दूलः मुश्रुतायाह तत्त्वतः ।

नन्यो दोषा धातवश्च पुगीपं मूलमेव च ॥

देहं सन्धारयन्त्येते स्यन्त्यापन्ना रसैर्हितैः ॥

पुरुषः षोडशकलः प्राणशैकादशैव ये ।

रोगाणान्तु मरुम्भं यच्छतं विंशतिदेवच ॥

शतञ्च पञ्च द्रव्याणां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम् ।

व्यासतः कीर्त्तितं तद्विभिन्नदोषास्त्रयोशुभाः ।

द्विपट्टिधा वदन्ये तेभूयिष्ठमिति निश्चयः ।
 त्वयएव पृथक् दोषा द्विगो नव समाधिकैः ॥
 त्रयोदशाधिकैकद्विसममध्योल्लग्नैस्त्रिंशः ।
 पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः ॥
 क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणवृद्धैस्तथापरैः ।
 द्वादशैवं समाख्यातास्त्रयो दोषा द्विपट्टिधा ।
 मिश्रधातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः ॥
 तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः
 रोगं विदित्वोपचरेद्द्रुसभेदैर्यथेरितैः ॥
 भिषक् कर्त्ताय करणं रसा दोषास्तु कारणम् ।
 कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा ॥
 अध्यायानान्तु षट्षष्ट्या ग्रथितार्थपदक्रमम् ।
 एवमेतदशेषेण तन्वमुत्तरमृद्धिमत् ॥
 स्पष्टगूढार्थविज्ञानमगाढमन्दचेतसाम् ।
 यथाविधि यथाग्रन्थं भवतां परिकीर्त्तितम् ॥

सहोत्तरं त्वेतदधीत्य सर्वं ब्राह्मविधानेन यथोदितेन ।
 न हीयतेऽर्थान्नानसोऽभ्युपेतादेतद्वचो ब्राह्ममतीय सत्यम्
 इति सौश्रुते त्रायुर्वेदशास्त्र उत्तरस्थानं समाप्तमिति ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

